CETINSKI KRAJ OD KRAJA DRUGOG SVJETSKOG DO POČETKA DOMOVINSKOG RATA

Bartulović, Vicko

Doctoral thesis / Disertacija

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:888698

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

Repository / Repozitorij:

Repository of Faculty of humanities and social sciences

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

Autor: Vicko Bartulović, mag. edu. hist. et phi.

CETINSKI KRAJ OD KRAJA DRUGOG SVJETSKOG DO POČETKA DOMOVINSKOG RATA

(doktorski rad)

Split, studeni 2016.

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

Autor: Vicko Bartulović, mag. edu. hist. et phi.

Mentor: prof. dr. sc. Aleksandar Jakir

CETINSKI KRAJ OD KRAJA DRUGOG SVJETSKOG DO POČETKA DOMOVINSKOG RATA

(doktorski rad)

Split, studeni 2016.

1 UVOD, STUPANJ ISTRAŽENOSTI I PLAN ISTRAŽIVANJA 8
1.1 UVODNA RAZMATRANJA I STUPANJ ISTRAŽENOSTI TEME 9
1.1.1 Materijal, metodologija i plan istraživanja 13
1.2 OSNOVNE GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE PROSTORA 16
2 OD ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA DO UVOĐENJA RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA – MATERIJALNA OBNOVA I KOLEKTIVIZACIJA SELA 24
2.1 CETINSKI KRAJ – MATERIJALNA OBNOVA 30
2.1.1 Školske zgrade na području „gornjeg“ cetinskog toka 31
2.1.2 Školske zgrade na području „donjeg“ cetinskog toka 34
2.1.3 Privatne i gospodarske zgrade u „gornjem“ dijelu cetinskog toka 36
2.1.4 Privatne i gospodarske zgrade u „donjem“ dijelu cetinskog toka 39
2.1.5 Prometnice u „gornjem“ dijelu cetinskog toka 41
2.1.6 Prometnice u „donjem“ dijelu cetinskog toka 44
2.2 POKUŠAJ OPISMENJAVANJA NEPISMENIH 47
2.3 ULOGA I ZNAČAJ PRIMARNOG GOSPODARSKOG SEKTORA U CETINSKOM KRAJUU PRVIM POSLIJERATNIM GODINAMA 50
2.3.1 Odjeci agrarne reforme i kolonizacije 52
2.3.2 Prva faza razvoja primarnog gospodarskog sektora u „gornjem“ dijelu cetinskog toka 56
2.3.3 Druga faza razvoja primarnog gospodarskog sektora u „gornjem“ dijelu cetinskog toka – seljačke radne zadruge: uspon i krah 62
2.3.4 Početak melioracije poljoprivrednih površina 72
2.3.5 Primarni gospodarski sektor u „donjem“ dijelu cetinskog toka 74
2.4 SEKUNDARNI GOSPODARSKI SEKTOR – INDUSTRIJA I OBRT 78
2.4.1 Hidroelektrana „Tito“ Zadvarje 80
2.4.2 Tvornica karbida i cijanimida „La Dalmatienne“ („Dalmacija“) Dugi Rat 82
2.4.3 Tvornica tjestenine i keksa „Cetina“ Omiš 86
2.4.4 Tvornice cementa u Ravnicama 88
2.4.5 Tvornica tehničkih ulja „IFA“ („Prvi mosorski odred“) Omiš 91
2.4.6 Rudnici u „gornjem“ dijelu cetinskog toka 92
2.4.7 Ciglana „Banić“ Sinj 95
2.4.8 Razvoj obrta u Cetinskom kraju do kraja četrdesetih godina 97
2.4.9. Nedostatni razvoj turizma 99
3 PEDESETE GODINE – OD UVOĐENJA SAMOUPRAVLJANJA DO PRIVREDNE REFORME:NASTAVAK OBNOVE I POČETCI INDUSTRIJALIZACIJE. KRAH KOLEKTIVIZACIJE SELA 100
3.1 NASTAVAK MATERIJALNE OBNOVE CETINSKOG KRAJA 105

3.1.1 Školske zgrade na području „gornjeg“ cetinskog toka 107
3.1.2 Školske zgrade na području „donjeg“ cetinskog toka 111
3.1.3 Gornji dio cetinskog toka – početak gradnje vodoopskrbnog sustava 114
3.1.4 Donji dio cetinskog toka – početak gradnje vodoopskrbnog sustava 118
3.1.5 Nastavak rada hidroelektrane „Kraljevac“ 120
3.1.6 Novo elektroenergetsko postrojenje – akumulacijsko jezero i HE „Peruča“ 123
3.1.7 Elektrifikacija donjeg dijela cetinskog toka 127
3.1.8 Elektrifikacija gornjeg dijela cetinskog toka 129
3.2 PRIMARNI GOSPODARSKI SEKTOR – KRAH KOLEKTIVIZACIJE I SMANJENA ULAGANJA 131
3.2.1 Primarni gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka – dominacija privatnika 133
3.2.2 Primarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka – u sjeni industrije 141
3.2.3 Nastavak uređivanja poljoprivrednih površina: gradnja nasipa i sustava natapanja 145
3.3 SEKUNDARNI GOSPODARSKI SEKTOR – PRVI ZAMAH INDUSTRIJALIZACIJE 148
3.3.1 Tvornica karbida i cijanimida „Dalmacija“ Dugi Rat 149
3.3.2 Tvornica tjestenine „Cetina“ Omiš 153
3.3.3 Tvornica cementa „Renko Šperac“ Omiš – Ravnice 155
3.3.4 Tvornica tehničkih ulja „Prvi mosorski odred“ Omiš: problemi i likvidacija 158
3.3.5 Novo industrijsko postrojenje donjeg dijela cetinskog toka – tvornica trikotaže „Galeb“ Omiš 159
3.3.6 Nova perjanica razvoja gornjeg dijela cetinskog toka – predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ Sinj 162
3.3.7 „Gornji“ tok: industrija izvan Sinja – tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“ Trilj 166
3.3.8 Manja industrijska postrojenja: „Rudnik sinjskih žrtava“, „Sadra“, ciglana „Tadija Anušić“ 167
3.3.9 Razvoj obrta u Cetinskom kraju – sustavno zanemarivanje 170
3.4 TERCIJARNI GOSPODARSKI SEKTOR – TURIZAM I DALJE NEDOVOLJNO RAZVIJEN 172
3.4.1 Tercijarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka 173
3.4.2 Tercijarni gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka 176
3.4.3 Razvoj cetinskih gradova u prvih petnaest poslijeratnih godina 178
4 ŠEZDESETE I SEDAMDESETE GODINE – U ZNAKU PRIVREDNE REFORME: PREOBRAZBA INDUSTRIJSKIH POSTROJENJA I ZAOSTAJANJE PRIMARNOG SEKTORA. POČETCI DEPOPULACIJE SELA 183
4.1 GLAVNA OSTVARENJA NA POLJU INFRASTRUKTURE 187

4.1.1 Širenje školske mreže u „gornjem“ dijelu cetinskog toka 189
4.1.2 Reorganizacija školskog sustava donjeg dijela cetinskog toka 193
4.1.3 Prometna infrastruktura gornjeg dijela cetinskog toka 199
4.1.4 Nastavak uređenja prometnica u „donjem“ cetinskom porječju 203
4.1.5 Hidroelektrana „Kraljevac“ – sve manji značaj 207
4.1.6 Nastavak rada akumulacije i hidroelektrane „Peruča“ 208
4.1.7 Etapna gradnja i početni razvoj hidroelektrane „Split“ u Zakučcu 210
4.1.8 Još jedna nova hidroelektrana – „Orlovac“ 216
4.1.9 Završetak elektrifikacije Cetinskog kraja 221
4.1.10 Nastavak gradnje vodoopskrbnog sustava gornjeg dijela cetinskog toka 224
4.1.11 Poboljšanje vodoopskrbnog sustava u donjem dijelu cetinskogtoka 227
4.2 PRIMARNI GOSPODARSKI SEKTOR I GLAVNE KARAKTERISTIKE SEOSKIH SREDINA 229
4.2.1 Glavni razlozi zaostajanja primarnog gospodarskog sektora Cetinskog kraja 232
4.2.2 Posljedica slabljenja primarnog gospodarskog sektora – depopulacija sela 236
4.2.3 Primarni gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka 242
4.2.4 Nastavak uređenja poljoprivrednih površina – realnost usporila planove 250
4.2.5 Primarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka: ograničen uspjeh donijelo voćarstvo 254
4.2.6 Pokušaj nadvladavanja krize sela – dislocirana tvornička postrojenja 261
4.2.7 Umjetna promjena riječnog toka i napori oko zaštite prirodne okoline 263
4.3 SEKUNDARNI GOSPODARSKI SEKTOR – INDUSTRIJALIZACIJA I REKONSTRUKCIJE TVORNICA, RAST GRADOVA 267
4.3.1 Najveće industrijsko postrojenje donjeg dijela cetinskog toka: „Dalmacija“, Dugi Rat – od karbida prema ferolegurama 270
4.3.2 Najstarija omiška tvornica – „Cetina“, tvornica tjestenine 278
4.3.3 Tvornica cementa „Renko Šperac“ – sve veća prijetnja turizmu 280
4.3.4 Privredni rast omiške Trikotaže – „Galeb“ 283
4.3.5 Novo omiško industrijsko postrojenje – tvornica oplemenjenih aluminijskih traka „Omial“ 286
4.3.6 Privredna perjanica gornjeg dijela cetinskog toka – predionica i tvornica konca „Dalmatinka“, Sinj 287
4.3.7 Rudarstvo i građevinska industrija gornjeg dijela cetinskog toka: „Rudnici uglja, metala i nemetala“, poduzeće „Sadra“ i ciglana „Tadija Anušić“ 293
4.3.8 Tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“, Trilj 297

4.3.9 Tvornica tehničkih platna „Vrličanka“ – prvo industrijsko postrojenje u nedovoljno razvijenoj seoskoj sredini ... 299
4.3.10 Glavna posljedica industrijalizacije: rast postojećih i stvaranje novog grada ... 302
4.3.11 Problem zapošljavanja i odlazak radnika u inozemstvo ... 308
4.3.12 Obrti – privatna inicijativa unutar sekundarnog gospodarskog sektora ... 311
4.4 TERCIJARNI GOSPODARSKI SEKTOR I POBOLJŠANJE ZDRAVSTVENE ZAŠTITE .. 314
4.4.1 Tercijarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka – sve u službi turizma ... 315
4.4.2 Festival dalmatinskih klapa u Omišu – glavna kulturna manifestacija donjeg dijela cetinskog toka ... 321
4.4.3 Tercijarni gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka – u sjeni industrije ... 322
4.4.4 Zdravstveni sustav donjeg dijela cetinskog toka ... 326
4.4.5 Zdravstveni sustav gornjeg dijela cetinskog toka ... 329
5 OD TITOVE SMRTI DO POČETKA DOMOVINSKOG RATA – CETINSKI KRAJ U DESETLJEĆU KRIZE ... 333
5.1 GLAVNA OSTVARENJA NA POLJU INFRASTRUKTURE ... 339
5.1.1 Prometne komunikacije gornjeg dijela cetinskog toka ... 341
5.1.2 Prometne komunikacije u donjem dijelu cetinskog toka ... 343
5.1.3 Nastavak uređenja vodoopskrbnog sustava gornjeg dijela cetinskog toka ... 348
5.1.4 Vodoopskrbni sustav donjeg dijela cetinskog toka ... 351
5.1.5 Nova hidroelektrana – „Đale“ ... 353
5.1.6 Poboljšanje elektro-mreže – „druga elektrifikacija“ ... 356
5.1.7 Početak uvođenja telekomunikacijske mreže u donjem dijelu cetinskog toka ... 358
5.1.8 Početak uvođenja telekomunikacijske mreže u gornjem dijelu cetinskog toka ... 360
5.2 OPĆA OBILJEŽJA SEOSKIH SREDINA – IZMEĐU POLJOPRIVREDE I INDUSTRIJE . 363
5.2.1 Nastavak depopulacije – zajedničko obilježje seoskih sredina Cetinskog kraja ... 365
5.2.2 Primarni gospodarski sektor gornjeg dijela cetinskog toka ... 367
5.2.3 Sinjsko polje – neuspjeh melioracije ... 374
5.2.4 Primarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka ... 376
5.2.5 Dislocirani pogoni – daljnji pokušaji nadvladavanja krize sela ... 379
5.3 OPĆA OBILJEŽJA SEKUNDARNOG GOSPODARSKOG SEKTORA – I DALJE UGLAVNOM U GRADOVIMA ... 385
5.3.1 Povećanje nezaposlenosti kao najveći problem industrije Cetinskog kraja u „desetljeću krize“ ... 387
5.3.2 Tvornica ferolegura „Dalmacija“ Dugi Rat ... 393
5.3.3 Tvornica tjestenine „Cetina“ i tiskara „Franjo Kluz“ Omiš ... 399
5.3.4 Tvornica cementa „Renko Šperac“ – sve manji značaj ... 401

5.3.5 Tvornica trikotaže „Galeb“ i tvornica oplemenjenih aluminijskih traka „Omial – plivanje usprkos krizi ... 403
5.3.6 Tvornica obuće i neuspješan pokušaj Šestanovca da se razvije u gradsku sredinu ... 406
5.3.7 Predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ Sinj ... 410
5.3.8 Tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“ Trilj ... 412
5.3.9 Industrija građevinskog materijala „Ruduša“ i manja industrijska postrojenja gornjeg dijela cetinskog toka ... 414
5.3.10 Blagi rast značaja obrta ... 416
5.3.11 Daljnji rast i razvoj gradskih sredina Cetinskog kraja ... 419
5.4 OPĆA OBILJEŽJA TERCIJARNOG GOSPODARSKOG SEKTORA I ZDRAVSTVENOG SUSTAVA ... 428
5.4.1 Tercijarni gospodarski sektor donjeg dijela cetinskog toka – i dalje sve u službi turizma. 429
5.4.2 Tercijarni gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka – nedovoljan razvoj ... 434
5.4.3 Odnos komunističkih vlasti prema religiji i crkvenim zajednicama Cetinskog kraja ... 436
5.4.5 Zdravstveni sustav Cetinskog kraja u pretposljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća ... 440
6 ZAKLJUČAK ... 444
PRILOG 1: NASELJENA MJESTA CETINSKOG KRAJA I NJIHOVBROJ STANOVNIKA OD 1948. DO 1991. GODINE ... 459
IZVORI I LITERATURA ... 462
SAŽETAK / ABSTRACT ... 471

1 UVOD, STUPANJ ISTRAŽENOSTI I PLAN ISTRAŽIVANJA

1.1 UVODNA RAZMATRANJA I STUPANJ ISTRAŽENOSTI TEME

Osnovna je intencija ove disertacije rasvijetliti osnovna društvena obilježja užeg sliva rijeke Cetine u razdoblju između Drugog svjetskog i Domovinskog rata. Posebna će pozornost pritom biti posvećena zbivanjima na gospodarskom, kao i na polju infrastrukture. Osim toga, rad će se doticati i glavnih kulturnih manifestacija, ali i demografskih karakteristika prostora koji se proteže od cetinskog izvora do ušća, dok će djelovanje lokalnih političkih organizacija i sportskih kolektiva uglavnom biti ostavljeno za možebitne buduće nadopune ovog rada. Pritom je cilj istraživanja utvrditi način na koji su dominantne ideje onodobnih jugoslavenskih ideologa i vlastodržaca pronašle svoju primjenu na užem prostoru, omeđenom cetinskim tokom, ali i odnos stanovništva tog zemljopisno užeg prostora prema njima. Proučavajući Cetinski kraj između Drugog svjetskog i Domovinskog rata potrebno je ograničiti prostor na koji se spomenuti termin odnosi te naznačiti njegove osnovne geografske karakteristike. Pri tom pod izrazom Cetinski kraj podrazumijevamo tek njen neposredni sliv, odnosno područje koje rijeka izravno plavi, a koje se proteže od izvora Cetine u istoimenom mjestu u podnožju Dinare pa do njenog ušća u Omišu. Osim toga, da bi se lakše razumjeli događaji u samom Cetinskom kraju potrebno je shvatiti društvene okolnosti u širem okruženju, a koje su nedvojbeno utjecale i na događaje unutar samog užeg toka rijeke Cetine. Prilikom istraživanja Cetinskog kraja u fokusu će nam prije svega biti gospodarske okolnosti s kojima su najuže povezana i ostvarenja na polju infrastrukture. Pri tom ćemo svoju pozornost usmjeriti pokušajima vlastodržaca da na prostorno ograničenom području ostvare glavne ideološke narative dominantnog političkog sustava: društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, sve bržu industrijalizaciju, koju je pratila deagrarizacija, ali i depopulaciju sela, kao i svekoliku obnova ratom devastiranog prostora. Važno se pitanje tiče i odnosa stanovništva prema novim uredbama koje su uglavnom bile uvođene „odozgo“. Pri tom je znakovit odnos seoskog stanovništva prema „seljačkim radnim zadrugama“ koje su predstavljale pokušaj vlasti da dokinu privatnu inicijativu na selu, a koja je, pak, činila osnovu života Cetinskog kraja neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata. Od kraja pedesetih godina pratit ćemo sve otvorenije zapuštanje primarnog gospodarskog sektora, nauštrb razvoja industrije, a kasnije i turizma. Taj smjer, prateći izvore, treba povezati s krahom kolektivizacije na selima, koja je dovela do sve većeg privrednog zaostajanja onih područja Cetinskog kraja koja su svoj napredak u ranijim godinama u najvećoj mjeri temeljila na poljoprivredi i stočarstvu (vrlički, sinjski i triljski kraj). Osim očuvanja i modernizacije starih, od pedesetih je godina na djelu i osnivanje novih industrijskih postrojenja u gradskim sredinama Cetinskog kraja, koja pritom

zauzimaju sve važniji položaj u okruženju, a osim obnove neposredno nakon rata, u nastavku su zabilježena i nova infrastrukturna ostvarenja (gradnja škola i cesta, uvođenje elektrifikacije i vodoopskrbe, melioracija poljoprivrednih površina).

U izvorima na kojima se rad temelji cijelo ovo područje nije obuhvaćeno jednim nazivom. Razlog tome treba tražiti prvenstveno u činjenici da orografski tok rijeke Cetine nikada nije bio obuhvaćen unutar jedne administrativne jedinice, a čak su i ona područja koja su bila obuhvaćena unutar zajedničke administrativne cjeline, često pokazivala više sličnosti sa susjednim nego s onom administrativnom jedinicom kojoj su pripadala. Respektirajući nerijetke korekcije u upravnom ustrojstvu druge jugoslavenske države, područje se Cetinskog kraja dijelilo na najmanje dvije cjeline: prostor „gornjeg“ cetinskog toka sa središtem u Sinju i „donji“ tok koji je uglavnom gravitirao Omišu. Međutim, unutar „gornjeg“ toka postojala je daljnja podjela na vrličko, sinjsko i triljsko uže područje, pri čemu je jedan dio vrličkog područja gravitirao Kninu. Teritorij kojeg smo u ovom radu označili „donjim“ cetinskim tokom podrazumijevao je daljnju podjelu na razvijeniji obalni pojas i uglavnom gospodarski zaostalo zaleđe. U jednom se dijelu omiškog zaleđa kao subregionalni centar izdvojio Šestanovac, dok je granični pojas između „donjeg“ i „gornjeg“ cetinskog toka češće bio povezan s Triljom nego s Omišem, a određeni je broj zamosorskih sela, iako uglavnom okupljen u sastavu omiške općine, zbog bolje prometne povezanosti, osjećao svoju pripadnost splitskom gravitacijskom području više nego li manjem omiškom. Službena podjela na „gornji“ i „donji“ tok rijeke Cetine također nije postojala, a u ovom je radu uvodimo respektirajući prvenstveno različite geografske, a povezano s tim i gospodarske, pa i društvene osobine prostora. Unatoč naglašenim razlikama, čitavo je područje užeg cetinskog sliva na ovaj ili onaj način ovisilo o rijeci pokraj koje se razvilo. Ta je rijeka faktor koji je cjelokupno područje povezivao u jednu cjelinu, a smjer je gospodarskog i infrastrukturnog razvoja prostora, koji se protezao od njenog izvora do ušća, uglavnom bio povezan s Cetinom, bilo izravno, kroz poljoprivredu ili neizravno, razvijajući industriju temeljenu na električnoj energiji prenošenoj djelovanjem rijeke. U izvorima je upravo zbog prostorne isparceliziranosti izraz koji se temeljio na nazivu Cetine bio izraz „Cetinska krajina“, a rjeđe i „Cetinjska krajina“. Međutim, ovaj se termin nije odnosio na cjelokupno područje kojim protječe ta rijeka, već isključivo na područje najprije Sinjskog kotara, da bi se sredinom pedesetih godina taj naziv proširio na prostor Sinjske komune, a kasnije na područje sinjske općine, ubacivši tako u svoj opseg isključivo područje tzv. „gornjeg“ toka Cetine, od njenog izvora, do Trilja. Čitavo područje „donjeg“ toka Cetine ovim terminom nije bilo obuhvaćeno. Ne postoji termin

koji bi obuhvatio „donji“ tok Cetine na način na koji je termin „Cetinska krajina“ obuhvatio njen „gornji“ tok. Iz iznesenog je jasno da termin „Cetinska krajina“, u opsegu u kojem se koristio u izvorima, nije dovoljno obuhvatan. Naime, on unutar sebe ne obuhvaća cjelokupno porječje, na koje svojim nazivom upućuje. Da bi se izbjegla terminološka zbrka, u ovom radu nećemo proširivati opseg termina „Cetinska krajina“, već ćemo ga zamijeniti terminom „Cetinski kraj“. Termin će „Cetinski kraj“ obuhvatiti cijelo područje neposrednog toka rijeke Cetine, od njenog izvora pa do ušća, objedinjavajući u sebi svu prirodnu, gospodarsku, socijalnu, pa i političku raznolikost tog prostora. Na ovom mjestu vrijedi napomenuti da je izvorna građa koja tematizira posljednje desetljeće postojanja jugoslavenske države, a s obzirom na teritorij Cetinskog kraja izuzetno loše sačuvana. Je li razlog tome svjesno uništenje većeg dijela izvora zbog straha odgovornih da će ih, u svjetlu političkih promjena iz prve polovice devedesetih, određeni podatci inkriminirati ili je po srijedi neki drugi razlog, teško je odgonetnuti, a za potrebe ovog rada to nije ni bitno. Ipak, zbog nedostatka ostale originalne izvorne građe, u rasvjetljavanju će nam društvenog života Cetinskog kraja u razdoblju osamdesetih godina prošlog stoljeća više nego inače pomoći splitski dnevni list „Slobodna Dalmacija“, kao i sekundarna literatura koja se na razne načine doticala pojedinih segmenata društvenog života cetinskog prostora.

Cjelovito područje Cetinskog kraja i proučavanje njegove prošlosti u razdoblju druge polovice dvadesetog stoljeća do danas nije pobudilo velik interes niti hrvatske, a niti međunarodne historiografije. Taj nedostatak interesa povjesničara za objašnjavanje prošlosti područja kojeg, od svog izvora pa do ušća plavi rijeka Cetina može se produljiti i na ranija razdoblja. Naime, ne postoji niti jedno historiografsko djelo koje se bavi bilo kojim segmentom prošlosti ovog područja obuhvaćenog u jedinstvenu cjelinu. Razloge tome prvenstveno treba tražiti u političkoj parceliziranosti, ali i relativnoj izoliranosti cetinskog prostora, koji se razvijao izvan izravnog doticaja sa značajnijim središtima političkog i uopće društvenog života. Naime, pažnju su domaćih istraživača prvenstveno zaokupljali događaji i mjesta koje se lakše moglo povezati sa širom slikom pojedinog razdoblja unutar ili izvan zemlje. Oni su se određenih područja u užem cetinskom slivu uglavnom samo usputno ticali. Slijedom navedenog, monografija koja u fokusu ima Cetinski kraj u svojoj cjelini te društveni razvoj tog područja u razdoblju između Drugog svjetskog i Domovinskog rata do danas nije ugledala svjetlo dana. Interes je većeg broja prvenstveno domaćih istraživača uglavnom zaokupljao određeni fenomen ili pojedino mjesto Cetinskog kraja i njegova uža okolina u

širem vremenskom kontekstu.[1]Crkvenoj je povijesti Cetinskog kraja tako u razdoblju kojeg tematizira ovaj rad posvećeno razmjerno malo pozornosti.[2]Osim toga, jedna izdvojena knjiga tematizira običaje i prirodne ljepote vrličkog kraja, a u njoj je moguće pronaći i segmente iz prošlosti Vrlike za vrijeme trajanja druge jugoslavenske države, poput informacije o godini otvaranja vrličke osnovne škole, uređenju prometnih komunikacija u njenom okruženju i otvaranju klimatskog lječilišta u samom mjestu.[3] Slične su prilike i u istraživanju prošlosti „donjeg“ cetinskog toka.[4] Istraživanje prošlosti Cetinskog kraja uvelike olakšavaju dva djela u kojima autori navode bibliografske podatke pod kojima je moguće pronaći sve relevantne zapise o Sinju s jedne, odnosno Omišu s druge strane.[5] Jednim se segmentom iz prošlosti Cetinskog kraja bavio i Ivan Kozlica.[6] Prošlost je sinjske alke bila predmet istraživanja većeg broja znanstvenika, među kojima vrijedi izdvojiti Šimu Jurića, ali njenim se razvojem u drugoj polovici 20. stoljeća upravo Kozlica najintenzivnije pozabavio. Svjetlo u istraživanju ovog problema daju i spomen-knjige prigodno objavljivane za godišnjice nekog važnog događaja, poput izgradnje tvornice ili hidroenergetskog postrojenja. Tako možemo ponešto doznati o gradnji i razvoju sinjske predionice i tvornice konca „Dalmatinke“ te hidroelektrana „Zakučac“ i „Kraljevac“. Osim historiografije, o karakteristikama Cetinskog kraja govore i

[1]S tim u vezi možemo izdvojiti dva djela Martina Vrgoča: „Pregled povijesti grada Sinja“ (Matica hrvatska, Sinj, 2009.) i „Pregled povijesti grada Trilja“ (Muzej triljskog kraja, Trilj, 2010.). Obje knjige tematiziraju prošlost od prapovijesnog razdoblja do današnjih dana pa je razdoblju kojim se u disertaciji bavimo posvećeno tek po desetak stranica.

[2]U opsežnom djelu „Sinjska spomenica 1715. – 1965.“ (Franjevački provincijalat, Split 1965.) skupina crkvenih prelata iznosi rezultate istraživanja crkvene povijesti šireg sinjskog područja od vremena konačnog oslobođenja od osmanske opasnosti pa se tek manji dio djela bavi drugom polovicom prošlog stoljeća.

[3]Riječ je o djelu „Vrlika: ugodan kutak hrvatske domovine“ (Matica hrvatska, Vrlika, 2001), urednika fra Josipa Ante Solde.

[4]Od sabranih djela posvećenih prošlosti šireg omiškog kraja vrijedi izdvojiti zbornik članaka skupine znanstvenika „Omiš i Poljica“ (Žarko Domljan (ur.), Vjesnik, Omiš, 2006.), u kojem o određenim segmentima života grada i okolice u razdoblju koje je u fokusu ove disertacije podrobnije govore Ivan Benković (članak „Zemljopisni i gospodarski okvir života“), Stijepo Obad („Društveni život u 19. i 20. stoljeću“), Slavko Kovačić („Crkvena prošlost Omiša i okolice“) te Žarko Domljan, Radoslav Tomić i Mateo Pezo („Kultura, sport, turizam“). O segmentima razvoja Omiša u prošlom stoljeću može se doznati i iz članaka Stanka Piplovića „Počeci industrijske izgradnje u Omišu“, objavljen u zborniku Omiški ljetopis (Omiš, 2002.) i „Početak gradnje putova u općini Omiš“ (2000.), objavljen u zborniku splitskog ogranka Matice hrvatske „Hrvatska obzorja“. Povezano s Omišem, vrijedi izdvojiti i djelo „Pedeset godina srednjeg obrazovanja u Omišu“ (Srednja škola „Jure Kaštelan“, 2014.).

[5]Prvo je djelo takve vrste dvotomna knjiga autora Šime Jurića „Bibliografske zabilješke o Sinju i Cetinskoj krajini“ (Matica hrvatska, 1999.), a drugo „Građa za bibliografiju Omiša“, autorice Nevenke Bezić – Božanić (SIZ za kulturu općine Omiš, 1988.)

[6]U svom je djelu „Krvava Cetina“ (Matica hrvatska, Zagreb, 2012.) na 624 stranice iznio rezultate istraživanja o masovnim pokoljima u području nešto širem od orografskog sliva rijeke Cetine u razdoblju Drugog svjetskog rata. U svom je drugom značajnom djelu „Alka u politici – politika u Alki“ (Kulturno društvo Trilj, 2014.), na osnovu povijesnih izvora iznio bremenite odnose viteške sinjske i cetinske igre s oprečnim političkim sustavima prošlog stoljeća.

neka djela primarno geografskog karaktera.[7]Ona pomažu u razjašnjavanju raznolikosti prirodne osnove, koja je odigrala ulogu u ponešto različitom gospodarskom razvoju različitih dijelova Cetinskog kraja. Kad se na jednom mjestu sakupi sva literatura napisana o različitim dijelovima Cetinskog kraja u različitim vremenskim segmentima te kad se tome pridoda brojna relevantna izvorna građa smještena u obližnjim arhivima i knjižnicama, o tom se području u vremenu postojanja socijalističke Jugoslavije može napisati cjelovito djelo. Taj pothvat, međutim, do današnjeg dana nitko nije poduzeo.

1.1.1 Materijal, metodologija i plan istraživanja

Prilikom bavljenja poviješću Cetinskog kraja u razdoblju između Drugog svjetskog i Domovinskog rata istraživač uglavnom nema problema s pronalaskom relevantne izvorne građe. Problem se, međutim, javlja prilikom traženja sekundarne literature, koja istraživaču uvelike može olakšati rad na izvorima. Naime, kao što je već ranije spomenuto, ne postoji nikakvo historiografsko djelo koje bi obuhvaćalo Cetinski kraj u cijelom svom opsegu, bez obzira na razdoblje. Slijedom toga, nameće se zaključak da, iako izvornu građu uglavnom nije teško pronaći, cjelina Cetinskog kraja do sada nije bila dovoljno zanimljiva povjesničarima da bi o njoj bilo napisano ikakvo historiografsko djelo. Stoga je istraživač prisiljen poduzeti opsežan posao prikupljanja, selektiranja i vrednovanja izvorne građe bez da pri tom na raspolaganju ima pripremljenu matricu u vidu djela nekog kolege koji se sličnom temom bavio ranije. Sve to skupa umnogome otežava njegov posao. Glavnina se izvorne građe vezane uz prošlost Cetinskog kraja iz druge polovice prošlog stoljeća čuva u Državnom arhivu u Splitu. U navedenoj je arhivskoj instituciji prilikom istraživanja ove teme iskorišteno 18 arhivskih fondova. Od njih vrijedi izdvojiti arhivski fond pod oznakom HR-DAST-21, koji sadržava spise vezane uz djelovanje Oblasnog narodnog odbora Dalmacije.[8] Arhivski fond HR-DAST-517 sadržava spise vezane uz privredne organizacije onodobnog splitskog kotara

[7]Od djela se takve vrste izdvajaju knjige Nives Štambuk – Giljanović „Vode Cetine i njezina poriječja“ (Hrvatske vode, Zagreb, 2002.) te Ante Pelivana „Zrmanja, Krka, Cetina i njihovi pritoci“ (Ekološki glasnik, 2004) i Ivana Slišković „Vode u kršu slivova Neretve i Cetine“ (Hrvatski geografski institut, Zagreb, 2014.).

[8]U ovom je fondu moguće pronaći velik dio relevantnih podataka iz društvenog, političkog, gospodarskog i kulturnog života svih područja Cetinskog kraja u godinama neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata. On se dijeli na veći broj zbirki: Povjereništvo za lokalni saobraćaj, Komunalni poslovi, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Povjereništvo za građevinarstvo, Povjereništvo za poljoprivredu i šumarstvo, Statistički ured pri ONOD-e, Planska komisija, Kontrolna komisija, Tajništvo, Povjereništvo za lokalnu privredu, Povjereništvo za turizam, Direkcija oblasnih poljoprivrednih poduzeća, Povjereništvo trgovine i opskrbe, Oblasna komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju, Povjereništvo za financije, Povjereništvo za narodnu imovinu. Fond obuhvaća razdoblje od 1943. do 1952. godine kada je reorganizacijom prostora jedinstveni Oblasni narodni odbor Dalmacije prestao djelovati. S brojkama iznesenima u jednom dijelu izvorne građe treba biti oprezan jer su one ponekad izražavale težnje onih koji izvore donose više nego inzistiranje na objektivnom izvještavanju.

pa on svakako pomaže pri rekonstrukciji gospodarskog razvoja „donjeg“ cetinskog toka.[9] Veliku pomoć pri istraživanju nude i fondovi koji sadrže zapisnike sa sjednica, kako lokalnih područnica Komunističke partije, tako i razno-raznih privrednih ili društvenih organizacija jer se u njima čuvaju planovi djelovanja, a nerijetko i podatci o realizaciji tih planova.[10] Glavne društvene djelatnosti na području onodobne općine Sinj, koja je obuhvaćala čitav „gornji“ cetinski tok sadržava arhivski fond HR-DAST-528 (Skupština općine Sinj 1963.–1995.)[11].U cjelovitoj su rekonstrukciji problema kojim se na ovom mjestu bavimo pomogli i drugi fondovi istog arhiva.[12] Potrebno je napomenuti da Državni arhiv u Splitu oskudijeva građom vezanom uz drugu polovicu sedamdesetih i osamdesete godine, barem u usporedbi s obiljem materijala iz ranijih razdoblja. Dio arhivske građe vezane za Cetinski kraj moguće je pronaći i u Državnom arhivu u Zadru, koji, međutim, uglavnom sadržava građu iz ranijih razdoblja, dok splitski Nadbiskupski arhiv, po riječima don Slavka Kovačića, također oskudijeva materijalom vezanim uz temu koja je u fokusu ovog rada. Arhivske materijale sadržane u Arhivu Jugoslavije u Beogradu ovom prilikom nismo koristili, iako se i u njima nesumnjivo krije građa koja bi se u budućim radovima slične tematike svakako mogla iskoristiti.

Osim arhivskih fondova, dio izvorne građe vezane uz navedenu temu čuva se i u većem broju knjižnica, smještenima kako u nekim mjestima samog Cetinskog kraja, tako i u većim centrima poput Splita, Zadra i Zagreba.[13] U dijelu splitske Sveučilišne knjižnice u kojem se

---

[9]Fond obuhvaća spise vezane uz privrednu komoru kotara Split, a unutar njega moguće je pronaći podatke o poslijeratnom razvoju građevinskog sektora, rudarstva, prehrambene, tekstilne i kemijske industrije, kao iindustrije koncentrirane na preradu plastičnih masa. Fond obuhvaća i spise vezane uz primarni gospodarski sektor, uglavnom se koncentrirajući na drugu polovicu pedesetih, kao i šezdesete te početak sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća.

[10]Stoga su od pomoći i arhivski fondovi HR-DAST-509 (Kotarski komitet Komunističke partije Sinj 1945.-1956.), HR-DAST-34 (Narodni odbor kotara Split), HR-DAST-579 (Kotarski komitet Narodne omladine Sinj 1949.–1952.), HR-DAST-128 (Općinsko sindikalno vijeće Omiš 1955.–1962.), HR-DAST-335 („Dalmatinka“, Sinj 1952.–1961.) te HR-DAST-589 („Dalmacija“, Dugi Rat; sadrži podatke vezane uz rad tvornice sve do kraja stoljeća).

[11]U ovom se fondu nalaze spisi vezane uz infrastrukturne aktivnosti koje su u tadašnjoj sinjskoj općini poduzimane u posljednjih 27 godina postojanja jugoslavenske države. Od spomenutih se infrastrukturnih aktivnosti izdvajaju izgradnja prometnih pravaca Sinj – Peruča, Split – Livno, Trilj – Vedrine – Brnaze – Sinj; ali i izgradnja elektroenergetskih postrojenja poput HE „Peruča“ i „Orlovac“ te brane „Prančević“. Pri izgradnji navedenih objekata, zbog općeg su interesa provedeni eksproprijacijski postupci nad zemljištima privatnih posjednika, a o tim se postupcima u istom fondu također mogu pronaći podatci.

[12]Arhivski fond pod oznakom HR-DAST-213 (Registar privrednih organizacija) donosi osnovne podatke o postojećim gospodarskim organizacijama (seljačke i opće poljoprivredne zadruge, industrijske tvornice, zdravstvene ustanove) u razdoblju od završetka Drugog svjetskog rata do završetka prve polovice pedesetih godina, a obuhvaća kompletno područje Cetinskog kraja. Arhivski fond HR-DAST-489 (Oblasni / Kotarski odbor SUBNOR-a Split) donosi podatke o osnovnim, prije svega stambenim problemima bivših partizanskih boraca sve do kraja šezdesetih godina prošlog stoljeća. Podatke o osobama koje su primane, a nerijetko i isključivane iz organizacije Saveza komunista u kompletnom razdoblju komunističkog obnašanja vlasti moguće je pronaći u privatnoj etnografskoj zbirci koju je u mjestu Tugare formirao entuzijast Ivan Radilović.

[13]Sveučilišna knjižnica u Splitu (SVKST) čuva sve brojeve splitskog dnevnog lista „Slobodna Dalmacija“, koji još od 1943. godine na svojim stranicama bilježi sve važnije podatke vezane uz Cetinski kraj pa je kao takav

nalazi knjižna građa čuva se dio izvorne građe koji je u dobroj mjeri vezan upravo uz ono razdoblje koje je u splitskoj podružnici Državnog arhiva najslabije pokriveno: sedamdesete i osamdesete godine prošlog stoljeća.[14] Prostorni su planovi dragocjen izvor jer uz stanje koje je bilo aktualno u trenutku njihovog objavljivanja, sadrže i projekcije dugoročnog i kratkoročnog razvoja općine pa u dobroj mjeri također pokrivaju razdoblje koje je slabije zastupljeno u arhivima. U Sveučilišnoj su knjižnici u Splitu dostupni i pravilnici, kao i statuti djelovanja nekih društvenih i privrednih organizacija. Osim splitske sveučilišne knjižnice, dio građe vezan uz Cetinski kraj nalazi se u Znanstvenoj knjižnici u Zadru te Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.[15] Građu dostupnu u knjižnicama Cetinskog kraja ovom prilikom nije potrebno navoditi jer je njen najveći dio pohranjen i u ranije spomenutim institucijama. Osim navedenog, dio izvorne građe čuva se i u preživjelim privrednim organizacijama ili institucijama lokalne uprave diljem Cetinskog kraja, a dostupnost te građe u dobroj mjeri ovisi o spremnosti odgovornih osoba da ju ustupe istraživaču.

Ovom prilikom vjerojatno nije obuhvaćen sav materijal vezan uz ovo područje koji je dostupan u zemlji i inozemstvu, ali ostajemo slobodni ustvrditi da je sakupljen njegov veći dio, koji je dovoljan za rekonstrukciju barem dijela nejasnoća vezanih uz razvoj Cetinskog kraja u spomenutom razdoblju. Budući da u istraživanju nismo mogli koristiti neka ranije napisana sekundarna djela slične tematike, za njegovu smo početnu fazu koristili izdanja „Slobodne Dalmacije“ iz razdoblja od lipnja 1943. pa do siječnja 1991. godine. Obavljanjem golemog posla proučavanja, selektiranja, sortiranja i vrednovanja obilja tekstova koje je taj list u spomenutom razdoblju posvetio raznim područjima društvenog života Cetinskog kraja, može se dobiti početna slika o aspektima koji su dominirali. Nakon toga pristupili smo izučavanju arhivske građe, čime početna slika biva dodatno produbljena, barem do polovice sedamdesetih godina. Ona razdoblja koja su slabije pokrivena u arhivima, pokušali smo pokriti proučavanjem građe dostupne u knjižnicama, ali i privrednim i društvenim

---

nezaobilazan pri svakom ozbiljnom znanstvenom istraživanju koje se tiče spomenute teme. Ista knjižnica čuva i izdanja „Poljičkog zbornika“, koji, između ostalog, sadrži određene podatke vezane uz društveni život većeg broja seoskih sredina „donjeg“ cetinskog toka. U specijaliziranom zborniku vezanom uz građevinsku struku, „Građevinar“, nalaze se podaci o većini građevinskih poduhvata, kojih u Cetinskom kraju između Drugog svjetskog i Domovinskog rata nije nedostajalo. Sličnu namjenu imaju i zbornici „Privreda Dalmacije“, „Dalmatinske hidroelektrane“ te „Zbornik Društva inženjera i tehničara u Splitu“. I ovi se zbornici čuvaju na odjelu periodike u SVKST.

[14]Na tom se mjestu, naime, čuvaju spomen-knjige koje se bave gradnjom i prvim godinama djelovanja hidroelektrana „Kraljevac“ i „Peruča“, ali i sinjske predionice i tvornice konca „Dalmatinke“. Osim toga, na istim se policama čuvaju i Prostorni plan općine Sinj iz 1974., kao i Prostorni plan općine Omiš iz 1976. godine.

[15]Pri tom izdvajamo glasnik općine Omiš „Odjek Mosora“, koji je izlazio uglavnom tijekom sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Većinu je brojeva tog lista moguće pronaći u dvjema spomenutim knjižničnim institucijama.

institucijama smještenim diljem Cetinskog kraja. Dio je nejasnoća moguće otkloniti i korištenjem dostupne, iako parcijalno složene sekundarne literature, o kojoj je u jednom od prošlih odjeljaka rečeno nešto više riječi. Na taj je način ipak moguće dobiti zaokruženu sliku društvenog, a prije svega gospodarskog života Cetinskog kraja između Drugog svjetskog i Domovinskog rata. U tekstu vrijedi obraditi pozornost na koncept promjene životne svakodnevice na koju je u četrdesetak godina dugom razdoblju omeđenom završetkom Drugog svjetskog i početkom Domovinskog rata utjecala materijalna izgradnja prostora, ali i postupna izmjena gospodarskih aktivnosti koji su dominirali u prvim poratnim godinama, a koja je pratila promjenjivi smjer kojim su onodobni vlastodršci na višim razinama nastojali „izgrađivati“ socijalizam u nekad prvenstveno agrarnoj sredini. Radi lakšeg snalaženja, rad je koncepcijski podijeljen na četiri veće jedinice od kojih prva tematizira razdoblje od završetka Drugog svjetskog rata do uvođenja gospodarskog koncepta radničkog samoupravljanja 1950. godine; druga se bavi razdobljem od uvođenja radničkog samoupravljanja do privredne reforme uvedene početkom šezdesetih godina;treća obrađuje dvadesetogodišnje razdoblje ograničeno privrednom reformom s jedne, odnosno smrću doživotnog jugoslavenskog čelnika Josipa Broza Tita s druge strane; dok je fokus posljednje jedinice stavljen na krizom obilježeno posljednje desetljeće jugoslavenske države. Razumije se da neki procesi koji su započeli u razdoblju kojeg tematizira jedna jedinica ovog rada ne mora nužno završavati unutar vremenskog ograničenja iste te jedinice pa se veći broj njih nastavlja analizirati u više jedinica ovog rada. Procesi čiji se razvoj može pratiti kroz više jedinica ovog rada između ostalog jesu materijalna obnova prostora, rekonstrukcija tvorničkih postrojenja, depopulacija i zaostajanje primarnog gospodarskog sektora, melioracija poljoprivrednih površina, ali i neki drugi. Ako je neki proces moguće zaokružiti unutar jedne jedinice ovog rada, iako se protegnuo i tijekom sljedeće, to je u ovom radu učinjeno. Primjer tome jest koncept seljačkih radnih zadruga, koji je uveden krajem četrdesetih godina, da bi svoj neslavni kraj doživio krajem prve polovice pedesetih godina. Iako se protegnuo i u razdoblje kojeg tematizira druga jedinica ovog rada, on je u cijelosti obrađen u prvoj. Rad se u budućnosti može nadopuniti opsežnijim prikazom prvenstveno lokalnih političkih, kulturnih[16] i sportskih organizacija.

1.2 OSNOVNE GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE PROSTORA

[16] Kulturnim, umjetničkim i etnološkim značajkama područja obuhvaćenog unutar ovog rada intenzivno se bavi Institut za etnologiju i folkloristiku iz Zagreba.

Prostor koji se nalazi u fokusu ovog rada jest prostor kojim protječe rijeka Cetina. Iako ovakvo određenje izgleda poprilično jednostavno, riječ je o području koji unutar sebe obiluje raznolikostima, a koje će se u ovom radu postupno otkrivati. Na početku je potrebno napomenuti da se rijeka Cetina, od svog izvora u malenom istoimenom mjestu, smještenom sedam kilometara sjeverno od Vrlike pa do ušća u Omišu, rasprostire u duljini nešto većoj od 100 kilometara. Osim toga, potrebno je naglasiti da pri određivanju geografskih karakteristika cetinskog porječja treba razlikovati površinski tok rijeke, koji se proteže od Cetine do Omiša. Taj se tok naziva i orografski ili neposredni sliv, a karakterizira ga vidljivost na samoj Zemljinoj površini. Osim orografskog sliva, Cetina prima vodu i iz podzemnih voda koje se uglavnom stvaraju na planinama i poljima jugozapadne Bosne, a koja, pak ne pripadaju neposrednom cetinskom slivu. Orografski sliv i sustav podzemnih voda i voda na poljima izvan orografskog sliva zajedno čine hidrološki sliv rijeke Cetine. Ako promotrimo cjelokupnu površinu hidrološkog sliva Cetine, koja iznosi 3860 km^2, zaključit ćemo da na orografski sliv otpada manje od polovice njegove površine, tek 1490 km^2.[17] Ostatak otpada na sustav voda koji se stvara u planinama jugozapadne Bosne (Šator, Stožer, Dinara), a zatim otječe kroz Glamočko, Kupreško, Duvanjsko i Livanjsko polje, da bi u Cetinu utjecao u obliku podzemnih voda. Gledajući samo orografski sliv, Cetina se nastavlja na sliv Neretve s jedne, odnosno Krke s druge strane, kao i male rječice Žrnovnice, od koje je dijeli planina Mosor. Ako, pak, svoj pogled usmjerimo na čitav hidrološki cetinski sliv, onda Cetina završava na Glamočkom i Kupreškom polju, nastavljajući se na slivove rijeka Une[18] i Vrbasa.[19] Cetina je rijeka u koju utječe razmjerno najviše vode iz susjednih reljefnih udubljenja,[20] a više od polovice svoje vode Cetina dobiva iz područja izvan njenog orografskog sliva. U ovom ćemo radu našu pozornost u najvećoj mjeri usmjeriti na područje orografskog sliva Cetine, a područja ćemo izvan njega spominjati na mjestima gdje to bude potrebno, svjesni činjenice da cjelokupni hidrološki sliv Cetine zauzima područje znatno šire od teritorija koje rijeka neposredno plavi, zaustavljajući se na uzvišenjima izvan Republike Hrvatske.

S cijelim svojim užim tokom rijeka Cetina geografski spada u srednju Dalmaciju, a od izvora prema ušću najprije protječe kroz mjesto Cetinu, nastavljajući dalje pokraj Vinalića i

[17] Nives Štambuk - Giljanović, *Vode Cetine i njezina porječja* (Zagreb: Hrvatske vode, 2002), 16.; Ante Pelivan, *Zrmanja, Krka i Cetina i njihovi pritoci* (Donja Lomnica: Ekološki glasnik, 2004.), 179.; Ivan Slišković, *Vode u kršu slivova Neretve i Cetine* (Zagreb: Hrvatski geološki institut, 2014), 36.
[18] Slišković, 17
[19] Isto 19
[20] Štambuk - Giljanović, 13.

Garjaka, gdje je izgrađeno Peručko jezero, prvo umjetno jezero od izvora Cetine, u kojem se sustavom brana sakuplja voda ispred hidroelektrane „Peruča“, a koja, pak, koristeći ogroman hidropotencijal rijeke, proizvodi električnu energiju dostupnu širem vrličkom području. Na izlazu iz Peručkog jezera, koje se prostire duž sela Ježević, Koljane, Laktac, Dabar i Zasiok s lijeve te Podosoje i Maljkovo s desne strane, rijeka ulazi u plodno polje, najprije Hrvatačko, a zatim i Sinjsko. U svom toku kroz Hrvatačko polje, u odnosu na Cetinu, na lijevoj su strani smješteni Rumin, Bajagić, Han i Obrovac Sinjski, a na desnoj Hrvace, Čitluk i Karakašica. Na Hrvatačko se nastavlja Sinjsko polje, na čijem se sjeveru nalaze Glavice, na desnoj strani Cetine Sinj, Brnaze, Turjaci i Košute, na lijevoj Gala, Otok, Udovičići, Ruda i Grab, a na jugu polja Jabuka, Vedrine i Trilj. U Trilju Cetina napušta polje te prema svom ušću nastavlja teći uglavnom kroz kanjone. Trilj, osim toga, predstavlja granicu na kojoj prestaje gornji, a počinje donji dio cetinskog toka.

U svoj „donji“ tok Cetina ulazi u neposrednoj blizini Garduna, nastavljajući preko Čaporica do druge hidroelektrane, Đale, u blizini Biskog. Na izlazu iz hidroelektrane, Cetina nastavlja teći kanjonom, s lijeve strane okružena Ugljanima i Novim Selima, a s desne Srijanima i Trnbusima. Ponovni kratak tok poljem započinje i završava u Blatu na Cetini, a na izlazu iz polja, Cetina na svom putu prema trećoj hidroelektrani, „Kraljevac“, opet ulazi u kanjon, protječući kroz Kreševo, Katune, Šestanovac i Zadvarje. Hidroelektrana „Kraljevac“ nastavlja se na vodopad Mala i Velika Gubavica, u Zadvarju. Na izlazu iz „Kraljevca“, Cetina naizgled naglo mijenja smjer, skrećući prema zapadu. Protječe pokraj Slimena, Kučića, Svinišća i Podašpilja s lijeve, odnosno Podgrađa, Kostanja, Smolonja, Zvečanja, Ostrvice, Čišala, Gata i Naklica s desne strane. U blizini Naklica nalazi se posljednja, ali i najveća hidroelektrana izgrađena duž cijelog toka rijeke Cetine, „Zakučac“. Na izlazu iz „Zakučca“, Cetina dosiže mjesto svog uviranja u Jadransko more, slikoviti gradić Omiš.

U svom je toku od izvora prema ušću Cetina omeđena planinskim lancima Dinare, Svilaje, Kamešnice, Mosora i Omiške Dinare, a od svog izvora do vodopada Gubavice pokraj Zadvarja teče u smjeru sjeverozapad – jugoistok, da bi nizvodno od Gubavice promijenila pravac i potekla u pravcu zapada, prema svom ušću, koje naposljetku dosiže u Omišu. Prostor je od cetinskog izvora do ušća prostor različitih geografskih karakteristika. Gornji dio toka karakterizira niz polja međusobno odvojenih kratkim kanjonskim suženjima, sutjeskama. Osim toga, gornji tok Cetine obiluje riječnim pritocima i vrelima koji u dobroj mjeri ne presušuju. Cetina izvire u istoimenom mjestu, smještenom sedam kilometara sjeverno od

Vrlike, na 380 metara nadmorske visine, iz bunara dubokog 30 metara,[21] nazvanog Glavaš. Na njega se nastavlja još pet izvora, od kojih je najvažnije Vukovića vrilo.[22] Neposredno nakon mjesta izviranja, Cetina utječe u Cetinsko polje, ukupne površine 8.5 km^2.[23] Na izlasku iz Cetinskog polja nalazi se kanjonsko suženje, Kosorska sutjeska, koja dijeli Cetinsko od Vrličkog polja, približno jednake površine. Treće i četvrto polje na putu Cetine od izvora prema ušću, Koljansko i Ribaričko, potopljena su prilikom izgradnje akumulacije i brane Peruča početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća. U Koljansko polje (4.5 km^2) Cetinu uvodi Garjačka, a iz Ribaričkog (3.5 km^2) rijeku izvodi Peručka sutjeska. Na Ribaričko se polje nastavlja drugo najveće polje užeg cetinskog toka – Hrvatačko, koje zauzima površinu od 19 km^2. Na Hrvatačko se, preko Obrovačke sutjeske, nastavlja Sinjsko polje, ukupne površine 62km^2.[24] Ukupna površina polja užeg cetinskog toka iznosi 106 km^2, od čega više od polovice otpada na Sinjsko polje. Pritoci su Cetine uglavnom smješteni s lijeve strane gornjeg riječnog toka, a glavnina vode i u njih pritječe s planina i iz polja jugozapadne Bosne. Najvažniji su lijevi pritoci Cetine Rumin i Malin u Hrvatačkom te Kosinac, Ruda (najveći pritok Cetine), Ovrlja i Grab u Sinjskom polju, dok s desne strane u cetinsko korito utječu Česma u Vrličkom te Vojskava i Karakašica u Hrvatačkom polju.[25] Osim njih, u gornjem cetinskom toku u Cetinu uvire još nekoliko manjih pritoka.[26]

Na izlasku iz Sinjskog polja započinje donji tok rijeke Cetine. U njemu rijeka najprije teče kanjonom, koji započinje neposredno ispod Trilja, a završava vodopadom Gubavica. Kanjon, dugačak nešto više od 30 kilometara, tvore karbonatne stijene, uglavnom sastavljene od vapnenca.[27] Na tom dijelu riječnog toka nema većih polja niti stalnih riječnih pritoka, a kanjon se sastoji od Ugljanske i Zadvarske kraške zaravni, koje, pak razdvaja maleno polje u Blatu na Cetini.[28] Ugljanska zaravan započinje nizvodno od hidroelektrane „Đale“, a Zadvarska završava slapom Gubavica, ukupne visine 48 metara.[29] Tok je Cetine u

---

[21] Borković, Velimir, Marko Duvnjak „Osnovna zemljopisna obilježja Cetinske krajine II“, *Cetinska vrila* 2 (1993), 14.; Slišković, 108.; Borković, Velimir, *Cetina* (Sinj: Matica hrvatska, 2011), 29.

[22]Osim Glavaša i Vukovića vrila, autor spominje i Batića (Batičino) i Milaševo vrilo, Vukovića jezero i izvor Nelaj, svi smješteni desno od izvora Glavaš. O tome vidi u: Pelivan, *Zrmanja, Krka i Cetina i njihovi pritoci,* 207.

[23] Štambuk - Giljanović, 35.; Slišković, 36.

[24] Slišković, 35.; Pelivan, 178., 210.

[25]Određeni su pritoci, poput Radojina vrila te vrela Kreševo i Dabar, potopljeni izgradnjom akumulacije i brane „Peruča“. O tome vidi u: Pelivan, *Zrmanja, Krka i Cetina i njihovi pritoci*, 200.; Borković, Duvnjak, „Osnovna zemljopisna obilježja Cetinske krajine II“, 15.; Slišković, *Vode u kršu slivova Neretve i Cetine* 108., 126.

[26] Borković, 32. Autor spominje veći broj „vrila“: Slankovac u Podosoju, Žankovac u južnom dijelu Hrvatačkog polja te Sutinu, Šuškovaču, Goručicu, ali i desetak vrela i potočića u Sinjskom polju.

[27] Štambuk - Giljanović, 20.

[28] Pelivan, 215.

[29] Isto 223

kanjonskom dijelu izmijenjen izgradnjom elektroenergetskih postrojenja tijekom druge polovice prošlog stoljeća. Na izlasku iz Zadvarske kraške zaravni, Cetina naglo skreće prema zapadu, ulazeći u flišnu udolinu, kroz koju teče prema svom ušću. U posljednjem dijelu svog toka, u blizini Kostanja nalazi se skupina izvora Studenci,[30] a njihova je odlika da su jedina nepresušna vrela u donjem cetinskom toku. Različite su geografske karakteristike prostora uvjetovale i ponešto različitu osnovu gospodarskog, pa i društvenog razvoja prostora kojeg jednim imenom nazivamo Cetinski kraj.

Karta 1: Područje gornjeg cetinskog toka

[30] Skupina se vrela Studenci sastoji od tri izvora: Gojsalića, Jurjevića i Remušića vrela. O tome vidi u: Slišković, 113.

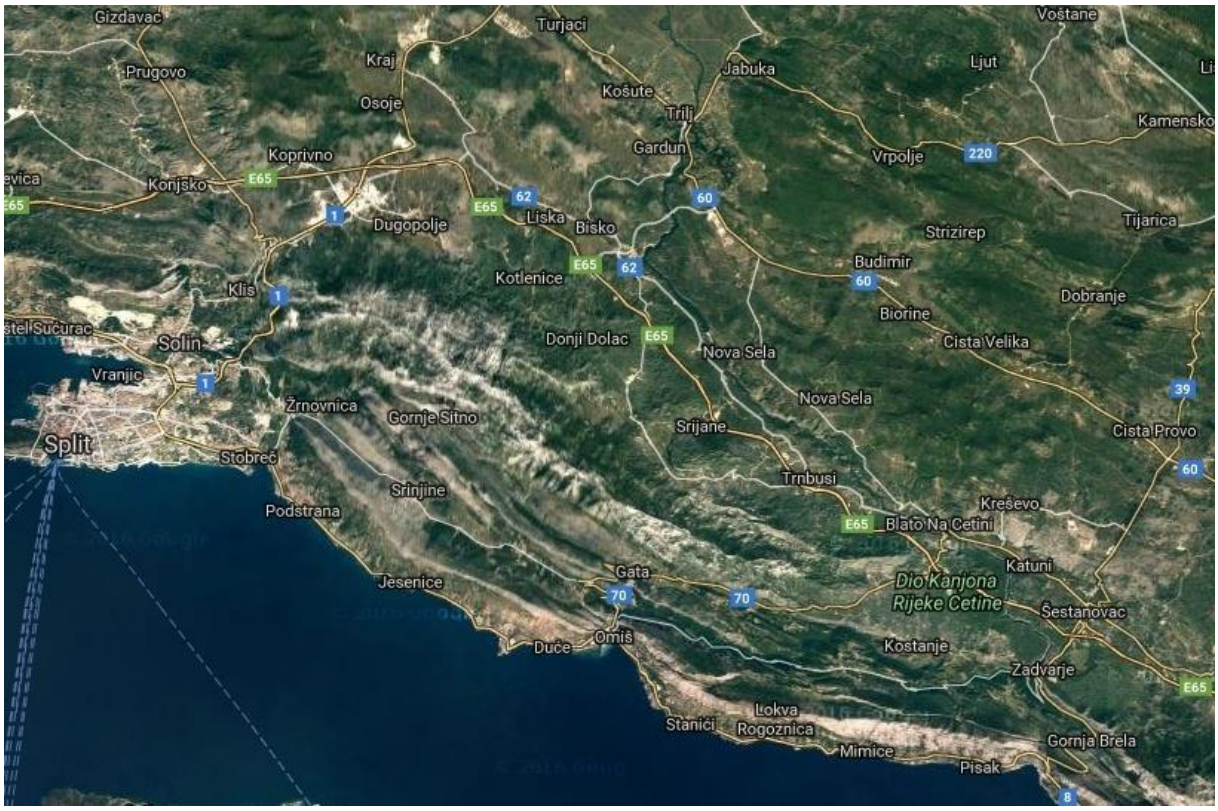

Karta 2: Područje donjeg cetinskog toka

Karta 3: Gornji cetinski tok: izvor rijeke i šire vrličko područje

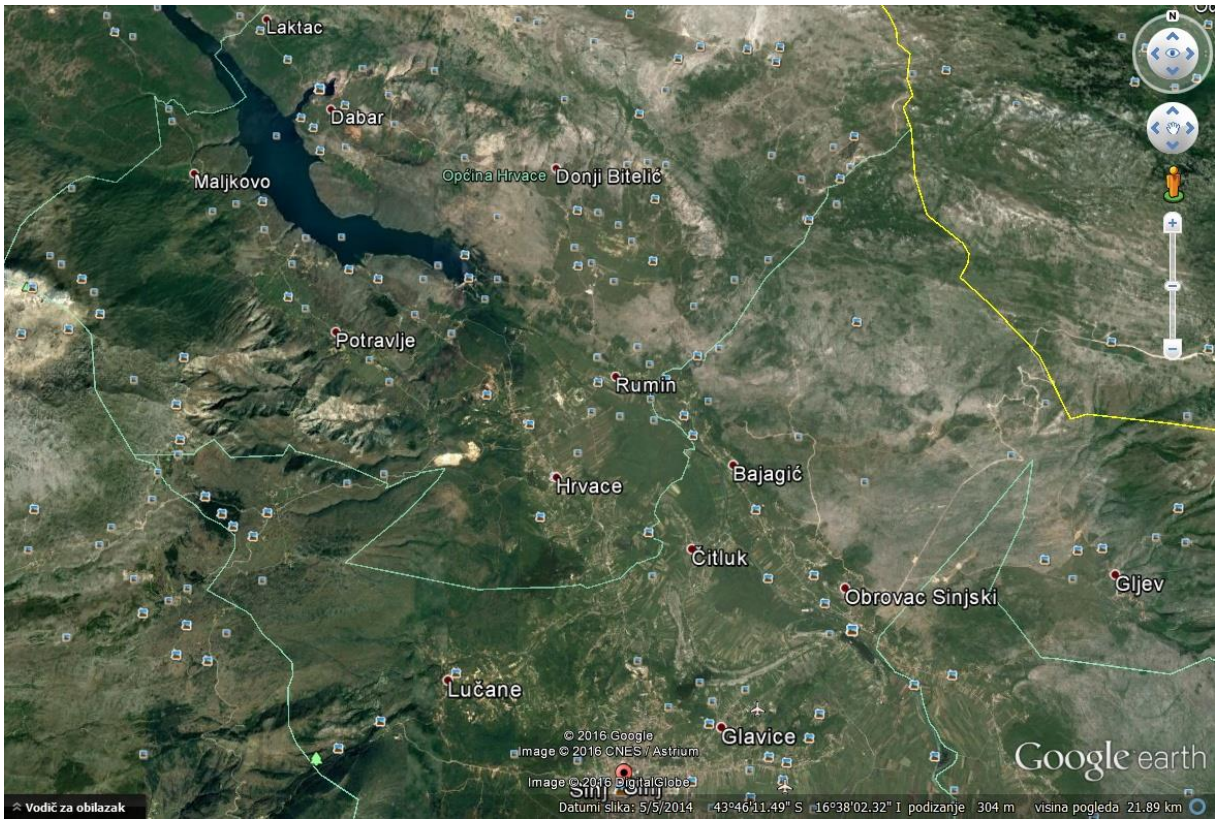

Karta 4: Gornji cetinski tok: šire sinjsko područje

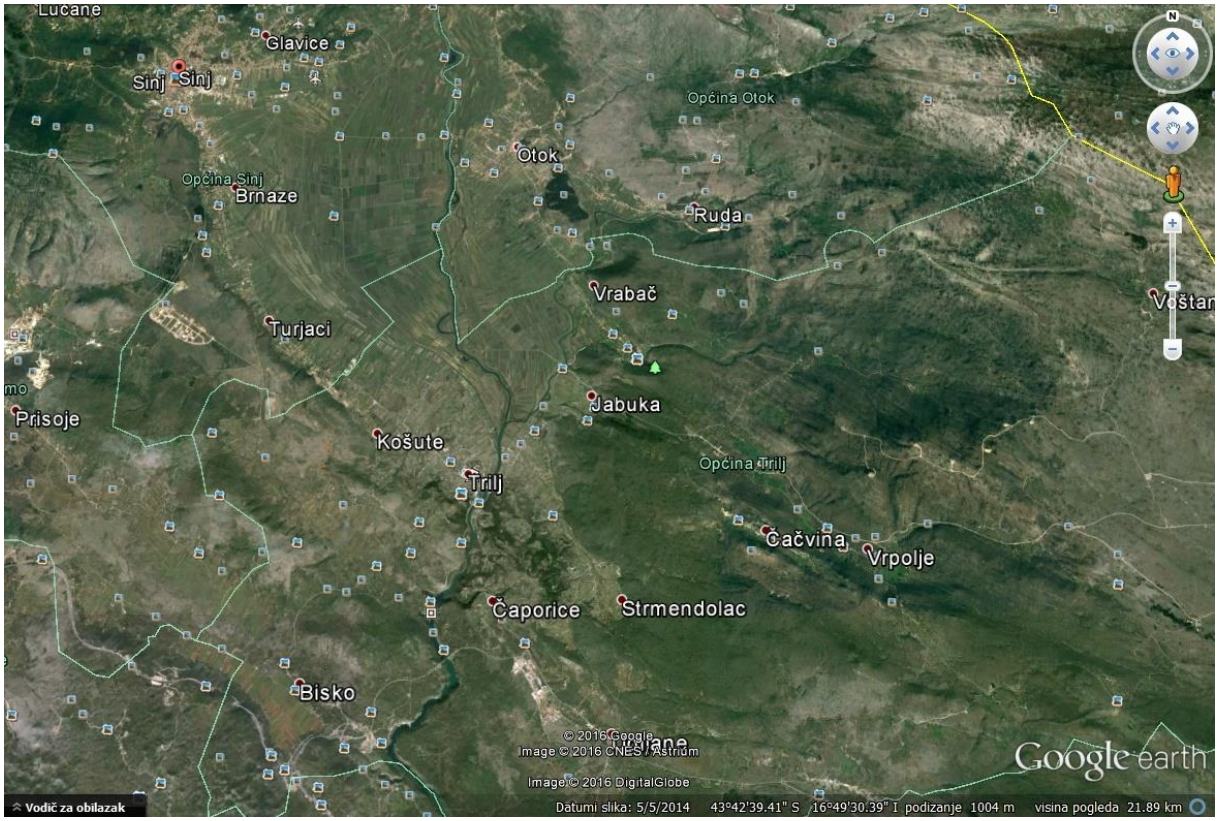

Karta 5: Granica između gornjeg i donjeg cetinskog toka: šire triljsko područje

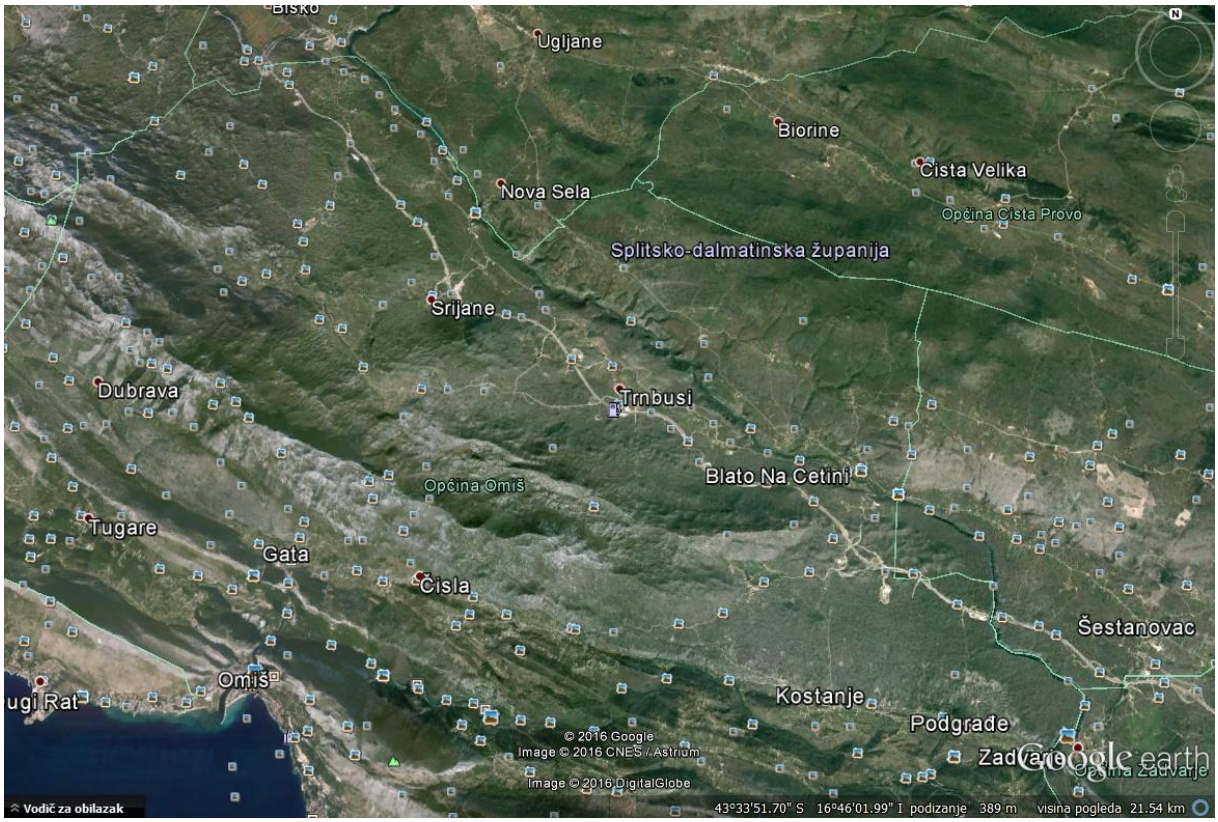

Karta 6: Donji cetinski tok i ušće rijeke

2 OD ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA DO UVOĐENJA RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA – MATERIJALNA OBNOVA I KOLEKTIVIZACIJA SELA

Povijest novije jugoslavenske države započinje još u razdoblju Drugoga svjetskog rata, a neodvojivo je povezana s djelovanjem Komunističke partije Jugoslavije i njenog lidera Josipa Broza Tita. Formiravši partizanski pokret, predvodnici su Komunističke partije, počevši od polovice 1941. godine neprestano ugrožavali sustav koji je na području bivše Kraljevine Jugoslavije uspostavio njemački Reich. Povećavši vojnu moć, ali i ugled u očima savezničkih sila, koji se prema kraju rata sve više povećavao, partizani su u završnim godinama rata pod svoju kontrolu stavljali sve veća područja Jugoslavije, na kojima su civilnu vlast organizirali najprije putem lokalnih narodnooslobodilačkih odbora, da bi u studenom 1942. godine u zapadnobosanskom gradu Bihaću osnovali predstavničko tijelo čije su se ingerencije protezale na sva područja koja su se dotad našla u njihovim rukama. To se tijelo nazivalo Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), a područje se pod njegovim nadzorom prema kraju rata, usporedno sa sve češćim partizanskim pobjedama nad raznim vojnim formacijama u službi sila Osovine, neprestano povećavalo. Upravo su posredstvom AVNOJ-a, točnije na njegovom drugom zasjedanju, 29. studenog 1943. godine u Jajcu udareni temelji nove jugoslavenske države. Naime, tog su dana sva područja koja su partizani držali, kao i ona koja su tek trebali zauzeti objedinjeni u novu državu – Demokratsku Federativnu Jugoslaviju, kojoj je AVNOJ postao zakonodavno tijelo, a Komunistička je partija Jugoslavije službeno proklamirala novu Jugoslaviju, izgrađenu na osnovama federalizma i (narodne) demokracije.[31] Iako je u posljednjim mjesecima rata, po nalogu zapadnih Saveznika, Tito pristao na sklapanje Vlade u kojoj je svoje mjesto zauzeo i opunomoćenik kralja Petra II Karađorđevića Ivan Šubašić, stanje je na terenu pokazalo da će u novoj državi u stvarnosti sve poluge vlasti držati Komunistička partija Jugoslavije, odnosno njeno najuže vodstvo predvođeno Titom. To je nakon završetka rata, u svibnju 1945. godine postalo jasno i samom Šubašiću, koji je nedugo nakon okončanja rata, po nalogu svoje stranke istupio iz zajedničke vlade, napustivši mjesto ministra vanjskih poslova.[32]

Završetkom se rata, nova jugoslavenska država, koja je u studenom 1945. godine prvi puta promijenila naziv, postavši Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) svrstala na stranu zemalja tzv. „narodne demokracije“ pod presudnim utjecajem Sovjetskog Saveza i njegovog lidera Staljina. Osim jednopartijske diktature, navedeni su sustav karakterizirali državni nadzor nad svekolikim društvenim životom zemlje, kolektivno umjesto privatnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje, planska proizvodnja s unaprijed, o tržišnim

[31] Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije* (Zagreb: Naklada Pavičić, 2003), 257.
[32] Isto 277.

zakonitostima neovisno određenim cijenama rada i plaćama radnika i nemogućnost bilo kakve javne kritike cjelokupnog sustava. Iako alternativne političke stranke nisu formalno ukinute, ravnopravna je politička borba unutar totalitarnog sustava nazvanog „komunizam“ ili „real-socijalizam“ bila unaprijed onemogućena. O odlukama je užeg vodstva Komunističke partije Jugoslavije, nazvanog Politbiro Centralnog komiteta KPJ, ovisio cjelokupni politički, gospodarski, kulturni i sportski život zemlje.

Iako nisu napuštali centralistički način uprave, koji je pretpostavljao vlast što manjeg broja partijskih lidera čijim su se odlukama ostali morali nekritički podvrgavati, vlasti su državu formalno uredile federalistički, podijelivši ju na osam federalnih jedinica – šest narodnih republika (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Slovenija i Srbija) i dvije autonomne pokrajine (Kosovo i Vojvodina). Federalne su jedinice formirane uvažavajući nacionalni princip, ali je njihovim formiranjem svaka nacionalna rasprava trebala biti dokinuta, a umjesto nacionalne u prvi je plan trebala stupiti klasna diferencijacija, u kojoj su prvo mjesto trebali zauzeti radnici, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. U odnosu na prijeratnu državu, u okvire su nove Jugoslavije uključeni Istra s Rijekom te jadranski otoci koji su Rapallskim ugovorom iz 1920. godine pripali Italiji (Cres, Lošinj, Lastovo, Palagruža), ali i Međimurje. Po federalnim je principima i sama organizacija Komunističke partije Jugoslavije podijeljena na osam podružnica, po jednu u svakoj federalnoj jedinici. Ipak, djelovanje je svake pojedine podružnice bilo u potpunosti određeno djelovanjem matice stranke, odnosno njenog najužeg vodstva koje su uz predsjednika Tita sačinjavali glavni operativac zadužen za vanjsku politiku Edvard Kardelj, čelnik unutarnjih poslova i tajne policije Aleksandar Ranković i glavni partijski ideolog Milovan Đilas. Na nižim se razinama svaka federalna jedinica tijekom četrdesetih godina dijelila na oblasti i kotareve. Za ovaj je rad bitno napomenuti tek da je od 1946. godine područje Cetinskog kraja u cijelosti pripadalo oblasti Dalmacije u sastavu Narodne Republike Hrvatske. „Gornji“ je tok Cetine, međutim, od

iste godine podijeljen između sinjskog i kninskog,[33] a „donji“ između omiškog i šestanovačkog kotara.[34]

Zauzimanjem vlasti, komunisti su ju pod svaku cijenu nastojali zadržati. U tom su cilju najprije uklonili svakog onog za koga su procijenili da predstavlja aktualnu ili buduću prijetnju njihovoj vlasti. Obračun je s „narodnim neprijateljima“ izvršen izuzetno temeljito, a njegovim su provođenjem obezglavljene sve organizacije koje su u netom završenom ratu nastupale protivno interesima Komunističke partije i partizanskog pokreta – četnici, ustaše i albanski balisti. Osim njih, proklamirajući strogi državni ateizam, nova se vlast okomila i na religijske organizacije u zemlji, a posebno na Katoličku crkvu, čije se sjedište nalazilo izvan same države pa ju je, slijedom toga, bilo i najteže kontrolirati. Kolektivna je krivnja za ratna stradanja svaljena na kompletnu njemačku i talijansku nacionalnu manjinu u Jugoslaviji. Tako je nakon rata iz Jugoslavije otišlo 440 000 etničkih Nijemaca i oko 200 000 Talijana.[35] Njihova je imovina konfiscirana, predstavljajući osnovu buduće agrarne reforme i kolonizacije čime su trebali biti riješeni složeni problemi jugoslavenskog sela. Progonjeni su i predstavnici ostalih etničkih skupina, pa čak i onih južnoslavenskih, za koje su „drugovi“ iz partijskog vrha procijenili da predstavljaju prijetnju novouspostavljenoj vlasti. Progon je nepoćudnih kadrova, koji su kršteni nepopularnim imenima: „banda“, „kontrarevolucionarni elementi“, „reakcija“, „narodni neprijatelji“, trebao osigurati učvršćenje vlasti Komunističke partije i njezino održanje na vlasti za duži niz godina. Tek nakon uspješnog i temeljito izvršenog obračuna sa stvarnim i zamišljenim neprijateljima režima, komunistički su lideri mogli započeti s primjenom svojih političkih i gospodarskih planova.

Budući da je najveći dio države iz rata izišao prilično devastiran kako u materijalnom, tako i u humanitarnom smislu, vlasti su netom po završetku rata pristupili kompleksnom poslu materijalne obnove zemlje. Obnovu su na svojim leđima mahom iznijeli sami građani, a iako

[33]Nakon komunističkog preuzimanja vlasti Cetinski je kraj najprije podijeljen između biokovsko – neretvanskog, srednjedalmatinskog i kninskog okruga, a na nižoj upravnoj razini između sinjskog, triljskog, vrličkog, omiškog i šestanovačkog kotara. Najnižu su razinu uprave činile općine, pri čemu je porječje rijeke Cetine podijeljeno između donjopoljičke, gornjopoljičke, omiške, krajiške, bitelićke, sinjske, triljske, dicmanske, koljanske i vrličke općine. Početkom su 1946. godine svi okruzi ujedinjeni u Oblast Dalmacije, koja se dijelila na 18 reorganiziranih kotareva. Pri tom su bivši vrlički i triljski kotarevi pripojeni sinjskom, dok je bivši omiški postao dio splitskog kotara. O tome vidi u „Oblasni narodni odbor Dalmacije (ONOD)“, HR-DAST-21, ONOD; kao i „Popis općina na teritoriju ONOD-e“, HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 8.

[34] Takvo je stanje stvari trajalo do srpnja 1947. godine, kada je, daljnjom reorganizacijom prostora, kotar Šestanovac ukinut i podijeljen između omiškog, sinjskog i imotskog kotara pa je Cetinski kraj iz četrdesetih godina prošlog stoljeća izišao podijeljen između kninskog, sinjskog i splitskog kotara. O tome vidi u „Dostava upravno – administrativne podjele oblasti Dalmacije“ i „Upravna podjela 1947.“ HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 8.

[35] Ivo Goldstein, *Povijest*, sv. *21* (Zagreb: Europapress holding, 2008), 427.

se često odlikovala nedostatkom konkretnih planova i materijalnih sredstava, mora se priznati da je ostvarena temeljito i relativno brzo. Osim obnove najvećeg dijela stambenih zgrada, plan je obnove u svojoj prvoj fazi predviđao i obnavljanje ili izgradnju novih prometnica te tvorničkih postrojenja. Iako su mediji naveliko izvještavali o dobrovoljnom karakteru obnove, puno je vjerojatnije da se ona u najvećoj mjeri ipak temeljila na prisili ili barem pritiscima provođenima nad stanovnicima, dok je dobrovoljni rad bio prisutan u mnogo manjoj mjeri.[36] Prva je faza obnove, koja je trebala osigurati najnužnije uvjete za život stanovnika, poput stambenog pitanja, uglavnom završena do kraja četrdesetih godina. U kasnijim se razdobljima pristupilo njenoj drugoj fazi kojoj je pripadala izgradnja najvećeg broja školskih zgrada te elektrifikacija i vodoopskrba. Nakon materijalne obnove, vlasti su pristupile širokoj akciji opismenjivanja mahom nepismenog seljačkog stanovništva. Ta je ideja, međutim, uglavnom provođena inicijativom lokalne samouprave te zbog nedovoljne sustavnosti, do kraja četrdesetih godina nije dala očekivane rezultate.

Usporedno s procesom materijalne obnove zemlje i progona političkih neistomišljenika, vlasti su pristupile i rješavanju složenih odnosa na selu. Sublimat je tih nastojanja predstavljao Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, službeno oglašen 23. kolovoza 1945. godine (više od pet mjeseci prije donošenja Ustava).[37] Njime je ozakonjen privatni posjed na selu, ali je njegova veličina ograničena na 3 hektara.[38] Time je vlast definitivno likvidirala seoske veleposjednike, prozvavši ih „kulacima“, što je zapravo i bio glavni cilj agrarne reforme predstavljene geslom prema kojem zemlja treba pripadati onima koji ju obrađuju. Imovina konfiscirana pripadnicima njemačke nacionalne manjine u Bačkoj, Banatu, Srijemu i Baranji postala je osnova kolonizacije, kojom su siromašni seljaci iz predratnih „pasivnih krajeva“ (uglavnom s prostora Dalmatinske zagore, Like, Korduna, Banovine i Hercegovine) preseljeni na bogatija područja koja su odlaskom dotadašnjih stanovnika ostala pusta. Ovim je zakonom država veliki broj stanovnika „pasivnih krajeva“ sačuvala od gladi, ali i definitivno pod svoj nadzor stavila najveći broj stanovnika sela, na kojem ipak barem do 1948. godine nije bila spremna potpuno ukinuti privatno vlasništvo. Privatno je vlasništvo, međutim, potpuno ukinuto u svim ostalim segmentima društvenog života zemlje. Tako je Zakonom o nacionalizaciji iz studenog 1946. godine država pod svoj nadzor stavila sve tvornice te javne

[36] U onodobnim su medijima naveliko prozivani pojedinci koji se ne bi odazvali „radnim akcijama“ u svom zavičaju, uz snažan pritisak na njih da se budućim akcijama sličnog karaktera odazovu.

[37] Ovaj se zakon može pronaći na: Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, http://dediserver.eu/hosting/ethnodoc/data/YU19450823-3.pdf (posjet 12. 11. 2016.), ali i u: „Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji“, *Službeni list DFJ* 64, 28. kolovoza 1945.

[38] Bilandžić, Dušan, *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije* (Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1976), 71.

zgrade i površine u zemlji pretvorivši ih istovremeno u državnu svojinu. Upravo je razvoj industrije, prema komunističkim narativima, trebao biti osnovica gospodarskog napretka, a primarni se gospodarski sektor trebao pretvoriti u podršku razvoju teške industrije. Ipak svekolika industrijalizacija zemlje nije bila dovršena do uvođenja radničkog samoupravljanja jer su u tom razdoblju ostvarivani njeni preduvjeti – materijalna obnova i rješavanje odnosa u agraru, kojima je agrarna reforma i kolonizacija tek jedan dio.

Preokret je u smjeru jugoslavenske politike definitivno uočljiv nakon lipnja 1948. godine, kada je, zbog nesuglasica oko političkog utjecaja došlo do zaoštravanja odnosa Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Budući da nije htio prihvatiti Staljinov strogi nadzor, Tito je i jugoslavensko komunističko vodstvo isključeno iz Informbiroa, saveza bratskih komunističkih stranaka. To je faktično značilo prekidanje svih društvenih odnosa između Jugoslavije i svih zemalja „narodne demokracije“. Kako su odnosi sa zemljama kapitalističkog Zapada već nakon završetka Drugog svjetskog rata bili na vrlo niskoj razini, Jugoslaviji je prijetila prava politička izolacija. Budući da sama nije mogla osigurati gospodarski prosperitet, Jugoslavija se našla na svojevrsnoj prekretnici: popustiti Staljinovim zahtjevima i praktično se odreći samostalnog djelovanja ili se postupno otvarati prema zemljama parlamentarne demokracije i kapitalizma. Odgovor na ovu dilemu do kraja četrdesetih godina jugoslavensko vodstvo nije ponudilo, a u njegovom su djelovanju do kraja desetljeća uočljive dvije tendencije: povećavanje ulaganja u vojsku i oštra represija nad svim zagovornicima Rezolucije Informbiro-a, koji su ušutkani internacijom na osamljeni Goli otok, ili čak fizičkom likvidacijom s jedne; te pokušaj dodvoravanja Staljinu nastojanjem potpunog ukidanja privatnog vlasništva na selu, što je trebalo biti ostvareno uključivanjem samostalnih seljaka u tzv. „seljačke radne zadruge“ (SRZ), koje je karakteriziralo zajedničko, kolektivno vlasništvo nad zemljom, alatom za obradu zemlje te velikom većinom stoke, a što je, pak, bila glavna značajka sovjetskih kolhoza. Budući da su se pokazale kao potpuno nerentabilne, a uz to su izazivale i žestok otpor seljaka, koji su uglavnom u zadruge pristupali suočeni s raznim oblicima pritisaka, od projekta se seljačkih radnih zadruga već početkom pedesetih godina odustalo, a njihov je najveći zamah uočljiv tijekom 1949. godine.

2.1 CETINSKI KRAJ – MATERIJALNA OBNOVA

U listopadu je 1944. godine rat na prostoru gotovo čitave Dalmacije, pa time i Cetinskog kraja, bio završen. Opća devastacija, kako ljudskog potencijala[39], tako i ona materijalna, u najvećem je dijelu cetinskog sliva bila itekako vidljiva. Ona se najviše ogledala u porušenim stambenim i školskim zgradama, prometnim komunikacijama, tvorničkim postrojenjima, ali i obradivim površinama, koje je, nakon višegodišnjeg zapuštanja uslijed ratne svakodnevice, konačno trebalo privesti kulturi. Osim teških ratnih posljedica, spomenuti je prostor patio i od stoljetne zaostalosti, koja se ogledala u općoj nepismenosti, kao i gospodarskoj nerazvijenosti s kojom se susretao najveći broj njegovih stanovnika. Završetkom se rata, stoga, obnova kontaminiranog i devastiranog prostora nametala kao primarni zadatak nove vlasti. Po tom pitanju niti Cetinski kraj nije odudarao od većeg dijela zemlje. Iako je obnova porušenog i nedovoljno razvijenog prostora bila složen i dugotrajan proces, koji se u nemalom broju slučajeva iskorištavao u ideološke svrhe, potrajavši zasigurno dulje od jednog desetljeća, nastojat ćemo ga obuhvatiti uz pomoć nekoliko smjernica. S jedne ćemo strane promatrati materijalnu obnovu, a s druge strane pokušaj opismenjavanja stanovništva. Materijalna se obnova ogleda uglavnom u izgradnji porušenih zgrada, kako stambenih, tako i javnih, obnavljanju porušenih prometnica i izgradnji novih te vraćanju u funkciju postojećih tvorničkih postrojenja. Njen je zadatak do kraja četrdesetih godina bio da porušeni prostor vrati u prijeratno stanje, u čemu se u najvećoj mjeri uspjelo. Daljnja je faza materijalne obnove, vidljiva tijekom pedesetih i šezdesetih godina, služila izgradnji Jugoslavije kao industrijske sile, ali ona, barem s obzirom na ovo poglavlje, nije relevantna u tolikoj mjeri. Pokušaj je opismenjavanja mahom nepismenog seljačkog stanovništva poduzet kako bi se, s jedne strane, oslobodilo velik dio stanovništva dugogodišnje zaostalosti,[40] ali i usadilo mu nove ideološke narative, usklađene sa svjetonazorom novih vlastodržaca. Na taj se

[39]Na prostoru je Cetinskog kraja u masovnim pokoljima poduzimanima od strane svih zaraćenih strana, mada ne u jednakom opsegu, tijekom Drugog svjetskog rata ubijeno 1 990 ljudi, a ratni je vihor ukupno odnio 6 315 stanovnika Cetinskog kraja. U istom je razdoblju na prostoru nešto širem od užeg cetinskog toka zabilježeno 38 masovnih pokolja, koje su činile sve zaraćene strane: Nijemci (26 masovnih pokolja), Talijani (5 masovnih zločina: pokolj i bombardiranje), četnici (3 masovna pokolja), partizani (2 masovna pokolja), ustaše i anglo – američke snage (po 1 zločin: ustaški pokolj i anglo – američko bombardiranje). Pri tom se izdvajaju njemački masovni pokolji u Rudi, pri čemu su 28. ožujka 1944. godine ubijene 303; i Donjem Docu, u kojem je svega dva dana ranije likvidirano 269 osoba. O tome vidi više u Kozlica, Ivan, *Krvava Cetina: masovni pokolji u Cetinskom kraju i Poljicima u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Matica hrvatska, 2012), 262.

[40]Zaostalost se u ovom slučaju odnosi prvenstveno na visok stupanj poslijeratne nepismenosti stanovnika Cetinskog kraja, kao i nedostatan gospodarski razvoj područja čija se glavnina stanovništva bavila slabo produktivnim primarnim gospodarskim sektorom u vrijeme kada su razvijeniji dijelovi Europe uvelike razvijali onaj sekundarni, pa i tercijarni. Rješenje su zaostalosti tzv. „pasivnih krajeva“ novi vlastodršci, kako u opismenjavanju stanovništva, vidjeli i u što bržem provođenju industrijalizacije.

način pokušalo od najbrojnijeg sloja ljudi, seljaka, stvoriti poslušnu skupinu koja neće pronalaziti razlog za pobunu protiv novog sustava vlasti, već će u njemu vidjeti pomoćno sredstvo za svoj kulturni, ali i ekonomski napredak. Budući da je materijalna obnova na prostoru Cetinske krajine uočljiva ranije, njoj ćemo u našoj analizi dati prednost, iako u stvarnosti nije bilo mjesta podjeli između ove dvije vrste djelovanja, koja su se u mnogo slučajeva odvijala paralelno jedno s drugim.

2.1.1 Školske zgrade na području „gornjeg" cetinskog toka

Osim izgradnje tvorničkih postrojenja te zgrada lokalne uprave, seljačkih radnih zadruga i privatnih kuća, važan je segment materijalne obnove „gornjeg" cetinskog toka tijekom druge polovice četrdesetih godina prošlog stoljeća trebala biti obnova školskih zgrada, kao i izgradnja novih tamo gdje školska zgrada prije Drugog svjetskog rata nije postojala. Glavna je karakteristika školske infrastrukture tog vremena nedostatak školskih zgrada u državnom vlasništvu. Slijedom toga, nastava se u najvećem broju mjesta „gornjeg" cetinskog toka održavala u privatnim zgradama, koje su često također bile u neprikladnom stanju za obavljanje normalnog nastavnog procesa. Kako je obrazovanje, posebno osnovno školstvo, od strane novih komunističkih vlasti proklamirano kao jedan od važnijih preduvjeta društvenog napretka, trebalo je posvetiti pažnju rješenju problema nedostatne školske infrastrukture izmještanjem škola iz privatnih zgrada s jedne, ali i dovođenjem postojećih školskih zgrada u stanje prikladno nesmetanom održavanju nastave s druge strane. Osim toga, trebalo je povesti računa o školovanju novog učiteljskog i nastavničkog kadra, kako bi se obrazovanje moglo provoditi sukladno novim ideološkim narativima, bez mogućnosti „da se naša omladina bude i dalje odgajala u duhu mržnje, religije i netrpeljivosti".[41] Neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, sukladno uvedenom zakonu o sedmogodišnjem općem obrazovanju, osnovno se obrazovanje u ukupnom trajanju od sedam godina, sastojalo od razredne nastave u trajanju od četiri godine, nakon čega su učenici preostale tri godine slušali predmetnu nastavu, a sedmogodišnja je osnovna škola izjednačena s nižom srednjom školom. Godine je 1950. obvezno osnovnoškolsko obrazovanje produljeno na osam godina.[42]

[41] „Zapisnik sastanka Kotarskog Komiteta KPH Šestanovac održanog dana 24. 1. 1946.", HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš/Sinj, Kutija 20.

[42] U nižim su razredima osnovne škole (prva četiri razreda) nastavu vodili učitelji razredne nastave, dok su u višim razredima taj posao preuzimali nastavnici s višom pedagoškom školom i profesori s fakultetskom diplomom. O tome vidi u: *Odgoj i osnovno obrazovanje u Dalmaciji 1975.: u povodu 30 godina oslobođenja* (Split: NITTP „Slobodna Dalmacija", 1975.), 58.

Na području je „gornjeg“ cetinskog toka prije početka Drugog svjetskog rata postojalo 30 osnovnih škola,[43] od čega ih je u ratu više ili manje uništeno dvadeset i tri, a šteta je procijenjena na nešto više od 8 700 000 dinara[44] Zbog toga se neposredno prije uspostave komunističke vlasti nastava nije mogla organizirati u Turjacima, Satriću, Otoku, Udovičićima, Trilju, Košutama, Grabu i Jabuki jer su školske zgrade koje su u tim mjestima postojale ranije, u ratu potpuno izgorjele.[45] Većina je preostalih školskih zgrada bila u trošnom stanju i da bi se nastava u njima mogla odvijati na zadovoljavajući način, trebalo ih je temeljito preurediti. Budući da je na taj projekt valjalo ponešto pričekati, nastava je u većem broju sela „gornjeg“ cetinskog toka u prvim poratnim godinama morala biti organizirana u privatnim zgradama. Da je problem nedostatka školskog prostora u društvenom vlasništvu jedan od gorućih problema onodobnih vlastodržaca dovoljno svjedoči podatak da je 1948. godine na području cijelog „gornjeg“ cetinskog toka tek 11 osnovnih škola nastavu održavalo u državnim školskim zgradama koje su u uporabnom stanju,[46] a u istom je razdoblju na tom području, koje se u najvećoj mjeri podudaralo sa sinjskim kotarom, postojalo 38 osnovnih škola, u kojima se školovalo ukupno 8 602 učenika od 9 945 onih koji su bili školski obveznici.[47] Osim obavljanja nastave većine škola u privatnim zgradama i nedovoljno razvijene školske infrastrukture, upravo je broj školskih obveznika koji iz različitih razloga ne pohađaju nastavu bio još jedan problem osnovnoškolskog sustava neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata. Naime, na samom kraju desetljeća od 6 316 školskih obveznika u sinjskom kotaru, njih čak 3 264 nisu pohađala nastavu.[48] Osim toga, u većini je spomenutih osnovnih škola nastava trajala tek četiri, umjesto predviđenih sedam godina.

[43] Prije rata u „gornjem“ su cetinskom toku radile 2 škole u Sinju te po 1 u Turjacima, Karakašici, Lučanama, Glavicama, Hrvacama, Satriću, Čitluku, Bajagiću, Obrovcu, Gali, Otoku, Grabu, Udovičićima, Brnazama, Jabuki, Vedrinama, Trilju, Gardunu, Vojniću, Košutama, Maljkovu, Vrlici, Otišiću, Koljanama, Ježeviću, Podosoju, Civljanama i Cetini. „Broj škola koje su radile prije rata: kotar Sinj“, HR-DAST-21, ONOD Povjerenstvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 3.

[44] Navodi se da su od strane snaga u službi fašističkih sila, a rjeđe i od strane partizana uništene škole u Jabuki, Turjacima, Sinju (2 škole), Košutama, Bajagiću, Brnazama, Glavicama, Čitluku, Satriću, Obrovcu, Hrvacama, Otoku, Trilju, Gali, Otišiću, Koljanama, Maljkovu, Ježeviću, Civljanima, Kosorama, Vrlici i Cetini. „Izvještaji o štetama na školama koje je nanio okupator: kotar Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 4.

[45] „Popis školskih zgrada u kotaru Sinj 1. 8. 1944.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 3.

[46] Škole u kojima se nastava održavala u državnim zgradama bile su one u Bajagiću, Biteliću, Čitluku, Gali, Gardunu, Jabuki, Ježeviću, Kosorama, Lučanama, Maljkovu i Otoku. „Spisak sela u kojima postoje škole“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 12.

[47] Škola se u privatnim zgradama održavala u Brnazama, Čaporicama, Dabru, Glavicama, Garjaku, Gljevu, Grabu, Hrvacama, Karakašici, Koljanama Gornjim i Donjim, Košutama, Laktacu, Obrovcu, Rudi, Ruminu, Sinju (2 privatne zgrade), Strmendocu, Trilju, Turjacima Udovičićima, Vedrinama, Vinaliću, Vojniću, Vrlici i Zasioku. „Spisak sela po kotarskim NO-ima u Oblasti Dalmacije u kojima postoje OŠ“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 12

[48] „Kotarski komitet KPH Sinj 1949. – Politički referat“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš/Sinj, Kutija 52.

Problemu se izgradnje novih školskih zgrada u većem broju sela „gornjeg“ cetinskog toka ozbiljno pristupilo tek na samom kraju četrdesetih godina. Tako su do kraja prve polovice 1950. godine, uglavnom zahvaljujući samodoprinosu mještana, u sinjskom kotaru izgrađene tek dvije nove osnovne škole, one u Turjacima i Košutama, dok su školske zgrade u Čaporicama i Ruminu bile pred dovršenjem.[49] U isto je vrijeme dovršena i zgrada osnovne škole u Civljanima, u tadašnjem kninskom kotaru.[50] Problem je osnovnoškolske infrastrukture u ostalim selima trebalo riješiti tijekom pedesetih godina. Slijedom toga, možemo zaključiti da je u drugoj polovici četrdesetih godina prošlog stoljeća riješen tek manji dio problema infrastrukturne zaostalosti osnovnog školstva šireg sinjskog bazena. Većina je školskih polaznika s „gornjeg“ cetinskog područja trebala pričekati sljedeće desetljeće da bi uselila u nove školske zgrade ili da bi one postojeće bile dovedene u prikladno stanje. Iako se nastava odvijala u gotovo svakom selu, manji je broj njih do kraja četrdesetih godina imao vlastitu školsku zgradu, kao i mogućnost organiziranja sedmogodišnjeg osnovnoškolskog programa. Problem je školskih obveznika koji ne pohađaju nastavu, kao i manjak obrazovanog nastavnog kadra također trebalo riješiti u sljedećim desetljećima, kako bi osnovno školstvo u stvarnosti moglo igrati ulogu koja mu je bila namijenjena.

Srednjem je školstvu na području „gornjeg“ cetinskog toka posvećeno razmjerno manje pažnje od osnovnog, a, osim od ranije prisutne gimnazije u Sinju, neposredno je nakon rata u Sinju ustrojena Industrijska škola i školski internat, čiji je trošak izračunat na 27 milijuna dinara.[51] Time se kapacitet škole trebao povećati sa 100 na 200 učenika. Osim Industrijske, u Sinju je u prvim poslijeratnim godinama postojala i Muška obrtna škola, koja je 1948. godine obrazovala 82 učenika u elektrotehničkom, strojobravarskom i drvodjeljskom odsjeku te Ženska stručna škola, koju su iste školske godine pohađale 42 učenice.[52] Krajem je desetljeća u Sinju djelovala i Niža šumarska škola,[53] te Niža poljoprivredna škola „Trnovača“, koja je 1949. godine obrazovala 40 polaznika.[54] Usmjerenje je na stručno školstvo trebalo ispuniti želju za ubrzanom industrijalizacijom prostora koji je od ranije poznat uglavnom po

[49] „Podaci o izgradnji škola po kotarevima“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 42.
[50] „Školstvo – kultura: izgradnja škola, školski prostor godine 1951.“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 85.
[51] „1948. Izvještaji o stručnom školstvu“, HR-DAST-21, ONOD, Komunalni poslovi, Kutija 8.
[52] „Podaci o stručnim školama na početku školske godine 1947./48.“, HR-DAST-21, ONOD Komunalni poslovi, Kutija 8.
[53] „Zapisnik o ispitima na nižoj šumarskoj školi u Sinju održanom od 27. IV. do 1. V. 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.
[54] „Prijedlog za rad poljoprivrednih škola u Dalmaciji (usavršavanje postojećih i stvaranje novih)“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.

poljoprivredi. Ukidanjem dotadašnjih građanskih škola, planiralo se otvoriti mjesto gimnazijama pod strožom državnom kontrolom, kao i učiteljskim školama jer se neposredno nakon rata osjetio manjak stručnog kadra u školama.[55] Ipak, na području Cetinskog kraja učiteljska škola nije osnovana. Budući da je organizirano uglavnom u centru kotara, problem je školske infrastrukture srednjih škola zahtijevao puno manje sredstava pa je do kraja četrdesetih godina uglavnom riješen. Smještaj je učenika koji su u Sinj dolazili iz okolnih mjesta riješen izgradnjom školskog internata, na zemljištu i zgradama koji su ranije eksproprirane i od strane Oblasnog Narodnog odbora Dalmacije proglašene narodnom imovinom.[56] Školski su se internati, ispočetka vezani uz pojedine srednje škole, s vremenom trebali razviti u jedinstveni sinjski đački dom, što do kraja četrdesetih godina ipak nije ostvareno.

2.1.2 Školske zgrade na području „donjeg“ cetinskog toka

Školska se infrastruktura u području „donjeg“ cetinskog toka u razdoblju druge polovice četrdesetih godina prošlog stoljeća suočavala sa sličnim problemima kakvi su spominjani u selima „gornjeg“ toka. Mada posljedice nisu bile toliko teške, ratna je svakodnevica odigrala svoju ulogu i na postojećim školskim zgradama na prostoru koji se protezao od Trilja do Omiša. Prije rata su, tako, u „donjem“ cetinskom toku radile 22 osnovne škole,[57] da bi se njihov broj u listopadu 1944. godine smanjio na 21,[58] a do kraja desetljeća povećao na 27,[59] brojeći pri tom oko 2000 učenika, raspoređenih tek u prva četiri razreda.[60] Međutim, dok se u nekim selima broj škola povećao, u Gatima, Čišlima, Ostrvici, Srijanima, Ugljanima, Šestanovcu i Zadvarju nastava se u prvim poratnim mjesecima nije mogla organizirati jer su

[55] „Oblasni N.O.O. Dalmacije: Prosvjetni odio Gradskom N. O. O. Split – Prosvjetnom odjelu: Uputstva za rad 27. 10. 1944.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 3a.

[56] „Eksproprijacija 11. 10. 1947.“, HR-DAST-21, ONOD, Komunalni poslovi, Kutija 8.; „Pitanje đačkog doma/internata uz gimnaziju“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 7.; „Akt o eksproprijaciji ležeće ostavine pok. Sever Varde iz Sinja“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništo za narodnu imovinu, Kutija 5.

[57] Na tom se području prije Drugog svjetskog rata nastava održavala u Omišu, Podašpilju, Svinišću, Kučićima, Zakučcu, Gatima, Čišlima, Ostrvici, Zvečanju, Smolonju, Kostanju, Podgrađu, Seocama, Blatu na Cetini, Trnbusima, Srijanima, Ugljanima, Šestanovcu, Zadvarju, Katunima, Kreševu i Slimenu. „Broj škola koje su bile otvorene i koje su radile prije rata – kotar Omiš“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 3. Popisu je pridodana škola u Ugljanima, u tadašnjem sinjskom kotaru.

[58] U listopadu 1944. godine postoje škole u Zvečanju, Smolonju, Kostanju, Podgrađu, Seocama, Blatu na Cetini (2 škole), , Trnbusima Dugom Ratu, Novim Selima (2 škole), Kreševu (2 škole), Katunima (2 škole), Slimenu, Omišu, Kučićima, Svinišću, Podašpilju i Zakučcu. „Popis školskih zgrada u kotaru Omiš (listopad 1944.)“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 3. Ovaj je popis obuhvaćao i kotar Šestanovac, ali i dio sinjskog kotara koji geografski spada u „donji“ cetinski tok.

[59] „Spisak sela po Kotarskim NO-ima u Oblasti Dalmacije u kojima postoje OŠ“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 42.

[60] „Statistički podaci o školama na području kotara i grada Splita 1948.“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 11.

školske zgrade koje su ranije postojale, u ratu potpuno uništene.[61] Ukupna je šteta na školskim zgradama „donjeg“ cetinskog toka, a koja je nastala izravnim djelovanjem zaraćenih strana, procijenjena na 1 030 000 dinara.[62] Od škola koje su preostale, njih je 15 bilo smješteno u privatnim kućama, a tek 6 u zgradama u kolektivnom vlasništvu.[63] Zbog toga je proces izmještanja školskih zgrada iz privatnih kuća bio zadatak kojeg je bilo potrebno poduzeti i u mjestima „donjeg“ cetinskog toka.

Kao i u mjestima „gornjeg“ cetinskog toka, tako niti u širem omiškom području većina škola nije bila u stanju organizirati sedmogodišnje osnovnoškolsko obrazovanje, a velik je broj zgrada zadovoljavao tek minimalne uvjete za održavanje kakvog-takvog nastavnog procesa. Tako je u kotaru Šestanovac već polovicom 1945. godine otvoreno čak 28 od predviđene 33 nove škole, u kojima je trebalo biti obuhvaćeno 2 600 školskih obveznika. Ipak, većina je tih školskih učionica bila u prilično derutnom stanju, a izvor navodi da su ulogu klupa igrale „daske na primitivnim seoskim stolcima“.[64] Osim toga, početkom su sljedeće godine školske zgrade izgrađene i u Podašpilju, Kučićima i Gatima u omiškoj okolici,[65] a do kraja su godine obnovljene i one u Ostrvici, Seocima i Trnbusima.[66] Škole su do kraja desetljeća ustrojene i u ostalim mjestima u kojima su nakon završetka Drugog svjetskog rata postojeće školske zgrade u potpunosti uništene, a njihovo su uređenje uglavnom na svojim leđima podnijeli sami mještani. Međutim, u prvim poratnim godinama, spomenute su školske zgrade uređene do te mjere da se u njima može održavati minimum nastavnog procesa. Većina njih svoju temeljitu rekonstrukciju do kraja četrdesetih godina ipak nije dočekala. Na kraju desetljeća započeti radovi na brojnim školskim zgradama, poput one u Svinišću kod Omiša,[67] nisu dovršeni, što svjedoči o prilično slaboj organizaciji navedenih poslova, iako želju za što bržim završetkom nitko ne može osporiti. Zbog toga će većina posla oko obnove oštećenih školskih zgrada, kao i proizvodnje dovoljnog broja podobnog

[61]Krajem su četrdesetih godina osnovne škole postojale u Bisku, Novim Selima (2 škole), Ugljanima, Blatu na Cetini (2 škole), Čišlima, Gatima, Katunima (2 škole), Kreševu (2 škole), Kostanju, Kučićima, Ostrvici, Podašpilju, Podgrađu, Seocama, Slimenu, Smolonju, Srijanima (2 škole), Svinišću, Trnbusima, Zadvarju, Zvečanju i Zakučcu. „Popis školskih zgrada u kotaru Omiš (listopad 1944.)“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 3

[62] „Izvještaji o štetama na školama koje je nanio okupator – kotar Omiš“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 4.

[63] „Popis školskih zgrada u kotaru Omiš (listopad 1944.)“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 3.

[64] „Kroz mjesec dana otvaraju se 28 škola na kotaru Šestanovac“, *Slobodna Dalmacija*, 24. lipnja 1945.; O problemu uređene sedmoljetke u Šestanovcu vidi i u „“Pregled investicionih radova u petogodišnjem planu: resor prosvjeta“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 42.

[65] „Narod omiškog kotara izvršava obaveze prvomajskog takmičenja“, *Slobodna Dalmacija*, 27. ožujka 1946.

[66] „Izgradnja škola / izgradnja, obnova, porušene škole“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 51.

[67] „Učitelji nam pišu: Školsku zgradu u Svinišću treba dovršiti“, *Slobodna Dalmacija*, 9. veljače 1949.

nastavnog kadra te pretvaranja četverogodišnjih u osmogodišnje osnovne škole i njihovog premještanja iz privatnih zgrada u vlastite prostorije i u „donjem“ cetinskom toku započeti tek u sljedećem desetljeću.

Na prostoru „donjeg“ cetinskog toka prije Drugog svjetskog rata nije postojao niti jedan program srednjoškolskog obrazovanja. Zbog relativne blizine i solidne prometne povezanosti sa Splitom smatralo se da nije potrebno da se srednja škola otvara u Omišu. Sličan je stav prevladavao i u prvim poratnim godinama. Ipak, budući da se „donji“ cetinski tok, a posebno Omiš i Dugi Rat nakon rata nametnuo kao jak industrijski adut Dalmacije, u Dugom je Ratu, pri tvornici karbida i cijanimida „La Dalmatienne“ oformljena stručna produžna škola zanatskog smjera, koja je u prvim poratnim mjesecima obrazovala učenike u mehaničarskoj, električarskoj, kovačkoj, limarskoj, ljevačkoj i drvodjelskoj struci.[68] Škola je osnovana sredinom 1945. godine,[69] da bi sljedeće godine brojala ukupno 67 učenika.[70] U Omišu je u približno isto vrijeme formirana Ženska stručna škola,[71] a projekt osnivanja ženske zanatske škole u Šestanovcu nije se realizirao. Nakon nastave, učenici su se dugoratske škole vraćali u obližnju tvornicu obavljati praktičan rad, a suradnja stručnih srednjih škola s dominantnim tvorničkim postrojenjima u okolini postat će praksa dominantna sve do kraja postojanja jugoslavenske države.

2.1.3 Privatne i gospodarske zgrade u „gornjem“ dijelu cetinskog toka

Materijalna se obnova prostora „gornjeg“ cetinskog toka u drugoj polovici četrdesetih godina, osim školskih zgrada, u prvom redu ogledala u obnovi ili novoj izgradnji porušenih stambenih kuća, malobrojnih tvorničkih postrojenja, zgrada lokalne uprave te prometnih komunikacija. Kuće su za stanovanje bile u privatnim rukama, a školske zgrade, tvornička postrojenja, upravne zgrade i prometnice predstavljale su društvenu svojinu. Dok ćemo se obnovom prometnica i tvorničkih postrojenja detaljnije baviti u sljedećim poglavljima, na ovom ćemo mjestu razmotriti preostale aspekte materijalne obnove „gornjeg“ cetinskog toka od završetka Drugog svjetskog rata do kraja četrdesetih godina prošlog stoljeća: obnovu i izgradnju stambenih kuća i zadružnih domova.

---

[68] „Otvaranje stručne produžne škole u Omišu“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 3a.; O tome vidi i u Vinko Gale, gl. ur., *Srednje obrazovanje u Omišu 1964./65. – 2004./05.* (Omiš: Srednja škola „Jure Kaštelan“, 2005), 61.

[69] Isto

[70] „Uprava stručne područne škole Dugi Rat: izvještaj mjere za listopad 1946.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 3a.

[71] „Zapisnici sjednica nastavničkog zbora i raspored sati i predmeta stručnih škola u Splitu“, HR-DAST-21, ONOD Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 3a.

U Sinju se u rujnu 1945. godine pitanje obnove postavlja kao prvi cilj kotarskog Narodnog odbora. Na tom se mjestu naglasak prvenstveno stavlja na obnovu porušenih stambenih zgrada. Do polovice je kolovoza iste godine, tako, u sinjskom kotaru obnovljeno 118 privatnih kuća i 65 javnih zgrada, u što su građani utrošili 6 500 radnih nadnica.[72] Ozbiljniji su radovi na izgradnji stambenih i javnih zgrada započeli u drugoj polovici 1947. godine. Po tom je pitanju upravo sinjski kotar držao primat u cijeloj Dalmaciji. Naime, do rujna je u tom kotaru obnovljeno 419 stambenih kuća, dok se još 504 njih nalazilo u izgradnji.[73] Do kraja je iste godine u sinjskom kotaru trebalo biti izgrađeno čak 2 500 stambenih kuća, od njih 10 716 koliko ih je u istom roku trebalo biti izgrađeno u oblasti Dalmaciji.[74] Taj se plan ipak pokazao preoptimističan, a do kraja je godine u sinjskom kotaru izgrađeno njih 1403,[75] ali je svjedočio o masovnosti onodobne izgradnje osnovnih pretpostavki života stanovništva, čime je nova vlast uz sebe nastojala vezati najbrojniji sloj stanovništva, seljake. Prilikom obnove naselja u sinjskom su kotaru uočljiva i natjecanja između pojedinih sela, u čemu su se najviše istakli sela Bitelić s 59, Grab s 54 i Trilj s 39 obnovljenih kuća.[76] Ipak, budući da se ne spominju termini unutar kojih su navedene kuće izgrađene, ne možemo pravilno procijeniti dinamiku gradnje, ali možemo zaključiti da je na izgradnji sudjelovao velik broj seljaka. Slijedeći izvore ne možemo zaključiti ni u kolikoj je mjeri njihovo sudjelovanje u izgradnji tuđih kuća bilo dobrovoljno, a u kolikoj je mjeri ono bilo rezultat pritisaka ili čak prisile. Osim navedenih sela, dobre su rezultate u obnovi postigli i Vrlika, Han, Ugljane, Košute, Zasiok i Turjaci.[77] Nažalost, nemamo podatke o broju kuća koje su u spomenutim mjestima obnovljene, niti rokove u kojima su izgrađene, ali iz izvora doznajemo da je na obnovi kuća u kotaru narod dao 8 623 nadnice, dovozeći drvni materijal konjskom vučom iz Bosne.[78] Obnovu je porušenih kuća kao prioritet u listopadu iste godine istaknuo i sinjski kotarski Narodni odbor, pri čemu je kao negativan primjer istaknuo selo Bisko, u kojem „ništa nisu učinili za obnovu svojih kuća“.[79] Čak se i u tome mogu nazrijeti natruhe pritiska, iako je kritika viših organa vlasti upućena seoskom vodstvu ako doista, u ozračju svekolike obnove, ništa po pitanju izgradnje kuća nije napravilo razumljiva i u

[72] „Po Dalmaciji: Radovi na obnovi u sinjskom kotaru“, *Slobodna Dalmacija*, 5. rujna 1945.
[73] „Najbolje rezultate u obnovi naselja postigli su kotari Sinj i Makarska“, *Slobodna Dalmacija* 17. rujna 1947.
[74] Isto; O tome vidi i u „Tabelarni pregled rasporeda kredita od 310 885 741 din za obnovu naselja na području Oblasnog N. O. Dalmacije za 1947.“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 4.
[75] „Obnova naselja u sinjskom kotaru“, *Slobodna Dalmacija*, 14. travnja 1948.
[76] „Velike radne akcije naroda Sinjskog kotara na obnovi popaljenih kuća“, *Slobodna Dalmacija*, 19. rujna 1947.
[77] „Narod Sinjskog kotara obnovio je 509 kuća“, *Slobodna Dalmacija*, 5. listopada 1947.
[78] Isto.
[79] „Po Dalmaciji: Na zasjedanju Kotarskog NO-a Sinj preuzeta je obaveza da se obnove sva popaljena i porušena sela“, *Slobodna Dalmacija*, 14. listopada 1947.

najvećoj mjeri opravdana. Osim nedostatka građevnog materijala, posebno crijepa, čiju potražnju nedovoljno razvijene tvornice cigle nisu mogle ispuniti, problem je predstavljala i otežana dostava, zbog toga što dobar dio prometnica tijekom 1947. godine još uvijek nije bio u potpunosti obnovljen. Tijekom sljedeće je godine zamah u obnovi stambenih zgrada u sinjskom kotaru donekle splasnuo pa je planirana izgradnja njih 500, u koje je uglavnom trebala biti smještena ratna siročad.[80] Godine je 1949., pak, u sinjskom kotaru izgrađeno 86 novogradnji, dok gradnja 202 planirane nije ni započela.[81] Takvu intenciju možemo objasniti pomoću dva razloga. Prvi je od njih taj da je glavnina privatnih zgrada već do kraja 1947. godine bila obnovljena,[82] čime je najveći dio prve faze poslijeratne obnove uglavnom bilo dovršen. Drugi je razlog sve veća zainteresiranost vlasti za kolektivizaciju sela pa je izgradnju privatnih kuća od 1948. godine zamijenio jednako izdašan pothvat izgradnje seoskih zadružnih domova. Iako je glavnina privatnih zgrada do kraja četrdesetih godina bila obnovljena, problem se pojedinačnih nedovršenih kuća oštećenih u ratu pojavljivao i tijekom šezdesetih godina.[83] Budući da su ratne operacije na tom prostoru bile izraženije, i posao je obnove i izgradnje stambenih zgrada u području „gornjeg“ cetinskog toka bio mnogo kompleksniji nego što je bio slučaj na širem omiškom području.

Sa završetkom obnove stambenih kuća, u prvi je plan došla izgradnja zgrada lokalne uprave, prije svega zadružnih domova. Tako se u prvoj polovici 1948. godine navodi da je u sinjskom kotaru u planu izgradnja 19 zadružnih domova, u čemu će, osim „omladinskih radnih brigada“ pomagati i članice Antifašističkog fronta žena (AFŽ) kotara.[84] Iako se navodi da je najveća građevinska djelatnost poduzeta u Vrlici, Ogorju, Otoku, Hrvacama i

[80] „Obnova naselja u sinjskom kotaru“, *Slobodna Dalmacija*, 14. travnja 1948. S navedenim brojkama ipak treba biti oprezan jer je u brojnim onovremenim izvorima vidljivo odstupanje u navođenju točnog broja obnovljenih ili nanovo izgrađenih kuća, a ponegdje je primjetno i vjerojatno svjesno pretjerivanje, dok se konkretni podaci vezani uz pojedino mjesto uglavnom ne navode.

[81] „Izvještaj o stanju obnove naselja u N.R. Hrvatskoj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 1

[82] Upravo je 1947. godine uloženo najviše energije u izgradnju i obnovu stambenih i gospodarskih zgrada u „gornjem“ cetinskom toku. Naime, te je godine u sinjskom kotaru krov stavljen na 1 403 stambene i gospodarske zgrade, što je više nego što ih je pokriveno u svim ostalim godinama druge polovice četrdesetih godina zajedno. O tome više u „Zapisnik V. partijske konferencije kotara Sinj održane 8. 10. 1848.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš/Sinj, Kutija 52.

[83] U tom se razdoblju pojavljuje problem tzv. „bajta“ – nastambi s drvenim krovom, obloženim slamom, koje su uglavnom izgorjele u ratu, a vlasnicima nije ponuđen adekvatan smještaj pa su se nastanjivali u improviziranim naseobinama, čekajući da im se izgrade kuće od cigle. Više vidi u „Spisak sa osnovnim financijskim podacima lica čije kuće treba popraviti / „bajte“ / općina Sinj“, HR-DAST-489, Oblasni/Kotarski odbor SUBNOR-a Split 1948. – 1967., Fascikla 11.

[84] „Izgradnja zadružnih domova: Omladina Sinjskog kotara ističe se na izgradnji zadružnih domova“, *Slobodna Dalmacija*, 14. travnja 1948. Isto vidi u „Izvještaj o izgradnji zadružnih domova“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1

Hanu,[85]kao i u Glavicama, Bajagiću, Gali i Obrovcu,[86] iste se godine tek za zadružni dom u Hanu navodi konkretan podatak o uspješnom završetku gradnje „prvog zadružnog doma na području sinjskog kotara.[87] Osim njega, do kraja su godine u najvećoj mjeri dovršeni i zadružni domovi u Cetini, Otoku, Hrvacama i Satriću, dok je završetak istih u Otišiću i Karakašici zapeo zbog nedostatka građevnog materijala,[88] ali su do kraja desetljeća vjerojatno i oni, kao i zadružni dom u Trilju, bili dovršeni.[89] Na samom se kraju desetljeća navodi i otvaranje zadružnog doma u Vrlici,[90] što je značilo da je i njegova izgradnja do početka pedesetih godina uglavnom bila dovršena. Iako je planovima o razvoju seljačkih radnih zadruga, o kojima će više riječi biti nešto kasnije, proklamirana težnja da svaka zadruga raspolaže i vlastitim zadružnim domom, tek je oko polovice njih do kraja četrdesetih godina vlastitim domom doista i raspolagalo. Do kraja je lipnja 1949. godine na području „gornjeg“ cetinskog toka izgrađeno 14 zadružnih domova, i to u Cetini, Civljanima, Vrlici, Hanu, Glavicama, Koljanama, Otoku, Sinju, Hrvacama, Grabu, Trilju, Biteliću, Otišiću i Satriću.[91] Kao i prilikom obnove i izgradnje stambenih kuća i izgradnju su zadružnih domova u prvom redu na svojim leđima iznijeli sami građani davanjem „dobrovoljnih“ radnih sati, a propadanjem projekta seljačkih radnih zadruga, neki su domovi postali sjedišta preživjelih vrsta zadružnih ekonomija, dok su ostali uglavnom prepušteni propadanju.

U materijalnu obnovu „gornjeg“ cetinskog toka spada i uređenje četiri ugljenokopa u okolini Sinja (Košute, Turjaci, Ruduša, Lučane), kao i izgradnja zgrade sinjske Ciglane. O njima ćemo, međutim, nešto više reći u poglavljima posvećenima industriji „gornjeg“ cetinskog toka u razdoblju od završetka Drugog svjetskog rata do uvođenja radničkog samoupravljanja.

2.1.4 Privatne i gospodarske zgrade u „donjem“ dijelu cetinskog toka

Neposredno je nakon završetka Drugog svjetskog rata i na području „donjeg“ cetinskog toka trebalo pristupiti složenom procesu obnove devastiranog prostora i ostvarivanju preduvjeta gospodarskom napretku šireg omiškog bazena. Materijalna je obnova, osim školskih zgrada obuhvaćala i obnavljanje prometnica, privatnih stambenih kuća i zgrada

[85] Isto.
[86] „U izgradnji zadružnih domova do sada su dali najbolje rezultate kotari Knin, Sinj i Imotski“, *Slobodna Dalmacija* 5. lipnja 1948.
[87] „U Hanu je pokriven zadružni dom“, *Slobodna Dalmacija*, 7. kolovoza 1948.
[88] „Izvještaji o izgradnji zadružnih domova“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1
[89] „Pregled zadružnih domova za dovršenje 1949. godine“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 5.
[90] „Otvoren je zadružni dom u Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 6. prosinca 1948.
[91] „Pregled zadružnih domova te stanje investicionih kredita na dan 9. juna 1949. godine“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 84.

lokalne samouprave, kao i tvorničkih postrojenja koja su oštećena u ratu i gradnje onih koja su sasvim uništena ili prije rata nisu niti postojala. Dok ćemo se obnovom prometnica i tvorničkih postrojenja u „donjem“ cetinskom porječju baviti u sljedećim poglavljima, na ovom nam mjestu ostaje rasvijetliti intencije usmjerene obnavljanju devastiranih stambenih kuća i izgradnji zgrada lokalne uprave, a prije svega zadružnih domova.

Dolaskom na vlast komunističkih vlastodržaca, samo su stambene kuće ostale u rukama privatnih posjednika. Ostale su zgrade, bilo tvornička postrojenja, bilo zgrade lokalne uprave, školski i bolnički kompleksi, pa čak i veće stambene zgrade u tom vremenu bile vlasništvo društva, tj. države. Iako je Drugi svjetski rat i na prostoru „donjeg“ cetinskog toka ostavio svoje posljedice, one barem po pitanju srušenih stambenih kuća nisu bile toliko teške kao u širem sinjskom i vrličkom bazenu. Samo je u 10 sela „donjeg“ cetinskog toka stupanj porušenosti naselja procijenjen na više od 5%,[92] dok je u većini mjesta on bio manji. Za usporedbu, u „gornjem“ je cetinskom toku čak 31 mjesto imalo stupanj oštećenja viši od 5%, a u nekim je mjestima on prelazio 60%, u Jabuki iznimno 84%.[93] Slijedom toga, posao na obnovi privatnih zgrada na prostoru od Trilja do Omiša nije ni trebao biti tako obuhvatan pa su podaci o obnovi kuća u području „donjeg“ dijela cetinskog toka iznimno rijetki. Ipak, raspolažemo podatkom da je u kompletnom splitskom kotaru, u koji je u to vrijeme spadao veći dio „donjeg“ cetinskog područja, ali i teritorij mnogo širi od njega, do završetka ožujka 1949. godine obnovljeno 2 376 kuća, a do kraja je godine planirano dovršiti i obnoviti još njih 520.[94] Ipak, kako je od tog plana nakon prva tri mjeseca ostvareno tek 9%,[95] zaključujemo da je dinamika obnove naselja u posljednje dvije godine petog desetljeća na tom području drastično usporena, a glavnina je posla na tom planu obavljena do kraja 1947. godine. Međutim, budući da se podatak odnosi na kompletni splitski kotar, iz njega ne možemo iščitati konkretne brojke vezane uz „donji“ dio cetinskog toka, ali možemo pretpostaviti da na tom užem prostoru odstupanja nisu bila prevelika. Nakon rješavanja problema oko smještaja stanovnika čije je domove trebalo obnoviti, moglo se početi razmišljati o poboljšanju ostalih prilika kako u infrastrukturi, tako i u gospodarstvu. Ipak posao je oko popravljanja oštećenih kuća, a prvenstveno tzv. „bajta“ i u „donjem“ cetinskom toku nastavljen tijekom sljedećih desetljeća, a šezdesetih je godina za tu svrhu omiška općina izdvajala 2 milijuna dinara

[92] „Postotak porušenja pojedinih naselja“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 49.
[93] Isto
[94] „Mjesečni izvještaj o stanju obnove naselja u Oblasti Dalmacija na dan 31. 3. 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 82.
[95] Isto

godišnje.[96] Osim privatnih zgrada, do kraja su četrdesetih godina otvoreni i domovi kulture u Ostrvici, Zvečanju, Smolonju, Kostanju, Podgrađu i Zadvarju.[97]

Sa završetkom ne toliko obuhvatne obnove privatnih stambenih kuća, kao i preorijentacijom viših razina vlasti na ponešto izmijenjeni način gospodarskih odnosa na selima, a koji se temeljio na kolektivnim „seljačkim radnim zadrugama“ i u „donjem“ je cetinskom pojasu započeo proces izgradnje zadružnih domova. Taj posao u selima „donjeg“ cetinskog toka nije započeo prije 1948. godine, a do kraja četrdesetih godina ni izbliza nije bio završen. Ipak, zbog ponešto različite gospodarske strukture, uzrokovane različitom konfiguracijom usitnjenih posjeda, u „donjem“ dijelu cetinskog toka efekt zadrugarstva nije uzeo toliko maha pa je na tom prostoru uloženo dosta manje energije u izgradnju zadružnih domova. Ipak, već se 1948. godine naznačuje potreba za završetkom gradnje zadružnog doma u Kostanju,[98] dok su zadružni domovi u Šestanovcu i Zadvarju već tada bili završeni.[99] Budući da njihova gradnja nije započela prije 1948. godine, možemo zaključiti da je dinamika gradnje spomenutih zadružnih objekata bila veoma brza, u slučajevima u kojima oni nisu nastali jednostavnom prenamjenom od ranije postojećih zgrada. Osim toga, navedene je zgrade u budućim razdobljima trebalo urediti, a u prvoj su fazi one zadovoljavale minimalne uvjete za nesmetan rad zadružnih središnjica. Zbog toga se u planu za 1949. godinu navodi potreba za „potpunim dovršenjem domova u Zadvarju, Šestanovcu i Kostanjima“.[100] To su ujedno bili prvi zadružni domovi u „donjem“ dijelu cetinskog toka, a do kraja je desetljeća u najvećoj mjeri dovršen i zadružni dom u Gatima.[101] Šire se omiško područje, umjesto poljoprivredi s kolektivnom inicijativom, već od druge polovice četrdesetih godina počelo okretati industriji, dok su u primarnom gospodarnom sektoru umjesto velikih društvenih gospodarstava, dominantnu poziciju uspjeli zadržati privatni proizvođači.

2.1.5 Prometnice u „gornjem“ dijelu cetinskog toka

Kako bi izvršila preduvjete svekolikog gospodarskog napretka, nova je vlast najprije trebala obnoviti porušene prometne komunikacije, koje su razrušene bilo djelovanjem vojnika

[96] „Zapisnik sa sastanka u Kotarskom odboru SUBNOR Split – sa funkcionerima općinskih organizacija SUBNOR održanog dana 14. VII 1966. godine“, HR-DAST-489, Oblasni / kotarski odbor SUBNOR-a Split (1948.- 1967.), Fascikla XI

[97] „Broj domova kulture i prosvjetnih domova“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 3.

[98] „Izvještaj o izgradnji zadružnih domova“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.

[99] Isto; „Pregled zadružnih domova te stanje investicionih kredita na dan 9. juna 1949. godine“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 84.

[100] „Zaključci sa sastanka predstavnika kotarske uprave za gradnju zadružnih domova i odjela kapitalne izgradnje Kotarskog saveza“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.

[101] „Pregled zadružnih domova za dovršenje 1949. godine“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 5.

podređenih Trećem Reichu, ali u dobroj mjeri i zbog partizanskog karaktera ratovanja, u kojem je opstrukcija komunikacija bio neizostavan segment. Dovođenje je prometnica u funkciju bio preduvjet materijalne obnove devastiranih javnih i privatnih zgrada, budući da je materijal za njihovu gradnju, barem onaj kojeg nije mogla proizvesti nedovoljno razvijena sinjska ciglana, uglavnom dovožen iz udaljenijih dijelova bivše zemlje. Tako je već početkom prosinca 1944. godine, na stranicama „Slobodne Dalmacije" uočljiv tekst koji izvještava kako se na sinjskom području naveliko obnavljaju željeznička pruga, ali i ceste i mostovi. Konkretno se navodi da je važna prometnica Split – Sinj – Livno potpuno uređena i puštena u promet, dok se uređuju ceste lokalnog značaja: Lučane – Sinj i Sinj – Trilj.[102] Ovaj nam izvještaj pokazuje da su u izgradnji prednost imale ceste višeg značaja, a tek nakon toga i ceste lokalnog karaktera. Tijekom sljedeće godine nismo naišli na obavijesti o izgradnji cestovnih prometnica u „gornjem" cetinskom toku. Međutim, tijekom je 1945. godine otvorena autobusna linija na pruzi Knin – Vrlika – Sinj – Split,[103] što svjedoči da je glavna prometna komunikacija tog prostora već prve poratne godine u dobroj mjeri bila upotrebljiva. Početkom su 1946. godine provedeni radovi na popravku ceste Klis – Sinj, koja je „slabo prohodna", posebno od Sinja prema Brnazama. Obnovom je te ceste, pri čemu su se „posebno istakli demobilizirani borci iz Dugopolja"[104], trebala biti poboljšana prometna komunikacija Sinja i splitskog zaleđa. Osim cesta koje su povezivale susjedna mjesta i veće gradove, obnova je obuhvaćala i popravljanje ili kompletnu izgradnju cesta unutar određenog mjesta, spajajući pojedine zaseoke. Takvih je radova bilo jako puno, a veći se dio njih odnosi na mjesta „donjeg" toka rijeke Cetine. Cestovne komunikacije u „gornjem" cetinskom području u razdoblju druge polovice četrdesetih godina nisu bile asfaltirane, a dovođenje prometnica u funkciju u to je vrijeme prvenstveno značilo omogućavanje prohodnosti za manja ili veća motorna vozila, ali i životinjske zaprege, čišćenjem stijena ili krpanjem rupa nastalih uslijed ratnih razaranja. Takve su prometnice bile preduvjet infrastrukturnog i gospodarskog razvoja, a njihova je izgradnja i uređenje nastavljena i u sljedećim desetljećima.

Važan aspekt obnove prometnica bila je i izgradnja mostova, kojih je na cetinskom prostoru bio nemali broj, a velika je većina njih bila porušena u ratu. Mostovi, stradali u velikoj mjeri i zbog samog partizanskog načina ratovanja, bili su prioritet, a nove su ih vlasti nastojale obnoviti već u prvim mjesecima nakon završetka rata. Kao i u ostalim poduhvatima,

[102] „Pod vrlo teškim uslovima osposobljavaju se sinjski ugljenokopi i promet", *Slobodna Dalmacija*, 5. prosinca 1944.
[103] „Otvorena stalna autobusna linija Knin – Vrlika – Sinj – Split", HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za lokalni saobraćaj, Kutija 1.
[104] „Po Dalmaciji: popravak ceste Klis – Sinj", *Slobodna Dalmacija*, 9. veljače 1946.

i prilikom izgradnje mostova nadređeni su nastojali radove završiti u što kraćem roku kako bi se, s jedne strane, promet što prije doveo u optimalno stanje, ali s druge strane i kako bi novi sustav ostavio dojam efikasnosti i temeljitosti. U cilju što efikasnijeg obavljanja radova, mnogi su radnici za predan rad nagrađivani titulama „udarnika“, što je, osim pohvale zaslužnim radnicima, trebalo motivirati i ostale. Prvi je značajniji most izgrađen preko Cetine u „gornjem“ dijelu cetinskog toka bio onaj u Trilju, čija je gradnja trajala šest mjeseci završivši u drugoj polovici svibnja 1945. godine.[105] Navedeni je most trebao biti tek privremeno rješenje, koje će služiti do izgradnje stalnog, asfaltiranog mosta, na čiju će gradnju i potpunu modernizaciju trebati pričekati šezdesete godine. Zbog toga je triljski most u početku bio u potpunosti drveni. Tijekom iste godine na području su „gornjeg“ cetinskog toka izgrađena i tri manja mosta duž ceste Knin – Sinj. Njihove se točne lokacije ne spominju, ali se napominje da su sva tri bila betonska,[106] što je značilo da su trebala poslužiti stalnoj, a ne tek privremenoj upotrebi. Krajem prve polovice 1946. godine izgrađen je most „Doljani“, kojim je Vrlika ponovno cestom spojena s Hrvacama i Sinjom.[107] U kolovozu je 1946. godine u promet pušten i most preko Cetine u Sinju, nazvan mostom „Prvomajskog takmičenja“, koji je, po navodima „Slobodne Dalmacije“ u potpunosti izgrađen dobrovoljnim radom građana. Ipak, o „dobrovoljnosti“ bi se navedenih radova dalo razgovarati, budući da mogućnost izbjegavanja „odozgo“ nametanih akcija unutar totalitarnog sustava poput komunizma uglavnom nije postojala, a početkom 1949. godine tadašnji član Kotarskog komiteta Narodne omladine Sinj Branko Bošković kritizira pojedine rukovodioce omladinskih radnih akcija da svojim tjeranjem omladinaca na radne akcije dovode do „sve manjeg interesa“ za njih, naglašavajući pritom potrebu da „radne akcije moraju biti dobrovoljne“.[108] Sljedeće je godine popravljen postojeći most u Trilju, a dužina mu je u trenutku izgradnje iznosila 116 metara.[109] Obnova je procijenjena na 1 530 000 dinara, a sastojala se od djelomičnog popravka riječnih stupova i obnove dva srednja armirano betonska otvora,[110] kako bi prelazak preko mosta mogao biti stalan, a ne tek privremeni. Iste je godine predviđena obnova i proširenje u ratu srušenog mosta „Kosinac“, između Hana i Otoka, za što je predviđen trošak od 106 000

[105] „Sagrađen privremeni most preko rijeke Cetine kod Trilja“, *Slobodna Dalmacija*, 22. lipnja 1945.
[106] „Po Dalmaciji: Radovi na obnovi u sinjskom kotaru“, *Slobodna Dalmacija*, 5. rujna 1945.
[107] „Izgrađen je most „Doljani“ u Hrvacama kod Sinja“, *Slobodna Dalmacija*, 30. svibnja 1946.
[108] „Zapisnik sa Kotarske konferencije NOH-a Sinj 6. 3. 1949.“, HR-DAST-579, Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske Sinj, Kutija 9.
[109] „Most preko Cetine u Trilju predan je saobraćaju na Novu godinu“, *Slobodna Dalmacija*, 3. siječnja 1948.
[110] „Izgradnja dvaju srednjih otvora mosta preko rijeke Cetine u Trilju“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 70.

dinara.[111] Iz dosad iznesenog zaključujemo da je izgradnja i obnova najvećeg dijela prometnica završena već do kraja 1946. godine, a do kraja je prve polovice 1948. godine u „gornjem“ cetinskom toku obnovljeno ili nanovo izgrađeno 7 mostova, od čega jedan kameni, jedan željezni, tri betonska i dva u funkciji lokalnih cestovnih pravaca.[112]

Osim radnih akcija u svom zavičaju, mlađa je populacija stanovnika Cetinskog kraja, okupljena unutar Narodne omladine Hrvatske (Sinj) sudjelovala na radnim akcijama u drugim krajevima zemlje, od kojih su najvažnije „Autocesta bratstva i jedinstva“, kojom je trebao biti spojen Beograd sa Zagrebom te dvije pruge kroz Bosnu i Hercegovinu: Brčko – Banovići tijekom 1946. i Šamac – Sarajevo tijekom 1947. godine.

2.1.6 Prometnice u „donjem“ dijelu cetinskog toka

Kao što je bio slučaj u području „gornjeg“ cetinskog toka, tako je i na prostoru od Trilja do Omiša neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata trebalo pristupiti obnovi oštećenih prometnih komunikacija. I u „donjem“ su cetinskom toku posljedice rata bile vidljive, iako uglavnom nisu ostavile toliko štetnih posljedica na postojećoj infrastrukturi kao što je to bio slučaj u „gornjem“ cetinskom toku. Ipak, već se 1945. godine razmišljalo o uvođenju autobusne linije u pravcima Split – Trilj – Cista – Šestanovac i Split – Dolac Donji.[113] To je značilo da su navedene prometne komunikacije dovoljno prohodne da bi se njima nesmetano odvijao promet, ali i da će se neka zabiokovska i zamosorska mjesta u budućnosti lakše povezati sa Splitom nego s Omišem kao lokalnim centrom. Četiri godine poslije Ministarstvo prometa NRH odobrava kredit za popravak komunikacija Žrnovnica – Gata – Blato na Cetini i Blato na Cetini – Šestanovac – Vrgorac – Kula Norinska. Za popravak je prve prometnice u 1948. i 1949. godini ukupno osigurano 3 500 000, a za drugu 2 657 973 dinara, u istom razdoblju.[114] Ove dvije komunikacije svjedoče o težnji onodobnih lokalnih vlasti da poboljšaju prometnu povezanost Splita s neretvanskim prostorom, pri čemu je važan dio te komunikacije trebao ići preko sela „donjeg“ cetinskog toka, u kojem se kao važno prometno čvorište isticalo Blato na Cetini. Međutim, kao što je već spomenuto, u razdoblju je druge polovice četrdesetih godina vidljiv problem slabe povezanosti Omiša sa svojim zaleđem. Kao što je posredstvom izvora uočljivo, brojna su sela omiške zagore puno

[111] „Dovršenje djelomično porušenog mosta „Kosinac“ na kotarskom putu Han – Otok“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 70.
[112] „Detaljan brojni pregled svih (ispravljenih, popravljenih i porušenih mostova na području oblasti Dalmacije“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 84.
[113] „A baš ovih dana otvaraju se stalne (autobusne) linije na prugama“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za lokalni saobraćaj, Kutija 1.
[114] „Izvještaji o saobraćaju 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za lokalni saobraćaj, Kutija 2.

bolju prometnu povezanost imala sa Splitom nego s Omišem, koji je, pak, sa Splitom bio spojen autobusnom linijom. Slijedom toga, stanovnici su šireg omiškog zaleđa u svoj lokalni centar mogli doći zaobilaznim putem, preko Splita. Ceste su iz Omiša prema zaleđu izgrađene na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće,[115] ali su u drugoj polovici četrdesetih godina bile izrazito slabo prometno povezane, a neposredno nakon rata nije napravljeno puno napora niti na njihovom poboljšanju. Godine su 1949. odobrena sredstva od 37 000 dinara za uređenje oblasne ceste Ugljane – Bisko – Dobranje – Aržano – Prisika – BiH.[116] Ta će komunikacija svoju punu važnost doseći u sljedećim desetljećima, kada će modernizacijom postati dio jednog od važnijih prometnih pravaca u povezivanju Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom.

Više je podataka pronađeno i o nastojanjima samih mještana da poprave postojeće komunikacije unutar pojedinog sela, prometno povezujući zaseoke. Takvih je poduhvata u „donjem“ cetinskom toku po svemu sudeći bilo i više, ali o svakom od njih nije moguće pronaći konkretne podatke jer uglavnom o njima nije ostao pisani trag. Na ovom ćemo mjestu, stoga, spomenuti samo neka sela za koje smo uspjeli pronaći podatke o takvom obliku obnove, a to su Katuni,[117]Podgrađe, Čišla, Ostrvica, Seoca, Trnbusi, Gata, Zakučac i Kostanje.[118] Taj nam podatak može pomoći da shvatimo kompleksnost i sveobuhvatnost poslijeratne materijalne obnove devastiranog prostora, koja je i u Cetinskom kraju bila itekako vidljiva i primjenjiva na gotovo svako selo.

Mostovi su vrsta prometnih komunikacija kojima se i u „donjem“ dijelu cetinskog toka neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata posvetilo najviše pažnje iz istog razloga kao što je to bio slučaj u „gornjem“ porječju. Naime, manji je broj postojećih mostova iz rata izišao neoštećen, a komunikacija između dvije strane Cetine bila je nužan preduvjet svekolikog razvoja prostora, kako infrastrukturnog, tako i gospodarskog. Prvi je most kojeg je trebalo obnoviti bio onaj u Omišu, što svjedoči da je Omiš već tada bio važno prometno čvorište koje je Split i ostalo primorje povezivalo sa zagorskim pojasom. Spomenuti je most u početku bio drveni, a tek je u sljedećim desetljećima napravljen novi, presvučen asfaltom.[119]

---

[115] Cesta Omiš – Dupci - Zadvarje izgrađena je 1876., da bi 1899. godine bila produžena do Kraljevca; cesta Omiš – Radmanove Mlinice građena je etapno od 1890. do 1904.; cesta se kroz srednja Poljica počela graditi 1897., a gradnja je trajala do 1901. godine, kada je ta cesta spojena s postojećim pravcem Split - Tugare. Nakon toga uređeni su i putovi između pojedinih poljičkih sela. Više o tome vidi u: Stanko Piplović, „Početak gradnje putova u općini Omiš“, *Hrvatska obzorja – časopis Matice hrvatske – Split* 4 (2000), 945. – 963.

[116] „Putnički saobraćaj – evidencija 1949: Mreža oblasnih cesta“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 67.

[117] „Šestanovac: Omladina popravlja ceste i seoske puteve“, *Slobodna Dalmacija*, 16. veljače 1946..

[118] „Narod omiškog kotara izvršava obaveze prvomajskog takmičenja“, *Slobodna Dalmacija*, 27. ožujka 1946.

[119] „Popravljen je most preko Cetine pred Omišem“, *Slobodna* Dalmacija, 5. prosinca 1944.

U prvoj se polovici 1945. godine pristupilo obnovi srušenog Pavića mosta u blizini Podgrađa. Spomenuti je most, prije obnove mosta u Blatu na Cetini, igrao važnu ulogu u prometnom povezivanju Splita s unutrašnjosti zemlje, nastavljajući se na novoizgrađene prometne pravce prema Mostaru, Sarajevu i Beogradu.[120] Potom je u srpnju iste godine u Omišu izgrađen novi privremeni drveni most duljine 85 i širine 5 metara, čija je gradnja kasnila zbog „poteškoća u dovoženju drvene građe iz Bosne i Slovenije".[121] Iako o tome ne pronalazimo konkretne podatke, poteškoće su u prijevozu drvne građe vrlo vjerojatno bile uzrokovane oštećenjima prometnica širom zemlje, čija se obnova stoga nametala kao nužan preduvjet gospodarskog razvoja. Pred kraj je 1946. godine započela izgradnja još jednog mosta koji je trebao igrati važnu ulogu u spajanju primorske s kopnenom Dalmacijom i Hercegovinom. Riječ je o 76 metara dugačkom i 5.5 metara širokom betonskom mostu u Blatu na Cetini, čija je izgradnja povjerena Građevnom poduzeću iz Makarske, a cjelokupan je posao izgradnje trebao stajati 1 500 000 dinara.[122] Spomenuti je most u promet pušten početkom ožujka sljedeće godine, a u izvoru se navodi kao most koji „spada među najljepše saobraćajne objekte koji su podignuti u našoj oblasti nakon oslobođenja".[123] Prilikom gradnje nagradama „udarnika" nagrađena su četvorica, a pohvale su dobila trojica radnika, uglavnom stanovnika Blata na Cetini.[124] Početkom je sljedeće godine utrošeno 112 000 dinara na obnovu mosta „Mirice", smještenog na cesti Omiš – Zadvarje, prilikom čije se gradnje promet preusmjeravao na ceste Omiš – Dupci – Zadvarje i Omiš – Gata – Pavića most – Zadvarje.[125] Osim spomenutih, do kraja su četrdesetih godina na području „donjeg" cetinskog toka u funkciju stavljena još 3 mosta: betonski most preko Cetine u Bisku, kameni most Kraljevac, u neposrednoj blizini hidroelektrane te željezni most preko Cetine u Kreševu.[126] Time su svi frekventniji prijelazi preko rijeke Cetine u cijelom Cetinskom kraju već do kraja četrdesetih godina vraćeni u funkciju.

---

[120] „Popravljen je porušeni Pavića most", *Slobodna Dalmacija*, 13. svibnja 1945.
[121] „Izgrađen je most preko Cetine u Omišu", *Slobodna Dalmacija*, 5. srpnja 1946.
[122] „Izgradnja mosta u Blatu na Cetini", *Slobodna Dalmacija*, 24. studenog 1946.
[123] „Novi most preko Cetine u Blatu n-C", *Slobodna Dalmacija*, 6. ožujka 1947.
[124] Isto
[125] „Obnova zasvođenog mosta „Mirice" oblasne ceste Omiš – Zadvarje", HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 42.
[126] „Detaljan brojni pregled svih (ispravljenih, popravljenih i porušenih) mostova na području Oblasti Dalmacije nastavljen 15. IV 1948." HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 84.

2.2 POKUŠAJ OPISMENJAVANJA NEPISMENIH

Osim materijalne obnove devastiranog prostora, u prvim je poslijeratnim godinama uočljiv i proces opismenjavanja nepismenih stanovnika koji su u najvećoj mjeri nastanjivali cetinska sela, iako ih je bilo i u još uvijek slabo razvijenim gradovima. Većina je stanovnika Cetinskog kraja neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata živjela na selima, a većina seoskog stanovništva u istom razdoblju nije znala čitati ni pisati. Preduvjet je bilo kakvog gospodarskog i društvenog napretka sela nakon završetka rata bio omogućiti najvećem sloju njegovih stanovnika elementarnu pismenost. Drugim riječima, svaki je stanovnik zemlje, kojeg školska obveza više nije obuhvaćala, trebao naučiti čitati i pisati te ovladati osnovnim računskim operacijama. Slijedom toga, neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata i u Cetinskom je kraju zaživjela krilatica „Nijedno selo bez škole i nijedan nepismenjak bez pouke!“,[127] a koja je skovana od viših instanca vlasti. Zadaća je opismenjavanja stanovništva povjerena vlastima na lokalnim razinama, a provodila se organiziranjem tzv. analfabetskih tečajeva. Navedeni su se tečajevi svodili na to da pismena osoba opismenjuje više onih koje su nepismene. Planirano je da se analfabetski tečajevi održavaju u večernjim satima „jer su danju polaznici zauzeti poslom“.[128] Osim analfabetskih tečajeva, u tom je razdoblju provođeno i individualno opismenjavanje, u kojem je, na zahtjev nepismenog, jedna pismena osoba obučavala samo jednu određenu nepismenu osobu. Iako je projekt opismenjavanja najširih slojeva stanovništva, kao preduvjet gospodarskog napretka i ideološkog urastanja u novouspostavljeni način razmišljanja blizak stavovima Komunističke partije, najavljivan kao jedan od prioriteta neposredno po završetku rata, njegova se ozbiljnija primjena nije provela prije početka 1947. godine. Tada se, naime, prvi put spominju organizirani tečajevi za opismenjavanje, kojih je u cijeloj Dalmaciji bilo 394, a koji su ukupno obuhvatila tek 5 000 polaznika.[129] Međutim, samo je u tadašnjem sinjskom i vrličkom kotaru, na koje se odnosio najveći dio „gornjeg“ cetinskog toka, neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata registrirano oko 10 660, a u širem omiškom bazenu oko 3 760 nepismenih osoba.[130] Pojedini je tečaj najčešće trajao tri mjeseca.[131] Broj se tečajeva i obuhvaćenih polaznika u oblasti,

[127] „Oblasni N.O.O. Dalmacije – Prosvjetni odio Gradskom N. O. O. Split Prosvjetnom odjelu – Uputstva za rad“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 3a.
[128] Isto.
[129] „Rezultati rada na suzbijanju nepismenosti u Dalmaciji“, *Slobodna Dalmacija*, 9. siječnja 1947.
[130] „Brojno stanje školskih obveznika i nepismenih na kotarevima Omiš, Sinj, Solin, Trogir i Vrlika“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 3.
[131] U kotarevima Sinj i Šestanovac u prva četiri mjeseca nije održan niti jedan tečaj koji je trajao dulje od tri mjeseca. „Planska komisija o opismenjavanju I – IV mj. 1947“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 4.

međutim, u samo mjesec dana gotovo udvostručio, povećavajući iz dana u dan broj nepismenih polaznika. Tako je početkom veljače kroz 670 tečajeva obuhvaćeno 10 187 nepismenih osoba,[132] a krajem mjeseca njih čak 14 149.[133] Na istom se mjestu kritizira lokalna uprava kotara Šestanovac, u kojem „još nije otvoren ni jedan tečaj za suzbijanje nepismenosti, iako ih u kotaru ima 4 850“.[134] U siječnju je 1947. godine u šestanovačkom kotaru organizirano 13 tečajeva, koji su obuhvaćali 139 nepismenih osoba, ali je sveukupni rad kotarskih vlasti i dalje ocijenjen nezadovoljavajućim i sporim.[135] U ožujku je iste godine broj tečajeva u kotaru povećan na 48, u kojima se opismenjavalo 627 nepismenih osoba, što je iznosilo tek 41.8% onih kojima je bila potrebna poduka.[136] U svibnju se, međutim, pod pritiskom nadređenih službi, broj nepismenih polaznika analfabetskih tečajeva popeo na 800.[137] Možda je upravo slab rad oko suzbijanja nepismenosti bio jedan od razloga što se šestanovački kotar nakon srpnja 1947. godine u izvoru više ne spominje, već je u reorganizaciji prostora podijeljen između omiškog, imotskog i sinjskog kotara.[138] Slična je situacija i u većem sinjskom kotaru, u kojem je ipak početkom godine 1 688 nepismenih osoba obuhvaćeno unutar 109 tečajeva.[139] Međutim, broj je nepismenih osoba i u tom kotaru bio višestruko veći pa 5 717 osoba kojima je potrebna poduka iz elementarne pismenosti nije bila obuhvaćena niti jednim analfabetskim tečajem iako je u ožujku broj tečajeva porastao na 162, a broj polaznika na 2479.[140] Godinu je dana poslije broj nepismenih osoba obuhvaćenih u analfabetske tečajeve porastao na 6 471, a u tom su se poslu posebno istakla sela Potravlje, Hrvace i Otišić.[141] Analfabetskim je tečajevima uglavnom obuhvaćana ženska populacija stanovništva. Tako je u kotaru Šestanovac u siječnju 1947. godine na tečaju opismenjavano

---

[132] „Uništimo neprijatelja našeg napretka – nepismenost: U oblasti Dalmacije radi 670 tečajeva sa 10 187 polaznika“, *Slobodna Dalmacija*, 9. veljače 1947.

[133] „Po Dalmaciji: Tečajevima za suzbijanje nepismenosti obuhvaćeno je u oblasti Dalmacije 14. 149 nepismenih“, *Slobodna Dalmacija*, 23. veljače 1947.

[134] Isto.

[135] „Uništimo neprijatelja našeg napretka – nepismenost: U oblasti Dalmacije radi 670 tečajeva sa 10 187 polaznika“, *Slobodna Dalmacija*, 9. veljače 1947.; „Popis tečajeva za suzbijanje nepismenosti za januar 1947., kotar Šestanovac“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 4.

[136] „U oblasti Dalmacije rade 1093 tečaja sa ukupno 17.785 nepismenih“, *Slobodna Dalmacija*, 13. ožujka 1947. U drugom se izvoru navodi da su organizirana 52 tečaja, koja su ukupno obuhvaćala 829 polaznika, tako da konkretne brojke ipak treba uzimati s određenom rezervom. O tome vidi u „Popis tečajeva za suzbijanje nepismenosti za mart 1947., kotar Šestanovac“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 4.

[137] „Zasjedanje Kotarskog NO-a Šestanovac – donesena odluka o osnivanju kotarskog privrednog poduzeća „Biokovo“, *Slobodna Dalmacija*, 24. svibnja 1947.

[138] „Dostava upravno – administrativne podjele oblasti Dalmacije 11. 8. 1947.“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 8.

[139] „Svi u borbu protiv nepismenosti: rad na suzbijanju nepismenosti u kotaru Dalmaciji stalno napreduje“, *Slobodna Dalmacija*, 1. veljače 1947.

[140] „Popis tečajeva za suzbijanje nepismenosti za mart 1947., kotar Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 4.

[141] „U sinjskom kotaru je obuhvaćen 6 471 nepismeni“, *Slobodna Dalmacija*, 11. veljače 1948.

109 žena i 36 muškaraca, dok je u sinjskom kotaru u istom mjesecu odnos bio 1 294 : 407 u korist žena.[142] Sljedećeg je mjeseca odnos u šestanovačkom kotaru iznosio 548 : 134, a u sinjskom 1 904 : 575 u korist žena.[143] Razlog tome treba tražiti u činjenici da je muška populacija u međuratnom razdoblju imala nešto lakši pristup osnovnom obrazovanju, ali i u tome što su muškarci odlaskom na frontu bili izloženiji ratnim stradanjima pa se u drugoj polovici četrdesetih godina povećao i udio žena u ukupnom broju stanovnika. Slijedom toga, nije neobično što je više njih bilo izloženo tečajevima opismenjavanja.

Pred kraj navedene 1947. godine, u kojoj je posao oko suzbijanja nepismenosti bio najintenzivniji, na stranicama se „Slobodne Dalmacije, ipak, priznaje da su rezultati tog posla bili slabi, a od ukupne obveze, analfabetskim je tečajevima bilo obuhvaćeno tek 37% nepismenih osoba.[144] U tom je razdoblju u „donjem“ cetinskom porječju (bez Ugljana i dijela Novih Sela) registrirano 1 440 nepismenih osoba, od čega je tek njih 371 bilo obuhvaćeno unutar 31 analfabetskog tečaja početkom 1948. godine.[145] Razlozi su za to višestruki. Iako su početkom godine organizirani veoma brzo, a broj se nepismenih osoba uključenih u njih, kao što smo se navedenim primjerima osvjedočili, multiplicirao iz dana u dan, cjelokupni je koncept spomenutih tečajeva bio slabo organiziran i prilično nekoordiniran. Već samo povjeravanje tako osjetljivog zadatka lokalnoj samoupravi, koja je i sama oskudijevala kako pismenim osobama, tako i osobama kvalificiranima za opismenjavanje drugih, značilo je da samom poduhvatu više instance vlasti nisu pristupile dovoljno ozbiljno, iako bi se pukim iščitavanjem izvora iz tog vremena moglo zaključiti sasvim suprotno. S druge strane, s obzirom na broj polaznika obuhvaćenih tečajevima, možemo zaključiti da je jednim tečajem bio obuhvaćen prevelik broj nepismenih osoba. Tako je početkom veljače u šestanovačkom kotaru jedan tečaj pohađalo nešto manje od 11 polaznika, da bi se mjesec dana poslije taj prosjek povećao na 13, dok je u sinjskom kotaru broj polaznika jednog tečaja bio još i veći, iznoseći gotovo 15.5, približivši se time dalmatinskom prosjeku. Godinu se dana poslije u istom kotaru prosjek povećao na nešto više od 17 polaznika po tečaju. U šestanovačkom je i sinjskom kotaru, osim toga, u siječnju 1947. godine jedan predavač prosječno opismenjavao 13 nepismenih osoba. Dok se taj omjer u šestanovačkom kotaru nakon dva mjeseca smanjio

[142] „Popis tečajeva za suzbijanje nepismenosti za januar 1947., kotar Sinj/Šestanovac“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 4.
[143] „Popis tečajeva za suzbijanje nepismenosti za februar 1947., kotar Sinj/Šestanovac“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 4.
[144] „Po Dalmaciji: Slab rad oko obuhvaćanja nepismenih u analfabetske tečajeve na području oblasti Dalmacije“, *Slobodna Dalmacija*, 2. prosinca 1947.
[145] „Statistički podaci (evidencija) o prosvjetnim ustanovama na području kotara (grada) Split sa stanjem na dan 1. III 1948.“ HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 11.

na podnošljivijih 9 polaznika na jednog predavača, on se u sinjskom kotaru povećao na 15 polaznika na jednog predavača,[146] što je posao pojedinog predavača dodatno usložnjavalo. Budući da je tečajevima u kratkom roku trebalo opismeniti starije ljude, čije su mogućnosti kvalitetnog učenja biološkim djelovanjem ionako smanjene, spomenuti su prosjeci zasigurno bili previsoki. Osim toga, iako je medijska kampanja usmjerena projektu suzbijanja nepismenosti bila vrlo jaka i temeljita, velik dio nepismenih osoba jednostavno nije bio zainteresiran za učenje jer im, osim često ispraznih i nejasnih ideoloških fraza, nije bilo jasno predočeno koje su konkretne prednosti koje im elementarna pismenost omogućava, a nakon odrađenog i često mukotrpnog posla polaznici se nisu ni mogli potpuno posvetiti učenju, posebno ako za njega nisu imali jak unutrašnji motiv. Na kraju, pismene osobe, na čija je leđa pao najveći teret opismenjavanja nisu bile adekvatno nagrađene za svoj često mukotrpan rad pa se i njihova motiviranost, a samim time i uspjeh u podučavanju, dovodila u pitanje. Sve je to dovelo da slabog uspjeha projekta koji je tijekom 1947. i početkom 1948. godine zauzimao najveći dio medijskog prostora. Iako je određeni dio dotad nepismenih osoba, zaslugom analfabetskih tečajeva, doista stekao osnove pismenosti, njihov je broj bio neusporedivo manji od planiranoga. Svjesni svih manjkavosti u provedbi, vlastodršci su shvatili da je projekt suzbijanja nepismenosti na selu mnogo ozbiljniji i teži nego što su u prvi mah procjenjivali. Zbog navedenih se razloga od ovog koncepta naglo odustalo pa je projekt koji je u osnovi pozitivan, u izvedbi jugoslavenskih vlasti neposredno nakon rata ipak ostao nedovršen, a već u listopadu 1948. godine u Sinju nije više radio niti jedan analfabetski tečaj,[147] iako nepismenost nije bila ni izbliza iskorijenjena. Stopa će se smanjenja nepismenosti u Cetinskom kraju, kao i u cijeloj zemlji drastično smanjiti tek osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada je i sama jugoslavenska država brojila svoje posljednje dane.

2.3 ULOGA I ZNAČAJ PRIMARNOG GOSPODARSKOG SEKTORA U CETINSKOM KRAJUU PRVIM POSLIJERATNIM GODINAMA

Nakon završetka Drugog svjetskog rata većina stanovnika Cetinskog kraja, kao uostalom i cijele Jugoslavije, bavila se primarnim gospodarskim sektorom i živjela na selu. Slijedom toga, o obnavljanju ratom kontaminiranih poljoprivrednih površina, kao i unapređenju prilika u agraru ovisio je i gospodarski, a time i društveni razvoj na cjelokupnom

[146] „Popis tečajeva za suzbijanje nepismenosti za januar/mart 1947., kotar Sinj/Šestanovac“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 4.
[147] „Kotarski komitet KPH-a Sinj/agitprop komisija/Mjesečni izvještaj 25. 10. 1948.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš/Sinj, Kutija 52.

području. Ipak, sva područja Cetinskog kraja nisu imala iste preduvjete za razvoj primarnog sektora gospodarstva. Poljoprivreda se puno lakše mogla razvijati u plodnim poljima kojima je obilovao cetinski „gornji“ tok. Ipak, da bi se mogla privesti kulturi, na Sinjskom je i susjednom Hrvatačkom polju trebalo spriječiti dotad vrlo česte poplave, kako bi na njima ostala količina vode optimalna za razvoj poljoprivrednih kultura. Zbog toga se pitanje melioracije prije svega Sinjskog polja nametalo kao jedno od ključnih pitanja poljoprivrednog razvoja „gornjeg“ toka rijeke Cetine. Taj je skupocjeni projekt do kraja četrdesetih godina samo u manjoj mjeri izvršen. Područje blizu samog izvora rijeke Cetine obilovalo je poljem u kršu, koje je nudilo puno manje mogućnosti za razvoj poljoprivrede pa u širem vrličkom području tijekom petog desetljeća prošlog stoljeća uočavamo sporadičan razvoj voćarskih kultura, u prvom redu jabuka, a stanovništvo se tog područja u najvećoj mjeri okretalo stočarstvu.

Za razliku od velikih poljoprivrednih površina Sinjskog polja, obradive su površine „donjeg“ toka rijeke Cetine bile puno manje. Visokim prirodnim prirastom naslijeđenim iz predratnih vremena veličina se pojedine parcele nasljedovanjem neprestano smanjivala, a kako je o urodu s nje ovisio život ponekad dosta brojnih obitelji, na jednoj se parceli često uzgajao veći broj poljoprivrednih kultura. Značajniji razvoj voćarstva u pojedinim mjestima „donjeg“ cetinskog toka otpočeo je tijekom pedesetih godina, dok se do kraja četrdesetih ratom pogođena poljoprivreda i na tom području polagano obnavljala. Zbog manjih mogućnosti za razvoj poljoprivrede, stanovnici se „donjeg“ cetinskog toka već u prvim godinama nakon rata pomalo okreću industriji, zapošljavajući se u tvornicama šireg omiškog bazena. Ipak, poljoprivreda je u tom razdoblju i dalje ostala osnovna grana života većine stanovnika tog prostora, ali ona je uglavnom ostala vezana uz sitna obiteljska privatna gospodarstva.

Razvoj primarnog gospodarskog sektora u Cetinskom kraju u drugoj polovici četrdesetih godina prošlog stoljeća možemo podijeliti u dvije osnovne faze. Prva faza započinje samim završetkom rata i traje do polovice 1948. godine. Karakterizira ju pokušaj novih vlasti da najprije obnove ratom opustošene poljoprivredne površine, a zatim poboljšaju stanje u gospodarskoj grani koja je zapošljavala najveći dio stanovništva Cetinskog kraja, a koja je dugi niz godina bila zapuštena. Iako je već u njoj, osnivanjem velikog društvenog poljoprivrednog kombinata na području tek melioriranog dijela Sinjskog polja, otpočet proces kolektivizacije, navedena se faza prepoznaje po očuvanju sitnih privatnih poljoprivrednih posjeda koji su bili osnova poljoprivrednog razvoja. Poljoprivredni su napredak u navedenoj

fazi lokalne vlasti nastojale ostvariti započetim procesom melioracije Sinjskog polja, a primijećeni su i pojedinačni slučajevi slanja ljudi iz vrličkog i šestanovačkog kraja na kolonizaciju u plodna područja Slavonije i Vojvodine, iako je odlazak kolonista u udaljena područja u najvećem dijelu Cetinskog kraja uglavnom bio efemerna pojava. Ipak, za vrijeme trajanja prve faze, vlasti su u najvećoj mjeri bile zaokupljene svekolikom obnovom zemlje pa problem poljoprivrede uglavnom nije bio u fokusu njihovog zanimanja. Poljoprivredni je razvoj pojedinog područja, stoga, do polovice 1948. godine, uglavnom povjeren lokalnoj samoupravi. Završetkom prve faze obnove zemlje, paralelno sa zaoštravanjem odnosa između Jugoslavije i zemalja Istočnog bloka, polovicom 1948. godine započinje druga faza poljoprivredne politike. U toj je fazi problemu primarnog gospodarskog sektora posvećeno puno više pažnje, a njena je glavna odlika pokušaj dokidanja privatnog vlasništva na selu, guranjem privatnih posjednika u novoosnovane „seljačke radne zadruge“ (SRZ), čije je, pak, glavno obilježje bilo pretvaranje dotad privatnog zemljišnog posjeda članova zadruge u kolektivno, zadružno vlasništvo. Seljačke su radne zadruge trebale postati glavne institucije gospodarskog života primarnog gospodarskog sektora, da bi već početkom sljedećeg desetljeća, zbog ekonomske neodrživosti i sve većeg otpora seljaka, bile likvidirane i zamijenjene novim oblikom zadrugarstva, koji je predstavljao stanoviti kompromis između privatnog i kolektivnog gospodarenja.

2.3.1 Odjeci agrarne reforme i kolonizacije

Jugoslavija je prije Drugog svjetskog rata bila pretežno agrarna zemlja, s 80% ljudi zaposlenih u poljoprivredi. Taj se odnos nije promijenio niti neposredno nakon rata, iz kojeg je zemlja izišla s deficitom od 1 700 000, ili 11% dotadašnjeg broja stanovnika. Samo je u Hrvatskoj u ratu poginulo oko 300 000 ljudi, 300 je sela bilo potpuno uništeno, a 400 000 ljudi ostalo je bez kuće[148]. Ipak, komunistička vlast nove Jugoslavije svoju vladavinu nije temeljila na najbrojnijem socijalnom sloju, seljaštvu, već na industrijskim radnicima. Država se, po planu vlastodržaca, trebala preobraziti iz poljoprivredne u industrijsku zemlju. Da bi se pristupilo restrukturiranju industrije, bilo je potrebno riješiti zamršene odnose na selu, odnose koje, vlast monarhijske Jugoslavije nikada nije u potpunosti riješila. Seljaštvo je, predstavljajući veliku većinu naroda, izazivalo interes novih vlasti koje se nisu željele već na početku svoje vladavine zamjeriti tako brojnoj populaciji stanovništva. Na brojne probleme koji su tištili golemu većinu seljaka iz „pasivnih krajeva“, nadovezala se i velika oskudica hrane koja je tek djelomično riješena uz pomoć UN-a, čija je organizacija za obnovu i razvoj

[148] Goldstein, 432.

Jugoslaviji donirala 415 milijuna dolara pomoći u hrani[149]. Neposredno nakon završetka rata čak 96% stanovnika Hrvatskog primorja, 90% stanovnika Like te 65% stanovnika Dalmacije nema dovoljno sredstava za život. Da bi se riješio problem sela, bilo je potrebno provesti temeljitu agrarnu reformu.

Agrarna reforma i s njom usko povezana kolonizacija seljaka iz „pasivnih krajeva“ u bogatije dijelove zemlje najvažnija je gospodarska, ali i socijalna mjera koju je vlast poduzela u razdoblju učvršćivanja svoje vlasti. „Kao svaka marksističko – lenjinistička partija, KPJ je polazila od toga da je eksproprijacija kapitalističke klase prvi i početni akt diktature proletarijata“[150]. To je bila teorijska osnova na kojoj je KPJ nastojala izgraditi novi društveni sustav zemlje, nacionalizacijom proizvodnih resursa i stvaranjem državne (narodne) svojine koja će biti osnova novih ekonomskih odnosa. Preduvjet za uspješno provođenje agrarne reforme bila je konfiskacija zemlje „narodnih neprijatelja“, a koji su svoju zemlju ili napustili dobrovoljno ili su s nje bili otjerani.

Nakon što je većina pretpostavki ostvarena, 23. kolovoza 1945. godine, više od pet mjeseci prije donošenja Ustava, Privremena je narodna skupština Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) jednoglasnom odlukom izglasala Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Taj je zakon normirao dva temeljna načela: „zemlja pripada onima koji ju obrađuju“ i „dodjeljivano zemljište prelazi u privatno vlasništvo osoba koje ga dobivaju“[151]. Prvo načelo ovog zakona odnosilo se na agrarnu reformu. Ono je podrazumijevalo da seljačka obitelj ne smije imati više zemlje nego što sama može obrađivati. Seljaci koji su imali više od maksimalno dopuštena 3 hektara zemlje prozvani su „kulacima“, a taj im je višak zemlje oduzet.[152] Ovaj se zakon odnosio i na crkvenu imovinu. Naime, samostanima je oduzimana sva zemlja koja je prelazila 10 hektara[153], a većim crkvenim ustanovama dopušten je zemljišni maksimum od 30 ha.[154] Ovakva se državna politika naziva politikom eksproprijacije ili izvlašćivanja seljaka s onog dijela njihovih imanja za kojeg je procijenjeno da predstavlja višak. Eksproprijacijom i ranijom konfiskacijom imanja država je osigurala 800 000 hektara zemlje koju je zatim kolonizacijom podijelila na 316 000 siromašnih seljačkih obitelji[155].

---

[149] Isto, 432.
[150] Bilandžić, 51.
[151] Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Član 2. http://dediserver.eu/hosting/ethnodoc/data/YU19450823-3.pdf Ovaj zakon vidi u: „Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji“, *Službeni list DFJ* 64, 28. kolovoza 1945.
[152] „Povišenje zemljišnog maksimuma 1948.“, HR-DAST-21, ONOD, Oblasno komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju, Kutija 38.
[153] Bilandžić, 71., Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije* (Zagreb: Informer, 1968), 209.
[154] Mirković, 209.
[155] Bilandžić, 71.

Agrarnu je reformu provodila za to posebno osnovana komisija, koja je djelovala u svakom kotaru, a u cilju uspostavljanja socijalnog egalitarizma, osim agrarne reforme, izglasani su i brojni drugi zakoni, propisi i uredbe koje su smanjivale socijalne razlike među ljudima oštro pogađajući bogatije slojeve. Zemlju dobivenu na osnovu agrarne reforme seljak nije smio prodati,[156] već ju je morao obrađivati i tako ostati vezan uz nju. Pravednost ovakvih mjera podložna je raspravi, ali njihovim je provođenjem vlast na svoju stranu mogla privući najbrojniji sloj stanovništva iz prijeratnog vremena – siromašne seljake. Zakonom je o agrarnoj reformi pogođen i velik dio seljaka Cetinskog kraja, ali budući da na tom području veleposjednika uglavnom nije bilo, tako u „gornjem" i „donjem" cetinskom porječju on nije izazvao toliko teških posljedica kao primjerice u Slavoniji, iako je i u Cetinskom kraju primijećen veći broj uglavnom neuspješnih žalbi ljudi kojima je oduzet dio zemlje.[157]

Na stranicama je splitskog dnevnog lista s početka 1946. godine vidljiva primjena eksproprijacije zemljišta vjerskih zajednica. Naime, u tom je razdoblju na osnovu donesenog Zakona o agraru, sinjskom franjevačkom samostanu oduzeto više od 107 ha zemlje u Sinju i okolnim selima Hrvacama i Brnazama pa je samostanu umjesto dotadašnjih 117 ostalo tek 10 hektara zemljišta i nešto poljoprivrednog alata.[158] Iz ovog primjera uviđamo odnos novih, ateističkih vlasti prema imovini crkvenih organizacija, a iako je na stranicama splitskog dnevnika navedena odluka pohvaljena, s nadopunom da „seljaci tvrde da se samostanu oduzme sva zemlja",[159] upravo su ovakve odluke među stanovništvom, uglavnom odgajanom u katoličkom duhu, zapravo bile izrazito nepopularne, između ostalog i zbog toga što zemlja oduzeta samostanu nije predana siromašnim seljacima, već je postala osnova kasnijeg društvenog poljoprivrednog posjeda. Iste se godine, nakon žalbe župskog nadarja u Omišu, određuje da će ono biti u potpunosti oduzeto iz crkvenog vlasništva „ukoliko bude utvrđeno da župska crkva u Omišu posjeduje maksimum od 10 ha".[160] Osim navedenih crkvenih ustanova, u svrhu je provođenja agrarne reforme tijekom 1946. godine konfiscirano i 25.31 ha zemljišta Franjevačkom samostanu u Omišu te 21.52 ha Crkvi Marije od Porođenja u Zakučcu, 2.28 ha Rimokatoličkom crkvinarstvu u Vrlici, te čak 513.08 ha pravoslavnom

[156] Mirković, 209.
[157] O tome vidi više u „Feud Dubrovnik, Korčula, Hvar, Split, Šibenik, Zadar, Benkovac: Odluke na žalbe", HR-DAST-21, ONOD, Oblasna komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju", Kutija 17.
[158] „Prva agrarna rasprava u Dalmaciji", *Slobodna Dalmacija*, 12. ožujka 1948.
[159] Isto
[160] „Žalba župskog nadarja u Omišu protiv odluke od 11. XI. 1946. Br. 448/46 kotarske komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju", HR-DAST-21, ONOD, Oblasna komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju, Kutija 17.

manastiru Dragović kod Vrlike.[161] Agrarna je reforma uglavnom završena 1946. godine,[162] nakon čega se pristupilo drugom načelu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji.

Drugo se načelo Zakona odnosilo na karakter kolonizacije. Prema njemu su, naime, seljaci iz nerazvijenih dijelova zemlje, oni seljaci koji su imali manjak zemlje trebali prijeći u područja gdje te zemlje ima u suvišku, a zemljište na koje su se trebali preseliti sa svojim obiteljima dobili su u privatno vlasništvo. Treba, međutim, napomenuti da su prilikom kolonizacije prednost uživali borci NOB-a, koji su time ipak postali „jednakiji“ u društvu jednakih. Glavna su odredišta kolonizacije bili bogati dijelovi Slavonije i Vojvodine, koji su prethodno „očišćeni“ od velikog broja stanovnika koji su ih nastanjivali do tada, a prije svega od stanovnika njemačke nacionalnosti. Svaki je seljak iz područja koja su proglašena „zaostalima“ (u Hrvatskoj su takva područja bili Lika, Dalmacija, Kordun, Banovina, Gorski kotar, Hrvatsko primorje i Hrvatsko zagorje) trebao popuniti prijavu koja je sadržavala ime i prezime podnositelja zahtjeva, kao i njegovu dob i zanimanje te broj članova obitelji, dokaz o sudjelovanju u NOB-u, opis i vrijednost imovine, ali i mjesto u koje je želio ići, a svaka je obitelj kojoj je odobreno preseljenje trebala dobiti 1.5 ha zemljišta po članu obitelji[163]. Prema planu kojeg je proveo savezni ministar za kolonizaciju Sreten Vukosavljević Hrvatska je dobila pravo na preseljenje 9 000 obitelji koje su raspoređene u Bačku (7 500), Baranju (1 000) te zapadni Srijem (500). Ovako je provedena kolonizacija iz temelja promijenila socijalnu strukturu stanovništva na područjima na koja su se naselile, ali i na područjima iz kojih su ove siromašne obitelji iselile. Broj osoba koje su kolonizacijom promijenila svoje mjesto boravka zasigurno je bio i veći od onog koji je prvotno planiran. Iako se može kritizirati način provođenja ovog zakona, ipak se mora reći da su u teškom razdoblju neposredno nakon završetka krvavog ratnog sukoba ovom mjerom velikom broju siromašnih obitelji osigurani barem minimalni uvjeti za normalnu egzistenciju, iako su njome trajno uništeni veleposjednici, čime je država seljaštvo u najvećoj mjeri stavila pod svoju kontrolu.

Na vrličkom je području krajem 1945. godine organizirano prvo iseljavanje kolonista u Vojvodinu. Ne navodi se ukupni broj obitelji koje su napustile svoje kuće u Cetinskom kraju, ali glavnina tog prostora, s izuzetkom nekoliko kraških sela vrličkog i šestanovačkog kraja, u egzistencijalnom smislu nije bilo najugroženije područje u zemlji. „Slobodna Dalmacija“

[161] „Crkvena imanja i vjerske ustanove koje prema podacima katastara dolaze pod udar zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji na području Dalmacije“, HR-DAST-21, ONOD, Oblasna komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju, Kutija 50.
[162] Mirković, 209.
[163] Maticka, Marijan, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1944. – 1948.* (Zagreb: Školska knjiga, 1990.), 38.

navodi tek jedan konkretan slučaj odlaska na kolonizaciju. Iz Otišića je u selo Ridjice, kod Sombora odselila obitelj izvjesnog Sime Zagorca.[164] Kolonizacija je, osim vrličkog, u određenoj mjeri zahvatila i šire šestanovačko područje. Naime, tijekom 1946. godine sa svojih ognjišta u ravničarske krajeve Slavonije i Vojvodine sele četiri obitelji iz Šestanovca, Slimena i Blata na Cetini.[165] Sljedeće se godine kolonizacijski val na tom području povećao pa na kolonizaciju izvan tadašnje NR Hrvatska odlaze 4 obitelji iz Slimena, po dvije iz Šestanovca, Novih Sela i Zadvarja, 5 iz Kreševa, ali i 12 obitelji iz Blata na Cetini te 13 iz Katuna. Pritom je na kolonizaciju unutar Hrvatske odselilo 6 obitelji iz Blata na Cetini, po dvije iz Slimena i Novih Sela te jedna obitelj iz Katuna.[166] Dakle, fenomen je kolonizacije u Cetinskom kraju najizrazitiji bio tijekom 1946. godine, a vezan je uglavnom uz vrličko i šire šestanovačko područje, dok ga u poljem bogatijem sinjskom i triljskom kraju i mjestima blizu Omiša gotovo da i nije bilo. Taj je proces i službeno okončan tijekom 1948. godine, kada je i likvidiran najveći broj kotarskih komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju.

2.3.2 Prva faza razvoja primarnog gospodarskog sektora u „gornjem“ dijelu cetinskog toka

Neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, a posebno nakon što je na snagu stupio Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, primarni se gospodarski sektor u jugoslavenskoj državi gotovo u potpunosti nalazio u rukama privatnih posjednika, a privatno je vlasništvo nad zemljištem i stambenim kućama u prvim poratnim godinama bilo neotuđivo. Nije teško zaključiti da se agrarna politika koja je vrijedila u ostalom dijelu tadašnje države odnosila i na širi triljski, sinjski i vrlički kraj. Međutim, budući da je među ondašnjim društvenim elitama vrijedilo klasično real-socijalističko uvjerenje o nužnosti kolektivnog upravljanja nad sredstvima za proizvodnju, kao i potrebi da poljoprivreda u svom razvoju prvenstveno posluži razvoju kolektivizirane industrije, jasno je da ondašnjim vlastodršcima privatna inicijativa u primarnom gospodarskom sektoru dugoročno nije odgovarala. Međutim, kako je na selu živjela golema većina stanovništva Jugoslavije, razvijajući pritom primarni gospodarski sektor, vlasti se, zaokupljene svekolikom materijalnom i duhovnom izgradnjom prostora, ali i svojim učvršćivanjem na poziciji moći, u prvim poratnim mjesecima seljacima

[164] „Prva grupa kolonista otputovala u Vojvodinu“, *Slobodna Dalmacija*, 11. prosinca 1945.

[165] U izvoru se navode obitelji Marka Nejašmića iz Šestanovca (odselio u vojvođanski Lukac), Danijela Utrobičića iz Slimena te Stipice Špira Dajaka i Drage Bartulovića iz Blata na Cetini. Ne navode se krajnja odredišta Utrobičića i Dajaka, dok se za obitelj Drage Bartulovića navodi tek da mu četiri člana obitelji sele negdje unutar Hrvatske (vjerojatno je riječ o Slavoniji), a preostala četiri člana ostaju kod kuće. O tome vidi u „Spisi o kolonizaciji 1946. – br 12516“, HR-DAST-21, ONOD, Oblasna komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju, Kutija 33.

[166] Nažalost, iz izvora nismo uspjeli doznati o kojim se konkretnim obiteljima radilo. Vidi više u „Registar kolonista Šestanovca“, HR-DAST-21, ONOD, Oblasna komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju, Kutija 33.

nisu željele teže zamjerati. Usklađivanje je odnosa u agraru s dominantnim socijalističkim narativima stoga u tom razdoblju uvođeno postupno, da bi tek nakon sukoba s ostalim članicama Informbiro-a sredinom 1948. godine vlasti zauzele poziciju bržeg uvođenja kolektivnih odnosa na selima. Stoga, prvu fazu politike prema selu pratimo u razdoblju dok privatna inicijativa nije ozbiljnije ugrožavana, a vlasti su primarni sektor gospodarstva uglavnom puštale da se razvija sam od sebe; dok druga faza počinje ubrzanim, često i nasilnim pokušajem uvođenja kolektivizacije putem osnivanja „seljačkih radnih zadruga“ (SRZ). Međutim, nemoguće je povući ravnu liniju između ove dvije faze pa je nekih pojava karakterističnih prvoj fazi bilo i nakon sredine 1948. godine, dok je prva seljačka radna zadruga na cetinskom području osnovana već 1946. godine. Osim privatnih posjednika čija zemljišta prekrivaju najveći dio polja u „gornjem“ cetinskom toku, u prvoj se fazi pokušaj uvođenja kolektivizacije osjeća uglavnom posredstvom novoosnovanog državnog poljoprivrednog dobra „Zagora“ u Čitluku kod Sinja te većeg broja poljoprivrednih i radno-namješteničkih zadruga u većem broju cetinskih sela.

Glavni je oslonac primarnog gospodarskog sektora bila poljoprivreda temeljena uglavnom na uzgoju žitarica te krmnog bilja i povrtlarskih kultura, u manjoj mjeri duhana i voćnih kultura, a tijekom se druge polovice četrdesetih godina polagano razvijalo i stočarstvo. Razvoj je primarnog sektora u tom razdoblju usporen zbog pogubnog ratnog naslijeđa i prvenstvene posvećenosti obnovi prostora kao pretpostavke bilo kakvoj gospodarskoj djelatnosti. U prvom je petogodišnjem planu ipak predviđeno pšenicom zasijati 11 033, povrtnim biljem 4 180, krmnim biljem 3 480, vinogradima 1 100, a industrijskim biljem 1 150 hektara zemljišta, posaditi 20 000 komada maslina, 10 000 komada šljiva i 4 000 komada jabuka te istovremeno ostvariti proizvodnju od 108 000 hektolitara mlijeka te 9 265 000 komada jaja, a sve to na državnim poljoprivrednim površinama.[167] Krajem je desetljeća na istim površinama zabilježen prinos od 25.3 vagona žitarica (pšenica, ječam, raž, kukuruz), 19 vagona krmnog bilja (grahorica, djetelina, stočna repa) te 5.64 vagona povrtnog bilja (krumpir, grašak, špinat, kapula, rajčica, paprike, kupus).[168] Vinogradarstvu se i voćarstvu u tom razdoblju posvećivalo dosta manje pažnje. Pred kraj četrdesetih godina zabilježen je i značajniji rast proizvodnje pamuka, čiji, međutim, plasman na tržište nije realiziran u mjeri u

[167] „Planska komisija NR Hrvatske: Lokalni petogodišnji plan: poljoprivreda / kotar Sinj“ HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 42.
[168] „Izvještaj biljne proizvodnje sa III dekade mjeseca maja 1950 godine / Poljoprivredno dobro Čitluk, Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.

kojoj je planirano.[169] Godine je 1948. u „gornjem“ cetinskom području preuzeta obveza sađenja 1 349 sadnica, odnosno 3 610 100 strukova duhana.[170] Međutim, ne raspolažemo podatcima koji govore o tome koliko je od te obveze doista i ostvareno, kao niti koliko je duhana u tom razdoblju ponuđeno tržištu. Sljedeće je, pak, godine ostvareno tek nešto više od trećine planirane proizvodnje od 6 milijuna strukova duhana,[171] što svjedoči da proizvodnja te biljne vrste u „gornjem“ cetinskom porječju i nije bila pretjerano isplativa. Kulture koje su dominirale na kolektivnim posjedima, u tom su razdoblju činile osnovu gospodarske djelatnosti i privatnih posjednika, s izuzetkom vrličkog kraja, u kojem se već u prvim poratnim godinama počelo nešto više pažnje posvećivati voćarstvu. U prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata u „gornjem“ je cetinskom porječju u funkciji bilo i 18 mlinova, za proizvodnju brašna, najviše u Biteliću (4), Hrvacama (3) te Sinju, Ruminu i Grabu po dva.[172]

Karakteristični oblik kolektivizacije prisutne u prvim poratnim mjesecima uočljiv je na državnim poljoprivrednim imanjima, poput onog u Čitluku kod Sinja. Na takvim će imanjima, čije će se površine u sljedećim razdobljima dodatno povećati, vlasti organizirati poljoprivrednu proizvodnju čija će gotovo isključiva svrha biti osiguranje preduvjeta za razvoj industrijske proizvodnje. Na oblasnom su poljoprivrednom dobru koje je ispočetka nosilo ime „Zagora“ i raspolagalo sa 130 ha zemljišta,[173] radove obavljale „omladinske brigade“, čijih je 180 članova iz Hrvaca sredinom 1946. godine izvršavalo radove na vađenju troskoti, kao i sađenju i uređenju postojećih vinovih loza.[174] Pritom je najveći dio obradivog zemljišta otpadao na oranice (25.65 ha), dok je na voćnjake i maslinike otpadalo 2.85, a na vinograde tek 0.85 ha. Ostatak je površina bio pokriven livadama i šumama.[175] U drugoj je polovici 1948. godine čitlučko poljoprivredno dobro s ciljem unapređenja stočarstva započelo s izgradnjom velikog stočarskog gospodarstva na kraškim područjima kotara. Navedeno se stočarsko gospodarstvo, u koje se bivše poljoprivredno dobro u Čitluku trebalo transformirati rasprostiralo na ukupno 527 hektara zemljišta u Čitluku i Dragoviću, raspolažući istovremeno

[169] Od 500 ha zemljišta u tadašnjem sinjskom kotaru na kojem je 1949. godine zasijan pamuk, otkupljeno ga je tek 17%, odnosno 944 kg. O tome vidi „Proizvodnja pamuka u 1949. godini“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 7.
[170] Najviše je duhana pritom predviđeno proizvesti u Gali (135 sadnica, odnosno 323 000 strukova) i Obrovcu Sinjskom (126 sadnica, odnosno 361 000 strukova). „Spisak o kontrahiranoj (ugovorenoj) sadnji duvana kod Duvanske stanice Sinj na dan 16. 1. 1948. godine“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 3.
[171] „Proizvodnja duhana u 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 7.
[172] Po jedan je mlin u tom razdoblju postojao u Obrovcu Sinjskom, Hanu, Gardunu i Gali. O tome vidi u „Popis mlinova na području Dalmacije“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za lokalnu privredu, Kutija 9.
[173] „Poljoprivredne ustanove“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.
[174] „Omladina sela Hrvace na državnom imanju u Čitluku“, *Slobodna Dalmacija*, 26. lipnja 1947.
[175] „Nacrti imanja poljoprivrednih dobara u 1946. godini“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.

sa 100 krava i 3 000 ovaca.[176] Površina se pašnjaka sljedeće godine povećala na 6 400 hektara, a istovremeno je „Zagora“ raspolagala s 23 konja, 77 goveda, 1 851 ovcom, 94 svinje te 507 komada peradi.[177] Godine je 1948. na zemljištu ovog poljoprivrednog dobra, uz to, planiran i razvoj voćarstva sadnjom 12 000 sadnica oraha, 1 800 sadnica trešanja te ukupno 1 400 sadnica bresaka, kajsija i višanja.[178] U prvim poslijeratnim godinama u sastavu je poljoprivrednog dobra „Zagora“ djelovala i Niža poljoprivredna škola „Trnovača“, koja je pritom brojala 40 učenika,[179] raspolažući istovremeno s 13 hektara zemljišta.[180] Ovo je poljoprivredno dobro 1948. godine registrirano kao „poduzeće za proizvodnju, selekciju i prodaju rasplodnog materijala, kao i proizvoda ratarstva, povrtlarstva, voćarstva i vinogradarstva“,[181] a u sljedećem će desetljeću umjesto njega u prvi plan izbiti poljoprivredno dobro „Trnovača“.

Kolektivno je imanje u prvim poratnim godinama bilo organizirano i unutar Poljoprivredne stanice Sinj, a ono je 1946. godine raspolagalo s 4.20 hektara zemljišta, od čega je 3.5 ha otpadalo na voćnjake i maslinike, a ostatak na vrtove.[182] Iako se trebalo posvetiti razvoju voćarstva te u manjoj mjeri stočarstva i povrtlarstva, a unutar sebe je razvijalo i školu za domaćice, ovo je imanje oskudijevalo proizvodnim zgradama, kao i inventarom potrebnim za rad.[183] Iz ovog će se imanja u sljedećem desetljeću razviti poljoprivredno dobro „Trnovača“, koje će zauzeti mjesto koje je tijekom druge polovice četrdesetih godina imalo oblasno poljoprivredno dobro „Zagora“. Osim toga, sredinom je 1949. godine u mjestu Suhopolje kod Vrlike izgrađeno „socijalističko plansko gospodarstvo“, koje se sastojalo od voćnjaka stacioniranog u Čitluku, kao i odvojenog prostora za masovni uzgoj peradi, formiranog u spomenutom Suhopolju.[184] Budući da su, osim izvještaja vezanih uz „seljačke radne zadruge“ informacije o ostalim gospodarskim organizacijama povezanim s primarnim gospodarskim sektorom bile iznimno rijetke i nesustavne, u izvorima nismo uspjeli

---

[176] „Oblasno poljoprivredno dobro u Čitluku kod Sinja izgrađuje se u veliko stočarsko gospodarstvo na kršu“, *Slobodna Dalmacija*, 4. rujna 1948.
[177] „Brojno stanje stoke na Državnim poljoprivrednim dobrima Oblasnog značaja“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 11.
[178] „Voćne sadnice 4. 12. 1948.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 10.
[179] „Poljoprivredne ustanove“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.
[180] „Spisak poduzeća 5. 10. 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 11.
[181] „Osnovni spisi poduzeća „Zagora“ Čitluk Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za financije, Kutija 228.
[182] Ovo se imanje u drugoj polovici četrdesetih godina razvilo u kotarsko poljoprivredno dobro „Trnovača“, u sastavu oblasnog poljoprivrednog dobra „Zagora“ Čitluk, Sinj. „Nacrti imanja poljoprivrednih dobara u 1946. godini“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.
[183] Isto
[184] „U Suhopolju kod Vrlike formira se veliko socijalističko plansko gospodarstvo“, *Slobodna Dalmacija*, 18. lipnja 1949.

saznati na koji se način spomenuto složeno gospodarstvo u stvarnosti organiziralo i kakva je bila njegova sudbina. Ipak, budući da se ono u sljedećim mjesecima i godinama ne spominje, s priličnom izvjesnošću možemo zaključiti da se ipak na kraju nije pokazalo isplativim te je u sljedećim godinama vjerojatno likvidirano, pretvorivši se u ponešto drugačiji oblik socijalističkog gospodarstva.

Neposredno su nakon završetka Drugog svjetskog rata u „gornjem“ cetinskom porječju dominirale poljoprivredne,[185] te nabavno – prodajne zadruge,[186] a krajem je desetljeća u Sinju postojala i Postolarska zadruga, koja je zapošljavala 33 radnika te Drvodjeljska zadruga „Naprijed“, koja je, pak, u isto vrijeme zapošljavala 21 radnika.[187] Osnivanje je „seljačkih radnih zadruga“ ozbiljnije započelo tek 1949. godine pa one postaju ogledni primjer promjene politike prema selu u drugoj fazi razvoja primarnog gospodarskog sektora. Za razliku od SRZ-a, poljoprivredne su zadruge imale prvenstvenu namjenu posredovanja pri transportu proizvoda individualnih proizvođača na tržište i snabdijevanja seljaka potrebnim poljoprivrednim proizvodima,[188] a nisu pretpostavljale stvaranje zajedničkog zadružnog zemljišta, iako su određeni zemljišni fond ipak posjedovale. Upravo zbog toga seljaci su radije pristupali u poljoprivredne nego u seljačke radne zadruge pa je i broj članova poljoprivrednih zadruga bio dvostruko veći nego što će ga doseći SRZ-e u razdoblju kada su doživjele vrhunac svog razvoja. Osim toga, poljoprivredne će se zadruge pokazati otpornijima na svekoliki krah kolektivizacije sredinom sljedećeg desetljeća, nastavivši svoj razvoj i tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina u ponešto izmijenjenom obliku.

U istom je razdoblju nešto više medijskog prostora posvećeno i razvoju stočarstva u području „gornjeg“ cetinskog toka. Tako je u Sinju, već pred kraj ratne 1944. godine otvoren stočni i robni sajam, na kojem su seljaci iz okruženja mogli izlagati i prodavati svoje gospodarske proizvode, pa i samu stoku. Na navedenom se sajmu, koji se održavao subotom

---

[185] U drugoj je polovici četrdesetih godina u „gornjem“ cetinskom porječju (bez tadašnjeg kninskog kotara) postojalo 15 poljoprivrednih zadruga, koje su ukupno brojale 9 916 članova raspoređenih unutar 6 705 domaćinstava. Poljoprivredne su zadruge postojale u Hanu, Grabu, Otoku, Satriću, Sinju, Turjacima, Biteliću, Vrlici, Koljanama, Karakašici, Otišiću, Glavicama, Hrvacama, Košutama i Trilju. O tome vidi u „Popis poljoprivrednih zadruga na području kotarskog saveza poljoprivrednih zadruga Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Kontrolna komisija, Kutija 2.

[186] U „gornjem“ je cetinskom porječju 1946. godine postojalo 10 nabavno – prodajnih zadruga, i to u Sinju (2 zadruge), Biteliću, Hrvacama, Koljanama, Hanu, Otoku, Trilju, Turjacima i Vrlici. O tome vidi u „Popis mjesnih zadruga na području Kotarske zadruge Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 79.

[187] „Popis poduzeća lokalnog značaja po granama / kotar Sinj, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 23. Isto vidi i u „Registar zadruga i zadružnih organizacija Narodnog odbora Kotara u Sinju“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.

[188] „Kotarski komitet KPH Sinj 1949. / Politički referat“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš / Sinj, Kutija 52.

kao stočni, a srijedom kao robni, osim novčanih transakcija podrazumijevala i naturalna razmjena dobara.[189] Ista je manifestacija u Sinju nastavljena i sljedeće godine, kada je s istom svrhom organizirana izložba stoke, pod organizacijom novoosnovane kotarske zadruge.[190] Navedena će manifestacija, popraćena atraktivnim konjskim utrkama, s vremenom postati tradicionalna. U svrhu unapređenja stočarstva, u istom je kotaru krajem 1945. godine organizirana veterinarska usluga i dostava lijekova, koja je siromašnijim seljacima trebala biti osigurana besplatno.[191] Ne navode se, međutim, konkretna mjesta u kojima je veterinarska usluga bila organizirana, kao niti imovinski cenzus kojim su bili određivani siromašni seljaci kojima je trebala biti omogućena besplatna usluga. Krajem je četrdesetih godina tadašnji sinjski kotar raspolagao s 19 937 goveda, 2 956 konja, 121 648 ovaca, 7 149 svinja, 121 454 peradi, 4 806 magaraca, 23 170 koza te 57 mazgi i mula.[192] Međutim, stočarstvo se, osim na državnom poljoprivrednom dobru „Zagora“, u najvećoj mjeri razvijalo u planinskim selima, podalje od cetinskog toka.

Kao uvod u novu fazu politike prema agraru, koja se temeljila na nametnutom kolektivnom, a ne više privatnom vlasništvu, početkom je 1948. godine jugoslavenska Vlada donijela Uredbu o novom načinu trgovanja. Uredba se temeljila na vezivanju cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, a prema njoj su seljaci u zamjenu za poljoprivredne proizvode, od zadruga u njihovom okruženju dobivali bonove kojima su mogli kupovati industrijske proizvode kojima su oskudijevali. Transakcija koja je pomalo podsjećala na dugo godina ranije napuštenu naturalnu razmjenu dobara, zapravo je trebala vezati privatne posjednike, seljake, za kolektivne zadruge s čijim se osnivanjem već ranije započelo, a čije je postojanje novom uredbom trebalo biti opravdano. Umjesto industrijskih proizvoda, na sinjskom se području i dalje tražio građevinski materijal,[193] što svjedoči o činjenici da materijalna izgradnja devastiranog prostora niti početkom 1948. godine nije bila u potpunosti završena. Ipak, to je značilo da će uskoro vlasti pokušati ozbiljnije intervenirati u razvoj primarnog gospodarskog sektora i na „gornjem“ cetinskom području.

[189] „U Sinju je otvoren redoviti sedmični stočni i robni pazar“, *Slobodna Dalmacija*, 22. studenog 1944.
[190] „Po Dalmaciji: Izložba stoke i konjske trke u Sinju“, *Slobodna Dalmacija*, 12. rujna 1946.
[191] „Veterinarska djelatnost u sinjskom kotaru“, *Slobodna Dalmacija*, 17. studenog 1945.
[192] „Brojno stanje stoke kojima raspolaže povjereništvo do 15. IX 1949.“, HR-DAST-21, ONOD Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 11.
[193] „Na pazaru u Sinju živo se odvijala trgovina po vezanim cijenama“, *Slobodna Dalmacija*, 23. ožujka 1948.

2.3.3 Druga faza razvoja primarnog gospodarskog sektora u „gornjem“ dijelu cetinskog toka – seljačke radne zadruge: uspon i krah

Grubom kronološkom podjelom ustanovili smo da druga faza politike prema agraru započinje polovicom 1948. godine. Između ostalog i zbog značajnih vanjskopolitičkih promjena proizišlih iz sukoba s ostalim zemljama komunističkog lagera, jugoslavenska je vlast morala izvršiti preokret u organizaciji cjelokupnog društvenog, pa i privrednog života. Ta se promjena najranije pokazala upravo u promjeni politike prema selu, a ona je, paradoksalno, značila približavanje sovjetskom modelu kolektivno utemeljenih kolhoza, iako se nakon sukoba s Informbiro-om zapravo nastojao iznaći društveni put neovisan o onom sovjetskom. To nipošto ne znači da su svi elementi karakteristični prethodnoj fazi, od polovice 1948. godine preko noći iščezli, kao niti da pokušaja kolektivizacije sela nije bilo prije tog razdoblja. Fenomen se zadrugarstva, tako, na stranicama „Slobodne Dalmacije“ prvi put pojavljuje već u prosincu 1945. godine, kada je o njemu raspravljala Oblasna zadružna konferencija Dalmacije u Splitu. Iako su lakonski ustvrdili da je zadrugarstvo rasprostranjeno na 80% prostora Dalmacije, priznali su da je „bolje stanje uz more nego u zagori“.[194] Konferencija je, nadalje, zaključila kako će, uz državni sektor, „upravo zadrugarstvo biti glavni oslonac narodnih vlasti u provođenju ekonomske politike“,[195]pa se zadruge moraju povezati s industrijskim radnicima tako da će financirati obrazovanje polaznika, od kojih će se svaki zauzvrat obvezati da će, po završetku školovanja, nastaviti rad u onoj zadruzi koja ga je financirala. Opravdanje je uvođenja kolektivizacije na selu trebala biti pretpostavka onodobnih vlastodržaca da sitno seljačko gospodarstvo ne može osigurati privredni razvoj zbog toga što sitni proizvođač nema materijalna sredstva za mehanizaciju proizvodnje niti znanje za pokretanje takve proizvodnje, a niti dovoljno velik posjed na kojem bi se mogla primijeniti skupa proizvodnja na bazi mehanizacije, a koja bi uz to bila rentabilna.[196] Osim toga, privatna je inicijativa na selu bila neprestani „trn u oku“ vlasti na višim razinama, koji su je često i neopravdano smatrali prežitkom kapitalizma. Zadruge su stoga u prvoj fazi trebale biti spona između državnih poljoprivrednih kombinata i usitnjenih seljačkih posjeda kako bi se eliminirao svaki oblik alternativnog načina gospodarskih odnosa, kojeg se povezivalo s ostatcima kapitalizma. Nakon toga, u drugoj etapi razvoja zadrugarstva, a koju možemo povezati s konceptom „seljačkih radnih zadruga“, one su umjesto rješavanja trgovinskih odnosa, prvenstveno trebale pridonijeti „rješavanju proizvodnih zadataka, počev

[194] „Oblasna zadružna konferencija u Splitu: Naše zadrugarstvo obuhvatilo je 80% pučanstva Dalmacije“, *Slobodna Dalmacija“*, 22. prosinca 1945.
[195] Isto
[196] Ružić, Zdenko, *Kooperacija zadruga – seljak* (Zagreb: Zadružna štampa, 1961.), 7.

od nižih do viših i složenijih.“[197] Ipak, ambiciozno je prezentirane planove bilo teško ostvariti zbog toga što su na čelu zadruga „uglavnom bili bivši borci“, a ne školovani kadrovi, a krajem 1945. godine „sve zadruge još nisu organizaciono sređene“.[198] Upravo će administrativna neorganiziranost karakterizirati i većinu „seljačkih radnih zadruga“ sve do njihove likvidacije u prvoj polovici pedesetih godina. Uz dosad navedeno, posebna je pozornost trebala biti posvećena osnivanju zadruga na selima.

Ipak, u spomenutom razdoblju, vlastodršci nisu bili potpuno sigurni kako prezentirane zadruge u stvarnosti trebaju izgledati. Budući da su neznatno ranije donijeli Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji, kojim su priznali privatno vlasništvo nad usitnjenim seljačkim posjedima, neposredno nakon završetka rata nisu bili spremni doneseni zakon praktično prekršiti uvođenjem strogo kolektivnih odnosa u agraru. Stoga ovako predstavljene mjesne zadruge nisu bile ono što će nekoliko godina kasnije postati „seljačke radne zadruge“, a njihova je prvenstvena uloga bila „otkupljivati od svojih zadrugara sve što je njima suvišno i što je namijenjeno za tržište“,[199] a „tako prikupljene seoske proizvode treba prenositi u kotarsku zadrugu odakle će se lakše naći načina za prijevoz u grad“.[200] Dakle, ovaj rudimentarni oblik zadrugarstva nije ugrožavao primat privatnika na selu, već je prvenstveno služio kao posrednik između privatnika i tržišta. Početkom je 1946. godine u Sinju osnovana kotarska zadruga „Cetina“, koja je u svom sastavu okupljala 56 sličnih mjesnih zadruga mješovitog sastava. Osim jedne seljačke radne zadruge, one u Glavicama, sinjsku su kotarsku zadrugu sačinjavale i „dvije radničko – namještеničke, 5 proizvođačko – zanatlijskih, dvije mljekarske, jedna narodno – nabavljačka te 45 ostalih gospodarskih zadruga“.[201] Ipak, s vremenom su lokalne vlasti zaključile da će navedena kotarska zadruga bolje funkcionirati ako se broj zadruga smanji, a zemljište svake preostale poveća. Stoga je krajem godine njihov broj smanjen na 33, od kojih „samo tri nemaju knjigovođu jer nemaju novca za njegovo plaćanje“.[202]

---

[197] „SRZ /Razno“, HR-DAST-21, ONOD, Direkcija oblasnih poljoprivrednih poduzeća (DOPP), Kutija 5.
[198] „Oblasna zadružna konferencija u Splitu: Naše zadrugarstvo obuhvatilo je 80% pučanstva Dalmacije“, *Slobodna Dalmacija“*, 22. prosinca 1945.
[199] „Rad oblasne zadružne konferencije: Povezivanje radničkih i seljačkih zadruga“, *Slobodna Dalmacija*, 27. prosinca 1945.
[200] Isto
[201] „Po Dalmaciji: Polugodišnja skupština Kotarske zadruge „Cetina“ u Sinju“, *Slobodna Dalmacija*, 31. srpnja 1946.; Isto vidi i u „Registar zadruga i zadružnih organizacija Narodnog odbora Kotara u Sinju“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.
[202] Ivan Zekan, tajnik Kotarske Zadruge „Cetina“: „Razvitak i stanje zadrugarstva u kotaru Sinj“, *Slobodna Dalmacija*, 29. siječnja 1947.

Ipak, već je u veljači 1946. godine, u Glavicama osnovana „prva zadruga za zajedničko obrađivanje zemlje u Dalmatinskoj Zagori“[203] – Pobjeda. Zadruga je nastala udruživanjem 70 parcela ukupne površine od 250 hektara, a trebala je funkcionirati na principima dobrovoljnog ulaska u kojem „svaki član zadruge unosi u zadrugu svu svoju zemlju u cilju zajedničkog obrađivanja“,[204] a istovremeno može zadržati za svoju privatnu upotrebu tzv. „okućnicu“, koja je iznosila 250 četvornih metara po članu obitelji te „istupiti iz zadruge nakon što prođu dvije žetvene godine“,[205] nakon čega ne dobiva nazad onu zemlju koju je unio u zadrugu, već mu rukovodstvo zadruge dodjeljuje alternativno zemljište.[206] U drugoj je polovici godine zadruga okupljala 51 obitelj s 217 članova, a većina je od 66 hektara zemljišta otpadala na oranice.[207] Kao najveći se problem zadruge u prvoj polovici 1947. godine spominje razasutost posjeda,[208] prizivajući provođenje komasacije – okupljanja zadružnih posjeda na jedno mjesto. Taj, međutim, zadatak nije bilo moguće provesti bez sporazuma s okolnim privatnim posjednicima, tada popularno zvanim „vanzadrugarima“. Spomenuti nam podatak svjedoči da je dobar dio seljaka početkom 1947. godine čuvao svoje privatne posjede. Opisanu zadrugu možemo okarakterizirati izrazom „seljačke radne zadruge“ (SRZ) u pravom smislu riječi. U njenom se temelju, kao što možemo uočiti, više ne nalazi privatni, već udruženi, povećani, ali zajednički, kolektivni posjed. Na sličnim će principima dvije godine poslije biti organiziran veći broj zadruga, koje će, pak, u većem broju sela Cetinskog kraja nastojati zasjeniti svaki drugi oblik gospodarske djelatnosti. Njihovo je osnivanje usklađeno s ranijom odlukom II. Plenuma CK KPJ, prema kojem je naznačeno „ujedinjenje sitnih posjeda u jedan zajednički posjed“, čime je trebao biti ostvaren „prijelaz s individualnog seljačkog gospodarstva na zadružnu poljoprivrednu proizvodnju“.[209] Svojom su organizacijom „seljačke radne zadruge“ podsjećale na onovremene tvornice. Zadrugari bi izabrali predsjednika, kojemu je povjerena privremena uprava nad zemljištem i mehanizacijom te inicijativa pri donošenju godišnjih planova proizvodnje. Nemamo podatak o vremenskom roku trajanja predsjednikovog mandata, a on po svoj prilici nije bio strogo određen, već se razlikovao od zadruge do

[203] „U Glavicama kod Sinja osnovana je zadruga za zajedničko obrađivanje zemlje“, *Slobodna Dalmacija*, 26. veljače 1946.
[204] Isto
[205] Isto
[206] „Uredba o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga“, u *Službeni list FNRJ* 14 (1953.), 43.
[207] „Radna seljačka zadruga „Pobjeda“ u Glavicama kod Sinja postavila je svoj sjetveni plan za 1946./47. godinu“, *Slobodna Dalmacija*, 31. kolovoza 1946.
[208] „U seljačkoj radnoj zadruzi „Pobjeda“ u Glavicama zadrugari, borci u oslobodilačkom ratu, stvaraju uslove za podizanje poljoprivredne proizvodnje na viši stepen“, *Slobodna Dalmacija*, 6. ožujka 1947.
[209] „U svim selima Sinjske Krajine vrše se pripreme za osnivanje novih seljačkih radnih zadruga“, *Slobodna Dalmacija*, 10. ožujka 1948.

zadruge. Osim predsjednika, većina je zadruga imala i knjigovođu, koji je zapisivao sve najvažnije aktivnosti zadružnog života; ali i vlastitu upravnu zgradu, koja se obično nalazila na prepoznatljivom mjestu u selu. Osim proizvodnje, zadruge su vodile brigu i o prodaji vlastitih proizvoda, a pod svojom su upravom mogle imati i zanatske i uslužne radnje te su na sebe mogle preuzeti i brigu o podizanju potrebnih komunalnih institucija.[210] Ipak, u ideji su one bile prvenstveno proizvodne, a u manjoj mjeri trgovačke ustanove. Međutim, s vremenom se pojavljivao problem sve veće težnje zadrugara da osiguraju novčana sredstva pa je trgovačka komponenta često stavljana u primarni položaj u odnosu na proizvodnu, što je bio prvi znak opadanja interesa za ovakvim oblikom proizvodnje.

Iako onodobna „Slobodna Dalmacija“ navodi da je pristupanje novoosnovanim zadrugama bilo dobrovoljno, vjerojatniji je zaključak da je tek jedan dio članova u zadruge doista ušao iz uvjerenja da će mu taj potez donijeti gospodarski prosperitet. Ostali su u zadruge uglavnom ulazili pod pritiskom viših instancija vlasti, koja je na svakodnevni život stanovnika mogla utjecati povećanjem poreza za privatne posjednike, ali i medijskim i svakim drugim pritiskom na „vanzadrugare“, na koje je otpadala golema većina seljaka Cetinskog kraja, da postanu dio kolektivnog gospodarstva, a početkom se pedesetih godina priznaje da se „princip dobrovoljnosti nije svugdje primjenjivao i poštovao, već se umjesto uvjeravanja pristupilo raznim prinudnim mjerama“ kako bi seljaci pristupili seljačkim radnim zadrugama.[211] To je bio samo jedan od razloga zbog kojih je početkom pedesetih godina osnivanje novih seljačkih radnih zadruga polagano splašnjavalo, a vlasti su postale svjesne da je projekt kolektivizacije sela izvrgnut sve većem otporu seljaka. To je bio najbolji dokaz tvrdnji da je projekt toliko propagiran tijekom druge polovice 1948., kao i cijele 1949. godine bio loše osmišljen i realiziran. Stoga su od njega jugoslavenske vlasti još tijekom prve polovice pedesetih godina potpuno odustale, a većina se postojećih „seljačkih radnih zadruga“ prvenstveno transformirala u „opće poljoprivredne zadruge“ (OPZ), koje su predstavljale stanoviti kompromis između privatnog i kolektivnog načina privrede, favorizirajući onaj prvospomenuti.

U razdoblju 1950. godine seljačke su radne zadruge, ako se izuzmu privatni posjednici, držale inicijativu u održavanju poljoprivrednog, a može se reći i gospodarskog života cetinskih sela, iako su uz njih postojali i drugačiji oblici zadružnog života: prvenstveno

[210] „Obrazloženje petogodišnjeg plana / referat“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 79.
[211] „Razvitak i problemi seljačkih radnih zadruga“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 171. O prisiljavanju seljaka da pristupe seljačkim radnim zadrugama vidi i u *Materijali o reorganizaciji seljačkih radnih zadruga* (Zagreb: Zadružna štampa, 1953.), 7.

zemljoradničke, radničko – namještenićke te nabavno – prodajne zadruge. Osim brige za unapređenje pismenosti, navodi se da su zadruge, zbog različitih razloga i isključivale svoje članove, koji se nisu uklapali u pravila normirana od strane zadružnog vodstva. Ipak, po svemu sudeći broj isključenih zadrugara nije bio velik, a ne postoje zapisi o tome koliki je broj zadrugara samostalno želio istupiti i ponovno svoj posjed vratiti u svoje vlasništvo. Početkom sljedeće godine, međutim, nailazimo na prve tekstove koji govore o problemima zadružnog života, kao što su problem naplate dugovanja, manjkovi u određenim zadrugama, kao i odnošenje određenih predsjednika prema zadrugama kao prema sitno-trgovačkim, a ne proizvodnim tijelima.[212] Osim toga, pojedini su predsjednici zanemarivali kolektivnu upravu nad zadrugama, ponašajući se kao da je zadružno zemljište njihov privatni posjed. Sve je to, po svemu sudeći, prouzrokovalo naglo smanjenje stope rasta seljačkih radnih zadruga pa se u izvorima priznaje da je već od ožujka i travnja 1950. „pa do kraja godine omasovljavanje bilo sve manje, a u nekim je krajevima i potpuno prestalo“.[213] Razlozi su za takvo stanje samo šturo navedeni i površinski opisani slabim poslovanjem pojedinih zadruga, nesređenim organizacijama rada i nedovoljnim političkim radom sa zadrugarima i vanzadrugarima.[214] Međutim da ovaj koncept, barem u ideji, još uvijek nije bio sasvim napušten, svjedoči apel prema kojem „svaki naš radni čovjek, svaki pojedinac mora znati da je jačanje i omasovljenje radnih zadruga prvenstveni, bitni zadatak u socijalističkoj izgradnji našeg sela, da se na našim poljima bez stvaranja krupnih, kolektivnih gospodarstava ne može primijeniti mehanizacija, ni tekovine moderne agrotehnike, a niti se bez jakih zadruga mogu postići krupna proizvodnja i veliki viškovi proizvoda“.[215] Ipak, s vremenom je broj zadruga padao, a početkom 1952. godine u Sinjskom ih je kotaru (u njega su spadala i sela izvan izravnog cetinskog toka) ostalo dvadeset i dvije, „koje se prema svojim potrošačima odnose kao čista trgovačka poduzeća“ i „zanemaruju prosvjetni zadatak jer 2 765 djece u kotaru ne pohađa školu“.[216] Određeni se broj zadruga suočavao i s problemom slabe kvalitete zemljišta, slabog uroda uslijed vremenskih neprilika, kao i malog broja članova.[217] To je dovelo do njihove slabe konkurentnosti većim i

---

[212] „Poljoprivredne zadruge u Sinjskom kotaru ne bore se dovoljno za poboljšanje proizvodnje“, *Slobodna Dalmacija*, 5. siječnja 1951.
[213] „Problemi zadrugarstva: u čemu je problem slaba omasovljavanja radnih zadruga“, *Slobodna Dalmacija*, 18. srpnja 1951. O tome vidi i u „Razvitak i problemi seljačkih radnih zadruga“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 171.; te u *Materijali o reorganizaciji seljačkih radnih* zadruga, 4.
[214] „Problemi zadrugarstva: u čemu je problem slaba omasovljavanja radnih zadruga“, *Slobodna Dalmacija*, 18. srpnja 1951.
[215] Isto
[216] „Kotar Sinj u brojkama“, *Slobodna Dalmacija*, 25. siječnja 1952.
[217] Takve su i slične probleme imale SRZ-e u Otoku, Satriću, Turjacima, Otišiću, Vrlici, Strmendocu, Jabuki, Biteliću, Kosorama, Koljanima, Udovičiću i Košutama. O tome vidi u „Dostava podataka za deficitarne SRZ-e / kotar Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo trgovine i opskrbe, Kutija 77.

bolje organiziranim seljačkim radnim zadrugama, a s vremenom se deficitarne SRZ-e nije više isplatilo spašavati davanjem kredita jer su postale krajnje neodržive. Iako je, u cilju smanjenja trenda pada omasovljavanja zadrugarstva, umjesto oslanjanja na trgovinu poljoprivrednih proizvoda, uveden model proizvodnje prema „privrednim računima“, što je pretpostavljalo podjelu zadružnih imanja na parcele, uz točno određenje što će na kojoj parceli biti zasijano i koji će zadrugar odgovarati za koju parcelu,[218] izgleda da je manji broj dotadašnjih zadruga svoju proizvodnju prilagodio tom planu.[219] Sa smanjenjem zagrijanosti seljaka za dobrovoljnim pristupanjem u SRZ-e, češće se pribjegavalo raznim oblicima pritisaka koji su se prvenstveno ogledali u povećanju poreza za vanzadrugare, ali i isključenje istih iz Partije, uz njihovo etiketiranje elementima koji sprječavaju „socijalistički preobražaj sela“.[220] Prema kraju 1952. godine bilo je sve manje tekstova koji su se bavili problemima i prednostima „seljačkih radnih zadruga“. Tako su one prešutno postale stvar prošlosti, a na njihovo je mjesto dolazio novi oblik zadrugarstva, prvenstveno „poljoprivredne zadruge“. Ipak, u onovremenim se izvorima ne može pronaći članak u kojem se priznaje da su „seljačke radne zadruge“ doživjele neuspjeh i da se od njih odustalo. Međutim, one se, barem pod takvim nazivom, još od 1952. godine sve rjeđe spominju, da bi nedugo potom umjesto dotadašnjeg naziva dominantan postao naziv „opće poljoprivredne zadruge“. Najveći je broj seljačkih radnih zadruga Cetinskog kraja formalno likvidiran tek tijekom 1954. godine. Time fenomen zadrugarstva i dalje nije bio potpuno napušten, ali je ipak bio u velikoj mjeri izmijenjen.

Osim ranije spomenute seljačke radne zadruge „Pobjeda“ u Glavicama, koja je ujedno bila druga najstarija seljačka radna zadruga u Dalmaciji,[221] u tom će mjestu do kraja desetljeća biti oformljene još dvije slične zadruge, „Tadija Anušić“ i „Crvena Zvijezda“, a ozbiljniji projekt kolektivizacije na prostoru Cetinskog kraja započinje već u prvoj polovici 1948. godine. U seljačkoj je radnoj zadruzi „Crvena zvijezda“, koja je unutar sebe obuhvaćala jedan dio sela Glavica, početkom 1950. godine bilo uključeno 21 od 26 domaćinstava nastanjenih u dijelu sela na kojem je ova zadruga egzistirala,[222] što svjedoči o masovnosti koju je efekt zadrugarstva dosegao početkom pedesetih godina, barem u nekim mjestima „gornjeg“ cetinskog toka. Istovremeno je zadruga koja je nosila ime lokalnog „narodnog heroja“ Tadije

[218] „Zadrugari uz Cetinu“, *Slobodna Dalmacija*, 1. svibnja 1952.
[219] „Zapisnik sa VIII redovne Kotarske partijske konferencije, održane dana 20. siječnja 1952.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj, Kutija 9.
[220] „Zapisnik sa sastanka Plenuma Kotarskog komiteta KPH-a Sinj, održanog dana 3. XI. 1951.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj, Kotarski komitet KPH Sinj 1951., Kutija 9.
[221] „SRZ /Razno“, HR-DAST-21, ONOD, Direkcija oblasnih poljoprivrednih poduzeća (DOPP), Kutija 5.
[222] „Tri radne zadruge sela Glavice“, *Slobodna Dalmacija*, 1. siječnja 1950.

Anušića brojila 25 domaćinstava, koji su u zajedničko vlasništvo unijeli 23 ha oranica, 6 ha livada i 2 ha pašnjaka, ali i 5 plugova i 3 drljače te 23 krave, 40 ovaca, 8 konja, 10 svinja…[223] S vremenom se, međutim, postavljalo pitanje udruženja svih zadruga u jednu, čime bi se povećalo zadružno zemljište i broj zadrugara, ali i otežali uvjeti dolaska seljaka iz udaljenijih dijelova mjesta do zadružnog središta. Udruživanje zadruga nije bila tako rijetka pojava, a svako udruživanje dviju ili više zadruga u jednu nije izazvalo pretjerano zanimanje onodobnih izvora. Ipak, tijekom 1950. godine u Glavicama nailazimo na seljačku radnu zadrugu nazvanu „Pobjeda Tadije Anušića“,[224] iz čega možemo zaključiti da je došlo do udruživanja dviju većih zadruga u jednu. Zadruga „Crvena zvijezda“ se nakon 1950. godine ne spominje jer je i ona pristupila novoformiranoj zadruzi. Početkom je pedesetih godina „Pobjeda Tadije Anušića“ imala najveću površinu obradivih površina u Cetinskom kraju, koja je iznosila 250 hektara, raspoređenih na 834 člana.[225]

Uz one osnovane u Glavicama, u gornjem je cetinskom toku u sljedećim mjesecima formirano još nekoliko zadruga koje su poslovale na istim principima. Jedna je od njih i seljačka radna zadruga „Marko Lagator“ u Grabu kod Trilja. Zadruga nazvana po zapovjedniku bataljuna Prve dalmatinske brigade, poginulom u borbama tijekom 1944. godine, početkom je 1948. godine brojala 39 domaćinstava.[226] Broj se domaćinstava do travnja sljedeće godine povećao na 40,[227] a početkom je pedesetih godina zadruga brojala 52 domaćinstva s ukupno 237 članova, raspolažući istovremeno s 58 hektara obradivih površina zemljišta.[228]

Osim do sada spomenutih zadruga u Glavicama i Grabu, u Hrvacama je u prvoj polovici 1948. godine osnovana velika zadruga „Bratstvo – jedinstvo“, koja je u trenutku osnivanja brojala čak 65 domaćinstava, raspolažući istovremeno sa 157 hektara zemlje, od čega su apsolutnu većinu činile oranice, dok je ostatak otpadao na vinograde, livade, pašnjake i šume.[229] Slijedeći napise vezane za navedenu zadrugu, doznajemo ponešto o privatnom posjedu njenih članova. Naime, po zadružnom pravilniku svako je domaćinstvo u privatnom

---

[223] Isto
[224] „Proljetna sjetva u Sinjskom kotaru, *Slobodna Dalmacija*, 4. travnja 1950.
[225] „Iskaz površina SRZ-a, ekonomija i državnih dobara kotara Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.
[226] „Zadrugarstvo na selu: Seljačka radna zadruga „Marko Lagator“ osposobila je tri mlinice“, *Slobodna Dalmacija*, 20. travnja 1948.
[227] „Oficiri naše ratne mornarice u posjeti: SRZ „Marko Lagator“, *Slobodna* Dalmacija, 10. travnja 1949.
[228] „Iskaz površina SRZ-a, ekonomija i državnih dobara kotara Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.
[229] „U selu Hrvace kod Sinja osnovana je seljačka radna zadruga „Bratstvo – jedinstvo“, *Slobodna Dalmacija*, 14. travnja 1948.

vlasništvu moglo zadržati „okućnicu“, koja je iznosila 5.5 hektara zemljišta i jednu kravu.[230] Početkom je pedesetih godina zadruga izgubila dio zemljišta pa se površina obradivih površina smanjila na 76 hektara, a broj se domaćinstava povećao na 82, brojeći istovremeno 426 članova.[231]

Na području je sinjskog kotara potrebno izdvojiti i seljačku radnu zadrugu „Budućnost“ u Hanu. Navedena je zadruga, koja je u drugoj polovici 1949. godine brojala 94 domaćinstva, bila najveća zadruga čitavog Cetinskog kraja, a „Slobodna ju Dalmacija“ istovremeno titulira kao „jednu od boljih SRZ-a Dalmacije“.[232] Hanska je zadruga iste godine sa svojim proizvodima sudjelovala i na Zagrebačkom velesajmu, kao jedina u Cetinskom kraju. Početkom je sljedećeg desetljeća ova zadruga promijenila ime u „Maršal Tito“, povećavši članstvo na 190 domaćinstava iz Hana, ali i okolnih mjesta, Gale, Obrovca Sinjskog, Gljeva i Bajagića. Ovu je seljačku radnu zadrugu, kao „prvu od svih zadruga“, u ožujku 1950. godine, u sklopu posjeta Sinju i okolici, posjetio i predsjednik države Josip Broz Tito s ministrima Savezne vlade Milovanom Đilasom, Svetozarom Vukmanovićem i Vickom Krstulovićem, predsjednikom Vlade NR Hrvatske Vladimirom Bakarićem, članovima Vlade NR Hrvatske Ivanom Krajačićem i Vicom Buljanom i predsjednikom Narodnog odbora Oblasti Dalmacije Marinom Cetinićem.[233] Tom je prilikom najvažnije ljude ondašnje države, republike i oblasti dočekao velik broj ljudi, koji su se „tiskali uporno da bi prišli Titu“,[234] koji je govorio o daljnjoj potrebi osnivanja „seljačkih radnih zadruga na dobrovoljnoj bazi.[235] Zadruga je „Maršal Tito“ sredinom godine, od strane Prezidija NR Hrvatske, proglašena najboljom zadrugom Cetinske krajine, uz dobivanje počasnog naziva „Zaslužna zadruga“.[236] Svoj je razvoj nastavila sve do završetka projekta SRZ-a profiliravši se kao jedna od uspješnijih zadruga Cetinskog kraja, ali i šire.

---

[230] Isto

[231] „Iskaz površina SRZ-a, ekonomija i državnih dobara kotara Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.

[232] „Seljačka radna zadruga „Budućnost“ u Hanu, *Slobodna Dalmacija*, 27. kolovoza 1949.

[233] „Maršal Tito posjetio Sinj“, *Slobodna Dalmacija*, 9. ožujka 1950.

[234] O odnosu ljudi šire sinjske okolice prema jugoslavenskom čelniku Josipu Brozu Titu više informacija dobivamo nakon konverzacije s novinarom „Slobodne Dalmacije“ Tonijem Paštarom, koji se društvenim životom šire sinjske okolice profesionalno bavio od sredine sedamdesetih godina. Iako o Titovom posjetu hanskoj seljačkoj radnoj zadruzi „zna samo is priča“ neimenovanih kazivača, Paštar se prisjetio kasnijih posjeta državnog poglavara sinjskom kraju. Tako svjedoči da je 1965. godine „masa ljudi pljeskala“ Titu koji je posjetom uveličao 250. Sinjsku alku. Osim toga, svjedoči da se Josip Broz Tito u proljeća 1978. godine, na povratku iz Bugojna u Split kratko zadržao u Trilju. Od Trilja je do raskrižja u Brnazama on pritom „prolazio uz okupljene grupe ljudi“, dok mu je na samom raskrižju u Brnazama upriličen „nekoliko stotina metara dugačak špalir“. Međutim, Paštar navodi da je Titov prolazak spomenutom trasom osiguravao „veliki broj tadašnje milicije koja nikome od građana nije dopuštala stupiti nogom na cestu“.

[235] „Maršal Tito posjetio Sinj“, *Slobodna Dalmacija*, 9. ožujka 1950.

[236] „Seljačka radna zadruga „Budućnost“ dobila je počasni naziv „Zaslužna zadruga““, *Slobodna Dalmacija*, 21. svibnja 1950.

Nova je politika vezana za selo oglašena na V. kongresu KP Jugoslavije iz 1948. godine. S obzirom na zaključke tog kongresa, na kojem se uglavnom raspravljalo o nategnutim odnosima između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, a prema kojima posredstvom seljačkih radnih zadruga treba likvidirati privatne trgovačke odnose na selu, u listopadu je iste godine u sinjskom kotaru održana V. partijska konferencija, na kojoj je zaključeno kako je „privatna trgovina gotovo u potpunosti likvidirana".[237] Ista je konferencija izvijestila da je do kraja listopada 1948. godine u kotaru osnovano 7 seljačkih radnih zadruga,[238] ali i da se gradi čak 19 zadružnih domova,[239] iz čega se može zaključiti da je planiran osnutak još više sličnih zadruga. Tijekom 1948. godine seljačku su radnu zadrugu u „gornjem" cetinskom porječju imali Glavice, Han, Udovičić, Grab, Jabuka, Strmendolac i Hrvace,[240] a do kraja su te godine na istom području dominirale poljoprivredne zadruge, kojih je bilo petnaest.[241] Najveći je zamah u formiranju „seljačkih radnih zadruga" u Cetinskom kraju zabilježen tijekom 1949. godine. Njihovo je osnivanje usklađeno s ranijom odlukom II. Plenuma CK KPJ, prema kojem je naznačeno „ujedinjenje sitnih posjeda u jedan zajednički posjed", čime je trebao biti ostvaren „prijelaz s individualnog seljačkog gospodarstva na zadružnu poljoprivrednu proizvodnju".[242] Tako je već početkom godine na području sinjskog kotara postojalo 18 SRZ-a, i to između ostalog u Hanu, Glavicama, Otoku, Grabu, Jabuki, Udovičićima, Košutama, Turjacima, Strmendocu, Podvaroši, Karakašici, Hrvacama, Biteliću i Kosorama kod Vrlike,[243] a istovremeno je planirano povećanje njihovog broja na trideset i šest.[244] Istovremeno su u cetinskim selima koja su potpadala pod kninski kotar postojale tri SRZ-e, i to „Sutjeska" u Cetini, sastavljena od 14 i „Bikić Marijan" u Civljanima, koja je brojala 24 obitelji.[245] U Civljanima je u isto vrijeme oformljena i SRZ „Bjelobrk Petar".[246] Zadruge su se na području „gornjeg" cetinskog toka uglavnom bavile proizvodnjom, ali i otkupom žitarica, krumpira, kupusa te raznog oblika voća, a u manjoj mjeri i mesa. Da je 1949. bila godina u kojoj je

[237] „V. partijska konferencija kotara Sinj odabrala je ispravnost partijske linije i donijela rezoluciju za daljnji rad u duhu odluka V. kongresa KP Jugoslavije", *Slobodna Dalmacija*, 28. listopada 1948.
[238] Isti je broj SRZ-a postojao i u ožujku 1948., što znači da od ožujka do listopada u Sinjskom kotaru nije osnovana niti jedna nova zadruga, a procvat u njihovom otvaranju bilježimo tijekom 1949. godine. O tome vidi u „Poljoprivredne ustanove", HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.
[239] „V. partijska konferencija kotara Sinj odabrala je ispravnost partijske linije i donijela rezoluciju za daljnji rad u duhu odluka V. kongresa KP Jugoslavije", *Slobodna Dalmacija*, 28. listopada 1948.
[240] „Stanje seljačkih radnih zadruga na području oblasti Dalmacije / Kotar Sinj", HR-DAST-21, ONOD, Kontrolna komisija, Kutija 2.
[241] „Popis poljoprivrednih zadruga na području kotarskog saveza poljoprivrednih zadruga Sinj", HR-DAST-21, ONOD, Kontrolna komisija, Kutija 2.
[242] „U svim selima Sinjske Krajine vrše se pripreme za osnivanje novih seljačkih radnih zadruga", *Slobodna Dalmacija*, 10. ožujka 1948.
[243] Isto
[244] „Kotar Sinj će uskoro imati 36 seljačkih radnih zadruga", *Slobodna Dalmacija*, 18. ožujka 1949.
[245] „U kotaru Knin osnivaju se nove zadruge"*Slobodna Dalmacija*, 1. travnja 1949.
[246] „Zadružni registar Knin", HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 40.

najviše napora posvećeno upravo pitanjima osnivanja „seljačkih radnih zadruga“ najbolje svjedoči podatak da se njihov broj u Dalmaciji samo tijekom te godine povećao s 42 na 249 (krajem listopada, do kraja je godine njihov broj vjerojatno bio još nešto veći).[247] Najveći je broj njih formiran u veljači i ožujku iste godine, kada je broj SRZ-a u Dalmaciji porastao s 51 na 194, a stopa je naglog rasta takvih zadruga prvi put uočljiva 1948. godine, tijekom koje se broj kolektivnih zadruga povećao s jedanaest na četrdeset i dvije.[248] U „gornjem“ su cetinskom porječju sredinom 1949. godine egzistirale 23 SRZ-e,[249] a do kraja je godine planirano povećanje njihovog broja na 39, koje su ukupno trebale brojati 1 886 domaćinstava.[250] Iz toga je vidljivo da je projekt kolektivizacije sela svoj najveći zamah ostvario upravo u razdoblju kojim smo označili drugu fazu poslijeratnog razvoja primarnog gospodarskog sektora. Paralelno s povećanjem broja seljačkih radnih zadruga, povećao se i broj domaćinstava koje su svoja privatna imanja podložili u kolektivno, zadružno vlasništvo. U tadašnjem je sinjskom kotaru do kraja 1949. godine formirano 27 SRZ-a, koje su ukupno raspolagale s 1 172 hektara zemljišta i brojale 3 752 člana raspodijeljena u 819 domaćinstava.[251]

Tijekom je 1950. godine, prije no što je prestalo omasovljavanje seljačkih radnih zadruga, zaživio proces integracije tj. spajanja većeg broja manjih zadruga u manji broj većih, što je pokazalo da je već tada veliki broj na brzinu osnovanih SRZ-a zapravo nerentabilan i kao takav neodrživ. Zbog toga se njihov broj u tadašnjem sinjskom kotaru smanjio na 18, a ukupno su brojale 1 400 hektara obradivih površina i 4 874 člana podijeljena u 1 042 domaćinstva.[252]Početkom su pedesetih godina opstale i seljačke radne zadruge u Cetini i Civljanima, u tadašnjem kninskom kotaru pa ih je u „gornjem“ cetinskom toku ukupno bilo 20. Budući da je prema popisu iz 1948. godine u selima u kojima je postojala seljačka radna

[247] „Omasovljavanjem i učvršćenjem zadruga dočekajmo 29. novembar: kroz 1949. godinu u seljačke radne zadruge naše oblasti ušlo je 5 226 domaćinstava“, *Slobodna Dalmacija*, 29. studenog 1949.
[248] Isto.
[249] U tom su razdoblju „seljačke radne zadruge postojale u sljedećim selima: Cetina, Civljane, Čitluk, Glavice, Udovičić, Han, Jabuka, Hrvace, Strmendolac, Karakašica, Grab, Košute, Otok, Radunić, Bitelić, Kosore, Vrlika, Turjaci, , Koljane, Otišić, Suhač, Brnaze i Satrić. O tome vidi u „Pregled seljačkih radnih zadruga i ekonomija pri poljoprivrednim zadrugama po kotarskim NO-ima u Dalmaciji na dan 15. 6. 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.
[250] „Plan razvitka SRZ-a za oblast Dalmacije / Kotar Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 5.
[251] „Kotarski komitet KPH Sinj 1949. / Politički referat: privredni problemi“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš / Sinj“, Kutija 52.
[252]U tom su razdoblju postojale seljačke radne zadruge u sljedećim selima Sinjskog kotara: Kosore, Vrlika, Koljane, Bitelić, Hrvace, Karakašica, Han, Glavice, Brnaze, Suhač, Radunić, Otok, Turjaci, Udovičić, Grab, Jabuka, Strmendolac i Košute. „Iskaz površina SRZ-a, ekonomija i državnih dobara kotara Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 4.

zadruga živjelo nešto manje od 25 000 stanovnika,[253] zaključujemo da je tek svaki peti stanovnik bio član seljačkih radnih zadruga. Unatoč pritisku koji je dolazio s viših razina vlasti, a širio se posredstvom medija, većina stanovnika Cetinskog kraja zapravo nikada nije pristupila seljačkim radnim zadrugama. Iako nametana od strane vlastodržaca, time je kolektivizacija već od svojih početaka u Cetinskom kraju osuđena na neuspjeh, a primarni je gospodarski sektor u stvarnosti uglavnom ostao pod kontrolom privatnih posjednika, u ono vrijeme posprdno nazivanih „vanzadrugarima". U približno je istom razdoblju izgrađen i najveći dio zadružnih domova pa možemo zaključiti da je svaka od preživjelih „seljačkih radnih zadruga" raspolagala vlastitim domom. Ipak, budući da je u nastavku prve polovice pedesetih godina trend povećavanja SRZ-a doživio propast, a tijekom 1954. godine uslijed daljnje neodrživosti, o čijim je uzrocima već bilo govora, likvidiran najveći dio SRZ-a u „gornjem" cetinskom porječju, navedeni će domovi u sljedećim desetljećima postati središta novog oblika zadružnih ekonomija, a neki će od njih biti sasvim zapušteni.

2.3.4 Početak melioracije poljoprivrednih površina

Jedan od preduvjeta razvoja primarnog gospodarskog sektora u „gornjem" cetinskom porječju neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata bilo je uređenje postojećih obradivih površina u poljima. Budući da su više od tri godine bile izložene ratnoj svakodnevici, nekadašnje su obradive površine uglavnom postale zapuštene i trebalo ih je ponovno privesti kulturi. Osim toga, kako se primarnom gospodarskom sektoru „gornjeg" cetinskog porječja u ranijem razdoblju nije posvećivalo previše pažnje, većina se cetinskih polja suočavalo s neumjerenim količinama vode tijekom većeg dijela godine. U kišonosnim je mjesecima količina vode na njima bila prevelika, a za vrijeme suše vode nije bilo dovoljno. Česte su poplave, kao i sušna razdoblja onemogućavala razvoj poljoprivrede pa su komunističke vlasti nedugo nakon završetka rata, osim čišćenja, osmislile plan melioracije poljoprivrednih površina tj. uređivanja zemljišta na poljima kako bi se postigla njihova optimalna iskoristivost. To se trebalo postići izgradnjom sustava brana i odvodnih kanala kako bi se količina vode na obradivim površinama održavala stalnom, bez obzira na prirodne uvjete. Glavni su melioracijski radovi u drugoj polovici četrdesetih godina poduzimani na najvećem, Sinjskom, a u mnogo manjoj mjeri i na Hrvatačkom, Vrličkom i Cetinskom polju.

U prvoj je polovici 1946. godine započet proces ranije spomenute melioracije Sinjskog polja, čime su se goleme količine plodnog polja trebale pretvoriti u obradivu površinu. Akcija

[253] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima.*, sv. 3 (Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1998), 1 454. – 1 455.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 4 (Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1998), 2 717. – 2 754.

je započela nastavkom prijeratnih radova na vađenju šljunka iz rijeke Cetine, nakon čega se regulacijom cetinskog toka, u plodne obradive površine trebalo pretvoriti 4 700 hektara zemlje, koja je do tada pola godine bila pod vodom.[254] Time se planiralo omogućiti poljoprivredna proizvodnja na 60% obradivih površina u Polju, a troškovi su početnih radova procijenjeni na 7 800 000 (predratnih) dinara.[255] Regulacija se toka rijeke trebala osigurati izgradnjom sustava odvodnih kanala kroz Polje, što je ujedno i bilo glavno obilježje melioracije, a nastavilo se i kroz pedesete godine. Konkretni su radovi na čišćenju riječnog korita i izgradnji odvodnih kanala započeli polovicom sljedeće godine.[256] Polovicom se 1948. godine upravo pitanje melioracije te asanacije i natapanja kraških polja navodi kao „prvi zadatak u poljoprivrednom uređenju Dalmacije".[257] S tim su ciljem nastavljeni započeti radovi kopanja velikog odvodnog kanala u Sinjskom polju,[258] na desnoj obali rijeke, koji, pak, do kraja desetljeća nisu bili dovršeni, već je do početka 1950. godine osim odvodnog kanala koji se protezao od Glavica do Trilja, izgrađen i 12.5 kilometara dug nasip koji se protezao od Hana do Trilja.[259] Do kraja je četrdesetih godina posao melioracije na Sinjskom polju obuhvatio površinu od 3 430 hektara, a ukupno je koštao nešto manje od 21 milijun dinara.[260] Područja Sinjskog polja koja su do kraja četrdesetih godina pretvorena u obradive površine služila su uglavnom kao poljoprivredna područja splitskih poduzeća – brodogradilišta „Vicko Krstulović" i građevinske tvrtke „Lavčević" te kao imanja splitske gradske ekonomije.[261] Tek će krahom pompozno najavljivane kolektivizacije primat u obrađivanju plodnih područja Polja prijeći u ruke privatnih posjednika. Daljnji su radovi na melioraciji površinski najvećeg polja u neposrednom cetinskom slivu nastavljeni, a taj složeni poduhvat nije bio u potpunosti završen sve do kraja postojanja jugoslavenske države.

Planovi su o gradnji akumulacije obujma 200 milijuna m^3, tijekom 1947. godine podrazumijevali potapanje dijela Hrvatačkog polja te preseljenje 600 ugroženih obitelji iz Karakašice, Hrvaca, Bitelića, Hana i Glavica na Sinjsko polje.[262] Osim da spriječi česte

---

[254] „Melioracija Sinjskog polja: Iz korita rijeke Cetine do sada je izvađeno 25 hiljada kubičnih metara šljunka", *Slobodna Dalmacija*, 27. ožujka 1946.
[255] „Tabelarni prikaz melioracionih radova u Dalmaciji", HR-DAST-21, ONOD Planska komisija, Kutija 81.
[256] „Radovi na melioraciji i asanaciji dalmatinskih polja", *Slobodna Dalmacija*, 17. kolovoza 1947.
[257] „Narod Sinjske krajine pristupa kopanju velikog odvodnog kanala u Sinjskom polju", *Slobodna Dalmacija*, 20. lipnja 1948.
[258] Isto
[259] „Melioracija Sinjskog polja", *Slobodna Dalmacija*, 5, studenog 1949.; Ante Celegin, „Vodoprivreda Dalmacije" u: *Zbornik Društva inženjera i tehničara Split* (Split: Društvo inženjera i tehničara, 1958), 405.
[260] „Građevinsko poduzeće – stanje stvari 1949.", HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 84.
[261] Isto
[262] „Prioritet izvedbe akumulacije na Hrvatačkom polju unutar optimalnog iskorištenja rada sliva rijeke Cetine", HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.; „Ekspoze o stvaranju akumulacionih jezera za

poplave na Sinjskom, Vrličkom i Paškom polju, spomenuta je akumulacija, od koje se s vremenom odustalo, trebala biti dio nove hidroelektrane na rijeci Cetini, čiji je, pak, lokalitet tijekom sljedećeg desetljeća premješten nekoliko kilometara sjevernije pa je umjesto Hrvatačkog u tu svrhu potopljeno Peručko polje. Stoga su već 1948. godine izraženi planovi o navodnjavanju i isušivanju dijela Hrvatačkog polja. U tom se razdoblju planiralo isušiti 582 ha poplavljenog zemljišta te izgraditi sustav natapanja na 150 ha, što je ukupno trebalo koštati 4 milijuna dinara.[263] Ipak, do kraja desetljeća konkretnim se radovima na melioraciji Hrvatačkog polja nije ozbiljnije pristupilo.

U prvim su poratnim godinama izrađeni planovi melioracije kraških polja u blizini izvora Cetine: Cetinskog, kao i Vrličkog polja. Za razliku od Sinjskog i Hrvatačkog, ova su polja raspolagala s manje obradivih površina, a budući da su se razvila u kršu, niti kvaliteta zemljišta na njima nije bila jednaka onoj na Sinjskom polju. Tako je čak tri četvrtine od 400 ha obradivih površina Cetinskog polja otpadalo na livade koje su se uslijed poplava pretvarale u močvare.[264] Cetinsko je polje, umjesto za uzgoj žitarica, „bilo pogodnije za voćarstvo i vinogradarstvo“,[265] a da bi se moglo privesti kulturi, trebalo je na njemu provesti sustav odvodnje i navodnjavanja. Slični su uvjeti karakterizirali i Vrličko polje pa je, slijedom toga i na njemu trebalo poduzeti slične korake kako bi se omogućilo njegovo gospodarsko iskorištavanje. Radovi su na Cetinskom i Vrličkom polju, za razliku od onih na Sinjskom, u drugoj polovici četrdesetih godina predstavljeni kao manje zahtjevne i skupe investicije, a posao je njihove melioracije ukupno procijenjen na 2 150 000 dinara.[266] Međutim, on do kraja desetljeća nije ozbiljnije ni započet pa su stanovnici ovih polja za ozbiljnije poljoprivredne planove na njima morali čekati pedesete godine.

2.3.5 Primarni gospodarski sektor u „donjem“ dijelu cetinskog toka

Kao što smo napomenuli u jednom od prethodnih poglavlja, primarni se gospodarski sektor u selima „donjeg“ cetinskog toka razvijao na ponešto drugačijim osnovama od „gornjeg“ toka. Prvenstveni razlog tome jesu geografske osnove prostora. Dok je u poljima bogatom „gornjem“ dijelu bilo moguće organizirati veće poljoprivredne površine, koje slijedom toga mogu dati i veće prinose, u područjima su „donjeg“ toka dominirala manja

---

Hidrocentralu „Tito“, HR-DAST-21, ONOD Planska komisija, Kutija 11.; „Hrvatačko polje – poplavljivanje u cilju akumulacije“, HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 171.

[263] „Tabelarni prikaz melioracionih radova u Dalmaciji“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 81.

[264] „Melioracije u Dalmaciji / kotar Sinj“, HR-DAST-21, ONOD Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 3.

[265] Isto

[266] „Tabelarni prikaz melioracionih radova u Dalmaciji“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 81.

obiteljska poljoprivredna zemljišta, koja su se dijeljenjem među potomcima dodatno smanjivala. Dok je društvena zajednica bila zainteresirana da se u poljima „gornjeg“ toka osnuju razni oblici kolektivnih gospodarstava, u „donjem“ je dijelu cetinskog toka to bilo praktično nemoguće. Zbog toga je efekt kolektivizacije sela na tom području polučio još slabije rezultate nego u „gornjem“ toku, a u širem omiškom području nemamo zabilježeno niti jedno državno poljoprivredno dobro slično čitlučkoj „Zagori“. Osim toga i efekt zadrugarstva, a posebno koncept „seljačkih radnih zadruga“ na tom prostoru nije dosegao ni izbliza jednak uspjeh. „Donji“ je cetinski tok u drugoj polovici četrdesetih i prvoj polovici pedesetih godina u smislu primarnog gospodarskog sektora izložen gotovo isključivoj privatnoj inicijativi. Jedini oblik kakvog – takvog kolektivnog gospodarenja bile su poljoprivredne zadruge, koje su imale određenu ulogu u plasmanu proizvoda privatnih posjednika na tržište i koje su na tom prostoru uvijek dominirale nad seljačkim radnim zadrugama, preživjevši uz to krah kolektivizacije tijekom prve polovice pedesetih godina. Na omiškom području poljoprivreda je, s turizmom i stočarstvom, tijekom pedesetih godina u ukupnom gospodarstvu sudjelovala tek s 20.5%, iako je od nje izravno živjelo 4 500 domaćinstava, odnosno približno 22 000 stanovnika.[267] Slični se odnosi mogu primijeniti i na drugu polovicu četrdesetih godina. Glavninu je svoje ekonomije taj dio Cetinskog kraja već tijekom četrdesetih godina preusmjerio na industriju. Za razliku od sinjskog područja, tu uzgoj žitarica nije dominirao. Puno su zastupljenije bile povrtlarske kulture, a postupno se sve više energije ulagalo u razvoj raznih oblika voćarstva. Osim toga, u Trnbusima je, Bisku i Novim Selima, za potrebe sinjske duhanske stanice, preuzeta početkom 1948. godine obveza sadnje 100 sadnica, odnosno 274 000 strukova duhana.[268]

Izvještaji vezani uz primarni gospodarski sektor u razdoblju kojim smo označili trajanje prve faze agrarne politike veoma su rijetki i međusobno nepovezani. Osim prevelike zaokupljenosti obnovom, slijedom čega su ozbiljniji poduhvati na polju gospodarstva ostavljeni po strani, razlog za to treba tražiti i u nespojivosti težnje vlastodržaca za kolektivizacijom i privatne inicijative koja je i dalje dominirala na selima. Najveću su pažnju medija u toj fazi zaokupljale organizirane akcije sječe drva, čime je, osim osiguravanja drva za ogrjev i potrebe materijalne obnove, područja dotad pokrivena šumama trebalo pretvoriti u obradive površine. Takve su akcije češće nego drugdje organizirane u tadašnjem kotaru Šestanovac, a na njima je uglavnom sudjelovala mlađa populacija sa šireg područja,

[267] „Problemi omiške općine: rekonstrukcija zastarjelih pogona“, *Slobodna Dalmacija*, 16. listopada 1957.
[268] „Spisak o kontahiranoj (ugovorenoj) sadnji duvana kod Duvanske stanice Sinj na dan 16. 1. 1948.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 3.

organizirana u „omladinske brigade“. Tako su omladinske brigade iz Šestanovca, Hrvaca, Trogira i Trilja u rujnu 1945. godine na području Kreševa iskrčile 842 kubična metra drva, za što su ostavile 1 117 radnih nadnica. Prosječno je svaki član brigade iskrčio oko 1 kubični metar drva, što navodi na zaključak da je na radovima u tom razdoblju sudjelovalo više od 800 mladih ljudi.[269] Ipak, ističe se da ti ljudi rade u izrazito teškim uvjetima. Naime većina njih nije imala adekvatnu obuću, a „20% njih su radili bosi“, pješačeći istovremeno iz logora u Blatu na Cetini dvanaest kilometara do mjesta na kojem su vršili sječu drva.[270] Budući da su šume uglavnom bile u državnom vlasništvu, ova je akcija imala snažnu društvenu, kolektivnu inicijativu, a služila je prvenstveno materijalnoj obnovi prostora neposredno nakon završetka rata. Osim toga, uz „donji“ se cetinski tok uglavnom usputno vezao koncept agrarne reforme i kolonizacije, o kojima je, pak, više govora bilo u jednom od prošlih poglavlja.

Konkretan spomen razvoja primarnog gospodarskog sektora na prostoru „donjeg“ cetinskog toka, javlja se krajem prve polovice 1947. godine, kada je šestanovački kotarski Narodni odbor donio odluku o osnivanju kotarskog privrednog poduzeća Biokovo, kao i izvješće o posađenih 1 200 000 strukova duhana, čime je ostvareno 30% obveze koju je na sebe preuzeo kotar.[271] Osim toga, isto je tijelo izvijestilo da je u četiri mjesta u kotaru, od kojih u Cetinski kraj spadaju Katuni i Zadvarje, šumom zasađeno 18 hektara površine.[272] Krajem iste godine, na omiškom je području organizirana sjetva brnistre, koja je, međutim, prvenstveno trebala poslužiti tvornici za industrijsku preradu navedene biljke, a u svrhu razvoja tekstilne industrije. Na državnom je zemljištu na radovima sudjelovala „omladinska brigada“ iz Omiša, ali i Trogira te Marine, a u jednom je danu, kako navodi „Slobodna Dalmacija“, brnistrom zasađeno 6 ha zemljišta.[273] Slično kao u Sinju, u Zadvarju se jednom tjedno održavao stočni sajam, a neposredno je nakon završetka rata u „donjem“ cetinskom toku postojalo i 6 mlinova s osnovnom funkcijom proizvodnje brašna na električni pogon.[274]

U selima „donjeg“ cetinskog toka nije zabilježena toliko velika aktivnost vezana uz stvaranje SRZ-a kao što je to bio slučaj na triljskom, sinjskom i vrličkom području. Slijedom

---

[269] A. Skataretiko: „Omladina siječe drva u Kreševu kod Šestanovca“, *Slobodna Dalmacija*, 16. rujna 1945.
[270] „Radni heroizam omladine na sječi drva“, *Slobodna Dalmacija*, 26. rujna 1945.
[271] „Zasjedanje Kotarskog NO-a Šestanovac – donesena odluka o osnivanju kotarskog privrednog poduzeća „Biokovo“, *Slobodna Dalmacija*, 24. svibnja 1947.
[272] Isto
[273] „U Omišu je otpočela sjetva brnistre“, *Slobodna Dalmacija*, 28. prosinca 1947.
[274] Godine 1946. na tom području postoje 2 mlina u Omišu, u vlasništvu Marijana i Luke Popovića te Jerka Tafre; 2 mlina u Novim Selima, u vlasništvu Luke Čikotića i Luke Volodera te po 1 u Zadvarju (vlasnik Ante Kvasina) i Šestanovcu (kolektivno vlasništvo žena iz zaseoka Balići – „Baluša“). O tome vidi u „Popis mlinova na području Dalmacije“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 9.

toga, prijelaz iz prve faze razvoja primarnog gospodarskog sektora u drugu na širem je omiškom području puno manje uočljiv. Iako se u vrijeme kada u Sinjskom kotaru djeluje 18 seljačkih radnih zadruga, navodi da će ih splitski kotar u skoro vrijeme imati trideset i jednu, na prostoru se „donjeg“ toka rijeke Cetine spominje tek skoro osnivanje SRZ-a u Zvečanjima i Tugarama.[275] U Zvečanjima je krajem ožujka doista i osnovana SRZ „Crvena zvijezda“, koja je, pak, u trenutku osnivanja pa sve do svoje likvidacije početkom pedesetih godina brojala 11 obitelji,[276] a sredinom je 1949. godine raspolagala sa 6 goveda te 2 konja i mazge.[277] Nekoliko je mjeseci ranije u Gatima osnovana SRZ „Ustanak“, koja je sredinom sljedeće godine posjedovala 10 goveda, 3 konja i mazge,[278] te 25 hektara zemlje, na kojoj su, pak, njeni članovi uglavnom proizvodili trešnje, višnje i krumpir.[279] U blizini su Cetinskog toka, u Docu Donjem i Tugarama osnovane i SRZ-e „Mosorski odred“ i „Prvoborac“.[280] Seljačkih je radnih zadruga u područjima „donjeg“ toka Cetine bilo manje te su raspolagale manjim zemljišnim fondom, brojeći istovremeno i manje članova, slijedom čega se može zaključiti da je na tom području projekt zadrugarstva polučio puno slabije rezultate. Do sredine 1949. godine, osim Gata i Zvečanja, niti jedno selo „donjeg“ cetinskog toka nema seljačku radnu zadrugu“,[281] a nedugo će potom SRZ-u po svemu sudeći dobiti i Kostanje, u kojima je do kraja četrdesetih godina izgrađen zadružni dom.[282] Spomenute su se zadruge razvile iz poljoprivrednih zadruga, kojih je u „donjem“ cetinskom toku tijekom 1948. godine bilo petnaest.[283] Razloge slabom odazivu na osnivanje seljačkih radnih zadruga na tom području prvenstveno treba tražiti u ranije opisanim komparativnim nedostatcima koje su s obzirom na razvoj poljoprivrede postojale u odnosu na poljima bogatiji „gornji“ dio toka. Dok se „gornji“ cetinski tok posebno tijekom 1949. godine nalazio u fazi intenzivnog osnivanja većeg broja seljačkih radnih zadruga koje su uglavnom bezuspješno pokušavale zasjeniti svaki drugi oblik

[275] „U svim selima Sinjske Krajine vrše se pripreme za osnivanje novih seljačkih radnih zadruga“, *Slobodna Dalmacija*, 10. ožujka 1948.
[276] Marko Rimac, „Na tragu propasti eksperimenta kolektivizacije – Likvidacija seljačke radne zadruge „Crvena Zvijezda“ Zvečanje 1953. godine“ (Seminarski rad, Filozofski fakultet u Splitu 2013.), 5.
[277] „Stočno brojno stanje 1949. / kotar Split“, HR-DAST-21, ONOD Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 11.
[278] Isto
[279] „Kod zadrugara SRZ „Ustanak“ u Gatima“, *Slobodna Dalmacija*, 3. srpnja 1949.
[280] „Zadružni registar Kotarskog NO Split (IV)“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 16.
[281] „Pregled seljačkih radnih zadruga i ekonomija pri poljoprivrednim zadrugama po Kotarskim NO-ima u Dalmaciji na dan 15. VI. 1949.“ HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.
[282] „Pregled zadružnih domova za dovršenje 1949. godine“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 5.
[283] Poljoprivredne su zadruge u tom razdoblju postojale u Blatu na Cetini, Kostanju, Srijanima, Kučićima, Kreševu, Trnbusima, Omišu, Šestanovcu, Zvečanju, Zadvarju, Gatima, Podgrađu, Slimenu, Ugljanima i Novim Selima. O tome vidi u „Statistički podaci zadruga na području kotarskog saveza poljoprivrednih zadruga Split / Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Kontrolna komisija, Kutija 2.; kao i „Registar zadružnih organizacija br. V / kotar Split“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 17.

gospodarske djelatnosti, u selima su „donjeg“ toka i tada, uz privatne posjednike, dominirali ponešto drugačiji oblici zadružnog života, prvenstveno poljoprivredne,[284] te nabavno – prodajne i radničko - namještеničke zadruge.[285] Iako imaju svoje poslovnice, a poljoprivredne zadruge i određeni zemljišni fond, takve oblike zadruga nije karakteriziralo spajanje poljoprivrednih površina svojih članova u jedinstveni zadružni zemljišni posjed, a umjesto proizvodne, one su imale uglavnom prodajnu funkciju pa ih ni krah kolektivizacije tijekom sljedećeg desetljeća uglavnom nije pogodio. Točnije rečeno, koncept kolektivizacije u „donjem“ se cetinskom području nikada niti nije značajnije razvio. Umjesto toga, ono se već krajem desetljeća počelo ozbiljnije okretati industriji, o čijem će, pak, razvoju nešto više riječi biti u sljedećim poglavljima.

2.4 SEKUNDARNI GOSPODARSKI SEKTOR – INDUSTRIJA I OBRT

U razdoblju je druge polovice četrdesetih godina manjina stanovnika Cetinskog kraja živjela u gradovima i bila zaposlena u sekundarnom gospodarskom sektoru. U cijelom Cetinskom kraju u drugoj polovici četrdesetih godina prošlog stoljeća egzistiraju samo dva gradska središta: Sinj, koji je u to vrijeme brojao 3 473 stanovnika i Omiš, s 2 187 stanovnika.[286] Sva su ostala cetinska mjesta bila sela u kojima je dominirao primarni gospodarski sektor, a poglavito poljoprivreda. Nešto se prije pedesetih godina u gradsko središte počeo promicati i Dugi Rat, koji je, međutim, krajem petog desetljeća prošlog stoljeća brojao tek 603 stanovnika.[287] Sekundarni se gospodarski sektor sastojao od industrije, koja je u cijelosti bila pod kontrolom države, ali i obrta, u kojem su preživjeli privatni odnosi. Industrija je u Cetinskom kraju puno dublje korijene pustila u „donjem“ cetinskom porječju, gdje su svoj predratni razvoj nastavile omiška tvornica tjestenine „Cetina“, tvornica tehničkih ulja „IFA“ (kasnije nazvana „Prvi mosorski odred“), također smještena u Omišu i tvornica karbida „La Dalmatienne“ (tek pred kraj desetljeća nazvana „Dalmacija“) smještena u

[284] Tijekom 1949. godine, dok istovremeno u području „donjeg“ cetinskog toka postoje tek dvije „seljačke radne zadruge“, u Omišu postoje Opća poljoprivredna zadruga, Opća poljoprivredna zadruga stolarije i Opća poljoprivredna zadruga brodogradnje, u Slimenu Poljoprivredna zadruga, a u Šestanovcu Postolarska zadruga. One u tom razdoblju ukupno raspolažu sa 6 radnji i zapošljavaju 46 radnika. O tome vidi u „Kotarski NO Split: Popis poduzeća lokalnog značaja po granama / zadružni sektor“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 23.

[285] Pred kraj četrdesetih godina u „donjem“ cetinskom toku nabavno – prodajna zadruga postoji u Kostanju, Omišu, Zvečanju, Blatu na Cetini, Šestanovcu i Zadvarju, Radničko – namještеnička zadruga u Dugom Ratu te Radničko – namještеničko – potrošačka zadruga u Omišu i Šestanovcu. O tome vidi u „Popis mjesnih zadruga na području Kotarske zadruge Split“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 79.

[286] *Narodonosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv 3.,2020.; *Narodonosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv 4., 2745.

[287] *Narodonosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv 3.,2013.

obližnjem Dugom Ratu, a 1948. je godine fuzijom dvaju dotadašnjih osnovana nova tvornica cementa - „Renko Šperac“ u Ravnicama kod Omiša. Kao industrijsko je postrojenje djelovala i hidroelektrana „Tito“ kod Zadvarja. Iz dosad je iznesenog vidljivo da se Omiš nakon rata profilirao kao industrijski centar cjelokupnog Cetinskog kraja, a kada mu se pridoda i relativno bliski Dugi Rat može se zaključiti da je „donji“ cetinski tok već neposredno po završetku Drugog svjetskog rata bio određen za razvoj industrije u mnogo većoj mjeri nego što je to bilo pretežito poljoprivredno područje njegovog „gornjeg“ dijela. Na području se „gornjeg“ cetinskog toka sa sekundarnim gospodarskim sektorom u istom razdoblju mogu povezati tek četiri ugljenokopa i rudnik sadre u blizini Sinja, kao i sinjska ciglana koja je svoju svrhu uglavnom pronalazila u građevinarstvu, a važnost joj je rasla s rastom potrebe za svekolikom materijalnom obnovom zemlje koja je započela neposredno nakon završetka rata. Slijedom toga, u razdoblju je druge polovice četrdesetih godina prošlog stoljeća Sinj bio jedino mjesto „gornjeg“ cetinskog toka na kojem su vidljivi zametci industrijskog razvoja, iako će za nešto bolje industrijske rezultate u njemu trebati pričekati početak pedesetih godina kada je industriju Sinja i šire okolice pokrenula predionica i tvornica konca „Dalmatinka“. Do kraja sljedećeg desetljeća u industrijska će središta „gornjeg“ cetinskog toka izrasti i Trilj, a u manjoj mjeri i Vrlika. Ipak, u razdoblju druge polovice četrdesetih godina, navedena su mjesta još uvijek bila sela u kojima su poljoprivreda i stočarstvo bili jedine privredne grane.

Budući da su na tom prostoru zabilježeni bolji rezultati u razvoju industrije, našu ćemo analizu započeti s „donjim“ tokom rijeke Cetine, u kojem je industrija u drugoj polovici četrdesetih godina prošlog stoljeća uočljiva u Omišu i Dugom Ratu. Na ovom mjestu vrijedi napomenuti da u navedenom razdoblju vlastodršci nisu posvetili toliko napora razvoju industrije, iako su proklamiranja u smjeru njenog razvoja na stranicama onodobne „Slobodne Dalmacije“ bila itekako vidljiva. Za to su zaslužna dva povezana razloga. Industrijski se razvoj u okviru real-socijalizma mogao pokrenuti tek pošto su bila zadovoljena dva preduvjeta – obnova ratom oštećenih ili potpuno uništenih industrijskih postrojenja kojih prije rata na cetinskom području i nije bilo previše te njihovo spajanje na elektro-mrežu; i rješavanje složenih odnosa na selu kako bi se dotad prevladavajuća poljoprivreda mogla upregnuti u službu industrije, što je bila osnovna ideja real-socijalističkog pogleda na ekonomiju. Stoga će prava industrijalizacija zemlje, pa i Cetinskog kraja započeti tek pošto su ova dva osnovna preduvjeta bila barem donekle ispunjena, tijekom pedesetih godina. Iz tog je razloga u „donjem“ toku rijeke Cetine u razdoblju kojim se ovo poglavlje bavi uglavnom zabilježeno djelovanje triju ranije spomenutih predratnih tvornica, a tek je krajem desetljeća

osnovana i tvornica cementa „Renko Šperac“, koja je, međutim, svoj pravi razvoj dosegla tek u sljedećem desetljeću.

Osim industrije, ograničen je razvoj do kraja četrdesetih godina prošlog stoljeća bilježio i obrt. Za razliku od industrije, ta se grana djelatnosti uglavnom nalazila pod privatnom kontrolom pa onodobne vlasti razvoju obrta nisu posvetile ni izbliza jednaku pozornost kao industrijskim postrojenjima. Ipak, osim u privatnim radionicama i mlinicama, obrtna se djelatnost obavljala i unutar specijaliziranih oblika zadruga, a čak i unutar postojećih tvorničkih postrojenja. Obrtna proizvodnja, međutim, za vrijeme druge polovice četrdesetih godina nije izašla iz debele sjene industrije u „donjem“ i poljoprivrede u „gornjem“ dijelu cetinskog toka.

2.4.1 Hidroelektrana „Tito“ Zadvarje

Početkom je 1945. godine, uz industrijska postrojenja, u funkciju trebalo vratiti jedinu onodobnu hidrocentralu u cetinskom slivu, onu smještenu na lokalitetu Kraljevac kod Zadvarja, koja je pak nakon završetka rata nazvana „Tito“.[288] Navedena je hidroelektrana izgrađena 1912. godine, a u trenutku puštanja u pogon bila je „najveća hidroelektrana na Balkanu“, s instaliranom snagom od 36 000 kVA.[289] Do početka je Drugog svjetskog rata hidroelektrana doživjela nekoliko proširenja, a u tom je razdoblju ona bila u vlasništvu stranih kombinata: najprije talijanskog gospodarskog društva „SUFID“,[290] koje je i iniciralo njenu gradnju, da bi 1929. godine prešla u vlasništvo francuske kompanije „Selied“ („Društvo hidroelektričnih snaga Dalmacije“- skraćeno „La Dalmatienne“).[291] Nakon završetka Drugog svjetskog rata nacionalizacijom je hidroelektrana prešla u vlasništvo države.[292] Od svog je nastanka ova hidroelektrana bila usko povezana s tvornicom karbida u Dugom Ratu, a za njenu je gradnju investirana novčana suma od 7 500 000 ondašnjih austrijskih kruna.[293] Tijekom dvadesetih godina izgrađen je i dalekovod preko Omiša i Dugog Rata do Splita, a ratne je 1943. godine njeno postrojenje ozbiljno oštećeno pa osim uništenih dalekovoda, niti većina postrojenja elektrane nije bila u funkciji.

---

[288] „Centrala „Tito“ poslužit će općim narodnim potrebama – politika elektrifikacije zemlje vodit će se u općem interesu naroda“, *Slobodna Dalmacija*, 30. travnja 1945.
[289] *Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.* Prir. HE „Kraljevac“ (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1962.), 1.
[290] Isto 4.
[291] Isto 10.; Stanko Piplović, „Počeci industrijske izgradnje u Omišu“, *Omiški ljetopis* (2002), 167.
[292] „La Dalmatienne“ tvornica karbida Dugi Rat 1945. – 1947. / Zapisnik o popisu i procjeni 28./I-1947. sa prilozima – HE „Tito“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za narodnu imovinu, Kutija 5.
[293] *Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 18.

Hidroelektrana je „Tito“ u drugoj polovici četrdesetih godina funkcionirala poput industrijskog postrojenja, a njeno je vraćanje u funkciju bio jedan od preduvjeta industrijalizacije prostora mnogo šireg no što je Cetinski kraj. Radovi su na njenoj obnovi otpočeli odmah nakon završetka rata, a podrazumijevali su popravak svih strojeva i električne aparature kao i oštećene zgrade centrale. Osim toga, u prvim je poratnim mjesecima obnovljen i električni visokonaponski vod Kraljevac – Dugi Rat – Split, važan za prijenos električne energije u postojeća industrijska postrojenja. Na početnim je radovima obnove ukupno sudjelovalo 180 radnika,[294] a ti su radovi bili pretpostavka daljnjeg nesmetanog rada hidroelektrane, iako time kompletan posao njene obnove nije bio dovršen. Navedena je hidrocentrala kapaciteta 84 000 kWh bila najveća u tadašnjoj državi, a obnovom je trebala električnom energijom opskrbljivati kako dugoratsku tvornicu karbida, tako i Split sa širom okolicom. Rekonstrukcija u ratu uništenog generatora hidrocentrale započela je u rujnu 1946. godine, nakon što su na njemu prethodno otklonjena oštećenja i osiguran sustav hlađenja.[295]Iste su godine obnovljena i sva četiri u ratu uništena agregata.[296] Nakon rekonstrukcije, koja je trebala stajati preko 500 000 dinara,[297] hidroelektrana je trebala služiti za rasvjetu i elektrifikaciju okolnih mjesta, kao i za razvoj industrije, napajajući električnom energijom tvornicu karbida u Dugom Ratu, a prelaskom u vlasništvo države, ona je nudila 63 radna mjesta.[298] Problem je hidroelektrani predstavljao česti manjak vode u akumulacijskom bazenu, uslijed sušnih mjeseci i općenito nedovoljno velikog protoka vode na području na kojem se nalazila.[299] Kako je HE „Tito“ opskrbljivala električnom energijom kompletni industrijski bazen Dalmacije, problem se u sljedećem desetljeću riješio izgradnjom većeg akumulacijskog jezera „Peruča“, koji je do gradnje HE „Peruča“ služio izravnavanju količine vode u HE „Tito“ tj. ravnomjernoj količini vode u njenom akumulacijskom bazenu neovisno o vremenskim prilikama. Budući da je prvom poslijeratnom obnovom hidroelektrana proizvodila više električne energije nego što je bilo potrebno nedovoljno razvijenoj industriji šireg splitskog bazena, godine je 1948. izgrađen vod Kraljevac – Lozovac,[300] čime je HE „Tito“, koja je krajem četrdesetih godina dosegla proizvodnju od 199 163 MWh električne

---

[294] „Podaci o industriji u Dalmaciji / proizvodnja za vrijeme rata“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.; „Izvještaj o radu Izvršnog odbora Oblasnog N.O. Dalmacije na polju obrta, industrije, trgovine i rudarstva / Hidroelektrana Kraljevac“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 1.
[295] „Popravak i rekonstrukcija generatora od 30 000 KS u centrali „Tito“, *Slobodna Dalmacija*, 23. rujna 1946.
[296]*Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 31.
[297] „Popravak i rekonstrukcija generatora od 30 000 KS u centrali „Tito“, *Slobodna Dalmacija*, 23. rujna 1946.
[298] „Popis industrijskih i zanatskih poduzeća na području Kotarskog N.O.-a Šestanovac“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e“, Kutija 1.
[299] O tome vidi u „Referat o energetskoj situaciji Cetine i Krke“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 11.
[300]*Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 21.

energije na godinu,[301] počela električnom energijom opskrbljivati i dio šibenskog industrijskog područja. Ipak, kako se u sljedećim desetljećima industrijalizacija povećavala, postojeći su kapaciteti HE „Tito“ postali nedostatni za napajanje tvorničkih postrojenja. Osim rekonstrukcije i proširenja njenih postrojenja, stoga je tijekom pedesetih godina započeo projekt gradnje elektroenergetskog sustava duž rijeke Cetine, koji je podrazumijevao gradnju većih elektroenergetskih postrojenja. Time je i hidroelektrana u Kraljevcu postupno padala u drugi plan.

U prvoj polovici 1946. godine otpočela je i izgradnja električne centrale u Garjaku kod Vrlike,[302] čime su vlasti na nižim razinama elektrifikaciju stavili visoko na listu prioriteta. Radovi su na toj hidroelektrani do kraja četrdesetih godina ukupno iznosili nešto manje od 3 milijuna dinara,[303] a tijekom 1950. godine u potpunosti je izgrađena i zgrada elektrane, kao i izlazni i dovodni kanal, tlačne cijevi i most u blizini postrojenja, čime su se i troškovi dodatno povećali.[304] Radove je na elektrani predvodila splitska građevinska tvrtka „Konstruktor“, a u njima su sudjelovali i mještani okolnih sela. Ona je, s prosječnom godišnjom proizvodnjom od 80 000 kilovatsati električne energije, trebala služiti za opskrbu Vrlike, Garjaka i Ježevića.[305] Hidroelektrana je na Garjaku dovršena početkom pedesetih godina, ali je srušena prilikom izgradnje velikog hidroenergetskog postrojenja u blizini – hidroelektrane „Peruča“. U prvoj se polovici 1948. godine spominje da će u dogledno vrijeme, preko dalekovoda iz HE „Tito“, biti elektrificiran Sinj te četiri okolna sela – Glavice, Bajagić, Gala i Obrovac.[306] Do kraja četrdesetih godina, međutim, ta sela nisu elektrificirana u potpunosti, a opsežna će elektrifikacija Cetinskog kraja započeti tek izgradnjom gigantskih elektrifikacijskih postrojenja u sljedećem desetljeću.

2.4.2 Tvornica karbida i cijanimida „La Dalmatienne“ („Dalmacija“) Dugi Rat

Najveća je i najuspješnija tvornica u cijelom Cetinskom kraju tijekom druge polovice četrdesetih godina prošlog stoljeća zasigurno bila tvornica karbida i cijanimida „La Dalmatienne“ – Dugi Rat, koja je osnovana daleke 1913. godine. Iako smještena nekoliko kilometara zapadno od cetinskog ušća, ova je tvornica odigrala nezanemarivu ulogu u

[301] Najveću je prijeratnu godišnju proizvodnju HE „Kraljevac“ dosegla 1939., kada je proizvodila 165 571 KWh, da bi proizvodnja nakon oštećenja pala na 200 KWh električne energije 1943. te 355 KWh 1944. godine. O tome vidi u: Isto 31.
[302] „Radnici DAPH-a osposobit će električnu centralu u Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 13. travnja 1946.
[303] „Hidroelektrana Vrlika: planovi izgradnje (1948. / 1949.)“, HR-DAST-21, ONOD, Komunalni poslovi, Kutija 3.
[304] „Izvještaj o izvedenim radovima na izgradnji HE Vrlika od 1. 8. do 15. 9. 1950.“, HR-DAST-21, ONOD, Komunalni poslovi, Kutija 3.
[305] Celegin, 399.
[306] „Elektrifikacija četiriju sela Sinjskog kotara“, *Slobodna Dalmacija*, 28. svibnja 1948.

životima velikog broja stanovnika Cetinskog kraja koji su u njoj našli zaposlenje. Osim toga, zbog svoje povezanosti s hidroelektranom u Kraljevcu, na neizravan je način i ova tvornica ovisila o samoj rijeci Cetini. Njen je početni razvoj, pa time i vlasnička struktura, neodvojivo povezan s hidroelektranom „Kraljevac“, bez koje dugoratska tvornica ne bi mogla funkcionirati. Naime, za proizvodnju je karbida potrebno jako puno električne energije, a sam se kalcijev karbid, kao osnovni onovremeni proizvod tvornice, dobivao međusobnim djelovanjem vapna i koksa pri temperaturi od oko 2 200 ^{o}C, pri čemu je za proizvodnju jedne tone karbida bilo potrebno 3 000 – 3 800 KWh električne energije.[307] S obzirom na to, jasno je da je za nesmetan rad tvornice potreban stalan dotok električne energije, koja se proizvodila upravo u hidroelektrani u Kraljevcu. Kao i hidroelektrana, tako je i tvornica u Dugom Ratu izgrađena pod presudnim utjecajem talijanskog društva „SUFID“, da bi 1929. godine prešla pod upravu francuske kompanije „Selied“, pod čijim je utjecajem tvornica usvojila francusku inačicu imena – „La Dalmatienne“.[308] Neposredno nakon izgradnje, „Dalmacija“ je raspolagala s 4 peći za proizvodnju 10 tona kalcijevog karbida u 24 sata te s tri peći za proizvodnju 11 tona vapna u 24 sata.[309] Osim toga, „Dalmacija“ je odmah po izgradnji započela i s proizvodnjom cijanimida, a nešto kasnije i ferosilicija, silikomangana, feromangana te sirovog željeza. U međuratnom je razdoblju tvornica izvozila oko 15 000 tona karbida na godinu, prvenstveno u Veliku Britaniju, Argentinu, Nizozemsku, Indoneziju i Cipar, uvozeći pritom prvenstveno koks.[310] Stoga je do početka Drugog svjetskog rata proširen kapacitet proizvodnje vapna i karbida, a u ratnom se razdoblju tvornica suočila s bombardiranjem, kojim je oštećena njena zgrada i onaj dio postrojenja kojeg Talijani prethodno nisu demontirali i odnijeli. Proizvodnja je u tvornici prekinuta u studenom 1942. godine, nakon što su partizani onesposobili vod Kraljevac – Dugi Rat. Nakon kapitulacije Italije, upravu su nad opljačkanom tvornicom preuzele vlasti Nezavisne Države Hrvatske, da bi od listopada 1944. godine ona došla u vlasništvo jugoslavenske države. Osim električne energije, bazne su sirovine za tvorničku proizvodnju i vapnenac, koks, antracit i amorfne elektrode. Zagrijavanjem vapnenca u tvorničkim se pećima proizvodilo vapno, koje je, pak, služilo kao polazna sirovina za proizvodnju karbida. Prije Drugog svjetskog rata u „Dalmaciji“ je postojala i peć za proizvodnju sirovog željeza, koja je, međutim, u ratu

[307] *Hidroelektrana Kraljevac 1912. – 1962.*, 50.
[308] Piplović, „Počeci industrijske izgradnje u Omišu“, 169.
[309] „Kratka povijest tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat od 1908. godine“, HR-DAST-589 „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 822.
[310] „Podaci o proizvodnji i plasiranju i upotrebi cijanimida, karbida i fero-slitina /legura / iz tvornica Dugi Rat i Šibenik“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 15.

oštećena pa je proizvodnja sirovog željeza u drugoj polovici četrdesetih godina zanemarena, da bi početkom šezdesetih navedena peć bila demontirana.

Sredinom je 1945. godine izvršena prva faza obnove u ratu oštećene i opljačkane tvornice, koja je time spojena na uređeni dalekovod Kraljevac – Dugi Rat,[311] što joj je trebalo osigurati redovito snabdijevanje električnom energijom. U drugoj je fazi, koja je poduzeta početkom sljedeće godine, potpuno osposobljena peć za proizvodnju karbida, dvije peći za proizvodnju vapna te obnovljen uređaj koji omogućava podvodno zavarivanje.[312] U prvim su poratnim godinama egzistirale tri predratne peći za proizvodnju karbida, a u kasnijim će desetljećima one biti zamijenjene novima. Šteta je od bombardiranja i pljačke postojećeg alata, a u prvom redu bakrenih provodnika s električnih peći, procijenjena na 57 864 045 dinara,[313] a postoji mogućnost da je iznos ipak u određenoj mjeri preuveličan jer je veći dio postojećih većih postrojenja nakon određenih popravaka ipak nastavio s proizvodnjom, a osim oštećenja zgrade, opljačkani su manji dijelovi, koje je pritom bilo lakše odnijeti.

Nakon obnove tvorničkih postrojenja, koja je uglavnom završena tijekom 1946. godine, a ponekad i paralelno sa samom obnovom, tvornica je nastavila proizvoditi karbid – kemijski spoj koji se može iskoristiti za proizvodnju acetilena, a koji, pak, služi industrijskom rezanju drugih metala. S ozbiljnijom se poslijeratnom proizvodnjom započelo tek pošto je polovicom 1945. godine tvornica spojena na dalekovod Kraljevac – Dugi Rat – Split, a u tom je razdoblju „La Dalmatienne“, koja je pritom zapošljavala 465 radnika,[314] proizvodila 2.5 vagona karbida dnevno.[315] Do kraja se četrdesetih godina broj radnika povećao na 900 – 1 000. Osim karbida, tvornica se neposredno nakon završetka rata pripremala i za nastavak proizvodnje cijanimida – soli cijanovodične kiseline, koji se mogu iskoristiti u raznim granama gospodarstva, a istovremeno su i jaki otrovi koji su se u poljoprivredi koristili kao gnojivo. Cijanimid se proizvodio zagrijavanjem karbida, uz dodavanje dušika, pri temperaturi od 1 000 do 1 100 ^{0}C.[316] Početni je kapacitet tvorničkog postrojenja namijenjenog proizvodnji cijanimida, koji je kasnije, zbog tehnike proizvodnje temeljene na izgaranju karbida, nazvan

[311] „Gospodarstvo i obnova: Proradila je peć karbida u Dugom Ratu“, *Slobodna Dalmacija*, 29. lipnja 1945.
[312] „U tvornici „La Dalmatienne“ u DugomRatu: proizvode se elektrode koje omogućuju proizvodnju cijanimida“, *Slobodna Dalmacija*, 1. svibnja 1945.; „Podaci o industriji u Dalmaciji / proizvodnja za vrijeme rata“ HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.
[313] „Tehnički podaci o stanju današnjem, dosadašnjim štetama te o mogućnostima rada u poduzeću „La Dalmatienne“ – električna centrala Kraljevac i elektrokemijska industrija Dugi Rat (27. 8. 1944.)“, HR-DAST-21, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.
[314] „Podaci o industrijskim poduzećima na području Kotarskog N.O-a Split“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 1.
[315] „Gospodarstvo i obnova: Proradila je peć karbida u DugomRatu“, *Slobodna Dalmacija*, 29. lipnja 1945.
[316] *Hidroelektrana Kraljevac 1912. – 1962.*, 51.

„crna kuća“, trebao iznositi četiri vagona dnevno.[317] Uz vapno, karbid, acetilen i cijanimid, tvornica je u drugoj polovici četrdesetih godina nastavila proizvoditi kisik i dušik, a njena je bitna karakteristika u tom razdoblju bila da je samo dio bazne sirovine uvozila, a svoje je proizvode dobivala postupno: kemijskom obradom vapnenca proizvodila je vapno, koje je služilo kao polazna sirovina za proizvodnju osnovnog tvorničkog proizvoda – karbida. Kemijskom se obradom karbida s jedne strane proizvodio acetilen, a s druge dušik i naposljetku cijanimid. Takav je način samu proizvodnju činio jeftinijom, a osim električne energije i baznih sirovina, proizvodnja se temeljila na pećima za vapno, karbid i cijanimid. Tvorničko se postrojenje sastojalo od dijela za proizvodnju karbida i plinova, odvojenog pogona za proizvodnju cijanimida te mehaničke, drvodjelske i električne radione, ljevaone, kemijskog laboratorija i glavnog skladišta. Pod upravom se tvornice nalazila i luka za utovar i istovar robe.[318]

Osim toga, oko tvornice su ubrzo počeli nicati radnički stanovi, ali i obrtna škola pa se Dugi Rat, u koji je dolazilo stanovništvo iz okolnih sela, a većinom iz Cetinskog kraja, time postupno pretvarao u malo gradsko središte, koje je svoj razvoj temeljilo gotovo isključivo na spomenutoj tvornici. Krajem su 1947. godine u krugu tvornice izgrađene 3 zgrade od po četiri stana, namijenjene radnicima doseljenima iz okolnih sela, a u blizini je oformljena Naučnička škola koju je, pak 1947. godine pohađalo 70 polaznika, koji su trebali biti osposobljeni za budući rad u obližnjoj tvornici.[319] Zahvaljujući radu inženjera Joze Roše na principu su izgaranja karbida proizvedene elektrode za usavršavanje proizvodnje cijanimida.[320] Spomenute su elektrode, osim upotrebe u samoj tvornici, trebale biti izvožene i u Italiju.[321] Pitanje snabdijevanja radnika hranom, tvornica je krajem desetljeća riješila otvaranjem vlastitog gospodarstva površine stotinu jutara u prilično udaljenim Našičkim Brežnicama, a unutar tvorničkih prostorija i oko nje ubrzo su formirane male specijalizirane prodavaonice tekstila i raznih svakodnevnih potrepština, kao i ambulanta, krojačka, postolarska i pekarska radionica te radnička kuhinja i menza koja je mogla hraniti 400 osoba dnevno.[322] Svoj je,

---

[317] „Gospodarstvo i obnova: Proradila je peć karbida u DugomRatu“, *Slobodna Dalmacija*, 29. lipnja 1945.

[318] „Tehnički podaci o stanju današnjem, dosadašnjim štetama te o mogućnostima rada u poduzeću „La Dalmatienne“ – električna centrala Kraljevac i elektrokemijska industrija Dugi Rat (27. 8. 1944.)“, HR-DAST-21, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.

[319] „U tvornici DugiRat radni kolektiv stvara uslove za proširenu proizvodnju“, *Slobodna Dalmacija*, 1. studenog 1947.; „Otvaranje stručne područne škole“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 3a.

[320] „U tvornici „La Dalmatienne“ u DugomRatu: proizvode se elektrode koje omogućuju proizvodnju cijanimida“, *Slobodna Dalmacija*, 1. svibnja 1946.

[321] Isto

[322] „Život radnika kolektiva Dugi Rat“, *Slobodna Dalmacija*, 1. studenog 1949.; „Tehnički podaci o stanju današnjem, dosadašnjim štetama te o mogućnostima rada u poduzeću „La Dalmatienne“ – električna centrala

međutim,jači industrijski razvoj i ova tvornica ostvarila tek u sljedećem desetljeću, a tijekom je 1947. godine promijenila i svoj naziv, službeno postavši „Tvornica karbida i cijanimida „Dalmacija“, čime je francuska inačica njenog imena konačno napuštena.[323] Krajem je četrdesetih godina „Dalmacija“ proizvodila 17 815 tona vapna, 17 818 tona karbida te 6 980 tona cijanimida godišnje, čime se ipak nije približila proizvodnji iz 1938. godine.[324] Za industrijski će iskorak dugoratska tvornica karbida i cijanimida trebati pričekati rekonstrukciju postojećih postrojenja, ali i poboljšanje u snabdijevanju električnom energijom do kojeg će doći izgradnjom većih elektroenergetskih postrojenja u cetinskom slivu.

2.4.3 Tvornica tjestenine i keksa „Cetina“ Omiš

Omiška je tvornica tjestenine i keksa „Cetina“ u prvim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata predstavljena kao „najveća tvornica u Jugoslaviji koja proizvodi tjesteninu i keks“.[325] Tvornica je osnovana 1920. godine, kada je registrirana kao javno trgovačko društvo „Cetina“, tvornica tjestenine Vlaho Franceschi i Drugovi, sa sjedištem u Splitu i postrojenjima koja su se nalazila u Omišu.[326] Krajem je 1927. godine u njoj montirana električna peć za kruh, koja je imala kapacitet od pola vagona kruha dnevno.[327] Sredinom je tridesetih godina „Cetina“ dosegla kapacitet od 1 tone kruha dnevno te je pokrenula i proizvodnju keksa, zapošljavajući pri tom 150 radnika.[328] Navedene je specijalizacije tvornica zadržala i u prvim mjesecima poslije Drugog svjetskog rata, kada je konfiskacijom prešla u ruke države, našavši se pod izravnom upravom Narodnog odbora Gradske općine Omiš.[329] Godine je 1945. „Cetina“ bilježila promet od 100 milijuna predratnih dinara godišnje, a sirovine je uglavnom dobavljala iz tadašnje Jugoslavije te u manjoj mjeri iz Istočne Njemačke.[330]

Kraljevac i elektrokemijska industrija Dugi Rat (27. 8. 1944.)“, HR-DAST-21, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.

[323] „SIZ fonda: Povijest tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat; „Pravila o organizaciji i poslovanju poduzeća“, HR-DAST-589,“Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 814.

[324] Za usporedbu, godine je 1938. tvornica proizvela 30 825 tona vapna, 31 125 tona karbida te 20 529 tona cijanimida. Vidi u „Kratka povijest tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat od 1908. godine / Proizvodnja u naturalnim pokazateljima po godinama (u tonama)“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat

[325] „Radnici tvornice „Cetina“ u Omišu takmiče se za prelaznu zastavicu“, *Slobodna Dalmacija*, 10. travnja 1947.

[326] „Tvornice tjestenine (God. 1945.)“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 8.

[327] Piplović, „Počeci industrijske izgradnje u Omišu“, 175.

[328] Isto, 175.

[329] „Cetina“ tvornica tjestenine Omiš“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 51.; „Cetina“ tvornica tjestenine Omiš / U ime naroda – presuda /Primopredaja tvornice i tvorničkih postrojenja, kao i zgrada u kojima se nalazi sama tvornica“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za narodnu imovinu, Kutija 6.

[330] „Statistički podaci – industrija tjestenine i keksa grad Omiš“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništo za lokalnu privredu, Kutija 8.

Godine je 1946. „Cetina“ proizvodila vagon tijesta, od čega se moglo proizvesti 2.5 tona kruha, kao i 700 kilograma keksa dnevno, a istovremeno je zapošljavala 110 radnika.[331] Slijedom toga, možemo zaključiti da je neposredno nakon završetka rata tvornica povećala obujam proizvodnje, uz istovremeno smanjenje broja zaposlenih radnika. Budući da je neposredno nakon završetka rata nastavila nesmetanu proizvodnju, čak ju pritom i povećavši,[332] može se zaključiti da tvornička postrojenja u ratu i nisu bila previše oštećena. Tijekom 1947. godine njena je proizvodnja nadmašila predratnu za 50%,[333] što opravdava zaključak da u „Cetini“ nakon rata nije bilo potrebno poduzimati ozbiljniju rekonstrukciju. U tom bi, naime, slučaju na povećanje proizvodnje vjerojatno trebalo nešto dulje pričekati. Osim razbijenih stakala na tvorničkoj zgradi,[334] ona je iz rata izišla gotovo neoštećena, što joj je olakšalo proizvodnju u prvim poslijeratnim mjesecima. Osim postrojenja za proizvodnju kruha i keksa, tvornica je u drugoj polovici četrdesetih godina imala i vlastitu tiskaru i pekaru.[335] Ipak, neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata „Cetina“ se suočavala s problemima uzrokovanima prvenstveno nedostatkom sirovine za proizvodnju tjestenine te čestom obustavom električne energije pa je povremeno morala obustavljati proizvodnju.[336] Osim toga, broj je zaposlenih radnika i dalje bio prevelik pa se u sljedećim godinama tvornica suočavala i s nužnošću otpuštanja viška radnika, do čega je došlo nakon provedene rekonstrukcije tijekom pedesetih godina. Godine je 1949. „Cetina“, vjerojatno pod političkim pritiskom, odustala od proizvodnje keksa,[337] pa je proizvodnja različitih vrsta tjestenine ostala njena jedina djelatnost. Vrhunac je proizvodnje u petom desetljeću prošlog stoljeća „Cetina“ dosegla 1948. godine, kada je proizvela 3 764 799 kilograma kruha i 246 547 kilograma keksa.[338] Daljnje je povećanje obujma proizvodnje i kvalitete proizvoda ovisilo o povećanju

[331]Broj je radnika u jednom razdoblju smanjen na 60, da bi se zatim ipak povećao. „Podaci o industrijskim poduzećima na području Kotarskog N.O-a Split“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 1.; „Kotarski komitet KPH Omiš: izvještaj za mjesec januar 1946.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj, Kutija 9.

[332] „Podaci o privremenim upraviteljima / Tvornica tjestenine i keksa „Cetina“ Omiš (1945.)“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 5.

[333] „Radnici tvornice „Cetina“ u Omišu takmiče se za prelaznu zastavicu“, *Slobodna Dalmacija*, 10. travnja 1947.

[334] „Podaci o industriji u Dalmaciji / proizvodnja za vrijeme rata“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.

[335] Isto; „Tvornice tjestenine“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 8.

[336] „Statistički podaci – industrija tjestenine i keksa grad Omiš“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništo za lokalnu industriju, Kutija 8.

[337] Proizvodnja je keksa najprije prepuštena zemunskoj tvornici „Nada Štark“, a potom ju je preuzelo beogradsko poduzeće „Soko“. „Referat o sastavljanju i podnošenju izvještaja Radničkog savjeta „Cetine“, tvornice tjestenine u Omišu, svome radnom kolektivu, a u svrhu što bolje pripreme za predstojeće izbore RS-a i NO-a ovog poduzeća (1960.)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš, Svezak XIV

[338] Isto

sušione, čime se dnevna količina proizvedenog kruha mogla povećati na 20 tona.[339] Tvornica je tjestenine svoj puni potencijal dosegnula tek tijekom sljedećih desetljeća, ali na ovom mjestu vrijedi istaknuti kako je riječ o jednoj od tvornica s najdužim kontinuitetom djelovanja na području Cetinskog kraja. Njeni počeci, naime, sežu u razdoblje završetka Prvog svjetskog rata, a kontinuitet je djelovanja omiška tvornica tjestenine zadržala do danas.

2.4.4 Tvornice cementa u Ravnicama

Jedina tvornica koja je na području „donjeg" toka rijeke Cetine osnovana u drugoj polovici četrdesetih godina prošlog stoljeća, a koja je preživjela na duže staze bila je tvornica cementa „Renko Šperac", smještena u Ravnicama, na jugoistočnom ulazu u Omiš. Navedena je tvornica započela s djelovanjem početkom 1948. godine, nakon prethodnog spajanja predratnih tvornica „Lavacat" i „Palaveršić".[340]

Prije su Drugog svjetskog rata u Ravnicama postojala dva privatna postrojenja namijenjena proizvodnji cementa, nastala uokolo nalazišta tupine (lapora), osnovne sirovine za proizvodnju cementa. Godine je 1908. privatni konzorcij iz Splita i Dubrovnika u Ravnicama izgradio „Cement – tvornicu portland cementa", koja je s vremenom promijenila vlasničku strukturu, a time i naziv, postavši „Lavocat & cie" i raspolažući trima pećima za proizvodnju cementa tipa portland.[341] To je bio početak razvoja starije sastavnice buduće ravničke cementare, koja je krajem dvadesetih godina unaprijedila proizvodnju obnovom četvrte peći, kao i gradnjom armirano-betonske žičare te silosa za tupinu, ispred samih peći.[342] Prije početka Drugog svjetskog rata 131 je zaposlenik tvornice proizvodio 150 tona portland cementa dnevno, a završetkom je rata tvornica konfiscirana od strane države,[343] te je, uslijed nedostatka ugljena antracita u prvim poratnim mjesecima rad u njoj bio privremeno obustavljen.[344] Tvornička je zgrada u ratu neznatno oštećena, ali su nakon njegovog završetka tri od četiri postojeće peći bile u neispravnom stanju,[345] pa je više sredstava trebalo uložiti u popravak postrojenja nego u obnovu same zgrade. Osim toga, problem je tvornice u prvim poslijeratnim mjesecima predstavljao i nedostatni kapacitet vlastitog tupinoloma, kao i

[339] „Podaci o industriji u Dalmaciji / proizvodnja za vrijeme rata", HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.
[340] „U blizini tvornice cementa „Ranko Šperac" kod Omiša grade se 4 stambene zgrade za radnike tvornice", *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1948.
[341] Piplović, „Počeci industrijske izgradnje u Omišu", 173.
[342] Isto 174.
[343] „Kotarski sud u Omišu – Rješenje o postupku izvršenja konfiskacije imovine „Lavocat & cie", HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za narodnu imovinu, Kutija 5.
[344] „Podaci o industrijskim poduzećima na području Kotarskog N.O-a Split", HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 1.
[345] „Podaci o industriji u Dalmaciji / proizvodnja za vrijeme rata", HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.

potreba za uvozom kamenog ugljena, antracita. Osim toga, njena je proizvodnja ovisila o obnovi u ratu oštećenog električnog voda Kraljevac – Dugi Rat. Tijekom je 1945. tvornica započela s proizvodnjom, a broj se njenih radnika u tom razdoblju smanjio na 38,[346] da bi se u sljedećim mjesecima, kada je tvornica osigurala uvjete za normalan rad, njihov broj povećao.

Početak se druge sastavnice buduće tvornice „Renko Šperac“ veže uz 1928. godinu. Tada je, naime, privatni poduzetnik i povratnik iz Amerike Nikola Palaveršić u blizini vlastitog tupinoloma pristupio podizanju tvornice cementa, čija je jedina peć imala kapacitet od 60 tona cementa dnevno. Osim zgrade od armiranog betona, Palaveršić je sagradio i obalu za utovar sirovine i istovar svog proizvoda.[347] Tvornica je prije rata zapošljavala 47 radnika i proizvodila 4.5 vagona cementa dnevno, a neposredno njegovog završetka privremeno je obustavila proizvodnju zbog istih razloga kao i obližnja tvornica „Lavocat & cie“.[348] Tvornička je peć i nakon završetka rata ostala u ispravnom stanju, a manja se ravnička cementara neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata suočavala s istim problemima kao i nešto starija susjedna tvornica. Tvornička je zgrada ostala gotovo neoštećena, ali je opljačkan dio alata za rad,[349] kojeg je završetkom rata trebalo pribaviti. Predradnje za pokretanje proizvodnje obavljene su krajem 1944. godine pa je proizvodnja i u ovoj tvornici započela 1945. godine, kada se, međutim u njoj proizvodio nepakirani cement slabije kvalitete, na kojem je, pak, radilo tek 10 radnika.[350] Ovaj nam podatak svjedoči da je tvornica službenog naziva „Industrija portland cementa N. Palaveršić d.s.o.j.“ u narednim mjesecima trebala uložiti dodatna sredstva u suvremenizaciju postojećeg postrojenja. Osim toga, vrijedi napomenuti da je ova tvornica ostala u privatnom vlasništvu obitelji Palaveršić sve do spajanja s tvornicom „Lavocat & cie“, kada je imala mogućnost za proizvodnju 5 vagona cementa dnevno.[351]

---

[346] „Lavocat i cie“ – tvornica umjetnog portland cementa „Le Lion“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu“, Kutija 3.
[347] Piplović, „Počeci industrijske izgradnje u Omišu“, 174.
[348] „Podaci o industrijskim poduzećima na području Kotarskog N.O-a Split“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 1.
[349] „Podaci o industriji u Dalmaciji / proizvodnja za vrijeme rata“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.
[350] „Tvornica cementa „N. Palaveršić“ Omiš – sedmični izvještaj rada od 5. 12. do 10. 12. 1944.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 3.
[351] „Industrijska poduzeća na području Oblasnog N.O. Dalmacije“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 16.

Godine je 1947. odlučeno da će se dvije spomenute tvornice cementa spojiti u jednu,[352] čime je sljedeće godine nastala prva omiška tvornica koja je osnovana poslije Drugog svjetskog rata – tvornica cementa „Renko Šperac“. Da je ova državna tvornica već u prvim danima zapošljavala određeni broj radnika koji su pristigli iz okolnih sela, najbolje svjedoči podatak da se već početkom 1948. godine u njenoj blizini „grade 4 stambene zgrade za radnike tvornice“.[353] U početnim je mjesecima najveći problem novoosnovanoj cementari predstavljao rad na primitivnim strojevima, a njeni su radnici u najskorije vrijeme trebali izgraditi vodovod za potrebe same tvornice, kao i cestu koja je trebala spojiti dva dislocirana postrojenja koja su fuzijom dviju predratnih tvornica postali sastavnicama nove tvornice cementa.[354] Dio je predratnih postrojenja 1947. godine otpremljen u makedonski Šar,[355] pa je nakon fuzije ravnička cementara raspolagala tek s dvije pomalo zastarjele peći. Početni je plan proizvodnje cementa bio preoptimističan, s obzirom na brojne probleme novoosnovane tvornice, na koje se nadovezao i problem transporta, koji je „zbog lošeg vremena“ početkom 1948. godine „bio loš.“[356] Stoga je ostvareno tek nešto više od 49% plana proizvodnje cementa za razdoblje od 10. do 20. veljače iste godine.[357] Osim cementa, u tvornici je zabilježena i proizvodnja jedne vrste opeke, klinkera, čija je proizvodnja u početnom razdoblju djelovanja tvornice ipak polučila bolje rezultate pa je ravnička cementara po pitanju proizvodnje klinkera držala krajem desetljeća primat među dalmatinskim tvornicama slične namjene.[358] Krajem je desetljeća tvornica iz svojih resursa osposobila peć namijenjenu proizvodnji kreča i vapna, kapaciteta dva vagona kreča dnevno.[359] Time je zadovoljavala potrebe cijele Dalmacije, a značaj joj je po pitanju proizvodnje kreča opao izgradnjom specijalizirane tvornice koja je za tu namjenu osnovana u Skradinu. Kao i ostale tvornice Cetinskog kraja i ravnička će tvornica cementa svoj puni potencijal ostvariti u sljedećim

---

[352] „Popis državnih industrijskih i rudarskih poduzeća Oblasti Dalmacije (24. X 1947.)“, HR-DAST-21, ONOD, Komunalni poslovi, Kutija 8.

[353] „U blizini tvornice cementa „Ranko Šperac“ kod Omiša grade se 4 stambene zgrade za radnike tvornice“, *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1948.

[354] Isto; Zgrada je bivše tvornice „Lavocat & cie“ predstavljala Pogon „A“ novoosnovane tvornice, dok je zgrada bivše tvornice „Palaveršić“ predstavljala njen Pogon „B“. Više o tome vidi u „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II) / Tvornica cementa „Renko Šperac“ Omiš“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 51.

[355] „Analiza rada članova radničkog samoupravljanja od 1950. godine do konca 1956. godine – Tvornica cementa „Renko Šperac“ Ravnice kod Omiša“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš, Registrator (1957. Arhiva)

[356] „Radni kolektiv tvornice cementa „Ranko Šperac“ u Omišu izvršio je plan proizvodnje klinkera u drugoj dekadi veljače za 102%, a plan cementa za svega 49.2%, *Slobodna Dalmacija*, 27. veljače 1948.

[357] Isto

[358] „Tri tvornice Dalmatinske industrije cementa premašile mjesečni plan proizvodnje klinkera“, *Slobodna Dalmacija*, 7. rujna 1949.

[359] „U Ravnicama je osposobljena peć za proizvodnju kreča“, *Slobodna Dalmacija*, 21. kolovoza 1949.

desetljećima, tijekom kojih će obnoviti veći dio svog postrojenja, uključujući i strojeve za proizvodnju.

2.4.5 Tvornica tehničkih ulja „IFA“ („Prvi mosorski odred“) Omiš

U omiškom je predjelu „Punta“ u drugoj polovici četrdesetih godina prošlog stoljeća svoj predratni razvoj nastavila i tvornica tehničkih ulja „IFA“ u Omišu. Ona je osnovana u međuratnom razdobljukao privatna firma izvjesnog Josipa Juraca, da bi ju 1938. preuzeo Ivica Jaročević pokrenuvši u njoj pogon za proizvodnju ekstrakata lanenog ulja i rafiniranje ulja od soje.[360] Osim toga, „IFA“ je već u međuratnom razdoblju pokrenula proizvodnju sapuna, prerađujući ostatke maslinovih koštica.[361] Tvornička je zgrada iz rata izišla s određenim oštećenjima. Osim krovne konstrukcije, uništena je i zgrada za administraciju te laboratorij i mlinske zgrade, dok su strojevi za proizvodnju uglavnom ostali neoštećeni.[362] Stoga je na njoj trebalo izvršiti građevinske radove, kako bi mogla nastaviti s proizvodnjom. Radovi su na oštećenim dijelovima potrajali do početka 1946. godine,[363] a nedugo je potom „IFA“ nastavila s proizvodnjom. U prvim se poratnim mjesecima, nakon što je iz privatnih prešla u ruke države, tvornica specijalizirala za proizvodnju sulfurnog ulja, koje je trebalo biti prijelazna sirovina za proizvodnju sapuna, ali i lijeka nazvanog „buhačev ekstrakt“.[364] Tvornica je tijekom 1946. godine trebala zapošljavati od 26 do 30 radnika,[365] a u istom je razdoblju stvarno zapošljavala 18 ljudi,[366] predstavljajući time najmanje omiško industrijsko postrojenje. Neposredno je prije toga proizvodila 50 kilograma eteričnih ulja dnevno te 150 tona sulfurnog ulja godišnje.[367] U prvim je poslijeratnim godinama „IFA“ djelovala kao dio istoimene tvornice farmaceutskih preparata u Zagrebu,[368] koja se nedugo potom prenamijenila u tvornicu lijekova „Pliva“. Godine je 1947. tvornica odvojena od „Plive“ i službeno predana na upravu Oblasnom narodnom odboru za Dalmaciju.[369]

---

[360] Piplović, „Počeci industrijske izgradnje u Omišu“, 178.
[361] „Podaci o industriji u Dalmaciji / proizvodnja za vrijeme rata“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.
[362] Isto
[363] „Kotarski komitet KPH Omiš: izvještaj za mjesec januar 1946. godine“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj / Omiš“, Kutija 9.
[364] „Tvornica sulfurnog ulja u Omišu započinje proizvodnjom“, *Slobodna Dalmacija*, 27. siječnja 1946.
[365] Isto
[366] „Podaci o industrijskim poduzećima na području Kotarskog N.O-a Split“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 1.
[367] „Industrijska poduzeća na području Oblasnog N.O. Dalmacije“, HR-DAST,21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 16.
[368] „Tvornica ulja Omiš /Preuzimanje tvornice sulfurnog ulja „Ifa d. d. u Omišu“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 26.
[369] „Rješenje da se poduzeće „IFA“ tvornica sulfurnog ulja u Omišu preda na upravljanje Oblasnom NO-u za Dalmaciju“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 26.

Iako je „IFA“ svoj prosperitet temeljila na proizvodnji ulja iz raznih polaznih sirovina, ona je tijekom desetljeća više puta mijenjala pravac djelovanja, ponekad služeći kao spona između poljoprivrede i ostalih industrijskih poduzeća, sakupljajući biljku brnistru za potrebe tekstilne industrije. Tvornica se za preradu lokalno rasprostranjene biljke žuke (brnistre), odlučila početkom 1948. godine. Žukino je vlakno, kao proizvod tvornice, trebalo biti iskorišteno u tekstilnoj industriji, i to u najvećoj mjeri za proizvodnju ručnika, košulja, jastučnica te radnih odijela i konopa.[370] Tvornica je na državnom zemljištu trebala organizirati plantaže zasijane brnistrom. Međutim, navedeni plan vjerojatno nije dao opipljive rezultate pa se od njega vrlo brzo odustalo. U drugoj je polovici iste godine ona promijenila naziv, službeno postavši Tvornica ribljih i biljnih tehničkih ulja „Prvi mosorski odred“,[371] a predmet joj je poslovanja predstavljala „proizvodnja i prodaja ribljih ulja od ribljih otpadaka, biljnog ulja pomoću ekstrakcije iz biljnih klica i maslinovih koštica te proizvodnja ribljeg brašna“.[372] Krajem se četrdesetih godina broj radnika povećao na 25,[373]proizvodeći istovremeno 165 tona tehničkih ulja i 14 tona buhačevog ekstrakta na godinu.[374] Proizvodnju je biljnog i ribljeg ulja tvornica nastavila i tijekom pedesetih godina, tijekom kojih će, zbog kronične nelikvidnosti, loše kvalitete proizvoda uzrokovane nedostatnom tehničkom opremljenošću,[375] ali i zbog svog štetnog djelovanja na omiški turizam biti likvidirana.

2.4.6 Rudnici u „gornjem“ dijelu cetinskog toka

Kao dio materijalne obnove devastiranog prostora, neposredno je nakon završetka Drugog svjetskog rata započeo proces obnove postojećih rudnika u sinjskom okruženju. Tako su već krajem 1944. godine otpočeli radovi na čišćenju rudnika ugljena u selima uokolo najvećeg cetinskog grada - u Ruduši, Košutama, Lučanima i Turjacima. Navedeni su ugljenokopi trebali služiti industriji, električnim centralama te sinjskoj željeznici, dok se jedan dio ugljena trebao iskoristiti i u vojne svrhe.[376] Ugljenokopi su iz rata izišli potpuno devastirani, u njima nije bilo nikakvih instalacija, a pokradeni su i mehanički uređaji za

[370] „Počela je radom tvornica za preradu žuke u Omišu“, *Slobodna Dalmacija*, 18. travnja 1948.
[371] „Mjesna narodna fronta Omiš – Oblasnom narodnom odboru Dalmacije (4. 3. 1948.)“, HR-DAST-21, ONOD Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 26.
[372] „Registar državnih privrednih poduzeća (i graditeljskih) Kotar Split (svezak 1) / „Prvi mosorski odred“ tvornica ribljih i biljnih tehničkih ulja Omiš“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 50
[373] „Popis poduzeća lokalnog značaja po granama – kotar Split“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 23.
[374] „Poduzeća koja bi trebala da budu pod upravom ONOD-e, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 16.
[375] „Problematika poduzeća „Prvi mosorski odred“ Omiš“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 61.
[376] „Pod vrlo teškim uslovima osposobljuju se sinjski ugljenokopi i promet“, *Slobodna Dalmacija*, 5. prosinca 1944.

eksploataciju sirovine.[377] Osim toga, posao su u radu sinjskih rudnika u prvim poslijeratnim mjesecima otežavale i još nedovršene prometne komunikacije, kao i pomanjkanje stručnjaka za eksploataciju ugljena.[378] Godine je 1945. većina zaposlenih u sinjskim ugljenokopima obavljala poslove oko njihovog dovođenja u funkciju, a tek se 20% njih bavilo svojom primarnom djelatnošću – kopanjem ugljena.[379] Da bi se u njima mogla nastaviti redovna proizvodnja, rudnike je trebalo očistiti i suvremenizirati, u prvom redu mehanizirati. Dok je prvi dio izvršen u prvim poratnim godinama, posao je uvođenja mehanizacije u rudokope bio mnogo skuplji pa do kraja četrdesetih godina ni u jednom sinjskom rudniku nije ozbiljnije ni započet. Na poslovima su čišćenja četiri sinjska rudokopa krajem 1944. godine ukupno sudjelovala 183 radnika, koji su pritom iskopali 596.5 tona ugljena.[380] Iz spomenutog podatka vidimo da su se poslovi pripremanja rudnika za normalnu proizvodnju i samo kopanje ugljena u prvim poratnim mjesecima odvijali paralelno jedan s drugim, a taj je posao vjerojatno započeo još za trajanja rata. Posao je pripremanja rudnika za normalnu proizvodnju, kao i transport dijela sirovine prema splitskom industrijskom bazenu djelomično olakšan puštanjem u promet uskotračne željezničke pruge Sinj – Split, pred kraj 1944. godine.[381]

Najveći je rudnik u okolini Sinja bio onaj u Turjacima, koji je neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata zapošljavao 78 radnika.[382] Prije toga je, međutim, trebalo izvršiti pripremu rudnika za normalnu proizvodnju. Paralelno s obnovom, u ugljenokopu je u Turjacima nastavljen opasan posao vađenja sirovine bez potrebne mehanizacije, a završetkom obnove u njemu se očekivala produkcija 4-5 vagona ugljena dnevno.[383] Ostala su tri ugljenokopa bila smještena u Košutama, Lučanima i Ruduši. Neposredno je nakon završetka rata ugljenokop u Košutama bio pod vodom pa je trebalo osigurati električnu pumpu da bi se iz jame odstranio višak vode nakon čega je rudnik trebao osigurati vađenje 10 vagona ugljena na dan,[384] čime se ovaj ugljenokop u selu kod Trilja trebao prometnuti u najbogatiji ugljenokop šireg sinjskog bazena. Rudnik je u Lučanima nakon izvršene obnove i čišćenja, na

[377] „Izvještaj odsjeka rudarstva“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.
[378] Isto
[379] Isto
[380] Podaci nam o broju zaposlenih na pripremanju rudnika nisu sasvim pouzdani jer se u različitim izvorima različito navode. Razlog tome treba tražiti u činjenici da su jedan dio radne snage zaposlene na tom projektu predstavljali ratni zarobljenici, a ne samo radnici u ugljenokopu, kao i u promjenjivim potrebama za brojem radne snage u pojedinim rudnicima. „Izvještaj o rudarstvu: podaci rada na pojedinom rudniku“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 2.
[381] „Podaci o radu na rudnicima lignita i mrkog ugljena od 1. 4. do danas“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 16.
[382] „Pod vrlo teškim uslovima osposobljuju se sinjski ugljenokopi i promet“, *Slobodna Dalmacija*, 1. prosinca 1944.
[383] „Izvještaj odsjeka rudarstva“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 1.
[384] Isto

čemu je krajem 1944. i početkom 1945. godine radilo 30 ljudi, trebao dnevno osiguravati tri vagona lignita, dok je najmanje izdašan bio ugljenokop u Ruduši, koji je nakon obnove trebao davati jedan vagon ugljena na dan,[385] zapošljavajući istovremeno 39 radnika.[386] Najvažnija je sirovina kojom su ugljenokopi raspolagali bio lignit, koji se naveliko koristio kao građevni, ali i ogrjevni materijal. Ta se vrsta ugljena prije rata uglavnom izvozila na inozemna tržišta, a slijedeći vjerojatno pomalo prenapuhane navode „Slobodne Dalmacije“ u prvoj poslijeratnoj godini samo ga je u sinjskim ugljenokopima iskopano 5 000 tona.[387] Potreba se, međutim, za lignitom smanjila uspostavljanjem prometne komunikacije Splita i Drniša, u čijoj su, pak, okolini djelovali rudnici za industriju korisnijeg mrkog ugljena. Slijedom toga, već je u drugoj polovici 1945. godine drastično opala proizvodnja lignita u sinjskim rudnicima, kao i broj radnika zaposlenih u njima. U travnju su 1945. godine sinjski ugljenokopi ukupno proizveli 320 tona lignita, pri čemu je zaposlenje u njima pronašlo 165 radnika, da bi se u kolovozu iste godine proizvodnja smanjila na 126 tona ugljena, a broj radnika pao na 27.[388] Neposredno nakon vraćanja sinjskih rudnika u stanje pri kojem je bila moguća kakva-takva redovna proizvodnja, smanjio se tako interes za njihove proizvode. Tako su u najvećem dijelu druge polovice četrdesetih godina sinjski rudnici igrali sporednu ulogu u industrijskom razvoju „gornjeg“ cetinskog porječja, ali su svoju produkciju nastavili i tijekom pedesetih godina, kada su, pod nadzorom države, oformili jedinstvenu privrednu organizaciju nazvanu „Rudnici sinjskih žrtava“. Njihov je razvoj zbog tehničke zaostalosti, ali i smanjene potrebe za lignitom ostao u sjeni značajnijih industrijskih postrojenja koji će se oformiti u njima bliskom okruženju.

Osim ugljenokopa, u sinjskoj su okolici postojale i bogate zalihe sadre u Karakašici, kao i mrkog ugljena u Koljanama, mramora u Lučanama te gline u Sinju, Lučanama, Hrvacama, Satriću i Strmendocu.[389] Međutim, osim djelomično sadre, ostala su rudna bogatstva na tom području do kraja četrdesetih godina ostala gotovo u potpunosti neiskorištena. Sadra se iskorištavala zahvaljujući rudniku situiranom u Karakašici još krajem dvadesetih godina.[390] On će, međutim, svoj poslijeratni potencijal početi ozbiljnije ostvarivati tek tijekom pedesetih

[385] Isto
[386] „Izvještaj o rudarstvu: podaci rada na pojedinom rudniku“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 2.
[387] „Iskoristimo za ogrjev sinjski lignit“, *Slobodna Dalmacija*, 19. kolovoza 1945.
[388] „Podaci o radu na rudnicima lignita i mrkog ugljena od 1. 4. do danas“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 16.
[389] „Pojave rudnog blaga / kotar Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 49.
[390] Vrgoč, Martin, *Pregled povijesti grada Sinja* (Sinj: Matica hrvatska, 2009.), 120.

godina,[391] kada će posredstvom istoimene tvornice osiguravati polaznu sirovinu za tvornice cementa i gipsa smještene u širem splitskom industrijskom području. Do kraja su četrdesetih godina bogata nalazišta sadre u blizini Sinja uglavnom ostala neiskorištena.

2.4.7 Ciglana „Banić“ Sinj

U „gornjem“ je cetinskom toku u drugoj polovici četrdesetih godina prošlog stoljeća egzistirala isključivo ona vrsta industrije koja se vezala uz građevinarstvo. S obzirom na prilično visok stupanj porušenosti prostora i potrebe za njegovom materijalnom obnovom, građevna je industrija u tom razdoblju mogla ostvariti ograničen razvoj. Osim rudnika, industrijski je predstavnik „gornjeg“ toka rijeke Cetine u prvim poratnim godinama bila i ciglana „Banić“, smještena u Ruduši kod Sinja. Navedena je tvornica, koja je osnovana 1930. godine, „prije rata imala 100 radnika i bila jedna od većih u Dalmaciji“.[392] Na pogodnom ju je mjestu, u blizini ugljenokopa u Ruduši osnovao privatni investitor Ivan Banić, kojem su se nedugo potom kao partneri pridružili Jakov Čulić i Zlatko Neumann iz Splita.[393] U međuratnom je razdoblju tvornica, koja je s vremenom promijenila naziv u „Parna ciglana Čulić i drugovi“ dnevno proizvodila 20 000 opeka i crjepova.[394] Ona je umnogome ovisila o susjednim ugljenokopima jer je svoje finalne proizvode dobivala prerađujući polaznu sirovinu, prije svega glinu, a za rad tvorničkih peći bile su potrebne velike količine ugljena. U ratu je, međutim, ciglana pretrpjela izvjesna oštećenja pa ju je po njegovom završetku trebalo rekonstruirati.

Obnova je tvornice trajala do 1945. godine, a u tom je razdoblju ona zapošljavala 100 radnika, uz kapacitet od 2 000 000 komada glinene robe godišnje, čime se njezin predratni kapacitet smanjio za trećinu.[395] Na kraju je desetljeća tvornica zapošljavala 170 radnika.[396] Uz obnovu postrojenja, trebalo je izgraditi tvorničku sušionu, u kojoj će se skladištiti sirovina. Za to je 1948. godine predviđen kredit od 100 000 dinara.[397] Osim cigle, tvornica je proizvodila opeku, crjepove i drugi građevinski materijal, a u vrijeme neposredno nakon završetka rata, u ozračju najjače materijalne obnove, potražnja je za njenim proizvodima bila izuzetno velika

---

[391] „Pogon „Sadre“ Sinj – predaja u nadležnost lokalnih vlasti“, HR-DAST-21, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 61.
[392] „Otvaranje radničkog doma u Sinju“, *Slobodna Dalmacija*, 25. srpnja 1945.
[393] *Sinj – pogled na stvaranje jednog grada* (Sinj: Kulturno – umjetničko središte, 2012), 67.
[394] Isto 67.
[395] „Tvornice cementa i ciglane“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu industriju, Kutija 15.; „Popis industrijskih i zanatskih poduzeća na području kotara Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 1.
[396] „Zapisnik sa sastanka biroa Kotarskog komiteta Sinj, održanog dana 26. 4. 1950.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj / Omiš, Kutija 9.
[397] „Izgradnja ciglane u Sinju“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 19.

pa ju ograničeni kapacitet sinjske ciglane često nije mogao zadovoljiti. Osim obnove, u prvim se poratnim mjesecima tvornica suočavala sa zastarjelosti postrojenja pa se 1946. godine sve glasnije postavljalo pitanje o potrebi njene rekonstrukcije,[398] koja međutim nije ostvarena do kraja četrdesetih godina, iako je 1947. godine za nabavu dijela postrojenja, izmjenu dotrajalih dijelova pogona i nastavak manjih građevinskih radova na tvorničkoj zgradi tvornica potraživala 650 000 dinara.[399] Razvoj je ciglane umnogome ovisio o kopanju sirovine, prije svega ugljena i gline. Budući da se nalazila blizu ugljenokopa, tvornica je mogla nabavljati pogonsko gorivo, prije svega ugljen lignit, po vrlo pristupačnim cijenama, što joj je u prvim poslijeratnim godinama omogućilo da ostane jedna od najznačajnijih tvornica takvog tipa u Dalmaciji, proizvodeći neposredno nakon obnove 50 000 komada crjepova i 100 000 komada opeke.[400] Plan se proizvodnje 800 000 komada opeke i 800 000 komada crijepa za 1948. godinu pokazao preoptimističnim pa je, uslijed loše kvalitete ugljena i nedostatka sušione, smanjen na 720 000 komada opeke i 600 000 komada crijepa.[401]

Završetkom je prve faze materijalne obnove prostora značaj tvornice ponešto opao, a problem joj je predstavljala i česta obustava rada rudnika ugljena, uslijed njihovih tehnoloških nedostataka. Osim toga, neposredno nakon završetka rata u njenoj blizini nije postojalo uređeno glinište,[402] iako su postojale bogate naslage gline. Zbog svega se navedenog krajem četrdesetih godina smanjila potražnja za njenim proizvodima pa sinjska ciglana 1947. godine posluje s gubitkom koji je iznosio 1 200 000 dinara.[403] Sljedeće se godine tvornica suočila i s poplavom pri kojoj je obližnji potok Goručica uništio tvorničku peć pa se postavilo pitanje izgradnje nove krušne peći i njenog situiranja na višu lokaciju, kao i uređenja toka Goručice.[404] Potreba će se za uređenim lokalitetom za kopanje gline djelomično riješiti tek u sljedećem desetljeću, što će omogućiti nastavak djelovanja sinjske ciglane, koja će ipak tijekom pedesetih godina ostati u sjeni novoosnovane tvornice konca i prediva „Dalmatinke“, prve tvornice koja je u području „gornjeg“ toka rijeke Cetine osnovana nakon Drugog

[398] „Ministarstvo industrije i rudarstva – Kontrolni odjel (25. 10. 1946.)“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 15.
[399] „Obrazloženje traženja prve kvote investicija koje će se utrošiti do 31. 3. 1947.“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 70.
[400] „Obnovljena ciglana u Sinju započinje proizvodnjom“, *Slobodna Dalmacija*, 15. kolovoza 1945.
[401] „Zapisnik o izvršenoj kontroli u Ciglani kot. N.O. Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 19.
[402] „Ministarstvo industrije i rudarstva – Kontrolni odjel (25. 10. 1946.)“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 15.
[403] „Pitanje daljnje proizvodnje Ciglane Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 19.
[404] „Izvještaj o stanju postrojenja ciglane nastale nakon poplave od 6. IX 1948.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 19.

svjetskog rata. Godine je 1948. eksproprijacijom u korist države riješen imovinsko – pravni spor s predratnim vlasnicima i njihovim nasljednicima,[405] pa je sinjska ciglana, koja je nedugo potom preuzela ime lokalnog narodnog heroja Tadije Anušića,[406] u šesto desetljeće dvadesetog stoljeća uplovila kao tipično real-socijalističko industrijsko postrojenje, u kojem je privatna inicijativa u potpunosti iskorijenjena.

2.4.8 Razvoj obrta u Cetinskom kraju do kraja četrdesetih godina

Osim industrije, sekundarni je sektor gospodarstva predstavljao i obrt. Za razliku od industrijskih postrojenja koja su završetkom Drugog svjetskog rata prešla pod nadzor države, obrt je i u Cetinskom kraju većinom ostao u rukama privatnih djelatnika. Tako je u razdoblju sveopće kolektivizacije, privatna inicijativa upravo preko rasprostranjenih obrtnih radionica pronašla svoje mjesto i u sekundarnom gospodarskom sektoru iako je manji broj obrtnih radnji ostao u tzv. državnom i zadružnom sektoru.[407] Budući da se nisu uklapali u koncept propagirane nacionalizacije, više razine vlasti obrtnicima nisu posvećivale ni izbliza toliko pozornosti kao industrijskim postrojenjima pa je o razvoju obrta u onodobnim izvorima puno teže pronaći konkretne podatke. Osim što se razvijao u gradu, obrtne su se radionice mogle pronaći i u cetinskim selima, prvenstveno u raznim oblicima zadruga (postolarske, radno – namješteničke,…), ali i u privatnim mlinicama. Kako smo tim vrstama obrta dužnu pozornost posvetili u poglavljima posvećenima selu i razvoju primarnog gospodarskog sektora, na ovom ih mjestu nećemo pobliže spominjati.

U Sinju je, kao najvećem gradu Cetinskog kraja 1949. godine egzistiralo 13 različitih vrsta obrta. Ta se grana djelatnosti razvrstala u ukupno 117 obrtnih radionica, u kojima je ukupno zaposlenje pronašlo 153 radnika.[408] Najviše je radionica otpadalo na spomenute mlinare (25), zatim na postolare (20) te kovače i opančare (po 19). Ostale su vrste obrta bile mnogo manje zastupljene, a među njima su dominirali stolari (10 radnji), kolari (3 radnje) i

[405]Ciglana je prije prelaska pod državni nadzor bila u zajedničkom vlasništvu privatnikaJakova Čulića (45% vlasničkog udjela), Zlatka Neumana (40%) i Franka Banića (15%). Slijedeći izvore, Banić i Čulić svoj su udio darovali državi, dok su Neumanov dio naslijedili sinovi, dok ga naposljetku nijeeksproprirala država. O tome vidi u: „Prijedlog Izvršnog odbora za uređenje imovinsko – pravnog stanja Parne ciglane u Sinju“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 19.

[406] „Registar državnih privrednih poduzeća Sinj / Ciglana „Tadija Anušić“ – kotarsko poduzeće za proizvodnju opeke i crijepa“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.

[407] U tadašnjem je sinjskom kotaru krajem petog desetljeća prošlog stoljeća egzistiralo 158 obrtnih radnji, od čega je njih 148 bilo u privatnim rukama, 7 ih je potpadalo pod državni, a 3 pod zadružni sektor. U splitskom je kotaru od 285 obrtnih radnji, njih 264 otpadalo na privatni, 17 na zadružni, a tek 4 na državni sektor. O tome vidi u „Pregled obrtnih radnji i obrtnika na dan 1. 1. 1950. godine na području Oblasti Dalmacije“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 85.

[408] „Kotarski NO Sinj: popis poduzeća lokalnog značaja po granama“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 23.

krojači (2 radnje).[409] U cijelom je tadašnjem kotaru krajem iste godine radilo ukupno 158 obrtnih radnji, koje su zapošljavale ukupno 258 radnika.[410] Ako izuzmemo krojački obrt, pri kojem je u dvije radnje u Sinju bio zaposlen 21 radnik, možemo zaključiti da je razvoj obrta uglavnom padao na leđa samog vlasnika, koji je vrlo rijetko zapošljavao jednog ili najviše dva pomoćnika. Prosjek su zaposlenih obrtnika i naučnika u kotaru podizali oni obrti koji su se razvijali unutar društvenih organizacija: tvornica ili zadruga. Većina je zaposlenih u sekundarnom gospodarskom sektoru posao pronašla u industriji, a u „gornjem" cetinskom području tijekom četrdesetih godina niti industrija nije bilježila značajniji rast pa se većina stanovnika bavila poljoprivredom, a rjeđe i stočarstvom. Privatni obrtnici očito nisu imali mogućnosti zapošljavati radnu snagu pa iz toga možemo zaključiti da niti njihov materijalni položaj nije bio pretjerano povoljan, a obrtom su se bavili da bi zadovoljili svoje egzistencijalne potrebe, često ga kombinirajući s poslom kojeg su obavljali u poljima ili nedovoljno razvijenim tvornicama. Umjesto privatnih obrtnika, brigu su o osposobljavanju novih majstora, osim zanatskih škola u Sinju i Dugom Ratu, na sebe preuzele obrtničke radionice u nacionaliziranim tvornicama ili specijalizirani oblici zadruga.

Neposredno je nakon završetka Drugog svjetskog rata u omiškom središtu djelovalo 75 obrtnih radnji, a od toga 26 mesarskih, 13 postolarskih, 10 mlinarskih, 9 kovačkih te po 6 drvodjeljskih i brijačkih.[411] U sinjskom je kotaru u istom razdoblju djelovalo 55 obrtnih radionica, pri čemu je bilo najviše onih mlinarskih (12) te mesarskih, kovačkih i brijačkih (po 8).[412] Na području je splitskog kotara (prostor puno širi od „donjeg" cetinskog toka) pred kraj desetljeća postojalo 12 različitih vrsta obrta, pri čemu su dominirali mesari (74 radnje), električari (72), postolari i opančari (68), kovači i potkivači (44) te brijači i frizeri (41).[413] Zadnji nam, međutim, podatak ne svjedoči koliko ih je točno bilo rasprostranjeno u „donjem" cetinskom porječju, ali nemamo razloga sumnjati da su se karakteristike obrtnih radnji u širem omiškom području drastično razlikovale od onih u „gornjem" dijelu cetinskog toka u istom razdoblju. Njihov se broj u odnosu na onaj neposredno nakon završetka rata, kao uostalom i u sinjskom kotaru, vjerojatno dosta povećao, ali obrti su se u „donjem" cetinskom području u drugoj polovici četrdesetih godina ipak razvijali u debeloj sjeni industrije.

---

[409] Isto

[410] „Pregled obrtnih radnji i obrtnika na dan 1. 1. 1950. godine na području Oblasti Dalmacije", HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 85.

[411] Ostali su zabilježeni obrti pekarski (2 radnje) te zidarski, krojački i fotografski (po 1 radnja). O tome vidi u „Izvještaj odsjeka obrta", HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 5.

[412] Osim spomenutih zabilježeni su i zidarski i postolarski obrt (po 5 radionica), drvodjeljski (4), zlatarski (2) te krojački, pekarski i remenarski (po 1 radionica). Više vidi u „Izvještaj odsjeka obrta", HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 5.

[413] „Pregled obrta na području Oblasti Dalmacije", HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 85.

2.4.9. Nedostatni razvoj turizma

U razdoblju druge polovice petog desetljeća dvadesetog stoljeća na području Cetinskog kraja gotovo da i nije bilo spomena o turističkoj djelatnosti. Tako se od događaja važnih za razvoj turizma spominje tek otvaranje hotela „Dinara“ u Omišu u drugoj polovici 1946. godine. Taj je hotel raspolagao s 25 soba, brojeći ukupno 32 ležaja,[414] a njegov je kapacitet u sljedećem desetljeću dodatno proširen. Osim spomenutog, svoj je predratni razvoj u istom gradu nastavio i hotel „Slavinj“, raspolažući neposredno nakon završetka rata sa 16 soba,[415] a dio su turističke ponude nudili i privatni iznajmljivači. Osim toga, u prvim je poratnim godinama oglašavana nakana obnove izletišta Radmanove Mlinice, kao i uređenja omiške gradske plaže, u što se tijekom 1948. godine planiralo uložiti oko 300 000 dinara,[416] ali po tom pitanju do kraja četrdesetih godina nije učinjeno mnogo. U „gornjem“ je dijelu cetinskog toka na samom kraju desetljeća započeo projekt uređenja radničkog odmarališta u Vrlici,[417] koje je trebalo biti zalog početka razvoja turističke ponude na širem vrličkom području, ali do kraja desetljeća ono nije dovršeno. U ozračju bliskog završetka rata, kao i potrebe za temeljitom obnovom devastirane zemlje i njene preorijentacije po mjeri novog, dotad uglavnom nepoznatog društvenog uređenja temeljenog na industriji i kolektivnom vlasništvu, vlasti se u prvim poslijeratnim godinama nisu previše bavile razvojem turističke ponude. Stoga prave začetke turizma na obali uočavamo tek u sljedećem desetljeću, a ta se djelatnost tek usputno odnosila na Cetinski kraj, koncentriravši se uglavnom uz ušće rijeke. Stoga, o toj temi na stranicama ovog poglavlja nije potrebno ništa više reći.

[414] „Otvoren je hotel „Dinara“ u Omišu“, *Slobodna Dalmacija*, 13. srpnja 1946.
[415] „Popis hotelskih objekata na području Narodne Republike Hrvatske / Omiš“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za turizam, Kutija 5.
[416] „Izvještaj o stanju obnove hotelskih objekata na dan 13. jula 1948.“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za turizam, Kutija 5.; „Turistička problematika Dalmacije“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 4.
[417] „Konstruktor“ – izvještaj o radovima (Sinj, 1. 6. 1949.)“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 84.

3 PEDESETE GODINE – OD UVOĐENJA SAMOUPRAVLJANJA DO PRIVREDNE REFORME:NASTAVAK OBNOVE I POČETCI INDUSTRIJALIZACIJE. KRAH KOLEKTIVIZACIJE SELA

Na cjelokupni društveni život jugoslavenske države tijekom pedesetih je godina dvadesetog stoljeća u bitnome utjecao raskid svih političkih, gospodarskih, sportskih, kulturnih i općenito društvenih odnosa s ostalim socijalističkim zemljama, do kojeg je došlo sredinom 1948. godine, uslijed radikalnog zaoštravanja odnosa s Informbiroom, predvođenim Sovjetskim Savezom i njegovim čelnikom Staljinom. Zahlađenje s ostalim socijalističkim zemljama približilo je Jugoslaviju zemljama kapitalističkog Zapada, predvođenima Sjedinjenim Američkim Državama. Zaoštravanje se najviše osjetilo krajem četrdesetih, ali i u prvoj polovici pedesetih godina, da bi se retorika donekle smanjila u drugoj polovici pedesetih godina, sklapanjem sporazuma između jugoslavenskog predsjednika Tita i novog sovjetskog lidera Nikite Hruščova. Osim s ostalim socijalističkim zemljama, u prvoj su polovici pedesetih godina zaoštreni odnosi i sa susjednom Italijom, zahvaljujući napetostima oko teritorijalne pripadnosti Trsta i njegove šire okolice. Njegujući politiku „srednjeg puta“ između zemalja socijalističkog Istoka i kapitalističkog Zapada, Jugoslavija je, s ostalim neopredijeljenim zemljama, osnovala pokret „Nesvrstanih“, čiji je postala utjecajan član.

Gospodarski je život zemlje tijekom pedesetih godina obilježen postupnim odustajanjem od tzv. „seljačkih radnih zadruga“ (SRZ), koje su se postupno pretvarale u „opće poljoprivredne zadruge“. Osim toga, nastavljena je politika razvijanja sekundarnog gospodarskog sustava temeljenog na novoustanovljenom principu „radničkog samoupravljanja“ – formalnog izuzimanja tvornica iz nadležnosti države i njihovog prepuštanja na upravu radnicima. Uz to, u ovom je razdoblju nastavljen ambiciozni projekt materijalne obnove zemlje, koji se uglavnom povezivao s „omladinskim radnim akcijama“ poduzimanima diljem tadašnje države.

Tijekom pedesetih godina dvadesetog stoljeća na području sliva rijeke Cetine, koji je sredinom desetljeća podijeljen između sinjske i omiške općine,[418] poduzimani su brojni infrastrukturni poduhvati koji su za cilj imali nastavak materijalne obnove prostora temeljito porušenog u ratu s jedne, ali i intelektualno oblikovanje stanovništva u skladu s tada

[418] Početkom su 1952. godine ukinuti svi ranije prisutni kotarevi, a sredinom je pedesetih godina došlo do daljnje reorganizacije prostora Cetinskog kraja. Gornji je dio cetinskog toka, kao i Ugljane, Bisko i dio Novih Sela u njegovom donjem dijelu pripao općini Sinj, dok je ostatak donjeg dijela porječja Cetine 1955. godine postao sastavnicaopćine Omiš, kojoj su se priključile i kratkotrajne općine Šestanovac i Zadvarje. Umjesto izraza „općina“, u izvorima je iz sredine pedesetih godina moguće pronaći sinonim „komuna“. Isti je, pak, izraz u narednim desetljećima označavao šire područje koje je gravitiralo određenom središtu, a to je područje bilo uže od prostora općine. O tome više u „Izvještaj Općinskog odbora SSRN-a Omiš za IV općinsku konferenciju SSRN održanu dana 20. III 1955. godine“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Seoske organizacije SSRN); „Zapisnik sa VI konferencije Općinskih odbora SSRN Omiš (20. 2. 1959.) – izvještaji“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Seoske organizacije SSRN).

dominantnim ideološkim pretpostavkama s druge strane. Najvažnija djelovanja koja je lokalna samouprava poduzimala u navedenom razdoblju svakako su bile izgradnje velikog broja školskih zgrada, kao i zgrada lokalne samouprave. Prilikom gradnje školskih zgrada prednost su imale osnovne škole, a lokalne su vlasti nastojale postići da se osnovnoškolski program ostvaruje u svakom selu. Ipak, golema većina škola nastavu je i dalje održavala u privatnim zgradama, a cjelokupni, osmogodišnji osnovnoškolski program osiguravale su gotovo isključivo one škole koje su bile smještene u općinskim centrima. Izgradnja školskih zgrada uglavnom je padala na leđa samih mještana, koji su u njoj sudjelovali putem samodoprinosa ili davanja dobrovoljnih radnih sati. Srednjoškolsko obrazovanje uvelike je zaostajalo za osnovnoškolskim. O tome najbolje svjedoči podatak da se krajem pedesetih godina na cijelom području Cetinskog kraja gimnazijski program realizirao jedino unutar sinjske Realne gimnazije, dok je srednjih strukovnih škola, zahvaljujući suradnji s novoosnovanim tvornicama, ipak bilo nešto više. Visokoškolskih ustanova u Cetinskom kraju, kao uostalom i u cijeloj Dalmaciji u to vrijeme nije bilo. Ovakva je organizacija školskih zgrada zasigurno smanjila prijeratnu stopu nepismenosti, ali je izmještanje velikog broja škola izvan privatnih zgrada, osnivanje osmogodišnjih školskih centara izvan općinskih središta te proširenje srednjoškolske mreže bio zadatak koji je ostavljen za buduća desetljeća. Osim školskih zgrada, lokalne su vlasti tijekom pedesetih godina provodile i akcije izgradnje zgrada lokalne samouprave, zadružnih sjedišta te zdravstvenih ustanova, a s povećanjem industrijalizacije u mjestima u kojima su se razvile tvornice izgrađen je i veliki broj stambenih zgrada koje su prepuštene tvorničkim radnicima.

U sprezi lokalne samouprave i viših instancija vlasti, u navedenom je razdoblju započet, a u dobroj mjeri i završen projekt elektrifikacije. Uvođenje električne energije u kućanstva, ali i u javne i upravne zgrade, tvornice i poljoprivredna postrojenja za veliku je većinu stanovništva cetinskog područja u to vrijeme bilo potpuna nepoznanica pa su i otpori bili dosta česta pojava. Ipak, skupocjeni je proces u dobroj mjeri dovršen tijekom pedesetih godina, posebno u područjima tzv. „donjeg“ toka Cetine. Međutim, i na kraju je tog desetljeća u Cetinskom kraju bilo mjesta u koja električna energija još nije bila došla (veliki broj sela sinjskog, triljskog i vrličkog područja te većina sela u Zamosorju) pa je proces elektrifikacije trebalo dovršiti u sljedećim desetljećima. Električna se energija na području Cetinskog kraja u najvećoj mjeri dobivala gradnjom sustava hidroelektrana duž cetinskog sliva, iskorištavajući tako golemi hidropotencijal rijeke. Uz ranije izgrađenu hidroelektranu u predjelu Kraljevac, kod Zadvarja, tijekom je pedesetih godina prošlog stoljeća gotovo u potpunosti izgrađena

hidroelektrana i akumulacijsko jezero „Peruča“ (u blizini izvora rijeke) te započeta izgradnja najveće dalmatinske hidroelektrane „Zakučac“ (u trenutku izgradnje nosila ime „Split“), nekoliko kilometara uzvodno od Omiša. Iz hidroelektrana se električna energija prenosila putem električnih vodova, koji su morali biti dopremljeni u svako mjesto koje se nastojalo elektrificirati. Uz uvođenje elektrifikacije u dotad neelektrificirana mjesta, u sljedećim je desetljećima trebalo dovršiti izgradnju započetih hidroelektrana, ali i izgraditi još jedan hidroenergetski sustav na Cetini: HE „Orlovac“, u blizini Trilja.

Infrastrukturna djelovanja poduzimana su i na području vodoopskrbe. Ipak, osim izgrađenih vodovoda u Trilju i Sinju, vodoopskrba je u tom razdoblju uglavnom rješavana izgradnjom bunara, a tom se pitanju u navedenom razdoblju nije posvetilo ni izbliza toliko energije kao pitanjima elektrifikacije i izgradnje školskih zgrada. Spajanje svih mjesta Cetinskog kraja na vodoopskrbne sustave ostao je zadatak za sljedeće razdoblje, u kojem će se u dobroj mjeri i ostvariti.

Po pitanju razvoja primarnog gospodarskog sektora, na cjelokupnom području cetinskog sliva, a posebno u „gornjem“ toku Cetine na prvom je mjestu bio razvoj poljoprivrede, uz koju su se, u manjoj mjeri razvijali i stočarstvo, šumarstvo, ratarstvo, lov i ribolov. Upravo je u poljoprivredi tijekom pedesetih godina dvadesetog stoljeća bilo zaposleno najviše stanovnika Cetinskog kraja, a u tom je razdoblju napredak poljoprivrede trebalo postići sveopćom kolektivizacijom poljoprivrednih posjeda. U prvim godinama desetljeća, Cetinskim su krajem i dalje dominirale tzv. „seljačke radne zadruge“ (SRZ), koje su pod svojom ingerencijom imale dotadašnje privatne posjede svojih članova, pretvarajući ih u kolektivno, zadružno vlasništvo; ali i gotovo cijeli društveni život svojih članova. Od SRZ-a je država postupno odustajala, između ostalog i zbog sve većeg protivljenja seljaka, ali i zbog njihove kronične neisplativosti pa su njihovo mjesto zauzeli specijalizirani oblici zadruga, koji su respektirali privatno vlasništvo svojih članova, koncentrirajući se uglavnom na posredništvo prilikom plasmana njihovih proizvoda na tržište. Osim specijaliziranih oblika zadruga, u poljoprivredi su tijekom pedesetih godina egzistirala i velika državna poljoprivredna dobra, od kojih su u Cetinskom kraju značajna „Trnovača“ u Sinju i „Cetina“ u Trilju, koji su se s vremenom integrirali u jedno imanje; te privatni, vanzadružni poljoprivredni posjedi.

Poljoprivreda je kao privredna grana u potpunosti dominirala na sinjskom i triljskom području, koja su svoj privredni potencijal u velikoj mjeri polagali u plodno Sinjsko polje, na kojem su se, pak, u najvećoj mjeri sijale žitarice, ali i industrijsko i krmno bilje, povrće te

vinova loza i drugi oblici voćarskih kultura. Na vrličkom je području, mnogo siromašnijem plodnom zemljom, glavna privredna djelatnost, umjesto poljoprivrede, bilo stočarstvo, a područje „donjeg“ toka Cetine već se početkom pedesetih godina sve više orijentiralo na industriju, iako poljoprivreda, prije svega uzgoj određenih voćarskih kultura, poput trešnje i višnje, nije u potpunosti napuštena. Razvoju je poljoprivrede u području „gornjeg“ toka Cetine trebala poslužiti melioracija (izgradnja sustava brana i kanala za sprječavanje plavljenja polja) i naknadno natapanje Sinjskog polja te njegova komasacija. Melioracija u tom razdoblju ipak nije dovršena u potpunosti pa je posao njenog završetka,kao i provođenja komasacije (grupiranje posjeda jednog vlasnika na jedno mjesto) trebao biti završen u sljedećim desetljećima. Osim Sinjskog polja, tijekom pedesetih godina izvršena je melioracija kraškog Vrličkog polja te je započeta melioracija močvarnog područja u Priku kod Omiša namijenjenog u prvom redu za izgradnju stambenih zgrada.

U sekundarnom je gospodarskom sektoru, čiji je glavni predstavnik industrija, tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća bila zaposlena manjina stanovnika Cetinskog kraja. Taj se oblik gospodarenja, na koji se cjelokupna država s vremenom sve više preorijentirala, u spomenutom razdoblju puno brže razvijao u „donjem“ dijelu cetinskog toka, gdje se, uz Omiš, kao snažan industrijski centar razvio i Dugi Rat. Postupni je razvoj industrije uvjetovao da ona mjesta u kojima su se razvile tvornice s vremenom dobiju konture grada, vezavši za sebe sve veći broj seljačkog stanovništva, dotada zaposlenog u primarnom gospodarskom sektoru. Time je započeo proces depopulacije sela, kao i rasta broja i veličine socijalističkog oblika gradova, proces koji će se tijekom sljedećeg desetljeća dodatno povećati. Najveće je industrijsko središte Cetinskog kraja, tijekom pedesetih godina bilo koncentrirano oko ušća rijeke, gdje se razvilo pet tvorničkih i ugostiteljskih centara: tvornica tjestenine „Cetina“ (osnovana u vrijeme Prvoga svjetskog rata); tvornica tehničkih ulja „Prvi mosorski odred“ (s vremenom prestala djelovati, pripojivši zgradu novoosnovanoj tvornici „Galeb“); tvornica cementa „Renko Šperac“; tvornica trikotaže „Galeb“ i trgovinsko poduzeće „Vojan“. U neposrednoj blizini Omiša, u Dugom je Ratu djelovala tvornica karbida, cijanida i nusproizvoda „Dalmacija“, koja je sa svojih 1100 zaposlenih radnika predstavljala najveću tvornicu na širem omiškom području, pretvorivši Dugi Rat u pravi socijalistički gradić.

U „gornjem“ su toku rijeke Cetine u istom razdoblju djelovala samo dva veća tvornička kompleksa i jedno veletrgovinsko poduzeće. U Sinju je početkom desetljeća osnovana tvornica konca i predionica „Dalmatinka“, dok je u Trilju tek 1958. godine s radom započela tvornica plastičnih masa „Cetinka“, pretvorivši s vremenom i Trilj u gradsko područje. Iste je

godine u Sinju osnovano trgovinsko poduzeće „Konkurent“. Od manjih tvorničkih kompleksa na sinjskom je području postojao rudnik lignita u Ruduši te ciglana, a tijekom je desetljeća osnovano i poduzeće za eksploataciju sadre. Izgradnja je tvornica i sve veći priljev radnika iz okolnih sela nametao potrebu izgradnje radničkih stanova u krugu tvornica, ali i dogradnje tvorničkih postrojenja. Obadva su projekta započeta tijekom pedesetih godina, ali su se nastavila i u sljedećim razdobljima, prateći sve veće potrebe tvornica za rekonstrukcijom postrojenja i prihvaćanjem novih radnika. Turistička se ponuda niti tijekom pedesetih godina u Cetinskom kraju nije ozbiljnije razvila, ostavši vezana uglavnom uz obalna mjesta blizu cetinskog ušća, a u prvom redu uz Omiš.

3.1 NASTAVAK MATERIJALNE OBNOVE CETINSKOG KRAJA

Nakon završetka rata i preuzimanja vlasti od strane komunista, mnogo je energije uloženo u posvemašnu obnovu razrušene zemlje. Sveobuhvatni val poslijeratne obnove, koji nije zaobišao niti Cetinski kraj, nastavio se i tijekom pedesetih godina. Do kraja je četrdesetih godina, barem na prostoru Cetinskog kraja, obnovljena većina privatnih kuća. Time je završena prva i najvažnija faza obnove, osiguranje stambenog pitanja za većinu žitelja cetinskog porječja. Stoga je najviše prostora u razdoblju pedesetih godina (posebno u prvoj polovici) posvećeno naporima oko izgradnje novih školskih zgrada, kao i zgrada nove lokalne samouprave, ali i uvođenja elektrifikacije i vodoopskrbe te planiranja izgradnje većih elektroenergetskih postrojenja u cetinskom slivu, hidroelektrana „Peruča“ („Vice Buljan“) i „Split“ („Zakučac“). Osim obnove oštećenih i gradnje novih školskih zgrada, škole je tijekom pedesetih godina trebalo izmjestiti iz privatnih kuća i premjestiti u nastavi prikladnije zgrade u društvenom vlasništvu. Tijekom pedesetih godina pristupilo se i rješavanju problema školskih obveznika koji ne pohađaju školu, a nastavio se i raniji trend posvećivanja veće pažnje osnovnim nego srednjim školama.

Osim školskih zgrada, u istom su desetljeću poduzimane i opsežne akcije na izgradnji zgrada lokalne uprave i mjesnih zadruga, kao i zgrada zdravstvenih ustanova, a u općinskim su centrima otvarane knjižnice i čitaonice. Nakon kraha kolektivizacije, usporen je tempo gradnje zadružnih domova, a sve do šezdesetih godina nije uloženo previše energije niti u poboljšanje prometne infrastrukture. Paralelno s razvojem industrijskih tvornica pristupilo se i izgradnji radničkih stambenih zgrada u onim mjestima u kojima je postojala tvornica, a nastavljen je i projekt uređivanja većih poljoprivrednih površina, posebno Sinjskog polja. Spomenute su zgrade, s tvornicama, mjesta u kojima su izgrađene polako pretvarale u

socijalističke gradove, o kojima će nešto više riječi biti u jednom od sljedećih poglavlja. Sljedeći važni aspekti materijalne izgradnje cetinskog prostora poduzeti tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća jesu provođenje elektrifikacije i rješavanje pitanja vodoopskrbe stanovništva. Korištenje električne energije u kućanstvima, javnim i upravnim zgradama, tvornicama, poljoprivrednim postrojenjima i mnogim drugim segmentima ljudskog života, u razdoblju je pedesetih godina prošlog stoljeća, bilo velika novost i nepoznanica. Budući da je provođenje električne energije kroz sela i gradove bila izuzetno skupa investicija, a ljudi nisu bili u potpunosti upoznati kakvu će korist od toga imati, otpori spram elektrifikacije na području Cetinskog kraja nisu bili rijetka pojava. Upravo je u razdoblju pedesetih godina prošlog stoljeća veći dio sela Cetinskog kraja dobio električnu energiju. Budući da prije pedesetih godina gotovo ni jedno mjesto nije bilo elektrificirano, cjelokupni je skupocjeni projekt u porječju rijeke Cetine gotovo u potpunosti dovršen upravo u tom razdoblju.

Električna se energija u Cetinskom kraju uglavnom proizvodila iskorištavajući veliki elektropotencijal rijeke, gradnjom sustava hidroelektrana duž cijelog njenog toka. Iz hidroelektrana se električna struja dovodila u zgrade uz pomoć električnih vodova. Budući da su poslovi izgradnje električnih vodova i spajanje objekata na električnu mrežu pretpostavljali stručnost, sami građani u tim radovima nisu mogli sudjelovati dobrovoljnim radnim satima. Ipak, i u provođenju elektrifikacije sami su mještani najviše sudjelovali. To se sudjelovanje, međutim, očitovalo davanjem dobrovoljnih novčanih priloga, u čemu im se često pridruživala i lokalna uprava jer je izgradnja električnog sustava ipak bio poduhvat od šireg javnog interesa. Do kraja je pedesetih godina započela gradnja dvaju većih elektroenergetskih postrojenja u cetinskom slivu. Dok je HE „Vice Buljan“ („Peruča“) s akumulacijskim jezerom u tom razdoblju u najvećoj mjeri bila dovršena, gradnja je hidroelektrane „Split“ u Zakučcu krajem pedesetih godina tek započinjala. Za razliku od elektrifikacije, rješavanje problema vodoopskrbe nije nailazilo na otpor. Međutim, ovaj se problem još uvijek u najvećoj mjeri rješavao izgradnjom bunara, dok su se vodovodnim sustavom mogla pohvaliti rijetka mjesta. Tijekom pedesetih godina započeli su projekti izgradnje grupnih vodovoda za šire sinjsko i omiško područje, ali oni do kraja pedesetih godina nisu bili dovršeni.

Svi izgrađeni objekti svjedoče o masovnosti, kao i velikoj obuhvatnosti građevinskih radova na cijelom cetinskom području. Takva je građevinska aktivnost bila usklađena s ciljevima državnog vodstva usmjerenima poslijeratnoj izgradnji zemlje. To je bio cilj kojemu se nitko nije mogao oduprijeti, a, uz određene poteškoće i kašnjenja, mora se priznati da su

radovi na obnovi i preobraženju zemlje po mjeri sekundarnog gospodarskog sektora doista bili sveobuhvatni i vidljivi i na cetinskom području.

3.1.1 Školske zgrade na području „gornjeg“ cetinskog toka

Tijekom je pedesetih godina prošlog stoljeća u „gornjem“ cetinskom području nastavljen posao materijalne obnove školske infrastrukture. Navedeni je projekt započeo neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, ali je do kraja četrdesetih godina završen tek njegov manji dio. Većina je škola u gornjem dijelu cetinskog toka nastavu i na početku pedesetih godina održavala u privatnim, uglavnom neadekvatnim zgradama, čekajući izgradnju vlastitih. Postojeće su se škole borile i s problemom velikog broja školskih obveznika koji iz raznih razloga nisu pohađali osnovnu školu, a uz to, dobar dio škola nije raspolagao niti adekvatnim materijalima za rad. Tijekom pedesetih godina, osim potrebe izmještanja osnovnih škola iz privatnih u javne zgrade te njihovog dostatnog opremanja i smanjenja broja učenika koji ne pohađaju nastavu, nastavio se i trend obrazovanja učitelja u duhu ideoloških pretpostavki novouspostavljenog društvenog sustava, kako bi osnovne škole mogle odigrati ulogu duhovnog usmjeravanja svojih polaznika prema real-socijalizmu i idejama njegovih predvodnika. Osim toga, postavilo se i pitanje odnosa između srednjoškolskog obrazovanja i industrijskih postrojenja, u čemu je važnu ulogu trebalo odigrati i novoosnovano sinjsko radničko sveučilište.

Već je tijekom prvog mjeseca 1950. godine na stranicama „Slobodne Dalmacije“ upečatljiv podatak da „narod Sinjskog kotara gradi 14 novih i obnavlja 8 školskih zgrada“[419], uz predviđanje da će do sredine ožujka na tom području biti ukupno 22 školske zgrade. Iz istog članka nije moguće doznati u kojim će se mjestima graditi nove školske zgrade, ali podatak o izgradnji čak 14 novih školskih zgrada na prostoru na kojem ih je prije rata bilo tek 8, svjedoči koliko su energije novi vlastodršci posvetili pitanjima obrazovanja. Tri mjeseca kasnije „dovršava se 14 novih školskih objekata u Sinjskom kotaru“, u kojem su do tada oformljene „84 osnovne škole“[420]. Ipak, od te 84 osnovne škole, velika većina njih nije koristila vlastitu zgradu, već su bile smještene ili u privatnim zgradama ili u zgradama lokalne samouprave. Stoga se nametnula potreba izgradnje školskih zgrada u onim mjestima u kojima se nastava održavala u privatnim zgradama pa je početkom 1950. godine izložen plan koji je pretpostavljao što skoriju gradnju 54 školske zgrade, u kojima se trebalo obrazovati 3 959

[419] „Narod Sinjskog kotara gradi 14 i obnavlja 8 školskih zgrada“, *Slobodna Dalmacija*, 21. siječnja 1950.
[420] „U kotaru Sinj dovršava se 14 novih školskih objekata“, *Slobodna Dalmacija*, 16. travnja 1950.

školskih obveznika.[421] Pri tom je predviđeno da samo škole u većim centrima budu osmogodišnje, a u ostalima se nastava većinom organizirala samo za niže razrede, iako je i tu bilo iznimki. Osmogodišnje su škole ispočetka trebale biti formirane u Trilju, Grabu, Otoku, Košutama, Obrovcu, Karakašici, Hrvacama, Donjem Biteliću, Donjim Koljanama, Zasioku, Vrlici i Sinju.[422] Ova su mjesta određena kao lokalni školski centri, ali do 1951. godine otvaranje je viših razreda osnovne škole predviđeno i u Ježeviću, Otišiću i Turjacima,[423] što potvrđuje da je u dugoročnom planu nastavu za osam razreda trebalo omogućiti i u ostalim mjestima gornjeg dijela cetinskog toka. Obvezivanjem svakog djeteta na osnovnoškolsko obrazovanje vlasti su nastojale dominantnu ideologiju usađivati u svijest novih naraštaja. Značaj obrazovnog sustava pri prenošenju dominantne ideologije na buduće generacije komunistička je vlast FNRJ vrlo brzo uvidjela. I to je, uz nesumnjivu želju za unapređenjem obrazovnog sustava, zasigurno doprinijelo tolikom elanu s kojim se pristupilo izgradnji tako velikog broja novih, prvenstveno osnovnoškolskih zgrada.

Već se u prvoj polovici 1950. godine grade školske zgrade u Civljanama, Gornjem Biteliću, Dabru, Garjaku, Gljevu, Grabu (Vrabač), Koljanama Gornjim, Laktacu, Vinaliću i Zasioku,[424] dok su škole u Turjacima, Košutama, Čaporicama i Ruminu već bile u potpunosti izgrađene. Pred kraj prve polovice desetljeća planirana je izgradnja osmogodišnje osnovne škole u Trilju[425], u čijoj općini, međutim, dvije godine poslije od 24 školska centra, njih 14 nije imalo vlastitu zgradu, već je nastavu održavalo u privatnim zgradama.[426] Godine 1959., međutim, na području je triljske općine (prostor koji je unutar sebe obuhvaćao i neka mjesta u donjem dijelu cetinskog toka) postojalo devet osmogodišnjih škola, između ostalih u Trilju, Grabu i Rudi.[427] Iz toga možemo zaključiti da se plan o izgradnji mreže osnovnih škola s početka desetljeća, na njegovom kraju u dobroj mjeri realizirao, barem kad je o širem

[421] Osnovnoškolske su zgrade planirane u Trilju, Vedrinama, Strmendocu, Gardunu i Čaporicama (matični centar Trilj), Grabu, Podima, Vrabaču i Jabuki (matični centar Grab), Otoku, Udovičiću i Rudi (matični centar Otok), Košutama, Turjacima i Vojniću (matični centar Košute), Obrovcu, Bajagiću, Glavicama, Gali, Hanu i Gljevu (matični centar Obrovac), Karakašici, Lučanama i Čitluku (matični centar Karakašica), Hrvacama (matični centar Hrvace, 2 zgrade), Biteliću Gornjem i Donjem (2 zgrade), Vučipolju i Ruminu (matični centar Bitelić Donji), Koljanama Gornjim i Donjim, Garjaku i Ježeviću (matični centar Koljane Donje), Zasioku, Laktacu, Dabru i Maljkovu (matični centar Zasiok), Vrlici, Podosoju, Kosorama, Vinaliću, Civljanama i Maovicama (matični centar Vrlika) te Sinju (6 zgrada), Brnazama, Glavicama i Radošiću (matični centar Sinj). O tome vidi u „Kotarski NO Sinj: Perspektivni plan mreže osmoljetki“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 42.

[422] Isto

[423] „Mjesta u kojima se predviđa otvaranje viših razreda OŠ do 1951. godine“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 42.

[424] „Izvještaj o akciji izgradnje školskih zgrada na području Oblasti Dalmacije sa stanjem na dan 10 IV 1950.“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 85.

[425] „I u Trilju se počima graditi“, *Slobodna Dalmacija*, 13. siječnja 1954.

[426] „Život novoformirane komune Sinjske krajine“, *Slobodna Dalmacija*, 16. svibnja 1956.

[427] „Mreža osmogodišnjih škola u općini Trilj“, *Slobodna Dalmacija*, 5. siječnja 1959.

triljskom području riječ. Međutim, na tom je području posao izgradnje četverogodišnjih i osmogodišnjih škola u manjim mjestima po svemu sudeći napredovao sporije. Održavanje je nastave u privatnim zgradama, uz postojanje školskih obveznika koji ne pohađaju nastavu, bio najveći problem obrazovnog sustava u drugoj polovici desetljeća. Godine 1951. od 7990 školskih obveznika, čak njih 1 634 nisu pohađala nastavu, većinom zbog toga što u svom selu nisu imali školu u kojoj bi se nastava održavala.[428] Taj se problem izgradnjom većeg broja školskih zgrada do kraja desetljeća ipak djelomično, mada ne i potpuno riješio. O masovnoj gradnji školskih zgrada u ovom razdoblju svjedoči i podatak da je na području općine Vrlika do kraja 1956. godine postojalo trinaest škola, nasuprot predratnih osam. Međutim, od tih 13 škola, samo je u njih četiri nastava trajala predviđenih osam godina[429]. Izgradnja je školskih zgrada u širem sinjskom području po svemu sudeći završila 1957. godine, kada je u tadašnjoj općini Sinj „i posljednje selo imalo osnovnu školu".[430] Većina njih, međutim, i dalje nije organiziralo nastavu za svih osam razreda. I broj je učitelja početkom desetljeća bio premalen pa je 1951. godine u svim osnovnim školama sinjskog kotara radilo tek njih 104.[431] Taj se broj do kraja desetljeća povećao zahvaljujući organiziranju većeg broja učiteljskih tečajeva, na kojima se, međutim, nije vodilo dovoljno računa o pedagoškim kompetencijama učitelja, već prvenstveno o njihovom ideološkom usmjeravanju.

U izgradnjama školskih objekata, kao i u akcijama izgradnje ostalih javnih zgrada u najvećoj su mjeri sudjelovali sami mještani, ostavljajući na gradilištima određeni broj dobrovoljnih radnih sati. Broj je radnih sati ovisio o broju stanovnika pojedinog sela, kao i vremenskom roku unutar kojeg je zgrada trebala biti završena. Osim samih seljaka, na „radnim akcijama" takve vrste sudjelovali su i članovi Narodnog fronta, političkog ogranka Komunističke partije, čiji su članovi do početka prosinca 1950. godine na području Sinjskog kotara, koji se u to vrijeme protezao od sadašnjeg Peručkog jezera do Novih Sela, „na dobrovoljnim radovima dali ukupno 1 001 845 radnih sati".[432] Ako znamo da je na tim

[428] „Zapisnik Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Sinj", HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš / Sinj, Kutija 9.
[429] „Duh novoga u Vrličkoj krajini", *Slobodna Dalmacija*, 28. prosinca 1956.
[430] „I posljednje selo u općini Sinj dobit će školu", *Slobodna Dalmacija*, 31. svibnja 1957. Sredinom su pedesetih godina na području tadašnje sinjske općine, koja je unutar sebe obuhvaćala najveći dio gornjeg cetinskog toka postojalo 62 osnovne škole, od čega njih 11 nije pripadalo neposrednom cetinskom području. O tome vidi u: *Školski propisi s popisom općeobrazovnih škola i nastavnog osoblja u Narodnoj Republici Hrvatskoj* (Zagreb: Tisak Grafičkog zavoda Hrvatske, 1955.), 693., 694.
[431] „Zapisnik Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske Sinj", HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš / Sinj, Kutija 9.
[432] „Poboljšan je ideološko – politički rad u mnogim selima Sinjskog kotara", *Slobodna Dalmacija*, 28. prosinca 1950.

radovima sudjelovalo čak 196 531 „frontovaca“[433], lako je izračunati da je svaki od njih u gradnji zgrada od javnog interesa prosječno dao nešto manje od 6 dobrovoljnih radnih sati. Iz ovog se primjera vidi da su najveći teret u izgradnji poslijeratne infrastrukture podnijeli sami mještani, ali znakovita je masovnost pripadnika Narodnog fronta u početnim godinama nove države. Iako se može sumnjati da je broj članova prilično preuveličan, on svjedoči o nezanemarivom povjerenju stanovništva u narative koje je zagovarala novoustoličena vlast. Osim Narodnog fronta, u poslovima su obnove škola sudjelovali i članovi Narodne omladine, koji su, osim izgradnje školskih zgrada, vodili brigu i o „pravovjernom“ moralnom razvoju kako učitelja tako i svojih članova, ali i učenika, te o opismenjavanju nepismenih stanovnika šireg okruženja i osnivanju kulturnih institucija u gradskim i seoskim sredinama.[434]

Što se tiče srednjoškolskog obrazovanja, napori vlasti oko gradnje njihovih zgrada ipak nisu bili toliko obuhvatni. Na području Cetinskog kraja postojao je samo jedan gimnazijski program, onaj u sinjskoj Realnoj gimnaziji, koju je sredinom desetljeća pohađalo oko 900 učenika.[435] Broj je srednjih strukovnih škola ostao približno jednak kao i tijekom prethodnog desetljeća, a u drugoj su se polovici pedesetih godina one počele tješnje povezivati s tvornicama koje su na određenom području egzistirale. Tako je pod presudnim utjecajem novoosnovane predionice i tvornice konca „Dalmatinke“1954. godine u Sinju osnovana Industrijska tekstilna škola, a pet godina kasnije i Škola za tekstilne majstore.[436] Povezanost se između srednjeg školstva i industrije dodatno pojačala 1958. godine kada je u Sinju osnovano Radničko sveučilište,[437] s osnovnim ciljem obrazovanja radnika zaposlenih u novoosnovanim tvorničkim postrojenjima, koji se ranije nisu imali priliku školovati za radno mjesto koje su, pak, dobili osnivanjem navedenih postrojenja. Iste je godine u Sinju formirana i niža muzička škola,[438] namijenjena obrazovanju budućih glazbenika. Za razliku od Radničkog sveučilišta, glazbena je škola u Sinju svoj razvoj održala sve do današnjih dana.

---

[433] „Organizacija Narodnog fronta Sinjskog kotara najbolja u oblasti“, *Slobodna Dalmacija*, 19. siječnja 1951.
[434] „IX Kotarska konferencija Narodne omladine kotara Sinj“, HR-DAST-579, Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske Sinj, Kutija 9.
[435] M. Baković, „Sinjska gimnazija u prošlosti i na kraju ove školske godine“, *Slobodna Dalmacija*, 3. srpnja 1954.; U izvještaju VI Partijske kotarske konferencije kotara Sinj navodi se da je nastavu u Gimnaziji pred kraj 1949. godine pohađalo oko 1 200 „većinom siromašne djece“. Taj je broj, međutim, vjerojatno bio pomalo prenapuhan. O tome vidi u „Zapisnik VI Kotarske Partijske konferencije kotara Sinj, održane dne 21. novembra 1949.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš / Sinj, Kutija 52.
[436] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.* (Sinj: Dalmatinka, 1971.), 16.
[437] Vrgoč, *Pregled povijesti grada Sinja*, 120.
[438] Isto 120.

3.1.2 Školske zgrade na području „donjeg“ cetinskog toka

U šesto je desetljeće prošlog stoljeća školska infrastruktura donjeg dijela cetinskog toka uplovila sa sličnim karakteristikama kakve su bile vidljive i na širem triljskom, sinjskom i vrličkom prostoru. Do kraja su četrdesetih godina postojeće školske zgrade, kao i one koje su u ratu bile potpuno srušene, uređene do te mjere da se u njima mogao održavati minimum nastavnog procesa. Međutim, i na tom je prostoru većina škola nastavu organizirala u privatnim zgradama, suočena s nedostatkom adekvatnih prostorija u društvenom vlasništvu. Osim nedostatka školskog inventara, osnovnoškolski je sustav patio i od premalog broja nastavnog kadra, a niti broj učenika koji iz raznih razloga nisu pohađali nastavu nije bio zanemariv. Budući da je potpuna obnova srušenih, oštećenih i zapuštenih školskih zgrada do kraja četrdesetih godina uglavnom ostala u sjeni izgradnje stambenih kuća, prometnih komunikacija, a često i zadružnih domova, taj je posao trebalo obaviti tijekom pedesetih godina. Potpunom bi se obnovom postojećih i gradnjom školskih zgrada tamo gdje ih ranije nije bilo osigurali preduvjeti izmještanja škola iz privatnih, najčešće neadekvatnih zgrada. Osim toga, reorganizacijom mreže škola osigurao bi se dovoljan broj onih koje su osposobljene za osmogodišnji nastavni proces. Paralelno se s tim trebao nastaviti ranije započeti proces pripremanja nastavnog kadra za rad po mjeri novoustoličenog ideološkog smjera, kao i smanjenje broja učenika koji ne pohađaju nastavu. Navedene smjernice niti do kraja pedesetih godina nisu izvršene u potpunosti, ali možemo konstatirati da se proces premještanja škola iz privatnih u javne školske zgrade upravo u ovom razdoblju započeo ostvarivati. Kao i u „gornjem“ cetinskom području, tako je i u širem omiškom bazenu osnovnoškolsko obrazovanje i tijekom pedesetih godina zadržalo dominantan položaj, dok su se srednje škole počele tješnje vezati s industrijskim postrojenjima, a prije svih s dugoratskom tvornicom karbida i cijanimida.

U cilju je poboljšanja osnovnoškolske infrastrukture već tijekom 1950. godine pokrenuta izgradnja sedmogodišnje osnovne škole u mjestu Zvečanje, kao i obnova istih u obližnjim Čišlima i Ostrvici.[439] Na početku je pedesetih godina u donjem dijelu cetinskog toka postojalo 27 većinom četverogodišnjih osnovnih škola, a škola se u Ostrvici počela obnavljati već u tom razdoblju. Osim nje, na samom je početku šestog desetljeća dvadesetog stoljeća trebalo dovršiti ranije započetu obnovu školskih zgrada u Trnbusima i Svinišću,[440] a

[439] „Obaveza naroda Zvečanja: izgrađuje se sedmoljetka, elektrifikacija sela“, *Slobodna Dalmacija*, 14. listopada 1950.

[440] „Spisak nedovršenih školskih zgrada na području NO Oblasti Dalmacije koje je potrebno završiti“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 42.

što je u Trnbusima ostvareno tijekom 1951. godine.[441] Godinu je dana ranije izgrađena i nova škola u Srijanima.[442] To nas navodi na zaključak da je tijekom pedesetih godina provođen proces potpune obnove školskih zgrada koje su do kraja četrdesetih godina obnovljene do mjere da se u njima može održavati minimum nastavnog procesa. Iste je godine planirana i izgradnja centralne osmogodišnje osnovne škole u Ugljanima, kao i u obližnjim Novim Selima. Prema obrascu naznačenom u gornjem dijelu cetinskog toka, Ugljane su u reorganizaciji mreže škola označene matičnim centrom kojem je gravitiralo ukupno 216 školskih obveznika.[443] Škole su u mjestima koja nisu označena centrima u početku uglavnom trebale biti četverogodišnje, da bi se daljnjom rekonstrukcijom njihov kapacitet povećao do razine osmoljetki. Tako je već tijekom 1951. godine provedeno otvaranje viših razreda u osnovnoj školi Kučiće,[444] koja je, pak, iz temelja izgrađena krajem četrdesetih godina. U sljedećim je godinama sličan proces poduziman i u većini ostalih škola na prostoru donjeg dijela cetinskog porječja. Najteže je stanje školske infrastrukture početkom pedesetih godina zabilježeno u Šestanovcu, gdje postojeća sedmogodišnja osnovna škola „radi u veoma teškim prilikama i potrebno je graditi novu zgradu".[445] Izgradnju će nove školske zgrade prilagođene osmogodišnjem nastavnom procesu Šestanovac, međutim, dočekati tek tijekom šezdesetih godina, čime će biti ublažena potreba za školskim prostorom i u dijelu susjednih mjesta, u kojima početkom pedesetih godina nije bilo uvjeta za normalan prosvjetni rad. Popravku se postojećih školskih zgrada u brdskim predjelima Kreševa i Katuna ozbiljnije pristupilo tek 1955. godine, čime su one osposobljene za kakav-takav nastavni proces.[446] U drugoj je polovici desetljeća trebalo dovršiti ranije započete izgradnje školskih zgrada u Novim Selima, Podgrađu i Dugom Ratu,[447] a obnova je na njima nastavljena i tijekom šezdesetih godina.

Da je rješenju problema školske infrastrukture do kraja desetljeća posvećeno jako puno pažnje, svjedoči činjenica da je u drugoj polovici pedesetih godina na prosvjetu otpadala

[441] „Izvještaj o akciji izgradnje školskih zgrada na području Oblasti Dalmacije sa stanjem na dan 10. IV 1951.", HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 85.
[442] „Uspješne akcije izgradnje škola u 1950. (ovogodišnje novogradnje)", HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 51.
[443] „Kotarski NO Sinj: Perspektivni plan mreže osmoljetki", HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 42.
[444] „Mjesta u kojima se predviđa otvaranje viših razreda OŠ do 1951. godine", HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 42.
[445] „Primjedbe uz plan investicija i potreba u petogodišnjem planu o osnovnoj nastavi", HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za prosvjetu i kulturu, Kutija 42.
[446] „Izvještaj o radu NO općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak / prosvjeta i kultura", HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[447] Isto

polovica budžeta omiške općine,[448] ali problemi održavanja nastave u privatnim zgradama u šestom desetljeću ipak nisu u potpunosti riješeni jer potpuna obnova svih škola na kojima je ista započela, do kraja desetljeća nije dovršena.[449] Tako se početkom druge polovice pedesetih godina u tadašnjoj općini Omiš (bez Ugljana i dijela Novih Sela) nastava održavala u 52 zgrade, od čega je tek 20 njih bilo u vlasništvu države.[450] Od 45 osnovnih škola na području omiške općine, tek je njih 20 organiziralo osmogodišnju nastavu, dok se nastava u trajanju od 4 godine provodila u 14 škola.[451] Ostale su škole organizirale šestogodišnji nastavni proces.[452] Ipak, na kraju je pedesetih godina stanje u organizaciji i materijalnim uvjetima za rad osnovnih škola bilo mnogo povoljnije nego deset godina ranije jer je neposredno nakon završetka rata tek 7 škola bilo smješteno u državne prostorije. Paralelno s modernizacijom školskih zgrada, kao i izgradnjom prometne infrastrukture, do kraja se pedesetih godina u dobroj mjeri smanjio i broj učenika koji nisu pohađali nastavu.

Kao što je bio slučaj u ostalom dijelu ondašnje države, tako se i u donjem dijelu cetinskog toka tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća pristupilo procesu prilagođavanja učiteljskog kadra socijalističkim ideološkim nasadima. Osim što se pazilo da vjeronauk bude strogo odijeljen od obrazovnog sustava i u budućnosti smješten u crkve, učitelji su prije stupanja u službu, uz osnovne osobne podatke, morali odgovoriti na pitanja o svom odnosu prema tzv. Narodnooslobodilačkoj borbi, kao i o ratnim aktivnostima svojih bliskih rođaka.[453] Taj je proces započeo neposredno nakon završetka rata, ali se nastavio i tijekom pedesetih godina, kada se pristupilo i procesu izobrazbe učitelja na temelju učiteljskih kursova. Na njima je ideološka pravovjernost najčešće imala prednost pred stjecanjem potrebitih pedagoških, a često i stručnih kompetencija, a kursovi su, uz to, trebali smanjiti izrazit poslijeratni deficit broja učitelja u odnosu na stvarne potrebe obrazovnog sustava. Osim

[448] „Zapisnik predizbornog skupa organizacije SSRN Omiš održanog dana 17. 10. 1957. / Izvještaj o radu N.O općine Omiš kroz protekli period“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.) Kutija (neoznačena)

[449] Nadogradnja je osnovne škole u Kostanju poduzimana i tijekom 1957. godine, kada se škola u Gatima suočavala s nedostatkom školskih klupa. O tome vidi više u „Izvještaj o radu osn. Grupe SSRN Kostanje / Izvještaj o radu organizacije SSRN u Gatima za 1957. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1957. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[450] „Izvještaj o radu NO općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak / prosvjeta i kultura“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)

[451]Od 45 osnovnih škola koje su u istom razdoblju djelovale na širem omiškom prostoru, njih se 16 nalazilo izvan cetinskog toka. O tome vidi u: *Školski propisi s popisom općeobrazovnih škola i nastavnog osoblja u Narodnoj Republici Hrvatskoj*, 723.

[452] „Izvještaj o radu NO općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak / prosvjeta i kultura“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)

[453] „Učitelji i ostali prosvjetni radnici po okruzima“, HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 282.

učiteljskih tečajeva, ideološko se usmjeravanje trebalo ostvariti i učiteljskim konferencijama, na kojima su oni učitelji koji su svoju diplomu zaslužili prije rata trebali biti upoznati s novim ciljevima obrazovnog sustava.[454] Osnovno je školstvo u planovima onovremenih vlastodržaca i vodećih društvenih ideologa moralo ići ruku pod ruku s propagiranim ciljevima socijalističkog političkog i gospodarskog sustava prenošenog od strane lokalnih djelatnika Komunističke partije. Na kraju je prve polovice desetljeća u tadašnjoj omiškoj općini djelovalo 108 prosvjetnih radnika, koji su vodili brigu o ukupno 3 248 školskih obveznika, raspoređenih u 45 osnovnih škola.[455] Svaka je osnovna škola prosječno raspolagala s dva učitelja, a prosječni je učitelj vodio brigu o 36 učenika pa je u cilju optimalnog rada trebalo povećati broj učitelja. Osim povećanja broja učitelja, u drugoj se polovici desetljeća počela voditi briga i o njihovom smještaju pa je u Omišu planirana izgradnja stambenog prostora za učitelje, koja, međutim, do kraja pedesetih godina nije u potpunosti izgrađena.[456]

Na planu razvoja srednjoškolskog obrazovanja u području „donjeg“ cetinskog toka tijekom pedesetih godina nije učinjeno mnogo. Naime, u tom razdoblju nije osnovana niti jedna srednja škola pa su svoje djelovanje nastavile one koje su formirane neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata: stručna produžna škola zanatskog smjera, pri tvornici „Dalmacija“ u Dugom Ratu i Ženska stručna škola u Omišu. Srednje će školstvo na tom prostoru svoj značajniji razvoj dosegnuti tijekom sljedećeg desetljeća, kada će u Omišu biti osnovana Gimnazija, dok će škola u obližnjem Dugom Ratu, s postojećim industrijskim tvornicama, nastavljati osposobljavati kvalificirane radnike zanatskog smjera.

3.1.3 Gornji dio cetinskog toka – početak gradnje vodoopskrbnog sustava

Nakon završetka Drugog svjetskog rata trebalo je pristupiti još jednom aspektu materijalnog unapređenja Cetinskog kraja, a to je rješenje pitanja vodoopskrbe njegovog stanovništva. Naime, prije početka Drugog svjetskog rata većina je stanovnika tog područja do vode dolazila preko mjesnih bunara ili dopremanjem u posudama izravno s rijeke. Budući da je ratna svakodnevica, kao i nedovoljna briga tijekom ranijih razdoblja utjecala na stanje postojećih bunara, većinu je njih nakon završetka rata trebalo urediti, kako bi kvaliteta vode bila adekvatna za snabdijevanje stanovništva. Uređeni su vodovodni sustav imali Omiš i Sinj, ali je i njih nakon završetka rata trebalo proširiti i suvremenizirati, s obzirom na dotrajalost,

[454] „Oblasni N.O.O. Dalmacije: Prosvjetni odio Gradskom N.O.O. Split – Prosvjetnom odjelu / Uputstva za rad“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 3a.
[455] „Izvještaj o radu NO općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak / prosvjeta i kultura“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[456] Isto

ali i povećane potrebe stanovništva. Iako su se projekti za uređenje vodoopskrbnih sustava pojavili već tijekom druge polovice četrdesetih godina prošlog stoljeća, u tom je razdoblju malo učinjeno na njihovoj realizaciji. Nešto je više energije uloženo u popravke seoskih bunara, ali ozbiljniji napori na uređenju vodoopskrbnog pitanja u mjestima cetinskog sliva nisu poduzeti prije pedesetih godina. Niti u tom razdoblju, međutim, nisu riješeni svi vodoopskrbni problemi, već tek njihov manji dio. Iako su započeli radovi na uređenju postojećih vodoopskrbnih sustava, do kraja šestog desetljeća prošlog stoljeća njihova rekonstrukcija ni izbliza nije bila završena.

Grad se Sinj još od 1912. godine vodom opskrbljivao s izvora Kosinac, kod Hana.[457] Na samom je izvoru postojala pumpna stanica i bunar na brdu Šušnjevača, iz kojeg se voda gravitacijskim djelovanjem, posredstvom cjevovoda, spuštala u vodospremu grada Sinja.[458] Vodosprema je, kao i bunar, u ratu uništena, a vodovodne je cijevi zbog dotrajalosti trebalo rekonstruirati te izgradnjom grupnog vodovoda riješiti pitanje opskrbe vodom sela u okruženju, za što je predviđena ukupna suma od 85 000 000 dinara.[459] Prvi je plan za rekonstrukciju navedenog vodovodnog sustava izrađen 1946. godine, a podrazumijevao je prenamjenu gradskog u grupni vodovod tj. priključivanje određenog broja susjednih mjesta na vodovod Kosinac, koji je pritom, osim Sinja, vodom trebao opskrbljivati i 12 350 stanovnika njegove okoline.[460] Konkretni su radovi na izgradnji grupnog vodovoda „Kosinac“, koji su dijelom financirani kreditom u iznosu nešto manjem od 1 000 000 dinara,[461] započeli već sljedeće godine, kada je na uzvišenom lokalitetu Šušnjevača započela izgradnja rezervoara, iz kojeg se voda potom trebala transferirati prema Sinju i mjestima u okruženju. Gradnja je rezervoara ukupne zapremnine 1 200 m^3 završena 1948. godine, a u gradnju je ovog vodoopskrbnog sustava do kraja četrdesetih godina uloženo nešto više od 9 500 000 dinara.[462] Nastavak je izgradnje grupnog vodovoda zabilježen 1951. godine, kada je na Kosincu uređen

[457] Celegin, 378.
[458] „Tehnički izvještaj te prijedlog obavljanja prethodnih radova za opskrbu vodom Sinja iz bunara“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 3.
[459] „Izvještaj o vodoopskrbi na području Dalmacije / Grupni vodovod sinjske okolice“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za turizam, Kutija 5.
[460] Celegin, 378.; U prvim je poratnim godinama planirana gradnja grupnog vodovoda sinjskog okruženja zahvatom vode s izvora „Peruča“, koji „ima dovoljno vode da može opskrbiti vodom grad Sinj i čitavu sinjsku okolinu – tj. 29 sela koja oskudijevaju u vodi“. Vodovod bi i u tom slučaju tekao preko vodospreme na Šušnjevači, ali do njegove realizacije nikada nije došlo, već je na Peruči tijekom pedesetih godina započeo projekt izgradnje akumulacijskog jezera i hidroelektrane. O tome vidi u „Tehnički izvještaj o izgradnji grupnog vodovoda Sinj s izvora „Peruča“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 3.
[461] „Grupni vodovod Sinj, iskop jama, rezervoara, koladacija“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 3.
[462] „Pregled izvršenih radova na izgradnji vodovoda na području Oblasti Dalmacije od oslobođenja do konca 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 171.

zahvat vode s izvora, kao i pumpna stanica te 3 550 metara dugački tlačni cjevovod Kosinac – Šušnjevača, čime je riješeno pitanje prijenosa vode s izvora do rezervoara.[463] Osim toga, početkom je pedesetih godina u blizini Kosinca izgrađena i zgrada za pogonsko osoblje te gravitacijski vod dužine 3 150 metara, koji je iz rezervoara na Šušnjevači vodu trebao spuštati u grad Sinj, a posebno u novoizgrađenu predionicu i tvornicu konca „Dalmatinku“. Izgrađeni je sustav pušten u pogon 1954. godine, ali time nije riješeno pitanje opskrbe vodom stanovništva sela u sinjskoj okolini. Sredinom je pedesetih godina, stoga, planirana izgradnja voda Šušnjevača – Glavice, kao i spajanje rezervoara na Šušnjevači s budućim potrošačima u Karakašici, Jasenskom i Čitluku. Ukupna je duljina spomenutih vodova trebala iznositi 6 776 metara. Osim toga, u istom su razdoblju izrađeni projekti za izgradnju novog rezervoara u Sinju, (zapremnine 265 m^3) i Turjacima (100 m^3), čime bi se grupni vodovod proširio na Brnaze i Turjake.[464]Uz navedeno, krajem su pedesetih godina oglašeni planovi rješenja vodoopskrbnog sustava za Trilj, u kojem je u drugoj polovici 1958. godine planirana izgradnja vodovoda, koji je „isplatljiviji od gradnje bunara jer će rezervoar biti na izvoru rječice Grab, koja nikad ne presušuje“, a vodovod će „riješiti problem opskrbe vodom Graba, Vedrina, Jabuke, Trilja i Košuta“.[465] Taj je dio posla, međutim, do kraja desetljeća ostvaren samo u Trilju, koji je uređeni vodovod dobio 1958. godine.[466] Do kraja su pedesetih godina vodu iz vodovoda pili i stanovnici Vrlike,[467] za čije je potrebe uređen lokalni vodoopskrbni sustav koji je crpio vodu iz izvora Česma. Stoga možemo zaključiti da je tijekom pedesetih godina uređen postojeći vodoopskrbni sustav grada Sinja i izrađeni projekti za pretvaranje gradskog u grupni vodovod sinjskog okruženja. Vodu su iz vodovoda na kraju istog desetljeća pili i stanovnici Trilja i Vrlike. Najveći će broj sela sinjske i triljske okoline za spajanje na uređeni vodovodni sustav „Kosinac“ trebati pričekati šezdesete godine, dok će stanovnici okoline Vrlike spajanje na vodoopskrbni sustav s izvora „Vukovića vrilo“ dočekati tek sredinom osamdesetih.

Pitanje se vodoopskrbe ljudi i stoke u selima „gornjeg“ cetinskog područja sve do kraja pedesetih godina uglavnom rješavalo gradnjom bunara, ali i korištenjem vode s javnih česmi i

[463] Celegin, 378.; „Grupni vodovod Sinj, iskop jama, rezervoara, koladacija / Tehnički izvještaj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 3.
[464] Celegin, 378.; „Iskop jarka grupnog vodovoda Sinj – odobrenje kolaudacije (30. 1. 1947.) / Tehnički izvještaj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 3.
[465] „Trilj: gradit će se vodovod“, *Slobodna Dalmacija*, 1. rujna 1958.
[466] Vrgoč, Martin, *Pregled povijesti grada Trilja* (Trilj: Muzej triljskog kraja, 2010), 72.
[467] „Izvještaj o zdravstvenom stanju naroda na području općine Vrlika u razdoblju od oktobra 1959. do aprila 1962. godine“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

pojila za stoku. Prije rata je, tako, u sinjskoj okolini postojala 71 javna česma,[468] kao i 8 uređenih bunara.[469]Kako je na selima živjela golema većina stanovnika gornjeg dijela cetinskog porječja, jasno je da je uređenje postojećih bunara i javnih česmi bio posao o kojem je ovisila normalna egzistencija cjelokupnog područja. Budući da je gradnja grupnog vodovoda bila prilično skupa, u prvim je poratnim godinama upravo uređenju postojeće vodoopskrbne infrastrukture u selima posvećeno najviše pozornosti. Godine je 1947. dovršena gradnja bunara (čatrnje) u Laktacu, Biteliću i Bravčevom Docu (u blizini Vrlike), za što je ukupno utrošena suma od 1 000 000 dinara,[470] a tijekom 1947. godine u izgradnju je bunara u sinjskom kotaru uloženo 250 000 dinara.[471] Osim toga, u istom su razdoblju uređeni i bunari u Maovicama i Otišiću, u što je uloženo nešto manje od 147 500 dinara.[472] Do kraja su četrdesetih godina djelomično uređeni i bunari u Vojniću i Satriću, a tijekom je pedesetih godina potpuno dovršena gradnja bunara u Biteliću, Bravčevom Docu i Otišiću.[473] Do početka je pedesetih godina u sinjskoj okolini popravljeno 8 bunara, u što je utrošeno nešto više od 5 200 000 dinara,[474] a glavnina je posla i na tom polju ostavljena za sljedeća desetljeća. Zbog ograničenog kapaciteta vodovoda Kosinac, čak se i velik dio grada Sinja u drugoj polovici četrdesetih, ali i tijekom pedesetih godina opskrbljivao vodom iz četiri bunara, od kojih su dva imala vodu tijekom cijele godine.[475] Uređenje je bunara bio projekt kojeg se nije moglo završiti odjednom, već se na njemu radilo sve dok pojedino selo koje je ranije vodu crpilo iz bunara nije spojeno na sustav grupnog vodovoda. Zbog toga je bunare koji su djelomično uređeni nakon rata, tijekom pedesetih godina trebalo dodatno provjeravati i prema potrebi uređivati, kako bi stanovništvo sela u gornjem dijelu cetinskog toka za piće koristilo tehnički ispravnu vodu. Glavnina je vodoopskrbnih problema gornjeg dijela cetinskog porječja, ipak, ostavljena za sljedeća desetljeća.

---

[468] Celegin, 378

[469] „Pregled izvršenih radova i utrošenih kredita na gradnji čatrnja na području NO Dalmacije od oslobođenja do konca 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 171.

[470] U Biteliću je trebalo dovršiti 4, a u Bravčevom Docu 5 čatrnja. O tome vidi u „Obrazloženje čatrnje u selu Laktac: Kotar Sinj“, „Radovi u 1947. godini (na čatrnjama)“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.

[471] „Troškovi na obnovi tijekom 1947. godine“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.

[472] „Pregled uloženih kredita na čatrnjama u Dalmaciji po kotarima u 1946. i 1947. / kotar Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 2.

[473] „Popis vodoopskrbnih objekata na kojima se radilo u 1949. godini, a nisu dovršeni“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 84.; „Zapisnik sa VIII redovne Kotarske partijske konferencije održane dana 20. siječnja 1952.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj / Omiš, Kutija 9.

[474] „Pregled izvršenih radova i utrošenih kredita na gradnji čatrnja na području NO Dalmacije od oslobođenja do konca 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 171.

[475] „Tehnički izvještaj te prijedlog obavljanja prethodnih radova za opskrbu vodom Sinja iz bunara“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 3.

3.1.4 Donji dio cetinskog toka – početak gradnje vodoopskrbnog sustava

Vodoopskrbni je sustav u donjem dijelu cetinskog toka prije Drugog svjetskog rata postojao samo u Omišu. Centar je donjeg dijela cetinskog toka u tom razdoblju koristio vodu iz tri izvora: Sedra kod Zakučca, Vrilo na Priku i Slavinj na istočnom ulazu u grad, u blizini buduće tvornice „Renko Šperac“.[476] Iz navedenih je izvora voda u grad dopremana uz pomoć gravitacije ili pumpnih stanica, koje su vodu dopremale do omiškog rezervoara, iz kojeg se ona potom cijevima transferirala do potrošača. U ostalim su mjestima žitelji do vode dolazili posredstvom uređenih mjesnih bunara, a nemali je broj ljudi vodu izravno s rijeke dovozio životinjskim zapregama jer u selu uređeni bunar ili javnu česmu nisu imali. Nedugo se nakon završetka rata i na ovom području postavilo pitanje rekonstrukcije i proširenja postojećeg omiškog vodovodnog sustava te njegovog pretvaranja u grupni vodovod, koji bi se protezao i na određen broj sela u okruženju. Osim toga, trebalo je urediti u ratu oštećene, a i od ranije zapuštene bunare u mjestima u kojima su oni postojali i izgraditi ih tamo gdje prije rata nisu postojali. Iako je do kraja četrdesetih godina o tome bilo govora, na realizaciji planova u tom razdoblju nije učinjeno mnogo. Planovi su se počeli konkretizirati u šestom desetljeću prošlog stoljeća, ali sva mjesta donjeg dijela cetinskog toka vodovodnu vodu nisu koristili sve do raspada jugoslavenske države.

Zbog povećanja broja stanovnika grada, ali i težnje za unapređenjem industrije u Omišu i okolini, postojeći je vodoopskrbni sustav trebalo proširiti. Naime, izvori iz kojih je Omiš prije rata crpio vodu nisu bili dovoljno izdašni za grad kojem je, prema izračunima iz 1947. godine, trebalo osigurati 480 000 litara vode dnevno ili 5.55 litara po sekundi.[477] Izvor se Vrilo suočavao s prevelikim oscilacijama kapaciteta, ovisnima o godišnjim dobima. Dok je u zimskim mjesecima njegova pumpa izbacivala 2.1 m^3 vode u sekundi, ljeti se izdašnost smanjivala na svega 6 -8 litara u sekundi.[478] Osim toga, izvor je Sedra bio 2 kilometra udaljen od grada i relativno izoliran, dok se skupina izvora Slavinj nalazila preblizu mora pa je njihova voda pokazivala karakteristike pretjerane zaslanjenosti. U cilju poboljšanja opskrbe vodom samog grada i njegovih industrijskih postrojenja, već je 1950. godine, za potrebe ravničke tvornice cementa izgrađen vodovod koji je koristio vodu s izvora Pećine, na Brzetu.[479] Četiri godine poslije, voda se iz istog izvora počela iskorištavati i za potrebe stanovnika grada. Ipak, da bi se osigurao stalan dotok vode za Omiš i njegovu okolinu i time gradski pretvorilo u grupni vodovod za Poljica i omiško primorje, trebalo se osloniti na

[476] Celegin, 386.
[477] „Rekonstrukcija vodovoda Omiš“, HR-DAST-21, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.
[478] Celegin, 386.
[479] Isto 386.

izdašnije izvore, koji uz to koji ne presušuju. Prvi je plan gradnje omiško – poljičkog grupnog vodovoda, stoga, predviđao iskorištavanje vode s nepresušnog izvora Studenci, u blizini Kostanja i Kučića. Navedeni je vodoopskrbni sustav, po prvim projektima izrađenima neposredno prije početka rata, trebao imati kapacitet od 65 litara po sekundi te opskrbljivati 18 naselja, 6 industrijskih postrojenja i 60 hektara poljoprivrednih površina zasađenih povrćem.[480] Iz rezervoara je voda trebala biti transferirana uz pomoć nekoliko vodova do potrošača na kompletnom omiškom primorju (od Dubaca do Mutograsa) s jedne, srednjih Poljica s druge te otoka Brača s treće strane.[481] Međutim, taj je plan ipak bio preoptimističan pa je drugi projekt, koji je dovršen 1954. godine od strane Inženjerskog projektnog zavoda Zagreb, predviđao znatno manji kapacitet studenačkog vodovoda, od svega 10 l/s, koji se trebao sastojati od pumpne stanice na samom zahvatu vode s izvora te rezervoara zapremnine 500 m^3 u Zvečanju.[482] Iz rezervoara je zatim voda gravitacijskim cjevovodom trebala biti prenošena do Omiša kroz Zvečanje, Ostrvicu, Čišla, Gata i Zakučac. Međutim, do kraja pedesetih godina na realizaciji spomenutog Poljičkog, kao niti primorskog vodovoda nije učinjeno ništa, a s vremenom se od tog projekta odustalo, a Omiš, njegov obalski pojas i susjedna sela u zaleđu vodu su dobili iz turbinskog bazena buduće hidroelektrane „Split“. Veći dio sela u omiškom zaleđu sve do kraja postojanja jugoslavenske države nije bio spojen na vodovodni sustav, već su njihovi žitelji do vode dolazili na sličan način kao i prije Drugog svjetskog rata.

U selima je omiške okoline neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata postojalo tridesetak većinom privatnih bunara, među kojima je bilo i onih koji su bili u neispravnom stanju.[483] Osim toga, u selima je postojalo nekoliko manjih izvora i manji broj česmi. Sela nisu oskudijevala vodom prvenstveno zbog toga što su se nalazila u blizini rijeke, ali da bi voda koju su koristili bila tehnički ispravna, trebalo je urediti neispravne bunare i izvore žive vode te izgraditi javne zdence tamo gdje ih nije bilo, primjerice u Blatu na Cetini ili Trnbusima. U prvim poratnim godinama po tom pitanju nije učinjeno mnogo pa je do kraja

[480] Isto 387.; U isto vrijeme postojao je i manje optimističan plan izgradnje gravitacijskog voda koji je vodu do Omiša trebao prenositi uz pomoć energije iz hidroelektrane „Tito“ u Kraljevcu, ali niti do njegove realizacijenaposljetku nije došlo. O tome vidi u „Izvještaj o vodoopskrbi na području Dalmacije / Grupni poljički vodovod“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za turizam, Kutija 5.

[481] „Problem poslijeratne opskrbe vodom splitskog okružja / Poljički vodovod“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.

[482] Celegin, 387.

[483] „Primjedbe uz pojave vode u gornjo-poljičkoj općini“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.

1947. godine bunar izgrađen u Zadvarju, a djelomično i u Novim Selima.[484] Na uređenje je bunara u donjem dijelu cetinskog toka tijekom 1947. godine utrošeno 600 000 dinara.[485] Dvije je godine poslije uređeni bunar dobilo i selo Ugljane.[486] Problem se vodoopskrbe javlja u drugoj polovici 1950. godine i u Šestanovcu. Naznačeno je da „seljaci pješače po vodu na Cetinu, udaljenu jedan sat hoda od mjesta“ pa se kotarski NO obvezao da će „popraviti i osposobiti sve bunare u Šestanovcu i okolnim komšilucima“,[487] a uređenje je bunara u Katunima započelo 1949. godine.[488] Međutim, i početkom se 1954. godine vodoopskrba označava kao najveći problem sela, u kojem su građani za izgradnju dviju cisterni za vodu dali 2000 radnih dana.[489] Čišćenje je postojećih bunara u Šestanovcu i okolini potrajalo sve do kraja pedesetih godina,[490] ali po svemu sudeći na širem šestanovačkom području u istom razdoblju nije izgrađen niti jedan novi bunar. Naklice, Zakučac i Priko vodu su trebali dobivati uređenjem lokalnog vodovoda iz tri izvora u Zakučcu, u što je tijekom 1947. godine uloženo 200 000 dinara,[491] pa u njima bunare nije bilo potrebno uređivati. Osim bunara, vodoopskrba se u selima donjeg dijela cetinskog toka do kraja pedesetih godina rješavala gradnjom rezervoara na pumpni pogon u Dugom Ratu, Naklicama, Podašpilju, Docu Gornjem, Ostrvici, Zvečanju, Čišlima i Priku te popravkom naplavnih cisterni na temelju dobrovoljnog rada mještana u Zvečanju, Kreševu Brdu i Rudinama kod Srijana.[492] Ipak, većina je vodoopskrbnih problema i u donjem dijelu cetinskog toka trebala biti riješena u sljedećim desetljećima.

3.1.5 Nastavak rada hidroelektrane „Kraljevac“

Preduvjet omasovljavanju elektrifikacije sela i industrijalizacije zasigurno je bila izgradnja niza hidroelektrana duž toka Cetine, čime se iskoristio veliki hidropotencijal rijeke, koja je, kako je u prvoj polovici pedesetih godina istakao profesor Brničević, „u stanju dati

---

[484] „Pregled vodoopskrbnih objekata na teritoriju kotarskog NO-a Šestanovac“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za građevinarstvo, Kutija 1.

[485] „Troškovi za obnovu tijekom 1947. godine“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za građevinarstvo, Kutija 1.

[486] „Popis vodoopskrbnih objekata na kojima se radilo u 1949. godini, a nisu dovršeni“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 84.

[487] „Zborovi birača u Šestanovcu rješavaju najvažnije probleme svog sela“, *Slobodna Dalmacija*, 11. listopada 1950.

[488] „Popis vodoopskrbnih objekata na kojima se radilo u 1949. godini, a nisu dovršeni“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 84.

[489] „Kroz Šestanovac: na izgradnji dvije cisterne oni su dali 2000 radnih dana“, *Slobodna Dalmacija*, 16. siječnja 1954.

[490] „Zapisnik o sastanku SSRN Katuni I“; „Zapisnik sa sastanka godišnje Konferencije SSRN Šestanovac“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955.- 1962.), Kutija (Seoske organizacije SSRN)

[491] „Kroz Šestanovac: na izgradnji dvije cisterne oni su dali 2000 radnih dana“, *Slobodna Dalmacija*, 16. siječnja 1954.

[492] „Izvještaj o radu NO općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet).

10% električne energije čitave Jugoslavije, najviše od svih jugoslavenskih rijeka".[493] Jedina hidroelektrana koja je na tom području postojala prije Drugog svjetskog rata bila je ona na lokalitetu „Kraljevac" u Zadvarju. Ona je na početku pedesetih godina, s hidroelektranama „Manojlovac" i „Jaruga" činila jedinstvenu Direkciju hidroelektrana „Tito" sa sjedištem u Splitu,[494] da bi tijekom 1953. godine vratila svoje predratno ime i samostalnu proizvodnju.[495] Budući da je električnom energijom opskrbljivala kompletni splitski, kao i dio šibenskog i zadarskog industrijskog bazena, do početka su pedesetih godina obnovljena njena u ratu oštećena postrojenja. Godine je 1952. izgrađen i 30-kilovoltni vod Kraljevac – Mostar pa je električna energija proizvedena u ovoj hidroelektrani opskrbljivala gradilište buduće HE „Jablanica",[496] povećavši svoj utjecaj i na dio hercegovačkog industrijskog bazena. Zbog povećane potražnje za električnom energijom, hidroelektrana je na samom početku pedesetih godina u paralelni rad upregnula sva svoja četiri generatora, koji su do tada radili odvojeno. To je dovelo do povećanja godišnje proizvodnje električne energije, koja je 1950. godine prvi put prešla 200 000 000 kWh.[497] Osim toga, od 1952. do 1955. godine u rekonstrukciju je i uređenje „Kraljevca" uloženo nešto manje od 825 000 000,[498] a do kraja desetljeća još nešto više od 400 000 000 dinara.[499] Pa, ipak, ova se hidroelektrana i dalje borila s oscilacijama vodene mase u nevelikom akumulacijskom bazenu. Sredinom se desetljeća, tako, vodostaj rijeke u blizini akumulacijskog bazena višestruko povećao zaprijetivši postrojenjima same hidroelektrane. Tada je prodor vode u postrojenja s mukom zaustavljen, ali početkom je desetljeća u sličnoj situaciji nabujala rijeka oštetila generatore, koji „tri dana nisu mogli proizvoditi električnu energiju".[500] Glavnina će problema takve vrste biti otklonjena tek pred kraj pedesetih godina, izgradnjom akumulacijskog jezera i brane „Peruča".

U drugoj je polovici pedesetih godina, uslijed daljnjeg povećanja potrebe za električnom energijom, u „Kraljevcu" izgrađeno novo rasklopno postrojenje, kompatibilno 110

[493] F. Brničević, „Ćudljiva Cetina", *Slobodna Dalmacija*, 24. kolovoza 1953.
[494] *Hidroelektrana „Kraljevac" 1912. – 1962.*, 40.; „Hidroelektrana „Kraljevac" – izvještaj o radu organizacije i upravljanju u poduzeću", HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)
[495] „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II) / Hidroelektrana „Kraljevac" Kraljevac", HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 51.
[496] *Hidroelektrana „Kraljevac" 1912. – 1962.*, 21.
[497] Isto 31.
[498] „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak", HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (Općinski komitet)
[499] „Hidroelektrana „Kraljevac" – izvještaj o radu organizacije i upravljanju u poduzeću", HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)
[500] „Spriječeno prodiranje nabujale rijeke u hidroelektranu u Kraljevcu", *Slobodna Dalmacija*, 15. prosinca 1954.

kilovoltnom naponu,[501] a nakon izgradnje novih transformatora ova je hidroelektrana mogla doseći proizvodnju od preko 300 000 000 kWh električne energije.[502] Povećanje je proizvodnje električne energije u „Kraljevcu“ uvjetovano osnivanjem novih tvorničkih postrojenja u okruženju omeđenom Neretvom i Velebitom, ali i spajanjem „Kraljevca“ na elektroenergetski sustav Hercegovine, nakon izgradnje HE „Jablanica“. Sve je to uvjetovalo i potrebu za povećanjem visine brane za 80 centimetara pa je ona krajem prve polovice desetljeća od temelja do vrha iznosila 18, a od razine vode do vrha 12.5 metara.[503]Duljina brane istovremeno iznosi 25 metara.[504]

Predratni je značaj „Kraljevca“, međutim, postupno opadao gradnjom ostalih hidrocentrala na Cetini, prije svega one u obližnjem Zakučcu. Već je 1957. godine proizvodnja u „Kraljevcu“ na kraće vrijeme obustavljena zbog čišćenja i popravka dovodnog tunela.[505] Ipak, hidroelektrana je 1958. godine proizvodila 326 000 000 kWh električne energije,[506] da bi se krajem sljedeće godine proizvodnja povećala na 422 500 000 kWh,[507] čime je nadmašen dugoročni godišnji plan za više od 100 000 000 kWh. Time je proizvodnja električne energije iz 1939. godine nadmašena za čak 200%, dok je na samom početku pedesetih godina ona bila tek 35% veća od predratne.[508] Godine su 1959. godine, na vrhuncu njene proizvodne moći, u hidroelektrani posao pronašla 74 radnika,[509] a 12 je njih odlazilo na školovanje u obližnju osnovnu školu u Šestanovcu.[510] Osim toga, barem ako slijedimo „Slobodnu Dalmaciju“, cijena električne energije od 0.55 dinara za kilovatsat, koju je hidrocentrala dosegla iste godine, bila je najniža u Europi u tom razdoblju.[511] Rekonstrukcijom je, koja je otpočela neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, do kraja pedesetih godina zamijenjeno kompletno postrojenje izuzev turbina, a na samom je

[501] Petar Jutronić, „Prikaz elektrifikacije Dalmacije i energetska situacija“, u: *Zbornik Društva inženjera i tehničara Split* (Split: Društvo inženjera i tehničara,1958), 454.
[502]*Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 23.
[503] Isto 15., 31.
[504] Štambuk – Giljanović, 80.
[505]*Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 32.
[506] Isto 1.
[507] „Izvještaj Izvršnog odbora sindikalne podružnice HE „Kraljevac“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačen)
[508]*Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 1.
[509] „Izvještaj o radu Općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačen)
[510] „Izvještaj Izvršnog odbora sindikalne podružnice HE „Kraljevac“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačen)
[511] „HE „Kraljevac“ izvršila godišnji plan“, *Slobodna Dalmacija*, 31. listopada 1959.

kraju šestog desetljeća ova hidroelektrana proizvodila trećinu ukupne električne energije Jugoslavije.[512]

Ovaj je proizvodni uzlet na samom kraju pedesetih godina hidroelektrana „Kraljevac“ prije svega mogla zahvaliti akumulacijskom jezeru „Peruča“, koje je upravo 1958. godine pušteno u pogon. Taj je, naime, gigantski kompleks smješten između Hrvatačkog i Vrličkog polja prvenstveno služio izravnavanju dotoka vode u nizvodnim poljima i hidroelektrani „Kraljevac“pa se ona više nije suočavala s vodenim oscilacijama, koje su u ranijim godinama prilično negativno utjecale na njenu proizvodnju električne energije. U najvećem je dijelu pedesetih godina, prije izgradnje spomenute akumulacije, hidroelektrana u Kraljevcu prosječno proizvodila 269 000 000 kWh električne energije godišnje.[513] Krajem su desetljeća poduzeti radovi na remontu turbina, uređenju sustava brane i bujica uokolo Kraljevca,[514] ali tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina ova hidroelektrana više neće igrati ulogu kakvu je igrala do tada. Ona će, u prvom redu, služiti kao pomoćni kompleks novoizgrađene hidroelektrane „Split“ i uglavnom neće obavljati stalnu, već povremenu proizvodnju, pokrećući svoja postrojenja samo u razdobljima povećane potrebe za električnom energijom.

3.1.6 Novo elektroenergetsko postrojenje – akumulacijsko jezero i HE „Peruča“

Sve do početka pedesetih godina na području Cetinskog kraja nije postojala druga hidroelektrana osim one u Kraljevcu kod Zadvarja. Međutim, već su u drugoj polovici 1950. godine izneseni planovi za završetak izgradnje prve nove hidroelektrane na Cetini, one na slapovima Garjak, u blizini Vrlike. Hidrocentrala je na Garjaku, pod početnim nazivom „Vice Buljan“, u čast tadašnjeg ministra u Vladi Narodne Republike Hrvatske i kandidata Sinjskog kotara za zastupničko mjesto u Saboru NRH, službeno puštena u pogon početkom studenog 1950. godine.[515] Gradnja je novih hidroelektrana uvjetovana naraslom potrebom za električnom energijom, koja se, osim za povećanu industrijalizaciju prostora, trebala koristiti i u kućanstvima. Godine je 1951. konačno definirana lokacija buduće velike hidroelektrane i

---

[512] „Izvještaj o radu Radničkog savjeta HE „Kraljevac“ za razdoblje od 10 godina“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

[513] *Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 11. Godine je 1953. „Kraljevac“ proizveo 268 983 000 kWh električne energije, sljedeće godine se proizvodnja smanjila na 249 390 000 kWh, da bi se 1955. godine ponovno povećala na 296 415 000 kWh. Godine je 1956. zabilježena proizvodnja od 297 903 kWh električne energije, da bi u prvih 7 mjeseci sljedeće godine ona iznosila 214 464 000 kWh. O tome vidi u „Savez sindikata Jugoslavije, Općinsko vijeće Omiš: broj 134/57 – Općinskom komitetu SK Omiš / Razni podaci po podružnicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. - Arhiva)

[514] *Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 41.; „Prijedlog društvenog plana NO-a Općine Omiš za 1957. godinu / Pregled razvitka privreda po granama djelatnosti – hidroenergija“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (Općinski komitet)

[515] „Puštena je u pogon hidro – električna centrala „Vice Buljan“ u Vrlici, *Slobodna Dalmacija*, 5. studenog 1950.

njenog akumulacijskog jezera, čime je odbačena ranija zamisao o potapanju većeg dijela Hrvatačkog polja.[516] Naime, lokacija je buduće hidroelektrane i akumulacije „Peruča“ određena nekoliko kilometara sjevernije.[517] U sljedeće su dvije godine provedeni istražni radovi,[518] nakon kojih je mogla započeti gradnja velikog elektroenergetskog postrojenja. Ova je hidroelektrana trebala biti tek prva od 7 hidrocentrala na Cetini, kako je planirano početkom 1951. godine.[519] Vremenom se pokazalo da je taj plan preoptimističan, a na Cetini su do kraja postojanja jugoslavenske države izgrađene još tri hidroelektrane, dok je ranije spomenuta hidroelektrana na Garjaku demontirana.

Na daljnji je razvoj hidroenergije na Cetini presudan utjecaj izvršilo tehničko društvo „Jugoelexport“, pod patronatom Ujedinjenih Naroda i ekonomskog društva sa središtem u tadašnjoj Zapadnoj Njemačkoj. Već je u prvoj polovici 1954. godine navedeno Društvo raspravljalo o potrebi i mogućnostima izgradnje gigantskih postrojenja u slivu Cetine.[520]Konkretniji su razgovori u tom smjeru poduzeti sredinom sljedeće godine. U tim je razgovorima „Jugoelexport“ Cetinu odredio jednim od pet velikih sustava hidrocentrala u Jugoslaviji, čime bi Jugoslavija mogla proizvoditi 7 milijardi kWh električne energije, od čega bi čak 5 milijardi izvozila u Italiju, Austriju i Zapadnu Njemačku. U tom su smjeru na Cetini predviđene dvije gigantske hidrocentrale: „Peruča“ i „Split“. „Peruča“ je, prema istom planu, trebala biti jedna od manjih centrala u tom projektu, a trošak je njezine izgradnje procijenjen na 23 milijuna dolara.[521] U međuvremenu su provedeni planovi za izgradnju akumulacijskog jezera „Peruča“, koje će služiti potrebama svih hidrocentrala cetinskog sliva. Prije izgradnje jezera, njegovo je kompletno buduće područje potopljeno pa su na njemu prethodno provedena arheološka istraživanja prilikom kojih su pronađeni bogati materijalni ostaci poput rimskog vodovoda Aequuma, kasnosrednjovjekovnih grobova te primitivne metalurgijske tvornice iz 17. stoljeća. Opsežna su istraživanja proveli dr. Stjepan Gunjača, dr. Branimir Gabričević, prof. Julije Grabovac, prof. Ivan Marović, kustos Bartul Petrić i arheolog Dušan Jelovina, u organizaciji Muzeja hrvatskih starina i Arheološkog muzeja u

---

[516] Ivan Aničić Čolo, ur., *Dvadeset peta obljetnica HE „Peruča“ Sinj* (Sinj: OOUR HE „Peruča“, 1985.), 8., 33.; „Ekspoze o stvaranju akumulacionih jezera za Hidrocentralu „Tito“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 11.
[517]Aničić Čolo, 33.
[518] Isto 33.
[519] Duško Kaić, „Privredni razvitak Sinjske krajine“,*Slobodna Dalmacija*, 24. siječnja 1951. Početni je plan predviđao da će HE „Peruča“ biti izgrađena 1957. godine, ali se u stvarnosti taj plan realizirao 3 godine kasnije. O tome vidi u I. Baučić, „Plan elektroenergetskog sistema Cetine“, *Geografski glasnik* 14-15 (1953), 197.
[520] „Elektrifikacija sliva Cetine i pomoć pruge u elektrifikaciji“, *Slobodna Dalmacija*, 13. travnja 1954.; Baučić 1953, 197.
[521] „Nove baklje na Cetini“, *Slobodna Dalmacija*, 16. lipnja 1955.

Splitu.[522] Iako su početne pretpostavke uzimale u obzir mnogo manje površine,[523] za potrebe je budućeg akumulacijskog jezera, trebalo potopiti oko 1 920 hektara zemljišta, čime je 1 451 domaćinstvo bilo prinuđeno napustiti područja na kojima su do tada živjeli jer na njima više nisu mogli obrađivati zemlju.[524] Eksproprijacija je zemljišta za potrebe akumulacije provedena u Donjem Biteliću (43 ha), Satriću (55 ha), Vučipolju (118 ha), Potravlju (391 ha), Dabru (197 ha), Otišiću (84.5 ha), Koljanama (692 ha), Podosoju (181 ha), Garjaku (177 ha), Ježeviću (58 ha), Vinaliću (24 ha), Maljkovu i Laktacu,[525] a naknada je ranijim vlasnicima uglavnom isplaćivana u novcu.[526] Prije završetka gradnje akumulacijskog jezera i brane „Peruča“, demontirana je ranije spomenuta manja hidroelektrana na Garjaku, koja gradnjom HE „Peruča“ više nije bila potrebna. Godine su 1954., izgradnjom pristupnih putova i čišćenjem terena, otpočeli pripremni radovi za gradnju spomenutog akumulacijskog jezera.

Tijekom 1956. godine, nakon izvršenih pripremnih radova, nastavljena je gradnja brane, kao i trideset kilovoltnog voda od Sinja do Peruče, uz pomoć kojeg je gradilište trebalo biti opskrbljivano električnom energijom; ali i dopremanje opreme za potrebe postrojenja.[527] Do kraja godine dovršeno je betonsko postolje brane, čime su završeni najteži poslovi, oni ispod površine vode. To je omogućilo daljnji napredak gradnje akumulacijskog jezera, koje je službeno dovršeno 1958. godine.[528] Na njegovu je gradnju ukupno utrošena suma od oko 96 000 000 dinara.[529] Spomenuta je akumulacija, kao prva koja je izgrađena u kraškom tlu, u trenutku izgradnje mogla primiti 541 000 000 m^3 vode,[530] koju je obuzdavala divovska nasuta brana visine 60 i duljine 425 metara.[531] U trenutku je gradnje brana akumulacijskog jezera „Peruča“ bila najveća nasuta brana u Jugoslaviji, a samu je izgradnju otežavala oskudica opreme, ali i iskustva u sličnim poduhvatima, kao i izrazita poroznost kraškog terena. Paralelno sa završetkom brane, trajali su i radovi na izgradnji postrojenja hidroelektrane pa su

---

[522] „Značajni arheološki ostaci u dolini Cetine“, *Slobodna Dalmacija*, 20. siječnja 1955.
[523] Početni je plan predviđao da će za potrebe budućeg akumulacijskog jezera „Peruča“ biti potrebno potopiti 380 kuća i 860 hektara plodne zemlje. O tome vidi u Baučić, 198.
[524] Isto 53; Luka Mladineo, Boris Pavlin, „Hidroelektrana Peruča“, *Građevinar – časopis Društva građevinskih inženjera i tehničara NR Hrvatske* 6 (1954.), 207. Autori navode da je za isti projekt ukupno trebalo potopiti 6 500 hektara područja, od čega je na samo jezero otpadalo 1 200 hektara.
[525] Eksproprijacija je provedena za račun „Dalmatinskih hidroelektrana“, a osim zemljišta, podrazumijevala je i 500 raznih stambenih i gospodarskih objekata. Ukupni je trošak isplate izvlaštenim posjednicima procijenjen na 2 milijarde dinara, ali određeni se broj bivših vlasnika žalio na njene rezultate. Žalbe su, međutim, u najvećem broju slučajeva bile odbijene zbog „višeg interesa“. O tome vidi u„Eksproprijacija za HE „Peruča“: pritužbe i urgencija“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 20.
[526] *Akumulacija i HE „Peruča“* (Split: Dalmatinske hidroelektrane, 1960), 54.
[527] „Milijardu i 400 milijuna za Peruču“, *Slobodna Dalmacija*, 13. siječnja 1956.
[528] Aničić Čolo, 9.; *Akumulacija i HE „Peruča“*, 30.
[529] Aničić Čolo, 53.
[530] Isto 14.; „Eksproprijacija za HE „Peruča“: pritužbe i urgencija“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 20.
[531] Aničić Čolo, 22.

do početka 1960. godine izgrađeni dovodni tunel, temeljni ispust i preljevni kanal, kao i strojarnica s rasklopnim postrojenjem.[532] Time je glavnina građevinskih radova bila završena pa je do kraja godine provedena montaža dvaju agregata, nakon čega je nova hidroelektrana mogla biti puštena u proizvodnju. Njena je registracija provedena krajem 1961. godine, kada je službeno nazvana „Hidroelektrana „Peruča“ – poduzeće za proizvodnju energije“ Sinj.[533]Za gradnju je ovog postrojenja planirana ukupna investicija od 12 milijardi dinara,[534] a sve je građevinske radove izvelo splitsko građevinsko poduzeće „Konstruktor“.[535]

Izgradnja je spomenute hidroelektrane, s akumulacijskim jezerom, trajala relativno kratkih 6 godina. U trenutku svog završetka, hidroelektrana je „Peruča“ imala snagu od 41.6 megavati,[536] a godišnje je prosječno proizvodila 120 GWh električne energije.[537] To ju je, sve do izgradnje prve faze hidroelektrane „Split“, činilo najznačajnijim elektroenergetskim postrojenjem izgrađenim duž cetinskog sliva, a osim osiguravanja električne energije za kućanstva i naraslu industriju, njeno će gigantsko akumulacijsko jezero u prvom redu osiguravati izravnavanje količine vode u Cetini, čime će, osim poplava i suša u Hrvatačkom i Sinjskom polju, spriječiti i prevelike oscilacije vode u akumulacijskom jezeru hidroelektrane „Kraljevac“. Nakon izgradnje HE „Split“, akumulacijsko je jezero i brana „Peruča“ igralo ulogu osiguranja stalnog i ravnomjernog dotoka vode do njenih postrojenja pa je od tada hidroelektrana „Peruča“, više od proizvodnje električne energije, služila kao osigurač nesmetanog rada većeg hidroenergetskog postrojenja – HE „Split“. Izgradnjom spomenutih hidroelektrana, uvelike se promijenio tok Cetine nizvodno od Peruče pa je većina postojećih mlinica duž Cetine poplavljena, čime su one postupno postajale potpuno neupotrebljive. Snaga se vode, umjesto za pokretanje mlinova, koristila za proizvodnju dotad nepoznatog oblika energije i dobivanje električne struje. Tako je izgradnja elektroenergetskih postrojenja ujedno označila svojevrsnu prekretnicu u svakodnevnom životu stanovnika Cetinskog kraja, koji su se postupno upoznavali s efektom elektrifikacije, sa svim svojim pozitivnim, ali i negativnim implikacijama.

---

[532] Isto 59. O tome vidi i u: *Akumulacija i HE „Peruča“*, 30.
[533] Aničić Čolo, 59.; Isto vidi i u „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[534] Mladineo, Pavlin, 214.; *Akumulacija i HE „Peruča“*, 56.
[535]*Akumulacija i HE „Peruča“*, 35.
[536] Aničić Čolo, 9.; Štambuk - Giljanović, 174.
[537]*Prostorni plan općine Sinj (period 1970. – 2000.)*, prir. Skupština općine Sinj (Split: Urbanistički zavod Dalmacije, 1974.), 115.

3.1.7 Elektrifikacija donjeg dijela cetinskog toka

Početkom se pedesetih godina, paralelno s iznošenjem planova o gradnji novih elektroenergetskih postrojenja, u donjem dijelu cetinskog porječja glasnije postavilo pitanje uvođenja električne energije u najveći broj stambenih kuća i javnih zgrada, ali i osiguranja veće količine električne energije u postojećim industrijskim postrojenjima. Kao i u „gornjem" cetinskom području, neposredno je nakon završetka rata i na širem omiškom prostoru prioritet bio osigurati dovoljno električne energije za postojeće tvornice. Za razliku od gornjeg dijela toka, u donjem se dijelu nalazila jedina prijeratna hidroelektrana. Međutim, njeni onodobni kapaciteti ni izbliza nisu bili dovoljni da bi omogućili uvođenje električne energije u kućanstva. Stoga pitanje elektrifikacije stambenih prostorija u ovom dijelu cetinskog sliva nije ozbiljnije postavljeno prije početka pedesetih godina ili u najboljem slučaju prije druge polovice 1949. godine. Početkom gradnje ostalih elektroenergetskih postrojenja u orografskom slivu Cetine, pritisak je na hidroelektranu u Kraljevcu donekle popustio pa se dio njene struje mogao iskoristiti u elektrifikaciji okolnih mjesta. Ipak, do toga nije došlo prije šestog desetljeća prošlog stoljeća pa se tijekom četrdesetih godina elektrifikacija „donjeg" cetinskog područja svodila gotovo isključivo na osiguranje električne energije za rad postojećih industrijskih postrojenja smještenih na prostoru širem od samog Cetinskog kraja. Za ilustraciju, u cijelom je tadašnjem Splitskom kotaru (prostor puno širi od donjeg dijela cetinskog toka) u drugoj polovici četrdesetih godina elektrificirano samo jedno selo,[538] pa zaključak da prije pedesetih godina projekt elektrifikacije šireg omiškog bazena nije ozbiljnije započeo, ništa ne može osporiti. U tom su razdoblju, zahvaljujući tvorničkim postrojenjima, električnu struju imali Dugi Rat, Omiš i djelomično Zadvarje, u kojima je, pak, ona uvedena još prije rata.

Pitanje se elektrifikacije donjeg dijela cetinskog toka tijekom pedesetih godina najprije javlja u Zvečanjima. Tamo se, naime, u drugoj polovici 1950. godine svi seljaci obvezuju da će „sami iznijeti sve troškove elektrifikacije".[539] Do kraja je sljedeće godine, osim toga, planirana potpuna elektrifikacija Kostanja, Svinišća, spomenutih Zvečanja, Seoca i Kučića.[540] Ipak, nedostaje informacija o tome je li plan uistinu ostvaren. Izrijekom se u članku s kraja desetljeća spominje da je selo Kostanje „jedno od aktivnijih mjesta u komuni", koje je, uz

[538] „Popis elektrificiranih mjesta i lokalnih električnih centrala u oblasti Dalmaciji", HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 171.
[539] „Obaveza naroda Zvečanja: izgrađuje se sedmoljetka, elektrifikacija sela", *Slobodna Dalmacija*, 14. listopada 1950.
[540] „Ovih dana otpočet će elektrifikacija Kostanja i Svinišća", *Slobodna Dalmacija*, 8. siječnja 1951.

Zadružni dom, još 1951. godine dobilo električno svjetlo“.[541] Ipak, izgleda da plan nije tako brzo ostvaren i u drugim spomenutim mjestima. Naime, krajem prve polovice desetljeća iznosi se problem završetka elektrifikacije u mjestima srednjih Poljica, pri čemu se izrijekom spominju Smolonje, Čišla, Ostrvica, ali i Zvečanje. Iz onodobne „Slobodne Dalmacije“ doznajemo da su radovi na elektrifikaciji ovih mjesta započeli još 1949. godine, ali i da je „većina sela u okruženju već elektrificirana“. [542] Godine 1956. električnu su energiju dobila i Gata, kao „petnaesto selo u zagorsko – poljičkom pojasu“, za što su mještani utrošili 6 000 000 dinara, a poljoprivredna zadruga još toliko.[543] Krajem prve polovice desetljeća pitanje se elektrifikacije sve glasnije spominje i na šestanovačkom području, na kojem „samo Šestanovac ima električnu energiju, a ostalih 6 sela nema, iako su samo 4 kilometra udaljeni od Kraljevca“.[544] Pred kraj 1957. godine navodi se da je u omiškoj općini elektrificirano 15 sela,[545] a u porječju Cetine to su bili Svinišće, Podašpilje, Kučiće, Podgrađe, Kostanje, Gata, Ostrvica, Zvečanje, Smolonje, Naklice i Seoca,[546] dok Narodni odbor općine nadalje predviđa elektrifikaciju Trnbusa, Doca Gornjeg i Donjeg, Srijana, Novih Sela, Blata na Cetini, Kreševa, Katuna i dijela Šestanovca,[547] u što se ukupno trebalo utrošiti 250 000 000 dinara.[548] U elektrifikaciju se od 1953. do 1957. godine ukupno uložilo 374 000 000 dinara,[549] a tempo je radova tijekom pedesetih godina u donjem dijelu cetinskog toka bio nešto brži nego što je bio slučaj na širem sinjskom, a posebno triljskom i vrličkom području. Krajem je desetljeća, izgradnjom nove trafostanice, potpuno elektrificirano i Zadvarje.[550] Vodeće se ljude Blata na Cetini i Katuna pred kraj pedesetih godina kritizira da „nisu ništa učinili da bi pokrenuli svoje vlastite snage“ po pitanju uvođenja električne energije,[551] a u istom se razdoblju ne navodi konkretan rok kada bi elektrifikacija tih mjesta trebala biti završena. Sasvim je izvjesno da

---

[541] „Kostanje: započeti radovi na izgradnji škole“, *Slobodna Dalmacija*, 14. studenog 1958.
[542] Rade Juranović, „Kada će biti završena elektrifikacija srednjih Poljica“, *Slobodna Dalmacija*, 11. kolovoza 1954.
[543] „Gata: uskoro će poteći električna struja“, *Slobodna Dalmacija*, 16. studenog 1956.; „Izvještaj o radu organizacije SSRN u Gatima za 1957. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955 – 1962.), Kutija (seoske organizacije SSRN)
[544] „Kroz Šestanovac: na izgradnji dvije cisterne oni su dali 2000 radnih dana“, *Slobodna Dalmacija*, 16. siječnja 1954.
[545] „Zapisnik predizbornog skupa organizacije SSRN Omiš, održanog dana 17. 10. 1957., HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955 – 1962.), Kutija (Općinski odbor Omiš: Zapisnici 1955. – 1958.)
[546] „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955 – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[547] „Problemi omiške općine: rekonstrukcija zastarjelih pogona“, *Slobodna Dalmacija*, 16. listopada 1957.
[548] „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955 – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[549] Isto.
[550] „Zapisnik sa godišnje skupštine osnovne organizacije SSRN u Zadvarju“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955 – 1962.), Kutija (Seoske organizacije SSRN)
[551] „Referat za godišnju općinsku konferenciju SSRN Omiš 1959. godine“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955 – 1962.), Kutija (Općinski odbor Omiš: Zapisnici 1955. – 1958.)

realizacija tog plana nije započeta sve do kraja pedesetih godina, kada se navodi da i dalje istih 15 sela ima električnu energiju, za koju je Narodni odbor općine dao 8.5 milijuna dinara, a „neelektrificirana se sela uglavnom nalaze u Zamosorju i okolini Šestanovca.“[552] Ona će električno svjetlo dočekati u prvoj polovici šezdesetih godina, čime će kompletan posao elektrifikacije donjeg dijela cetinskog toka konačno biti okončan. Kao i u gornjem dijelu cetinskog porječja, možemo zaključiti da je i na širem omiškom prostoru najveći posao po tom pitanju obavljen upravo tijekom pedesetih godina.

3.1.8 Elektrifikacija gornjeg dijela cetinskog toka

U razdoblju je pedesetih godina i u gornjem dijelu cetinskog toka započela realizacija obuhvatnog projekta uvođenja električne energije u kućanstva. Neposredno je nakon završetka rata primarni zadatak bio osigurati dovoljno električne energije za rad postojećih industrijskih postrojenja koristeći električnu energiju proizvedenu u jedinoj postojećoj hidroelektrani – „Tito“ u Kraljevcu, dok je projekt osiguravanja električne energije za kućanstva mogao biti ostvaren tek pošto je otpočela gradnja novih elektroenergetskih postrojenja duž Cetine, prvenstveno HE „Peruča“ i „Split“ („Zakučac“). Električna se energija iz hidroelektrane do kućanstava prenosila uz pomoć trafostanica, koje su trebale biti izgrađene u svakom selu i električnih vodova, koji su trafostanicu trebali povezivati kako s matičnom hidroelektranom, tako i sa stambenim zgradama u koje je trebalo uvesti električnu energiju. Da bi u pojedinu kuću bilo moguće uvesti električnu energiju, u nju je prethodno trebalo ugraditi električne instalacije, preko kojih se pojedina kuća spajala na razvodnu mrežu. Osiguranje je dovoljne količine električne energije za kućanstva bilo uvjetovano povećanjem elektroenergetskih kapaciteta pa do kraja četrdesetih godina na tom polju u gornjem dijelu cetinskog toka nije napravljeno puno. Tek je pred kraj četrdesetih godina predočen plan elektrifikacije Vrlike, u blizini koje je izgrađena manja hidroelektrana „Garjak“, s prvenstvenim zadatkom osiguranja dovoljne količine električne energije za Vrliku i sela u njenom bliskom okruženju. U navedenoj je elektrifikaciji prvenstveno trebala sudjelovati oblasna električarska tvrtka „Elektrodalmacija“, zadužena za gradnju elektrovoda od navedene hidrocentrale do trafostanice u Vrlici, ali i same trafostanice te električkih postrojenja unutar hidroelektrane. U radovima su trebali pomagati i građani dobrovoljnim radom, kao i poduzeće „Svjetlost“, zaduženo za provođenje razvodne mreže i kućnih instalacija.[553] Konkretni su radovi nastavljeni i početkom pedesetih godina, kada je za njihov nastavak, u koji se uključila i splitska građevinska tvrtka „Konstruktor“, predviđena suma od

[552] „Elektrifikacija sela u općini Omiš“, *Slobodna Dalmacija*, 31. srpnja 1959.
[553] „Elektrifikacija Vrlike (17. 06. 1947.)“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 70.

930 000 dinara.[554] Izgradnjom je hidroelektrane „Garjak“, Vrlika pitanje elektrifikacije uglavnom riješila, a nakon rušenja te hidroelektrane, mjesto je spojeno na vod koji se protezao do nove hidroelektrane – „Peruča“. Do kraja je četrdesetih godina, osim Vrlike, elektrificiran i dio Sinja te Hrvaca, zahvaljujući izgrađenom 10 kilovoltnom vodu Sinj – Hrvace, kao i djelomičnom kompletiranju trafostanice u Sinju.[555]

Početkom je 1951. godine planiran utrošak od 8 340 500 dinara za radove na elektrifikaciji Karakašice, ostatka Hrvaca i Trilja.[556] Osim poduzeća „Svjetlost“, grube su radove na elektrifikaciji navedenih mjesta preuzeli i mjesni odbori. Elektrifikacija je u Hrvacama djelomično zaustavljena upravo zbog otpora jednog dijela mještana, koji „ne žele svjetlo u kući, za koje je svakoj obitelji određeno da mora dati 3 000 dinara“.[557] Električna je struja početkom pedesetih godina bila novost, a nemali broj stanovnika nije bio upoznat s njenim pozitivnim posljedicama. Zbog toga otpori slični onom u Hrvacama po svemu sudeći nisu bili rijetki. Iste su godine članovi sinjskog ogranka Narodne omladine Hrvatske, između ostalog, sudjelovali i u poslovima elektrifikacije Brnaza, Turjaka, Košuta, Sinja, Suhača, Karakašice i Hrvaca.[558] Iz toga zaključujemo da je val elektrifikacije već početkom pedesetih godina zapljusnuo veći broj sela uokolo Sinja, a poslovi su se vezani uz nju nastavili do kraja desetljeća. Godine je 1952., tako, planiran potpuni završetak poslova oko elektrifikacije ranije spomenutih sela, ali i Čitluka, kao i djelomične elektrifikacije Glavica, Hana, Gale, Otoka, Graba, Garjaka, Vedrina i Strmendoca.[559] Pitanje elektrifikacije mjesta „gornjeg“ toka Cetine spominje se i 1954. godine, u kontekstu razvoja tekstilne industrije koju je na sebe preuzela novoosnovana sinjska tvrtka „Dalmatinka“. Ipak, tijekom pedesetih godina elektrifikacija je u gornjem dijelu cetinskog toka zaostajala za tempom koji je u istom razdoblju zabilježen u širem omiškom okruženju. Najzorniji primjer toga selo je Garjak, koje niti 1954. godine nije imalo električnu energiju, iako je u njemu tri godine ranije izgrađena hidrocentrala.[560] Slična je situacija bila i u ostalim selima u blizini izvora Cetine. Na kraju 1956. godine tom području posjedujemo dokaz o elektrifikaciji sela Kosore, u neposrednoj blizini Vrlike, dok „u Cetini, Civljanima, Ježeviću i nekim drugim mjestima vrličkog kraja ljudi posjeduju 25 baterijskih

[554] „Popis planskih zadataka za 1950. godinu“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 82.
[555] „Pro memoria o razgovorima u vezi sa elektrifikacijom Dalmacije“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 16.
[556] „Ugovori za elektrifikaciju“, HR-DAST-21, ONOD, Komunalni poslovi, Kutija 3.
[557] „Hrvace – selo u kome se ljudi boje svojih odbornika“, *Slobodna Dalmacija*, 15. kolovoza 1951.
[558] „Zapisnik sa VIII redovne konferencije Kotarskog komiteta Narodne omladine kotara Sinj, održane dana 3. 2. 1952.“, HR-DAST-579, Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske Sinj, Kutija 9.
[559] „Zapisnik sa VIII redovne Kotarske partijske konferencije, održane dana 20. siječnja 1952.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj / Omiš, Kutija 9.
[560] „Za bolje korištenje centrale u Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 2. veljače 1954.

radio – aparata jer u tim mjestima još uvijek nema električne energije.“[561] Ipak, po pitanju elektrifikacije mjesta u blizini izvora Cetine, stvar se počinje mijenjati u drugoj polovici 1957. godine, kada je planiran početak izgradnje dalekovoda od Peruče do Vrlike, „uz pomoć kojeg će se elektrificirati gotovo sva mjesta vrličke općine“.[562] Tijekom 1957. godine navodi se kako bi električnu struju uskoro trebala dobiti sela Lučani i Glavice, kao i određene stambene zgrade u samom Sinju zahvaljujući novoosnovanoj sinjskoj električarskoj radnji.[563]Međutim, najveći zamah u elektrifikaciji tog područja izgleda da je ostvaren tek 1959. godine. Naime, u toj je godini izgradnjom trafostanica proveden nastavak elektrifikacije u Gali i Otoku, a planirana je i elektrifikacija ostatka sela Glavica. Osim toga, navodi se kako će „veći dio Sinjske krajine još u ovoj godini riješiti jedan od svojih gorućih problema“. [564] To je bio upravo problem elektrifikacije. Pa ipak, početkom je šezdesetih godina nastavljen posao elektrifikacije čak 25 sela na širem području Sinja, Trilja i Vrlike u kojima taj posao u prethodnom desetljeću nije dovršen.[565] Što se tiče triljskog područja, do 1959. godine elektrificirani su samo Trilj i Košute, a u tijeku te godine planirana je i elektrifikacija Jabuke i Vedrina.[566] Dakle, do kraja pedesetih godina elektrifikacija gornjeg dijela cetinskog porječja nije ostvarena u cijelosti, a ona sela koja u tom razdoblju nisu elektrificirana, električnu će struju dobiti tijekom šezdesetih godina. Ipak, veći je dio radova na uvođenju električne energije u kućanstva diljem gornjeg dijela cetinskog toka izvršen upravo u šestom desetljeću prošlog stoljeća.

3.2 PRIMARNI GOSPODARSKI SEKTOR – KRAH KOLEKTIVIZACIJE I SMANJENA ULAGANJA

I u razdoblju je šestog desetljeća prošlog stoljeća golema većina stanovnika Cetinskog kraja živjela na selu.[567] Kao i desetljeće ranije, na tom su području i tijekom pedesetih godina postojala samo dva grada – Sinj i Omiš, a u toku se desetljeća u gradsko naselje transformirao

[561] „Dah novoga u Vrličkoj krajini“, *Slobodna Dalmacija*, 28. prosinca 1956.
[562] „Gradit će se dalekovod Peruča – Vrlika“, *Slobodna Dalmacija*, 8. kolovoza 1957. Spomenutu je dalekovod trebao biti nastavak dalekovoda Sinj – Peruča, koji je dovršen 1956. Godine. O tome vidi u: F. Šperac, „Dalekovod Sinj – Peruča“, *Građevinar – časopis Društva građevinskih inženjera i tehničara NR Hrvatske* 1 (1957): 13.
[563] „U Sinju otvorena električarska uslužna radnja“, *Slobodna Dalmacija*, 16. prosinca 1957.
[564] „Elektrifikacija sela Sinjske krajine“, *Slobodna Dalmacija*, 18. svibnja 1959.
[565] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[566] „Elektrifikacija općine Trilj“, *Slobodna Dalmacija*, 10. veljače 1959.
[567] Godine je 1948. u selima živjelo 56 560, a u gradovima 6 263 stanovnika, dok su 1961. godine seoske sredine ukupno brojale 58 511 , a gradske 10 153 stanovnika. O tome vidi u *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv 3., 1454. – 1455., 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv 4., 2717. – 2754.

i Dugi Rat. Sva su ostala cetinska mjesta imala status sela. Glavna je odrednica razlikovanja seoske od gradske sredine u to vrijeme bila industrija. Slijedom toga, gradom se, između ostalog, smatralo ono naselje u kojem je postojalo industrijsko postrojenje i u kojem je udio zaposlenih u industriji dominirao nad udjelom zaposlenih u primarnom gospodarskom sektoru. Budući da su ostala naselja Cetinskog kraja tijekom pedesetih godina imala status sela, možemo zaključiti dvije stvari: u njima ili nije postojalo nikakvo industrijsko postrojenje ili ono nije bilo toliko značajno da uz sebe veže značajniji postotak stanovništva. Osim toga, u tim je mjestima primarni sektor gospodarstva, a prvenstveno poljoprivreda i u razdoblju šestog desetljeća prošlog stoljeća zadržao dominantnu ulogu i zapošljavao većinu njihovih stanovnika.

Kao što smo ranije naznačili, u Cetinskom je kraju već u prvoj polovici pedesetih godina propao ambiciozno predstavljeni koncept kolektivizacije, koji se prvenstveno ogledao kroz omasovljavanje „seljačkih radnih zadruga“. Iako su svoj kontinuitet nastavile i u prvim godinama šestog desetljeća dvadesetog stoljeća, o SRZ-ma, njihovim obilježjima, broju, usponu i glavnim razlozima propadanja, govorili smo u poglavljima vezanima uz drugu polovicu četrdesetih godina pa se na ovom mjestu na njih nećemo vraćati. Napomenut ćemo tek činjenicu da, unatoč golemom pritisku koji je dolazio od strane viših razina vlasti, posredstvom medija, one u Cetinskom kraju, a posebno u njegovom donjem dijelu, nikada nisu uspjele ugroziti primat privatnih posjednika u primarnom gospodarskom sektoru. Na mjesto koje su ranije zauzimale SRZ-e od druge polovice pedesetih godina dolaze „opće poljoprivredne zadruge“ (OPZ), - specifičan oblik kolektivnog života, koji ne pretpostavlja zajednički posjed svojih članova, već naglasak stavlja na posredništvo u plasmanu njihovih proizvoda na tržište. Osim poljoprivrednih, u OPZ-e su spadale i druge vrste specijaliziranih zadruga: postolarske, radničko – namještеničke, stočarske… Svoj su razvoj ovakve vrste zadruga započele neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, ali su pred kraj četrdesetih i na samom početku pedesetih godina ostale u sjeni favoriziranih SRZ-a, da bi krahom kolektivizacije tijekom prve polovice pedesetih godina, postupno zauzimale svoj raniji položaj.

Osim specijaliziranih oblika zadruga, koje su nadživjele propast ideje o nametanju kolektivnog vlasništva na selu, primarni su gospodarski sektor karakterizirala i državna poljoprivredna imanja, koja su ostala ograničena na gornji dio cetinskog porječja, vezavši se isključivo uz Sinjsko polje. Reorganizacijom bivšeg poljoprivrednog dobra „Zagora“, početkom pedesetih godina u Sinju se razvilo državno poljoprivredno dobro „Trnovača“, dok

je na jugu prostranog Sinjskog polja svoj razvoj započelo poljoprivredno dobro „Cetina“, sa središtem u Trilju. Državna su poljoprivredna dobra, kao i OPZ-e, bila rezultat pokušaja da društvena inicijativa u primarnom gospodarskom sektoru zadrži kakav-takav utjecaj, ali u cijelom su razdoblju socijalističke Jugoslavije na selima Cetinskog kraja privatni posjednici imali dominantnu ulogu. To je bio jedan od razloga što su više razine vlasti poljoprivredi već od pedesetih godina počele posvećivati manje pozornosti, da bi u sljedećim desetljećima, uz industrijalizaciju, pratili i njoj komplementarne, a međusobno uvjetovane procese deagrarizacije i depopulacije sela.

Kao i u drugoj polovici četrdesetih godina, u širem je sinjskom i triljskom području i tijekom pedesetih godina glavna grana primarnog gospodarskog sektora bila poljoprivreda, a posebno uzgoj žitarica te u manjoj mjeri povrtnih kultura i zelja. U širem je vrličkom bazenu svoj ranije započet razvoj nastavilo stočarstvo, a tijekom su se pedesetih godina stidljivo počeli razvijati i neki oblici voćarstva, posebice vinogradarstvo. U gornjem je cetinskom porječju nastavljen i opsežan posao melioracije poljoprivrednih površina, a prije svih Sinjskog polja. U donjem su dijelu cetinskog toka dominirali sitni privatni posjedi, na kojima su se uglavnom sijale povrtne kulture i žitarice nužne za prehranu vlasnika posjeda. Osim toga, već se krajem desetljeća počelo ozbiljnije razvijati voćarstvo, a prije svega uzgoj višanja i trešanja, koje su se mogle, posredstvom OPZ-a ili bez njih, plasirati na tržište. Sve je više stanovnika donjeg dijela cetinskog porječja već u tom desetljeću odselilo u obližnje gradove i zaposlilo se u industrijskim tvornicama pa je primarni gospodarski sektor na tom području polako postajao sekundarna djelatnost. Proces će se minoriziranja primarnog gospodarskog sektora, međutim, još jasnije ogledati u sljedećim desetljećima.

3.2.1 Primarni gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka – dominacija privatnika

Karakteristični su segmenti razvoja primarnog gospodarskog sektora u gornjem dijelu cetinskog toka tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća bili oživljavanje „općih poljoprivrednih zadruga“ (OPZ) namjesto nerentabilnih „seljačkih radnih zadruga“ (SRZ), nastavak egzistencije državnih poljoprivrednih imanja te njihova naknadna integracija, primat privatnih posjednika nauštrb propalog pokušaja kolektivizacije, nastavak melioracije poljoprivrednih površina te poljoprivreda temeljena uglavnom na uzgoju žitarica. Osim žitarica, a ovisno o karakteristikama užeg područja, nastavljena je i proizvodnja povrtnog i krmnog bilja te voćarskih kultura. U planinskim područjima u blizini cetinskog izvora, kao i na državnim poljoprivrednim dobrima zabilježen je i razvoj raznih oblika stočarstva.

Izgradnjom velikog akumulacijskog jezera „Peruča“ potopljen je jedan dio sela u njegovoj blizini, ali i promijenjen nizvodni tok Cetine, što je negativno utjecalo na ranije postojeće mlinice, čiji je rad time ozbiljno ugrožen pa su ljudi koji su svoju egzistenciju ranije vezali uz mlinarski obrt u najvećem broju slučajeva morali mijenjati osnovno zanimanje. Pred kraj je desetljeća važnije mjesto u gornjem dijelu cetinskog porječja počela igrati industrija, koja će od šezdesetih godina primarni gospodarski sektor i na tom području polako stavljati u drugi plan.

O razlozima je kraha kolektivizacije sela, kao i s njim povezanih SRZ-a, više riječi bilo rečeno u jednom od prošlih poglavlja pa na ovom mjestu o njemu neće biti govora. U ovom dijelu vrijedi tek podsjetiti da je većina SRZ-a u gornjem dijelu cetinskog toka službeno likvidirana tijekom 1954. godine pa od tada na njihovo mjesto dolaze „opće poljoprivredne zadruge“, koje su, pak, svoj poslijeratni razvoj u najvećoj mjeri započele prije ili u najgorem slučaju paralelno sa „seljačkim radnim zadrugama“. Naime, najveći se broj OPZ-a razvio transformacijom bivših radničko – namještеničkih i prodajnih, kao i nabavno – prodajnih zadruga još u drugoj polovici četrdesetih godina.[568] One su svoj razvoj tijekom pedesetih godina nastavile smanjenjem povjerenja, a zatim i potpunim odustajanjem od SRZ-a, na temelju specijalizacije za točno određenu granu djelatnosti. Naime, iako se to nikada nije jasno priznalo, vlasti su na višim razinama uvidjele da fenomen zadruge koja će unutar sebe obuhvatiti sve aspekte proizvodnje, ali i mnoge aspekte života svojih članova dugoročno nije održiv. Zbog toga su, umjesto, sveobuhvatnih SRZ-a, nastajale specijalizirane zadruge, od kojih su u gornjem dijelu cetinskog toka najviše traga ostavile poljoprivredne zadruge. Međutim, uz poljoprivredne, osnivane su i zadruge u čijem su fokusu bili drugi aspekti gospodarstva, kao što su stočarstvo, a kasnije i trgovina. Još su za vrijeme egzistiranja SRZ-a naznačeni glavni zadaci djelovanja ostalih oblika kolektivnih gospodarstava, pa time i alternativnih oblika zadružnih organizacija. Tako je savez zemljoradničkih zadruga trebao posredovati u zajedničkim nabavkama i prodaji poljoprivrednih proizvoda i nuditi organizacijsku i stručnu pomoć onim zemljoradničkim zadrugama kojima to bude potrebno, a u svom djelovanju nije smio ostvarivati nikakvu vrstu profita. U općim zemljoradničkim zadrugama, uz to, „ne treba u potpunosti ukinuti nabavno – prodajne poslove, ali s njih treba, bez nasilja, prijeći na prerađivačku djelatnost i kroz nju što više ekonomski vezati privatnog

[568] Na takav je način nastalo 16 poljoprivrednih zadruga, i to u Cetini, Glavicama, Košutama, Grabu, Otišiću, Karakašici, Satriću, Koljanama, Hrvacama, Hanu, Turjacima, Vrlici, Trilju, Sinju, Biteliću i Otoku. Godine je 1950. osnovana poljoprivredna zadruga u Zasioku, a godine 1953. i u Civljanama. O tome vidi u „Registar zadruga i zadružnih organizacija Narodnog odbora Kotara u Sinju“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.

proizvođača“.[569] Iako se inzistira na zajedničkoj obradi i postupnom pretvaranju općih zemljoradničkih u seljačke radne zadruge, u ovom se određenju barem neizravno priznaje primat privatnih posjednika, koje se treba, bez prisile, privući da svoje zemljište založe u zajednički fond, u kojem bi se u budućnosti trebalo prijeći s prerađivačke na poljoprivrednu proizvodnju. Odnos se između OPZ-a i privatnih posjednika ogledao ponajprije u prodaji sjemena i umjetnih gnojiva te ustupanju mehanizacije privatnim posjednicima i preprodaji onih proizvoda privatnih proizvođača čije su cijene bile unaprijed garantirane.[570]

Budući da se najveći broj privatnika nije uspjelo privući na zajedničku proizvodnju, opće su poljoprivredne zadruge zadržale ulogu posredovanja u plasmanu proizvoda svojih članova, privatnih proizvođača, na tržište. Tako se već od 1953. godine od svakog člana Narodne omladine sinjskog kotara traži da bude učlanjen u OPZ-u, a ne više u SRZ-u te da se ne smije dogoditi da u OPZ-u bude učlanjen „samo kućni starješina“.[571] Ovaj podatak svjedoči da su već u prvoj polovici pedesetih godina opće poljoprivredne zadruge postupno zauzimale mjesto koje je ranije bilo rezervirano za „seljačke radne zadruge“, ali i da fenomen omasovljavanja iako ne toliko radikalnog oblika zadrugarstva još uvijek nije bio sasvim napušten. Ipak, već se sljedeće godine priznaje da je odaziv „omladinaca“ i u OPZ-ma, kao i u SRZ-ma bio slab.[572] Glavni se problem „općih poljoprivrednih zadruga“ početkom pedesetih godina ogledao u nemogućnosti uvjeravanja privatnih posjednika da im je isplativije vlastiti proizvod preprodati na tržište posredstvom OPZ-a nego da ga sami prodaju. Da bi mogli ostvariti svoj osnovni cilj, OPZ-e su morale svojim članovima ponuditi višu otkupnu cijenu nego što su oni mogli dobiti na slobodnom tržištu. Pri tom same OPZ-e, preprodajom istih proizvoda nisu mogle postići likvidnost jer u svojim skladištima uglavnom nisu imale dovoljno zaliha da tržištu ponude nižu otkupnu cijenu nego što su to mogli privatni posjednici. Slijedom toga, opće su poljoprivredne zadruge, da bi zadovoljile interese svojih članova, morale kupovati njihove proizvode po višoj cijeni od one po kojoj su te iste proizvode mogle dalje preprodati. Zbog toga početkom pedesetih godina nije bilo interesa privatnih posjednika da se učlanjuju u ovakav oblik zadruga. Osim toga, OPZ-e su se početkom desetljeća suočavale i s problemom pronevjera i krađa zadružne svojine, a planovi

[569] „Obrazloženje petogodišnjeg plana – referat / Teze za diskusiju o radu Narodnih odbora“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 79.; O osnovnim namjenama OPZ-a vidi i u „Registar zadruga i zadružnih organizacija Narodnog odbora Kotara u Sinju / Kotarski savez poljoprivrednih zadruga Sinj“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.
[570] Ružić, 30, 32.
[571] „Program rada organizacije Narodne omladine Hrvatske kotara Sinj za 1953. godinu“, HR-DAST-579, Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske Sinj, Kutija 9.
[572] „IX Kotarska konferencija Narodne omladine kotara Sinj“, HR-DAST-579, Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske Sinj, Kutija 9.

su za njihov oporavak predviđali preorijentaciju zadruga s preprodaje na proizvodnju i preprodaju poljoprivrednih proizvoda, do čega se trebalo doći osnivanjem vlastitih zadružnih ekonomija i obrtnih radionica te povećanjem obradivih površina u zadružnom vlasništvu.[573] Do povećanja se, pak, obradivih površina u zadružnom vlasništvu planiralo doći melioracijom dodatnih površina u Sinjskom, kao i u poljima u okruženju. U drugoj su polovici desetljeća OPZ-e, osim opskrbljivanja članova sjemenom, umjetnim gnojivom i strojevima, na sebe preuzele i savjetodavnu ulogu pa su proučavajući nove agrotehničke mjere mogle privatnim proizvođačima sugerirati kako postići bolji prinos, kojeg su potom, razmjerno uloženim sredstvima ili sukladno dogovoru, zadruge dijelile s njima.[574] One su OPZ-e koje su bile u stanju prijeći na takav oblik kooperacije te povećati svoj zemljišni fond i razinu mehanizacije, mogle doprinijeti interesima privatnih posjednika pa je manji broj njih ipak uspio preživjeti turbulentne pedesete.

Iako su unutar njih ponekad egzistirale i druge djelatnosti, opće su se poljoprivredne zadruge u prvoj mjeri koncentrirale na proizvodnju poljoprivrednih proizvoda. Da bi svoje proizvode što bolje plasirale, zadruge su iz središta općina često organizirale i izložbe poljoprivrednih proizvoda, na kojima su privatni poljoprivrednici iz okruženja prikazivali svoje proizvode, a mnogi su od njih bivali i nagrađeni za kvalitetu proizvoda.[575] Za razliku od „seljačkih radnih zadruga“, novi oblik zadrugarstva nije pretpostavljao spajanje bivših privatnih zemljišta u zajedničko, zadružno zemljište, već se sustav temeljio na proizvodima privatnih proizvođača, koji bi svoje proizvode plasirali posredstvom zadruge čiji su bili članovi. Zadruga je posjedovala i vlastito imanje, do kojeg je, posebno nakon likvidacije SRZ-a, dolazila posredstvom „poljoprivrednih zemljišnih fondova općenarodne imovine“.[576] Na zemljišnim se fondovima temeljio opstanak pojedine OPZ-e, ali, iako ne raspolažemo egzaktnim brojčanim podatcima, sa sigurnošću možemo zaključiti, da ta imanja nisu bila ni izbliza onolika kolika su bila imanja bivših „seljačkih radnih zadruga“. Krajem desetljeća, u cilju unapređenja agrotehničkih mjera, određene su zadruge, sukladno svojoj ekonomskoj moći, uvodile naprednije oblike proizvodnje na svojim područjima pa je traktor, postupno uvođen kao zamjena konjskoj i volovskoj radnoj snazi, ali do njegove će masovnije upotrebe

[573] „Program rada partijske organizacije kotara Sinj za 1952. godinu“, HR-DAST-579, Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske Sinj, Kutija 9.
[574] Ružić, 37.
[575] O izložbama poljoprivrednih proizvoda vidi u „Rad poljoprivredne zadruge u Omišu: svestrana aktivnost“, *Slobodna Dalmacija*, 29. kolovoza 1955.; Josip Kolak, „Sinjska krajina bez poljoprivredne izložbe“, *Slobodna Dalmacija*, 13. rujna 1955. „U Omišu 140 izlagača i 240 artikala“, *Slobodna Dalmacija*, 21. rujna 1955.; „Omiš: održana poljoprivredna izložba“, *Slobodna Dalmacija*, 5. rujna 1956.; „Vrlika: prva poljoprivredna izložba“, *Slobodna Dalmacija*, 13. rujna 1956.
[576] Mirković, 212.

doći tek u sljedećim desetljećima. S vremenom su se problemi u ovom obliku zadrugarstva rješavali smanjenjem trgovačke aktivnosti zadruga samo na artikle nužne za poljoprivrednu proizvodnju, ali i udruživanjem većeg broja zadruga u jednu, čime se nastojalo likvidirati nerentabilne zadruge.[577] Ipak, za razliku od „seljačkih radnih zadruga“ ovim su se problemima novouređene zadruge uglavnom uspjele othrvati, barem za vrijeme pedesetih godina pa je fenomen zadrugarstva, u ponešto izmijenjenom obliku nastavio egzistirati i u sljedećim desetljećima.

Budući da je procijenjeno da „opće zemljoradničke zadruge nije potrebno osnivati u svakom selu“,[578] određeni broj sela nije imao niti svoju opću poljoprivrednu zadrugu, već su njegovi stanovnici svoje potrebe za zadružnim uslugama potraživali kod općih poljoprivrednih zadruga u okruženju. Tako je krajem četrdesetih godina u gornjem dijelu cetinskog toka, bez Cetine i Civljana, na 56 mjesta (manji broj njih izvan neposrednog cetinskog toka) otpadalo tek 15 poljoprivrednih zadruga.[579] Na samom se početku pedesetih godina broj poljoprivrednih zadruga povećao na 26, od kojih većina nije bila u stanju izvršiti svoj proizvodni plan,[580] a u njihovom je poslovanju ostvaren deficit od 2 500 000 dinara.[581] Do povećanja je OPZ-a početkom pedesetih godina došlo zbog težnje da se poljoprivredna zadruga formira u svakom selu i da se „ona bavi onime što selu treba“.[582] Ipak, takve su ideje, u kojima se nije vodilo previše računa o rentabilnosti svake od tih zadruga, plasirane uglavnom u razdoblju očajničke potrebe za održavanjem već uvelike posrnulog koncepta kolektivizacije, a onog trenutka kad su više razine vlasti priznale da je isti koncept doživio neuspjeh, OPZ-ma se pristupilo s više promišljanja. Slijedom toga, one su u drugoj polovici

[577] O problemima „poljoprivrednih“ zadruga vidi u „Poljoprivredne zadruge Omiške općine opterećene nizom nepravilnosti u svom poslovanju“, *Slobodna Dalmacija*, 20. listopada 1958.; „Sinj: smetnje zbog neprovedene odluke“, *Slobodna Dalmacija*, 2. srpnja 1959.; „Što je s reorganizacijom zadruga na području omiške općine?“, *Slobodna Dalmacija*, 31. prosinca 1959.

[578] „Obrazloženje petogodišnjeg plana – referat / Teze za diskusiju o radu Narodnih odbora“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 79.

[579] Poljoprivredna zadruga u Biteliću u svom je sastavu obuhvaćala Gornji i Donji Bitelić, Rumin, Zasiok, Vučipolje, Dabar i Laktac, a u tom su razdoblju postojale i poljoprivredne zadruge u Glavicama (obuhvaćala Glavice), Grabu (Grab, Vrabač, Podi, Krivodol, Rože), Hanu (Han, Obrovac, Donji i Gornji Bajagić, Gala i Gljev), Hrvacama (Hrvace i Zelovo), Karakašici (Karakašica, Lučane, Suhač, Jasensko i Čitluk), Koljanama (Koljane, Garjak, Bravčev Dolac), Košutama (Košute, Vojnić), Satriću (Satrić, Potravlje, Maljkovo), Otišiću (Otišić), Otoku (Otok, Korita, Ovrlja, Udovičići, Ruda), Sinju (Sinj, Brnaze, Radošić, Podvaroš), Trilju (Trilj, Vedrine, Strmendolac, Gardun, Jabuka, Čaporice), Turjacima (Turjaci) i Vrlici (Vrlika, Kosore, Podosoje, Ježević i Vinalić). O tome vidi u „Teritorijalni raspored poljoprivrednih zadruga / kotar Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Kontrolna komisija, Kutija 2.

[580] „Kotarski komitet KPH Sinj 1950.“ / Politički referat“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj / Omiš, Kutija 9.

[581] „Zapisnik sa sastanka biroa Kotarskog komiteta Sinj, održanog dana 13. 7. 1950.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj / Omiš, Kutija 9.

[582] „Zapisnik sa biroa kotarskog komiteta (11. X 1952.)“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj / Omiš, Kutija 9.

pedesetih godina preuzele primat u poljoprivrednoj proizvodnji koja je otpadala na društveni sektor, pri tom drastično smanjivši svoj broj. Većina poljoprivrednih zadruga s početka pedesetih godina nije dočekala kraj šestog desetljeća prošlog stoljeća, a tijekom šezdesetih godina glavnu će ulogu u zadružnom sektoru gornjeg dijela cetinskog toka igrati tek triljska i vrlička poljoprivredna zadruga.

Iako su bile najznačajniji oblik kolektivizacije poslijeratne Jugoslavije, pa i Cetinskog kraja, zadruge nisu bile jedini oblik kolektivnih organizacija. Osim zadruga, koje su se nalazile u kolektivnom vlasništvu njenih članova, postojala su i poljoprivredna dobra, koja su se nalazila u državnom vlasništvu. Ta su dobra vrhunac svog razvoja dosegnula usporedno sa smanjenjem popularnosti „seljačkih radnih zadruga“, a važno je napomenuti da i u razdoblju pedesetih godina prošlog stoljeća o njima možemo govoriti isključivo u selima „gornjeg“ toka Cetine. Na tom području postoje zapisi o postojanju dva poljoprivredna dobra takvog tipa. Prvo je od njih Poljoprivredno dobro „Trnovača“ sa središtem u Sinju, koje se 1951. godine fuzioniralo s kotarskim poljoprivrednim dobrom „Zagora“, promijenivši pritom naziv u „Kotarsko privredno poduzeće „Vice Buljan“ Sinj.[583] Ono se „temeljilo na proizvodnji svih vrsta poljoprivrednih i stočarskih proizvoda“,[584] a sredinom se desetljeća istaklo pokretanjem proizvodnje hibridnog kukuruza, čija se prednost sastojala u tome što, zbog kasnijeg sijanja izbjegava glavninu šteta od poplava.[585] Osim žitarica, ovo se dobro bavilo i ostalim poljoprivrednim kulturama, kao što su voćarstvo, povrtlarstvo, ali i uzgajanje raznih oblika zelja, prvenstveno kupusa. To je poljoprivredno dobro 1956. godine proširilo posjede na područja okolnih sela, čime je doseglo površinu od 1000 hektara i posjedovalo tada respektabilnih 200 grla stoke.[586] Drugo je poljoprivredno dobro stacionirano u Košutama kod Trilja i nazvano „Cetina“. Ono je osnovano 1954. godine s ciljem obavljanja poljoprivredne i stočne proizvodnje, ali i proizvodnje metli i usluga „trećim licima u poljoprivrednim mašinama i kamionima“.[587] Ovo je poljoprivredno dobro 1956. godine planiralo povećati proizvodnju industrijskog bilja sijanjem suncokreta, ali i siraka namijenjenog daljnjoj preradi

[583] „Registar državnih privrednih poduzeća Sinj“ / „Trnovača“ kotarsko poljoprivredno dobro u Trnovači kod Sinja“ / „Vice Buljan“ kotarsko poljoprivredno poduzeće u Sinju“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.
[584] „Registar državnih privrednih poduzeća Sinj / „Vice Buljan“ kotarsko poljoprivredno poduzeće u Sinju“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.
[585] „Poljoprivredno dobro u Sinju uzgajat će hibridni kukuruz“, *Slobodna Dalmacija*, 2. travnja 1955.
[586] „Sinj: spajanje poljoprivrednih imanja“, *Slobodna Dalmacija*, 24. veljače 1956.
[587] „Registar državnih privrednih poduzeća Sinj / Poljoprivredno dobro „Cetina“ sa sjedištem u Košutama (N.O. općine Trilj)“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.

u proizvodnji metli.[588] Osim toga, planiralo je dodatno unaprijediti vinogradarstvo i razne druge oblike voćarstva. Radi poboljšanja proizvodnje, početkom je 1957. godine došlo do spajanja sinjskog i triljskog poljoprivrednog dobra u jedinstveno „Poljoprivredno dobro Sinj“, koje je time trebalo posjedovati ukupno 600 krava.[589] Novoosnovano će poljoprivredno dobro nastalo integracijom dva dotadašnja, svoj razvoj nastaviti i tijekom sljedećeg desetljeća. Spajanje više poljoprivrednih posjeda u jedan ostalo je važno obilježje poljoprivredne proizvodnje sve do kraja desetljeća. U pozadini je toga bilo mišljenje da će veće zemljište osigurati bolji prinos plodova na zasađenim površinama, ali i snažna želja za stvaranjem što manjeg broja različitih privrednih subjekata, kako bi se preostali lakše mogli kontrolirati. Ipak, sve su privredne organizacije vezane uz primarni sektor gospodarstva, pa tako i Poljoprivredno dobro Sinj, svoj razvoj temeljile na odnosu s dominantnim privatnim posjednicima. Na istoj će osnovi sinjsko poljoprivredno dobro nastaviti svoj razvoj i tijekom šezdesetih godina.

Unatoč postojanju organizacija temeljenih na kolektivnom vlasništvu, u privredi Cetinskog kraja privatna inicijativa nikada nije u potpunosti iskorijenjena. Postupnim slabljenjem „seljačkih radnih zadruga“ privatni su posjednici, unatoč snažno izraženim planovima viših instanci, usmjerenima daljnjem razvoju kolektivizacije na ponešto izmijenjenim principima, dodatno učvrstili svoju dominaciju. Međutim, na stranicama „Slobodne Dalmacije“ nije moguće pronaći tekst koji bi pokazao kakav je bio odnos između privatnih posjednika i kolektivnih organizacija. Zbog toga raspolažemo tek s načelnim podatcima prema kojima su zadruge bile posrednici pri plasmanu poljoprivrednih proizvoda s privatnih posjeda na tržište, a privatnici su svoje proizvode mogli prikazivati na poljoprivrednim izložbama u središtu vlastite općine. Odnos između privatne i društvene inicijative na selima možemo sagledati uspoređujući rezultate proljetne sjetve na prostoru tadašnjeg Sinjskog kotara iz 1950. godine. Tada je naime na privatnim imanjima uzorano 1 070 hektara zemljišta, a na kolektivnim (zadružnim i državnim) imanjima tek 150 hektara.[590] Osim toga, u istom je razdoblju u državnom sektoru (Poljoprivredno dobro „Zagora“) poljoprivrednim kulturama zasijano 22 hektara površina, dok su privatnici sijali na čak 7 213

[588] „NO Općine Sinj: Odluka o društvenom planu Općine Sinj za 1956. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 22.
[589] „Spojena dva poljoprivredna dobra“, *Slobodna Dalmacija*, 24. siječnja 1957.
[590] „Proljetna sjetva 1950. / Izvještaj o zimskom dubokom oranju“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 7.

hektara.[591] Iako u ovoj usporedbi nije obuhvaćena proizvodnja u tadašnjem zadružnom sektoru, ona je jasan pokazatelj dominacije privatnika u poljoprivrednoj proizvodnji gornjeg dijela cetinskog toka početkom pedesetih godina. Dobar se pokazatelj dominacije privatnika u primarnom gospodarskom sektoru gornjeg dijela cetinskog toka tijekom pedesetih godina dvadesetog stoljeća može primijetiti i u stočarstvu. Tako je u planu razvitka stočnog fonda za 1951. godinu na području sinjskog kotara predviđeno da privatnici posjeduju 4 110 konja i kobila, dok je 310 njih trebalo obitavati na imanjima u društvenom (isključivo zadružnom) vlasništvu.[592] Uz to, privatnici su trebali raspolagati s 18 751 grlom goveda, a od toga s 8 870 krava i 120 bikova, dok je društvenim organizacijama preostalo tek 800 goveđih grla, od čega 430 krava i 40 bikova.[593] Sličan je odnos zabilježen i u planu za posjedovanje svinja.[594] Iako su privatni posjednici u medijskom izvještavanju prilično zanemareni, sličan je odnos između privatne i društvene inicijative nastavljen sve do kraja desetljeća, u čijoj je drugoj polovici privatnim proizvođačima na ruku išao i spomenuti krah kolektivizacije i likvidacija SRZ-a.

Poljoprivreda je bila grana djelatnosti koja je u potpunosti dominirala na sinjskom i triljskom području. Ona se i dalje temeljila na uzgoju žitarica (pšenica, ječam, zob, kukuruz) i povrtnog bilja (krumpir, grah), a u manjoj mjeri i krmnog i industrijskog bilja. Tako su privatnici 1950 godine žitarice posijali na 5 048 hektara zemljišta, povrtno bilje na 2 270, krmno bilje na 510, a industrijsko na 85 hektara.[595] Među žitaricama dominirao je kukuruz, koji je zasađen na 4 055 hektara te ječam, na koji je otpadalo 915 hektara; dok je krumpir bio najzastupljenija povrtna biljka, zasađena na 1 870 hektara.[596] Najzastupljenije su industrijske biljke i dalje bile pamuk i duhan, čija je pak proizvodnja rasprostranjena na puno manje poljoprivrednih površina.

I na triljskom je području glavnina obradivih površina bila zasađena žitaricama, koje su prekrivale 3 161 od ukupnih 5 157 hektara.[597] Osim žitarica, obradive su površine zasađene i industrijskim i krmnim biljem, povrćem te vinogradima i ostalim voćnim kulturama. Ipak,

---

[591] „Stanje proljetne sjetve do 13. V 1950. – državni sektor“, „Stanje proljetne sjetve do 13. V 1950. – privatni sektor“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 7.
[592] „Stočni fond za 1951. godinu – prijedlozi kotarskih narodnih odbora“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 11.
[593] Isto
[594] Dok su privatnici trebali posjedovati 3 902 svinja i krmača, u državnom je i zadružnom sektoru ostalo tek njih 680. O tome vidi u „Stočni fond za 1951. godinu – prijedlozi kotarskih narodnih odbora“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 11.
[595] „Stanje proljetne sjetve do 13. V 1950. – privatni sektor“, HR-DAST-21, ONOD, Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo, Kutija 7.
[596] Isto
[597] „Trilj: neiskorištene mogućnosti“, *Slobodna Dalmacija*, 21. svibnja 1959.

dok je na sinjskom i triljskom području poljoprivreda bila dominantna privredna djelatnost, na onom je vrličkom glavnina privrede otpadala na stočarstvo. Uz stočarstvo, u vrličkom je kraju posebno razvijeno bilo i vinogradarstvo. Već je od početka druge polovice desetljeća vidljivo znatno zaostajanje primarnog gospodarskog sektora u odnosu na industriju. Tako je tijekom 1955. godine vrijednost proizvodnje svih grana primarnog gospodarskog sektora sinjske općine iznosila 889 745 000 dinara ili 18.7% ukupne općinske proizvodnje, dok je vrijednost industrijske proizvodnje u istom razdoblju iznosila 2 697 387 000 dinara ili 58% ukupne općinske proizvodnje.[598] Ovaj će se rascjep u korist industrije dodatno povećati u sljedećim desetljećima.

3.2.2 Primarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka – u sjeni industrije

Razvitak je primarnog gospodarskog sektora u donjem dijelu cetinskog toka bio samo donekle sličan onome u širem sinjskom, triljskom i vrličkom području. Zbog ponešto različite geografske osnove, pri kojoj su umjesto krupnih poljoprivrednih površina koncentriranih u poljima dominirali usitnjeni privatni posjedi, ali i zbog nejednakog nasljeđa iz prethodnog desetljeća, primarni je gospodarski sektor na tom području tijekom pedesetih godina imao neke karakteristike koje su ga razlikovale od primarnog gospodarskog sektora gornjeg dijela cetinskog toka. Razumije se da je u razvoju seoskih sredina između ova dva područja cetinskog toka bilo i dosta dodirnih točaka. Kao i u „gornjem“ cetinskom području, tako je i u širem omiškom bazenu sredinom pedesetih godina došlo do kraha kolektivizacije, koji se odlikovao likvidacijom ranije postojećih SRZ-a, uz nastavak egzistencije OPZ-a. Međutim, budući da u donjem dijelu cetinskog toka efekt kolektivizacije ranije nije uzeo ni približno toliko maha kao u gornjem dijelu, tako niti njegov krah na tom području nije izazvao jednake posljedice pa su 1954. godine likvidirane samo tri ranije postojeće SRZ-e (na nešto širem području još dvije), dok se broj OPZ-a u prvoj polovici desetljeća ponešto povećao, kao uostalom i u gornjem dijelu cetinskog toka. Osim toga, i na ovom je području privatna inicijativa u razvoju primarnog gospodarskog sektora tijekom pedesetih godina potpuno zasjenila društvenu. Štoviše, zbog manjih poljoprivrednih površina i nepostojanja državnih poljoprivrednih imanja poput „Trnovače“ ili „Cetine“, privatnici su u širem omiškom okruženju zasigurno imali i više utjecaja. Umjesto žitarica, u većini je mjesta donjeg dijela cetinskog toka već od sredine desetljeća dominirao uzgoj povrtnih kultura, uglavnom namijenjen privatnoj upotrebi, a relativno je veću zastupljenost imalo i voćarstvo, prvenstveno uzgoj trešanja i višanja, čijom se prodajom moglo ponešto i zaraditi. Već je početkom

[598] „NO Općine Sinj: Odluka o društvenom planu Općine Sinj za 1956. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 22.

desetljeća primarni gospodarski sektor bilježio deficit u odnosu na industriju, a do kraja se pedesetih godina on dodatno povećao. Taj će se deficit dodatno osjetiti u sljedećim desetljećima, kada će ga karakterizirati procesi deagrarizacije i depopulacije sela. Za razliku od gornjeg dijela cetinskog toka, a kao što je već napomenuto, državnih poljoprivrednih posjeda na širem omiškom području niti tijekom pedesetih godina nije bilo. Promjena je cetinskog toka uvjetovana izgradnjom elektroenergetskih sustava u donjem dijelu cetinskog porječja uzrokovala veće promjene nego što je to bio slučaj u gornjem dijelu, ali te su se promjene prvenstveno osjetile tijekom sljedećeg desetljeća.

Kao što je izloženo u jednom od ranijih poglavlja, u donjem je dijelu cetinskog porječja krajem četrdesetih godina egzistiralo 15 poljoprivrednih zadruga, a približno ih je jednak broj postojao i u prvim godinama sljedećeg desetljeća.[599] Veći je broj „poljoprivrednih zadruga" nastao transformacijom iz zemljoradničkih nabavno-prodajnih zadruga, a ostatak je početkom pedesetih godina ponešto promijenio poslovanje, zadržavši osnovnu namjenu.[600] Sve su one bile učlanjene u Kotarski savez poljoprivrednih zadruga Split, koji je trebao koordinirati radom svih OPZ-a u kotaru. Glavne su karakteristike općih poljoprivrednih zadruga, kao i problemi s kojima su se one tijekom pedesetih godina suočavale, navedene u poglavlju posvećenom OPZ-ma u gornjem dijelu cetinskog toka pa ih na ovom mjestu nije potrebno ponavljati. U sljedećim je, međutim, godinama i u donjem dijelu cetinskog porječja došlo do povećanja broja „općih poljoprivrednih zadruga" pa ih je 1957. godine na prostoru omiške općine bilo 24, što govori da je većina sela imala vlastitu poljoprivrednu zadrugu.[601] U približno je istom razdoblju zabilježen odjek mehanizacije i unutar zadružnog života šireg omiškog bazena pa je u drugoj polovici 1958. godine u Zadvarju traktorom preorano 10 000 kvadratnih metara zemljišta, a predviđena je uporaba traktora i u okolnim mjestima.[602] Time je traktor i na tom području postupno uvođen kao zamjena konjskoj i volovskoj radnoj snazi, ali do njegove će masovnije upotrebe doći tek u sljedećim desetljećima. Da bi privukle što veći broj privatnih posjednika, zadruge su i na ovom prostoru sredinom desetljeća organizirale

[599] Početkom su se pedesetih godina iz Poljoprivredne zadruge Srijane izdvojile poljoprivredne zadruge u Trnbusima te Donjem i Gornjem Docu, ali je u istom razdoblju došlo do fuzije poljoprivrednih zadruga u Kreševu i Šestanovcu. O tome vidi u „Zadružni registar kotarskog NO Split (II)", HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 14, „Zadružni registar kotarskog NO (IV)", Fascikla 16.

[600] Osam se poljoprivrednih zadruga u donjem dijelu cetinskog toka razvilo iz ranije prisutnih zemljoradničkih nabavno-prodajnih zadruga. Takve su zadruge bile one u Ugljanima, Kostanju, Zvečanju, Zadvarju, Blatu na Cetini, Svinišću, Srijanima i Omišu. Za ostale OPZ-e ne raspolažemo takvim podatcima pa zaključujemo da su primarno nastale kao „poljoprivredne zadruge". O tome vidi u „Zadružni registar kotarskog NO Split (I)", HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 13., „Zadružni registar kotarskog NO Split (II)", Fascikla 14.

[601] „Omiške zadruge ostvarile 50 milijuna dobiti", *Slobodna Dalmacija*, 12. srpnja 1957.

[602] „Traktor na poljima Omiške općine", *Slobodna Dalmacija*, 16. rujna 1958.

poljoprivredne izložbe.[603] Međutim, kao što je bio slučaj i u „gornjem“ cetinskom porječju, OPZ-e su se i u donjem dijelu riječnog toka u drugoj polovici desetljeća borile s likvidnošću, koja se rješavala udruživanjem većeg broja manjih „općih poljoprivrednih zadruga“ u manji broj većih. To je bilo uvjetovano činjenicom da manje OPZ-e nisu mogle izvršiti preobrazbu poslovanja kojim će privući privatne posjednike. Udruživanjem bi zadruge povećavale vlastiti posjed, ali i broj članova pa se smatralo da će na takav način lakše opstati. Fuzija poljoprivrednih zadruga, međutim, u donjem dijelu cetinskog područja nije provedena prije početka šezdesetih godina pa 1959. godine na tom prostoru egzistira 25 uglavnom malih OPZ-a „od kojih se ni jedna ne bavi poljoprivrednom proizvodnjom“,[604] a godinu su dana prije one poslovale s 3 828 000 dinara gubitka.[605] Zadruge su u istom razdoblju ukupno brojale 4 310 zadrugara, iz čega možemo zaključiti da je prosječna OPZ donjeg dijela cetinskog toka imala 172 člana.

Osim poljoprivredne zadruge, u Šestanovcu je svoj razvoj tijekom pedesetih godina nastavila i Postolarska obrtničko proizvođačka i prerađivačka zadruga, čija je osnovna namjena u tom razdoblju bila „da radnom snagom svojih zadrugara obavlja i izrađuje proizvode postolarske struke“.[606] Osim toga, ova je zadruga za vlastitu proizvodnju nabavljala sirovinu i materijal, posredujući istovremeno oko prodaje obrtničkih proizvoda.[607] Ona će se u sljedećim desetljećima transformirati u malu industrijsku tvornicu na kojoj će se temeljiti (neuspješni) pokušaj Šestanovca da se prometne u maleno gradsko središte.

Da je privatna inicijativa i u donjem dijelu cetinskog toka tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća bila osnovni pokretač razvoja primarnog gospodarskog sektora dovoljno svjedoči ranije spomenuti podatak o broju članova OPZ-a, kao jedinih predstavnika društvenog sektora u poljoprivredi. Brojka je od 4 310 zadrugara značila da je tek svaki peti stanovnik donjeg dijela cetinskog područja bio vezan uz društvenu inicijativu u poljoprivredi. Ostatak je stanovništva svoju egzistenciju u tom razdoblju vezao uz vlastiti uglavnom neveliki poljoprivredni posjed.[608] Osim toga, od ukupne vrijednosti poljoprivredne proizvodnje za

---

[603] O tome vidi u „Rad poljoprivredne zadruge u Omišu: svestrana aktivnost“, *Slobodna Dalmacija*, 29. kolovoza 1955.; „U Omišu 140 izlagača i 240 artikala“, *Slobodna Dalmacija*, 21. rujna 1955.; „Omiš: održana poljoprivredna izložba“, *Slobodna Dalmacija*, 5. rujna 1956.

[604] „Referat za godišnju općinsku konferenciju SSRN Omiš 1959. godine“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[605] Isto

[606] „Zadružni registar kotarskog NO Split (I) / Postolarska obrtničko proizvođačka i prerađivačka zaduga s.o.j. Šestanovac“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 13.

[607] Isto

[608] Sredinom je pedesetih godina na 1 stanovnika otpadalo tek 0.24 hektara obradivih površina, što je u istom razdoblju označeno nedovoljnim za podizanje standarda razvoja poljoprivrede. O tome vidi u „Izvještaj o radu

1957. godinu, koja je u omiškoj općini iznosila 550 000 000 dinara, na OPZ-e je otpadalo tek 102 milijuna.[609] Kako su i članovi OPZ-a uglavnom bili samostalni posjednici koji su obrađivali vlastito zemljište, stupivši sa zadrugom u određenu vrstu uzajamno kooperantskog odnosa, možemo zaključiti da su i unutar OPZ-a, kao primarno društvene organizacije, privatnici igrali veoma važnu, čak i presudnu ulogu. Niti jedna OPZ bez privatnika nije mogla egzistirati, a krahom ionako ograničene kolektivizacije na širem je omiškom području primat privatnika u razvoju primarnog gospodarskog sektora bio osiguran. Slijedom toga, onovremeni izvori poljoprivredi u donjem dijelu cetinskog porječja nisu niti posvećivali previše pozornosti, a ona je u šestom desetljeću prošlog stoljeća uglavnom nalazila primjenu u svakodnevnom preživljavanju seljačkog stanovništva.

Na širem je omiškom području poljoprivreda, s turizmom i stočarstvom, u drugoj polovici desetljeća u ukupnom gospodarstvu sudjelovala tek s 20.5%, iako je od nje izravno živjelo 4 500 domaćinstava, odnosno približno 22 000 stanovnika.[610] Glavninu je svoje ekonomije taj dio Cetinskog kraja u spomenutom razdoblju već preusmjerio na industriju. Tako je vrijednost poljoprivredne proizvodnje 1953. godine iznosila 485, a dvije godine potom 510 milijuna dinara. Za usporedbu, vrijednost je industrijske proizvodnje u istim godinama iznosila 3 721 000 000, odnosno 3 410 000 000 dinara.[611]Iako je većina obradivih površina bila zasijana žitaricama, na ovom je području iznimno zastupljen bio i uzgoj povrtnog bilja, ali i razvoj vinogradarstva i voćarstva.[612] Kako se uzgoj žitarica već u tom razdoblju pokazao kao izrazito neisplativa djelatnost, privatni će ga posjednici već od sredine pedesetih godina sve više mijenjati unosnim razvojem voćnih kultura, prije svega višanja i trešanja.[613] U Zadvarju se i tijekom pedesetih godina nastavio održavati stočni sajam, iako

NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)

[609] „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)

[610] „Problemi omiške općine: rekonstrukcija zastarjelih pogona“, *Slobodna Dalmacija*, 16. listopada 1957.; Sama je poljoprivreda ukupnoj privredi omiške općine doprinosila sa 12%. O tome vidi u „Prijedlog društvenog plana NO-a Općine Omiš“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)

[611] „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)

[612] Od 5 500 hektara obradivih površina u tadašnjoj omiškoj općini, na njih čak 4 000 krajem su desetljeća bile zasijane žitarice, a ostatak je uglavnom bio prekriven povrćem, voćnjacima i vinogradima. O tome vidi u „Referat za godišnju općinsku konferenciju SSRN Omiš 1959. godine“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[613] „Izvještaj općinskog odbora SSRN-s Omiš za IV općinsku konferenciju SSRN održanu dana 20. III 1955. godine“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Seoske organizacije SSRN); Osim višanja i trešanja, već je sredinom pedesetih godina veći broj obradivih površina bio zasađen maslinama, smokvama, bademima, jabukama, kruškama, šljivama, orasima. O tome vidi u „Izvještaj o radu NO Općine

stočarstvo u širem omiškom području nije ostvarilo razvoj sukladan onom u okolini Vrlike, pa i Sinja. Ta je grana djelatnosti nešto bolje rezultate postizala u područjima ponešto udaljenima od neposrednog cetinskog toka,[614] iako niti oni nisu bili dovoljni da dokinu konstantnu podvojenost omiške općine na razvijenu obalu i nerazvijenu unutrašnjost. Ta će podvojenost svoje korijene pronaći upravo u razdoblju pedesetih godina, kada je primarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka definitivno izgubio privrednu bitku s industrijom.

3.2.3 Nastavak uređivanja poljoprivrednih površina: gradnja nasipa i sustava natapanja

Još je jedan infrastrukturni poduhvat koji je nastavljen tijekom pedesetih godina bio važan za razvoj primarnog gospodarskog sektora u Cetinskom kraju. Riječ je o nastavku ranije započetog posla oko uređenja cetinskih polja, a prije svega onog Sinjskog te stvaranja preduvjeta za njihovu optimalnu iskoristivost u svrhu razvoja poljoprivrede. Desno je zaobalje Sinjskog polja pretpostavljalo površinu od 4 466, a lijevo površinu od 1 571 hektara.[615] Melioracija se na tom polju u prvom redu odnosila na izgrađivanje sustava brana i kanala koji su trebali spriječiti plavljenje polja, ali ujedno i osigurati efikasno natapanje plodnih površina. Ona je provedena u dvije faze, a posao je započet prije izbijanja Drugog svjetskog rata. Najprije je izgrađen nasip na desnoj obali rijeke, koja presijeca polje na dva dijela. Nakon toga se pristupilo gradnji nasipa na lijevoj strani, za što je tijekom 1954. godine utrošeno 14 milijuna dinara,[616] a prema tadašnjim planovima, čitavi je posao melioracije trebao biti završen tijekom 1956. godine, prilikom čega se samo na lijevoj strani planiralo dobiti 3 000 ha obradivih površina.[617] Taj se cilj, međutim pokazao preoptimističnim, iako je u poslove melioracije samo tijekom 1954. godine uloženo 43 500 000, tijekom 1955. 77 000 000, a tijekom 1956. čak 202 000 000 dinara.[618] Osim dovršenja obrambenog nasipa na desnoj strani Polja, kao i uz rječicu Rudu, do kraja je pedesetih godina planirana izgradnja lateralnog kanala, s funkcijom prikupljanja bujica,[619] te izvorskih i brdskih voda, a u svrhu regulacije

---

Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak / voćarstvo“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)

[614] Tadašnja je općina Šestanovac 1952. godine brojala 254 konja, 6 mazgi, 84 magarca, 1 601 govedo, 5 120 ovaca, 1 580 koza, 661 svinju, 2 140 komada peradi i 317 pčelinjih košnica. O tome vidi u „Primjedbe na izradu10-godišnjeg plana perspektivnog programa unapređenja poljoprivrede – Šestanovac (3. 10. 1953.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 8.

[615] „Sinjsko polje – melioracija (informacije“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Svežanj 64.

[616] Iste je godine, za izgradnju obrambenog nasipa na desnoj strani Polja, kao i sustava odvodnje u dotad melioriranom dijelu NO-ima tadašnjeg kotara Split i općine Sinj odobren kredit od 510 000 000 dinara. O tome vidi u „Melioracija Sinjskog polja – informacija, Split -15. IX 1964.“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962), Kutija (neoznačeno)

[617] „Preko pola milijarde za melioraciju“, *Slobodna Dalmacija*, 24. siječnja 1955.

[618] „Preko 200 milijuna za presušivanje Sinjskog polja investirat će se u 1956. godini“, *Slobodna Dalmacija*, 28. prosinca 1955.

[619] Na samom su kraju pedesetih godina, uslijed velikih kiša, bujice zatrpale kanale i djelomično oštetile nasip protiv poplava u lijevom zaobalju. Ta činjenica svjedoči da je usavršavanja sustava protiv poplava trebalo

toka Cetine i Rude. Osim toga, u istom je razdoblju planirana izgradnja crpnih stanica u Trilju i Vedrinama, koje su trebale sprječavati da viškovi podzemnih voda nesmetano otječu u Polje.[620] Do kraja je pedesetih godina izgrađeno nešto više od 34 kilometra nasipa uz Cetinu i Rudu, kao i 121 kilometar odvodnih kanala različitog stupnja diljem Sinjskog polja i lateralnog kanala od Sinja do Trilja. Osim toga, na istoj su površini izgrađene i dvije ustave na glavnom odvodnom, kao i jedna na lateralnom kanalu te crpne stanice u Trilju i Vedrinama.[621] Izgradnja je nasipa, odvodnih i lateralnog kanala te crpnih stanica trebala spriječiti otjecanje viška vode u Polje, a po njenom je završetku trebalo osigurati da dotok vode u svakom dijelu Polja bude ravnomjeran i dovoljan za poljoprivrednu proizvodnju. S tim je ciljem trebalo započeti poslove oko natapanja Sinjskog, ali i Hrvatačkog polja.

Zbog toga se paralelno sa završetkom izgradnje nasipa, pristupilo opsežnom poslu oko izgradnje sustava za ravnomjerno natapanje dotad melioriranih dijelova Sinjskog polja i njihovog pretvaranja u plodno tlo. Tijekom 1956. godine poslovi su oko natapanja započeli kopanjem kanala za kupljenje vode, kao i njeno dopremanje u odvodne kanale, za što je trebalo izgraditi i sustav pumpi za regulaciju vode.[622] Međutim, opsežan posao natapanja Sinjskog, ali i Hrvatačkog polja do kraja pedesetih godina niti izbliza nije bio dovršen. Stoga je pred kraj desetljeća izrađen plan za njegovo dovršenje. On je obuhvatio ukupnu površinu od 6 037 hektara Sinjskog i 1 023 hektara Hrvatačkog polja, na kojoj je predviđao gravitacijsko provođenje do 6 m^3 vode iz cetinskog korita, u blizini akumulacijskog jezera „Peruča“. Za tu je svrhu, osim sustava za natapanje u lijevom i desnom zaobalju Sinjskog polja, trebalo izgraditi i vodoprovodnik kroz Hrvatačko polje, u kojem je prethodno trebalo izgraditi obrambeni nasip usmjeren sprječavanju poplava.[623] Naime, poslu se izgradnje obrambenih nasipa, koji je u najvećem dijelu Sinjskog polja započeo već u drugoj polovici četrdesetih godina, u onom hrvatačkom nije pristupilo prije početka šezdesetih godina. Stoga je cijena posla oko natapanja 7 060 hektara Sinjskog i Hrvatačkog polja u to vrijeme

---

nastaviti i tijekom sljedećih desetljeća. O tome vidi u „Tehnička dokumentacija za radove u 1960. godini (melioracija Sinjskog polja)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 23.

[620] „Melioracija Sinjskog polja – informacija, Split -15. IX 1964.“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962), Kutija (neoznačeno)

[621] Kapacitet je crpne stanice u Trilju iznosio 7 m^3 u sekundi, a one u Vedrinama 5 m^3 u sekundi. O tome vidi u „Komasaciona gromada „Sinjsko polje“ – rješenje o komasaciji posjeda“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 2.; i u: Celegin, 405.

[622] Sustav je predviđao izgradnju 3 pumpe kapaciteta 2.5 m^3/s u desnom te 2 pumpe istog kapaciteta u lijevom zaobalju. Do kraja su 1958. godine profunkcionirale 2 pumpe u desnom zaobalju, a do kraja desetljeća ili na samom početku šezdesetih godina i ostale. O tome vidi u „Sinj: ove godine iskopano u polju 20 km kanala“, *Slobodna Dalmacija*, 3. listopada 1956.; Celegin, 406.

[623] „Melioracija Sinjskog polja – informacija, Split -15. IX 1964.“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962), Kutija (neoznačeno)

procijenjena na 2 214 970 dinara,[624] ali on je započeo tek početkom šezdesetih godina, nakon što je potpuno dovršen sustav protiv poplava u Sinjskom polju. Nakon izgradnje sustava protiv poplava, a prije no što se moglo ozbiljno pristupiti poslovima oko natapanja spomenutih poljoprivrednih površina, planiran je posao komasacije, podjele obradivih površina u Polju na određeni broj parcela i određivanje vlasničkih odnosa među njima. Takva je raspodjela parcela trebala objediniti sva imanja jednog vlasnika u jednu parcelu, čime bi se izbjegla pretjerana raskomadanost obiteljskih posjeda. Vjerovalo se da bi uspješno provedena komasacija unaprijedila poljoprivrednu proizvodnju, uz povećanje prinosa.[625] Prethodno je trebalo poduzeti veliki posao usklađivanja posjedovnih odnosa na području na kojem je u tom trenutku 4 000 – 5 000 vlasnika dijelilo više od 25 000 parcela zemljišta prosječne veličine od 0.24 hektara.[626] Osim privatnih posjednika, svoje su posjede na Polju imala i poljoprivredna dobra u Košutama i Trnovači (krajem je desetljeća njihovom fuzijom nastalo jedinstveno Poljoprivredno dobro Sinj) te poljoprivredne zadruge u okruženju.[627] Posao komasacije, međutim, do kraja desetljeća nije ni započet jer je izgradnja cjelokupnog sustava za sprječavanje poplava, unatoč ambicioznim planovima, potrajala sve do 1959. godine. Tek se tada moglo ozbiljnije pristupiti poslovima natapanja melioriranog dijela polja. Tijekom se šestog desetljeća prošlog stoljeća pristupilo i izgradnji putova za lakše povezivanje različitih parcela diljem Sinjskog polja. Tako je već 1956. godine izrađen za to vrijeme preskupi plan gradnje putne mreže, koji je, u vrijednosti od 160 000 000 dinara, podrazumijevao glavni te pristupne putove do nasipa i odvodnih kanala u lijevom i desnom zaobalju.[628] Ipak, najviše je energije u tom poslu uloženo tijekom sljedećih dvadeset godina.

Osim Sinjskog polja, krajem je desetljeća provedena i melioracija polja u blizini Vrlike. Ona je tom prilikom prvenstveno izvršena u kršu, koji čini čak 85% vrličkog područja.[629] Jasno je da takva okolina ne nudi ni približne uvjete za razvoj poljoprivrede kao Sinjsko polje, a melioracija je tog prostora provedena u prvom redu za potrebe novoizgrađene hidrocentrale „Peruča“. Osim dosad spomenutog, krajem su desetljeća nastali planovi nasipanja 5.5 hektara

[624] Isto
[625] „Pripreme za komasaciju Sinjskog polja“, *Slobodna Dalmacija*, 28. svibnja 1957.
[626] Isto; O tome vidi i u „Komasacija Sinjskog polja – izvještaj (27. 12. 1960.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 26.
[627] „Objašnjenje za izvršene hidromelioracije u Dalmaciji od 1954. do 1962.“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.
[628] Umjesto 160 milijuna, Vodnoj je zajednici iste godine odobreno tek 28 milijuna dinara. O tome vidi u „Zapisnik sa sastanka UO Vodne zajednice održane dana 2. VI 1962. u Sinju“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 33.
[629] „Melioracija gornjeg sliva Cetine“, *Slobodna Dalmacija*, 21. kolovoza 1957.

močvarnog zemljišta u Priku, kod Omiša, u što je trebalo biti utrošeno 3 200 000 dinara.[630] Međutim, taj je posao trebao započeti tek u rujnu 1959. godine pa je razumljivo da do kraja pedesetih godina dvadesetog stoljeća on nije bio dovršen.

3.3 SEKUNDARNI GOSPODARSKI SEKTOR – PRVI ZAMAH INDUSTRIJALIZACIJE

Osim naširoko rasprostranjene poljoprivredne proizvodnje, pedesete su godine dvadesetog stoljeća razdoblje početka jačeg poslijeratnog razvoja sekundarnog gospodarskog sektora. Glavni je predstavnik tog sektora bila industrija, uz koju su svoj razvoj nastavili i uglavnom privatni obrti. Budući da je zamah industrije, posebno u drugoj polovici desetljeća, višestruko nadmašio drugu djelatnost sekundarnog gospodarskog sektora, o njoj će u ovom poglavlju najviše i biti riječ. Zamah se industrije ogleda u povećanju broja tvornica i s njima povezane infrastrukture, koja je i u određenim centrima Cetinskog kraja izmijenila dotadašnju strukturu stanovništva stvorivši od velikog broja njih radnike u industrijskom sektoru. Na taj su način centri u kojima se razvila jača industrijska proizvodnja praktično preko noći postali gradska središta, razvivši oko tvornice prve konture pravih socijalističkih gradova. Gradovi su, osim industrijske, razvijali i snažnu graditeljsku aktivnost, stvarajući nastambe sve brojnijim tvorničkim radnicima. S povećanjem broja stanovnika razvila se i djelatnost ugostiteljstva, isprva putem radničkih menzi, a potom i osnivanjem profesionalnih ugostiteljskih objekata.

U prošlim smo poglavljima naglasili da je poljoprivredna aktivnost dominirala u područjima „gornjeg“ toka Cetine, prvenstveno na širem sinjsko – triljskom području. Industrijska je, proizvodnja, naprotiv, mnogo dublje korijenje pustila u blizini cetinskog ušća, gdje se, uz Omiš, zahvaljujući tvornici karbida, cijanimida i nusproizvoda „Dalmaciji“, kao jak industrijski centar razvio i Dugi Rat. S druge, pak, strane, sve do kraja desetljeća na čitavom su gornjem toku rijeke Cetine postojale samo dvije velike tvornice – sinjska tvornica konca „Dalmatinka“ i tvornica plastičnih masa „Cetinka“ u Trilju te od ranije prisutna ciglana i rudnici ugljena i gline, koji pedesetih godina polako gube poslijeratni značaj. Osim nabrojanih tvorničkih postrojenja, svoj su kontinuitet nastavile i manje obrtničke radnje, koje su zapošljavale manji broj ljudi, ali su i dalje ostali jedini trag privatne inicijative u sekundarnom gospodarskom sektoru.

[630] „Omiš: meliorirat će se Priko“, *Slobodna Dalmacija*, 18. kolovoza 1959.

Najrazvijeniji je industrijski centar Cetinske krajine tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća zasigurno bio Omiš. Uz bogatu turističku ponudu, ovaj je gradić na samom utoku Cetine u Jadransko more u početnim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata i poratne obnove razvio i respektabilnu industrijsku proizvodnju. U prvoj je polovici 1951. godine Omiš imao 3 velike tvornice: tvornicu tjestenine „Cetina“, tvornicu tehničkih ulja „Prvi mosorski odred“ i tvornicu cementa „Renko Šperac“, smještenu u obližnjim Ravnicama. Uz njih, u tom su razdoblju završavali pripremni radovi za pokretanje proizvodnje u novoj tvornici – tvornici trikotaže „Galeb“. Početkom 1952. godine u gradu je osnovano i veliko trgovačko poduzeće „Vojan“, koje je svoje podružnice razvilo u širem omiškom području. Gradska se uprava već tada suočavala s dilemom da li nastaviti razvijati turizam ili industrijsku proizvodnju. U obližnjem je Dugom Ratu svoju egzistenciju nastavila tada najveća tvornica povezana s Cetinskim krajem, tvornica karbida i cijanimida „Dalmacija“.

Na području je „gornjeg“ toka rijeke Cetine sve je do 1958. godine postojalo samo jedno industrijsko središte. To je bio Sinj, u kojem je u prvoj polovici pedesetih godina osnovana predionica i tvornica konca „Dalmatinka“, a svoj su kontinuitet iz prošlog desetljeća nastavili rudokopi u okruženju, kao i tvornica cigle „Tadija Anušić“. Tijekom je pedesetih godina u gradu osnovano i trgovačko poduzeće „Konkurent“. Krajem je pedesetih godina, zahvaljujući novoosnovanoj tvornici za preradu plastičnih masa „Cetinki“, industrijski centar polako postajao i Trilj, smješten na južnom rubu Sinjskog polja.

3.3.1 Tvornica karbida i cijanimida „Dalmacija“ Dugi Rat

Svoj je razvoj u razdoblju šestog desetljeća prošlog stoljeća nastavilo tada najveće industrijsko postrojenje čitavog Cetinskog kraja, tvornica karbida i cijanimida „Dalmacija“, smještena u Dugom Ratu. Ova je tvornica osnovana još 1912. godine, a u drugoj je polovici pedesetih godina zapošljavala 1 100 radnika[631], da bi na samom kraju desetljeća njihov broj porastao na 1 200.[632] Početkom je pedesetih godina „Dalmacija“ nastavila s proizvodnjom vapna, kalcijevog karbida, ferosilicija, kalcijevog cijanimida te dušika i kisika.[633] Ona je 1951. godine povjerena izravnoj upravi Generalne direkcije kemijske industrije Vlade NRH,[634] da bi krajem sljedeće godine uprava nad tvornicom prebačena na Narodni odbor

[631] „Staro u novim rukama“, *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1957.
[632] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu: broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš, Svezak (neoznačen)
[633] „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II) / „Dalmacija“ tvornica karbida i cianimida DugiRat“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 51.
[634] O tome vidi više u: *Narodne novine službeni list Narodne Republike Hrvatske*, 16. svibnja 1951., HR-DAST-589 „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 814.

kotara Split.[635] Godine je 1950. dugoratska „Dalmacija proizvodila 18 613 tona negašenog vapna, 18 151 tonu neobrađenog karbida te 6 986 tona kalcijevog cijanimada,[636] čime se količinski nije približila proizvodnji iz 1948., kao niti iz prijeratne 1938. godine. Zbog dotrajalosti starih postrojenja, proizvodnja se u tvornici niti na kraju prve polovice pedesetih godina nije približila onoj predratnoj. Tako je 1955. godine „Dalmacija“, koja je i dalje djelovala združena s hidroelektranom u Kraljevcu, proizvela 17 665 tona vapna, 13 841 tona karbida (5 960 tona namijenjeno izvozu), 5 411 tonu cijanimida, 551 tonu ferosilicija, 129 tona kisika i 21 tonu acetilena.[637] U tom je razdoblju tvornica zapošljavala 1 022 radnika, od čega su većinu činili muškarci, kojih je bilo 907.[638] Sljedeće je godine u sklopu „Dalmacije“ otvorena i radnička menza,[639] koja se do kraja desetljeća pokazala kao jedan od većih problema dugoratske tvornice jer je bilježila godišnji gubitak od 1 700 000 dinara.[640]

Kao glavni se zadatak ove tvornice kroz cijelo šesto desetljeće prošlog stoljeća provlačila potreba rekonstrukcije – zamjene dotrajalih postrojenja novima, a u cilju unapređenja proizvodnje. Prvi se konkretni plan rekonstrukcije spominje 1953. godine, kada je, u planu razvoja za sljedeću godinu, navedena potreba dovršetka kamenoloma s trafostanicom, ali i početak rekonstrukcije „francuske“ peći vapna. Osim toga, u istom su razdoblju izrađeni projekti za rekonstrukciju peći karbida i tvorničke obale za utovar i istovar tereta, ali i za gradnju stambene zgrade za radnike – samce, jednog laboratorija i dovršenje radova na trafostanici u poduzeću.[641] Ukupni su troškovi za navedene radove procijenjeni na 332 480 000 dinara.[642] Do potpune provedbe rekonstrukcije proizvodnju su trebala nastaviti stara tvornička postrojenja. Projekt je rekonstrukcije čitave tvornice u roku od tri godine prihvaćen 1956. godine, a on je predviđao izgradnju dvije nove peći karbida od kojih je svaka trebala imati kapacitet 25 000 tona na godinu, rekonstrukciju postojeće „francuske“ peći, uz

[635] „Registracija poduzeća“, HR-DAST-589 „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 814.
[636] „Kratka povijest tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat: od 1908. godine do početka pedesetih godina“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 822.
[637] „Izvještaj o poslovanju poduzeća u prvom polugodištu 1956.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 750.
[638] „Zapisnik sa I sastanka novoizabranog Upravnog odbora u prisutnosti starog Upravnog odbora“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 750.
[639] „Rješenje br. Fi 916/56-2“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 814.
[640] „Zapisnik (7. 5. 1959.) – problem menze“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 750.
[641] „Izvještaj Radničkog savjeta i Upravnog odbora za 1953. godinu“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 764.; „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta poduzeća „Dalmacija“ Dugi Rat održane dne 17. 3. 1958.: Referat za Radnički savjet“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 764.
[642] „Izvještaj Radničkog savjeta i Upravnog odbora za 1953. godinu“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 764

izgradnju dvije nove peći vapna i dvije tunelne peći cijanimida.[643] Osim toga, prema navedenom projektu koji je vrijednost cjelokupnog posla rekonstrukcije „Dalmacije“ procjenjivao na 2 342 105 000 dinara, trebalo je biti uređeno i tvorničko skladište, kao i obala.[644] Zbog prevelike skupoće cijelog projekta, novac za njegovu realizaciju nije odobren pa je naknadno prihvaćen plan rekonstrukcije tvornice u tri faze. Prva je faza trebala koštati 1 144 661 000 dinara, a predviđala je izgradnju jedne, uz nadogradnju postojeće peći vapna, kao i izgradnju po jedne peći karbida i cijanimida te uređenje skladišta za ugljen i karbid, ali i uređenje vanjskog transporta.[645] U drugoj je fazi, koja je trebala stajati 763 997 000 dinara,[646] trebalo izgraditi još po jednu peć za proizvodnju vapna i karbida, a ona je trebala omogućiti proizvodnju od 51 000 tona karbida godišnje.[647] Završetkom su ove faze stara, dotrajala tvornička postrojenja trebala biti trajno napuštena. Obnova obale i izgradnja laboratorija te ostvarivanje uvjeta za proizvodnju novih plinova, a prije svega argona, bio je zadatak predviđen za treću fazu rekonstrukcije „Dalmacije“.[648] Etapna je rekonstrukcija, koja je trebala udvostručiti ukupnu proizvodnju karbida, ipak povećala troškove pa su oni 1957. godine procijenjeni na 3 200 000 000 dinara,[649] a ona će biti dovršena tek u prvoj polovici šezdesetih godina.

Glavni su tvornički problem i u drugoj polovici desetljeća predstavljala zastarjela postrojenja. „Dalmacija“ je, tako, sa starim pećima tijekom 1956. godine proizvela nešto više od 27 240 tona karbida, čime je za 10% premašila godišnji plan.[650] Osim proizvodnje za jugoslavenske potrebe, tvornica je nastavila izvoziti svoje proizvode, a u prvom redu karbid. Tako je samo tijekom 1956. godine ona planirala u SSSR, Grčku, Tursku, Egipat, Italiju i Urugvaj plasirati ukupno 5 845 662 tone karbida.[651] Osim u spomenute zemlje, tvornica je tijekom pedesetih godina karbid izvozila i u Brazil, Englesku, Maltu, Jordan, Cipar, Iran, Švicarsku, Nigeriju, Rumunjsku, Siriju, Mađarsku, Ekvador, Sudan, Indiju, Peru, Tajland,

[643] „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta poduzeća „Dalmacija“ Dugi Rat održane dne 17. 3. 1958.: Referat za Radnički savjet“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 764.
[644] Isto
[645] Isto; *Hidroelektrana Kraljevac 1912. – 1962.*, 52.
[646] Za provedbu je prve etape rekonstrukcije sama tvornica morala osigurati 408 000 000, a za provedbu druge etape 304 milijuna dinara. O tome vidi u „Dalmacija“ Dugi Rat – mišljenje o investicionom programu“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 764.
[647] „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta poduzeća „Dalmacija“ Dugi Rat održane dne 17. 3. 1958.: Referat za Radnički savjet“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 764.
[648] *Hidroelektrana Kraljevac 1912. – 1962.*, 52.
[649] „Upoznajmo dalmatinske kolektive: „Dalmacija“ – DugiRat“, *Slobodna Dalmacija*, 3. srpnja 1957.
[650] Isto
[651] „Izvještaj o poslovanju za 1956. godinu“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 764.

Burmu (danas Mianmar) i tadašnju Zapadnu Njemačku.[652] Glavni je domaći potrošač karbida u tom razdoblju bila splitska tvornica „Jugovinil“.[653] Tijekom je 1957. godine dovršena rekonstrukcija postojeće „francuske“ peći za proizvodnju vapna, što je u sljedećoj godini omogućilo povećanje proizvodnje ove polazne sirovine za dobivanje karbida.[654] Zbog započete je rekonstrukcije, iste godine smanjena ukupna godišnja dobit poduzeća, koja je 1955. iznosila 515 216 892 dinara, da bi 1957. godine spala na 135 000 000 dinara.[655]

Godina je 1958. donijela dvije novine u tvorničkom djelovanju. Zbog toga što su jugoslavenske potrebe za ferosilicijem zadovoljavale tvornice „Jugohrom“ i „Elektrobosna“, „Dalmacija“ se okrenula proizvodnji tog spoja isključivo za izvoz. Posredstvom je izvoznog poduzeća „Jugomineral“, dugoratska tvornica trebala u Italiju isporučiti 1 000 tona 75 postotnog ferosilicija.[656] Osim toga, iste je godine tvornica započela s proizvodnjom plemenitog plina argona.[657] Naime, ugovor o isporuci strojeva za proizvodnju kisika i dušika, koji je „Dalmacija“ sredinom desetljeća potpisala s francuskom firmom LeAir Liquide, a s obzirom na jugoslavensko-francuski ugovor o obvezi jugoslavenskih tvornica da postrojenja za proizvodnju argona nabavljaju isključivo u Francuskoj, dugoratsku je tvornicu profilirao kao postrojenje u kojem će montiranje pogona za proizvodnju tog plemenitog plina biti najjeftinije. Slijedom toga, na sastanku je jugoslavenskih tvornica zainteresiranih za proizvodnju argona, koji je krajem 1956. godine održan u Ljubljani, odlučeno da se na „Dalmacijina“ postrojenja za kisik i dušik priključi i ono za proizvodnju argona, koje je trebalo koštati 374 000 000 francuskih franaka.[658]Proizvodnja će se argona unutar tvorničkih postrojenja dodatno usavršiti tijekom sljedećeg desetljeća. Zbog provođenja prve faze rekonstrukcije, kao i čestih nestašica električne energije, iste je godine tvornica radila smanjenim intenzitetom. Početkom 1959. godine u „Dalmaciji“ je, kao tada najvećem industrijskom postrojenju u cijelom Cetinskom kraju, ustrojena nova moderna zdravstvena

[652] „Zapisnik sa I sastanka novoizabranog Upravnog odbora u prisutnosti starog Upravnog odbora“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 750.
[653] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu: broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačen)
[654] „Konačni prijedlog društvenog plana za 1958. godinu“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 750.
[655] „Savez sindikata Jugoslavije – Općinsko vijeće Omiš: broj 134/57 – Općinskom komitetu SK Omiš“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)
[656] U tom je trenutku tvornica imala kapacitet za proizvodnju tek 400 tona ferosilicija pa je u narednom razdoblju trebalo povećati kapacitete usmjerene dobivanju tog spoja ili se zadovoljiti smanjenom isporukom u Italiju. O tome vidi u „Problem ferosilicijuma“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 764.
[657] „Investicioni program za argon (3. 3. 1958.)“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 750.
[658] „Zapisnik 17. 9. 1957. – pitanje argona“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Kutija 764.

stanica,[659] pa je Dugi Rat i na kraju šestog desetljeća prošlog stoljeća svoj razvoj temeljio samo i isključivo na razvoju njegove tvornice karbida i cijanimida.

3.3.2 Tvornica tjestenine „Cetina“ Omiš

Tvornica tjestenine „Cetina“ početke svog djelovanja veže uz razdoblje završetka Prvog svjetskog rata. Odustajanjem je od proizvodnje keksa, glavna namjena njenog djelovanja ostala „proizvodnja svih vrsta i oblika tjestenine“, a u prvoj je polovici šestog desetljeća prošlog stoljeća „Cetina“ prešla pod izravnu upravu Narodnog odbora Gradske općine Omiš.[660] Početkom pedesetih godina, međutim, najveći je problem njenom djelovanju predstavljao manjak sirovina, u prvom redu brašna.[661] Taj je nedostatak doveo do, barem u početnim godinama socijalizma, ne tako čestog otpuštanja radnika uz potrebu za povećanjem cijena proizvoda, koje se pokušavalo riješiti racionalnijom proizvodnjom, žrtvujući često preambiciozne godišnje planove. Osim pomanjkanja sirovina, tvornicu je u spomenutom razdoblju mučio i nedostatak prostora, kojeg je uprava pokušavala riješiti proširenjem postrojenja na nekorištenu, srušenu kuću u okruženju tvornice.[662] Ipak, „Cetina“ je krajem prve polovice desetljeća proizvodila „40 vrsta tjestenine, što nijedna druga firma nije uspjela“.[663] Osim toga, tvornica je 1954. godine dosegla proizvodnju od 3 969 886 kg kruha, što je predstavljalo najveću količinu od njenog osnutka.[664] Međutim, zbog zastarjelih je postrojenja u drugoj polovici desetljeća tvornici prijetila trajna obustava proizvodnje, a čak i likvidacija.[665] Naime, od 1952. do 1956. godine ona je u modernizaciju investirala svega 2 897 000 dinara ili 36 212 dinara po jednom radniku.[666] Ta je investicija bila uvjerljivo najmanja u usporedbi s ostalim preživjelim tvornicama šireg omiškog industrijskog bazena pa je „Cetina“ 1955. godine koristila tek 60% svojih ukupnih proizvodnih kapaciteta koji su joj omogućavali proizvodnju 4 200 000 kilograma kruha godišnje.[667] Nedostatak se investicija ogledao i u godišnjoj dobiti same tvornice. Ona je, naime, 1953. godine iznosila 10 900 035

---

[659] „Dugi Rat: nova zdravstvena stanica“, *Slobodna Dalmacija*, 3. ožujka 1959.
[660] „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II) / „Cetina“ tvornica tjestenine Omiš“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 51.
[661] „Što čeka „Cetina“?“, *Slobodna Dalmacija*, 18. veljače 1952.
[662] „Ulicama Omiša“, *Slobodna Dalmacija*, 24. veljače 1952.
[663] „Iz omiškog bazena“, *Slobodna Dalmacija*, 1., 2., 3. svibnja 1954.
[664] „Referat o sastavljanju i podnošenju izvještaja Radničkog savjeta „Cetine“ tvornice tjestenine u Omišu, svome radnom kolektivu, a u svrhu što bolje pripreme za predstojeće izbore RS-a i UO-a ovog poduzeća“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV
[665] „Prijedlog društvenog plana NO-a Općine Omiš za 1957. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[666] „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“ HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[667] „Analiza rada organizacija radničkog samoupravljanja od 1950. do konca 1956. godine / „Cetina“ tvornica tjestenine Omiš“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)

dinara, da bi se tri godine potom smanjila na 4 189 071 dinar.[668] Troškove je proizvodnje povećavala i visoka cijena električne energije potrebne za sušenje tjestenine, a u nedostatku uređaja koji bi omogućavao sušenje uz pomoć pare umjesto ugljena.[669] Stoga je svoje proizvode „Cetina“ morala prodavati po višim cijenama, što se negativno odražavalo na njeno poslovanje. Za nastavak je nesmetane proizvodnje, omiškoj tvornici tjestenine bila potrebna rekonstrukcija.

Stoga je krajem 1957. godine, u cilju povećanja i poboljšanja proizvodnje, ona ishodila novčana sredstva iz republičkih deviznih rezervi za nabavku novih postrojenja i opreme iz Italije.[670] Pritom su nabavljena 4 nova automatska stroja „koja su umnogome popravila kvalitet proizvoda“,[671] ali, budući da su paralelno rad nastavila i stara postrojenja, rekonstrukcijom je trebao biti povećan i obujam proizvodnje. Ipak, 1959. je godine „Cetina“ proizvela 2 945 536 kg tjestenine,[672] što je količinski manje od proizvodnje s kraja četrdesetih godina. U istom se razdoblju tvornica suočavala s problemom uzrokovanim kvarenjem proizvoda, zbog čega je „samo tijekom 1959. godine izgubila 2 000 000 dinara“.[673]Upravo je nedostatak adekvatnog skladišnog prostora mogao biti razlog zbog kojeg „Cetina“ krajem pedesetih godina nije povećala obujam svoje proizvodnje. Rekonstrukcija je, stoga, trebala biti nastavljena ugrađivanjem automatske sušione i uređaja koji će omogućavati parno umjesto električnog grijanja,[674] što do kraja pedesetih godina nije ostvareno. Osim toga, krajem pedesetih godina tvornička uprava nije u potpunosti odustala niti od obnavljanja pogona za proizvodnju keksa, što međutim nikada neće biti realizirano. Krajem je pedesetih godina „Cetina“ oglasila plan prema kojem će uvesti novi sustav nagrađivanja radnika, koji će, pak, biti karakterističan za sljedeće desetljeće. Riječ je o sustavu koji predviđa usklađivanje radničkih plaća s količinom i tržišnom vrijednošću proizvoda kojeg proizvedu. Navedeni prelazak na nagrađivanje po jedinici proizvoda, koji je trebao djelovanje onodobnih

---

[668] „Savez sindikata Jugoslavije – Općinsko vijeće Omiš: broj 134/57 – Općinskom komitetu SK Omiš (10. 8. 1957.)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)

[669] „Analiza rada organizacija radničkog samoupravljanja od 1950. do konca 1956. godine / „Cetina“ tvornica tjestenine Omiš“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)

[670] „Izmjena strojnog parka u tvornicama omiškog bazena“, *Slobodna Dalmacija*, 17. prosinca 1957.

[671] „Materijal za izvještaj OSV-Omiš za 1959. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)

[672] „Izvještaj o radu sindikalne organizacije tvornice „Cetina“ Omiš za 1959. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)

[673] Isto

[674] „Referat o sastavljanju i podnošenju izvještaja Radničkog savjeta „Cetine“ tvornice tjestenine u Omišu, svome radnom kolektivu, a u svrhu što bolje pripreme za predstojeće izbore RS-a i UO-a ovog poduzeća“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

industrijskih postrojenja približiti realnim tržišnim potraživanjima, međutim, u omiškoj tvornici tjestenine nije ostvaren prije sedmog desetljeća prošlog stoljeća.

Provođenjem je rekonstrukcije, osim toga, došlo do otpuštanja onog dijela radne snage koji je tvornici predstavljao višak.[675] Novi su, automatski strojevi uzrokovali smanjenu potrebu za radnom snagom pa će omišku tvornicu tjestenine do kraja pedesetih godina pratiti potreba za smanjenjem neprofitabilnog dijela njenih radnika. Zbog toga je ona u šezdesete godine prošlog stoljeća uplovila sa svojih 76 radnika,[676] dok je neposredno prije provođenja rekonstrukcije brojala njih 86,[677] a u prvim poratnim godinama čak njih 110. Krajem je pedesetih godina i broj od 76 radnika bio prevelik, a predviđalo se da je za optimalan rad tvorničkih postrojenja potrebno svega njih 35.[678] Međutim, kako je otpuštanje radnika, posebno s obzirom na tada dominantni socijalistički svjetonazor, bila prilično nepopularna pojava, tako je i omiška tvornica tjestenine krajem pedesetih godina zapošljavala dvostruko više radnika no što joj je bilo potrebno. Osim nastavka započetog posla oko rekonstrukcije, svoj će napredak omiška tvornica tjestenine vidjeti i u integraciji, prilikom koje će postati sastavnica splitskog trgovinskog poduzeća „Prerada“. O tom će, međutim, više riječi biti u poglavlju posvećenom analizi djelovanja ove tvornice tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina.

3.3.3 Tvornica cementa „Renko Šperac“ Omiš – Ravnice

Tvornica cementa „Renko Šperac“ bila je smještena u Ravnicama, na jugoistočnom ulazu u Omiš, a početkom se pedesetih godina sastojala od dva dislocirana postrojenja: Pogona „A“ (bivša tvornica „Lavocat“) i Pogona „B“ (bivša tvornica „Palaveršić“). Osnovna joj je namjena u tom razdoblju bila proizvodnja cementa i nusproizvoda.[679] Riječ je o srednje velikom industrijskom postrojenju lokalnog značaja, koje je na samom kraju pedesetih godina zapošljavalo 259 radnika.[680]Krajem prve polovice desetljeća tvornici je najveći problem predstavljao nedostatak postrojenja, zbog kojih nije mogla iskoristiti sve mogućnosti

[675] „Izvještaj sindikalne organizacije tvornice „Cetina“ Omiš za 1958. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)
[676] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)
[677] Većina su radne snage tom prilikom bile žene, kojih je u tvornici bilo zaposleno 54. O tome vidi u „Statistički pregled sindikalnih organizacija“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. - Arhiva)
[678] „Materijal za izvještaj OSV-Omiš za 1959. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)
[679] „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II) / Tvornica cementa „Renko Šperac“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 51.
[680] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu: broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

proizvodnje. Naime, otpremanje dijela postrojenja u tvornicu slične namjene smještenu u makedonskom Šaru, suočilo je ravničku cementaru s nedostatkom strojeva za normalan rad. Demontažom postrojenja za umjetnu pripremu sirovine i žičare za prijenos sirovine iz vanjskog kopa, tvornica je raspolagala tek s dvije stare, poluautomatske peći.[681] Zbog zastarjelosti postojećih strojeva, „Renko Šperac“ nije mogao proizvoditi dovoljno kvalitetan cement da bi konkurirao domaćim i inozemnim tvornicama slične namjene.

U cilju nadvladavanja tog problema, samo je tijekom 1954. godine predviđena investicija od 800 000 000 dinara, usmjerena dovođenju postrojenja koja ne rade u proizvodno stanje.[682] Godinu je dana ranije ravnička cementara pristupila izradi plana za rekonstrukciju zastarjelih postrojenja,[683] a ona se temeljila na uvođenju novih rotacijskih peći koje će vršiti proizvodnju cementa na temelju izgaranja ugljena,[684] kao i na nabavci novog postrojenja za umjetnu pripremu sirovine, gradnji nove dvorane za skladištenje proizvedenog klinkera te novog silosa i mlinova.[685] Rješenje je dijela svojih problema sredinom desetljeća ona vidjela u integraciji, tj. spajanju s ostalim tvornicama slične namjene smještenima u širem splitskom industrijskom bazenu. Tako je spajanjem 6 lokalnih tvornica cementa, 1956. godine, formirano poduzeće „Dalmacijacement“, sa sjedištem u Solinu,[686] čiji će član do samog kraja jugoslavenske države biti i „Renko Šperac“. Na kraju je prve polovice pedesetih godina tvornica zabilježila dobit od 102 439 000 dinara, školujući istovremeno 10 učenika za budući rad u tvornici.[687]

---

[681] „Analiza rada organizacija radničkog samoupravljanja od 1950. godine do konca 1956. godine: Tvornica cementa „Renko Šperac“, Ravnice kod Omiša“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)

[682] „Iz omiškog bazena“, *Slobodna Dalmacija*, 1., 2., 3. svibnja 1954.

[683] „Izvještaj o radu sindikalne organizacije tvornice „Renko Šperac“ Omiš za razdoblje 1959. godine“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[684] „Prijedlog društvenog plana NO-a Općine Omiš za 1957. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)

[685] „Analiza rada organizacija radničkog samoupravljanja od 1950. godine do konca 1956. godine: Tvornica cementa „Renko Šperac“, Ravnice kod Omiša“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)

[686] „Zapisnik glavne godišnje skupštine tvornice cementa „Renko Šperac“ Ravnice, održane dana 29. X 1957. godine u Radničkom domu – referat“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno). „Dalmacijacement“ je nastao udruživanjem sljedećih tvornica: „Renko Šperac“ (Omiš), „Ivan Morđin - Crni“ (Solin), „Prvoborac“ (Sv. Kajo – Solin), Partizan (Kaštel Sućurac), „10. Kolovoz“ (Majdan) i „Antiša Vučičić“ (Vranjic). O tome vidi u „Izvještaj o radu koordinacionog sindikalnog odbora poduzeća „Dalmacijacement“ Solin za razdoblje od 5. IV 1960.“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svežanj (Materijali sa godišnjih skupština 1960. godine)

[687] „Savez sindikata Jugoslavije – Općinsko vijeće Omiš: broj 134/57 – Općinskom komitetu SK Omiš (10. 8. 1957. / Razni podaci po podružnicama: „Tvornica cementa „Renko Šperac“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)

Godine je 1957. tvornica započela izgradnju sedam radničkih stanova u Omišu,[688] što navodi na zaključak da se u tom razdoblju proizvodnja povećala, a tvornica morala zaposliti nove radnike, kojima je trebala osigurati boravak unutar grada. Osim toga, potreba za izgradnjom stanova pokazuje da je „Renko Šperac“ tom prilikom zaposlio ljude koji prethodno nisu živjeli u Omišu, već u okolnim selima. Na taj je način stvarano novo gradsko stanovništvo, koje je porijeklo vuklo iz okolnih seoskih sredina. Iste je godine tvornica zapošljavala 281 radnika, od kojih je bilo tek 19 žena, predstavivši istovremeno plan godišnje proizvodnje 42 000 tona cementa normala i 8 000 tona cementa supera.[689] Unatoč neprovedenoj rekonstrukciji postrojenja, plan je proizvodnje klinkera za 1959. godinu premašen za 37% pa je ukupno proizvedeno 60 085 tona tog cementnog spoja.[690] Uz tvornička postrojenja, ona je u drugoj polovici pedesetih godina raspolagala i vlastitom čitaonicom s oko 350 knjiga, za koje, međutim, radnici „i nisu bili previše zainteresirani“.[691]

Slično kao i ostale tvornice, krajem je 1957. godine i ravnička cementara pokušala ishoditi novčana sredstva za dodatno proširenje proizvodnih kapaciteta. Da su ta sredstva najvjerojatnije bila odobrena, pokazuje činjenica da se tvornica u prvoj polovici 1959. godine pripremala za rekonstrukciju.[692] Nakon provedene rekonstrukcije, ona je trebala povećati svoju proizvodnju za preko 100%,[693] pa je umjesto 55 000 tona cementa, koliko je dosegla krajem pedesetih godina, tvornica trebala moći proizvoditi 110 000 tona cementa raznih vrsta.[694] Međutim, do kraja pedesetih godina rekonstrukciju, koja je trebala koštati 1 000 000 000 dinara, nije bilo moguće provesti zbog nedostatka novčanih sredstava.[695] Osim toga, rekonstrukcija je podrazumijevala rušenje dijela postrojenja u kojem su se nalazile stare vertikalne peći te gradnju pogona za njihovo naknadno skladištenje.[696] Budući da za

---

688 „Omiš: 40 novih stanova u ovoj godini“, *Slobodna Dalmacija*, 8. ožujka 1957.

689 „Zapisnik glavne godišnje skupštine tvornice cementa „Renko Šperac“ Ravnice, održane dana 29. X 1957. godine u Radničkom domu – referat“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

690 „Izvještaj o radu sindikalne organizacije tvornice „Renko Šperac“ Omiš za razdoblje 1959. godine“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

691 „Zapisnik glavne godišnje skupštine tvornice cementa „Renko Šperac“ Ravnice, održane dana 29. X 1957. godine u Radničkom domu – referat“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

692 „Omiš: porast proizvodnje i usluga“, *Slobodna Dalmacija*, 12. travnja 1959.

693 „Izvještaj komisije za radničko samoupravljanje pri Općinskom sindikalnom vijeću Omiš (1961.)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

694 „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu: broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

695 Tvornica je, naime, u tom razdoblju raspolagala s 560 000 000 dinara, koji su uglavnom bili vlasništvo „Dalmacijacementa“. O tome vidi u „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu: broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

696 „Informacija: Kotarsko sindikalno vijeće Split (29. IX 1960.)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (OSV Omiš 1960.)

ostvarenje njenih preduvjeta do kraja pedesetih godina nije bilo sredstava, na završetak će rekonstrukcije „Renko Šperac“ trebati pričekati sredinu šezdesetih godina.

3.3.4 Tvornica tehničkih ulja „Prvi mosorski odred“ Omiš: problemi i likvidacija

Najmanje je industrijsko postrojenje u donjem dijelu cetinskog toka i na početku pedesetih godina prošlog stoljeća bila tvornica ribljih i biljnih tehničkih ulja „Prvi mosorski odred“, smještena u omiškom predjelu Punta. Ona se bavila proizvodnjom ulja za daljnju tehničku obradu, a u prvom redu za proizvodnju sapuna. Krajem se četrdesetih i početkom pedesetih godina ova tvornica gotovo u potpunosti posvetila proizvodnji ribljeg ulja i brašna, postavši time jedina jugoslavenska tvornica koja prerađuje riblje otpatke.[697] Međutim, zbog upitne tehnike proizvodnje, koja je podrazumijevala konzerviranje uz pomoć kuhinjske soli,[698] producirala je brašno i ulje nedovoljne kvalitete. Uz to, budući da se ulje za proizvodnju sapuna, između ostalog, dobivalo preradom otpadaka slanih srdela, tvornica je početkom desetljeća bezuspješno nastojala osigurati prostor u kojem bi skladištila dopremljene riblje otpatke. Slijedom toga, otpadci su se ribe skladištili u tvorničkim postrojenjima, proizvodeći teško podnošljiv smrad, koji se širio i izvan tvornice. Zbog toga se navodi da radnici „Prvog mosorskog odreda“ rade u nehigijenskim uvjetima“ te da se neki stanovnici grada „zalažu za obustavu rada tvornice jer šteti turizmu“.[699] Godine je 1951. tvornica oskudijevala temeljnom sirovinom, zbog čega već tada nije mogla osigurati trajnu produkciju.[700] Zbog nedostatnih tehničkih mogućnosti, ona početkom pedesetih godina nije mogla izvršiti preorijentaciju na proizvodnju ulja iz koštica koštunjavog voća (trešanja, višanja),[701] pa se sve glasnije postavljalo pitanje isplativosti daljnjeg ulaganja u njena postrojenja, posebno u svjetlu pojavljivanja omiške privredne dileme u kojoj se trebao ponuditi odgovor na pitanje kojoj privrednoj grani dati prednost – industriji ili turizmu. Budući da je najmanja tvornica donjeg dijela cetinskog toka postajala sve većom prijetnjom gradskom turizmu, a s obzirom na njenu gotovo pa zanemarivu veličinu i kroničnu nelikvidnost, već je na početku pedesetih godina postalo jasno da ih „Prvi mosorski odred“ neće preživjeti.

---

[697] „Problematika poduzeća – „Prvi mosorski odred“ Omiš“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 61.
[698] „Korištenje ribljih i biljnih proizvoda“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 49.
[699] „Pod kakvim uslovima radi tvornica „Prvi mosorski odred“ u Omišu“, *Slobodna Dalmacija*, 3. rujna 1951.
[700] U tom je razdoblju „Prvi mosorski odred“ raspolagao s 4 vagona ribljih otpadaka, a u dogledno mu je vrijeme trebalo biti isporučeno dodatnih 11 vagona. To je, međutim, bilo dostatno tek za jednomjesečnu proizvodnju. O tome vidi u „Problematika poduzeća – „Prvi mosorski odred“ Omiš“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 61.
[701] Isto

Na samom je početku druge polovice pedesetih godina tvornica ipak uspjela izgraditi pogon za proizvodnju krmnih smjesa, ali soju je, kao sirovinsku bazu, dobivala uvozom.[702] Od soje je daljnjom preradom, tvornica proizvodila sulfurno ulje, koje je, pak, trebalo služiti kao sirovina za proizvodnju krmnih smjesa. Međutim, zbog nerentabilnog djelovanja, ona nije mogla pokriti troškove uvoza soje pa je iste godine zatražila kredit u iznosu od 30 000 000 dinara da bi ostvarila novu preorijentaciju – ovaj put na proizvodnju selacinske kiseline.[703] Zatraženi kredit nelikvidnoj tvornici nije odobren, a tijekom 1957. godine, u tekstu posvećenom tvornici trikotaže „Galeb“ izložen je plan o povećanju proizvodnje tvornice trikotaže, zahvaljujući „adaptaciji tvornice „Prvi mosorski odred““.[704] U orijentacijskom planu razvoja privrede na području omiške općine, koji je izložen 1957. godine, tvornica se ribljih i biljnih tehničkih ulja više ne spominje[705] jer je iste godine, odlukom NO-a omiške općine, ona stupila u redovnu likvidaciju.[706] Činjenica da se sve do kraja desetljeća na stranicama „Slobodne Dalmacije“ o njoj ne može naći niti jedan članak također ukazuje na zaključak da je „Prvi mosorski odred“ uistinu do kraja desetljeća u potpunosti prekinuo proizvodnju. Nedovoljno velika tvornica, koja je uz to smetala razvoju turističke ponude nije pobuđivala preveliki interes onovremene društvene zajednice pa su u budućim godinama njeni malobrojni radnici trebali pronaći novo zaposlenje, a jedina je jugoslavenska tvornica za preradu ribljih otpadaka gotovo pa prešutno postala stvar prošlosti.

3.3.5 Novo industrijsko postrojenje donjeg dijela cetinskog toka – tvornica trikotaže „Galeb“ Omiš

Tvornica trikotaže „Galeb“ jedina je tvornica omiškog bazena koja je osnovana tijekom pedesetih godina. Ona je formirana 30. listopada 1951. godine Rješenjem Vlade tadašnje Narodne Republike Hrvatske, a današnje je ime dobila početkom 1954. godine.[707] Prve je radne prostore tvornica osigurala adaptacijom bivše tvornice kože, u koju je tijekom 1951. godine dopremljena i većina strojeva.[708] S probnom je proizvodnjom ona započela u travnju

[702] „Prijedlog društvenog plana NO-a Općine Omiš“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[703] Isto.
[704] „Upoznajmo dalmatinske kolektive: „Galeb“ – Omiš“, *Slobodna Dalmacija*, 10. srpnja 1957.
[705] „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[706] „Otkaz uslijed stupanja u redovnu likvidaciju / Brstilo Stipe“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (OSV Omiš, 1957.)
[707] „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II) / Tvornica trikotaže Omiš“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 51.
[708] „Izvještaj Radničkog savjeta o poslovanju za razdoblje od 17. IV 1958. do 25. V 1960. godine tvornice „Galeb“ Dalmatinske trikotaže Omiš“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

1952. godine, zapošljavajući pri tom 150 radnika,[709] da bi se pet godina poslije broj povećao na 240 pretežno mladih radnika.[710] Time se Dalmatinska trikotaža „Galeb“ svrstala u skupinu srednje velikih industrijskih postrojenja. Najveći je tvornički pogon otpadao na šivaonu,[711] a ostala su postrojenja činile pletiona, konfekcija, bojadisaona i pogon za tkanje vrpce.[712] U istom je razdoblju „Galeb“ proizvodio 60 različitih artikala muške i ženske donje odjeće, a „Slobodna Dalmacija“ u tekstu posvećenom ovoj tvornici navodi da se produktivnost rada iz godine u godinu sve više povećava, uz smanjenje cijene proizvoda.[713] Tako je od svog puštanja u rad pa sve do 1957. godine Dalmatinska trikotaža „Galeb“ svake godine povećavala obujam proizvodnje, koji je 1953. godine iznosio 58 tona, da bi četiri godine poslije dostigao 130 tona trikotažne robe.[714] U prvoj su polovici pedesetih godina nabavljena dva nova pleteća te 21 šivaći stroj, a smanjenjem je hoda šivaćih strojeva krajem pedesetih godina smanjena količina proizvedene robe,[715] čime se željela poboljšati njezina kvaliteta. Ipak, samo je manji dio potrebne rekonstrukcije „Galeb“ uspio provesti do kraja pedesetih godina.

Iako je tijekom 1956. godine, proizvela oko milijun odjevnih predmeta, zahvaljujući racionalnijoj proizvodnji, koju su omogućili novi strojevi,[716] godinu dana poslije upravo se nedostatak strojeva označavao kao najveća smetnja daljnjem napretku tvornice. Krajem je 1957. godine Izvršno vijeće NR Hrvatske odobrilo izradu elaborata usmjerenog rekonstrukciji tvornice.[717] Elaborat je predvidio da bi izmjena strojnog parka u tvornici trikotaže trebala koštati 81 000 000 dinara, a njenom bi provedbom „Galeb“ osigurao povećanje proizvodnje

---

[709] „Zapisnik II svečane sjednice Općinske skupštine Omiša (28. 11. 1963.), HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

[710] „Upoznajmo dalmatinske kolektive: „Galeb“ – Omiš“, *Slobodna Dalmacija*, 10. srpnja 1957.; Pritom je većina radnika, točnije njih 191, otpadalo na žensku populaciju, a ostatak su bili muškarci. O tome vidi u „Statistički pregled sindikalnih organizacija“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957.- Arhiva)

[711] „Izvještaj o radu sindikalne podružnice „Galeb“ za proteklu godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)

[712] „Izvještaj Radničkog savjeta o poslovanju za razdoblje od 17. IV 1958. do 25. V 1960. godine tvornice „Galeb“ Dalmatinske trikotaže Omiš“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

[713] „Upoznajmo dalmatinske kolektive: „Galeb“ – Omiš“, *Slobodna Dalmacija*, 10. srpnja 1957.

[714] Godine je 1954. proizvodnja u tvornici iznosila 84 tone, a godinu dana poslije 110 tona, da bi 1956. godinu „Galeb“ završio proizvevši 120 tona trikotažnih proizvoda. O tome vidi u „Savez sindikata Jugoslavije – Općinsko vijeće Omiš: broj 134/57 – Općinskom komitetu SK Omiš (10. 8. 1957.) / Dalmatinska trikotaža „Galeb“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957.- Arhiva)

[715] „Izvještaj Radničkog savjeta o poslovanju za razdoblje od 17. IV 1958. do 25. V 1960. godine tvornice „Galeb“ Dalmatinske trikotaže Omiš“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

[716] „Tvornica „Galeb“ proizvela oko milijun odjevnih predmeta“, *Slobodna Dalmacija*, 15. siječnja 1957.

[717] „Izmjena strojnog parka u tvornicama omiškog bazena“, *Slobodna Dalmacija*, 17. prosinca 1957.

za 73% i time mogao proizvoditi 247 tona trikotažnih proizvoda godišnje.[718] Povećanje bi proizvodnje omogućilo smanjenje cijene tvorničkih proizvoda, a budući da u oblasti kojom se bavila uglavnom nije imala konkurenciju, njen profit ionako nije bio ugrožen.

Nadalje, priključenjem prostorija likvidirane tvornice „Prvi mosorski odred“,[719] planiralo se da će „Galeb“ zaposliti 100 novih radnika,[720] uz povećanje godišnje proizvodnje odjevnih predmeta s 950 000 na 1 500 000.[721] Krajem je pedesetih godina tvornica zapošljavala 330 uglavnom ženskih radnika, za koje do kraja desetljeća nije uredila mjesto za sastajanje, kao niti radnički restoran.[722] U istom je razdoblju najmlađa tvornica donjeg dijela cetinskog porječja pokrenula prvi dislocirani pogon u selima okruženja. Naime, zbog nedostatka prostora u gradu, ali i smanjenja troškova proizvodnje, tvornički je odjel za proizvodnju vrpce prebačen u Zadvarje, a u trenutku je pokretanja proizvodnje navedeni pogon brojao 40 radnika.[723] Pogon će se za proizvodnju vrpce početkom šezdesetih godina pokazati neisplativim pa će doživjeti prenamjenu, ali ne i potpuno zatvaranje, a trend će otvaranja dislociranih tvorničkih postrojenja u selima Cetinskog kraja svoj procvat doživjeti tek tijekom sedamdesetih godina.

Nesmetan je rad „Galebu“ tijekom pedesetih godina osiguravala činjenica da je relativno najviše nezaposlene radne snage reflektiralo na posao upravo u njegovoj oblasti poslovanja, a tvornica je čija je produktivnost bila u porastu mogla razmišljati o povećanju obujma proizvodnje, a sukladno tome i o povećanju broja zaposlenih radnika, koji će od početka šezdesetih godina biti plaćani po učinku, a ne po unaprijed određenoj normi, kao što je bio slučaj tijekom pedesetih godina.[724] Provođenjem rekonstrukcije postrojenja, tvornica je u daljnjim mjesecima trebala dobiti 12 pletećih i 33 šivaća stroja, aparat za bojanje prediva i stroj za peglanje ili sušenje pletiva.[725] Iako su već krajem pedesetih godina, na ime

[718] „Prijedlog društvenog plana NO-a Općine Omiš za 1957. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[719] „Materijal za izvještaj OSV Omiš za 1959. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)
[720] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu: broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)
[721] „Upoznajmo dalmatinske kolektive: „Galeb“ – Omiš“, *Slobodna Dalmacija*, 10. srpnja 1957.
[722] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu: broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)
[723] „Izvještaj o radu sindikalne podružnice „Galeb“ za proteklu godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)
[724] „Galeb“ – Omiš: referat“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV
[725] „Izvještaj Radničkog savjeta o poslovanju za period od 17. IV 1958. do 25. V 1960. godine tvornice „Galeb“ Dalmatinske trikotaže Omiš“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

rekonstrukcije, tvornici odobrena novčana sredstva u iznosu od 78 000 000 dinara,[726] montiranje je najvećeg dijela novih postrojenja provedeno u prvoj polovici sljedećeg desetljeća.

3.3.6 Nova perjanica razvoja gornjeg dijela cetinskog toka – predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ Sinj

Na području je „gornjeg“ toka rijeke Cetine sve do 1958. godine postojalo samo jedno industrijsko središte. To je bio Sinj, u kojem je početkom pedesetih godina osnovana predionica i tvornica konca „Dalmatinka“. Prvi planovi za pokretanje tvorničkog postrojenja tada nazvanog „Dalmatinka – 1“ istaknuti su krajem 1950. godine. Nova je predionica i tvornica konca trebala niknuti na površini od 120m x 90m, usred oranica pokraj Sinja. Predviđalo se da će ona imati veliki utjecaj na razvoj Sinja „jer bi gradnja tvornice uslovila da se misli i o stalnom vodovodu, koji bi snabdijevao vodom ne samo tvornicu, već i grad s radničkim naseljem“.[727] Spomenuti je vodovod za potrebe tvornice izgrađen četiri godine poslije, a početni mu je kapacitet iznosio 11 litara u sekundi, da bi se vremenom povećao na 75 l/s.[728] Početni su planovi predviđali da će tvornica zapošljavati 1000 ljudi,[729] što je nadmašeno već u drugoj polovici pedesetih godina. Sinjska je predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ osnovana rješenjem Predsjedništva Vlade NRH od 6. srpnja 1951. godine, s osnovnom namjenom proizvodnje pamučnog prediva i konca.[730] Ipak, izgradnja je tvorničkih postrojenja otpočela godinu dana ranije, a radovima je rukovodila zagrebačka „Industrogradnja“, kojoj se 1951. godine pridružio i splitski „Konstruktor“.[731] Na građevinskim je radovima samo početkom 1952. godine prosječno sudjelovalo 499 radnika, a na kasnijim poslovima montaže postrojenja još njih 164.[732] Montiranje je postrojenja u tvornici trebalo trajati tijekom čitave 1951., kao i u prvoj polovici 1952. godine, a započelo je u pogonu buduće „Predionice“.[733] Spomenuto je montiranje, na kojem su, uz domaće,

---

[726] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu: broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)

[727] „Na oranicama pokraj Sinja niče velika predionica i tvornica konca“, *Slobodna Dalmacija*, 24. listopada 1950.

[728] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 26.

[729] Duško Kaić, „Privredni razvitak Sinjske krajine“, *Slobodna Dalmacija*, 24. siječnja 1951.

[730] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 2.

[731] Isto, 6.; „Industrogradnja“ je vrijednost radova poduzetih tijekom 1951. godine procijenila na 39 600 000 dinara. O tome vidi u „Pregled izvršenja plana /novčani pokazatelj – „Dalmatinka I“ Sinj“, HR-DAST-21, ONOD, Planska komisija, Kutija 82.

[732] „Pregled izvršenja plana investicije 1952. godine do 1. II 1952. u 1 000 D“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“ Sinj, Kutija 1.

[733] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 8.

prisustvovali i stručnjaci iz Engleske, bilo otežano kašnjenjem građevinskih radova unutar tvornice, ali i sporim dopremanjem materijala predviđenog za preradu.[734] Zbog navedenih se razloga ono protegnulo sve do 1954. godine pa se proizvodnja u prvim godinama odvijala paralelno s građevinskim radovima na samim tvorničkim zgradama, kao i s montiranjem tvorničkih postrojenja. Većina je strojeva za tvorničku proizvodnju dopremljena iz Engleske, dok je pogon Pomoćnih djelatnosti (mehanička, električarska radionica…) opremljen strojevima domaće proizvodnje.[735] Kao što je neizravno napomenuto, „Dalmatinka“ se završetkom gradnje sastojala od dva glavna pogona: „Predione“, početnog kapaciteta 2 200 tona pamučnog prediva godišnje,[736] i „Končaone“ te pogona „Pomoćnih djelatnosti“, u kojeg su, uz specijalizirane radionice namijenjene doradi konca, spadala i manja postrojenja koja su radnicima omogućavala svakodnevni rad (mehanička i električarska radionica, kotlovnica...).

Proizvodnja je u tvorničkom odjelu za predionu započela već u rujnu 1952. godine,[737] tek nešto više od dvije godine nakon početka njene gradnje. Ipak, probna je proizvodnja pamučnog prediva započela već 1950. godine, kada je tvornica proizvela 32 171 kg pamučnog češljanog prediva, da bi godinu dana poslije njegova količina narasla na 51 300 kilograma.[738] Uz pretjerani broj uzimanja bolovanja, najveći je problem pogonu predione u prvim godinama djelovanja predstavljalo nabavljanje sirovine[739] jer se pamuk nije mogao pronaći unutar Jugoslavije pa ga je u tom razdoblju trebalo uvoziti prvenstveno iz Egipta.[740] Rekordna je količina proizvedenog prediva zabilježena 1959. godine, kada ga je iz tvornice izašlo 1 425 tona.[741] Pogon je za proizvodnju konca („Končaona“) započeo s proizvodnjom na Praznik rada 1953. godine,[742] dok su ostali tvornički pogoni, obuhvaćeni nazivom Pomoćne djelatnosti, u rad pušteni tijekom 1954. godine, kada su svi radovi vezani uz gradnju tvornice i montiranje njenih postrojenja konačno bili završeni.[743] Zbog paralelnog odvijanja proizvodnje

---

[734] „Zašto predionica „Dalmatinka“ još uvijek ne radi“, *Slobodna Dalmacija*, 31. svibnja 1952.
[735] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 6.
[736] Isto, 12.
[737] Isto 8.; Zapisnik sa sastanka tvorničkog komiteta SK „Dalmatinka“ u Sinju (2. 11. 1957.), HR-DAST-331, „Dalmatinka“ Sinj, Kutija 21.
[738] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 8.
[739] „Referat sa VIII godišnje skupštine sindikalne podružnice „Dalmatinke“ (1958.)“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“ Sinj, Kutija 21.
[740] Godine je 1957. tvornica počela uvoziti jeftiniji američki pamuk, ali nije sasvim napušten ni uvoz onog egipatskog. O tome vidi u „Zapisnik sa sastanka tvorničkog komiteta SK „Dalmatinka“ Sinj (23. 5. 1957.)“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“ Sinj, Kutija 21.
[741] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 29.
[742] Isto, 12.
[743] Isto, 10.

i montiranja, a nerijetko i gradnje tvorničkih postrojenja, „Dalmatinka“ je tijekom 1953. godine proizvodila s ponešto smanjenim intenzitetom, ali je svoje proizvode isporučivala u „70 firmi u Jugoslaviji“, koje su ih dalje prerađivale. Sljedeće je godine, dok su građevinski radovi na pomoćnim postrojenjima još trajali tvornica prvi put sudjelovala na Zagrebačkom velesajmu, a osim zagrebačkog, ona je do kraja desetljeća svoje proizvode predstavila i na sličnim manifestacijama u Beogradu, Osijeku i Skoplju.[744] U prvih je pet godina svog djelovanja „Dalmatinka“ neprestano povećavala prihod, koji je 1955. godine iznosio 2 508 614 000 dinara,[745] odnosno 2 771 949 dinara po prosječnom radniku. Od godine je 1955. planirana proizvodnja 800 – 850 tona konca, od čega se 50% trebalo izvoziti na strana tržišta.[746] Time se sinjska tvornica, koja je u istom razdoblju zapošljavala 905 radnika,[747] po proizvodnji konca i prediva, trebala svrstati na vodeće mjesto u cijeloj ondašnjoj državi. Ipak, zbog slabog poznavanja tehnologije proizvodnje i dorade konca, kao i nedovoljno velikog iskustva u sličnim projektima,[748] navedeni se plan pokazao preoptimističnim pa je sinjska tvornica sredinom pedesetih godina proizvela tek nešto više od 400 tona konca,[749] da bi se krajem desetljeća godišnja proizvodnja povećala za dodatnih 145 tona.[750] Planiranu je količinu proizvedenog konca ona dosegla tek početkom sedamdesetih godina. Sredinom je desetljeća, za potrebe svojih radnika, „Dalmatinka“ otvorila i vlastiti restoran.[751]

Godine je 1956. „Dalmatinka“ započela s proizvodnjom glađenog konca za potrebe kablovske industrije, kao i onog za potrebe vojske. Do kraja su desetljeća iz njenih radionica izišle i prve pošiljke konca za jorgane, čija je proizvodnja, međutim, posebnim sporazumom u sljedećem desetljeću prepuštena zagrebačkoj tvornici „Unteas“.[752] Za tvorničke je potrebe

---

[744] Isto, 18.
[745] „Odluka o društvenom planu općine Sinj za 1956. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 22.
[746] „Tvornica „Dalmatinka“ povećat će 1954. proizvodnju za oko 300 tona“, *Slobodna Dalmacija*, 12. siječnja 1954.
[747] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 29.
[748] Još je početkom druge polovice pedesetih godina, zbog nedovoljno dobre kvalitete konca, tvornica primala reklamacije domaćih potrošača pa se, prije no što se krenulo konac isporučivati na strana tržišta, moralo pristupiti poboljšanju njegove kvalitete. Osim korištenja kvalitetnijeg pamuka, to se postiglo i montiranjem dijela novih strojeva tijekom 1959. godine. O tome vidi u „Referat sa VIII godišnje skupštine sindikalne podružnice „Dalmatinke“ (1958.)“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“ Sinj, Kutija 21.; „Zapisnik sa sastanka tvorničkog komiteta „Dalmatinka“ Sinj (5. 7. 1957.)“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“ Sinj, Kutija 21.; „Zapisnik sa sastanka II osnovne organizacije SK „Dalmatinka“ (15. 6. 1958.)“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“ Sinj, Kutija 21.
[749] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 14.
[750] Isto, 29.
[751] „Referat godišnje konferencije SKH „Dalmatinka“ (18. 3. 1956.)“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“ Sinj, Kutija 21.
[752] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 15.

početkom 1957. godine u Sinju izgrađena zgrada s 8 radničkih stanova,[753] da bi do 1961. godine radnički stambeni kompleks podrazumijevao 88 obiteljskih stanova i 12 zgrada za samce, u kojima se ukupno nalazilo 40 stanova.[754] U isto je vrijeme sinjska predionica i tvornica konca, zahvaljujući uvozu novih strojeva, povećala planiranu proizvodnju za 70 tona, uz mogućnost produkcije novih proizvoda. Ipak, cijene „Dalmatinkinih" proizvoda u to su vrijeme bile mnogo više od cijena istih proizvoda u inozemstvu,[755] pa je tvornica 1957. godine otpočela projekt rekonstrukcije postrojenja, a samim time i povećanja opsega proizvodnje.[756] Broj se zaposlenika tvornice u najvećem dijelu druge polovice desetljeća kretao oko devet stotina,[757] a tijekom 1956. godine „Dalmatinka" je, s bruto proizvodnjom u vrijednosti 2 milijarde dinara, sama ostvarila trećinu proizvodnje čitave sinjske općine.[758] Do kraja je desetljeća tvornica dodatno povećala plan godišnje proizvodnje, a pri kraju je pedesetih godina ona zapošljavala 1117 radnika.[759] U prvim je godinama djelovanja, „Dalmatinka" morala povesti računa o školovanju svojih radnika, od kojih se golema većina ranije nije susretala sa sličnom djelatnošću. Stoga je, osim Radničkog sveučilišta, u Sinju 1954. godine osnovana Industrijska tekstilna škola, a na samom kraju desetljeća i Škola za tekstilne majstore.[760] Osim osnivanja škola za tekstilna zanimanja i gradnje stambenog naselja za vlastite radnike, „Dalmatinka" je sudjelovala i u brojnim komunalnim aktivnostima Sinja i okolice. Osim elektrifikacije i izgradnje prometnica, svojim je prilozima ona pomagala i razne kulturne i sportske ustanove,[761] a grad je Sinj sve do kraja postojanja jugoslavenske države upravo u predionici i tvornici konca gledao glavnog jamca svog budućeg gospodarskog prosperiteta.

---

[753] „Sinj: grade se 22 stana", *Slobodna Dalmacija*, 22. veljače 1957.

[754] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka" predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 26.

[755] „Nove mogućnosti tvornice „Dalmatinka"", *Slobodna Dalmacija,* 24. travnja 1957.

[756] Rekonstrukcijom je planirano povećati proizvodnju pamučnog i češljanog prediva za 44.3% ili za 448 tona na godinu. O tome vidi u: *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka" predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 18.

[757] Broj je radnika 1955. godine iznosio 905, da bi sljedeće godine on porastao na 930. Godine je 1957. „Dalmatinka" zapošljavala 924 radnika, a sljedeće je godine on prvi puta prešao brojku 1 000, zaustavivši se na brojci 1 044. O tome vidi u: Isto 29.; „Referat sa VIII godišnje skupštine sindikalne podružnice „Dalmatinke" (1958.)", HR-DAST-335, „Dalmatinka" Sinj, Kutija 21.

[758] „Upoznajmo dalmatinske kolektive: „Dalmatinka"", *Slobodna Dalmacija,* 10. lipnja 1957.

[759] „Novi restoran u Sinju otvara tvornica „Dalmatinka"", *Slobodna Dalmacija,* 19. svibnja 1959.

[760] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka" predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 16.

[761] „NK „Junak": izgradnja nogometnog igrališta", HR-DAST-335, „Dalmatinka" Sinj, Kutija 1.; „Referat sa VIII godišnje skupštine sindikalne podružnice „Dalmatinke" (1958.)", HR-DAST-335, „Dalmatinka" Sinj, Kutija 21.

Godine je 1958. u „Dalmatinki“ uveden princip nagrađivanja radnika prema ekonomskim jedinicama, umjesto prema normi.[762] Time se sinjska predionica i tvornica konca, kao prva tvornica u Cetinskom kraju, odlučila plaćati svoje radnike sukladno tržišnoj vrijednosti njihove proizvodnje. Taj će trend u sljedećim desetljećima prihvatiti i većina ostalih industrijskih postrojenja, ali on svakom od njih neće osigurati jednak privredni razvoj. Iste je godine „Dalmatinka“ dio svojih proizvoda počela plasirati i na inozemna tržišta pa je izvan granica tadašnje države izvela 50 tona konca.[763] Rekonstrukcija je tvorničkih postrojenja završena tijekom šezdesetih godina pa je tvornica u budućnosti planirala povećati opseg proizvodnje, kao i svoj privredni rast.

3.3.7 „Gornji“ tok: industrija izvan Sinja – tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“ Trilj

Gotovo je do samog kraja pedesetih godina dvadesetog stoljeća u gornjem dijelu cetinskog porječja postojalo samo jedno industrijsko središte. To se industrijsko središte nalazilo u i uokolo Sinja, gdje je, uz ranije prisutnu ciglanu i rudokope, u prvoj polovici desetljeća osnovana predionica i tvornica konca „Dalmatinka“. Sva su ostala mjesta gornjeg dijela cetinskog toka bila sela, u kojima, izvan primarnog gospodarskog sektora, gotovo da i nije bilo nikakve privredne djelatnosti. Jedno je od tipičnih cetinskih sela u tom razdoblju bio i Trilj, kojeg je od većine mjesta u okruženju razlikovalo tek posjedovanje vlastitog vodovoda, koji je pri kraju pedesetih godina pušten u upotrebu.[764] Dominantan je položaj u privrednoj aktivnosti mjesta imala Poljoprivredna zadruga, a Trilj se u okruženju uglavnom prepoznavao po novoizgrađenom mostu preko rijeke Cetine, koji je svjetlo dana ugledao tijekom 1948. godine.

Međutim, godine je 1958. upravo u Trilju otvorena prva velika tvornica koja se na čitavom području „gornjeg“ toka rijeke Cetine nalazila izvan Sinja. Bila je to tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“.[765] Budući da je osnovana u poodmakloj fazi desetljeća, do kraja pedesetih godina ona nije ni ostvarila značajniji privredni rast. Stoga ćemo pravu analizu njezinog djelovanja poduzeti u poglavlju u kojem ćemo tematizirati „Cetinkin“ razvoj u sljedeća dva desetljeća. Na ovom mjestu, međutim, vrijedi istaknuti da se u prvoj fazi proizvodnje tvornica isključivo posvetila proizvodnji češljeva, kojih je dnevno trebalo biti

[762] „Referat sa VIII godišnje skupštine sindikalne podružnice „Dalmatinke“ (1958.)“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“ Sinj, Kutija 21.
[763] Sljedeće je godine tvornica na inozemno tržište izvezla 34 tone konca. O tome vidi u *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*; 29.
[764] Vrgoč, *Pregled povijesti grada Trilja*, 72.
[765] Isto, 72.

proizvedeno 1500.[766] Broj je dnevno proizvedenih češljeva već sljedeće godine dosegao brojku 4 000, od kojih je velik broj njih izvezen u druge dijelove zemlje, a prije svega u Sloveniju i Srbiju.[767] Osim češljeva, tvornica je krajem desetljeća započela i proizvodnju zimske dječje i ženske obuće, a njeno je vodstvo planiralo proširenje kapaciteta i gradnju tvorničke kotlovnice. Taj će plan biti ostvaren uspješnim provođenjem rekonstrukcije, koju je „Cetinka“, kao uostalom i većina ostalih tvornica Cetinskog kraja, ostvarila tijekom šezdesetih godina. Zahvaljujući ovoj tvornici, koja je vlastitu zgradu i strojeve za početnu fazu proizvodnje dobila do kraja pedesetih godina,[768] Trilj se s vremenom od seoskog središta, poput Dugog Rata, razvio u mali gradić. Oko tvornice su ubrzo niknuli radnički stanovi, mada, barem tijekom pedesetih godina, ne u onolikoj mjeri kao što je to bio slučaj u Dugom Ratu, u kojem je tvornica ipak osnovana mnogo godina prije. Ipak, Trilj se izgradnjom ove tvornice nametnuo kao novi industrijski centar i gradsko naselje Cetinskog kraja, koje će, pak, do svog punog izražaja doći u sljedećim desetljećima.

3.3.8 Manja industrijska postrojenja: „Rudnik sinjskih žrtava“, „Sadra“, ciglana „Tadija Anušić“

Osim novoosnovanih tvornica u Sinju i Trilju, u gornjem su dijelu cetinskog toka svoje djelovanje nastavila i stara postrojenja povezana s rudarstvom i građevinskom industrijom. Budući da je njihovo djelovanje u najvećoj mjeri bilo međusobno uvjetovano i budući da su zajedno došli u sjenu novoosnovanih industrijskih tvornica, a posebno sinjske „Dalmatinke“, djelovanje ćemo navedenih postrojenja obuhvatiti u zajedničkom poglavlju. Zbog toga će ovo poglavlje analizirati djelovanje kotarskog privrednog poduzeća za proizvodnju uglja, novoosnovanog poduzeća za eksploataciju sadre, arbra i kamena i naposljetku kotarskog poduzeća za proizvodnju opeke i crijepa. Budući da je djelovanje poduzeća za proizvodnju opeke i crijepa ovisilo o sirovini koju je dobivalo posredstvom dva prije spomenuta postrojenja, njegovoj ćemo analizi pristupiti nakon analize poduzeća za proizvodnju uglja, kao i onog za eksploataciju sadre, arbra i kamena. Unatoč svom djelovanju u sjeni novoosnovanih industrijskih poduzeća u okruženju, sva tri će manja tvornička postrojenja smještena u sinjskoj okolini, a koja ćemo analizirati u nastavku, preživjeti šesto desetljeće dvadesetog stoljeća i na ponešto različitim početnim pozicijama dočekati glavni zamah industrijalizacije šezdesetih.

---

[766] „Pogon za preradu plastičnih masa u Trilju“, *Slobodna Dalmacija*, 28. kolovoza 1958.
[767] „Uspjeh triljske tvornice „Cetinka““, *Slobodna Dalmacija*, 22. rujna 1959.
[768] *Prostorni plan općine Sinj (period 1970.- 2000..)*, 51.

Kotarsko je poduzeće za proizvodnju uglja na temelju iskorištavanja bogatih ostataka lignita u okruženju nastalo integracijom četiri dotadašnja ugljenokopa u okolini Sinja. Jedinstveno je poduzeće za eksploataciju lignita i proizvodnju uglja tom prilikom nazvano „Rudnikom sinjskih žrtava“,[769] pod kojim je imenom nastavilo djelovati tijekom šestog desetljeća prošlog stoljeća. Smanjena je potreba za lignitom, kao i nedovoljna tehnička opremljenost u velikoj mjeri uvjetovala razvitak sada jedinstvenog poduzeća i tijekom pedesetih godina. Na samom su početku desetljeća „radnici slabo obučeni“, a niti snabdijevanje „nije dobro riješeno pa radnici ne primaju redovno plaću“.[770] Napredak je rudnika usporila i katastrofalna eksplozija u njegovom oknu u Ruduši krajem kolovoza 1954. godine, prilikom koje je smrtno stradalo 10 rudara.[771] Iako je službena istraga govorila o „eksploziji ugljene prašine, koja nije mogla biti predviđena“,[772] vrlo je brzo otkriveno da u trenutku nesreće u rudniku nije bio niti jedan stručnjak, iako je njegova prisutnost bila predviđena Preporukom Republičke komisije.[773] Godinu dana poslije mehanizacija u rudniku i dalje nije bila ugrađena, a plaće su sinjskih rudara bile „najslabije u Hrvatskoj“, iako je rudnik godišnje proizvodio 30 000 tona lignita.[774] Ipak, „Rudnik je sinjskih žrtava“ od 1954. do 1956. godine konstantno povećavao proizvodnju lignita,[775] čije su zalihe u istom razdoblju procijenjene na 7 000 000 tona.[776] Slijedom toga, on je sredinom desetljeća osigurao sredstva za provođenje investicijskih radova koji bi mu osigurali dnevnu proizvodnju od 300 tona lignita. Osim lignita, rudnik je u drugoj polovici pedesetih godina započeo istražne radove za eksploataciju boksita te raznih oblika metala i nemetala. Novo je usmjerenje uvjetovalo promjenu njegovog imena u „Rudnici uglja, metala i nemetala u Sinju“,[777] a najveći je problem za rad ovog industrijskog postrojenja u drugoj polovici pedesetih godina predstavljao transport do potrošača u splitskom industrijskom bazenu. Naime, ograničeni prostor popularne „rere“, željezničke pruge Split – Sinj, nije bio adekvatan povećanoj proizvodnji u sinjskoj tvornici, kao niti povećanim potrebama ostalih tvornica splitskog industrijskog

[769]Poduzeće je nastalo integracijom dotadašnjih rudokopa u Ruduši, Košutama, Lučanima i Turjacima. O njemu vidi u „Registar državnih privrednih poduzeća Sinj / „Rudnik sinjskih žrtava“ kotarsko privredno poduzeće za proizvodnju uglja u Sinju“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.
[770] „Zapisnik sa sastanka biroa Kotarskog komiteta Sinj, održanog dana 26. 4. 1950.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj /Omiš, Kutija 9.
[771] „Oko odgovornosti za nesreću u sinjskom rudniku“, *Slobodna Dalmacija*, 30. rujna 1954.
[772] „Tragedija u sinjskom rudniku lignita“, *Slobodna Dalmacija*, 1. rujna 1954.
[773] „Oko odgovornosti za nesreću u sinjskom rudniku“, *Slobodna Dalmacija*, 30. rujna 1954.
[774] „U Hrvatskoj sinjski rudari najslabije plaćeni“, *Slobodna Dalmacija*, 24. studenog 1955.
[775] Godine je 1954. rudnik proizveo 16 461 tonu lignita, da bi godinu potom proizvodnju povećao na 27 360 tona. Plan je za 1956. godinu predviđao proizvodnju 40 000 tona lignita. O tome vidi u „Odluka o društvenom planu općine Sinj za 1956. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 22.
[776] Isto
[777] Isto

bazena za proizvodima sinjskog rudnika. U sljedećem će desetljeću rudnik djelomično riješiti pitanje transporta, ali će se problematičnim pokazati orijentacija na iskorištavanje boksita. Stoga će tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina on igrati sve manju ulogu u privrednom životu gornjeg dijela cetinskog toka.

Kotarsko je poduzeće za eksploataciju sadre, arbra i kamena „Sadra“ osnovano 1953. godine, a osnovna mu je namjena bila „iskorištavanje nalazišta sadre, arbra (mramora) i ostalih vrsta kamena te prerada i prodaja tih proizvoda“.[778] Ono je nastalo na temelju bogatih naslaga sadre u selima sinjske okoline, prvenstveno u Karakašici, a koja su do kraja četrdesetih godina uglavnom bila neiskorištena. Upravo će bogate naslage polazne sirovine u okruženju omogućavati rad tvornice tijekom pedesetih godina, a sredinom je desetljeća „Sadra“ proširila djelatnost na obradu i granuliranje kamena, proizvodnju „terrabone“ i obradu cementnih proizvoda.[779] Upravo će prodaja granuliranog kamena različitih vrsta, eksploatiranog u vlastitom kamenolomu, sredinom desetljeća „Sadri“ omogućiti najveću zaradu. Osim toga, 1956. je godine tvornica pustila u pogon i pilanu kamenih blokova, započevši istovremeno s proizvodnjom cementnih proizvoda.[780] Djelomična će rekonstrukcija i uvođenje novih grana proizvodnje poboljšati tvorničku ponudu i u sljedećem desetljeću.

Sinjska je ciglana u pedesete godine prošlog stoljeća uplovila kao kotarsko poduzeće za proizvodnju opeke i crijepa „Tadija Anušić“.[781] Kao baznu sirovinu za svoj rad, ciglana će u navedenom razdoblju, osim prerade gline, iskorištavati proizvode „Sadre“ i „Rudnika sinjskih žrtava“, bez kojih bi njen rad bio praktično nemoguć. Olakotnu je okolnost za rad tvornice smještene u Ruduši predstavljala blizina gliništa kojeg je iskorištavala, kao i njegove bogate zalihe,[782] ali nedovoljna je tehnička opremljenost, kao i zastarjelost postrojenja uvjetovala nemogućnost ciglane da ostvari kontinuiran rad. Stoga je tvornica tijekom pedesetih godina uglavnom radila sezonski, pripremajući sredstva za nužnu rekonstrukciju. Na samom je početku desetljeća ciglana zapošljavala 140 radnika, koji zbog tehničke zaostalosti postrojenja nisu mogli ostvariti nerealni godišnji plan proizvodnje 2 300 000 komada proizvoda od

[778] „Registar državnih privrednih poduzeća Sinj / „Sadra“ poduzeće za eksploataciju sadre, arbra i kamena Sinj“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.
[779] „Odluka o društvenom planu općine Sinj za 1956. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 22.
[780] Isto
[781] „Registar državnih privrednih poduzeća Sinj / Ciglana „Tadija Anušić“ – kotarsko poduzeće za proizvodnju opeke i crijepa“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.
[782] Početkom je šezdesetih godina procijenjeno da su zalihe gliništa u Ruduši dovoljne za daljnjih 30 – 40 godina. O tome vidi u „Problematika ciglarstva u Dalmaciji“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.; O tome vidi i u „Odluka o društvenom planu općine Sinj za 1956. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 22.

opeke.[783] Budući da nedovoljni tvornički kapaciteti nisu omogućavali veću proizvodnju, ciglana je 1956. godine proizvela 2 200 000 komada opekarskih proizvoda, izradivši istovremeno investicijski program čija bi realizacija povećala godišnju proizvodnju za daljnjih 3 800 000 komada.[784] Sama je rekonstrukcija predviđala povećanje postojećih kapaciteta sušione, kao i izgradnju nove dvije tvorničke prostorije te umjetne sušione,[785] a predviđalo se da bi ona omogućila plasman proizvoda iz „Tadije Anušića“ na inozemna tržišta. Međutim, pitanje se konkretizacije načelnih planova za rekonstrukciju poduzeća za proizvodnju opeke i crijepa tijekom pedesetih godina nije ni postavilo. Stoga je ciglana „Tadija Anušić“ u tom razdoblju nastavila proizvoditi s prijeratnim postrojenjem pa je potrebe tržišta koje se rasprostiralo na najveći dio Dalmacije, kao i manji dio Bosne ona sve teže zadovoljavala. Dio će problema u tvorničkom djelovanju tijekom šezdesetih godina riješiti nepotpuna rekonstrukcija, kao i ugovor o isporuci opekarskih proizvoda potpisan sa sinjskim trgovinskim poduzećem „Konkurent“.

3.3.9 Razvoj obrta u Cetinskom kraju – sustavno zanemarivanje

Kao što je bio slučaj u drugoj polovici četrdesetih godina prošlog stoljeća, obrti su i tijekom pedesetih ostali jedina grana sekundarnog gospodarskog sektora koja se nije razvijala pod kontrolom onodobnih društvenih organizacija. Iako su specijalizirane obrtne radionice postojale i u većem broju industrijskih postrojenja Cetinskog kraja, ta se grana djelatnosti uglavnom i dalje odvijala pod nadzorom privatnih posjednika. Ipak, u razdoblju povećane industrijalizacije tijekom pedesetih godina za njihov razvoj i nije bilo previše mogućnosti pa možemo zaključiti da broj obrtnika, kao niti prostorni raspored obrtnih radnji na prostoru Cetinskog kraja u šestom desetljeću prošlog stoljeća, a u odnosu na kraj četrdesetih godina i nije doživio prevelike promjene. Budući da privatna inicijativa u sekundarnom gospodarskom sektoru nije bilježila zavidne privredne rezultate, glavnina obrtnika i dalje nije imala mogućnost zapošljavanja većeg broja radnika, kojima je stoga isplativije bilo posao potražiti u nekom industrijskom postrojenju bliske namjene. Obrtnici su se u svojim radionicama specijaliziranim obrtnim djelatnostima uglavnom bavili u razdoblju kad nisu obavljali svoje poslove u primarnom gospodarskom sektoru ili u industriji, a od sredine su pedesetih godina,

[783] „Zapisnik sa sastanka biroa Kotarskog komiteta Sinj, održanog dana 26. 4. 1950.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Sinj /Omiš, Kutija 9.
[784] „Odluka o društvenom planu općine Sinj za 1956. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 22.
[785] „Problematika ciglarstva u Dalmaciji“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.

s novoosnovanim sinjskim radničkim sveučilištem i školom učenika u privredi, oni počeli igrati nešto značajniju ulogu u osposobljavanju budućih majstora.[786]

Na području je tadašnje omiške općine, u koju je spadao najveći dio donjeg dijela cetinskog toka, sredinom pedesetih godina vrijednost proizvodnje obrta iznosila 50 – 60 milijuna dinara, čime je ova djelatnost bila zastupljenija od ugostiteljstva, turizma i trgovine.[787] Od navedenog su iznosa 70% uprihodili privatnici, a ostatak je otpadao na obrte razvijene u zadružnim organizacijama.[788] Osim u gradovima, zanatske su radnje djelovale i u seoskim sredinama, a jedna je od razvijenijih bila zanatska radnja u Šestanovcu, koja je 1957. godine zapošljavala 54 radnika.[789] Ipak, „zbog stalnog opadanja individualnih zanatlija", krajem se pedesetih godina razmatrala ideja da se oni uključe u poljoprivredne zadruge koje su bile rasprostranjene po selima.[790] Na prostoru je gornjeg dijela cetinskog porječja u istom razdoblju vrijednost obrtne proizvodnje iznosila 129 257 000 dinara, što je predstavljalo 2.7% ukupne vrijednosti gospodarstva tadašnje općine Sinj.[791] Istovremeno je obrt zapošljavao tek 40 radnika i službenika, što potvrđuje da većina obrtnika i dalje nije zapošljavala radnu snagu ili onu zaposlenu nije prijavljivala. Ovu nam činjenicu svjedoči i podatak da je sredinom pedesetih godina u sinjskoj općini djelovalo sedamdesetak registriranih obrtnih radionica manje nego što ih je postojalo krajem prethodnog desetljeća. Do tog je disbalansa moglo doći i zbog toga što se određeni broj obrtnika svojom djelatnošću bavio bez da ju je prijavio. Rad je „na crno" obrtnicima omogućavao da zadrže onaj dio zarade kojeg bi inače putem poreza morali dati u državnu riznicu. Budući da zarada od obrtne djelatnosti nije mogla biti pretjerano visoka, dio je obrtnika procjenjivao da će im se neprijavljena obrtnička radnja, bez obzira na možebitne kazne uslijed otkrivanja njihovog rada „na crno", više isplatiti. Zbog toga je na prostoru Cetinskog kraja tijekom pedesetih godina dvadesetog stoljeća po svemu sudeći postojalo više obrtničkih radionica nego što ih je bilo prijavljeno, iako je njihov točan broj gotovo pa nemoguće utvrditi. Najveći je problem prijavljenih obrtnih radionica u razdoblju

[786] „Odluka o društvenom planu Općine Sinj za 1956. godinu", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 22.
[787] „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak", HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[788] „Prijedlog društvenog plana NO-a Općine Omiš za 1957. godinu", HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[789] „Statistički pregled sindikalnih organizacija", HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)
[790] „Prijedlog društvenog plana NO-a Općine Omiš za 1957. godinu", HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[791] „Odluka o društvenom planu Općine Sinj za 1956. godinu", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 22.

šestog desetljeća prošlog stoljeća predstavljao manjak investicijskih sredstava,[792] do kojeg je uglavnom dolazilo zbog nedovoljnog interesa vlasti na lokalnim razinama da razvijaju granu djelatnosti koja je uglavnom izmicala izvan kontrole društvenog sektora. Iz istog će se razloga obrtna djelatnost i u sljedećim desetljećima razvijati u debeloj sjeni ostalih privrednih grana, a prije svega one industrijske.

3.4 TERCIJARNI GOSPODARSKI SEKTOR – TURIZAM I DALJE NEDOVOLJNO RAZVIJEN

Za razliku od industrije, razvoj tercijarnog gospodarskog sektora, čija je glavna grana turizam, u Cetinskom kraju nije bio ni izbliza tako intenzivan. Turističku su djelatnost, tijekom šestog desetljeća prošlog stoljeća podvojenu između privatne i društvene ponude, razvijala uglavnom mjesta uz more, iskorištavajući svoju komparativnu prednost, koja je, pak do svog punog izražaja došla tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina. Ipak, rudimentarne oblike turizma u razdoblju pedesetih godina moguće je primijetiti i na kontinentu, upravo u Cetinskom kraju. Ta se vrsta kontinentalnog turizma vezivala prvenstveno uz lječilišni turizam, a razvila se na užem vrličkom području, na kojem je, u cilju iskorištavanja pogodnog položaja za razvoj lječilišnog turizma, tijekom desetljeća otvoreno i radničko odmaralište.

Tercijarni se gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka u razdoblju šestog desetljeća prošlog stoljeća razvijao u sjeni industrije i poljoprivrede. Iako je zabilježen snažniji razvoj turizma nego što je bio slučaj u gornjem dijelu porječja rijeke Cetine, on je u tom razdoblju bio u početnoj fazi svog napretka i važna će perjanica gospodarstva šireg omiškog područja postati tek tijekom šezdesetih godina. Za usporedbu, sredinom je pedesetih godina vrijednost trgovačke djelatnosti omiške općine iznosila 28 000 000 dinara, dok su ugostiteljstvo i turizam općini donosili 45 000 000 dinara prometa.[793] S druge strane, vrijednost je industrijske proizvodnje u općini iznosila 3 729 000 000 dinara, a poljoprivrede 485 000 000 dinara.[794] Turistička je ponuda tijekom pedesetih godina postojala isključivo u Omišu i obalnim mjestima u njegovoj blizini pa se samo usputno odnosila na Cetinski kraj. Trgovina je neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata djelovala u okrilju postojećih organizacija zadružnog sektora, a svoje su proizvode samostalno prodavali i privatni

[792] Isto
[793] Vrijednost je trgovačke, ugostiteljske i turističke djelatnosti do 1957. godine zabilježila dodatni pad od 1% (trgovina) i 10 % (turizam i ugostiteljstvo). O tome vidi u „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komiteti)
[794] Isto

posjednici. Sredinom je pedesetih godina trgovačke odnose na omiškom području trebalo kontrolirati novoosnovano trgovačko poduzeće „Vojan“, koje, međutim, nije uspjelo preuzeti potpunu kontrolu nad trgovačkim aktivnostima donjeg dijela cetinskog toka. Ugostiteljska se aktivnost, osim u nedovoljno razvijenim turističkim kompleksima, odvijala i u raznim objektima takve namjene koje je bilo moguće pronaći u većem broju sela donjeg dijela cetinskog porječja. Osim toga, ugostiteljske su objekte za potrebe svojih radnika osnivale i industrijske tvornice.

Tercijarni je gospodarski sektor gornjeg dijela cetinskog toka u razdoblju od završetka Drugog svjetskog rata do početka šezdesetih godina prošlog stoljeća također bilježio vrlo slab razvoj. U razdoblju svekolike materijalne obnove devastiranog prostora, kao i pokušaja da se na njemu urede odnosi u agraru, kao preduvjeti kasnije industrijalizacije, za razvoj trgovine, ugostiteljstva i turizma jednostavno nije bilo prostora. Tako je sredinom pedesetih godina trgovačka djelatnost u ukupnoj vrijednosti ekonomije tadašnje sinjske općine sudjelovala s 1.5%, a ugostiteljstvo i turizam s 1.3%.[795] Istovremeno je u trgovinskom sektoru zaposlenje pronašlo 117, a u ugostiteljstvu i turizmu tek 63 radnika i službenika,[796] što je iznosilo nešto više od 4% svih zaposlenih na području sinjske općine. Ugostiteljska se i trgovinska aktivnost uglavnom vezala uz postojeće gospodarske organizacije društvenog sektora (zadruge i tvornice), dok je tek krajem četrdesetih godina u Sinju osnovano kotarsko trgovačko poduzeće „Kamešnica“,[797] iz kojeg će se krajem prve polovice pedesetih godina razviti „Konkurent“.[798] Turizam u gornjem dijelu cetinskog toka u prvih sedamnaest poslijeratnih godina nije zabilježio gotovo nikakav razvoj. Iznimkom možemo smatrati tek Vrliku, u kojoj je tijekom pedesetih godina djelovalo radničko odmaralište, a kasnije i klimatsko lječilište.

3.4.1 Tercijarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka

Kao što je već napomenuto, okosnicu su razvoja tercijarnog gospodarskog sektora donjeg dijela cetinskog porječja činili trgovina, ugostiteljstvo i turizam. Trgovački su se odnosi u prvim poratnim godinama na tom području odvijali posredstvom lokalnih zadružnih organizacija. Osnovna je funkcija poljoprivrednih zadruga, naime, bila posredovanje u prodaji poljoprivrednih proizvoda seljačkog stanovništva, a trgovačku su ulogu, umjesto proizvodne,

[795] „Odluka o društvenom planu Općine Sinj za 1956. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 22.
[796] Isto
[797] „Registar državnih privrednih organizacija Sinj /Kotarsko trgovačko poduzeće „Kamešnica“ Sinj“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.
[798] „Registar državnih privrednih organizacija Sinj /Trgovinska radnja „Konkurent“ Sinj“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.

često obavljale i seljačke radne zadruge. Privatni su posjednici, osim preko raznih oblika zadruga, svoje proizvode prodavali i samoinicijativno – putem poljoprivrednih izložaba, stočnih sajmova ili jednostavnom transakcijom između dvojice ili više zainteresiranih subjekata. Trgovački je sektor, posebno nakon neuspješne realizacije koncepta kolektivizacije sela, u dobroj mjeri ostao pod nadzorom privatnika. Ta se opaska nipošto nije odnosila na poslovanje industrijskih tvornica, koje su svoje proizvode prema inozemstvu, ali i prema potrošačima u zemlji plasirale prema pravilima koja je, ovisno o značaju same tvornice, u bitnome određivala lokalna ili šira društvena zajednica. Trgovačku su funkciju imale i ugostiteljske radnje osnivane u većem broju cetinskih mjesta, o kojima će nešto više riječi biti u nastavku. S ciljem je preuzimanja kontrole nad glavninom trgovačkih aktivnosti u omiškom okruženju, 1951. godine osnovano lokalno trgovačko poduzeće za nabavku i prodaju prehrambenih i industrijskih proizvoda na veliko i malo „Vojan“.[799] Osnovna je zadaća tog poduzeća, koje je krajem pedesetih godina zapošljavalo 18 djelatnika,[800] bila trgovina na malo tekstilom i tekstilnom galanterijom, željeznom i metalnom robom, kemikalijama i priborom, alkoholnim i bezalkoholnim pićima, živežnim namirnicama i kućnim potrepštinama, šibicama i građevnim materijalom te plastičnom robom i proizvodima od stakla.[801] Kao što je vidljivo, „Vojan“ je na sebe trebao preuzeti inicijativu u prodaji svih proizvoda osim onih poljoprivrednih. Prodaja je poljoprivrednih proizvoda u trenutku osnivanja „Vojana“, bila zadatak postojećih poljoprivrednih zadruga. Godine je 1957. „Vojan“ raspolagao s 11 prodavaonica, od kojih se čak njih 10 nalazilo u Omišu i Ravnicama, te s dva vlastita kamiona za prijevoz robe.[802] Paralelno s propadanjem kolektivizacije, a posebno krajem pedesetih i tijekom šezdesetih godina, omiško će trgovinsko poduzeće pokušati preuzeti kontrolu i nad trgovinskim odnosima vezanima uz primarni gospodarski sektor, što će ga nerijetko uvući u sukobe s preživjelim OPZ-ma, ali i privatnim posjednicima.

Osim „Vojana“, trgovačku je aktivnost u donjem dijelu cetinskog toka u prvoj polovici pedesetih godina obavljalo i poduzeće „Krajina“ u Šestanovcu. Spomenuto se poduzeće bavilo trgovinom kako živežnim namirnicama i predmetima kućne upotrebe, tako i

[799] „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II) / „Vojan“ lokalno trgovačko poduzeće za nabavku i prodaju industrijskih proizvoda na veliko i malo – Omiš“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 51.
[800] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu: broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)
[801] Isto.
[802] „Vojan“ trgovačko poduzeće Omiš: izvještaj o radu organa upravljanja kroz proteklih 7 godina“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Registrator (1957. – Arhiva)

konfekcijom tekstila i kratke pletene robe te galanterijskim predmetima.[803] Godine se 1954. ovo trgovačko poduzeće transformiralo u OPZ „Krajina“, da bi u nastavku desetljeća između „Vojana“ i „Krajine“ dolazilo do čestih nesuglasica vezanih uz prvenstvo u trgovačkoj inicijativi na šestanovačkom području.[804] Osim spomenutih, na području je donjeg dijela cetinskog područja tijekom pedesetih godina osnovano još nekoliko manjih trgovačkih radnji sličnog karaktera, od kojih vrijedi istaknuti „Gubavicu“ u Zadvarju, „Zoru“ u Omišu te „Cetinu“ u Šestanovcu.[805]

Ugostiteljstvo se u razdoblju druge polovice četrdesetih i tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća na području donjeg dijela cetinskog toka razvijalo posredstvom raznih vrsta privrednih organizacija. Ugostiteljski su objekti postojali u okviru postojećih zadruga, prvenstveno onih poljoprivrednih, a većina je lokalnih industrijskih postrojenja tijekom pedesetih godina osnovalo menze namijenjene okrepi vlastitih radnika. S vremenom su se tvorničke menze mogle razviti u ugostiteljske objekte za širi krug ljudi, što u donjem dijelu cetinskog porječja i nije bio tako čest slučaj. Ugostiteljsku su ulogu igrali i postojeći turistički kompleksi smješteni u Omišu i njegovoj okolini, koji su, osim noćenja, svojim gostima nudili i prehranu u malobrojnim hotelskim restoranima. Uz navedeno, u većem su broju sela donjeg dijela cetinskog toka krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina otvoreni ugostiteljski objekti čija je primarna namjena bila opskrba prolaznika i gostiju jelom i pićem. Najznačajniji je ugostiteljski objekt takve vrste bilo omiško poduzeće za opskrbu putnika i turista „Napredak“, koje je, osim ugostiteljstva, bilo zaduženo i za „unapređenje i podizanje mjesta te prikazivanje kino-predstava“.[806] U trenutku se osnivanja ovo ugostiteljsko poduzeće dijelilo u četiri sekcije pa su u njegovom sastavu djelovali hotel „Dinara“ (zadužen za unapređenje turizma i prihvat turista), buffet „Mosor“ (opskrba turista i putnika hranom i pićem), kino „Biokovo“ i fotoatelijer „Cetina.[807] Osim njega, manji su ugostiteljski objekti osnivani i u

[803] „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II) / Trgovačko poduzeće „Krajina“ u Šestanovcu“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 51.
[804] O tome vidi u „Prijedlog društvenog plana NO-a Općine Omiš za 1957. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komiteti)
[805] „Zora“ se, između ostalog, bavila i prodajom voća i povrća na malo, a „Cetina“ prodajom industrijske robe, šibica i pribora. O tome vidi u „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II) / Trgovačka radnja „Gubavica“ sa sjedištem u Zadvarju / Trgovinsko poduzeće „Zora“ Omiš / Trgovinska radnja „Cetina“ Šestanovac“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 51.
[806] „Registar državnih privrednih poduzeća (ugostiteljskih) kotara Split (svezak I) / „Napredak“ poduzeće za opskrbu putnika i turista – Omiš“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 50.
[807] „Zapisnik II redovnog zasjedanja Mjesnog narodnog odbora u Omišu (20. 6. 1948.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 12.

selima u okruženju,[808] a oni će s vremenom postati sastajališta lokalnog stanovništva i mjesta za upražnjavanje velikog dijela njihovog slobodnog vremena. U sljedećim će desetljećima ugostiteljske objekte otvarati i privatnici, a oni će nestankom većeg broja zadruga, igrati važnu ulogu u morfologiji cetinskih sela.

Turizam se na prostoru donjeg dijela Cetinskog kraja tijekom pedesetih godina nije razvijao jednakim intenzitetom kao poljoprivreda i industrija. Početkom pedesetih godina u Omišu su boravile učeničke ekskurzije iz unutrašnjih dijelova Jugoslavije, a tijekom ljetnih mjeseci organizirani su dolasci učenika iz Beograda i Čačka, u unutrašnjosti Srbije, kao i radnika iz Novog Sada, Beograda, Ljubljane, Zagreba i Sarajeva.[809] Turizam se tijekom cijelog desetljeća razvijao gotovo isključivo u Omišu i mjestima uz more u njegovoj blizini. Tijekom desetljeća u Omišu je u svrhu razvoja turizma povećan kapacitet hotela „Bellevue“ (s vremenom preimenovan u „Dinara“),[810] koji je raspolagao sa za to doba respektabilnih 75 kreveta. Ubrzo je broj kreveta u hotelu smanjen, a turizam se nastavio razvijati i u privatnim kućama.[811] Omiš je s jedne strane, putem osnovanih radničkih odmarališta, nudio odmor radnicima jugoslavenskih tvornica iz unutrašnjosti, a s druge je strane bio i tranzitno mjesto za inozemne goste. Broj se stalnih gostiju, međutim, u njemu povećao tek u sljedećim desetljećima.

3.4.2 Tercijarni gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka

U trenutku je svog registriranja, 1947. godine, osnovna namjena kotarskog trgovinskog poduzeća „Kamešnica“ bila „trgovina na malo živežnim namirnicama, industrijskim proizvodima, mesom i mesnim prerađevinama te pogonskim i građevnim materijalom“.[812] Osim toga, ono je bilo zaduženo i za upravljanje postojećim ugostiteljskim radnjama pa možemo zaključiti da su u prvim poratnim godinama ugostiteljstvo i trgovina u gornjem dijelu cetinskog toka bili povezani prilično čvrstim vezama. Poduzeće je 1949. godine premašilo plan prometa od približno 81 000 000 dinara, povećavši u istoj godini broj trgovinskih radnji s

[808] Na ovom ćemo mjestu spomenuti mjesno ugostiteljsko poduzeće „Ugled“ Zadvarje (1951. godine promijenilo ime u „Naprijed“), „Cetina“ i „Mosor“ Kučiće, „Radnik“ Katuni, „Biokovo“ Šestanovac, „Cetina“ Blato na Cetini i Mjesno ugostiteljsko poduzeće Svinišće. O tome vidi u „Registar državnih privrednih poduzeća (ugostiteljskih) kotara Split (svezak I)“ / „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II)“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 50., 51.
[809] „Omiš pruža ugodan odmor našoj djeci“, *Slobodna Dalmacija*, 6. srpnja 1950.
[810] Žarko Domljan, ur., *Omiš i Poljica* (Omiš: Naklada Ljevak, 2006), 281.
[811] „Omiš: strani turisti zakupili hotelski kapacitet“, *Slobodna Dalmacija*, 30. travnja 1959.
[812] „Registar državnih privrednih organizacija Sinj / Kotarsko trgovačko poduzeće „Kamešnica“ Sinj“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.

12 na 25.[813] Osim nedostatka ambalaže za ulje i vino, najveći mu je problem u drugoj polovici četrdesetih godina predstavljao nedostatak prijevoznih i obrtnih sredstava, kao i kooperanata u većim centrima.[814] Od 1950. se godine poslovima trgovačke djelatnosti bavilo i novoosnovano sinjsko privredno komunalno poduzeće „Vještić-gora“, čija se djelatnost do 1954. godine, između ostalog, odnosila i na organiziranje i vođenje pekare, slastičarne, mesnice, prodavaonice tekstila i prehrambenih artikala, zatim prodaju seljačkih proizvoda te nabavu svih artikala garantiranih cijena u slobodnoj prodaji, a koji su „potrebni za vođenje i pravilno funkcioniranje poduzeća“.[815] Trgovačka će djelatnost „Vještić-gore“ potrajati do 1954. godine, kada je u Sinju osnovana trgovinska radnja „Konkurent“, koja će s vremenom preuzeti većinu trgovačke aktivnosti šireg gradskog područja. U trenutku je svog osnivanja trgovačka radnja „Konkurent“ obavljala poslove trgovine na malo tekstilom i tekstilnom galanterijom.[816] U nastavku će desetljeća ona prerasti u kotarsko trgovinsko poduzeće koje će na sebe preuzeti većinu djelatnosti koje je ranije obavljala „Kamešnica“, a potom i „Vještić-gora“. U drugoj se polovici pedesetih godina djelatnost tog trgovinskog poduzeća djelomično preklapala s prodajnom funkcijom postojećih „općih poljoprivrednih zadruga“, čijom će reorganizacijom početkom šezdesetih godina „Konkurent“ obavljati golemu većinu poslova onog dijela trgovačkog sektora koji se nije odnosio na poslove privatnih posjednika vezanih uz obrt i poljoprivredu. Ipak, do kraja pedesetih godina nisu potpuno likvidirane sve trgovinske radnje „na malo“ koje svoju djelatnost nisu uskladile s djelatnošću kotarskog trgovačkog poduzeća pa „Konkurent“ u tom desetljeću nije uspio preuzeti potpunu kontrolu niti nad onim dijelom trgovinske djelatnosti koji je potpadao pod tzv. društveni sektor.

Osim što se najčešće razvijala s trgovinom, ugostiteljska je djelatnost u gornjem dijelu cetinskog toka tijekom druge polovice četrdesetih i u cijelom razdoblju pedesetih godina dvadesetog stoljeća bila rasprostranjena u većem broju mjesta. Na ovom mjestu nije potrebno nabrajati svako selo u kojem je u tom razdoblju osnovana ugostiteljska radnja jer su one u velikom broju slučajeva djelovale veoma kratko, često se vezavši uz sudbinu postojeće zadruge. Najvažnija je organizacije primarno ugostiteljskog karaktera, uz ranije spomenuto

[813] „Izvještaj o poslovanju kotarskog poduzeća „Kamešnica u 1949. godini“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo trgovine i opskrbe, Kutija 90.
[814] „Izvještaj o poslovanju kotarskog trgovačkog poduzeća „Kamešnica“ u 1950. godini“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo trgovine i opskrbe, Kutija 90.
[815] „Registar državnih privrednih organizacija Sinj /“Vještić-gora“ privredno komunalno poduzeće u Sinju“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.
[816] Uz „Konkurent“, u Sinju je iste godine osnovana i trgovačka radnja „Dinara“, koja se bavila trgovinom tekstilom, pletenom robom i konfekcijom, ali je do kraja desetljeća vrlo vjerojatno ušla u sastav proširenog „Konkurenta“. O tome vidi u „Registar državnih privrednih organizacija Sinj / Trgovinska radnja „Konkurent“ Sinj / Trgovinska radnja „Dinara“ Sinj“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.

kotarsko trgovačko poduzeće „Kamešnicu“, bilo mjesno ugostiteljsko poduzeće „Cetina“ u Trilju, koje je u trenutku svog osnivanja, 1949. godine, imalo podružnice u Trilju i Jabuki.[817] S vremenom će se u Sinju razviti i ugostiteljsko poduzeće „Visoka“, a u Vrlici „Svilaja“.[818]Ta će poduzeća u svoj sastav do kraja desetljeća preuzeti veći broj ugostiteljskih objekata u okruženju. Ugostiteljska je djelatnost organizirana i putem zadružnih organizacija, a za vlastite je radnike predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ sredinom pedesetih godina osnovala i vlastiti restoran – menzu.

Osim mjesta uz more, ograničeni se oblik turizma tijekom pedesetih godina razvio i u Vrlici, u blizini samog izvora Cetine. U tom je mjestu, u srpnju 1954. godine otvoreno prvo i jedino radničko odmaralište u kopnenom dijelu Cetinskog kraja. Uz odmaralište je otvoreno i klimatsko lječilište,[819] a ove su institucije predstavljale začetak turizma vrličkog bazena. U odmaralištu su svake godine u smjenama boravili tvornički radnici. Smjene su trajale po nekoliko tjedana, a tijekom 1958. godine odmaralište je zabilježilo 11 000 noćenja.[820] Stoga je planirano proširenje njegovih kapaciteta, koji su krajem desetljeća obuhvaćali 28 soba s 57 ležajeva.[821] Tako se Vrlika u razvoju turizma tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća priključila centrima uz obalu. Ipak, turizmu se u tom razdoblju nije posvećivalo ni izbliza toliko pažnje koliko razvoju primarnog i sekundarnog gospodarskog sektora, a turistička će aktivnost vrličkog kraja splasnuti zatvaranjem radničkog odmarališta tijekom šezdesetih godina. U tom će razdoblju tek nešto veći zamah turizma bilježiti Sinj, ali on će biti nedovoljan da bismo najveći grad Cetinskog kraja mogli nazvati bilo kakvim značajnijim turističkim centrom.

3.4.3 Razvoj cetinskih gradova u prvih petnaest poslijeratnih godina

Do kraja pedesetih godina u Cetinskom su se kraju ili u njegovoj neposrednoj blizini razvila tri gradska središta. Uz Sinj i Omiš, koji su igrali ulogu općinskih centara, u neposrednoj se blizini cetinskog ušća u gradsko središte transformirao i Dugi Rat. Gotovo neovisno o broju stanovnika koji su u njemu trajno nastanjeni, gradsko je naselje u tom razdoblju između ostalog definiralo postojanje značajnog industrijskog postrojenja unutar njega. Ukoliko je većina stanovnika određenog mjesta zaposlenje pronašla u tvornici lociranoj u tom mjestu, utoliko se ono smatralo gradskim naseljem. Ipak, posjedovanje industrijskog

[817] „Registar državnih privrednih organizacija Sinj / “Cetina“ mjesno ugostiteljsko poduzeće u Trilju“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.
[818] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[819] „U Vrlici otvoreno radničko odmaralište“, *Slobodna Dalmacija*, 2. kolovoza 1954.
[820] „Proširiti odmaralište u Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 21. svibnja 1959.
[821] Isto

kompleksa nije bio jedini razlog da se pojedino naselje smatra gradskom sredinom. Naime, osim presudne uloge industrijskog postrojenja, gradskim se središtem neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata smatralo i ono mjesto koje je vuklo kontinuitet političkog ili gravitacijskog središta šireg okruženja. Iako je do kraja četrdesetih godina u Sinju primarni gospodarski sektor dominirao nad sekundarnim, to je mjesto već od ranije bilo središte kojem je gravitirao veći broj stanovnika okolnih sela pa je Sinj igrao ulogu gradskog središta i prije no što je u njemu osnovano značajno industrijsko postrojenje. S druge strane, centar lokalne uprave nije sam po sebi omogućavao nekom mjestu da stekne status grada. Iako je do srpnja 1947. godine bio centar istoimenog kotara, Šestanovac u tom razdoblju, ali ni kasnije nije stekao status gradskog središta. Sličan se zaključak može primijeniti i na Vrliku. S druge, pak, strane, Dugi se Rat zahvaljujući velikoj tvornici karbida i cijanimida tijekom pedesetih godina razvio u gradsko središte iako u tom razdoblju nije bio centar lokalne uprave niti mu je prethodno gravitirao pretjerano velik broj okolnog stanovništva. Jedna je od važnijih odrednica gradova tijekom pedesetih godina bio početak priljeva stanovništva iz okolnih seoskih sredina. Iako projekt urbanizacije tijekom šestog desetljeća prošlog stoljeća u Cetinskom kraju nije dosegao svoj maksimum, određeni se broj seoskog stanovništva u potrazi za profitabilnijim zaposlenjem u industriji već u tom razdoblju trajno naselio u gradove. Tvornice su tijekom pedesetih godina započele rješavati problem naseljavanja svojih radnika gradnjom radničkih zgrada uokolo tvorničkog postrojenja. Na taj su način poslijeratni mali gradovi tijekom pedesetih godina počeli mijenjati svoj izgled, povećavajući, uz to, broj stanovnika. Tako su 1948. godine u gradskim sredinama Cetinskog kraja ukupno živjela 6 263 stanovnika, da bi 1961. godine njihov broj porastao na 10 153.[822]

Za one radnike koji se nisu naselili u njihovom okruženju, tvornice su financirale prijevoz od kuće do posla i natrag. Tvornički je kompleks time u bitnome utjecao na svakodnevni život mjesta u kojem se nalazio, izdvajajući ga iz dominantno poljoprivrednih seoskih sredina u okolini. Rastom će „odozgo“ nametane industrijalizacije, kao i razvojem turizma tijekom šezdesetih godina podvojenost između gradskih i seoskih sredina Cetinskog

[822] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2013., 2020.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2745., 2746.; Podatke o mijeni broja stanovnika gradova diljem Cetinskog kraja krajem četrdesetih i na početku pedesetih godina vidi i u „Brojčano stanje stanovništva po kotarevima Oblasti Dalmacije (1945.)“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 1; „Pregled mjesnih, seoskih i gradskih NO-a te njihovih područja po prebivalištima i kotarskim općinama sa brojem kuća i prisutnog stanovništva (1946.)“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 1; „Popis stanovnika izvršen 15. III 1948. Oblasti Dalmacija“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 9; „Broj stanovnika 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 15.; „Izvještaj o ukupnom broju stanovnika za mjesec srpanj 1950.“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 27.

kraja biti još izraženija, ali ona se u najvećem dijelu tog područja osjećala već tijekom pedesetih godina, na čijem je kraju golema većina stanovnika Cetinskog kraja još uvijek živjela na selu. Osim tvorničkih postrojenja, a u nekim slučajevima i neodvojivo od njih, u gradskim su se sredinama koncentrirali školski, zdravstveni i politički centri pa su one sve više privlačile i onaj sloj stanovništva koji nije pronašao zaposlenje izravno u industriji. Da bi stanovništvo okolnih sela moglo doći u grad, on je morao biti prometno povezan sa selima u okruženju. Upravo je prometna povezanost mogla utjecati na to u kolikoj će mjeri određeno gradsko središte moći igrati ulogu gravitacijskog centra za okolna sela. Zbog loše je prometne povezanosti Omiš, primjerice, gubio utjecaj na stanovnike većeg dijela zamosorskih sela, koji će od šezdesetih godina sve više gravitirati splitskom aglomeracijskom središtu, s kojim su bili bolje prometno povezani, iako su u upravnoj podjeli prostora pripadali omiškoj općini.[823] Upravo će bolja prometna povezanost seoskih i gradskih sredina postati bitan preduvjet svekolike industrijalizacije i urbanizacije koja će svoj najjači zamah postići tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina. Za optimalno je funkcioniranje gradskih sredina, osim uvođenja elektrifikacije i poboljšanja prometne povezanosti s okolnim selima, trebalo urediti sustave vodovoda i kanalizacije. Dok je vodovodni sustav većina gradskih stanovnika dobila tijekom pedesetih godina, kanalizacija je u svakom od njih ostala zadatak za buduća razdoblja.

Najveći je grad u Cetinskom kraju tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća bio Sinj. To je kotarsko središte 1948. godine brojalo 3473 stanovnika, da bi se 1961. godine, kada je grad postao središte općine, broj njegovih stanovnika povećao na 5 224.[824] Osim manjih tvorničkih postrojenja povezanih s građevnom industrijom, koja su u njegovoj okolini postojala od ranije, u gradu je tijekom pedesetih godina izgrađen novi veliki industrijski kompleks – predionica i tvornica konca „Dalmatinka“. Tvornica je presudno utjecala na povećanje broja gradskog stanovništva, kao i na ubrzanje gradnje gradskog vodovoda te projektiranje budućeg kanalizacijskog sustava, čija, međutim, gradnja do kraja pedesetih godina nije ni započela. Tijekom pedesetih godina Sinj se tako transformirao iz poljoprivrednog u industrijski centar. Osim toga, grad je nastavio igrati ulogu srednjoškolskog središta u kojem je, uz ranije prisutne Gimnaziju, Industrijsku, Šumarsku, Nižu poljoprivrednu te Mušku i Žensku obrtnu školu, krajem pedesetih godina, pod presudnim

[823] „Birači sela Donji Dolac traže da se odvoje od NO Općine Omiš i priključe NO Općine Split“, HR-DAST-34, Narodni odbor Kotara Split, Kutija 36.
[824] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima, sv. 4*, 2745.

utjecajem novoosnovane tvornice, formirana i Škola za tekstilne majstore.[825] Uz povećanje broja stambenih zgrada za tvorničke radnike, u gradu je djelovao i Dom zdravlja s podružnicama u većem broju okolnih sela. Komunalne je aktivnosti u drugoj polovici četrdesetih godina predvodilo kotarsko građevno poduzeće „Svilaja“,[826] da bi ga početkom pedesetih godina zamijenilo privredno komunalno poduzeće „Vještić-gora“.[827]

Omiš je krajem četrdesetih godina bio dijelom splitskog kotara, ali je i u tom razdoblju igrao ulogu centra većeg dijela donjeg cetinskog toka, da bi u drugoj polovici pedesetih godina postao općinsko središte kojem se priključio i najveći dio bivšeg šestanovačkog kotara. Krajem je četrdesetih godina grad imao 2 187 stanovnika, da bi 1961. godine njihov broj porastao na 2 408.[828] Manji se stupanj porasti gradskog stanovništva od 1948. do 1961. godine može objasniti činjenicom da je najveći broj tvorničkih postrojenja koja su u Omišu djelovala krajem četrdesetih godina, postojao i desetak godina kasnije. U tom je razdoblju na mjesto tvornice tehničkih ulja „Prvi mosorski odred“ došla novoosnovana tvornica trikotaže „Galeb“ pa je većina seoskog stanovništva koja je napučila Omiš u njega došla prije pedesetih godina, a broj će se gradskog stanovništva dodatno povećati tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina, kada je Omiš postao značajno turističko, ali i srednjoškolsko središte. Već je završetkom Drugog svjetskog rata grad na ušću Cetine postao lokalni industrijski centar, a udio se industrijskog stanovništva u njemu do kraja pedesetih godina dodatno povećao. Osim uređene elektrifikacije i vodovodnog sustava, grad se do kraja pedesetih godina proširio gradnjom radničkih stanova na predjelu Punta. Najveći je dio današnjeg gradskog područja s poljičke strane rijeke Cetine – Prika, tijekom pedesetih godina bio prekriven močvarom pa se stambene jedinice u tom dijelu moglo započeti graditi tek prethodnim nasipanjem, koje je dovršeno tijekom šezdesetih godina. Kao lokalno političko središte, Omiš je tijekom pedesetih godina razvio zdravstvenu mrežu osnivanjem Narodne ljekarne[829] i preuređenjem ambulante, ali će na značajniji razvoj srednjoškolskog sustava, kao i prometne povezanosti s okruženjem trebati pričekati šezdesete godine. Ulogu je gradskog komunalnog poduzeća tijekom pedesetih godina igrala privredno - komunalna ustanova „Slavinj“, koja je na samom početku desetljeća „upravljala gradskim vodovodom, klaonicom,

[825] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 16.

[826] „Registar državnih privrednih poduzeća Sinj / Kotarsko građevno poduzeće „Svilaja“ Sinj“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.

[827] „Registar državnih privrednih poduzeća Sinj / „Vještić-gora“ privredno komunalno poduzeće u Sinju“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 47.

[828] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 3, 2020.

[829] „Registar državnih privrednih poduzeća (ugostiteljskih) kotara Split (svezak I) / Narodna ljekarna Omiš“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 50.

stambenim zgradama, gradskim kupalištem i kinom“,[830] a jedan je dio ingerencija tog komunalnog društva, u nastavku desetljeća preuzelo poduzeće za opskrbu putnika i turista „Napredak“. Krajem je desetljeća, konkretno 1958. godine, izgrađen i novi most preko Cetine, čija je gradnja koštala oko 200 000 000 dinara.[831]

Dugi je Rat tijekom šestog desetljeća prošlog stoljeća bio najmanje gradsko središte koje se na bilo koji način vezalo uz Cetinski kraj, a svoj je razvoj zahvaljivalo isključivo tvornici karbida i cijanimida „Dalmacija“, kao najvećem onodobnom industrijskom kompleksu čitavog cetinskog porječja. Godine su 1948. mjesto nastanjivala tek 603 žitelja da bi trinaest godina poslije njihov broj iznosio čak 1 240.[832] Osim enormnog povećanja gradskog stanovništva, u okviru se postojećeg tvorničkog kompleksa razvila i ambulanta, kao i Produžna zanatska škola, a „Dalmacija“ je uvjetovala i proces gradnje većeg broja stambenih zgrada u njenom okruženju. Tako je mjesto koje nikad ranije nije bilo nikakav politički niti gravitacijski centar upravo u razdoblju pedesetih godina dvadesetog stoljeća počelo snažnije privlačiti žitelje okolnih sela, kao i velik broj stanovnika donjeg dijela Cetinskog kraja, prometnuvši se time u novo gradsko središte. Broj će se njegovih stanovnika povećavati i u sljedećim desetljećima, ali tempo je rasta Dugog Rata upravo tijekom pedesetih godina bio najintenzivniji. Tvornički je centar krajem pedesetih godina osnovan i u Trilju, na južnom ulazu u prostrano Sinjsko polje, ali proces njegovog pretvaranja iz seoske u gradsku sredinu neće započeti prije šezdesetih godina pa ga na ovom mjestu nije dopušteno ubrajati u gradska središta.

[830] „Registar državnih privrednih poduzeća kotar Split (broj II)“ / „Slavinj“ privredno – komunalna ustanova Omiš“, HR-DAST-213, Registar privrednih organizacija, Fascikla 50.
[831] „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[832] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2019.

4 ŠEZDESETE I SEDAMDESETE GODINE – U ZNAKU PRIVREDNE REFORME: PREOBRAZBA INDUSTRIJSKIH POSTROJENJA I ZAOSTAJANJE PRIMARNOG SEKTORA. POČETCI DEPOPULACIJE SELA

Prije no što počnemo analizirati društvena obilježja Cetinskog kraja tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, ostaje ocrtati širi društveni konstrukt koji je to područje okruživao u spomenutih dvadeset godina. Federativna je Narodna Republika Jugoslavija, koja je zadržala administrativnu podjelu iz prethodnog desetljeća, a kojoj je pripadao i cjeloviti Cetinski kraj, još krajem pedesetih godina postala značajan član novoosnovanog pokreta Nesvrstanosti. Taj su pokret osnovale i predvodile one zemlje koje su na sve moguće načine nastojale ostati izvan blokovske podjele tadašnjeg svijeta, barem u onoj mjeri u kojoj je to bilo moguće. Jugoslavenski je predsjednik Tito s liderima ostalih zemalja Pokreta, od kojih su najznačajniji bili indijski premijer Jawaharlal Nehru i egipatski predsjednik Gamal Abdel Nasser, pledirao za politiku „mirne koegzistencije", prema kojoj se sva neslaganja među državama imaju rješavati mirnim putem. Osim toga, pokret se Nesvrstanih zalagao i za politiku dekolonijalizma u Africi i Aziji pa su novoosnovane afričke i azijske samostalne države, netom po oslobađanju od kolonijalizma, započele njegovati prijateljske odnose sa zemljama članicama Pokreta. Članstvo je u pokretu Nesvrstanih Jugoslaviji donijelo čvršće političko i gospodarsko povezivanje sa zemljama tzv. „Trećeg svijeta". Odnosi su s dvama supersilama u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina bili prilično promjenjivi, obilježeni međusobnim nepovjerenjem, naslijeđenim iz prethodnih desetljeća, iako ti odnosi ni izbliza nisu bili napeti kao tijekom druge polovice četrdesetih i prve polovice pedesetih godina.

Na unutarnjem planu FNRJ je zadržala podjelu na šest narodnih republika i dvije autonomne pokrajine. U toj je podjeli Cetinski kraj, kao što je poznato, u cijelosti pripadao Narodnoj Republici Hrvatskoj.[833] Na gospodarskom je planu zadržan koncept radničkog samoupravljanja, koji, međutim, u stvarnosti nikada nije uspio iz privrednih pitanja potpuno istisnuti federalne organe vlasti, koje su kontrolirali članovi Komunističke partije Jugoslavije. Početkom šezdesetih godina država je, unatoč proklamiranom prepuštanju tvornica na upravu radnicima, imala inicijativu s obzirom na sve ključne planove kako u industriji, tako i u nekim drugim segmentima gospodarstva. Spomenuti nesklad između proklamacija samoupravljanja i gospodarske prakse vrlo su brzo uvidjeli i vlastodršci, koji su praksu stoga pokušali uskladiti sa zahtjevima koncepta radničkog samoupravljanja. Iako su postojali i značajni otpori takvim strujanjima, privredna je reforma tijekom šezdesetih godina išla u smjeru davanja većih

[833] U prve je tri godine sedmog desetljeća prošlog stoljeća šire područje Vrlike bilo objedinjeno unutar kratkotrajne općine Vrlika, da bi već 1963. godine cjelovito područje gornjeg dijela cetinskog toka, kao i Ugljane i dio Novih Sela, koje smo u ovom radu smjestili u „donji" tok, pripadali jedinstvenoj općini Sinj. Ipak, sredinom je šezdesetih godina, djelomičnom reorganizacijom prostora, dio Cetinskog polja bliži riječnom izvoru pripao kninskoj općini. O tome vidi u: „Zapisnik XXVI zajedničke sjednice Općinskog vijeća i vijeća proizvođača NO općine Vrlika održane dana 7. IV 1963. godine", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.; Borković, Duvnjak, „Osnovna zemljopisna obilježja Cetinske krajine (II)", 16.

ovlasti radnim kolektivima u odnosu na federalne organe vlasti, uz postupnu likvidaciju onih kolektiva koji se ne budu mogli prilagoditi pseudotržišnom[834] načinu gospodarenja, a čiji je opstanak tijekom ranijih razdoblja osiguravala država. U pravcu je tako zacrtane privredne reforme, u travnju 1963. godine proglašen novi jugoslavenski ustav, koji je na prvo mjesto u društvu stavio pojedinca – proizvođača, proklamirajući princip raspodjele dohotka prema radu.[835] Navedenim ustavom, kojim je promijenjen i naziv države u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) iz upravnih struktura u gospodarstvu nije eliminirana država, a veću su ulogu dobile banke, posebno one u javnom vlasništvu. Stoga se samoupravljanje i dalje odvijalo pod presudnim utjecajem države.

Osim navedenog, orijentacija državne vlasti na razvoj industrije nauštrb svih ostalih privrednih grana tijekom se šezdesetih godina dodatno radikalizirala. Posljedica je toga bila povećana depopulacija sela i rast gradova. To je, s vremenom dovelo do smanjenja ulaganja u primarni gospodarski sektor, koji je ubrzano gubio zaposlenike, pretvarajući se u granu djelatnosti koja je trebala zadovoljavati potrebu za industrijskim napretkom. Privrednoj je reformi temeljenoj na poštivanju tržišnih zakonitosti, uz spomenutu težnju za usklađivanjem gospodarske prakse i teorije radničkog samoupravljanja, doprinijelo i smanjenje stope rasta gospodarstva u prvoj polovici šezdesetih godina. Spomenuta je reforma za posljedicu imala likvidaciju nerentabilnih poduzeća, ali i onih radnih mjesta koja nisu doprinosila porastu gospodarske proizvodnje. Time se i Jugoslavija krajem šezdesetih godina suočila s povećanjem nezaposlenosti i odlaskom velikog broja industrijskih radnika na rad u zemlje Zapadne Europe u potrazi za radnim mjestom. Privredna je reforma, nadalje, dovela do smanjenja državne investicije u privredne subjekte, devalvacije dinara i postupne preorijentacije industrije na izvoz.

Osim preorijentacije na razvoj industrije, tijekom šezdesetih godina započeo je i proces daljnjeg razvoja turističke ponude. Turizam je, kao i u prethodnom razdoblju, ostao ograničen gotovo isključivo na obalna područja, na kojima su izgrađena brojna sindikalna odmarališta, hotelski kompleksi, ali i privatni objekti usmjereni prihvatu turista. Turistički se razvoj nastavio i tijekom sedamdesetih godina, ali njegovo premještanje na kontinent (izuzevši

[834] Način gospodarskih odnosa u jugoslavenskim tvornicama tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća nazivamo „pseudotržišnim“ zbog toga što su ti gospodarski odnosi, iako su se nastojali ravnati prema zakonima tržišta, zanemarili jedan od uvjeta tržišnog nadmetanja – privatno vlasništvo. Naime, navedene su tvornice i dalje ostale u kolektivnom, a ne privatnom vlasništvu.

[835] Navedeni ustav pogledaj na: Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1963.), http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf (posjet 12. 11. 2016.), kao i u: „Odluka o proglašenju Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 14, 10. travnja 1963.

zimski turizam razvijen u slovenskom dijelu Alpi i manjem dijelu bosanskohercegovačkih planina) ni u tom razdoblju nije ostvareno. Razvoju je turizma pogodovalo i širenje vodovodne mreže, ali i sustava cestovnih komunikacija, od kojih je najvažnija Jadranska magistrala, koja je još u prvoj polovici šezdesetih godina povezala sjeverni i južni Jadran.

Tijekom sedamdesetih godina nastavljena je težnja koja je započela krajem šezdesetih: postupno prenošenje političkih i gospodarskih ovlasti s federalnih na republičke i pokrajinske organe vlasti (federalizacija, decentralizacija). Takva su strujanja započela u gospodarski najnaprednijim republikama, Sloveniji i Hrvatskoj, a, iako ih državni vrh u početku nije u potpunosti prihvatio, u skladu je s njima 1974. godine izglasan novi ustav.[836] Tim je ustavom povećana autonomija republika i autonomnih pokrajina, priznajući pravo svake republike na samoodređenje. Osim toga, ustavom su potvrđeni amandmani na prethodni ustav, koji su saveznim organima vlasti prepustili tek brigu oko provođenja gospodarske politike temeljene na radničkom samoupravljanju te vanjske poslove i obranu zemlje. Sva su ostala pitanja ostavljena za dogovor između federalnih jedinica, koje su, pak, morale poštovati instituciju predsjednika Tita, koji je time ostao spona između nadnacionalne federacije i federalnih jedinica sastavljenih prema nacionalnom ključu. Glavnina se odluka tako trebala donositi s razine pojedine federalne jedinice, umjesto s razine državne vlasti.

Na osnovu novog ustava, nakon dvije godine izglasan je i Zakon o udruženom radu (ZUR), koji je nastao s ciljem osiguranja poštivanja principa radničkog samoupravljanja i njegove prilagodbe novim gospodarsko-političkim odnosima; ali i zadržavanja državne kontrole nad novouređenim gospodarskim odnosima.[837] Taj je zakon u središte privrede postavio pojedino manje poduzeće (ili dio većeg poduzeća), koje je postalo „osnovna organizacija udruženog rada“ (OOUR). Radnici pojedinog OOUR-a na svojim su zborovima trebali donositi odluke o svom poslovanju i time postati temeljni gospodarski subjekti. Više se OOUR-a, koji su se bavili srodnim djelatnostima, moglo udružiti u „složenu organizaciju udruženog rada“ (SOUR), a uz tako se koncipirano gospodarstvo trebao povezati i prosvjetni, pa i društveni život zemlje, tako da su poduzeća trebala financirati obrazovne programe koji su bili srodni s djelovanjima dotičnog poduzeća i s njim tvoriti istu „samoupravnu interesnu

[836] Ustav SFRJ iz 1974. godine pogledaj na: Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1974.), https://hr.wikisource.org/wiki/Ustav_Socijalističke_Federativne_Republike_Jugoslavije_(1974.)(posjet 12. 11. 2016.), „Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 9, 21. veljače 1974.

[837] Navedeni se zakon može pronaći na: Ukaz o proglašenju Zakona o udruženom radu, http://www.slvesnik.com.mk/Issues/B87E07C6FB584B0B9FAD65E4A112A8D9.pdf (posjet 12. 11. 2016.), „Zakon o udruženom radu“, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 53, 3. prosinca 1976.

zajednicu“ (SIZ). Osim poduzeća i obrazovnog programa, u isti su SIZ mogle ući i bolnice, kazališta i druge društvene ustanove. Ambiciozno predstavljena koncepcija, međutim, u stvarnosti jednostavno nije mogla zaživjeti jer tvornički radnici nisu bili u stanju, u okvirima socijalističkog gospodarskog sustava, iz privrede potpuno istisnuti državu, a tržišni se odnosi nisu mogli ostvariti bez priznavanja privatnog vlasništva. Zakon je o udruženom radu, između ostalog, doprinio ulasku Jugoslavije u sveobuhvatnu društvenu krizu početkom osamdesetih godina. Ta je kriza, koju je dodatno potakla i smrt vrhovnog autoriteta u zemlji – Josipa Broza Tita – naposljetku dovela do raspada države, u krvavom ratu potkraj dvadesetog stoljeća.

4.1 GLAVNA OSTVARENJA NA POLJU INFRASTRUKTURE

Za vrijeme šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća u Cetinskom su kraju uglavnom nastavljeni infrastrukturni poduhvati koji su započeti u ranijim razdobljima. Najvažniji se poduhvati takve vrste tiču uređenja postojećih i gradnje novih školskih zgrada te nastavka izgradnje prometne infrastrukture, u kojoj je tijekom pedesetih godina zabilježena stagnacija. Kako je posao poslijeratne obnove zemlje do početka šezdesetih godina uglavnom završen, moglo se pristupiti i nekim novim akvizicijama kao što su uvođenje vodoopskrbne mreže u veći broj cetinskih sela, kao i potpuni dovršetak elektrifikacije povezan s gradnjom novih elektroenergetskih postrojenja u cetinskom slivu. Povećanjem broja stanovnika i gradnjom većeg broja radničkih zgrada, gradovi su cetinskog toka zabilježili prostorno širenje, a do kraja su sedamdesetih godina dobili i neke sadržaje koje ranije nisu imali. Neki su od tih sadržaja autobusni kolodvori i sportski objekti u Sinju i Omišu, kanalizacijska mreža u Vrlici te benzinska stanica u Trilju, koji se, pak, tijekom šezdesetih godina prometnuo u novo gradsko naselje Cetinskog kraja. U cetinskim je poljima, osim toga, nastavljen posao na uređenju poljoprivrednih površina. Pri tom su se u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina najvažniji poduhvati ticali uređenja sustava natapanja i provođenja komasacije poljoprivrednih površina u Sinjskom polju.

Najvažniji su rezultati na polju školske infrastrukture u razdoblju sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća bili prebacivanje najvećeg broja škola iz privatnih u vlastite zgrade i povećanje broja učiteljskog kadra. Povezano s tim, smanjen je i broj školskih obveznika koji ne pohađaju nastavu, a tijekom je sedamdesetih godina intenziviran proces gradnje novih školskih zgrada u najvećem dijelu Cetinskog kraja. Srednjoškolski je sustav obogaćen osnivanjem gimnazije u Omišu i gradnjom nove zgrade gimnazije u Sinju, kao i reorganizacijom dotadašnjih srednjoškolskih ustanova gornjeg dijela cetinskog toka, koje su

postale sastavnim dijelom sinjskog srednjoškolskog centra. Nastavak je poslijeratnog uređenja prometne infrastrukture u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća provođen asfaltiranjem postojećih te gradnjom novih prometnica, kao i uređenjem pristupnih putova iz pojedinih zaselaka do glavne ceste. Uz ukidanje sinjske željeznice, popularne „rere“, najvažnije su prometnice vezane uz gornji dio cetinskog toka u tom razdoblju bile ceste Sinj – Vrlika i Brnaze – Trilj, kao prva dionica trase Brnaze – Aržano, čime je sinjski prostor trebao biti spojen s Bosnom i Hercegovinom. Najvažniji su prometni pravci vezani uz donji dio cetinskog toka u istom razdoblju bili Šestanovac – Dupci, Zakučac – Gata, Srinjine – Gata i Gata – Čišla – Šestanovac. Time je Omiš kvalitetnije povezan s mjestima u svom zaleđu, a pozitivan je utjecaj na donji dio cetinskog toka imalo i dovršenje Jadranske magistrale u drugoj polovici šezdesetih godina.

Najveći je dio posla oko uvođenja električne energije u sela Cetinskog kraja obavljen tijekom pedesetih godina, ali ga je u sljedećem desetljeću trebalo dovršiti. U prvoj je polovici šezdesetih godina, tako u potpunosti elektrificiran donji dio cetinskog porječja, da bi do kraja desetljeća taj posao bio završen i u svim selima šireg triljskog, sinjskog i vrličkog područja. Elektrifikacija je bila povezana s nastavkom gradnje elektroenergetskih postrojenja duž cetinskog toka. Paralelno sa završetkom izgradnje akumulacijskog jezera i brane „Peruča“, pristupilo se gradnji najvećeg elektroenergetskog sustava stacioniranog na rijeci Cetini – hidroelektrane „Split“, locirane u Zakučcu kod Omiša. Prva je faza gradnje ove hidroelektrane završena 1962. godine, a u tom je trenutku ona proizvodila četvrtinu električne energije Jugoslavije, predstavljajući istovremeno najveće jugoslavensko elektroenergetsko postrojenje. Na samom je kraju osmog desetljeća prošlog stoljeća, probijanjem drugog tunela kroz Mosor, završena druga faza gradnje ovog elektroenergetskog kompleksa, čiji je kapacitet time dodatno povećan. Osim hidroelektrane „Split“, u prvoj je polovici sedamdesetih godina u blizini rječice Rude, lijeve pritoke Cetine, izgrađen četvrti elektroenergetski sustav u cetinskom slivu „Orlovac“, na koji se nastavljalo najveće akumulacijsko jezero u onodobnom jugoslavenskom sustavu hidroelektrana – Buško blato, stacionirano u Livanjskom polju, u jugozapadnoj Bosni. Novi su elektroenergetski sustavi utjecali na djelomičnu promjenu cetinskog toka nizvodno od njih, što se odrazilo i na strukturu jednog dijela dotadašnjih naselja. Vodoopskrbni je sustav u donjem dijelu cetinskog toka za vrijeme šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća izgrađen u primorskim mjestima, kao i onima u neposrednoj blizini hidroelektrane „Split“, dok je uvođenje vodovodne mreže u ostala sela omiškog zaleđa u tom razdoblju bilo tek u planovima. Vodovodni je sustav krajem

sedamdesetih godina obuhvaćao trećinu stanovnika gornjeg dijela cetinskog područja, na kojem su krakovi vodovoda od Sinja prema Trilju i Vrlici bili tek djelomično izgrađeni. Stoga će se veći dio posla oko rješavanja vodoopskrbe u Cetinskom kraju trebati obaviti u sljedećim desetljećima.

4.1.1 Širenje školske mreže u „gornjem“ dijelu cetinskog toka

Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća na prostoru su Cetinskog kraja nastavljeni infrastrukturni radovi započeti u prethodnom desetljeću, a na ovom ćemo mjestu pozornost posvetiti onovremenom razvoju školskog sustava. Iako je u razvoj osnovnog obrazovanja tijekom pedesetih godina uloženo dosta energije i sredstava, na kraju tog razdoblja većina škola u Cetinskom kraju nije posjedovalo vlastitu školsku zgradu, već se nastava u najvećoj mjeri i dalje održavala u privatnim zgradama. Osim toga, osmogodišnji se osnovnoškolski program mogao pohađati gotovo isključivo u općinskim centrima, a broj je srednjoškolskih centara, posebno gimnazijskih programa, bio mnogo manji od potrebnog. Ipak, već je početkom sedmog desetljeća prošlog stoljeća u gornjem dijelu cetinskog toka gotovo u potpunosti riješen problem nemogućnosti većeg broja škola da organiziraju osmogodišnji osnovnoškolski program. S tim u vezi, u svibnju 1960. godine „u općini Sinj radi 37 školskih ustanova, a upisano je 6 270 školskih obveznika, od kojih je 98% obuhvaćeno obveznim osmogodišnjim, a 2% šestogodišnjim osnovnim obrazovanjem.“[838] Nedostatak se prosvjetnog kadra u istom razdoblju označavao kao najveći problem sinjskog područja, u kojem su 1963. godine u 24 škole i odgojne ustanove zaposlenje pronašla 152 razredna i 42 predmetna nastavnika te 28 profesora.[839] Istovremeno se procjenjivalo da za normalno odvijanje nastavnog procesa nedostaju 124 prosvjetna radnika, a problem je predstavljalo i 57 nastavnika koji nisu imali adekvatnu stručnu spremu.[840] Zbog toga je i tijekom šezdesetih godina trebalo provoditi dodatno stručno osposobljavanje budućih učitelja i nastavnika kako bi se, uz povećanje njihovog broja, smanjio i broj onih učitelja i nastavnika koji su našli zaposlenje u školskom sustavu iako za to nisu imali odgovarajuće kvalifikacije. Problem je nedostatka nastavnog kadra do polovice sedamdesetih godina u najvećoj mjeri riješen pa je 1974. godine u osnovnim školama sinjske općine zaposlenje pronašao 431 nastavnik, koji je godinu dana poslije poučavao 10 147 učenika osnovnoškolske dobi.[841]Problem je stručnog usavršavanja osnovnoškolskog učiteljskog kadra, međutim,

[838] „Rad sinjskih prosvjetnih ustanova“, *Slobodna Dalmacija*, 20. svibnja 1960.
[839] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[840] Za usporedbu, u Omišu je u istom razdoblju radio tek 1 učitelj s neodgovarajućom stručnom spremom. O tome vidi u „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[841]*Odgoj i osnovno obrazovanje u Dalmaciji 1975.: u povodu 30 godina oslobođenja*, 174.

trebalo nastaviti rješavati i u godinama koje su dolazile, između ostalog i zbog same prirode učiteljskog posla, koji zahtijeva gotovo neprestanu nadogradnju nosioca obrazovnog sustava. Broj je učitelja s neadekvatnom stručnom spremom do kraja sedamdesetih godina u dobroj mjeri smanjen.

Radovi se na izmještanju osnovnih škola iz privatnih zgrada gradnjom njihovih vlastitih prvi put na području gornjeg dijela cetinskog toka spominju u studenom 1961. godine, kada je škola u Grabu, koja je istovremeno brojala 235 učenika, trebala početi s radom.[842] Osim rada na izmještanju škola iz privatnih zgrada, početkom je sedmog desetljeća prošlog stoljeća nastavljen i proces dovršetka ranije započetih nadogradnji postojećih školskih zgrada. Tako je 1963. godine dovršena nadogradnja jednog kata osnovne škole u Dabru, dok je za potrebe škole u Glavicama adaptiran bivši zadružni dom. Na uređenje je ova dva školska objekta ukupno investirano 9 826 000 dinara.[843] Osim toga, u Vrlici je u istom razdoblju na gradnju područne osnovne škole utrošeno 5 600 000 dinara.[844] Problem se odvijanja nastave u nedovršenoj školskoj zgradi polovicom šezdesetih godina pojavio i u Trilju, u kojem se spominje i nedostatak stanova za većinu od 20 učitelja zaposlenih u školi. Zbog toga je od mjerodavnih zatražen zajam za izgradnju stambene zgrade sa 6 stanova, za triljsko nastavno osoblje.[845] Novu će, modernu školu Trilj dobiti krajem prve polovice sedamdesetih godina, kada je u najmlađem gradu Cetinskog kraja niknula „prva škola koja je u potpunosti izgrađena od samodoprinosa“.[846] Krajem je šezdesetih godina gotovo u svim mjestima na triljskom području postojala osnovna škola. Iznimka je bilo selo Vedrine, koje je na početku 1968. godine bilo „jedino selo triljske općine koje nema školu, a djeca nastavu pohađaju u Trilju“.[847] U tom je mjestu školska zgrada izgrađena tek tijekom 1971. godine,[848] a za troškove je njene izgradnje Skupština općine Sinj osigurala 15 milijuna starih dinara.[849] Do kraja je šezdesetih godina, umjesto gradnje novih školskih zgrada, u gornjem dijelu cetinskog

[842] „Nova škola u Grabu“, *Slobodna Dalmacija*, 5. listopada 1961.
[843] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[844] Isto
[845] „Trilj: nedovršena školska zgrada, *Slobodna Dalmacija*, 19. veljače 1964.
[846] „U Trilju se dovršava prva škola od samodoprinosa“, *Slobodna Dalmacija,* 11. travnja 1974.; Za izgradnju je osnovne škole „Danica Čabo“ u Trilju određena trogodišnja obveza samodoprinosa građana, koja se protezala na razdoblje od 1973. do 1975. godine. O tome vidi u „Izvještaj o stanju ubranih i utrošenih sredstava od mjesnog samodoprinosa za izgradnju školskih objekata na području općine Sinj“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj, Svežanj 315.; Vrgoč, *Pregled povijesti grada Trilja*, 33.
[847] „Vedrine već šest godina bez škole“, *Slobodna Dalmacija*, 27. veljače 1968.
[848] „ U sinjskom selu Vedrinama: konačno izgradnja škole“, *Slobodna Dalmacija*, 2. travnja 1971.
[849] Nakon proglašenja ustava iz 1963. godine, a u sklopu privredne reforme, u Socijalističkoj je Federativnoj Republici Jugoslaviji provedena devalvacija dinara, kako bi se njegova vrijednost uskladila s realnim stanjem na tržištu. Od tada su se u optjecaju pojavile dvije vrste dinara: oni koji su se koristili prije devalvacije („stari“ dinari) i oni nastali devalvacijom („novi“ dinari). Njihova je međusobna vrijednost iznosila 107.5 „starih“ za 1 „novi“ dinar

toka dominirao proces uređenja postojećih prostorija, kao i njihovih prenamjena za potrebe osnovnoškolskog sustava. Izgradnja će novih školskih zgrada ozbiljnije započeti tijekom sedamdesetih godina, čime će problem održavanja nastave u privatnim i za kvalitetni nastavni proces neadekvatnim zgradama u najvećem broju mjesta gornjeg dijela cetinskog područja konačno biti riješen.

S povećanjem se potrebe za nastavnim kadrom, pojavila i potreba izgradnje većeg broja stambenih prostorija za učitelje i nastavnike. Naime, većina učitelja koji su svoje zaposlenje pronašli u selima gornjeg dijela cetinskog toka porijeklom nisu bili iz tih sela pa u njima nisu imali osiguran smještaj. Kako su automobile u tom razdoblju posjedovali tek rijetki građani, učiteljima je u mjestima u kojima su poučavali trebalo osigurati smještaj. U prvoj je polovici šezdesetih godina u sinjskoj općini zabilježen nedostatak 60 stanova za nastavno osoblje,[850] koje je trebalo izgraditi kako bi se nastavni proces u većem broju okolnih mjesta mogao normalno odvijati. Problem se nedostatka stanova za nastavno osoblje pojavljivao u više mjesta Cetinskog kraja, a o njegovom je rješavanju uvelike ovisila i budućnost škole u određenom mjestu. Osim ranije spomenute izgradnje zgrade za smještaj nastavnika triljske osnovne škole, taj je problem tijekom sedamdesetih godina na razne načine rješavan i u drugim mjestima gornjeg dijela cetinskog toka.

Na širem se sinjskom području izgradnja novih školskih zgrada zahuktala početkom sedamdesetih godina, kada su, osim one u Vedrinama, izgrađene škole u Vojniću, Udovičićima, Strmendocu, Voštanima i Otoku, a nešto kasnije i spomenuta osnovna škola u Trilju. Osnovnoškolska je mreža, tako, tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina proširena i izvan općinskih središta, a veliki je broj cetinskih mjesta dobio vlastitu školsku zgradu. Ipak, taj posao niti u ovom desetljeću nije dovršen u potpunosti, a u većini su mjesta djelovale područne osnovne škole, koje su u mnogočemu zaostajale za centralnima.[851] Gradnja je novih školskih zgrada diljem tadašnje sinjske općine tijekom prve polovice sedamdesetih godina bila prilično intenzivna pa je 1974. godine broj školskih zgrada u njoj povećan na 70.[852]

---

[850] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[851] Za razliku od područnih, u kojima se uglavnom nije organizirala osmogodišnja nastava, u svim je centralnim osnovnim školama nastava trajala osam godina. U gornjem su dijelu cetinskog toka sredinom sedamdesetih godina u sastavu 13 centralnih djelovale ukupno 52 područne osnovne škole. Tek je u 4 područnih osnovnih škola na tom području nastava organizirana u trajanju od 8 godina, dok je u dvije nastava trajala 6 godina. Ostale su područne osnovne škole gornjeg dijela cetinskog toka organizirale četverogodišnju osnovnoškolsku nastavu, a nakon završenog četvrtog razreda, učenici su obrazovanje nastavljali u centralnoj osnovnoj školi kojoj je pripadala njihova škola. O tome vidi u: *Odgoj i osnovno obrazovanje u Dalmaciji 1975.: u povodu 30 godina oslobođenja* 135. – 137., 174. – 185.

[852] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 55.

Osnovnoškolska je mreža pritom proširena pa je gotovo svako naselje dobilo vlastitu školu. Međutim, zbog naglog se povećanja školskih zgrada ponovo aktualizirao problem nemogućnosti većeg broja njih da organiziraju osmogodišnji nastavni proces, problem koji se još početkom šezdesetih godina činio riješenim. Naime, tek je u 17 postojećih osnovnih škola na prostoru općine Sinj nastava trajala predviđenih 8 godina, a uz dvije šestogodišnje osnovne škole, nastava je u preostalih 49 škola trajala četiri godine.[853] Četverogodišnje su osnovne škole uglavnom organizirane kao područne škole, koje su djelovale u sastavu osmogodišnje škole u većem mjestu. Tako je u sinjskoj općini sredinom sedamdesetih godina postojalo 11 centralnih osnovnih škola, dok su ostale osnovnoškolske ustanove djelovale kao njihove područne škole.[854] Nakon završenog četvrtog razreda, učenici su koji su pohađali područnu školu nastavni proces nastavljali u centralnoj osnovnoj školi kojoj su, s obzirom na mjesto stanovanja, gravitirali. Zbog neprestanog smanjenja broja stanovnika sela, o čemu će više riječi biti u jednom od sljedećih poglavlja, i broj će se učenika u seoskim sredinama smanjiti, a škole će u gradovima tražiti prostor za proširenje ili otvaranje novih školskih zgrada. Taj se proces pojavio već u drugoj polovici sedamdesetih godina, ali će svoj vrhunac ipak doseći tijekom sljedećeg desetljeća, kada će velik broj područnih osnovnih škola u cetinskim selima, zbog nedostatka polaznika, jednostavno prestati postojati.

Srednje je školstvo u „gornjem“ toku Cetine ozbiljan udarac doživjelo početkom 1960. godine. Tada je, naime, Narodni odbor Općine Sinj donio odluku o „obustavi rada Srednjoškolskog doma, u čiju se zgradu trebala useliti Treća osnovna škola u Sinju.“[855] „Slobodna Dalmacija“ izvještava kako je ova odluka Narodnog odbora sinjske Općine izazvala nezadovoljstvo građana, ali je iz njenih tekstova nemoguće doznati je li Srednjoškolski dom s vremenom prebačen u neku drugu zgradu i, ako jest, gdje se ta zgrada nalazila. U sinjskom srednjem školstvu tijekom je 1962. godine nedostatak prostora označen kao najveći problem jer su „u zgradi Gimnazije radile tri škole, s 2 162 učenika“[856] pa se već u tom razdoblju nametala potreba izgradnje još jedne školske zgrade. Potreba za izgradnjom nove zgrade sinjske Gimnazije dodatno je naznačena početkom sljedeće godine. Tada su, naime, u požaru „uništena dva dijela prostrane trokatnice, a treći je dio oštećen vodom i ledom pa će se nastava održavati u prostorijama Industrijske škole i tvornice „Dalmatinka“.[857] O samom tijeku izgradnje nove zgrade Gimnazije splitski dnevni list ne donosi podatke, ali

[853] Isto 55.
[854] Isto 55.
[855] „Zašto je ukinut Srednjoškolski dom u Sinju?“, *Slobodna Dalmacija*, 4. veljače 1960.
[856] „U sinjskoj općini nema dovoljno školskog prostora“, *Slobodna Dalmacija*, 3. kolovoza 1962.
[857] „U Sinju izgorjela zgrada gimnazije“, *Slobodna Dalmacija*, 24. siječnja 1963.

svjedoči da je ona izgrađena već do kraja 1963. godine.[858] Mreža se srednjoškolskih centara tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća povećala prije svega u blizini ušća Cetine, dok je u „gornjem“ toku Cetine stanje ostalo gotovo nepromijenjeno. Ipak, taj je zaključak djelomično i očekivan jer cjelokupno područje omiškog bazena prije šezdesetih godina srednjoškolski centar nije ni imalo, dok je u Sinju, uz veći broj strukovnih škola, postojala i Realna gimnazija. Tijekom je šezdesetih i sedamdesetih godina provedena djelomična reorganizacija srednjoškolskog sustava u gornjem dijelu cetinskog toka pa je krajem prve polovice sedamdesetih godina, uz gimnaziju, postojala i opća srednja škola, kao i škola za kvalificirane radnike[859] u čiji su sastav ušle ranije srednje strukovne škole. Srednjoškolski se sustav cjelokupnog gornjeg dijela cetinskog toka i dalje nalazio isključivo u Sinju, u kojem je proširen i učenički dom. U skladu s promjenama u ustroju srednjeg školstva na višim razinama, sve su srednje škole u gornjem dijelu cetinskog toka tijekom sedamdesetih godina postale sastavnim dijelom Srednjoškolskog centra Sinj, čija je izgradnja također djelomično financirana građanskim samodoprinosom.[860] Srednje je škole sinjskog srednjoškolskog centra 1973. godine pohađalo ukupno 1 117 učenika, koje je podučavalo 55 nastavnika.[861] Ipak, tek je četvrtina djece srednjoškolske dobi krajem prve polovice desetljeća srednju školu doista i pohađala.[862] Većina je djece gornjeg dijela cetinskog toka u tom razdoblju svoje obrazovanje završavala završetkom osnovne škole, što je otežavalo kako industrijalizaciju tako i gospodarski razvoj šireg sinjskog okruženja.

4.1.2 Reorganizacija školskog sustava donjeg dijela cetinskog toka

Osnovnoškolski je sustav u donjem dijelu cetinskog toka početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća bio obilježen sličnim karakteristikama kao i njegov gornji dio. Slijedom toga, i u širem je omiškom području, kao i dijelu sinjske općine nizvodno od Trilja trebalo riješiti probleme održavanja nastave u privatnim zgradama i nemogućnosti većeg broja škola da organiziraju osmogodišnji obrazovni proces. Paralelno s tim, ali i s poboljšanjem prometne komunikacije, trebalo je smanjiti broj učenika koji ne pohađaju nastavu, ali i povećati broj učitelja zaposlenih u osnovnim školama. Za razliku od gornjeg dijela, izgradnja je novih školskih zgrada u donjem dijelu toka Cetine najviše zamaha imala upravo u prvoj polovici šezdesetih godina, kada je nastavljen proces dovršetka gradnje onih škola čija je gradnja

[858] „Na području sinjske općine nove školske zgrade“, *Slobodna Dalmacija*, 10. ožujka 1964.
[859] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 56.
[860] „Izvještaj o stanju ubranih i utrošenih sredstava od mjesnog samodoprinosa za izgradnju školskih objekata na području općine Sinj“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj, Svežanj 315.
[861] Gimnaziju su u tom razdoblju pohađala 472 učenika, Opću srednju školu 264, a Školu za kvalificirane radnike 381 učenik. O tome vidi u *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 56.
[862] Isto 56.

započela tijekom pedesetih godina.[863] Time se trebao riješiti problem održavanja nastavnog procesa u privatnim, neadekvatnim zgradama te osigurati osmogodišnji nastavni proces u većem dijelu osnovnih škola. Na samom je početku šezdesetih godina na teritoriju tadašnje općine Omiš, u koju je spadao najveći dio donjeg dijela cetinskog toka, djelovalo 11 osmogodišnjih osnovnih škola u kojima se ukupno školovalo 4 113 učenika.[864] Uz osmogodišnje je škole, u tom razdoblju postojao i veći broj onih područnih koje nisu organizirale osmogodišnji obrazovni program. Osnovnoškolski je sustav u donjem dijelu cetinskog toka (bez Ugljana, Biskog i dijela Novih Sela) podrazumijevao 6 centralnih osnovnih škola, u čijem je sastavu djelovalo i 16 područnih škola. Centralne su osnovne škole bile one u Omišu, Kučićima, Ostrvici, Kostanju, Šestanovcu i Srijanima. Najveći je broj područnih škola organizirao šestogodišnji nastavni proces, a ako je udaljenost do matične škole bila veća, područna je škola organizirala i osmogodišnji program.[865] Daljnjom izgradnjom i proširenjem školskih zgrada, sredinom je sedamdesetih godina došlo do reorganizacije osnovnoškolske mreže u tadašnjoj omiškoj općini. Centralne su osnovne škole tom prilikom postale škole u Omišu, Dugom Ratu, Kučićima, Kostanju, Šestanovcu, Srijanima i Docu Donjem.[866] U njihovom je sastavu djelovala i 21 područna škola,[867] od kojih je velik broj uslijed depopulacije sela bio suočen s problemom osipanja polaznika i

[863] Tijekom šezdesetih godina trebalo je dovršiti izgradnju školskih zgrada u Šestanovcu, Kostanju, Donjem i Gornjem Docu, Ostrvici, Podgrađu, Novim Selima i Trnbusima. O tome vidi u „Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.; „Zapisnik XXXI sjednice općinskog vijeća NOO Omiš održane dana 20. 6. 1962.“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 30.

[864] „Program za ispitivanje Općine i njezine organizacije (NO Općine Omiš)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 25.

[865] U sklopu centralne osnovne škole u Omišu djelovala je područna škola u Naklicama, a kasnije i ona u Slimenu, dok je osnovna škola u Ostrvici u svom sastavu obuhvaćala i područne škole u Gatima i Zvečanju. Unutar centralne osnovne škole u Kostanju djelovale su i četverogodišnje škole u Seocama i Podgrađu, dok je zbog površinski velikog, raštrkanog područja najveći broj područnih škola imala osnovna škola u Šestanovcu, u čijem su sastavu djelovale osmogodišnja i šestogodišnja škola u Blatu na Cetini, šestogodišnje škole u Slimenu (s vremenom priključena centralnoj osnovnoj školi u Omišu), Katunima (Brdo) i Kreševu (Brdo) te četverogodišnje u Katunima (Polju) i Zadvarju. U sastavu su centralne osnovne škole u Srijanima djelovale osmogodišnje područne škole u Trnbusima i Novim Selima te šestogodišnja škola u Rudinama. O tome vidi u „Izvještaj o uspjehu, stanju i problemima škola na području općine Omiš za 1962./63. školsku godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.; *Odgoj i osnovno obrazovanje u Dalmaciji 1975.: u povodu 30 godina oslobođenja*, 163. – 169.

[866] Osim njih, centralna je osnovna škola organizirana i u Grabovcu, izvan neposrednog cetinskog toka. O tome vidi u: *Zadovoljavanje zajedničkih potreba putem slobodne razmjene rada u Općini Omiš u 1976. godini*, prir. Savez sindikata Hrvatske, Općinsko vijeće Omiš (Omiš: Općinsko vijeće Omiš, 1976.), 12.

[867] U sastavu su centralne osnovne škole „Pjero Perak“ u Omišu djelovale područne škole u Slimenu i Naklicama, dok je u sastavu dugoratske škole „Slavko Kadić“ djelovala i područna škola u Krilu. Osnovna je škola „J. Tomasović“ u Kučićima obuhvaćala i područnu školu u Svinišću, dok je šestanovačka škola „Tade Pejković“ izgubila područnu školu u Slimenu, ali je u njen sastav ušla škola u Kreševu Polju, kao i dvije škole u Žeževici. Osnovna je škola „25. maj“ u Srijanima zadržala sastav područnih škola identičan onom s početka šezdesetih godina, dok je OŠ „26. ožujka“ u Docu Donjem u svom sastavu obuhvaćala područne škole u Gornjem Docu, Rošcima i Smajićima. O tome vidi u: Isto 12.; *Odgoj i osnovno obrazovanje u Dalmaciji 1975.: u povodu 30 godina oslobođenja*, 163. – 169.

neracionalnih razrednih odjeljenja.[868] Osnovne je škole na području donjeg dijela cetinskog toka, bez dijela sinjske općine nizvodno od Trilja, sredinom sedamdesetih godina pohađalo 3 028 učenika,[869]a zbog depopulacije će se velik broj seoskih područnih škola u sljedećem desetljeću ugasiti.

Radovi se na premještanju osnovnih škola iz privatnih zgrada gradnjom njihovih vlastitih prvi put spominju u Šestanovcu, sredinom 1961. godine. Tada su započeli radovi na izgradnji školske zgrade „dugačke 38, a široke 17 metara“[870]. U istoj se godini navode planovi SSRN-a općine Omiš za izgradnju osnovnih škola u spomenutom Šestanovcu, ali i u Novim Selima, Podgrađu, Kostanju, Ostrvici i Omišu.[871]Tako je, uz dovršenje onih škola čija je gradnja započela pedesetih godina, u prvoj polovici šezdesetih započela gradnja i nekih novih škola. Ipak, poslovi dovršetka školskih zgrada nisu u svim mjestima tekli jednakom brzinom. Tako se u Šestanovcu, zbog nedostatka sredstava izgradnja odužila, a djeca su i početkom 1963. godine nastavu pohađala u „jednoj garaži“.[872] Ipak, na kraju te godine, radovi su na šestanovačkoj osnovnoškolskoj zgradi konačno završeni pa je škola nazvana po lokalnom „narodnom heroju“ Tadi Pejkoviću svečano otvorena. U isto je vrijeme otvorena i zgrada osnovne škole u zamosorskom mjestu Dolac Gornji, ali i u Docu Donjem, Trnbusima, Novim Selima, Podgrađu, Kostanju i Čišlima.[873] Problem sličan onom u Šestanovcu ponovio se i u obližnjem Blatu na Cetini, u kojem je tijekom 1964. godine započela izgradnja osnovne škole, ali više od četiri godine poslije „osmogodišnja područna škola održavala se u privatnoj kući, a preseljenjem u nedovršenu školsku zgradu aktualiziran je problem njezinog dovršetka“.[874] Do završetka planirane školske zgrade, učenici su tog mjesta nastavu paralelno pohađali u nedovršenoj školi i privatnoj zgradi. Podaci o izgradnji novih osnovnoškolskih zgrada protežu se sve do kraja sedamdesetih godina, kada se navodi da su „u Omišu i Dugom Ratu niknule dvije nove škole u koje je investirano više od 30 000 000 dinara.[875] Budući da se u prvoj polovici šezdesetih godina nastava u većem broju škola održavala paralelno s njihovom gradnjom, školski je inventar, kao i vanjski izgled uglavnom bio u lošem stanju, a u nekim se

[868] Područne su škole u Naklicama i Rudinama sredinom sedamdesetih godina brojale 10, ona u Zadvarju 11, u Secama 16, a u Slimenu 18 učenika. Tek je nešto bolje stanje bilo u Podgrađu, Katunima (Brdo) i Kreševu (Brdo) gdje je broj učenika jedva prelazio 20. O tome vidi u: Isto 12.
[869] Isto 12.
[870] „Šestanovac: počela izgradnja škole“, *Slobodna Dalmacija*, 24. srpnja 1961.
[871] „Omiš: grade se škole putovi, čatrnje, električne mreže“, *Slobodna Dalmacija*, 7. listopada 1961.
[872] „Šestanovačke brige: škola u garaži“, *Slobodna Dalmacija*, 3. studenog 1962.
[873] „Mijenja se panorama Zamosorja“, *Slobodna Dalmacija*, 7. srpnja 1964.
[874] S. Karaman: „Blato na Cetini: djeca u nedovršenoj školi“, *Slobodna Dalmacija*, 14. studenog 1968.
[875] „Gradovi domaćini MIS-a: Omiš – sprega industrije i turizma“, *Slobodna Dalmacija*, 27. rujna 1979.

školama učiteljski kadar vrlo brzo mijenjao.[876] Ti su se problemi smanjili potpunom izgradnjom školskih zgrada, kao i njihovim naknadnim uređenjem te rješavanjem problema smještaja učitelja. Izgradnja je i uređenje postojećih osnovnih škola, kao što je već napomenuto, nastavljena sve do kraja sedamdesetih godina, kada je, uz reorganizaciju postojeće mreže osnovnih škola, smanjen broj učenika u selima omiškog zaleđa. U drugoj su polovici sedamdesetih godina izgrađene nove škole u Omišu i Dugom Ratu,[877] a broj se učenika koji su krajem desetljeća pohađali osnovne škole u tadašnjoj omiškoj općini povećao na 3 084, od čega je njih 1 148 svakodnevno putovalo do škole.[878]

Osim izgradnje novih školskih zgrada, tijekom sedmog i osmog desetljeća dvadesetog stoljeća u donjem se dijelu cetinskog toka nastojao riješiti problem smještaja učiteljskog kadra, kao i povećanja broja učitelja. U osnovnim je školama omiške općine na početku šezdesetih godina zaposlenje pronašlo 129 učitelja, koji su istovremeno vodili brigu o 4 113 učenika.[879] Slijedom toga, prosječni je učitelj u istom razdoblju poučavao 31 učenika pa se povećanje broja učitelja nametnulo kao jedan od ključnih preduvjeta napretka samog osnovnog obrazovanja. Paralelno s povećanjem broja učitelja, trebao se osigurati prostor za njihovo stanovanje u onom mjestu u kojem su poučavali. Kao i u gornjem dijelu cetinskog toka, i na širem se omiškom području taj problem rješavao izgradnjom učiteljskih stanova ili privremenim smještajem učitelja u zgrade javnih službi. U drugoj se polovici sedamdesetih godina broj učitelja povećao na 183, a kako se u istom razdoblju ponešto smanjio i broj učenika, prosječni je učitelj vodio brigu o 19 učenika.[880] Time se nastava ipak mogla odvijati na znatno racionalnijim osnovama nego što je bio slučaj početkom šezdesetih godina. Za razliku od gornjeg dijela cetinskog toka, problem učitelja koji obavljaju službu bez da posjeduju potrebne kompetencije u omiškoj općini nije bio tako izražen pa u njegovo rješavanje nije bilo potrebno ulagati toliko napora, iako je usavršavanje učitelja, kao i njihovo neprestano prilagođavanje ciljevima jugoslavenskog društvenog uređenja provođeno i na tom području.

---

[876] „Izvještaj o uspjehu, stanju i problemima škola na području općine Omiš za 1962./63. školsku godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

[877] U izgradnju je nove omiške osnovne škole „Pjero Perak“ u drugoj polovici sedamdesetih godina utrošeno 22 485 500 dinara, dok je izgradnja dugoratske osnovne škole „Slavko Kadić“ istovremeno koštala 13 227 000 dinara. O tome vidi u *Zadovoljavanje potreba putem slobodne razmjene rada u Općini Omiš u 1976. godini*, 35.

[878] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine,* prir. SKH Općine Omiš (Omiš: Franjo Kluz, 1982.), 89.

[879] „Program za ispitivanje Općine i njezine organizacije (NO Općine Omiš)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 25.

[880] *Prostorni plan općine Omiš*, prir. Skupština općine Omiš (Split: Urbanistički zavod Dalmacije, 1976.), 38.

Za razliku od „gornjeg“ toka Cetine, već je u prvim godinama novog desetljeća velik zamah srednjeg školstva zabilježen u Omišu. U ožujku je 1961. godine tako Narodni odbor općine Omiš naznačio potrebu osnivanja jedne srednje škole u Omišu jer je tijekom prethodne godine „preko 20 milijuna dinara utrošeno za stipendiranje i povlaštenu vožnju učenika i studenata, a ove godine broj učenika i studenata će se povećati“.[881] Međutim, odluka o definitivnoj gradnji srednjoškolskog centra na ušću Cetine nije donesena niti pred kraj sljedeće godine, kada se dvoji o „isplativosti otvaranja srednjih stručnih škola u Omišu, kad je Split blizu“[882], iako su gradski rukovodioci bili svjesni da školovanje srednjeg stručnog kadra „nije još prilagođeno stvarnim potrebama tog područja“ te da je „školovanje unutar postojećeg Radničkog sveučilišta „Stipe Družić“ nedovoljno“.[883] Pitanje je isplativosti otvaranja srednjoškolskog centra u Omišu prelomljeno tek polovicom 1964. godine, kada je konačno izgrađena zgrada Gimnazije, u kojoj se nastava trebala početi odvijati u jesen iste godine.[884] Da je nastava u predviđenom roku u omiškoj Gimnaziji doista i otpočela, svjedoči podatak da su početkom sljedeće godine njen prvi razred pohađala ukupno 74 učenika.[885] Tako je, uz dotadašnji program u okviru sinjske Realke, sredinom šezdesetih godina i Omiš, kao drugi centar Cetinskog kraja, organizirao gimnazijsko obrazovanje, čime se učenicima iz šireg područja otvorila mogućnost nastavka školovanja uz mnogo manje troškove prijevoza. Srednje je strukovno obrazovanje i dalje ostalo vezano uz tvornice i obrte. O osnivanju se centra za izobrazbu radnika u Dugom Ratu ozbiljno raspravljalo na sjednici Sekretarijata općinskog sindikalnog vijeća krajem 1962. godine.[886] Nešto se ranije pojavila ideja de se upravo u Dugom Ratu, gdje se od ranije organizirala nastava zanatskog smjera, oformi školski centar koji bi u svom djelokrugu imao i Školu učenika u privredi. Presudnu bi ulogu u djelovanju spomenutog centra imala tvornica karbida i cijanimida „Dalmacija“, a na samom početku šezdesetih godina općinski funkcionari zaduženi za školstvo nisu planirali da srednja škola zanatskog smjera bude formirana samo u Dugom Ratu, već i u Omišu.[887]Ipak, u drugoj je polovici desetljeća gimnazijski program ostvaren u Omišu, gdje je novoosnovana škola

---

[881] „Predloženo osnivanje srednje škole“, *Slobodna Dalmacija*, 27. ožujka 1961.

[882] „Problemi omiškog školstva: gdje školovati srednji stručni kadar?“, *Slobodna Dalmacija*, 12. prosinca 1962.; Odluku je o osnivanju Gimnazije Vijeće proizvođača omiške općine donijelo već u travnju 1962. godine, ali nastava je u njoj ipak započela dvije godine kasnije. O tome vidi u „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962.“ HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

[883] „Problemi omiškog školstva: gdje školovati srednji stručni kadar?“, *Slobodna Dalmacija*, 12. prosinca 1962

[884] D. Šerić: „Na jesen gimnazija u Omišu“, *Slobodna Dalmacija*, 25. lipnja 1964.

[885] J. Šmit: „Nove škole – i đački autobusi“, *Slobodna Dalmacija*, 8. veljače 1965.; O tome vidi i u: Gale, 11.

[886] „Zapisnik sa proširene sjednice Sekretarijata općinskog sindikalnog vijeća Omiš održane 5. 11. 1962. godine“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[887] Isto; „Prijedlog društvenog plana NO-a općine Omiš za 1957. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)

nazvana po lokalnoj članici partizanskog pokreta Katji Pavišić – Šperac, dok je u Dugom Ratu ustrojena Škola za kvalificirane radnike „Jozo Marušić“, koja je obrazovala buduće radnike metalske, strojarske, elektrotehničke i tekstilne struke.[888]

Srednje je školstvo sredinom sedamdesetih godina, intervencijom republičkog sekretara za prosvjetu i kulturu Stipe Šuvara, doživjelo reorganizaciju uvođenjem zajedničke programske osnove za sve srednje škole. Slijedom toga, došlo je do udruživanja Gimnazije „Katja Pavišić – Šperac“ u Omišu i Škole za kvalificirane radnike „Jozo Marušić“ u Dugom Ratu, koje su od tada činile jedinstveni Centar usmjerenog obrazovanja Omiš.[889] Time se, pod egidom „nadvladavanja društvenih nejednakosti u obrazovanju“, zapravo odustalo od školovanja kadrova za humanističke i prirodne znanosti te umjetničko područje, a svi su učenici pripremani za budući rad u privrednim organizacijama. Gimnazija je proglašena „elitnom školom“ nedopustivom za egalitarni socijalizam te je njen dotadašnji program i u Omišu, kao i u cijeloj SR Hrvatskoj jednostavno ukinut.[890] Osim toga, budući da su novouspostavljeni SIZ-ovi usmjerenog obrazovanja određivali programe koji će se provoditi u određenom centru usmjerenog obrazovanja, pokušavajući ih uskladiti s promjenjivim potrebama ekonomije, u omiškom su CUO-u gotovo svake godine mijenjani obrazovni programi.[891] Neki su smjerovi ukidani, dok su dodavani drugi, što je dodatno otežavalo njegov rad.[892] U drugoj je polovici sedamdesetih godina nastavu u CUO-a Omiš ukupno pohađalo tek 629 učenika, o kojima je brigu vodilo 28 nastavnika.[893]Čak i ako pretpostavimo da je jedan dio djece srednjoškolskog uzrasta pohađao jednu od splitskih srednjih škola, vjerojatno nećemo moći izbjeći zaključak da je i u donjem dijelu cetinskog toka većina djece svoje obrazovanje okončavala završetkom osnovne škole, dok je srednjoškolsko obrazovanje nastavljao tek manji broj njih. Nakon osnivanja zajedničkog CUO-a nastava se unutar njega

[888] Gale, 61.; *Prostorni plan općine Omiš*, 38.

[889]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 89.

[890] Centar je usmjerenog obrazovanja podrazumijevao obrazovanje u dvije faze. Prva je faza trajala dvije godine, a u njoj su svi učenici, bez obzira na struku, učili identičan općeobrazovni program, dok su se u drugoj fazi oni opredjeljivali za konkretnu struku, dobivajući pritom one predmete karakteristične odabranoj struci, uz zadržavanje predmeta koji su smatrani temeljnima (hrvatski i engleski jezik, matematika, tjelesna i zdravstvena kultura). O tome vidi u: Gale, 62.

[891] Iz razgovora s Vinkom Galom, tadašnjim profesorom hrvatskog jezika u omiškom Centru usmjerenog obrazovanja doznajemo da su se obrazovni smjerovi u istom Centru svake godine mijenjali u skladu sa zahtjevima općinske privrede pa su naknadno uvedena nova obrazovna usmjerenja. Gale priznaje da je česta promjena obrazovnih smjerova otežavala rad profesora, kao i djelovanje Centra, čija je zgrada nadograđena krajem osamdesetih godina, kada je obrazovanje zanatskih obrazovnih usmjerenja iz Dugog Rata prebačeno u Omiš.

[892] Dotadašnjim je usmjerenjima strojarske, metalske i kemijske struke s vremenom dodano i usmjerenje za osnovne financijske poslove, kao i za izobrazbu radnika ugostiteljsko – turističke, a kasnije i ekonomske struke. Istovremeno je ukinuto odjeljenje tekstilne struke, koje se šezdesetih godina poučavalo u Školi za kvalificirane radnike „Jozo Marušić“. O tome vidi u: Isto 63.

[893]*Prostorni plan općine Omiš*, 38.

odvijala na dvije lokacije. Jedan se dio učenika obrazovao u zgradi bivše Gimnazije, dok je drugi dio školu pohađao u Dugom Ratu, u bivšoj školi za kvalificirane radnike. Ovakvo je stanje stvari u srednjem školstvu donjeg dijela cetinskog toka, uz blaga odstupanja, potrajalo sve do kraja postojanja jugoslavenske države.

4.1.3 Prometna infrastruktura gornjeg dijela cetinskog toka

Tijekom je šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća na prostoru gornjeg dijela cetinskog toka nastavljen poslijeratni razvoj prometnih komunikacija, koji je tijekom pedesetih godina i na tom prostoru doživio stagnaciju. Izgradnja se prometnica u razdoblju sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća na tom području može promatrati kroz tri segmenta: asfaltiranje postojećih i potpuna izgradnja novih prometnica te spajanje manjih mjesta na važnije cestovne komunikacije. Prve informacije o izgradnji prometnica pojavljuju se u drugoj polovici 1962. godine na širem sinjskom području. U vezi s problemima prilikom plasmana poljoprivrednih proizvoda iz pripoljskih sela sinjskog kraja u Split i Sinj, navodi se plan ukidanja željezničke pruge Sinj – Split, popularne „rere“, koja bi trebala biti demontirana do početka listopada te do početka sljedeće godine zamijenjena cestovnom linijom.[894] Demontažu je željezničke linije, koja se odlikovala kroničnom sporošću, pratilo uvođenje autobusne linije na novoizgrađenoj cesti između Splita i Sinja,[895] za što je sinjsko komunalno poduzeće „Autoprevoz“ početkom sljedeće godine „nabavilo 4 nova FAP autobusa, ukupne vrijednosti 64 milijuna dinara“.[896]Demontažom spomenute pruge, koja je konačno provedena 30. rujna 1962. godine,[897] u gornjem je dijelu cetinskog toka upravo cestovni promet ostao jedini preživjeli prometni segment. Kroz gornji su dio cetinskog porječja u tom razdoblju prolazile dvije cestovne komunikacije I reda. To su bile ceste broj 8C Tušilović – Plitvice – Udbina – Gračac – Ervenik – Knin – Sinj – Split i cesta broj 9, koja se protezala od granice s Mađarskom, preko Virovitice, Grubišnog Polja, Okučana, Bosanske Gradiške, Banja Luke, Jajca, Bugojna, Livna, Kamenskog i Trilja do Sinja.[898] U gornjem je dijelu cetinskog područja već tijekom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća započela modernizacija pojedinih etapa ovih cestovnih pravaca, a kako je bila riječ o cestama I reda, njihova je modernizacija već u tom razdoblju pretpostavljala asfaltiranje, ali i eksproprijaciju dotad privatnih zemljišnih posjeda preko kojih je pojedina dionica trase trebala prolaziti, a u svrhu „općeg interesa“. Sinj

[894] „Tisuće vagona stočne hrane potrebno je u Cetinjskoj dolini“, *Slobodna Dalmacija*, 23. kolovoza 1962.
[895] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 60.
[896] „Sinj: moderni autobusi za međugradski saobraćaj“, *Slobodna Dalmacija*, 17. veljače 1964.
[897] Frano Librenjak, „100 godina „Sinjske rere“, *Cetinska vrila* 1 (2003), 18.
[898] „Materijali o izgradnji i rekonstrukciji cestovnih pravaca i mostova te supstituciji nerentabilnih brodskih veza i željezničkih pruga za razdoblje 1966. – 1971.“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 400.

je time, kao najveće naselje cijelog Cetinskog kraja, cestama najvišeg ranga bio vrlo dobro prometno povezan s onodobnim najvećim gradovima u zemlji, a kako su se navedene prometne komunikacije protezale i do Vrlike i Trilja, najveći je dio gornjeg dijela cetinskog područja u tom razdoblju riješio problem prometne izoliranosti.

Prva važnija cestovna linija čija se gradnja spominje tijekom šezdesetih godina jest cesta Sinj – Vrlika, kao dio prometnog pravca 8C, čija je gradnja započela sredinom 1962. godine, a na kojoj će „Vrličani graditi 1.5 kilometara, koji bi trebali biti gotovi do listopada iste godine, a ostatak će graditi Sinjani“.[899] Izgradnja je ceste završena u drugoj polovici 1964. godine,[900] od kada su Sinj s Vrlikom spajale dvije prometnice: stara, izgrađena tijekom pedesetih godina, a koja je prolazila s desne i novoizgrađena, s lijeve strane Peručkog jezera. Tri godine potom navedena je dionica asfaltirana do Potravlja, a tijekom 1968. asfalt je trebao doprijeti i do Sinja.[901] Međutim, asfaltiranje se spomenute dionice ponešto otegnulo pa je završeno tek početkom sedamdesetih godina. U zadnje dvije godine sedmog desetljeća dvadesetog stoljeća planirano je i asfaltiranje 14 kilometara duge dionice Sinj – Karakašica – Peruča te popravak dionice koja je Peruču spajala s Vrlikom,[902] čime je Vrlika trebala biti još bolje spojena sa Sinjom, a mjesta su uokolo Peruče time trebala riješiti problem prometne izoliranosti, koja je u brojnim selima vrličkog kraja početkom šezdesetih godina bila prilično izražena.[903] Spomenuta je cesta tijekom sedamdesetih godina ponovno rekonstruirana, a u svrhu izgradnje trase Sinj – Karakašica – Peruča izvršena je eksproprijacija zemljišta koje je ranije bilo u vlasništvu 293 privatna posjednika iz Karakašice, Sinja, Suhača, Jasenskog, Glavica, Čitluka, Hrvaca, Satrića i Potravlja.[904] Za modernizaciju je ovog pravca bila zainteresirana i HE „Peruča“, koja je u svrhu njene izgradnje do kraja 1970. godine dostavila iznos od 1 500 000 dinara,[905] a vrijednost je radova na dionici od Karakašice, preko Hrvaca do Peruče u istom razdoblju procijenjena na nešto manje od 7 500 000 novih

[899] „Sjevernom stranom Peručkog jezera gradi se put Vrlika – Sinj“, *Slobodna Dalmacija*, 24. srpnja 1962.
[900] „Dovršava se izgradnja nove ceste Sinj – Vrlika“, *Slobodna Dalmacija*, 1. kolovoza 1964.
[901] „Dovršena cesta Vrlika – Hrvace“, *Slobodna Dalmacija*, 25. studenog 1967.
[902] „Počinje asfaltiranje ceste Sinj – Peruča“, *Slobodna Dalmacija*, 28. svibnja 1968.
[903] U tom razdoblju „osim glavne ceste Sinj – Knin, sve ostale ceste teže su prohodne, a sela su od općinskih mjesta udaljena 3 – 25 km“. O tome vidi u „Izvještaj o zdravstvenom stanju naroda na području općine Vrlika u razdoblju od oktobra 1959. do aprila 1962. godine / saobraćajne veze“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.
[904] „Rješenje o utvrđenju općeg interesa za eksproprijaciju u svrhu rekonstrukcije i izgradnje ceste Sinj – Vrlika, dionice Sinj – Peruča (lipanj 1970.)“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 39.
[905] „Podnošenje prijedloga za eksproprijaciju nekretnina u svrhu izgradnje ceste Sinj – Peruča (4. 11. 1970.)“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 44.

dinara.[906]Završetkom se cestovnog pravca Sinj – Vrlika, polovicom sedamdesetih godina pristupilo gradnji vrličke zaobilaznice,[907] kako bi se trasa ceste mogla nastaviti dalje prema Kninu.

Za područje „gornjeg“ toka Cetine značajna je i cesta Brnaze – Trilj, koja je bila samo dio trase Brnaze – Aržano i cestovnog pravca broj 9. Ona se istovremeno u Brnazama spajala s pravcem Sinj – Split, a time i s cestom I reda broj 8C.[908] Izgradnja je navedene dionice započela potkraj 1966. godine, a za njen je nastavak do Aržana tadašnja SR Hrvatska izdvojila 90 000 000 starih dinara.[909] Cesta se od Mostara trebala nastaviti prema Sarajevu, a na sinjskom je području izgrađivana u etapama. Za vrijeme radova dionice Brnaze – Trilj bilježena su česta preusmjeravanja prometa na postojeću trasu koja je Trilj spajala sa Sinjom sa sjeverne strane Sinjskog polja. Najveći je dio dionice sa sjeverne strane Polja asfaltiran do jeseni 1967. godine, nakon čega je započeto moderniziranje ceste od Trilja prema Grabu i Rudi,[910]koja je konačno asfaltom presvučena početkom sedamdesetih godina. Nakon toga, preostalo je završiti spomenutu dionicu Brnaze –Trilj, kako bi Trilj sa Sinjom dobio dvije moderne prometnice. Njeno je asfaltiranje završeno tijekom sljedeće godine.[911] Usporedno s tim, započela je i gradnja dionice Trilj – Jabuka, druge etape ceste Brnaze – Trilj – Aržano, koja je završena do kraja 1968. godine.[912] Prilikom gradnje dionice od Vedrina i Trilja do granice s BiH u Kamenskom provedena je eksproprijacija dotadašnjih privatnih posjeda u korist tadašnje sinjske općine, a radove je na ovoj dionici provodilo splitsko Poduzeće za ceste.[913] Tijekom sedamdesetih godina poduzeta je i modernizacija ceste Han – Trilj, koja je

---

[906] „Ugovor i troškovnik za rekonstrukciju ceste I reda br. 8 Sinj – Knin: dionice Karakašica – Hrvace, Hrvace – Peruča“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 44.

[907] „Eksproprijacija zaobilaznice u svrhu izgradnje dionice Vrlika – Knin, ceste Split – Zagreb“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 15., 16.

[908] Početna je trasa zamišljena tako da se proteže od Kukuzovca prema Turjacima, ali je naknadnom intervencijom mjerodavnih ona preusmjerena na Brnaze, što je povećalo troškove gradnje, ali i spriječilo prometnu izoliranost Brnaza. O tome vidi više u: „Obrazloženje aproksimativnog iznosa naknade, koji bi se imao isplatiti vlasnicima zahvaćenog zemljišta prigodom izgradnje ceste Split – Livno i to dionice Brnaze – Turjaci“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 36.

[909] „Počeli radovi na modernizaciji saobraćajnice Brnaze – Trilj – Aržano“,*Slobodna Dalmacija*, 5. studenog 1966.

[910] „Ove jeseni asfaltnom saobraćajnicom od Sinja do Trilja“, *Slobodna Dalmacija*, 30. lipnja 1967. O tome vidi i u „Eksproprijacija u K.O. Vedrine, Grab i Ruda radi izgradnje ceste Jabuka – Ruda“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 7.

[911] „Zbog vremenskih neprilika obustavljeni radovi na dionici Brnaze – Turjaci“, *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1968.

[912] „Materijali o izgradnji i rekonstrukciji cestovnih pravaca i mostova te supstituciji nerentabilnih brodskih veza i željezničkih pruga za razdoblje 1966. – 1971.“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 400.

[913]Eksproprijacija je provedena 1969. godine, ali zbog manjkavosti u samom provođenju, imovinsko – pravne su se trzavice nastavile i tijekom prve polovice sedamdesetih godina jer jednom dijelu dotadašnjih vlasnika nije isplaćena naknada za eksproprirano zemljište, a istovremeno im je država nastavila naplaćivati porez na zemljište koje više realno nisu mogli obrađivati. Problemi su oko provođenja eksproprijacije pratili i izgradnju

tijekom 1976. godine proglašena prioritetnom i važnom za modernizaciju kompletne ceste uz lijevo zaobalje rijeke Cetine,[914] a na samom je kraju desetljeća započela modernizacija pravca od Trilja prema Ugljanama, koja će potrajati i tijekom osamdesetih godina.

Osim etapa značajnijih prometnih pravaca, u gornjem su dijelu cetinskog područja tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina poduzimani i radovi na uređenju i izgradnji cestovnih pravaca srednjeg i lokalnog karaktera. Tim su područjem prolazile tri ceste II reda: Sinj – Muć, Sinj – Obrovac – Vaganj – Livno i Trilj – Cista – Lovreć; i više cestovnih pravaca III reda, od kojih su najvažniji pravci Obrovac – Bitelić – Ježević – Vrlika, Vrlika – Maovice, Obrovac – Otok – Grab, Kraj – Vojnić – Košute i Ugljane – Nova Sela.[915] U radovima su takve vrste uglavnom sudjelovali sami građani putem obaveznih radnih nadnica ili samodoprinosa. Početkom se šezdesetih godina, tako, na vrličkom području obnavljalo 7 lokalnih cestovnih pravaca, a Fond je za ceste samo tijekom 1962. godine u uređenje cestovnih pravaca tog ranga izdvojio 17 000 000 dinara.[916] Najvažniji je cestovni pravac III reda, nakon izgradnje umjetnog jezera „Peruča“ postao pravac Hrvace – Panj – Bitelić – Vrlika. Osim njega, početkom se sedmog desetljeća prošlog stoljeća uređivao i odvojak Butige – Ercegovci – Bisko.[917] Samodoprinosom su se istakli stanovnici Trilja, doseljeni iz podkamešničkih sela, koji su izgradili put od svojih kuća na lijevoj strani Cetine do glavne ceste, početkom 1971. godine.[918] Sedamdesetih su godina, modernizacijom cestovnih pravaca I reda, na važnosti dobili i cestovni priključci s ceste Sinj – Vrlika prema Maljkovu i Otišiću s jedne te Biteliću s druge strane.[919] Početkom je sedamdesetih godina tek manji dio cestovnih pravaca II i III reda bio prekriven asfaltom,[920] a njihova je modernizacija sve do polovice tog desetljeća pretpostavljala proširenje makadama i nasipanje postojećih rupa. Ipak, asfaltiranje je postalo ključni segment modernizacije prometnih pravaca srednje i lokalne važnosti već početkom druge polovice sedamdesetih godina. Krajem se tog desetljeća stoga navodi da se

---

dionice istog pravca od Brnaza do Vedrina. O tome vidi u: „Rješenje problema nastalih eksproprijacijom u svrhu izgradnje ceste Split – Livno, dionice Vedrine – Kamensko (19. 2. 1972.)“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 44.; „Informacija o stanju rješavanja imovinsko – pravnih odnosa vezanih uz izgradnju društvenih objekata / cesta Brnaze – Vedrine“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 44

[914] „Sjednica Skupštine SIZ-a za ceste u Sinju: raspoređena sredstva za ceste i ulice“, *Slobodna Dalmacija*, 8. travnja 1976. O tome vidi i u „U svrhu izgradnje i rekonstrukcije ceste Han – Gala eksproprirane nekretnine u privatnom vlasništvu“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 6.

[915] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 61.

[916] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[917] Isto.

[918] „Zabilježeno u Trilju: vrijedni doseljenici“, *Slobodna Dalmacija*, 4. veljače 1971.

[919] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 134.

[920] U tom je razdoblju asfaltiran potez Sinj – Obrovac, kao dio ceste II reda Sinj – Obrovac – Vaganj – Livno, kao i dionica Trilj – Ruda, kao segment cestovnog pravca III reda Obrovac – Otok – Grab. O tome vidi u: Isto 62.

na području sinjske općine „na prste jedne ruke mogu nabrojati sela u kojima lokalna cesta nije prekrivena asfaltom“,[921] što svjedoči da je posao izgradnje i modernizacije prometnica na tom prostoru u dobroj mjeri bio dovršen. Ipak, modernizacija će se postojećih cestovnih pravaca srednje važnosti, kao i onih lokalnog karaktera nastaviti i u sljedećem desetljeću.

4.1.4 Nastavak uređenja prometnica u „donjem“ cetinskom porječju

Jedan je od važnijih segmenata infrastrukturne modernizacije i preduvjeta gospodarskog razvoja donjeg dijela cetinskog toka tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća zasigurno bilo uređenje postojećih i gradnja novih prometnica. Prometna je povezanost mjesta unutar cetinskog toka, kao i njihova komunikacija s većim industrijskim centrima u okruženju u tom razdoblju bila nužna kako bi taj prostor mogao gospodarski napredovati. Osim toga, i donji je dio cetinskog toka nerijetko bio prostor preko kojeg su prolazili važniji cestovni pravci koji su spajali gradove koji s njim izravno i nisu imali prevelike veze. Takve su komunikacije, poput Jadranske magistrale, ipak odigrale prilično važnu ulogu u dokidanju prometne izoliranosti zagorskog dijela donjeg cetinskog toka. Iako je neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata poslovima obnove porušenih prometnica posvećeno dosta energije, taj je proces tijekom pedesetih godina doživio stagnaciju. Osim gradnje pristupnih putova između pojedinih zaselaka, kao i izlaza sela i zaselaka na glavnu cestu,[922] u šestom desetljeću prošlog stoljeća u Cetinskom kraju nije izgrađen niti jedan važniji prometni pravac. Unapređenje je prometne komunikacije bio projekt koji se nastavio razvijati paralelno s povećanjem industrijalizacije prostora, početkom šezdesetih godina. U sljedećih dvadeset godina, kao i u gornjem dijelu cetinskog toka, i u onom donjem možemo pratiti tri segmenta tog procesa: gradnju novih prometnica, uređenje, a ponekad i asfaltiranje cestovnih komunikacija koje su izgrađene ranije i gradnju pristupnih putova pojedinih sela i zaselaka na glavnu cestu.

Najvažnija prometnica izgrađena u razdoblju kojim se bavi ovo poglavlje zasigurno je Jadranska magistrala, koja je krajem svibnja 1965. godine svečano puštena u promet. Iako je ova cesta svojim malim dijelom prolazila kroz teritorij Cetinskog kraja, ona je odigrala veliku

[921] „U sinjskoj općini poslije elektrifikacije i asfaltiranja prometnica: na redu su – vodovodi“, *Slobodna Dalmacija*, 26. travnja 1979.

[922] U drugoj se polovici pedesetih godina, sredstvima putnog fonda „održavaju putovi u Novim Selima, Blatu, Katunima, Zadvarju, a Slimenjani su sami izgradili 800 metara puta do Dubaca.“ Popravak je seoskih putova glavna preokupacija lokalnih vlasti i u Gatima, Šestanovcu te Zvečanju. O tome vidi u „Referat za godišnju općinsku konferenciju SSRN Omiš 1959. godine“ HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno); „Izvještaj o radu organizacije SSRN U Gatima za 1957. godinu“, „Zapisnik sa sastanka godišnje konferencije SSRN Šestanovac (4. 1. 1959.)“, „Izvještaj o radu osnovne organizacije SSRN Kostanje“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Seoske organizacije SSRN)

ulogu u privrednom, a prije svega turističkom razvoju grada na cetinskom ušću, približivši istodobno i poljoprivredna mjesta omiškog zaleđa velikim gradovima uz more. Unatoč izgradnji moderne prometnice, mjesta su omiškog zaleđa polovicom šezdesetih godina bila prilično izolirana. Makadamskim je prometnicama svakodnevno prometovao nedovoljan broj autobusa pa se osjećala potreba za povećanjem linija koje bi ta mjesta povezala s gradskim središtima, a čime bi se, između ostalog, olakšao plasman njihovih poljoprivrednih proizvoda, ali i odlasci radnika na posao u tvornice i turista na odmor. Zbog toga je trebalo poduzeti modernizaciju postojećih komunikacija pa je glavni cilj razvoja cestovne mreže cijelog Cetinskog kraja tijekom šezdesetih godina bila „izgradnja i modernizacija saobraćajnica prema unutrašnjosti zemlje te lokalnih saobraćajnica“ i njihovo povezivanje s prometnicama koje vode prema unutrašnjosti zemlje i prema Jadranskoj magistrali.[923] Modernizacija je prometnica tijekom šezdesetih pa i u prvoj polovici sedamdesetih godina prije nego njihovo asfaltiranje, pretpostavljala proširenje nedovoljno širokih trasa, kao i nasipanje brojnih rupa nastalih uslijed nedovoljno kvalitetnog održavanja. Presvlačenje je proširenih prometnih komunikacija nižeg i srednjeg značaja asfaltom u prvi plan došlo tek u drugoj polovici sedamdesetih, da bi se intenziviralo tijekom osamdesetih godina. To nipošto ne znači da asfaltiranja pojedinih više ili manje značajnih prometnih pravaca nije bilo i u ranijem razdoblju, ali ono je prije početka druge polovice sedamdesetih godina i u donjem dijelu cetinskog toka ipak bilo više iznimka nego pravilo. U svrhu je uređenja lokalnih prometnica namijenjenih „lakšem prijevozu radnika i razvoju nedovoljno razvijenih područja“, omiška općina samo tijekom 1962. godine planirala utrošiti 108 000 000 dinara,[924] a prometnice su se u velikoj mjeri uređivale i građanskim samodoprinosom. Iste je godine novoosnovani fond za ceste omiške općine uložio 1 000 000 dinara u dovršetak ranije započete dionice ceste Slime – Dupci.[925] Početkom je 1966. godine, u pravcu modernizacije prometne infrastrukture, ali i u turističke svrhe započeto prikupljanje sredstava za rekonstrukciju 12 kilometara duge ceste Šestanovac – Dupci, čime se Šestanovac trebao spojiti na Jadransku magistralu, ali i tzv. Bosansku transverzalu, koja ga je trebala preko Dubaca spojiti s Imotskim i Mostarom.[926] Sličan je status imala i dionica Zakučac – Gata, koja je modernizirana u prvoj polovici 1968.

[923] „Problemi saobraćaja sa stanovišta turizma: cestovni saobraćaj“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 393.
[924] „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.
[925] „Zapisnik XXXI sjednice općinskog vijeća NOO Omiš (20. 6. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 30.
[926] „Omiš: vodopad Gubavice bliži turistima i izletnicima“, *Slobodna Dalmacija*, 24. siječnja 1966.

godine,[927] i tako na kvalitetniji način spojila hidroelektranu, ali i sam Omiš s njegovim zaleđem. Tek se nakon toga počelo razmišljati o uređenju dionice Gata – Srinjine, ali i Gata – Čišla – Šestanovac, čime bi Omiš bio spojen s većinom mjesta koja mu gravitiraju. Tijekom 1968. godine uređena je dionica Gata – Ostrvica, a za sljedeću je godinu planiran nastavak radova prema Šestanovcu s jedne i Srinjinama s druge strane.[928] U modernizaciju i izgradnju prometnica u Zagori omiška je općina u tom razdoblju izdvojila 2 700 000 dinara, a nakon modernizacije ceste kroz Srednja Poljica i one od Šestanovca do Dubaca, planiran je nastavak radova od Ostrvice prema Blatu na Cetini, Trnbusima i Srijanima,[929] čime je modernijim cestama trebalo biti obuhvaćeno i Zamosorje.

U prvoj je polovici sedamdesetih godina asfaltirano 6 kilometara ceste III reda Zadvarje – Omiš,[930] koja vodi preko Kraljevca, a u istom je razdoblju planirano produljenje navedene ceste prema Slimenu, kao i asfaltiranje dionice Blato na Cetini – Šestanovac,[931] koje, pak, zbog nedostatka novčanih sredstava do kraja sedamdesetih godina nije provedeno.[932]Istodobno je izvršena rekonstrukcija postojeće ceste II reda Tugare - Blato na Cetini – Prančevići. Taj je pravac na važnosti dobio izgradnjom brane „Prančevići“,[933] a za temeljitu će rekonstrukciju i asfaltiranje i on morati pričekati osamdesete godine. Krajem je sedamdesetih godina, konkretno 1978. godine, započeo i projekt rekonstrukcije cestovnog pravca Trilj – Ugljane, koji je bio tek jedna dionica važne komunikacije Knin – Sinj – Trilj – Imotski – Mostar.[934] Taj je pravac bio jedan od važnijih koji je krajem sedamdesetih godina doticao Cetinski kraj, a služio je u rasterećenju Jadranske magistrale prilikom spajanja Dalmatinske zagore s Bosnom i Hercegovinom. Pred sam kraj sedamdesetih godina planirano je dovršenje 30 kilometara duge ceste Tugare – Blato na Cetini – Prančevići, u što je uloženo 7 500 000 dinara.[935] Time je asfalt do kraja desetljeća trebao povezati Omiš sa Zamosorjem,

---

[927] „Asfaltiranje ceste Zakučac – Gata“, *Slobodna Dalmacija*, 28. svibnja 1968.
[928] „Rekonstrukcija ceste Srinjine – Gata – Šestanovac: učešćem stanovništva ubrzat će se radovi“, *Slobodna Dalmacija*, 23. kolovoza 1968.
[929] „U omiškoj općini: ceste teku Zagorom“, *Slobodna Dalmacija*, 4. ožujka 1969.
[930] U kategorizaciji su prometnih pravaca tijekom sedamdesetih godina cestama I reda označene komunikacije od šireg državnog značaja. S donjim je dijelom cetinskog toka izravno povezana tek jedna takva cesta – Jadranska magistrala. Cestama su II reda označene prometne komunikacije srednjeg značaja, a donjim su dijelom cetinskog toka prolazile dionice takvih pravaca: Vrulja – Šestanovac – Cista, kao i Žrnovnica – Gata – Blato na Cetini – Šestanovac – Vrgorac. Cesta je II reda bila i komunikacija Omiš – Gata. Istovremeno su ceste III reda bile komunikacije lokalnog, općinskog značaja, kao što su pravci Omiš – Zadvarje, Smolonje – Podgrađe, Kotlenice – Trnbusi, Dicmo – Blato na Cetini. O tome vidi u *Prostorni plan općine Omiš*, 41.
[931] „Asfaltira se dio ceste Zadvarje – Omiš“, *Slobodna Dalmacija*, 24. svibnja 1974.
[932]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 89.
[933] Isto
[934] „Utvrđeno postojanje općeg interesa na temelju rješenja Skupštine Općine Sinj / Trilj – Cista Provo: I dionica – Trilj – Ugljane“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 26, 5, 4.
[935] „Gradovi domaćini MIS-a: Omiš – sprega industrije i turizma“, *Slobodna Dalmacija*, 27. rujna 1979.

što se ipak pokazalo pomalo preambicioznim planom. Do kraja je sedamdesetih godina, osim naširoko značajne Jadranske magistrale, asfaltom presvučena tek dionica Vrulja – Šestanovac, kao i dio komunikacije Omiš – Gata – Blato na Cetini, na kojoj je asfalt iz pravca Gata, dosegao odvojak koji je s glavne ceste u Zvečanju, vodio prema Smolonju.[936] Asfaltiranje će preostalih cestovnih pravaca donjeg dijela cetinskog kraja biti glavno obilježje njihove modernizacije tijekom osamdesetih godina. Za osamdesete je godine ostavljen i dovršetak modernizacije cestovnog pravca Omiš – Radmanove Mlinice, dok ambiciozno najavljivana omiška zaobilaznica svjetlo dana nije ugledala sve do današnjih dana.

U treći navedeni segment na koji smo podijelili cjelokupnu izgradnju prometnica tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina spada izgradnja puta, kojim su se stanovnici zaseoka Tvrdići u Gatima, početkom 1965. godine, o vlastitom trošku, spojili na glavnu cestu, koja spaja Gata s Omišem i susjednim mjestima.[937] Razumije se da prometnice koje smo smjestili u ovu skupinu, u trenutku izgradnje uglavnom nisu bile asfaltirane jer manja skupina ljudi u to vrijeme nije mogla osigurati novčana sredstva potrebna za asfaltiranje novoizgrađene ceste. Za izgradnju cesta do zaselaka u raznim mjestima omiške općine, u drugoj je polovici šezdesetih godina investirano 2 milijuna dinara,[938] ali te su radove uglavnom na svojim leđima ponijeli sami građani samodoprinosom. Samodoprinosom su se istakli i stanovnici Dugog Rata, koji su u drugoj polovici sedamdesetih godina probili zaobilazni put do osnovne škole na Oriju i rekonstruirali postojeći put kroz naselje.[939] Krajem je sedamdesetih godina u omiškoj općini, na koju je otpadao najveći dio donjeg cetinskog toka postojalo sedamdesetak kilometara lokalnih, kao i 250 kilometara nekategoriziranih seoskih putova. Tijekom osmog desetljeća dvadesetog stoljeća, prema navodima općinske konferencije SKH-a, najviše su energije u uređenje takvih putova uložili stanovnici Gata, Kostanja, Podgrađa, Svinišća, Podašpilja, Srijana, Doca Donjeg, Zadvarja i Slimena. Oni su u tom razdoblju uredili oko 20 kilometara seoskih putova, a asfaltirali preko 50 kilometara.[940] Budući da je konkretnih radova na uređenju takvih pravaca bilo jako puno, na ovom mjestu nije moguće niti potrebno spominjati svaki od njih. Uređenje je lokalnih pristupnih putova bio preduvjet pristupanja na glavne prometne komunikacije, što je u razdoblju u kojem će sve više stanovnika postati vlasnici osobnog automobila bilo neophodno za svekoliki napredak lokalnih zajednica.

---

[936] *Prostorni plan općine Omiš*, 41.
[937] „Gata: kamen po kamen – put“, *Slobodna Dalmacija*, 3. ožujka 1965.
[938] „U omiškoj općini: ceste teku Zagorom“, *Slobodna Dalmacija*, 4. ožujka 1969.
[939] „Inicijative Dugoraćana“, *Slobodna Dalmacija*, 17. ožujka 1976.
[940] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 89.

4.1.5 Hidroelektrana „Kraljevac“ – sve manji značaj

Osim novoizgrađenih hidroenergetskih postrojenja, o kojima će, pak, nešto više riječi biti rečeno u sljedećim poglavljima, proizvodnju je električne energije u sedmom i osmom desetljeću prošlog stoljeća nastavila i najstarija hidrocentrala na Cetini – „Kraljevac“. Početkom je šezdesetih godina unutar nje obavljen popravak postrojenja, ukupne vrijednosti 53 000 000 dinara, nakon kojeg je elektrana (prije puštanja u pogon HE „Split“) ostvarivala 65% godišnje proizvodnje električne energije Dalmacije, smanjivši pritom cijenu na 0.33 dinara za kilovatsat.[941] U šezdesete je godine prošlog stoljeća ovo elektroenergetsko postrojenje ušlo zapošljavajući 74 radnika,[942] čija je zdravstvena zaštita u tom razdoblju ugrožena zbog ukidanja zdravstvene stanice u Zadvarju i njenog priključenja istoj u nekoliko kilometara udaljenom Šestanovcu.[943] Zahvaljujući električnoj energiji proizvedenoj unutar te hidroelektrane, u prvoj je polovici šezdesetih godina izgrađen dalekovod koji je struju iz Kraljevca prenosio do Makarske, a u istom je razdoblju, u cilju poboljšanja poslovanja, planirana integracija HE „Kraljevac“ i HE „Zakučac“ (tada još nosila ime „Split“), što je bio prilično čest onodobni poslovni potez i nije se odnosio samo na poslovanje hidroelektrana. Hidroelektrana je „Kraljevac“ 1962. godine proslavila jubilarnih 50 godina rada, tijekom kojih je dosegla proizvodnju od gotovo pola milijarde kWh električne energije, ostavši „najjeftinijom i najekonomičnijom u zemlji“.[944]

Značaj joj je, ipak, opadao izgradnjom ostalih hidroenergetskih postrojenja na Cetini, a prije svih one u Zakučcu, koja je u pogon svečano puštena 1962. godine. Iste je godine u društvenom planu općine Omiš predviđeno smanjenje obujma proizvodnje u „Kraljevcu“ za čak 60%,[945] pa je nedugo potom kapacitet njezine godišnje proizvodnje električne energije smanjen na 150 000 kWh,[946] a instalirana je snaga od 84 MWA šezdesetih godina smanjena

---

[941] „Kolektiv HE „Kraljevac“ u ovoj godini proizvest će pola milijarde kilovatsati električne energije“, *Slobodna Dalmacija*, 20. lipnja 1960.; *Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 32. Rekordnu je proizvodnju ova hidroelektrana dosegla 1960. godine, kada je proizvela 471 559 600 kWh električne energije. O tome vidi u „Zapisnik II svečane sjednice Općinske skupštine Omiša (28. 11. 1963.) / referat: HE „Kraljevac“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

[942] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno); Dvije je godine poslije broj radnika porastao na 80. O tome vidi u: *Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 2.

[943] „Izvještaj Izvršnog odbora sindikalne podružnice HE „Kraljevac“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[944] „Zlatni jubilej hidroelektrane „Kraljevac“ (1912. – 1962.)“, *Slobodna Dalmacija*, 13. travnja 1962.

[945] „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29., „Zapisnik II svečane sjednice Općinske skupštine Omiša (28. 11. 1963.) / referat: HE „Kraljevac“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

[946] *Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 11., 25.

na 68 MWA.[947] Stoga se niti u izvještaju o poslovanju radnih organizacija industrije i rudarstva iz 1965. godine ova hidroelektrana ne navodi kao samostalna organizacija, već kao pridružena članica „Hidroelektrana na Cetini“.[948] Od tada je najstarija hidroelektrana izgrađena u cetinskom toku, koja je novi godišnji kapacitet proizvodnje zadržala sve do kraja osamdesetih godina, prilagođavala svoj rad potrebama mnogo većeg postrojenja koje je izgrađeno u neposrednoj blizini cetinskog ušća, a sedamdesetih je godina poslovanje nastavila udružena s HE „Zakučac“ u jedinstvenu radnu organizaciju „Elektroprivreda Dalmacije“.[949] Slijedom toga „Kraljevac“ je svoje turbine palio tek povremeno, u mjesecima kad je potreba gospodarskih jedinica i kućanstava bila tolika da ju sama hidroelektrana „Split“ („Zakučac“) nije mogla zadovoljiti. Nakon izgradnje druge faze hidroelektrane „Zakučac“, koja je dovršena 1980. godine, stara je hidroelektrana kod Zadvarja faktično prestala s proizvodnjom. Spomenuta je hidroelektrana djelomično rekonstruirana u prvoj polovici 1987. godine, kada je ujedno slavila sedamdeset i petu obljetnicu rada. Osamdesetih je godina „Kraljevac“ radio tek tri mjeseca godišnje, i dalje koristeći vodu koju nije mogla prihvatiti hidroelektrana u Zakučcu. U tom je razdoblju zapošljavala 41 radnika, ali je proizvodila preskupu struju,[950] pa se i njena rentabilnost počela dovoditi u pitanje. Do kraja postojanja jugoslavenske države ona, stoga, više nije bila gotovo nikakav faktor u gospodarskom razvoju šireg okruženja.

4.1.6 Nastavak rada akumulacije i hidroelektrane „Peruča“

Druga je hidroelektrana izgrađena u cetinskom slivu, „Peruča“, u pogon puštena krajem 1960. godine, nakon što je gradnja brane, akumulacijskog jezera i zgrade same elektrane te montiranje njenih postrojenja trajalo relativno kratkih šest godina. Budući da su karakteristike gradnje, kao i same hidroelektrane opisane u poglavlju koje je obrađivalo „Peruču“ tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća, na njih se u ovom poglavlju nećemo vraćati. Na ovom mjestu vrijedi napomenuti da je hidroelektranu „Peruča“ karakteriziralo najveće umjetno jezero izgrađeno u tadašnjoj NR Hrvatskoj, ukupne zapremnine 541 000 000 m^3,[951] kao i najveća u kršu izgrađena nasuta brana visoka 60 i dugačka 425 metara.[952] Snaga je same

---

[947] *Prostorni plan općine Omiš*, 43.;Celegin, 393.

[948] „Pokazatelji uspješnosti poslovanja radnih organizacija industrije i rudarstva u 1965. godini“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.

[949] Krajem je sedamdesetih i na samom početku osamdesetih godina HE „Kraljevac“ bilježila povremene gubitke u poslovanju, koji su 1978. godine iznosili 1 950 000 dinara, da bi se tri godine poslije povećali na 3 242 000 dinara. O tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 58., 72.

[950] „Jubileji: 75 godina hidroelektrane „Kraljevac“ u Zadvarju: Lipo ime Gubavica“, *Slobodna Dalmacija*, 5. travnja 1987.

[951] Aničić Čolo, 53.; „Eksproprijacija za HE „Peruča“: pritužbe i urgencija“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 20.

[952] Aničić Čolo, 22.

hidroelektrane instalirana na 41.6 megavati,[953] a godišnje je proizvodila 120 000 000 kWh električne energije u prosjeku.[954] U trenutku je izgradnje osnovna zadaća hidroelektrane „Peruča“ bila osiguravanje ravnomjernog dotoka vode u akumulacijsko jezero HE „Kraljevac“, a kasnije i na turbine HE „Split“ te sprječavanje poplava u poljima nizvodno od nje, a prije svega u onom Sinjskom. Proizvodnja je električne energije bila tek sekundarna zadaća ove hidroelektrane pa je razumljivo da je kapacitet njene godišnje proizvodnje bio gotovo 4 puta manji od kapaciteta proizvodnje stare HE „Kraljevac“. Na samom je početku šezdesetih godina hidroelektrana „Peruča“ proizvodila tek 5.5% električne energije tadašnje Dalmacije, što ju je činilo najmanjom hidroelektranom u toj pokrajini.[955] S druge, pak, strane, da bi mogao kontrolirati razinu vode u nizvodnim poljima i elektroenergetskim postrojenjima, ovom je kompleksu služilo golemo akumulacijsko jezero površine 20 km^2,[956] čiju će zapremninu premašiti tek umjetno jezero „Buško blato“, koje će tijekom sedamdesetih godina biti izgrađeno za potrebe novog elektroenergetskog kompleksa smještenog u blizini cetinskog sliva – HE „Orlovac“. Izgradnja je akumulacijskog jezera za potrebe HE „Peruča“ podrazumijevala eksproprijaciju nešto manje od 2 000 hektara dotadašnjeg privatnog zemljišta na poljima uokolo Peruče,[957] što je uzrokovalo imovinsko – pravne sporove koji su se daleko od očiju javnosti rješavali sve do polovice sedamdesetih godina.[958]

HE „Peruča“ službeno je puštena u pogon 24. studenog 1960. godine, ali redovna je proizvodnja unutar nje započela početkom sljedeće godine.[959] Time je, nakon predratne HE „Kraljevac“, cetinski hidropotencijal započela iskorištavati još jedna hidrocentrala, čijem su otvaranju prisustvovali najznačajniji političari tadašnje republike i oblasti, a više od stotinu radnika nagradio je i sam predsjednik Tito. Od samog je početka 1962. godine HE „Peruča“ djelovala kao samostalna privredna organizacija sa središtem u Sinju, a iste je godine ostvarila

[953] Isto 9.; Štambuk – Giljanović, 174.; *Akumulacija i HE „Peruča“*, 51.
[954] Najmanja je godišnja proizvodnja električne energije u ovoj hidroelektrani zabilježena 1973. godine, kada je ona iznosila 36 800 000 kWh, dok je najveću godišnju proizvodnju „Peruča“ dosegnula pet godina poslije, kada je proizvela 165 000 000 kh električne energije. O tome vidi u: Aničić Čolo, 39.
[955]U tom je trenutku HE „Peruča“ proizvodila 37 485 000 kWh električne energije. O tome vidi u: *Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 32.
[956] Štambuk - Giljanović, 174.
[957] Baučić, 198.; Mladineo, Pavlin, 207.
[958] Eksproprijacija je, osim za izgradnju akumulacijskog jezera HE „Peruča“, poduzeta i prilikom gradnje ceste Sinj – Peruča, za koju je, između ostalih, upravo ova hidroelektrana bila jedan od glavnih interesenata. Pri tom je sa svojih zemljišta izvlašteno 400 vlasnika, a da hidroelektrana nije izvršila raniju obvezu izgradnje idejnih projekata usmjerenih zaštiti od erozije i klizišta novih zemljišta onih vlasnika čija su imanja eksproprirana prilikom gradnje njenog akumulacijskog jezera. O tome vidi više u: „Informacija o izvršenju obaveza elektroprivrede iz vodoprivrednih djelatnosti za gradnju HE „Peruča“, HE „Split“ i HE „Orlovac“ / HE „Peruča“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.; „Informacija o stanju rješavanja imovinsko – pravnih odnosa vezanih uz izgradnju društvenih objekata“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 44.
[959] „Završena izgradnja HE „Peruča“, *Slobodna Dalmacija*, 19. studenog 1960.

bruto – proizvod u vrijednosti od 825 000 000 dinara, čime se svrstala na drugo mjesto među svim privrednim organizacijama gornjeg dijela cetinskog toka, odmah iza sinjske predionice i tvornice konca „Dalmatinke“.[960] Budući da je za rad koristila vodu iz vlastitog akumulacijskog jezera, troškovi su proizvodnje unutar ove hidroelektrane nakon montiranja postrojenja bili neznatni pa je sredinom šezdesetih godina „Peruča“ ostvarila prihod od 35 400 000 starih dinara.[961] Godine je 1966. HE „Peruča“s Poduzećem za prijenos električne energije „Elektroprenos“ i „Hidroelektranama na Cetini“ (organizacija koju su zajednički sačinjavale hidroelektrane „Kraljevac“ i „Split“) formirala jedinstvenu radnu organizaciju nazvanu „Elektroprivreda Dalmacije“,[962] da bi dvije godine poslije ova hidroelektrana prešla na napon od 35 kilovolti, zbog čega je transformator kapaciteta 12.5 MVA morala zamijeniti onim od 20 MVA.[963] Istovremeno je izgrađen i 35-kilovoltni dalekovod od Peruče do Vrlike, što je omogućilo završetak elektrifikacije sela uokolo Vrlike, da bi 1973. godine hidroelektrana „Peruča“, zahvaljujući 110-kilovoltnom dalekovodu Peruča – Buško Blato,[964] omogućila izgradnju akumulacijskog jezera buduće hidroelektrane „Orlovac“. Početkom je sedamdesetih godina u ovoj hidroelektrani posao pronašlo 47 radnika,[965] a u osmom je desetljeću prošlog stoljeća izvršeno novo ispitivanje, kao i injektiranje njene brane, što je bio preduvjet da HE „Peruča“ nastavi obavljati svoju ulogu i u sljedećim desetljećima.

4.1.7 Etapna gradnja i početni razvoj hidroelektrane „Split“ u Zakučcu

Elektroenergetski je sustav Dalmacije još u drugoj polovici pedesetih godina podrazumijevao gradnju gigantskog hidroenergetskog postrojenja „Split“, smještenog u mjestu Zakučac u blizini Omiša. Naime, prvi konkretni planovi o izgradnji ove hidrocentrale, u neposrednoj blizini ušća Cetine predočeni su u ranije spomenutom projektu „Jugoelexport, sredinom 1955. godine, nakon što je Izvršno vijeće tadašnje Narodne Republike Hrvatske procijenilo da će troškovi izgradnje prve faze ovog elektroenergetskog sustava koštati 19 000 000 000 dinara.[966] U tom je projektu buduća hidroelektrana „Split“ zamišljena kao „kolos

[960] Vrijednost je bruto – proizvoda hidroelektrana u sljedećim godinama nastojala povećati pa je za 1963. godinu u njoj planirano ostvariti ukupni prihod u vrijednosti od 896 000 000 dinara. O tome vidi u:„Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu (15. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[961] „Pokazatelji uspješnosti poslovanja radnih organizacija industrije i rudarstva u 1965. godini“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.
[962] Aničić Čolo, 60.
[963] Isto 61.
[964] Isto 61.
[965] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.),* 51.
[966] *Hidroelektrana Split,* prir. Dalmatinske hidroelektrana Split (Split: Dalmatinske hidroelektrane, 1962), 71.; Od navedene je sume na građevinske radove otpadalo 9 565 000 000 dinara, na otkup zemljišta i odštete 709 000 000 dinara, istražne radove i studije 654 000 000 dinara, na troškove uprave za vrijeme građenja 296 000 000 dinara te na kamate 1 104 000 000 dinara. Za eventualno je povećanje troškova predviđena 1 672 000 000

hidroenergetskog sistema Dalmacije“, koji bi proizvodio 2.09 milijardi kWh električne energije godišnje, što bi ju činilo „jednom od najvećih uopće“.[967] Ekonomičnost je ove hidroelektrane osiguravala činjenica da je ona koristila čitavi tok rijeke Cetine u jednoj stepenici, koja se protezala od akumulacijskog jezera „Peruča“, do cetinskog ušća.[968] Rok je izgradnje prve od dvije faze cijelog sustava predviđen na 6 godina, a radovi su na izgradnji hidroelektrane započeli pred kraj godine, dok je za ispitne radove u sljedećoj godini predviđeno 200 milijuna dinara.[969] Budući da je zamišljena kao objekt od šireg društvenog značaja, radovi su na izgradnji hidroelektrane „Split“ povjereni stručnjacima i specijaliziranim poduzećima iz cijele ondašnje države. Poslovi su na ispitivanju terena, kao i injektiranju akumulacijskog bazena u Prančevićima povjereni „Institutu građevinarstva Hrvatske“, „Zavodu za mehaniku tla“ Tehničkog fakulteta u Sarajevu te izvođačkim poduzećima „Istražno“ iz Titograda (danas Podgorica), „Geoistraživanja“ iz Zagreba i „Geoistrage“ iz Sarajeva.[970]

Tek su, međutim, u prvoj polovici 1958. godine, nakon obavljanja istražnih radova i pripreme terena, započeli radovi na izgradnji brane u zaseoku Prančevići te je razrađen plan stvaranja akumulacijskog bazena kako bi se voda preusmjerila na turbine u Zakučcu.[971] Tri je mjeseca kasnije započeo jedan od najzahtjevnijih zadataka na izgradnji kompleksa hidroelektrane - probijanje tunela kroz Mosor, dugačkog 9 500 metara. Radovi su na tunelu iz početka povjereni čak trima građevinskim tvrtkama: splitskom „Konstruktoru“, zagrebačkoj „Hidroelektri“ i beogradskoj „Tunelogradnji“.[972] Taj podatak sam po sebi svjedoči s koliko se ozbiljnosti prišlo ovom zadatku. Ipak, „Konstruktor“ je prvenstveno bio zadužen za izgradnju same zgrade centrale, koja je uključivala i strojarnicu, „Hidroelektra“ je trebala izgraditi branu i akumulacijski bazen u mjestu Prančevići kod Srijana te dovodni tunel u Gatima, dok je „Tunelogradnja“ kao zadatak dobila izgradnju tunela s gornje strane Mosora, u Prančevićima.[973] Do kraja je 1958. godine izgrađena cesta do gradilišta u Prančevićima, kao i

---

dinara. O tome vidi u: „Investicioni program izgradnje HE „Split“ (Zagreb, 20. 1. 1956.), HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 20.

[967] „Nove baklje na Cetini“, *Slobodna Dalmacija*, 16. lipnja 1955.

[968] *Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962.*, 24.

[969] „Milijardu i 400 milijuna za Peruču“, *Slobodna Dalmacija*, 13. siječnja 1956.; Josip Rumenović. „Građenje vertikalnih tlačnih cjevovoda HE Split.“ *Građevinar – časopis Društva građevinskih tehničara i inženjera NR Hrvatske* 8 (1961): 232.

[970] *Hidroelektrana Split*, 53.

[971] „Zakučac: akumulacioni bazen hidrocentrale „Split““, *Slobodna Dalmacija*, 12. srpnja 1958.

[972] „Napreduju radovi na probijanju tunela hidrocentrale „Split““, *Slobodna Dalmacija*, 30. listopada 1958.; *Hidroelektrana Split*, 71.

[973] „Izvještaj izvršnog odbora sindikalne podružnice „Hidroelektre“ Prančevići za godišnju konferenciju dana 26. II 1961.“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svežanj (neoznačen)

trafostanice namijenjene gradilištu u Gatima, Zakučcu i Radovićima, a do kraja je sljedeće godine „Hidroelektra“ uspješno privela kraju radove na probijanju 2 903 metra dugog dovodnog tunela iz pravca Gata.[974] Radovi, međutim, time ni izbliza nisu bili gotovi, a plan je za dovršetak prve faze ove hidroelektrane određen za kraj 1961. ili početak 1962. godine.[975] Poput one u Kraljevcu, i hidrocentrala se u Zakučcu suočila s poplavom. Naime, pred kraj 1959. godine, uslijed obilnih padalina, voda se prelila preko nasipa koji je štitio gradilište, potpuno uništivši sedam kuća u Zakučcu i napunivši vodom gradilište tunela buduće hidroelektrane, koji je u dobroj mjeri već bio probijen.[976] Nakon nekoliko dana situacija se smirila, ali je poplava svejedno nanijela štetu od više desetaka milijuna dinara.[977] Zbog toga je prije nastavka radova na hidroelektrani, gradilište trebalo osigurati od poplava, koje su za kišnih dana na tom području vrlo česte. Taj je posao završen tijekom 1960. godine, izgradnjom vodotoka. Krajem je travnja 1960. godine konačno probijen cijeli dovodni tunel, kojeg je potom trebalo betonirati, a dva su mjeseca poslije nastavljeni radovi na betoniranju brane u Prančevićima.[978] Da bi pristup gradilištu same elektrane u Zakučcu bio pojednostavljen, u toku je iste godine rekonstruirana cesta od Prika prema Zakučcu, a prije je početka sljedeće godine započelo montiranje postrojenja u elektrani.[979] Krajem je 1961. godine, montažom preljeva na brani, dovršena izgradnja svih objekata elektroenergetskog sustava „Split“, kao i ugradnja njezinih postrojenja,[980] pa je 7. veljače 1962. godine novoizgrađena hidroelektrana proizvela prve kilovate električne energije.[981] Njenom su otvaranju, osim tadašnjeg predsjednika države Josipa Broza Tita, prisustvovali i predsjednik Sabora NR Hrvatske Vladimir Bakarić, predsjednik Izvršnog vijeća NR Hrvatske Jakov Blažević te predsjednik Skupštine NR Srbije Jovan Veselinov.[982] Budući da je ranije stopirana nabavka postrojenja iz uvoza, za mehanizaciju su hidroelektrane mahom bile zadužene

---

[974] *Hidroelektrana Split*, 73.

[975] „Počela gradnja betonske brane na Cetini“, *Slobodna Dalmacija*, 4. veljače 1959.

[976] „Izvještaj izvršnog odbora sindikalne podružnice „Hidroelektre“ Prančevići za godišnju konferenciju dana 26. II 1961.“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svežanj (neoznačen); *Hidroelektrana Split*, 73.

[977] A. Kragić, „Noć strave u Zakučcu“, *Slobodna Dalmacija*, 14. prosinca 1959.

[978] *Hidroelektrana Split*, 74.; „Izvještaj Radničkog savjeta „Hidroelektre G. V. Prančevići o radu R. S. za mandatnorazdoblje od 1958. do 1960.“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

[979] *Hidroelektrana Split*, 74.

[980] „Stanje i problematika većih objekata na području NOK-a Split za IV tromjesec 1961. godine“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 25.

[981] *Hidroelektrana Split*, 75.; Za potpuni je dovršetak radova na prvoj fazi ove hidroelektrane početkom 1962. godine utrošeno 1 400 000 dinara. O tome vidi u: „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

[982] „Velika svečanost u Zakučcu kod Omiša: predsjednik Tito pustio u pogon hidroelektranu „Split“, *Slobodna Dalmacija*, 7. svibnja 1962.

tvornice iz Jugoslavije. Mariborska je ljevaonica i tvornica strojnih naprava te poljoprivrednih strojeva „Metalna“ izradila i montirala svu hidromehaničku opremu brane, vodenih komora i izlazne građevine te vertikalne i dio horizontalnih tlačnih cijevi, dok su glavne turbine po njemačkoj licenci izrađene u ljubljanskoj tvornici „Litostroj Titovi zavodi“.[983] Osim toga, u zagrebačkoj su tvornici električnih strojeva „Rade Končar“ izgrađeni glavni generatori, kao i jednostavni generatori kompatibilni naponu od 121 kilovolta.[984]

Kompleksnost su projekta izgradnje ovog sustava uvjetovala tri čimbenika: izgradnja dovodnog i odvodnog tunela probijanjem planine Mosor te izgradnja brane i akumulacijskog jezera u Prančevićima, kao i same elektrane u Zakučcu. Lokacija je brane određena činjenicom da je iz Prančevića do Omiša potreban puno kraći tunel do postrojenja same zgrade elektrane, no što bi bilo potrebno da je brana izgrađena u Đalama pokraj Biskog.[985] Uz branu je izgrađen i 5 kilometara dugački akumulacijski bazen zapremnine 4 400 000 m^3,[986] koji je pretpostavljao prethodnu eksproprijaciju privatnih zemljišta 78 posjednika iz Ugljana, Srijana, Biska i Doca Donjeg.[987] Gradnja je brane i akumulacijskog bazena povjerena zagrebačkoj tvrtki „Hidroelektra“, a ona se gradila u dvije etape. U prvoj je etapi, koja je započela krajem 1958. godine, izgrađena desna polovica brane s dva temeljna ispusta i slapištem, dok je lijeva polovica brane, preljevni dio i prebacivanje Cetine u temeljne ispuste poduzeto u drugoj etapi,[988] s kojom se započelo u lipnju 1960. godine. Za obavljanje je povjerenih joj radova, „Hidroelektra“ trebala obnoviti svoju zastarjelu mehanizaciju, što joj je omogućilo da zadatak izvrši sredinom 1961. godine, šest mjeseci kasnije od početnog roka.[989] Najveći je problem u prvoj fazi izgradnje brane predstavljalo njeno temeljenje, dok je glavnina građevinskih radova u drugoj fazi završena izgradnjom mosta na brani. U trenutku je svog završetka, brana u Prančevićima bila visoka 34.5, a dugačka 153.5 metra,[990] a nakon završetka građevinskih radova, pristupilo se punjenju njenog akumulacijskog jezera, kao i ispitivanju brane te postavljanju hidromehaničke opreme. I taj je posao, koji je povjeren

[983] *Hidroelektrana Split*, 75.
[984] Isto, 75.
[985] Isto 18.; „Investicioni program izgradnje HE „Split“ (28. 10. 1955.), HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 20.
[986] *Hidroelektrana Split*, 19.
[987] Eksproprijacija je provedena 1961. godine nad zemljištima 33 posjednika iz Srijana te njih 27 iz Ugljana, 19 iz Biska i 4 iz Doca Donjeg. O tome vidi u: „Eksproprijacija u korist firme „Dalmatinske hidroelektrane“ Split, radi izgradnje kompenzacionog bazena „Prančevići“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 45., 46., 47.
[988] *Hidroelektrana Split*, 48.; Valter Janeček, „Sa gradilišta brane „Prančević“ – HE „Split“, *Građevinar – časopis građevinskih inženjera i tehničara NR Hrvatske* 5 (1960), 166.
[989] Valter Janeček, „Izgradnja II etape brane „Prančević“ – HE „Split“, *Građevinar – časopis građevinskih inženjera i tehničara NR Hrvatske* 1 (1961), 17..
[990] Janeček, „Sa gradilišta brane „Prančević“ – HE „Split“, 166.

tvrtkama koje su obavljale ispitivanje terena i pripremne radove za gradnju same hidroelektrane, do kraja 1961. godine bio dovršen pa su brana i akumulacija bile spremne za puštanje čitavog kompleksa u pogon, u veljači sljedeće godine. Izgradnjom je brane i akumulacije u Prančevićima, Cetina djelovanjem čovjeka promijenila svoj smjer, usmjeravajući se u dovodne tunele probijene kroz Mosor, da bi na izlazu iz njih dosizala turbine iste hidroelektrane, koje su smještene u Zakučcu, s donje strane planine.

Ulazni se uređaji hidroelektrane „Split“ nastavljaju na dva dovodna tunela dugačka 9 650 metara, koji započinju uzvodno od brane, dok izlazni uređaji završavaju odvodnim kanalom smještenim ispod sela Gata, s donje strane Mosora.[991] Pri kraju je dovodnih tunela izgrađen sustav vodnih komora, u kojem se spajaju vode iz dvaju odvojenih dovodnih tunela, a kojeg sačinjava bazen ispod kojeg se nalazi temeljni ispust hidroelektrane. Ulazni se uređaji nastavljaju zasunskom komorom i tlačnim cijevima (u prvoj etapi izgrađene dvije od ukupno četiri cijevi),[992] te kavernom strojarnice i transformatora.[993] Između odvodnog kanala, brdske mase i rijeke Cetine izgrađeno je rasklopno postrojenje od 110 i 220 kV, koje, pak, čini poveznicu između ulaznih i izlaznih uređaja hidroelektrane. Izlazni se uređaji sastoje od četiri aspiratorska odvoda, koji se spajaju u 295 metara dugački odvodni tunel. Na odvodni se, pak, tunel nastavlja odvodni kanal dugačak 700 metara,[994] kojim završava kompleks koji spaja akumulacijsko jezero u Prančevićima i elektranu u Zakučcu. Segment je dovodnog tunela koji je započinjao u Gatima i protezao se prema Prančevićima u duljini od 3 300 metara povjeren „Konstruktoru“,[995] dok je „Hidroelektra“ gradila dva ulazna uređaja za dovodne tunele, smještena u Prančevićima i obližnjim Radovićima, kao i tunel od Radovića do Prančevića.[996] „Tunelogradnja“ je gradila srednju dionicu dovodnog tunela, koja se protezala u duljini od 3 600 metara, pri čemu su nemale probleme za njenih 220 radnika stvarale podzemne vode, kao i otežani transport mehanizacije kroz koso okno na ulazu u gradilište.[997] Osim toga, problem su pri gradnji tunela uzrokovale i ranije spomenute poplave, kao i loša kvaliteta tunelskog

[991] U prvoj je fazi gradnje izgrađen cijeli desni dovodni tunel, kao i početni te završni dio onog lijevog. O tome vidi u: *Hidroelektrana Split*, 23.
[992] Stjepan Reštarević, „Hidroelektrana „Split“ na Cetini“, u: *Zbornik Društva inženjera i tehničara Split* (Split: Društvo inženjera i tehničara, 1958), 478.
[993] *Hidroelektrana Split*, 24.
[994] Isto 26., 29.; Reštarević, 479.
[995] *Hidroelektrana Split*, 39.; Pri tom se „Konstruktor“ koristio uslugama 560 radnika. O tome vidi u: „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačen)
[996] *Hidroelektrana Split*, 45.; Na tim je radovima zagrebačko poduzeće angažiralo ukupno 570 radnika, a o tome vidi u: „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačen)
[997] *Hidroelektrana Split*, 50.; „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačen)

materijala u Gatima. Pa ipak, prvi je dovodni tunel u cijelom profilu probijen do travnja 1960. godine,[998] a u drugoj je fazi gradnje ovog hidroenergetskog sustava trebalo izgraditi najveći dio drugog dovodnog tunela. Paralelno s obavljanjem radova na brani u Prančevićima, zagrebačka je „Hidroelektra“ izgradila i kompletni ulazni uređaj hidroelektrane,[999] čime je ostvarila preduvjete radovima na njenoj drugoj etapi, koji će započeti petnaestak godina kasnije.

Zgrada je elektrane smještena u mjestu Zakučac u neposrednoj blizini cetinskog ušća. Najveći dio njenog postrojenja otpada na 4 tzv. Francis turbine, od kojih su dvije izgrađene u prvoj, a dvije u drugoj etapi. Njihovim radom upravljaju turbinski automatski regulatori, dok ravnomjeran dotok vode na turbine kontrolira predturbinski kuglasti zatvarač. Na turbine se nastavlja glavni generator snage 120 MVA, kao i dva kućna generatora pokretana turbinom.[1000] Osim turbina i generatora, postrojenje elektrane sačinjava i sedam jednofaznih transformatora, koji su povezani s generatorima, a preko njih i s turbinama. Ostali su uređaji elektrane sklopke od 110 i 220 kilovolti, mjesni transformatori, komanda elektrane, tri čelične akumulatorske baterije za opskrbu elektrane istosmjernom strujom, dva kompresora za opremu komprimiranim zrakom te uređaj rashladne vode.[1001] Zgradu je centrale gradilo splitsko građevinsko poduzeće „Konstruktor“, a većina je građevinskih radova na njoj dovršena do polovice 1961. godine.[1002] Za radove je na gradilištu u Zakučcu „Konstruktor angažirao 565 radnika.[1003] Do puštanja je cijelog sustava u pogon, u njemu trebalo montirati postrojenja, nakon čega je elektroenergetski sustav u Zakučcu mogao početi s proizvodnjom električne energije.

Izgradnjom je njene prve faze hidroelektrana „Split“ mogla proizvesti 1 575 000 000 kWh električne energije, a njena je instalirana snaga u tom trenutku iznosila 216 MW.[1004] To je ovaj elektroenergetski sustav činilo uvjerljivo najvećim u tadašnjoj državi, a njegovi su se kapaciteti izgradnjom druge faze trebali dodatno povećati. Osim toga, prva je faza izgradnje,

---

[998] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / radničko samoupravljanje“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačen); „Stanje i problematika većih objekata na području NOK-a Split za IV tromjesec 1961. godine“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 25.
[999] *Hidroelektrana Split*, 48.
[1000] Isto 32.; Reštarević, 479.
[1001] Reštarević, 479.; *Hidroelektrana Split*, 37.
[1002] *Hidroelektrana Split*, 41.; „Stanje i problematika većih objekata na području NOK-a Split za IV tromjesec 1961. godine“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 25.
[1003] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačen)
[1004] *Hidroelektrana Split*, 6.; Instalirana je snaga sredinom sedamdesetih godina iznosila 280 MWA. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Omiš*, 43.

započetim radovima na početku i kraju drugog dovodnog tunela omogućila izvođenje druge etape ovog elektroenergetskog sustava bez da se zaustavlja proizvodnja u samoj hidroelektrani. Sredinom je sedamdesetih godina na hidroelektranu „Split“ otpadalo oko 40% društvenog proizvoda ondašnje općine Omiš, iako je ona istovremeno zapošljavala manje od 3% njezinih radnika.[1005] U istom je razdoblju ona s hidroelektranom „Kraljevac“ tvorila radnu organizaciju „Elektroprivreda Dalmacije“, sa središtem u Splitu.[1006]

U sklopu ambicioznog plana usmjerenog povećanju proizvodnje električne energije u Jugoslaviji, sredinom je šezdesetih godine predočen plan izgradnje druge faze hidroelektrane „Split“. Pred kraj je sedamdesetih godina probijanjem drugog dovodnog tunela kroz Mosor započela izgradnja spomenute faze, nakon koje se snaga ove hidroelektrane trebala povećati na 436 MW, što će „Splitu“ omogućiti godišnju proizvodnju 1 983 000 000 kWh električne energije.[1007]Radove je na drugoj etapi hidroelektrane „Split“ obavio splitski „Konstruktor“, a njeni su troškovi još u drugoj polovici pedesetih godina procijenjeni na nešto manje od 8 000 000 000 dinara.[1008] Povećanje je kapaciteta ove gigantske karike hidroenergetskog sustava Dalmacije uvjetovala njezina nemogućnost apsorbiranja velikih količina vode koje su se pojavljivale u kišnim mjesecima, a koje niti veliko akumulacijsko jezero hidroelektrane „Peruča“ nije moglo kontrolirati. Preduvjet je početka izgradnje druge etape hidroelektrane „Split“ bila izgradnja velikog akumulacijskog jezera hidroelektrane „Orlovac“, smještenog na lokalitetu Buško Blato u Livanjskom polju. Ono je omogućilo potpuno izravnavanje voda na turbinama HE „Split“, neovisno o količini padalina.[1009] Navedeno je povećanje kapaciteta postrojenja „Split“ zatim ostvareno ugradnjom nova dva agregata snage 216 MW,[1010] a poslovi su na gradnji druge etape ovog elektroenergetskog sustava dovršeni tijekom 1980. godine,[1011] da bi on struju bez prekida počeo proizvoditi 22. srpnja 1981. godine.[1012]

4.1.8 Još jedna nova hidroelektrana – „Orlovac“

Krajem prve polovice šezdesetih godina uvidjelo se da se golema energetska moć rijeke Cetine, kao ni moć ostalih jugoslavenskih rijeka ne iskorištava dovoljno. Jugoslavenski su

---

[1005] Društveni je proizvod hidroelektrane „Split“ 1973. godine iznosio više od 60 000 000 dinara, što je bilo više od vrijednosti proizvoda svih industrijskih tvornica zajedno. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Omiš*, 34.
[1006]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 72.
[1007]*Hidroelektrana Split*, 6.
[1008] Reštarević, 481. Početni su troškovi izgradnje II etape ove hidroelektrane u drugoj polovici pedesetih godina procijenjeni na nešto više od 11 000 000 000 dinara, ali su stvarni troškovi, ipak, bili nešto manji. O tome vidi u: „Investicioni program izgradnje HE „Split“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 20.
[1009] Reštarević, 480.
[1010] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, *Privreda Dalmacije* 5 (1968), 11.
[1011]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 59.
[1012] Štambuk - Giljanović, 81.

stručnjaci izračunali da zemlja godišnje proizvodi samo 7 od mogućih 70 milijardi kWh električne energije te da se u tijeku 1964. godine Jugoslavija suočila s manjkom od 800 000 000 kWh.[1013]Slijedom toga, širom cijele je države planirana izgradnja tridesetak novih hidroenergetskih postrojenja, od čega je njih 8 trebalo izgraditi u SR Hrvatskoj.[1014] Iako su u tom trenutku duž njenog korita postojale tri hidrocentrale, tadašnji su meritorni ljudi NR Hrvatske iznijeli plan o gradnji još dviju hidroelektrana na Cetini,[1015] koje su trebale biti dio tog ambiciozno predočenog plana. Prva se od njih, „Orlovac“, trebala nalaziti u blizini sela Rude i istoimene rječice, lijevog pritoka Cetine te proizvoditi 900 000 000 kWh električne energije godišnje. Za njenu je izgradnju, osim Hrvatske, bila zainteresirana i SR Bosna i Hercegovina, na čijem je teritoriju, na predjelu zvanom Buško blato, u blizini Livna, trebalo izgraditi akumulacijsko jezero na površini od 12 500 hektara.[1016] Ono je trebalo omogućavati reguliranje protoka Cetine osiguravajući njen maksimalni protok u ljetnim mjesecima,[1017] te tako ostvariti normalan rad turbina postojećih hidroelektrana u donjem dijelu cetinskog toka. Za izgradnju je spomenute hidroelektrane, koja je označena prioritetnom, predviđen trošak od 40 milijardi dinara. Osim „Orlovca“, u budućnosti je trebala biti izgrađena i hidroelektrana „Đale“, pokraj Biskog, nekoliko kilometara nizvodno od Trilja. Ona je trebala godišnje proizvoditi 160 000 000 kWh električne energije, ali njena izgradnja nije započela sve do osamdesetih godina pa se o njoj na ovom mjestu neće detaljnije govoriti.

Gradnja se hidroelektrane „Orlovac“ prvi put konkretno spominje sredinom 1967. godine, kada su započeli radovi na 12 kilometara dugom 25-kilovoltnom dalekovodu od Rude do Sinja, preko kojeg je gradilište trebalo dobivati električnu energiju.[1018] Gradnja je pristupnih putova prema gradilištu, međutim, započela još godinu dana ranije.[1019] Hidroelektrana je u najvećem dijelu izgrađena sredinom 1972. godine,[1020] a njena je ukupna snaga iznosila 230 megavata.[1021] Na građevinskim je radovima sudjelovalo oko 1 500 ljudi, a

---

[1013] B. Tomić: „HE „Orlovac“ – djelo dviju susjednih republika“, *Slobodna Dalmacija*, 14. rujna 1964.
[1014] Isto
[1015] Cetina je u navedenom planu predstavljena kao rijeka koja se po svom elektropotencijalu nalazila na petom mjestu u tadašnjoj Jugoslaviji. Ispred nje su se, po tom pitanju nalazile Drina, Dunav, Neretva i Drava. Budući da njen elektropotencijal nije iskorišten dovoljno, gradnja se novog elektroekonomskog postrojenja u njenoj blizini smatrala opravdanom. O tome vidi u: „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 11.
[1016] B. Tomić: „HE „Orlovac“ – djelo dviju susjednih republika“, *Slobodna Dalmacija*, 14. rujna 1964.
[1017] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 9.
[1018] „Opsežni radovi „Svjetlosti“: Elektrifikacija gradilišta HE „Orlovac“, *Slobodna Dalmacija*, 30. lipnja 1967.
[1019] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 15.
[1020] Ante Adorić, Petar Radunić, „Nužno je osigurati pravovremeni završetak izgradnje HE „Orlovac“, *Privreda Dalmacije* 8 (1971), 10. Ipak, završni su se radovi zbog nedostatka financijskih sredstava duljili do 1973. godine. O tome vidi u: Štambuk - Giljanović, 81.
[1021] „HE „Orlovac“ sredinom 1972.“, *Slobodna Dalmacija*, 11. lipnja 1971.

na poslovima montiranja opreme njih još 130.[1022] Lokacija je akumulacije određena u Livanjskom polju jer je ono bilo svojevrsno stjecište vodene mase koja je pritjecala s viših područja, kao i vode s njegovih vlastitih kota pa se na njegovoj površini akumulirao stalni višak vode. Slijedom toga, za gradnju gigantskog akumulacijskog jezera na jugoistočnom dijelu Polja zvanom Buško Blato nije trebalo poduzimati velike predradnje. Prije početka gradnje akumulacije, u Livanjskom je polju trebalo izgraditi sustav za prikupljanje vode, a iz smjera je Buškog Blata prema koritu rijeke Cetine trebalo isplanirati tunel koji će povezivati buduću hidroelektranu „Orlovac“ s njenim akumulacijskim jezerom.[1023] Taj se dovodni tunel naposljetku gradio probijanjem Kamešnice, granične planine između Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Na taj bi način buduća hidroelektrana „Orlovac“ električnu energiju proizvodila koristeći velike površinske vode koje su se pojavljivale na površinama Livanjskog polja, a ranije se nisu iskorištavale. Osim toga, njeno bi divovsko akumulacijsko jezero zapremnine 800 000 000 m^3,[1024] osim osiguravanja ravnomjernog dotoka vode na turbine nizvodnih hidroelektrana, prikupljajući svu vodu s Polja na jedno mjesto štitilo i obradive površine u drugim dijelovima Livanjskog polja, sprječavajući njihovo plavljenje. Sama je akumulacija Buško Blato ograničena zemljanim nasipom dugačkim 1 200 metara sa sjeverozapada, kao i južnim nasipom dužine 2 900 metara. Na zapadnom je dijelu akumulacije izgrađena injektivna zavjesa dubine 100 metara, u kojoj se prikupljaju podzemne vode iz Livanjskog polja,[1025] dok je s njezine sjeverne strane, iz smjera bujice Mandak, izgrađena gravitacijska brana „Kazaginac“, duljine 2 909 metara,[1026] koja vode iz spomenute bujice usmjerava prema akumulacijom jezeru.[1027] Uz samu je akumulaciju izgrađena i crpna stanica koja služi za prikupljanje vodene mase iz zapadnog i središnjeg dijela Livanjskog polja, kao i vode iz Buškog blata tako da za kišnih mjeseci prikuplja višak vode u akumulaciju, iz koje akumuliranu vodu šalje prema turbinama „Orlovca“ u razdoblju kada vode nema dovoljno.[1028]

Da bi se voda iz ostalih područja prostranog Livanjskog polja mogla prikupljati u akumulacijsko jezero „Buško Blato“ te da bi se akumulirana voda iz jezera mogla transferirati prema turbinama „Orlovca“, u Polju je trebalo izgraditi sustav kanala ukupne duljine 60 kilometara. Voda se iz sjeverozapadnog dijela Livanjskog polja najprije gravitacijskim

[1022] Josip Šparac, „Radovi na hidroelektrani „Orlovac“, *Privreda Dalmacije* 8 (1971), 39.
[1023] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 12.
[1024] Borković, 179.; Slišković, 133.
[1025] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 13. Injektivnu je zavjesu projektirao zagrebački „Geoexpert“, a izgradila „Geotehnika“. O tome vidi u: Šparac, 37.
[1026] Aničić Čolo, 53.
[1027] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 14.; Štambuk - Giljanović, 82.
[1028] Ovu je crpnu stanicu projektirala ljubljanska tvrtka „Elektroprojekt“, a izgradilo splitsko građevinsko poduzeće „Konstruktor“. O tome vidi u: Šparac, 37.

djelovanjem sakuplja u retenziju „Čaprazlije“, volumena 30 000 000 m^3, iz koje se potom, uz pomoć crpne stanice spomenute retenzije, odvodi u kanalski sustav središnjeg dijela Livanjskog polja. Kanalski sustav sjeverozapadnog, kao i središnjeg dijela Polja završava kompenzacijskim bazenom „Lipa“, volumena 1 000 000 m^3,[1029] koji ujedno predstavlja i početak dovodnog tunela prema „Orlovcu“. Ovaj je kompenzacijski bazen s akumulacijom „Buško Blato“ spojen 6 500 metara dugim reverzibilnim kanalom,[1030] uz pomoć kojeg se osigurava stalan i ujednačen dotok vode na turbine „Orlovca“. Naime, ako količina vode nije dovoljna za rad hidroelektrane, reverzibilnim se kanalom, uz pomoć gravitacije, u kompenzacijski bazen „Lipa“ doprema potrebna količina vode iz akumulacije, koja se zatim dovodnim tunelom sprovodi prema „Orlovcu“.

Od kompenzacijskog bazena do „Orlovca“, kroz planinu je Kamešnicu probijen dovodni tunel dugačak 12 kilometara, na čijem je početku izgrađen ulazni uređaj koji omogućava ulazak vode iz kompenzacijskog bazena „Lipa“ u sam tunel.[1031] Pri samom je kraju dovodnog tunela smještena vodna komora koja se sastoji od vertikalnog šahta promjera 10 metara te dvije horizontalne kompenzacijske komore.[1032] Vodna komora omogućava da se voda čeličnim tlačnim cjevovodom, s kojim se komora veže hidrauličnim pogonom, sprovodi u strojarnicu „Orlovca“. Sama se strojarnica sastoji od tri vertikalna agregata pojedinačne snage 84 MVA, koji pokreću Francis turbine snage 110 000 KS.[1033] Osim agregata i turbina, u strojarnici su ugrađena i 3 trofazna transformatora od po 84 MVA, a višak se vode s turbina hidroelektrane odvodnim tunelom vraća u korito Rude.[1034] Rasklopni se uređaj centrale sastoji od dvostrukog sustava sabirnica s po tri generatora i dalekovodna polja te jednog mjernog i spojnog polja, a cjelokupnim se postrojenjem upravlja iz zasebne upravljačke zgrade, izgrađene u blizini rasklopnog uređaja.[1035] Većinu je građevinskih radova na strojarnici i upravljačkoj zgradi izveo „Konstruktor“, a nakon njihovog završetka, godine je 1971. započela montaža njenih postrojenja. Najveći je dio postrojenja u strojarnici proizveden u zagrebačkoj tvornici „Rade Končar“, dok je treći agregat i pumpna stanica „Buško Blato“

[1029] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 13. Dio su kanala prema kompenzacijskom jezeru „Lipa“ projektirali ljubljanski „Elektroprojekt“ i sarajevski „Zavod za vodoprivredu“, dok su građevinske radove izveli „Konstruktor“ i „Hidroelektra“. O tome vidi u: Šparac, 37.
[1030] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 13.
[1031] Dovodni je tunel projektirao sarajevski „Energoinvest“, dok su građevinske radova na njemu izveli splitski „Konstruktor“ i zagrebačka „Hidroelektra“. O tome vidi u: Šparac, 37.
[1032] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 14.
[1033] Isto 15. Nacrt je strojarnice izradila zagrebačka tvrtka „Elektroprojekt“, a o tome vidi u: Šparac, 37.
[1034] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 15.; *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 80.
[1035] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 15.

djelo ljubljanskog „Litostroja“, a tlačni je cjevovod rezultat zajedničkog djelovanja mariborske „Metalne“ i švicarske tvrtke „Escher Wyss“ iz Zuricha.[1036]

Gradnja je ovog, četvrtog elektroenergetskog sustava vezanog uz korito rijeke Cetine, koje je, pak, smješteno u selu Ruda, sjeveroistočno od Sinja, u neposrednoj blizini cetinskog sliva, iako ponešto izvan njega, trajala relativno kratkih šest godina, od 1967. do 1973. godine. Ako uračunamo i pripremne radove, ona se produljila na sedam godina, a nakon izgradnje hidroenergetski je sustav „Orlovac“ godišnje mogao proizvesti 958 000 000 kWh električne energije.[1037] Većinu su građevinskih radova na tom postrojenju izveli splitski „Konstruktor“ i zagrebačka „Hidroelektra“, dok je radove na injektiranju izvodila zagrebačka „Geotehnika“.[1038] Radove su na projektiranju različitih segmenata ovog kompleksa obavili zagrebački „Geoexpert“ i „Elektroprojekt“, sarajevski „Energoinvest“ i „Zavod za vodoprivredu“ te ljubljanski „Elektroprojekt“.[1039] Rok je završetka gradnje bio ugrožen zbog povećanja troškova i s njim povezanim nedostatkom materijalnih sredstava,[1040] ali je cjelokupni elektroenergetski sustav „Orlovac“ ipak u najvećoj mjeri izgrađen sukladno predviđenim rokovima, sredinom 1972. godine. Prije same izgradnje pojedinih segmenata ovog kompleksa, po uhodanom se receptu, pristupilo eksproprijaciji posjeda privatnih vlasnika. Eksproprijacijski je postupak proveden od 1967. do 1970. godine, a izravno se doticao oko 1 200 privatnih posjednika iz Rude, Korita, Jabuke, ali i mjesta u okolini Buškog Blata.[1041] Prije je puštanja u pogon hidroelektrane „Orlovac“ trebalo riješiti problem

---

[1036] Šparac, 37.
[1037] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 13.; Šparac, 37.
[1038] Šparac, 37.
[1039] Isto 37.
[1040] Adorić, Radunić, 10.
[1041] Zbog osiguranja je deponija korištenog pri izgradnji dovodnog tunela buduće hidroelektrane, u Koritima tijekom 1967. i 1968. godine eksproprijacijski postupak obuhvaćao 35 posjednika, koji su uglavnom dobili alternativno zemljište na drugim lokacijama. U istom je razdoblju, u svrhu izgradnje betonare i gradilišnih radionica, u Rudi eksproprijacija provedena nad zemljištima 23 privatna posjednika, koji su, također, dobili zamjensko zemljište u Sinjskom polju. U svrhu je izgradnje pristupne ceste Jabuka – Ruda, godine 1968. eksproprijacijski postupak proveden nad 108 privatnih posjednika, od kojih je dio obeštećen alternativnim zemljištem, a dio novčanom naknadom. Sljedeće je godine eksproprirano zemljište u Rudi, koje je namijenjeno izgradnji tlačnog cjevovoda, nadzemne strojarnice, rasklopnog postrojenja i odvodnog tunela hidroelektrane. Dio se od 51 posjednika na koje se eksproprijacija odnosila nagodio s investitorom, dok je dio zadovoljštinu potražio na sudu. Najopsežniji je eksproprijacijski postupak vezan uz izgradnju ovog elektroenergetskog kompleksa poduzet 1970. godine, a ukupno je obuhvaćao 990 privatnih posjednika. On je poduzet u svrhu osiguranja nesmetanog otjecanja vode iz akumulacijskog jezera „Buško blato“ do „Orlovca“, kao i regulacije toka rječice Rude. Pri tom je investitor, „Elektroprivreda Dalmacije“, imao problem s osiguranjem alternativnog zemljišta u Sinjskom polju, što je djelomično riješio kupnjom dijela zemljišta triljske Poljoprivredne zadruge. O tome vidi u: „“Informacija o stanju rješavanja imovinsko – pravnih odnosa vezanih uz izgradnju društvenih objekata“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 44.; „Prijedlog rješenja o utvrđenju općeg interesa u svrhu eksproprijacije nekretnina radi izgradnje HE „Orlovac“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 9.; „Prijedlog za eksproprijaciju (19. 12. 1969.)“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 10.

regulacije rječice Rude, kao i susjednih Jabuke, Ovrlje i Graba.[1042] Završetkom je gradnje, „Orlovac“ spojen dalekovodom do razvodnog postrojenja HE „Split“, ali i do trafostanice na šibenskim Bilicama jer je ovaj elektroenergetski kompleks električnom energijom trebao opskrbljivati i buduću šibensku tvornicu aluminija.[1043] Zbog hidroenergetske je vrijednosti njenog akumulacijskog jezera, koje je omogućavalo stalan rad ostalih kompleksa slične namjene, ova hidroelektrana, koja je struju počela proizvoditi 10. travnja 1974. godine,[1044] najvažnije elektroenergetsko postrojenje smješteno u cetinskom orografskom području.

4.1.9 Završetak elektrifikacije Cetinskog kraja

Elektrifikacija je još jedan projekt kojeg je u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća u Cetinskom kraju trebalo dovršiti. Završetak je elektrifikacijskih radova na tom prostoru omogućen gradnjom većeg broja elektroenergetskih postrojenja duž cetinskog toka, a tijekom je prethodnog desetljeća taj proces puno dalje odmakao na omiškom, nego na sinjskom, triljskom i vrličkom području. U omiškoj su općini, tako, početkom šezdesetih godina, na električnu energiju čekala samo sela u Zamosorju i pokoje njima susjedno mjesto na Cetini (Blato na Cetini, Nova Sela, Kreševo i Katuni), dok je na području „gornjeg“ toka Cetine tek manji broj sela u tom razdoblju potpuno elektrificiran. Slijedom toga, nije teško zaključiti da je na potpunu elektrifikaciju šireg omiškog bazena trebalo puno manje čekati pa je već u prvoj polovici 1960. godine na tom području „predviđena izrada projekata za sva neelektrificirana sela, a u onima u kojima su radovi započeli, poput Novih Sela, isti će se i završiti“.[1045] Da su radovi na elektrifikaciji u donjem dijelu cetinskog toka početkom šezdesetih godina bili u punom jeku, svjedoči podatak da su stanovnici sela Rudine kod Srijana 1962. godine za uvođenje električne struje u svoje mjesto dali 1 200 nadnica i 1 200 000 dinara u novcu,[1046] dok su stanovnici nedalekog Blata na Cetini za istu svrhu iz samodoprinosa osigurali 2 300 000 dinara.[1047] Iste je godine, sukladno iznesenom planu, dovršena elektrifikacija Novih Sela te su započele pripreme za uvođenje električne energije u Blatu na Cetini, Kreševu i Katunima. Dovršetak je elektrifikacije spomenutih mjesta omogućen izgradnjom 10-kilovoltnog dalekovoda od Kraljevca do Blata na Cetini i Doca

---

[1042] „Informacija o izvršenju obaveza elektroprivrede iz vodoprivrednih djelatnosti za gradnju HE „Peruča“, HE „Split“ i HE „Orlovac“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.; „Eksproprijacija bujica Jabuka“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 53.
[1043] „Hidroenergetski sistem „Orlovac“, 15
[1044] Štambuk - Giljanović, 81.
[1045] „Omiš: elektrifikacija sela“, *Slobodna Dalmacija*, 6. svibnja 1960.
[1046] „Samodoprinos za elektrifikaciju sela Rudine: zapisnik (17. 3. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.
[1047] „Zapisnik sa XXXIII sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora Općine Omiš (24. IX 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 31.

Donjeg, koji je konačno dovršen tijekom 1962. godine.[1048] Prema planu ta su mjesta „u sljedeće dvije godine trebala biti potpuno elektrificirana, nakon čega bi samo tri sela omiške općine ostala bez električne energije.“[1049] Iako se ta sela izričito ne navode, izvjesno je da se radi o dijelovima zamosorskih sela Trnbusi, Dolac Donji i Dolac Gornji. Od mjesta koja su spomenuta u kratkoročnom planu elektrifikacije, struju su prvi, početkom 1963. godine dobili Katuni, a uskoro i Blato na Cetini te Kreševo. Pred kraj godine, električnu su struju konačno dobili i Dolac Donji i Gornji,[1050] čime je elektrifikacija omiške općine gotovo u potpunosti dovršena. Nakon 1964. godine problem se elektrifikacije omiškog područja u izvorima više nije spominjao pa je zaključak da su sva sela donjeg dijela cetinskog toka osim Biskog, koje se, pak, nalazilo u tadašnjoj sinjskoj općini, u prvoj polovici šezdesetih godina dobila električnu struju u potpunosti opravdan.

Za razliku od šireg omiškog prostora, početkom je šezdesetih godina prošlog stoljeća tek 8 sela gornjeg dijela cetinskog toka bilo u potpunosti elektrificirano, dok je u 17 sela taj posao bio pred završetkom.[1051] Tijekom 1961. godine elektrifikacija je predviđena i u pet sela triljskog područja, i to u Gardunu, Vedrinama, Jabuki, Grabu i Udovičićima, za što je planirano utrošiti 16 000 000 dinara, od kojih bi većinu trebalo namaknuti samodoprinosom građana, koji su u radovima trebali sudjelovati i dobrovoljnim radnim satima.[1052] O opsežnim planovima dovršetka elektrifikacije sela triljske općine početkom šezdesetih godina, svjedoči i podatak prema kojem su do kraja 1961. godine električnu energiju trebale dobiti i Čaporice, a ubrzo potom i Strmendolac i Ugljane. Navedena su mjesta do kraja 1963. godine potpuno elektrificirana, a gradnja je zastala u jednom dijelu Čaporica, koje su u potpunosti elektrificirane tek tijekom 1965. godine.[1053] Elektrifikacija je sela u triljskom području potpuno završena tijekom 1969. godine, kada je struja uvedena i u selo Vojnić, koje je do tada bilo „jedino selo u triljskoj općini koje još nije elektrificirano“.[1054]

Na sinjskom se području planovi za završetak elektrifikacije spominju tek sredinom šezdesetih godina, kada se navodi da će „za elektrifikaciju 14 sela biti utrošeno 66 milijuna

---

[1048] „Zapisnik XXXI sjednice općinskog vijeća NOO Omiš (20. 6. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 30.; „Zapisnik II svečane sjednice Općinske skupštine Omiša (28. 11. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.
[1049] „Omiš: grade se škole, putovi, čatrnje, električne mreže“, *Slobodna Dalmacija*, 7. listopada 1961.
[1050] „Svečanosti u povodu 20. Obljetnice AVNOJ-a u Zamosorju: uručene spomen – povelje bivšim općinskim NOO-ima u Gornjim Poljicima i Šestanovcu, *Slobodna Dalmacija*, 8. prosinca 1963.
[1051] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1052] „Elektrifikacija sela u triljskoj općini: ove godine pet sela dobija elektriku“, *Slobodna Dalmacija*, 11. svibnja 1961.
[1053] „Čaporičani rade na elektrifikaciji svoga sela“, *Slobodna Dalmacija*, 9. ožujka 1965.
[1054] „Vojnić dobio struju“, *Slobodna Dalmacija*, 15. svibnja 1969.

dinara, od čega će polovicu osigurati njihovi stanovnici.[1055] Konkretna se imena mjesta u kojima je trebala biti uvedena električna struja tom prilikom ne spominju, a u elektrifikaciju sela i zaselaka u koja do tada nije uvedena struja sinjska je općina tijekom 1962. godine uložila 25 000 000 dinara, a godinu dana potom još 17 000 000.[1056] Osim novčanih donacija od strane Općine, posao je elektrifikacije u prvoj polovici desetljeća omogućavan i samodoprinosom samih stanovnika. Pa ipak, zbog nedostatka sredstava, u prvoj polovici šezdesetih godina nije bilo moguće započeti radove na elektrifikaciji onih sela u kojima taj proces nije ranije započeo pa se u tom razdoblju nastojalo tek završiti ranije započete poslove. Konkretniji planovi dovršetka elektrifikacije sinjske općine navode se krajem 1965. godine, kada je planirana izgradnja 17 km dugog dalekovoda Čitluk – Bajagić – Bitelić, koji je trebao omogućiti elektrifikaciju osam sela, od kojih se na Cetinski kraj odnosi uvođenje električne energije u Biskom. I nakon izgradnje dalekovoda još je 25 sela sinjske općine trebalo ostati bez električne energije, a njih je elektrifikacija trebala zahvatiti „u sljedećih 4-5 godina“.[1057] Iako se uglavnom nije odnosio na sela i zaseoke u neposrednom cetinskom slivu, taj podatak potvrđuje zaključak da je elektrifikacija „gornjeg“ toka Cetine uvelike zaostala za omiškim bazenom te je za nju trebalo utrošiti mnogo više energije i materijalnih sredstava u drugoj polovici šezdesetih, pa i početkom sedamdesetih godina, mnogo godina nakon što je elektrifikacija „donjeg“ toka Cetine već bila u potpunosti dovršena. Početkom 1968. godine na području su sinjske općine elektrificirana 43 sela, a „električno je svjetlo potrebno uvesti u još 3 000 domaćinstava u komuni, za što je potrebno utrošiti 661 000 000 starih dinara.“[1058] Budući da imena mjesta nisu navedena, nemoguće je utvrditi koliko se njih odnosi na sliv rijeke Cetine. Ipak, na osnovu podataka o odmaku procesa elektrifikacije tijekom pedesetih, pa i prve polovice šezdesetih godina, možemo zaključiti da su početkom 1968. godine sva sela sinjske općine koja su potpadala pod neposredni sliv rijeke Cetine bila u najvećoj mjeri elektrificirana. Da je na istom području već tada bila prisutna golema razlika u razvitku različitih mjesta, svjedoči podatak da početkom 1968. godine, kad veliki broj brdskih mjesta nije riješio problem uvođenja bilo kakvog električnog svjetla, u selu Košute, nadomak Trilja, razmišljaju o uvođenju javne rasvjete,[1059] koja je u neka druga pripoljska sela sinjskog područja po svemu sudeći već bila uvedena. Na potpuni je završetak elektrifikacije sinjskog

[1055] „Sinjska općina u ovoj godini: objekti društvenog standarda ponovno na vrhu ljestvice“, *Slobodna Dalmacija*, 20. travnja 1965.
[1056] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1057] „Elektrifikacija sela u sinjskoj općini: novi dalekovod i struja u još osam sela“, *Slobodna Dalmacija*, 24. studenog 1965.
[1058] „Elektrifikacija sinjske općine: još 660 milijuna starih dinara“, *Slobodna Dalmacija*, 25. siječnja 1968.
[1059] „Košute: još uvijek bez javne rasvjete“, *Slobodna Dalmacija*, 27. veljače 1968.

područja trebalo pričekati sam kraj šezdesetih godina, kada je spajanjem svih sela gornjeg dijela cetinskog toka na 10-kilovoltni vod Vrlika – Sinj – Trilj elektrifikacija na tom prostoru u potpunosti završena.[1060]

Elektrifikacija se na vrličkom području razvijala najsporije. Tako se tek u travnju 1968. godine spominje da će za Praznik rada (1. svibnja) iste godine sela Kosore, Vinalić i Ježević dobiti električnu energiju, za koju je „svako domaćinstvo uplatilo doprinos, a stanovnici su za samo nekoliko dana postavili dalekovod dugačak 5 kilometara“.[1061] Zahvaljujući ranije spomenutom električnom vodu Vrlika – Sinj – Trilj električno je svjetlo do kraja šezdesetih godina dobila i većina sela na vrličkom području.[1062] Time je ovaj ambiciozni projekt, započet netom po završetku Drugog svjetskog rata, do kraja osmog desetljeća dvadesetog stoljeća u Cetinskom kraju bio u potpunosti dovršen. Na samom je kraju sedamdesetih godina na manjem dijelu cetinskog toka, zamjenom drvenih stupova čeličnima te suvremenizacijom postojećih dalekovoda i trafostanica, otpočeo projekt uvođenja tzv. „druge elektrifikacije“.[1063] On će se, međutim, u najvećem dijelu tog područja provesti tijekom osamdesetih pa na ovom mjestu nije potrebna njegova detaljnija elaboracija.

4.1.10 Nastavak gradnje vodoopskrbnog sustava gornjeg dijela cetinskog toka

Još jedan opsežni posao kojeg je na cetinskom području trebalo nastaviti tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća tiče se izgradnje moderne vodoopskrbne mreže. Vodoopskrba je tijekom pedesetih, ali i u prvoj polovici šezdesetih godina u velikoj većini mjesta Cetinskog kraja rješavana izgradnjom bunara ili rezervoara za vodu. Vodovode su u pravom smislu riječi imali samo Vrlika,[1064] Trilj i Sinj, ali te vodovodne mreže nisu uključivale niti njihovo neposredno zaleđe. Iako se s vremenom uvidjelo da vodoopskrba temeljena na bunarima u nekim mjestima ne može osigurati dovoljne zalihe vode, u prvim se godinama sedmog desetljeća dvadesetog stoljeća još uvijek nije razmišljalo o uvođenju vodovodne mreže na širi prostor Cetinskog kraja. To je bio opsežan projekt, kojeg je praktično trebalo graditi iz temelja pa lokalne samouprave u tom trenutku za njega nisu mogle osigurati dovoljno materijalnih sredstava, iako je rijeka u većini mjesta bila gotovo na dohvat ruke. Elektrifikacija i poboljšanje prometne infrastrukture bili su pretpostavka nakon čijeg se

[1060] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 61.
[1061] „Elektrifikacija sela vrličke krajine: na 1. maja Kosore, Vinalić i Ježević“, *Slobodna Dalmacija*, 2. travnja 1968.
[1062] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 61.
[1063] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 63.
[1064] „Izvještaj o zdravstvenom stanju naroda na području općine Vrlika u razdoblju od oktobra 1959. do aprila 1962. godine“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

ispunjenja moglo započeti razmišljati o modernizaciji vodoopskrbe na tom području. Čak su i postojeće vodovodne mreže u istom razdoblju bile nedovoljne da bi osigurale potrebnu godišnju količinu vode. Tako početkom 1964. godine u blizini Trilja „postoje dva vodovoda, ali su premalog kapaciteta te osiguravaju vodu samo 2-3 mjeseca godišnje“.[1065] Sličan je problem postojao i na sinjskom području, gdje sredinom desetljeća „vodoopskrbni objekti sadrže dovoljne količine vode za osnovne potrebe, ali za vrijeme suše mnoga područja ostaju bez vode pa se (voda) dovozi cisternama i seljačkim zapregama“.[1066] U nedostatku vodovodnog sustava, u najvećem se dijelu sela gornjeg dijela cetinskog toka voda u kućanstva dopremala iz postojećih bunara, koje je, pak, s vremena na vrijeme trebalo uređivati.

U prvoj je polovici šezdesetih godina malo toga učinjeno na realizaciji projekata usmjerenih izgradnji vodoopskrbnog sustava u gornjem dijelu cetinskog toka, a koji su uglavnom izrađeni tijekom pedesetih godina. U tom je razdoblju, osim izmjene većeg dijela postojeće, ali stare i dotrajale mreže, trebalo izgraditi glavni rezervoar obujma 265 m^3 u Sinju i postaviti filtere te mrežu nastaviti do Turjaka s jedne, Glavica s druge te Čitluka i Karakašice s treće strane.[1067] Na širem je vrličkom području u istom razdoblju trebalo dovršiti vodoopskrbne radove oko akumulacijskog jezera „Peruča“, ali i urediti dvije lokve u Bravčevom Docu, kao i još tri u selima uokolo Vrlike te bunara u Otišiću, Biteliću i Laktacu.[1068] Prvi konkretni spomen modernizacije vodoopskrbne mreže na sinjskom području zbio se u travnju 1965. godine. Tom se prilikom navodi da sinjska općina na razvoj vodoopskrbne mreže tijekom 1965. godine planira utrošiti 14 milijuna dinara,[1069] četiri puta manje od planiranog godišnjeg ulaganja u elektrifikaciju i izgradnju cesta. Dvije godine poslije vodovod je izgrađen u Turjacima, za što je iz republičkog Fonda za nerazvijene krajeve izdvojeno 60, a građani su samodoprinosom osigurali 4 milijuna starih dinara.[1070] Paralelno s tim, završena je izgradnja prve faze vodovoda između Sinja i Trilja, u kojoj je Sinj spojen s Brnazama, dok je u drugoj fazi navedeni krak trebao biti produljen do Turjaka.[1071]

[1065] „Trilj: izgraditi kanalizaciju i osigurati dovoljno pitke vode“, *Slobodna Dalmacija*, 16. siječnja 1964.
[1066] „Vodoopskrba u sinjskoj općini: zanemarene čatrnje“, *Slobodna Dalmacija*, 3. prosinca 1965.
[1067] „Plan izgradnje vodovoda i kanalizacije (NO Općine Sinj 4. 10. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 33.; Celegin, 378.
[1068] „Plan izgradnje vodovoda dugoročno i za 1963. godinu (NOO Vrlika 4. 9. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 33.; „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1069] „Sinjska općina u ovoj godini: objekti društvenog standarda ponovo na vrhu ljestvice“, *Slobodna Dalmacija*, 24. travnja 1965.
[1070] „Turjaci: voda početkom kolovoza“, *Slobodna Dalmacija*, 30. lipnja 1967.
[1071] „Dovršena gradnja prve faze vodovoda Sinj – Trilj“, *Slobodna Dalmacija*, 7. listopada 1967.

Kompletni je dovršetak ovog vodovoda planiran tijekom 1968. godine,[1072] a da bi se krak vodovoda mogao provesti do Turjaka, prethodno je trebalo izgraditi 8 590 metara dug vod od Sinja preko Brnaza do Turjaka, kao i rezervoar u Turjacima.[1073] Vodovodni je krak koji se od Sinja protezao do Turjaka do kraja šezdesetih godina doista i izgrađen.

Osim djelomično izgrađenog sinjskog vodovoda koji je vodu crpio s izvora Kosinac, a koji je obuhvaćao Sinj, Brnaze, Turjake i Trilj, početkom su sedamdesetih godina postojala još dva vodoopskrbna objekta. Vrličani su koristili vodu s lokalnog izvora Česma, čiji je vodovodni sustav bio neadekvatan zbog nedovoljno velikog profila cijevi koje su vodu provodile do rezervoara, dok je selo Grab raspolagalo seoskim vodoopskrbnim sustavom koji je crpio vodu iz istoimenog potoka.[1074] Ostala su sela gornjeg dijela cetinskog toka i dalje koristila vodu iz bunara i cisterni. Unatoč izgradnji jednog kraka suvremenog vodovoda, u Sinju su se i početkom sedamdesetih godina, posebno za vrijeme ljetnih mjeseci, uvodile restrikcije vode,[1075] a slični su problemi, zbog neadekvatnih dovodnih cijevi mučili i Triljane,[1076] što upućuje na zaključak da vodoopskrba niti u tom razdoblju nije bila adekvatno riješena. Zbog toga je, ali i zbog potreba novoizgrađene hidroelektrane „Orlovac“, početkom 1972. godine planiran početak izgradnje vodovoda u ostalim selima sinjske općine.[1077] Spomenuti je vodovod, koji je trebao koštati čak 8 milijardi starih dinara, također trebao biti izgrađen u dvije faze, od kojih je prvom vodom trebalo spojiti Sinj i Rudu, a drugom izgraditi krak od Novih Sela do Vrlike.[1078] Iste je godine, za potrebe novoizgrađene hidroelektrane „Orlovac“, ali i sela u okolini, uređen podzemni izvor Mala Ruda, kapaciteta 360 l/s.[1079] Sredinom sedamdesetih godina, u okviru planirane izgradnje grupnog vodovoda, koji je trebao povezati splitsko i sinjsko zaleđe, planirano je da vodu vrlo skoro dobiju Gala, Otok, Ruda, Udovičići, Han, Grab, Jabuka, Vedrine i Košute, s ukupnom populacijom od 5 500 stanovnika.[1080] Ipak, krajem sedamdesetih godina samo je trećina stanovnika sinjske općine

---

[1072] „Trilj – buduće izletište Splićana i turista: danas vodovod i dalekovod, a sutra motel“, *Slobodna Dalmacija*, 22. ožujka 1968.
[1073] Celegin, 378.
[1074] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 61.
[1075] „Dogodilo se ono čega su se pribojavali Sinjani: daljnja restrikcija potrošnje vode“, *Slobodna Dalmacija*, 20. svibnja 1971.
[1076] „Ovih dana u Trilju: uz dva vodovoda – ipak bez vode“, *Slobodna Dalmacija*, 16. srpnja 1971.
[1077] „Projekt pred realizacijom: vodovod u sinjskim selima“, *Slobodna Dalmacija*, 23. studenog 1971.
[1078] Isto
[1079] Štambuk – Giljanović, 278.
[1080] „Izgradnja grupnog vodovoda Sinj – splitsko zaleđe: cjevovod stigao do Vedrina“, *Slobodna Dalmacija*, 8. svibnja 1974.; *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 134.

bila obuhvaćena vodovodnom mrežom,[1081] uglavnom s izvora Kosinac u blizini Hana pa je to pitanje stavljeno na listu prioriteta za početak osamdesetih godina.[1082] Najveći je dio vodoopskrbnog pitanja u selima gornjeg dijela cetinskog područja riješen upravo u posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske države.

4.1.11 Poboljšanje vodoopskrbnog sustava u donjem dijelu cetinskog toka

Početkom su sedmog desetljeća prošlog stoljeća Omiš i Zadvarje bila jedina mjesta donjeg dijela cetinskog toka koja su imala izgrađen vodovodni sustav. Omiški je sustav vodu crpio iz četiri lokalna izvora, „Sedra“, „Vrilo“, „Slavinj“ i „Pećine“, dok su stanovnici Zadvarja vodu pili posredstvom akumulacijskog jezera hidroelektrane „Kraljevac“, a zadvarski je vodovodni sustav završavao u Šestanovcu. Na izvor se „Sedra“ nastavljao i vodoopskrbni sustav sela Naklice i Zakučac, dok su stanovnici ostalih sela donjeg dijela cetinskog toka i početkom šezdesetih godina koristi vodu iz cisterni i bunara. Kako postojeći izvori nisu bili dovoljno izdašni, a istovremeno se širila omiška industrijska i turistička ponuda, već se tijekom pedesetih godina postavilo pitanje izgradnje novog omiško – poljičkog vodovoda, ali se lokacija crpilišta niti početkom šezdesetih nije definitivno odredila. Stoga je od polovice šezdesetih godina Omiš, kao i mjesta u njegovoj neposrednoj okolini, vodu dobivao izravno iz bazena novoizgrađene hidroelektrane „Split“.[1083] U prvoj je polovici šezdesetih godina postojao idejni projekt za izgradnju vodovodnog kraka koji je vodio od Zakučca preko Omiša do Dugog Rata, kao i za rekonstrukciju vodovodne mreže samog grada Omiša.[1084] U istom je razdoblju postojao i idejni projekt izgradnje vodoopskrbnog sustava Gata, koji bi, osim opskrbe pučanstva pitkom vodom, služio i budućoj hidroelektrani „Split“, kao i projekt rješavanja vodoopskrbe mjesta u Zamosorju i okolini Šestanovca.[1085]

[1081] „U sinjskoj općina poslije elektrifikacije i asfaltiranja prometnica: na redu su vodovodi“, *Slobodna Dalmacija*, 26. travnja 1979.

[1082] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 134.

[1083] Štambuk – Giljanović, 284.

[1084] Vrijednost je izgradnje kraka Zakučac – Omiš – Dugi Rat u isto vrijeme procijenjena na 110 000 000 dinara, dok je vrijednost rekonstrukcije postojećeg omiškog vodovodnog sustava iznosila 51 000 000 dinara. O tome vidi u „Plan izgradnje vodovoda dugoročni i za 1963. godinu (NO općine Omiš 2. 10. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 33., „Zapisnik XXXI sjednice općinskog vijeća NOO Omiš (20. 6. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 30.

[1085] Izgradnja je dijela vodoopskrbnog sustava Gata koštala 130 000 000 dinara, dok je 1 500 000 000 dinara, na koliko je procijenjena vrijednost izgradnje vodovoda za Zamosorje i mjesta uokolo Šestanovca i Zadvarja, za onodobne općinske predvodnike bila previsoka cijena pa se vodoopskrba tog područja i za vrijeme šezdesetih i sedamdesetih godina rješavala uređenjem bunara i gradnjom cisterni, što je, pak, trebalo koštati 300 000 000 dinara. O tome vidi u „Plan izgradnje vodovoda dugoročni i za 1963. godinu (NO općine Omiš 2. 10. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 33., „Zapisnik XXXI sjednice općinskog vijeća NOO Omiš (20. 6. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 30.; *Prostorni plan općine Omiš*, 59.

Prvi se spomen konkretnog djelovanja na izgradnji vodovodnog sustava u donjem dijelu Cetinskog kraja pojavljuje početkom 1965. godine. Tada se, u kontekstu skorih izbora, napominje da su „nedavno započeli radovi na izgradnji velikog vodovoda za sva mjesta omiške rivijere, u što je ukupno investirano 40 000 000 dinara.“[1086] Dvije godine poslije izgrađen je vodovodni krak koji je povezao dva najznačajnija središta omiškog kraja: Omiš i Dugi Rat.[1087] Taj je 5 kilometara dugi vodovod, koji je trebao biti samo prva faza dionice od Omiša do Splita, prvenstveno pogurao razvoj turizma i industrije, a njegovom se izgradnjom otvorilo pitanje nastavka radova kako prema obalnim mjestima istočno od Omiša, tako i prema zagorskom dijelu općine. Na tom se planu počelo razmišljati nekoliko mjeseci prije formalnog završetka spomenutog kraka, kada je općinska skupština dala odobrenje za izgradnju vodovoda od Gata do Naklica, nakon čega se on trebao produžiti do Srinjina, u ukupnoj duljini od 7 kilometara.[1088] Spomenuta je trasa vodovoda trebala pomoći razvoju poljoprivrede, posebno voćarstva, a krak od Gata do Srinjina nije izgrađen prije početka osamdesetih godina. Krajem je prve polovice 1968. godine predstavljen i plan izgradnje omiškog vodovoda, koji se, u ukupnoj duljini od 30 kilometara trebao graditi u dvije etape. U prvoj je etapi, koja je trebala biti završena do početka 1970. godine, trebao biti izgrađen krak od Prika do Bajnica, a u drugoj onaj do Vrulje, pokraj Dubaca.[1089] Ukupna se vrijednost investicije tada procjenjivala na 37 000 000 novih dinara, a njegov je kapacitet trebao iznositi 350 litara u sekundi.[1090]

U neposrednoj blizini Gata nalazila se komora iz koje je trebao teći vodovod za otoke Brač i Šoltu,[1091] a koji se počeo graditi paralelno s onim omiškim. Realizacija je radova kasnila pa spomenute dionice niti početkom 1971. godine nisu bile potpuno dovršene, a početkom sedamdesetih planirano je proširenje vodovodne mreže omiškim zaleđem: od Gata do Smolonja s jedne i od Gata prema Žrnovnici s druge strane.[1092] Time su se konačno započeli konkretizirati projekti izrađeni mnogo godina ranije, a tijekom 1974. godine 40% stanovnika omiške općine bilo je opskrbljeno vodom iz vodovodnih cijevi. Međutim,

---

[1086] „Od izbora do izbora – u omiškoj komuni: „širom otvorena vrata turistima“, *Slobodna Dalmacija*, 8. veljače 1965.
[1087] „Do svibnja vodovod Omiš – Dugi Rat“, *Slobodna Dalmacija*, 13. veljače 1967.
[1088] „Od Gata do Srinjina vodovod dug 7 km“, *Slobodna Dalmacija*, 8. ožujka 1967.
[1089] „Počinje gradnja omiškog vodovoda“, *Slobodna Dalmacija*, 4. svibnja 1968.
[1090] Isto
[1091] Voda se za opskrbu stanovnika Brača (kasnije i Hvara, Visa i Šolte) crpila iz zasunske komore hidroelektrane „Split“, nakon čega se dovodila do uređaja za pročišćavanje u omiškom „Zagradu“, da bi se potom podvodnim cjevovodom prenosila do Trstena, pokraj Postira na otoku Braču. O tome vidi u: Štambuk – Giljanović, 286.; „Dovod vode Cetine na Brač. Priključak na dovodne organe HE „Split“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Svežanj 64.
[1092] „Omiški vodovod do Ruskamena i Sumpetra“, *Slobodna Dalmacija*, 9. veljače 1971.

planirana vodovodna mreža kojom je kompletni obalni pojas trebao biti obuhvaćen niti tada nije u potpunosti dovršena, ali su izneseni planovi dovršetka izgradnje poljičkog, zadvarskog i studenačkog vodovoda, nakon čega se udio stanovnika tadašnje općine Omiš koji je obuhvaćen vodovodnom mrežom trebao popeti na 70%.[1093] Do kraja je sedamdesetih godina dio omiškog vodoopskrbnog sustava koji je vodu crpio sa zahvata u Zagradu kod Omiša, prostirući se od Piska do Mutograsa s primorske i od Gata do Smolonja sa zagorske strane doista i izgrađen, čime je plan izgradnje poljičkog vodovoda uspješno realiziran.[1094] Istovremeno je proširen i kapacitet crpilišta na Zagradu, koji je krajem sedamdesetih godina povećan za 200 l/s te izgrađen rezervoar u Zadvarju.[1095] Ipak, vrijeme je pokazalo da su ostali planovi bili preoptimistični pa je nastavak uređenja vodovodne mreže u preostalom dijelu srednjih Poljica trebao biti proveden tijekom osamdesetih godina. U devetom će desetljeću prošlog stoljeća biti napušteni oni projekti koji su bili praktično neostvarivi (zadvarski i prošireni studenački vodovod) pa određena sela donjeg dijela cetinskog toka vodu iz vodovodne mreže nisu dobila sve do kraja postojanja jugoslavenske države. Ta se konstatacija prije svega odnosila na mjesta u Zamosorju i okolini Šestanovca, kao i na Nova Sela i Blato na Cetini.

4.2 PRIMARNI GOSPODARSKI SEKTOR I GLAVNE KARAKTERISTIKE SEOSKIH SREDINA

Primarni je gospodarski sektor u ideologiji za koju se zauzimala poslijeratna jugoslavenska država zauzimao sekundarno mjesto. Ta je ideologija svoj razvoj u najvećoj mjeri temeljila na razvoju industrije, a poljoprivreda je, kao i ostale djelatnosti primarnog gospodarskog sektora, razvijana utoliko ukoliko je to vodilo napretku industrijalizacije zemlje. Ipak, industrijalizaciju Jugoslavije, u kojoj je većina poslijeratnog stanovništva živjela na selu i čiji su gradovi, slijedom toga, bili slabo razvijeni, nije bilo moguće obaviti preko noći. Nosioci su tadašnje vlasti stoga shvatili da industrijalizaciju zemlje neće moći provesti ako prethodno ne ulože materijalna sredstva i energiju u obnovu ratom uništenog primarnog gospodarskog sektora, koji je za sobom trebao povući i razvoj tek stasale industrije. Državna se politika u tom razdoblju jasno uviđala i u slivu rijeke Cetine. Zbog toga je u drugoj

[1093] „Portreti dalmatinskih komuna: Omiš – dva nejednaka lica“, *Slobodna Dalmacija*, 26. veljače 1974.
[1094] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 63.
[1095] Isto; *Prostorni plan općine Omiš*, 42.

polovici četrdesetih, ali i tijekom pedesetih godina pitanjima poljoprivrednog razvoja posvećeno puno prostora, iako je već u tom razdoblju, prvenstveno na području donjeg dijela toka rijeke Cetine, izvršen polagani preustroj na industriju. Ta se tendencija nastavila i početkom šezdesetih godina, kada se povećana industrijalizacija sve više osjećala i u selima vrličkog, sinjskog i triljskog kraja. Kako u primarnom gospodarskom sektoru nisu uspjeli iskorijeniti privatnu inicijativu, komunistički su mu vlastodršci na svim razinama tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina posvećivali sve manje pažnje. Budući da su se ulaganja u industriju u istom razdoblju povećavala, počeo se osjećati sve veći jaz u razvoju ova dva sektora gospodarstva. Kako se u njega nije ulagalo dovoljno materijalnih sredstava, primarni je gospodarski sektor u sedmom i osmom desetljeću prošlog stoljeća postajao i sve manje produktivan, a rizik je predstavljala i prevelika ovisnost poljoprivrede o prirodnim nepogodama poput suše, leda i poplave. Slijedom toga, sve je veći broj seoskog stanovništva, dotad čvrsto vezan uz poljoprivredu i stočarstvo, krenuo u potragu za isplativijim, sigurnijim, a često i lakšim zaposlenjem u ojačalim tvornicama.

Najuočljivija je posljedica opisanog stanja stvari promjena udjela stanovništva koje je svoj život vezalo uz primarni gospodarski sektor u odnosu na onaj dio koji je tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina ovisio o pojedinoj grani industrije. Osim povećanja onovremenih gradova, sve se veći broj cetinskih sela već tijekom šezdesetih godina suočavao s depopulacijom. Brojni su stanovnici sa sela, u potrazi za isplativijim poslom u povećanim tvornicama trajno napuštali svoja dotadašnja obitavališta, preselivši se u okolne gradove, u kojima je izgrađen veći broj radničkih stambenih kompleksa. Jedan je dio dotadašnjih stanovnika sela posao pronašao i izvan tadašnje države, otisnuvši se na „privremeni rad“ u inozemstvo, a pretežno u SR Njemačku. Depopulacija se u cetinskim selima prema kraju sedamdesetih godina radikalizirala, osjetivši se u brojnim segmentima seoskog života, od škola, koje su u dobroj mjeri opustjele, do polja koja su se sve više obrađivala tek kako bi se osigurao dodatan prihod. Osim toga, dobar je dio stanovništva koji je u tom razdoblju ostao na selima svakodnevno putovao na posao u gradove, ili je zaposlenje pronašao u dislociranim postrojenjima koje su pojedine tvornice već tijekom šezdesetih godina počele otvarati u okolnim seoskim sredinama kako bi s jedne strane smanjile iseljavanje, ali i troškove gradnje radničkih stanova s druge strane. Tako se tijekom sedamdesetih godina sve više smanjivao broj onih seoskih obitelji koje su svoj opstanak vezale isključivo uz primarni gospodarski sektor, dok se istovremeno povećao broj „industrijskih“ obitelji ili onih koji su svoj život organizirale kombinirajući ova dva gospodarska sektora. Slijedom toga, vezanje je sela

isključivo uz primarni gospodarski sektor, a gradova uz industriju, u ovom razdoblju sve više postajao anakronizam. Dislocirani su pogoni u tom dvadesetogodišnjem razdoblju osnovani u Zadvarju, Docu Donjem, Šestanovcu i Tijarici, dok je u Vrlici u istom razdoblju formirana tvornica tehničkih platna „Vrličanka“. Osim dislociranih postrojenja, koje su u cetinskim selima više od ostalih pokretale triljska „Cetinka“ i omiški „Galeb“, u selima su na važnosti gubili neki oblici poljoprivrednog života zaostali iz ranijih pokušaja uvođenja kolektivizacije, a prije svega državna poljoprivredna dobra.

U odnosu na pedesete godine dvadesetog stoljeća, u šezdesetima se i sedamdesetima smanjio broj općih poljoprivrednih zadruga u Cetinskom kraju. Integracijom onih zadruga koje nisu bile održive, u gornjem su dijelu cetinskog toka svoj život nastavile tek triljska i vrlička poljoprivredna zadruga, dok ih je na širem omiškom području ipak opstalo nešto više. One su svoj razvoj i dalje vezale uz posredovanje u plasmanu proizvoda privatnih posjednika na tržište, a zahvaljujući uspješnom radu neke su od njih u istom razdoblju zabilježile i solidan gospodarski rast. Ta se konstatacija prije svega odnosi na poljoprivrednu zadrugu „Krajina“ u Šestanovcu, kao i one u srednjopoljičkim selima. Osim poljoprivrednih zadruga, svoj je razvoj u istom razdoblju nastavilo i državno poljoprivredno dobro „Trnovača“, smješteno u Sinjskom polju. Iako su na svjetlo dana izlazili prijedlozi o integraciji triljske poljoprivredne zadruge i „Trnovače“, do toga sve do kraja sedamdesetih godina nije došlo, a ove su se dvije privredne organizacije često i sukobljavale oko ingerencija u poslovanju, razvijajući međusobno konkurentski oblik djelovanja. Slično tome, u donjem je dijelu cetinskog toka dolazilo do sukobljavanja između pojedinih poljoprivrednih zadruga i općinskog trgovačkog poduzeća „Vojan“, koje je u brojnim okolnim selima organiziralo vlastite prodavaonice.

Ipak, i u ovih su dvadeset godina primat u razvoju primarnog gospodarskog sektora držali privatni posjednici, koji su u svom posjedu držali veliku većinu obradivih površina, a kolektivne su gospodarske organizacije koristili tek ako su im mogle osigurati povoljniji plasman njihovih proizvoda na tržište ili, u većem broju slučajeva, kako bi u njima nabavili sjeme za poljoprivrednu proizvodnju ili neke druge potrepštine, koje se često i nisu vezale izravno za poljoprivredu. Osim dotadašnjih poljoprivrednih kultura, posebice su u donjem dijelu cetinskog toka, u ovom razdoblju razvijeni neki oblici voćarstva – prije svega uzgoj trešanja, višanja i koštunjavog voća, koji su se kasnije, često i vrlo uspješno plasirali na tržište. Unatoč smanjenim ulaganjima, u nekim je dijelovima „donjeg“ cetinskog područja primarni gospodarski sektor, tako, donosio prilično solidne prihode pa njegov razvoj nije u

potpunosti napušten, a oni su pojedinci i kolektivne organizacije kojima je poljoprivreda donijela određenu zaradu, na svoja zemljišta polako uvodili mehanizaciju, koja je do kraja sedamdesetih godina preplavila veći dio cetinskih polja, zamijenivši postupno upotrebu životinjske radne snage u obrađivanju poljoprivrednih površina. Tijekom je sedamdesetih godina zabilježena blaga stagnacija u razvoju stočarstva, koje se više nego drugdje razvijalo u vrličkom okruženju, koje se, osim toga, s početkom šezdesetih godina polako preorijentiralo na uzgoj voćnih kultura, u prvom redu na vinogradarstvo. Uz dosad nabrojano, tijekom su šezdesetih i sedamdesetih godina nastavljeni i poslovi na uređenju poljoprivrednih površina, a posebno Sinjskog polja. Uz početak gradnje sustava za natapanje poljoprivrednih površina, u tom je razdoblju obavljena većina posla oko uređenja pristupnih putova prema najvećem dijelu zemljišnih posjeda. Osim toga, sadnjom je većeg broja topola osiguran i sustav za obranu od udara vjetra, a provedenom je komasacijom velik dio zemljišnih posjeda jednog vlasnika okupljen na jedno mjesto, dokinuvši dotadašnju preveliku parceliziranost obradivih površina. Iako je generalno on sve više gubio utrku s industrijom, a nerijetko i s turizmom, ulaganja u razvoj primarnog gospodarskog sektora niti u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina u Cetinskom kraju nisu sasvim prestala, ali isti sektor više nije imao ekskluzivni pristup seoskim sredinama, u kojima je zahvaljujući tvorničkim dislociranim postrojenjima na mala vrata sve više ulazila industrija.

4.2.1 Glavni razlozi zaostajanja primarnog gospodarskog sektora Cetinskog kraja

Preorijentacija se pozornosti s primarnog na sekundarni gospodarski sektor najbolje može osvijetliti promatranjem odnosa između seoskih i gradskih područja tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Rezultati su sveobuhvatnog popisa stanovništva, koji je u FNRJ proveden u svibnju 1961. godine, na području općine Omiš pokazali da se ukupan broj stanovništva povećao za 11.7%, u odnosu na prethodno desetljeće pa je u tom razdoblju općina ukupno brojala 25 255 stanovnika.[1096] U istom se razdoblju, međutim, broj stanovništva samog grada Omiša povećao za više od 18%, s 1 836, na 2 408.[1097] Budući da nemamo razloga vjerovati da je viši prirast stanovništva Omiša u odnosu na općinski prosjek rezultat veće stope nataliteta unutar njega, ostaje nam zaključiti da je do njega u prvom redu dovela migracija seoskog stanovništva prema gradskom središtu, koja je tako već početkom

[1096] „Nakon popisa stanovništva: iz većine dalmatinskih općina stanovnici sele u gradove“, *Slobodna Dalmacija*, 24. svibnja 1961. Budući da se područje donjeg dijela cetinskog toka ne podudara u potpunosti s tadašnjom omiškom općinom, broj je stanovnika na tom području bio nešto manji, iznoseći 1961. godine ukupno 21 372 stanovnika. O tome vidi u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv 3, 2009. – 2028.
[1097] Isto 2020.

šezdesetih godina bila evidentna. U istom je razdoblju sve veći priljev stanovnika sa sela u grad, kao posljedica „sve većeg razvoja industrije i komunalne djelatnosti“[1098] zabilježen i na sinjskom području. Slične su se karakteristike pet godina kasnije uočavale na cijelom dalmatinskom području, gdje „u oko 25% poljoprivrednih domaćinstava nema omladine koja bi nastavila poljoprivrednu tradiciju jer su mladi otišli u gradove tražiti novi kruh“ pa je početkom šezdesetih godina poljoprivreda zapošljavala tek nešto malo više od polovice dalmatinskog stanovništva.[1099] Blagi je porast broja stanovnika, od svega 1.2%,[1100] početkom sedamdesetih godina zabilježen i na području šireg sinjskog područja. Realni je porast po svemu sudeći bio i veći jer je na demografsku sliku negativno utjecao odlazak 4 250 radnika na „privremeni rad“ u inozemstvo. Osim gradskih središta, Sinja i Trilja,[1101] na tom su području blagi porast stanovništva doživjela i sela smještena u Sinjskom polju, u koja je migrirao velik broj stanovnika iz planinskog dijela komune. Taj podatak svjedoči da je stanje stočarstva početkom sedamdesetih godina bilo nepovoljnije od onog u poljoprivredi, a broj se stanovnika u pripoljskim sredinama povećao i zbog eksproprijacijskih postupaka provođenih u svrhu gradnje elektroenergetskih postrojenja, koji su uvjetovali preseljenje jednog dijela stanovništva s drugih područja u Sinjsko polje.

Drugi se aspekt zaostalosti poljoprivrede, što je ujedno bio i glavni razlog migracije seoskog stanovništva u gradove, sredinom šezdesetih godina ogledao u njenoj slaboj produktivnosti, pogotovo u odnosu na industrijsku proizvodnju. Tako je na prostoru sinjske općine u tom vremenskom segmentu o primarnom gospodarskom sektoru, koji se prvenstveno odnosio na poljoprivredu, izravno ovisilo oko 60 000 stanovnika, od kojih je u poljoprivredi bilo zaposleno njih 18 000, ali je poljoprivredna proizvodnja općini godišnje donosila 5 milijardi dinara,[1102] što je bila tek četvrtina godišnjeg općinskog gospodarskog prihoda.[1103] S druge strane, u industriji je u istom trenutku bilo zaposleno 5 000 ljudi, a ostvarivala je gotovo tri četvrtine općinskog gospodarskog prinosa. Nejednak odnos produktivnosti poljoprivrednog sela i industrijskog grada na sinjskom području u tom razdoblju najbolje oslikava podatak da

[1098] „Nakon popisa stanovništva: mnogi Sinjani zaposleni izvan općine“, *Slobodna Dalmacija*, 20. svibnja 11961.
[1099] „Kamo kreće dalmatinsko selo: perspektiva – zatvorena vrata“, *Slobodna Dalmacija*, 10. veljače 1966.
[1100] „U sinjskoj općini 56 808 stanovnika“, *Slobodna Dalmacija*, 18. svibnja 1971.
[1101] Sinj je 1961. godine imao 5 224 stanovnika, 1971. njih 6563, a 1981. godine 8 711 stanovnika. S druge, pak, strane, u Trilju je 1961. godine živjelo 579, a deset godina kasnije čak 1079 stanovnika. Godine je 1981. u tom gradu obitavalo 1 561 stanovnik. O tome vidi u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 4, 2745., 2746.
[1102] „Više daje „Dalmatinka nego čitava poljoprivreda“, *Slobodna Dalmacija*, 10. ožujka 1966.
[1103] U prvoj je polovici šezdesetih godina primarni gospodarski sektor u ukupnom općinskom dohotku sudjelovao s 36%, a 1962. je godine ukupni općinski prihod od tog sektora iznosio 2 562 368 dinara. O tome vidi u: „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

je najveća sinjska tvornica, „Dalmatinka“, gospodarstvu općine doprinosila sa 6 milijardi dinara, za milijardu više od cijele poljoprivrede.[1104] Budući da joj je ona donosila neusporedivo veći profit, sinjska je općina sredinom šezdesetih godina u industriju počela i ulagati više sredstava. Tako je u općinskom planu za 1965. godinu u industriju i rudarstvo predviđeno ulaganje od preko 200 000 000 dinara, dok je u istoj godini u poljoprivredni razvoj planirano utrošiti 140 000 000 dinara, što je trebalo povećati poljoprivrednu proizvodnju u odnosu na prethodnu godinu za 9%.[1105] Iako je ostvarivao najviše radnih mjesta,[1106] početkom je sedamdesetih godina primarni gospodarski sektor u ukupnom dohotku sinjske općine sudjelovao s 29%, a industrija s 35.6%.[1107] Vrijednost je društvenog proizvoda primarnog gospodarskog sektora sinjske općine u istom razdoblju iznosila 61 400 000 dinara, dok je vrijednost društvenog proizvoda industrije iznosila 94 800 000 dinara. Primarnom se sektoru početkom sedamdesetih približila i vrijednost društvenog proizvoda tercijarnog sektora, koja je iznosila 59 900 000 dinara.[1108] Taj je odnos, uz depopulaciju sela, za posljedicu imao pojavu da je na području sinjske općine sredinom sedamdesetih godina broj domaćinstava ovisnih o poljoprivredi bio manji od broja onih koji svoju egzistenciju nisu vezali uz tu granu privrede. Naime, broj je „poljoprivrednih“ obitelji bio 3 418, a onih „nepoljoprivrednih“ 4 600, dok je 3 637 obitelji kombiniralo više djelatnosti.[1109] Na taj je izmijenjeni odnos „poljoprivrednog“ i „nepoljoprivrednog“ stanovništva vjerojatno utjecalo i otvaranje mnogih dislociranih postrojenja, koje su tvornice tijekom sedamdesetih godina počele otvarati u selima okruženja, kako bi postigle premještanje proizvodnje u zaleđe i time smanjile njene troškove, a u isto vrijeme doprinijele i gospodarskom uzletu sela. Do kraja je sedamdesetih godina prošlog stoljeća, primarni gospodarski sektor i u poljima bogatom gornjem dijelu cetinskog toka prešao u podređeni položaj u odnosu na industriju, koja na tom prostoru nije bila ni približno razvijena kao u širem omiškom bazenu.

U omiškoj se općini u prvoj polovici šezdesetih godina predviđao porast vrijednosti industrijske proizvodnje od preko 50%,[1110] a provedenom je rekonstrukcijom većina tvornica

---

[1104] „Više daje „Dalmatinka nego čitava poljoprivreda“, *Slobodna Dalmacija*, 10. ožujka 1966.
[1105] „Sinjska općina u ovoj godini: objekti društvenog standarda ponovo na vrhu ljestvice“, *Slobodna Dalmacija*, 20. travnja 1965.
[1106] Primarni je gospodarski sektor sinjske općine početkom sedamdesetih godina nudio 10 500 radnih mjesta, a sekundarni tek njih 3 326. Međutim, dok je primarni sektor bilježio pad godišnje stope zaposlenosti od 1.9%, ona se u onom sekundarnom povećavala za 2.6% na godinu. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 98.
[1107] Isto 45.
[1108] Isto 97.
[1109] „Portreti dalmatinskih komuna: Sinj – žeđa pored Cetine“, *Slobodna Dalmacija*, 12. ožujka 1974.
[1110] „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš, održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

povećala opseg poslovanja, koncentriravši se u gradskim sredinama – Omišu i Dugom Ratu. Zbog niske se produktivnosti primarnog gospodarskog sektora, tijekom sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća jasno uviđala velika razlika između „razvijenog“ obalnog područja, čiji je gospodarski uzlet omogućen napretkom industrije i turizma; i „nerazvijenog“ zagorskog dijela, koji je teritorijem obuhvaćao dvije trećine općine, a čijoj je nerazvijenosti doprinijela nedovoljna gospodarska moć primarnog gospodarskog sektora, koji se na tom području razvijao relativno uspješnije nego u nekim drugim dijelovima Cetinskog kraja. Primarni je gospodarski sektor u tom dijelu cetinskog toka bio još slabije zastupljen nego u sinjskoj općini, sudjelujući početkom sedamdesetih godina u općinskom društvenom proizvodu tek s 8.2%. S druge je strane industrija u ukupnom općinskom društvenom proizvodu sudjelovala s 35.6%, a hidroelektrane s čak 40.7%.[1111] Industrija je istovremeno nudila 2 216, a primarni gospodarski sektor (u društvenom vlasništvu) 1 904 radna mjesta.[1112] U drugoj je polovici sedamdesetih godina udio poljoprivrednih obitelji omiške općine iznosio 14.6%, a onih koje svoju egzistenciju nisu vezale uz primarni gospodarski sektor 66.2%, dok je 19.1% domaćinstava kombiniralo poljoprivredu i neku drugu vrstu djelatnosti, a prvenstveno industriju.[1113] Udio je poljoprivrednih obitelji bio nešto veći ako iz ukupnog odnosa izbacimo primorski dio općine, koji u najvećem postotku ne sačinjava Cetinski kraj, ali on se ni u tom slučaju nije približavao polovici ukupnog broja domaćinstava. Slijedom se navedenog može zaključiti da je primarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka tijekom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća postao tek usputno zanimanje, koje je uglavnom služilo zadovoljenju egzistencijalnih potreba privatnih posjednika poljoprivrednog zemljišta.

Najveći razlog postupnog zaostajanja poljoprivredne proizvodnje u odnosu na onu industrijsku, vjerojatno je bio prevelika ovisnost poljoprivrede o prirodnim uvjetima. Elementarne su nepogode poput suša ili poplava uzrokovane ispodprosječnom ili iznadprosječnom količinom padalina mogle uništiti cjelokupni godišnji urod, što je poljoprivrednu proizvodnju često pretvaralo u iznimno rizičnu djelatnost. Tijekom ljeta 1962. godine, kao posljedica dugotrajne suše, na sinjskom je području zabilježen prinos od svega 4 000 tona žitarica, dok je uobičajeni prinos iznosio 15 000 tona.[1114]Iste je godine proizvedeno

[1111]*Prostorni plan općine Omiš*, 36.
[1112] Isto 73.
[1113]Vrijednost je ukupnog općinskog prihoda od poljoprivrede 1973. godine iznosio 13 000 000 dinara, od industrije 56 000 000, a od hidroelektrana 64 000 000 dinara. O tome vidi u: Isto 34., 72.
[1114] „Tisuće vagona stočne hrane potrebno je u Cetinjskoj dolini“, *Slobodna Dalmacija*, 23. kolovoza 1962.

tek 35 vagona kupusa, iako je uobičajeni godišnji prinos te kulture iznosio 450 tona.[1115] U sinjskoj je općini iste godine podbacio i urod krumpira, čiji je prinos, umjesto uobičajenih 650 vagona, 1962. godine iznosio njih 175.[1116] Suša je sredinom šezdesetih godina prouzrokovala probleme i na triljskom području, smanjivši prinose kukuruza za više od 50%.[1117] Sličan je problem 1963. godine zabilježen u omiškom zaleđu, u kojem je led uništio velik broj voćaka te jesenskih usjeva pa je Narodni odbor općine, s lokalnim poljoprivrednim zadrugama, za potrebe pomoći oštećenim poljoprivrednicima odobrio ukupni kredit od 20 000 000 dinara.[1118] Krajem se 1964. godine šire Sinjsko područje suočilo s velikim poplavama, nakon kojih se pod vodom našlo 130 vagona kukuruza i 10 vagona kupusa samo na imanju Poljoprivrednog dobra,[1119] a ukupna je šteta samo za poljoprivrednu proizvodnju procijenjena na 48 000 000 dinara.[1120] Uz navedeno, zaostajanje je primarnog gospodarskog sektora za onim sekundarnim bilo i rezultat smanjenog interesa vlasti na svim razinama za privrednu djelatnost koja se u najvećoj mjeri nalazila u privatnim rukama. Bez jednakih ulaganja poljoprivreda nije mogla ostvariti jednake rezultate kao što je to tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina mogla industrija, a u nekim dijelovima i turizam. Slijedom toga, ona je u sedmom i osmom desetljeću prošlog stoljeća na sebe postupno vezala sve manji broj ljudi, a trend će se zaostajanja primarnog za sekundarnim gospodarskim sektorom nastaviti i tijekom osamdesetih.

4.2.2 Posljedica slabljenja primarnog gospodarskog sektora – depopulacija sela

U ovom je radu već napomenuto da je glavna intencija viših razina vlasti poslijeratne Jugoslavije bila uspješno provesti industrijalizaciju dotad pretežno agrarne zemlje. Primarni je gospodarski sektor time trebalo pretvoriti u svojevrsni servis industrije pa je razvoj poljoprivrede bio stimuliran samo ako je stvarao preduvjete za industrijski razvoj određenog užeg područja. Iako su od završetka Drugog svjetskog rata uložena nezanemariva sredstva u uređenje poljoprivrednih površina i rješavanje složenih prilika u agraru nametanjem kolektivnih odnosa, već u tom razdoblju započinje projekt pretvaranja socijalističke Jugoslavije u industrijsku zemlju. Industrijalizacija se u prvim poslijeratnim godinama

---

[1115] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1116] Isto
[1117] „U Trilju podbacio urod kukuruza“, *Slobodna Dalmacija*, 23. studenog 1965.
[1118] „Mjere za ublažavanje posljedica studeni u omiškoj općini: kreditiranje poljoprivrednika“, *Slobodna Dalmacija*, 18. veljače 1963.
[1119] „Snažno nevrijeme nad srednjom Dalmacijom: Sinj čitav dan bez vode i struje“, *Slobodna Dalmacija*, 10. studenog 1964.
[1120] „Posljedice nevremena u Sinju: u Sinjskom polju više od 30 milijuna kubičnih metara vode“, *Slobodna Dalmacija*, 11. studenog 1964.

poticala planovima za otvaranje većeg broja elektroenergetskih kompleksa, ali i novih tvorničkih postrojenja, čiji se broj u Cetinskom kraju povećao već tijekom pedesetih godina. U tom su, naime, desetljeću započeli radovi na dva elektroenergetska postrojenja u cetinskom slivu – „Peruči“ i „Splitu“, a, uz to su otvorene i tri tvornice koje će u budućnosti igrati značajnu ulogu u razvoju cetinskih gradova – sinjska „Dalmatinka“, omiški „Galeb“ i triljska „Cetinka“. Ostali su tvornički i elektroenergetski kompleksi doživjeli proces obnove od eventualnih ratnih oštećenja i izvršili pripreme za izmjenu dotrajalih strojeva, koja je u većem broju njih obavljena tijekom šezdesetih godina.

Kako se već tijekom pedesetih godina pokazalo da ambiciozno najavljivani projekt uvođenja kolektivnih odnosa u primarni gospodarski sektor jednostavno ne daje rezultate, vlastodršci su shvatili da poljoprivredu neće moći pretvoriti u pomoćnu djelatnost usmjerenu industrijskom razvoju zemlje, već da će u njoj privatni posjednici i dalje imati dominantan položaj. Budući da ju nisu mogli u potpunosti kontrolirati, komunistički su funkcionari, odgajani u duhu kolektivističkog totalitarizma, već od druge polovice pedesetih u poljoprivredu počeli ulagati manje sredstava. Takav se trend tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina dodatno zaoštrio pa je primarni gospodarski sektor polako, ali sigurno gubio značaj kakav je imao ranije. Paralelno sa zapuštanjem primarnog gospodarskog sektora, dolazilo je do rasta ulaganja u industrijska postrojenja, a kasnije i u turističke komplekse. Budući da su tijekom šezdesetih godina proveli rekonstrukciju zastarjelih postrojenja, industrijski su kompleksi mogli povećati obujam proizvodnje i ponuditi posao većem broju ljudi, kojima su u gradovima gradili stambene zgrade.

Primarni gospodarski sektor, suočen s problemima opisanima u ranijim poglavljima, taj industrijski rast nije mogao pratiti pa je određeni broj dotad poljoprivrednog stanovništva posao odlučio potražiti u sekundarnom sektoru gospodarstva. Kako je najveći dio industrije bio koncentriran u gradovima, čije je jedno od glavnih obilježja i bilo posjedovanje industrijskog postrojenja, a najveći dio primarnog gospodarskog sektora u selima, jasno je da je napuštanje primarnog gospodarskog sektora i odlazak ljudi u gradove ujedno značio i njihovo napuštanje sela. Dok se odlazak sa sela u gradove nije radikalizirao, pad se broja seoskog stanovništva zbog pozitivnog prirodnog prirasta, nije previše niti osjetio. Međutim, onog trenutka kada je veći broj dotad seoskog stanovništva pronašao zaposlenje u industrijskim kompleksima smještenim u gradovima, a jedan dio ljudi otišao na „privremeni rad“ u inozemstvo, broj se seoskog stanovništva počeo osjetno smanjivati. Kako je primarni gospodarski sektor do kraja sedamdesetih godina prošlog stoljeća u velikom broju cetinskih

sela postao usputno zanimanje, tako se i depopulacija u njima povećavala, postigavši do početka osamdesetih u nekim krajevima dramatične rezultate.

Prema popisu je stanovništva iz 1948. godine u selima Cetinskog kraja živjelo ukupno 56 848 stanovnika. Od tog je broja gornjem dijelu cetinskog toka pripadalo njih 41 437, a donjem 15 411.[1121] Pet se godina poslije ukupan broj seoskog stanovništva Cetinskog kraja povećao na 59 584. Kao i ukupno stanovništvo, u istom se razdoblju povećao i broj seoskih stanovnika gornjeg i donjeg dijela cetinskog toka. U selima je „gornjeg“ cetinskog porječja, tako, 1953. godine živio 43 401 stanovnik, dok je 16 183 njih obitavalo u seoskim sredinama donjeg dijela cetinskog toka.[1122] Budući da je prirodni prirast u selima Cetinskog kraja krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina bio pozitivan, njihov se broj stanovnika povećavao. Samo je 9 sela donjeg cetinskog područja 1953. godine brojalo manje stanovnika nego pet godina ranije,[1123] dok je u gornjem dijelu cetinskog toka u tom razdoblju depopulacija zadesila manji broj sela uokolo Vrlike, kao i neka manja mjesta od ranije poznata po stočarstvu.[1124] Slijedom toga, početkom pedesetih godina, ne možemo govoriti o problemu depopulacije seoskih sredina Cetinskog kraja. Elektroenergetska su i industrijska postrojenja u tom razdoblju bila u nastanku, a primarni je gospodarski sektor uz sebe vezao većinu seoskog stanovništva, koje se nije iseljavalo u potrazi za alternativnim zaposlenjem jer ga u nedovoljno razvijenim gradovima uglavnom nije ni bilo.

Najveći je broj stanovnika u selima Cetinskom kraja živio 1961. godine, ukupno njih 60 090. Donji je dio cetinskog toka u tom razdoblju brojao 17 724 stanovnika,[1125] što je značilo da se u prethodnih osam godina njihov broj povećao za 1 541. Iz ove činjenice možemo izvući

---

[1121] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 1454. – 1455, 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754. Podatke o broju stanovnika seoskih sredina diljem Cetinskog kraja krajem četrdesetih i na početku pedesetih godina vidi i u „Brojčano stanje stanovništva po kotarevima Oblasti Dalmacije (1945.)“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 1; „Pregled mjesnih, seoskih i gradskih NO-a te njihovih područja po prebivalištima i kotarskim općinama s brojem kuća i prisutnog stanovništva (1946.)“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 1; „Popis stanovnika izvršen 15. III 1948. Oblasti Dalmacija“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 9; „Broj stanovnika 1949.“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 15.; „Izvještaj o ukupnom broju stanovnika za mjesec srpanj 1950.“, HR-DAST-21, ONOD, Statistički ured pri ONOD-e, Kutija 27.

[1122] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 1454. – 1455, 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.

[1123] Ta su sela Čišla, Katuni, Kučiće, Seoca, Slime, Smolonje, Srijane, Trnbusi i Zvečanje. O tome vidi u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2011., 2015., 2017., 2023., 2024., 2026., 2027.

[1124] Manji su broj stanovnika nego pet godina ranije, 1953. godine bilježili Maljkovo, Otišić, Gljev, Korita, Ovrlje, Podi i Vedrine. O tome vidi u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2725., 2730., 2735., 2737., 2738., 2739., 2748.

[1125] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2009. – 2028.

zaključak da se trend povećanja broja žitelja u mjestima od Ugljana i Biskog do Omiša nastavio i tijekom pedesetih godina. Međutim, zahvaljujući gradnji akumulacijskog jezera i hidroelektrane „Split“ u sela je Gata, Srijane i Zakučac u tom razdoblju doselio veći broj radnika zagrebačke „Hidroelektre“ i beogradske „Tunelogradnje“, koji su se u tim mjestima zadržali do okončanja radova na prvoj fazi gradnje tog elektroenergetskog postrojenja, povećavši pritom broj stanovnika spomenutih mjesta mnogo više nego što su se ona realno mogla povećati.[1126] Ako zanemarimo priljev radnika iz udaljenih gradova, možemo zaključiti da je trend rasta u donjem dijelu cetinskog toka zaustavljen već tijekom pedesetih godina pa je, ako izuzmemo spomenuta Gata, Srijane i Zakučac, samo 6 sela u „donjem“ dijelu cetinskog porječja 1961. godine bilježilo veći broj stanovnika nego osam godina ranije.[1127] Ostala je sela na tom području već tijekom pedesetih godina zahvatio proces blage depopulacije, koja će se tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina dodatno povećati. Dok su u donjem dijelu cetinskog područja stvarno stanje stvari dobrano zamaskirali radnici građevinskih tvrtki iz udaljenih mjesta, u „gornjem“ je cetinskom porječju ukupan broj stanovnika u odnosu na 1953. godinu godina doista smanjen za 1 035 pa ih je 1961. godine na tom području živjelo 42 366.[1128] Zbog izgradnje je akumulacijskog jezera i brane „Peruča“ dio okolnog područja krajem pedesetih godina potopljen, što se odrazilo na ukupan broj stanovnika sela unutar njega.[1129] Budući da je većina stanovništva pogođenog eksproprijacijskim postupkom vezanim uz gradnju tog elektroenergetskog postrojenja alternativno zemljište dobila u Sinjskom polju, a smanjenje broja stanovnika od 1953. do 1961. godine nije bilo toliko drastično, depopulacija je na širem sinjskom, triljskom i vrličkom području tijekom pedesetih godina bila jedva primjetna. Štoviše, zbog dolaska ljudi iz područja uokolo Peruče, broj se stanovnika većeg broja sela uokolo Sinjskog polja u tom razdoblju povećao pa možemo zaključiti da je proces blage depopulacije tijekom pedesetih godina mjesta u širem omiškom području pogodio snažnije nego ona u gornjem dijelu

[1126] Gata su 1953. godine brojala 586, a 1961. godine čak 1 141 stanovnika. Deset se godina poslije njihov broj smanjio na 600. Godine je 1953. Zakučac imao svega 206 stanovnika, da bi se 1961. njihov broj povećao na 1 045, a deset godina kasnije ponovno smanjio na realnih 259. U Srijanima je 1953. godine živjelo 763 stanovnika, a osam godina kasnije njih čak 1 438, da bi 1971. godine u tom zamosorskom mjestu obitavao svega 483 stanovnika. O tome vidi u: Isto 2013., 2024., 2028.

[1127] Ta su sela Blato na Cetini, Katuni, Naklice (u njima je bio smješten manji dio radnika hidrocentrale u Zakučcu), Seoca, Slime i Svinišće. O tome vidi u: Isto 2009., 2015., 2019., 2023., 2025.

[1128] Isto 1454. – 1455.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.

[1129] U razdoblju se između 1953. i 1961. godine broj stanovnika Garjaka smanjio s 819 na 323, a broj stanovnika Koljana s 1 391 na 479. U istom se razdoblju, mada ne tako drastično, smanjio broj žitelja i u Maljkovu, s 391 na 191, Otišiću, s 1 631 na 1 534, Podosoju, s 839 na 669, Satriću, s 841 na 696 i Zasioku, s 307 na 176. O tome vidi u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2724., 2730. 2735., 2737., 2739., 2743., 2754.

cetinskog toka, iako gole brojke sugeriraju drugačije. Taj zaključak opravdava i nekoliko puta spomenuta činjenica da se donji dio cetinskog porječja već u šestom desetljeću prošlog stoljeća polako preusmjeravao na industriju.

Ozbiljniji je trend depopulacije Cetinski kraj zadesio tijekom šezdesetih godina. Građevinski su radovi usmjereni izgradnji elektroenergetskih postrojenja uglavnom završili, a prirodni je prirast ostao pozitivan, ali se broj stanovnika u selima od izvora do ušća rijeke Cetine 1971. godine smanjio na 55 785.[1130] U odnosu na desetljeće ranije, to je predstavljalo smanjenje za čak 4 305 stanovnika. Usporedbe radi, Omiš je, kao drugi najveći grad Cetinskog kraja, 1971. godine brojao 3 731 stanovnika,[1131] pa nije teško zaključiti da se tijekom šezdesetih godina broj stanovnika cetinskih sela smanjio za veći broj nego što ih je na kraju tog razdoblja živjelo u Omišu. Sela su u gornjem dijelu cetinskog porječja 1971. godine brojala ukupno 41 285 stanovnika,[1132] što je predstavljalo njih 1 081 manje nego deset godina ranije. Taj podatak možemo djelomično opravdati činjenicom da se Trilj tijekom šezdesetih godina razvio u gradsko središte pa njegovih 1 079 stanovnika nismo pribrajali seoskim sredinama. Ako izuzmemo Trilj, ukupan je broj stanovnika sela u gornjem dijelu cetinskog toka početkom sedamdesetih godina ostao približno jednak kao i deset godina ranije. Međutim, dok se u 34 sela na tom području smanjio broj stanovnika u odnosu na 1961. godinu, tek je njih 18 u istom razdoblju bilježilo povećanje broja žitelja.[1133] Slijedom toga, depopulacija je tijekom šezdesetih godina zadesila većinu sela gornjeg dijela cetinskog toka, iako se ona niti u tom razdoblju nije pojavila u svom najradikalnijem obliku. Broj su stanovnika u tom razdoblju uglavnom povećala sela uokolo kojih je provedena gradnja hidroelektrane „Orlovac“, kao i ona koja su se nalazila na komunikaciji koja je vodila od Trilja do Sinja preko Košuta, Turjaka i Brnaza, a u koja je tijekom šezdesetih godina doselio jedan dio stanovnika iz planinskih zaseoka šireg sinjskog i triljskog područja, kao i veći broj ljudi koje su zadesile negativne posljedice eksproprijacijskih postupaka provedenih u svrhu gradnje objekata od javnog interesa. U seoskim je sredinama donjeg dijela cetinskog toka 1971. godine obitavalo 14 500 stanovnika,[1134] odnosno njih čak 3 224 manje nego deset godina ranije. Budući da je industrijalizacija na tom prostoru bila mnogo razvijenija, na njemu

[1130] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 1454. – 1455, 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.
[1131] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2020.
[1132] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.
[1133] Povećanje su broja stanovnika tijekom šezdesetih godina bilježili Brnaze, Čitluk, Dabar, Gala, Glavice, Grab, Jasensko, Karakašica, Košute, Maljkovo, Otok, Ruda (broj se stanovnika u i uokolo Rude povećao i zbog gradnje hidroelektrane „Orlovac“), Satrić, Suhač, Turjaci, Udovičić, Vedrine i Vrabač. O tome vidi u: Isto 2718., 2720., 2721., 2723., 2724., 2726., 2728., 2729., 2731., 2735., 2738., 2742., 2743., 2745., 2747., 2748., 2751.
[1134] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2009. – 2028.

je tijekom šezdesetih godina izraženiji bio i trend depopulacije. Broj se stanovnika u odnosu na 1961. godinu povećao samo u Blatu na Cetini, Donjem Docu, Novim Selima, Slimenu i Biskom, dok je u Trnbusima on ostao potpuno nepromijenjen.[1135] Sva su ostala sela donjeg dijela cetinskog toka u istom razdoblju zabilježila smanjenje broja stanovnika, koje je u nekim selima poprimilo upravo dramatična obilježja. Zadvarje je, na primjer 1961. godine brojalo 597, a deset godina kasnije 431 stanovnika,[1136] dok se u Svinišću u istom razdoblju broj stanovnika smanjio sa 629 na 495,[1137] a u nedalekom Podašpilju s 219 na 85.[1138] Budući da je prirodni prirast u selima Cetinskog kraja i tijekom šezdesetih godina ostao pozitivan,[1139] depopulaciju je uzrokovalo iseljavanje cijelih obitelji u gradove u potrazi za zaposlenjem u industriji, a nerijetko i odlazak aktivnog stanovništva sa sela na „privremeni rad“ u inozemstvo.

Trend se depopulacije seoskih sredina Cetinskog kraja dodatno zaoštrio tijekom sedamdesetih godina prošlog stoljeća, paralelno s povećanjem industrijalizacije zemlje, kao i broja radnika koji su iz cetinskih sela odlazili na „privremeni rad“ u inozemstvo. Ukupan je broj seoskog stanovništva Cetinskog kraja 1981. godine iznosio 53 915,[1140] što je značilo da se u posljednjih deset godina smanjio za 1 870, a u posljednjih dvadeset godina za čak 6 175. Depopulacija je naizgled prekinuta u gornjem dijelu cetinskog toka, u kojem se ukupan broj žitelja u odnosu na 1971. godinu povećao za 609, izjednačivši se u prvoj godini devetog desetljeća prošlog stoljeća s brojkom 41 894.[1141] Pa ipak, u većini se sela na tom području broj stanovnika smanjio u odnosu na 1971. godinu, a povećanje su žitelja zabilježila velika pripoljska sela u okolici Sinja i Trilja (Košute, Turjaci, Brnaze, Otok, Glavice, Hrvace, Vedrine, Suhač), kao i sela uokolo hidroelektrane „Orlovac“ (Ruda, Grab, Ovrlje, Gala) te Vrlika.[1142] Velika se većina ostalih mjesta gornjeg dijela cetinskog toka tijekom sedamdesetih godina suočavala s depopulacijom, koja u svim mjestima nije bila jednako izražena, ali će se u njima dodatno radikalizirati tijekom osamdesetih godina. Isti je negativni proces tijekom

---

[1135] Isto 2009., 2011., 2019., 2023., 2026.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 4, 2718.
[1136] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 4, 2027.
[1137] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 3, 2025.
[1138] Isto 2021.
[1139] Prirodni je prirast u tadašnjoj sinjskoj općini 1966. godine iznosio 17.4 promila, a 1970. godine 9.5 promila. U seoskim je sredinama donjeg dijela cetinskog toka, zbog iseljavanja od 1948. do 1971. godine zabilježen pad stope rasta stanovništva od 3.68 promila. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 35., *Prostorni plan općine Omiš*, 62.
[1140] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 3, 1454. – 1455, 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 4, 2717. – 2754.
[1141] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 4, 2717. – 2754.
[1142] Isto 2717. – 2754.

sedamdesetih godina prošlog stoljeća još pogubnije posljedice uzrokovao u selima donjeg dijela cetinskog toka, u kojima se ukupan broj stanovnika tijekom osmog desetljeća prošlog stoljeća smanjio na 12 021.[1143] U odnosu na 1971. godinu, broj se stanovnika tog prostora deset godina kasnije smanjio za 2 479, a u odnosu na 1961. godinu za čak 5 703. Samo su Gata, u kojima je početkom osamdesetih dovršavana druga etapa hidroelektrane „Zakučac“ i Katuni, kojima je vjerojatno pribrojen jedan broj ranijih stanovnika Šestanovca, u tom razdoblju povećali broj stanovnika,[1144] dok su se ostala sela borila s manje ili više izraženim procesom depopulacije. Stanovnici su koji su vukli porijeklo iz sela donjeg dijela cetinskog toka napučili gradove u okruženju, ali i one ponešto udaljenije, dok su njihova polja u dobroj mjeri zapuštena. Poljoprivreda će u sljedećem desetljeću bilježiti nešto slabije rezultate pa će se i trend depopulacije sela tijekom osamdesetih godina dodatno zaoštriti, a nemali broj seoskih osnovnih škola više neće imati tko pohađati. Industrijalizacija je tako osiromašila cetinska sela, a u velikom se dijelu njih trend iseljavanja nije zaustavio sve do današnjih dana. Nastavak ćemo depopulacije cetinskih sela pratiti u poglavljima vezanima uz seoske sredine tijekom osamdesetih godina, a usporedbu je broja njihovih stanovnika u godinama u kojima je poslijeratna jugoslavenska država vršila popis stanovnika moguće provesti osvrtom na Prilog, koji se nalazi na samom kraju ovog rada.

4.2.3 Primarni gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka

Kao i u završnim godinama prethodnog desetljeća, i početkom su šezdesetih godina u primarnom gospodarskom sektoru Cetinskog kraja, po pitanju društvenog sektora, dominirali specijalizirani oblici zadrugarstva, od kojih su glavnu ulogu igrale poljoprivredne zadruge i sinjsko poljoprivredno dobro. Kao što je ranije rečeno, prirodna osnova nije svim dijelovima Cetinskog kraja nudila jednaku mogućnost razvoja. Mnogo su bolje uvjete za poljoprivrednu djelatnost nudila prostranstva Sinjskog i Hrvatačkog polja od kraškog područja Zamosorja ili vrličkog zaleđa. U skladu s tim, na svim se područjima poljoprivredi nije ni posvećivala jednaka pažnja. Poljoprivredne su zadruge u razdoblju kojim se ovaj rad detaljnije bavi, svoje poslovanje, uz proizvodnju vlastitih proizvoda na svojim zemljištima, sve više usklađivale s privatnim proizvođačima, orijentiravši se na posredovanje pri plasmanu njihovih poljoprivrednih proizvoda na tržište. Tendenciju tješnje suradnje s privatnim poduzetnicima već su početkom 1960. godine naznačile poljoprivredne zadruge u Trilju i Vrlici,[1145] koje su početkom šezdesetih u svoj sastav integrirale sve ostale poljoprivredne zadruge gornjeg dijela

[1143] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 3, 2009. – 2028.
[1144] Isto 2013., 2015.
[1145] „Iz poljoprivredne zadruge u Trilju: poljoprivreda u prvom planu“, *Slobodna Dalmacija*, 14. siječnja 1960. „Iz poljoprivredne zadruge u Vrlici: unapređenje proizvodnje i otkupa“, *Slobodna Dalmacija* 19. siječnja 1960.

cetinskog toka. Ta je intencija od poljoprivrednih zadruga zahtijevala da svoje prostorije prošire i poboljšaju, kako bi u njima mogle skladištiti velik broj proizvoda privatnih proizvođača, a koje su potom trebale plasirati na tržište. Triljska se poljoprivredna zadruga, tako, sredinom šezdesetih godina pretvorila u pravu malu prodavaonicu mješovite robe, oformivši vlastitu prodavaonicu u kojoj se, osim poljoprivrednih proizvoda, mogla kupiti i „obuća, tekstil, galanterija, prehrambeni artikli, pa čak i elektrotehnička roba za kućne potrebe“.[1146] Osim toga, ona je početkom šezdesetih godina najveću pozornost posvetila proizvodnji žitarica, u prvom redu kukuruza, a u istom je razdoblju započela i kratkotrajnu proizvodnju duhana.

Najvažniji zadatak koji se tijekom šezdesetih godina nametao poljoprivrednim zadrugama, koje su polako zauzimale mjesta ostalih specijaliziranih zadruga, bila je izgradnja mljekare. Naime, mlijeko je bio jako važan proizvod posebno na područjima „gornjeg“ toka Cetine, a tamošnje poljoprivredne zadruge nisu mogle osigurati njegovo skladištenje. Prvi zapis o izgradnji mljekare odnosi se na Vrliku, čije je područje i ranije bilo najjače stočarsko središte Cetinskog kraja. Usporedno s izgradnjom mljekare, vrlička je poljoprivredna zadruga planirala i nabavku „20 krava oberintalske pasmine“.[1147] U srpnju iste godine iznesen je plan izgradnje sabirne mljekare u Trilju, za čiju je gradnju planirano uložiti 14 milijuna dinara, a koja je mlijekom trebala opskrbljivati splitsko područje. Na polju preprodaje mlijeka u tom se razdoblju pojavljivao problem uzrokovan niskom otkupnom cijenom, koja je često proizvođače odvraćala od prodaje svog proizvoda. Kapacitet je buduće mljekare trebao iznositi 3 000 litara mlijeka dnevno,[1148] a proradila je u svibnju 1961. godine.[1149] Iako su poljoprivredne zadruge u „gornjem“ toku Cetine početkom šezdesetih godina uglavnom prikazivale vlastito povećanje prihoda, već je u tom razdoblju bilo uočljivo postupno odustajanje od nerentabilnih poljoprivrednih kultura, prije svega povrća.

Budući da veliki broj dotadašnjih poljoprivrednih zadruga nije imao dovoljno mogućnosti za suvremenizaciju po mjeri novih dominantnih odnosa u poljoprivredi, koja je uključivala i proširenje prostora, ali i zbog gospodarske politike integracije većeg broja manjih gospodarskih jedinica u manji broj većih, dolazilo je do čestog spajanja dviju ili više poljoprivrednih zadruga. Prva je integracija dviju poljoprivrednih zadruga zabilježena već u ožujku 1960. godine, kada su se ujedinile zadruge u Trilju i Grabu, povećavši obradivo

[1146] „Triljska zadruga razvija trgovačku djelatnost“, *Slobodna Dalmacija*, 21. siječnja 1965.
[1147] „Gradit će se mljekara u Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 7. ožujka 1960.
[1148] „Sabirna mljekara u Trilju“, *Slobodna Dalmacija*, 20. srpnja 1960.
[1149] „Ovog mjeseca proradit će triljska mljekara“, *Slobodna Dalmacija*, 13. svibnja 1961.

zemljište na 400 hektara.[1150] Nedugo zatim, toj su združenoj zadruzi pristupile i zadruge u Ugljanima i Tijarici.[1151] Posljedica je integracije bilo smanjenje dotadašnjeg broja poljoprivrednih zadruga i njegovo koncentriranje na općinska središta ili veća mjesta izvan općinskih središta.[1152] Zbog toga što više nisu služile svrsi mnoge su zgrade bivših zadruga prepuštene propadanju,[1153] a s vremenom su se u njih useljavale neke druge institucije, prije svega škole, u očekivanju izgradnje vlastite zgrade. Početkom druge polovice šezdesetih godina planirano je i spajanje zemljišta triljske poljoprivredne zadruge i sinjskog poljoprivrednog dobra, čime bi se dobio jedinstveni posjed od 600 hektara, na kojem je, barem se tako vjerovalo, moguće „unapređenje poljoprivredne proizvodnje u kraju“.[1154] To nipošto nije značilo i potpunu integraciju triljske poljoprivredne zadruge i sinjskog poljoprivrednog dobra, koje bi i dalje ostale dvije zasebne privredne jedinice, s ujedinjenim zemljišnim posjedom. Međutim, niti u drugoj polovici 1966. godine do planiranog spajanja nije došlo, već su se dvije privredne jedinice sukobljavale oko teritorija na kojima su obje smatrale da imaju pravo vršiti otkup.[1155]

Osim općih poljoprivrednih zadruga, svoju je egzistenciju tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina nastavilo i Poljoprivredno dobro Sinj koje je krajem pedesetih godina formirano integracijom sinjske „Trnovače“ i triljskog poljoprivrednog dobra „Cetina“. Posjedi su ovog poljoprivrednog dobra smještenog u desnom zaobalju rijeke Cetine, između obrambenog nasipa i glavnog odvodnog kanala u Sinjskom polju,[1156] sredinom šezdesetih godina bili obuhvaćeni melioracijskim poslovima,[1157] što je trebalo osigurati povoljne uvjete za njegovo poslovanje. Spomenuti su radovi podrazumijevali rješenje problema odvodnje većih količina vode s obradivih površina, kao i poboljšanje putne mreže između njih te ugradnju uređaja za kišno natapanje zemljišta Poljoprivrednog dobra.[1158] Početkom je

---

[1150] „Spojit će se zadruge u Trilju i Grabu“, *Slobodna Dalmacija*, 11. ožujka 1960.
[1151] „U sinjskoj komuni: preporučena integracija nekih privrednih organizacija“, *Slobodna Dalmacija*, 14. studenog 1963.
[1152] U drugoj su polovici šezdesetih godina u gornjem dijelu cetinskog toka postojale samo dvije poljoprivredne zadruge, triljska i vrlička. O tome vidi u: „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1153] „Sinj: zaboravljeni zadružni domovi“, *Slobodna Dalmacija*, 6. siječnja 1962.
[1154] „Poljoprivredni planovi sinjske općine: spajanjem – do jake poljoprivredne ekonomije“, *Slobodna Dalmacija*, 21. siječnja 1966.
[1155] J. Šmit: „Otkud nesporazumi na relaciji Sinj – Trilj: dvije računice na jednom polju“, *Slobodna Dalmacija*, 24. kolovoza 1966.
[1156] „Melioracija Sinjskog polja – informacija (15. IX 1964.)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)
[1157] „Prijedlog programa radova iz sredstava Republičkog fonda voda za 1966. godinu“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.
[1158] „Melioracija Sinjskog polja – informacija (15. IX 1964.)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

šezdesetih godina ovo poljoprivredno dobro raspolagalo s 470 hektara zemljišta, da bi u nastavku ono postupno povećavalo svoj zemljišni posjed, koji je sredinom desetljeća, priključenjem zemljišta sinjske duhanske stanice,[1159] dosegao približnu površinu od 1 000 hektara.[1160] Najveći je dio obradivih površina sinjskog poljoprivrednog dobra početkom šezdesetih godina bio zasijan žitaricama, u prvom redu kukuruzom te povrtnim biljem, među kojim je dominirao uzgoj kupusa.[1161] Tendencija je razvoja primarnog gospodarskog sektora, prema tome, pretpostavljala smanjenje proizvodnje povrtnog bilja, uz istovremeno povećanje obradivih površina zasijanih žitaricama. Krajem je šezdesetih i početkom sedamdesetih godina Poljoprivredno dobro Sinj započelo i s povećanim razvojem peradarstva, a spomenutu je djelatnost nastavilo u najvećem dijelu osmog desetljeća prošlog stoljeća.

Na području koje je okruživalo izvor Cetine već je početkom šezdesetih godina zabilježena preorijentacija na voćarstvo, u čiju je svrhu planirano podizanje voćnjaka površine 25 hektara, čime se ukupna površina zasijana voćkama na vrličkom području trebala povećati na 36 hektara.[1162] Time se ovaj od ranije stočarski kraj trebao pretvoriti u jedno od prepoznatljivijih dalmatinskih voćarskih područja, a njegov se prosperitet u tom vremenu temeljio na proizvodnji kontinentalnog voća, prvenstveno krušaka. Osim toga, više nego ostale poljoprivredne grane, u vrličkom se kraju razvijalo i vinogradarstvo, a samo se na zemljištu vrličke poljoprivredne zadruge pod vinogradima početkom šezdesetih godina nalazilo 14 hektara obradivih površina.[1163] I dalje je prisutnu zaostalost ovog kraja tijekom šezdesetih godina, međutim, najbolje oslikavala činjenica da je tek 40% kuća imalo zahod, a karakteristična je kuća šireg vrličkog kraja u tom razdoblju podrazumijevala nepodijeljene prostorije u kojima se nalazila stoka i obitavali ukućani.[1164] Voćarstvo se u vrličkom kraju nastavilo razvijati i tijekom sedamdesetih godina, ali je sveopća zaostalost, kao i potapanje

[1159] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1160] „Melioracija Sinjskog polja – informacija (15. IX 1964.)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)
[1161] Godine je 1961. kukuruzom zasijano 160, a kupusom 35 hektara zemljišta, a sljedeće je godine, uz povećanje površina pod kukuruzom za 20 hektara, zabilježeno i smanjenje površine zemljišta zasijanog kupusom za 5 hektara. Slijedom toga 1961. je godine Poljoprivredno dobro Sinj proizvelo 832 tona kukuruza i 854 tone kupusa, da bi se dvije godine poslije proizvodnja kukuruza povećala na 1 050 tona, a proizvodnja kupusa smanjila na 820 tona. Godine je 1962. zemljište sinjskog poljoprivrednog dobra pogodila suša pa je proizvodnja kukuruza tijekom nje smanjena na 684, a kupusa na 450 tona. O tome vidi u: „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1162] „U Vrlici voćnjak na 35 hektara“, *Slobodna Dalmacija*, 21. lipnja 1961.; „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1163] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1164] „Izvještaj o zdravstvenom stanju naroda na području općine Vrlika u razdoblju od oktobra 1959. do aprila 1962. godine“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

dijela površina u svrhu gradnje elektroenergetskih postrojenja, uzrokovala depopulaciju, koja je upravo u blizini cetinskog izvora bila najizraženija.

Na širem se sinjskom i triljskom području glavna poljoprivredna djelatnost tijekom šezdesetih godina odnosila na uzgoj žitarica, prvenstveno kukuruza, koji se uzgajao širom prostranog Sinjskog polja. Tako je pred kraj 1963. godine triljska zadruga očekivala dotad rekordni prinos od 110 - 120 vagona kukuruza u klipu, čijoj je proizvodnji posvetila mnogo pozornosti, što je uključivalo i proširenje postrojenja za njegovo skladištenje,[1165] dok je sinjsko poljoprivredno dobro od iste kulture očekivalo zaradu od 18 000 000 dinara.[1166] Osim kukuruza, početkom je šezdesetih godina u gornjem dijelu cetinskog toka proizvedeno i 790 tona pšenice, a daljnji je razvoj ovih kultura zamišljen sijanjem hibridnih vrsta, koje su mogle davati veći prinos.[1167]Uz uzgoj žitarica, na tom se području početkom šezdesetih godina razvila i proizvodnja duhana,[1168] koji ipak ni izbliza nije mogao donijeti tolike prinose pa je njegov uzgoj s vremenom prilično zanemaren. Od povrtlarskih je kultura najrasprostranjeniji bio krumpir, kojeg je 1961. godine proizvedeno 630 tona, a nakon njega kupus, koji je iste godine dosegao prinos od 420 tona.[1169] Početkom je šezdesetih godina ukupni prihod sinjske općine od poljoprivrede bilježio postupni pad,[1170] a primarni je gospodarski sektor već u tom razdoblju počeo gubiti bitku s uznapredovalom industrijom. Istovremeno su u strukturi obradivih površina dominirale oranice i vrtovi, koji su se rasprostirali na 14 900 000 hektara, dok su livade zauzimale 3 200, a vinogradi 1 080 hektara.[1171] Plan je razvoja ove privredne grane, uz povećanje ukupnih obradivih površina, predviđao smanjenje površina koje su se nalazile pod livadama, uz istovremeno povećanje onih zasijanih voćnim kulturama i vinogradima.[1172] Napredak je poljoprivrede, uz nastavak radova na uređenju poljoprivrednih

---

[1165] „Veoma dobar urod kukuruza u Sinjskom polju: pune kukuruzane – i blagajne“, *Slobodna Dalmacija*, 25. listopada 1963.; „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1166] „Veoma dobar urod kukuruza u Sinjskom polju: pune kukuruzane – i blagajne“, *Slobodna Dalmacija*, 25. listopada 1963

[1167] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1168] U društvenom je planu sinjske općine za 1963. godinu planirano sijanje 5 000 000 strukova duhana, a 1963. godine provedena je i probna proizvodnja iste kulture na zemljištu triljske poljoprivredne zadruge. O tome vidi u „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.; Vrgoč, *Pregled povijesti grada Trilja*, 72.

[1169] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1170] Prihod je od poljoprivrede 1961. godine iznosio 3 273 251 dinar, da bi se godinu dana poslije smanjio na 2 562 368 dinara. O tome vidi u: „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1171] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1172] Samo je tijekom 1963. godine planirano povećanje ukupnih obradivih površina s 20 000 na 20 070 hektara, smanjenje površina pod livadama na 2 500 hektara te povećanje površina pod vinogradima na 1 100, kao i pod voćnim kulturama na 620 hektara. O tome vidi u: „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

površina, trebala osigurati upotreba umjetnih gnojiva, kao i konačna zamjena konjske i volovske radne snage strojevima. U drugoj polovici šezdesetih godina, na triljskom je području, uz uzgoj žitarica, svoje mjesto pronašao i ječam, čiji je uzgoj u tom razdoblju počela razvijati triljska poljoprivredna zadruga.[1173] Osim toga, u planu je razvoja poljoprivrede tijekom šezdesetih godina naglašena potreba da ona poveća ponudu sirovine za potrebe industrije,[1174] što znači da se niti od sijanja industrijskog bilja u tom razdoblju nije potpuno odustalo. Ipak, proizvodnja industrijskog bilja na cjelokupnom gornjem dijelu cetinskog područja niti u sedmom i osmom desetljeću prošlog stoljeća nije dosegla razvoj ranije spomenutih poljoprivrednih kultura.

Početkom je sedamdesetih godina poljoprivredno stanovništvo i dalje činilo relativnu većinu koja je iznosila 46% od ukupnog broja stanovnika gornjeg dijela cetinskog toka. Međutim, ta je grana djelatnosti činila tek 20.4 % dohotka sinjske općine, donoseći joj 61 400 000 dinara prihoda.[1175] U istom je razdoblju naglašena nedovoljna iskorištenost poljoprivrednih kapaciteta, kao i „promašena orijentacija uzgoja kultura".[1176] U tom se razdoblju shvatilo da će se u cilju daljnjeg razvoja primarnog gospodarskog sektora i u gornjem dijelu cetinskog toka morati izvršiti preorijentacija s dotad dominirajućeg uzgoja neprofitabilnih žitarica i povrtnih kultura na uzgoj onih poljoprivrednih grana koje su garantirale stvarni privredni razvoj.[1177] Slijedom toga, od početka su se sedamdesetih godina u tadašnjoj sinjskoj općini počeli oglašavati planovi o povećanju obradivih površina zasijanih voćnim kulturama.[1178] Voćarstvo je, koje je u donjem dijelu cetinskog toka već tijekom šezdesetih godina bilježilo solidne rezultate, u širem sinjskom i triljskom području početkom osmog desetljeća prošlog stoljeća bilo jako slabo razvijeno. Tek su nešto bolji rezultati na tom polju zabilježeni u okruženju Vrlike, a dominantne su voćne kulture u istom razdoblju bile višnje (38 100 stabala), šljive (36 680 stabala), trešnje (21 100 stabala) i kruške (20 650

[1173] „Na ekonomiji triljske poljoprivredne zadruge: ječam – najrentabilnija kultura", *Slobodna Dalmacija,* 20. studenog 1967.
[1174] „Podloge za izradu programa dugoročnog razvoja poljoprivredno – prehrambenog kompleksa do 1985. godine", HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 411
[1175] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 47, 92.
[1176] Isto 46.
[1177] Većina je obradivih površina u tadašnjoj sinjskoj općini početkom sedamdesetih godina otpadala na oranice, koje su zauzimale čak 87.6% obradivih površina. Na čak 71.4% oranica u istom su se razdoblju sijale žitarice. Kukuruz se sijao na 5 636, pšenica na 3 749, a ječam na 1 666 hektara. Stočna je biljka lucerna zauzimala površinu od 2 369 hektara, dok se povrtno bilje sijalo na 1 936 hektara (12% oranica), pri čemu je najzastupljeniji bio krumpir (1 28 hektara) te kupus i kelj (174 hektara. O tome vidi u: Isto 46., 48.
[1178] Voćnjaci su početkom sedamdesetih godina zauzimali manje od 1% oranica gornjeg dijela cetinskog toka, dok su površine zasijane vinovom lozom bile tek nešto veće, zauzimajući 4.4% oranica. O tome vidi u: Isto 47.

stabala).[1179] Vinogradi su, osim u okolini Vrlike, postojali i u okolici Trilja, ali oni su prvenstveno služili potrebama samih proizvođača, dok vina u tom razdoblju nije bilo dovoljno da bi ga se moglo ponuditi tržištu. Dugoročni je plan poljoprivrednog razvoja, stoga predviđao smanjenje ukupne površine oranica sa 16 327 na 12 651 hektar, uz istovremeno enormno povećanje površina zasađenih voćnim kulturama nauštrb žitarica. Površina se zasađena voćnim kulturama u narednih 30 godina trebala povećati sa 124 na 9 500 hektara,[1180] te činiti osnovu poljoprivrednog razvoja gornjeg dijela cetinskog toka. U tom je pravcu provođena agrarna politika do kraja sedamdesetih godina, ali, zbog nedovoljnog ulaganja u primarni sektor, na tom području niti voćarstvo nije zabilježilo privredne rezultate kakvi su mu se predviđali.

Iako se u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina primarni gospodarski sektor suočio s regresom o kojem je u ovom radu bilo riječi, u tom su razdoblju poduzeti projekti koji su, slučajno ili planski, doveli do poboljšanja uvjeta za njegov razvoj, a samim time i omogućili prosperitet sela. Agrotehnički je napredak doprinio da i na oranicama Cetinskog kraja konjska i volovska radna snaga budu zamijenjene traktorom, koji je već krajem šezdesetih godina na tim zemljištima bio uobičajena pojava. U Sinjskom se polju, tako, 1968. godine „rijetko ore volovskim zapregama, već uglavnom traktorima“,[1181] a slična je praksa bila i na ostalim zemljištima uz Cetinu. U prvoj se polovici 1976. godine „po prvi puta na privatnim vlasništvima ne mogu vidjeti konjske ili volovske zaprege, već se ore traktorima i malim poljoprivrednim strojevima – kultivatorima“.[1182] Neki su projekti poduzeti u smjeru razvoja primarnog gospodarskog sektora, poput uvođenja elektrifikacije, poboljšanja prometnica i vodoopskrbne mreže, već spomenuti, a njihov pozitivni utjecaj na primarni gospodarski sektor nije potrebno dodatno naglašavati. Razvoju je tog sektora doprinio i nastavak radova na uređenju Sinjskog, ali ovaj puta i manjeg dijela Hrvatačkog polja, o čemu će, pak, više riječi biti u sljedećem poglavlju.

Osim poljoprivrede, u strukturi je razvoja primarnog gospodarskog sektora gornjeg dijela cetinskog toka istaknuto mjesto zauzimalo i stočarstvo. Krajem je sedamdesetih godina sinjska općina brojala 12 000 goveda, što je tada činilo čak dvije trećine govedarskog fonda Dalmacije, a, uz to, uzgajale su se ovce i koze.[1183] Stočarstvo je, međutim, već u prvoj

[1179] Isto 47.
[1180] Isto 103.
[1181] „U Sinjskom polju zaorali plugovi“, *Slobodna Dalmacija*, 11. ožujka 1968.
[1182] „Polja puna kultivatora“, *Slobodna Dalmacija*, 21. svibnja 1976.
[1183] Ovu informaciju doznajemo od novinara Tonija Paštara, kojem se zbog toga zahvaljujemo.

polovici šezdesetih godina bilježilo pad proizvodnje, kao i stočnog fonda, a u prilog mu nije išla niti zabrana ispaše u Sinjskom polju, koja je donesena početkom desetljeća.[1184] Iako je daljnji razvoj ove privredne grane zamišljen uz pomoć umjetnog osjemenjavanja oko 2 500 krava, izgradnjom mljekara u vlasništvu vrličke i triljske poljoprivredne zadruge, kao i smanjenjem zaraznih bolesti,[1185] stočarstvo je već u tom razdoblju proživljavalo stagnaciju, koja je djelomično uzrokovana i depopulacijom u onim krajevima u kojima je ono ranije bilo zastupljenije nego u drugim krajevima. Ipak, premještajem jednog dijela stanovnika iz planinskih dijelova tadašnje sinjske općine u mjesta u polju, do početka se sedamdesetih godina stočni fond u privatnom sektoru ponešto povećao, dok je Poljoprivredno dobro Sinj u istom razdoblju započelo s intenzivnijim razvojem peradarstva.[1186]Unatoč tome, razvoj je ove privredne grane i dalje stagnirao pa u ukupnoj privrednoj djelatnosti gornjeg dijela cetinskog toka do kraja sedamdesetih godina prošlog stoljeća stočarstvo i nije zauzimalo posebno značajno mjesto.

Unatoč postojanju poljoprivrednog dobra i većeg broja specijaliziranih zadruga, golemu su većinu zemljišta u području "gornjeg" toka rijeke Cetine, kao uostalom i u cijelom Cetinskom kraju i dalje posjedovali privatni posjednici. O tome dovoljno svjedoči podatak da su sredinom šezdesetih godina od ukupnih 5 000 hektara obradivih površina Sinjskog polja čak njih 4 400 držali privatni posjednici.[1187] Osim toga, privatni je sektor 1961. godine osigurao 2 426 676 od ukupnih 3 273 251 dinara ukupnog prihoda poljoprivrede tadašnje sinjske općine, da bi godinu dana poslije privatnici ostvarili 1 653 449 od ukupnih 2 562 368 dinara prihoda.[1188] Međutim, o njihovim se djelatnostima na stranicama onodobne „Slobodne Dalmacije", kao i u većini izvorne građe, vrlo malo toga može doznati. Naime, u svjetlu tada naveliko prisutne težnje za kolektivizacijom, praćenom težnjom za sve većom marginalizacijom sitnih privatnih posjeda, privatni su posjednici u izvorima spominjani samo ako su ostvarivali poslovne odnose s tzv. „društvenim sektorom", kojeg su, po pitanju primarnog gospodarskog sektora, činile specijalizirane zadruge i sinjsko poljoprivredno dobro. O svjesnom zanemarivanju privatnih posjednika svjedoči i podatak da su radovi na melioraciji poljoprivrednih površina tijekom šezdesetih godina prošlog stoljeća prvenstveno

[1184] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1185] Isto 36.
[1186]*Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 49.
[1187]„Poljoprivredni planovi sinjske općine: spajanjem – do jake poljoprivredne ekonomije", *Slobodna Dalmacija*, 21. siječnja 1966.
[1188] „Društveni plan Općine Sinj za 1963. godinu", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

podrazumijevali uređenje zemljišta u društvenom i zadružnom vlasništvu,[1189] iako se golema većina posjeda u tom razdoblju nalazila u rukama privatnih posjednika. Primat se privatnih posjednika do kraja šezdesetih godina dodatno povećao pa su početkom sedamdesetih oni ostvarili prihod od 49 000 000 dinara, što je predstavljalo čak 84% ukupnog općinskog prihoda od poljoprivrede,[1190] a okrupnjavanju je njihovih posjeda djelomično pridonijela i komasacija, koja je na obradivim površinama Sinjskog polja dovršena sredinom šezdesetih godina.

4.2.4 Nastavak uređenja poljoprivrednih površina – realnost usporila planove

U sedmom je i osmom desetljeću prošlog stoljeća nastavljen opsežan posao uređenja poljoprivrednih površina Sinjskog, kao i manjeg dijela susjednog Hrvatačkog polja, s ciljem da se na njemu osigura optimalna proizvodnja poljoprivrednih kultura. Osim privatnih posjednika, koji su u svom vlasništvu imali većinu posjeda na spomenutim poljima, za nastavak su radova u Sinjskom polju bili zainteresirani i Poljoprivredno dobro Sinj te Poljoprivredna zadruga Trilj, čija su se cjelokupna zemljišta nalazila na njegovim površinama. Nakon izgradnje nasipa te odvodnih i lateralnog kanala, tijekom je šezdesetih i sedamdesetih godina radove trebalo nastaviti, a oni su se sastojali od nekoliko segmenata. Osim izgradnje nasipa i vodosprovodnika kroz Hrvatačko polje, u onom je Sinjskom trebalo izgraditi gravitacijski sustav za natapanje poljoprivrednih površina. Osim toga, meliorirane je dijelove Sinjskog polja trebalo zaštititi od jakih udara vjetra te u tom cilju izgraditi sustav obrane. Da bi se osigurao pristup odijeljenim zemljišnim posjedima, širom je Sinjskog polja trebalo izgraditi cestovnu mrežu, koja je do kraja šezdesetih godina uglavnom bila dovršena. Najopsežniji je posao u ovom dvadesetogodišnjem razdoblju bila komasacija, tj. okupljanje razbacanih posjeda jednog vlasnika na jedno mjesto, čime se smanjio prevelik broj zemljišnih parcela, uz povećanje površine svake od njih.

Prvi je spomen nastavka radova u Sinjskom polju u „Slobodnoj Dalmaciji“ zabilježen u travnju 1963. godine. Tada su, u svrhu potpunog završetka melioracije, provođeni radovi na zaštiti tla od erozije. Naime, nakon izgradnje sustava obrane od poplava, poljoprivredne su površine izloženije udarima vjetra nego što bi bile da se na njima nalazi voda. Zaštitu je trebalo provesti sadnjom 100 000 stabala kanadske topole i 200 000 vrba.[1191] Sustav se

[1189] Isto; „Komasaciona gromada „Sinjsko polje“ – rješenje o komasaciji posjeda“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 2.; *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 47.
[1190] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 49.
[1191] „Jučer planovi – danas stvarnost: melioracija Sinjskog polja pri završetku“, *Slobodna Dalmacija*, 4. travnja 1963.; „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

sastojao od nekoliko vjetrobrana međusobno udaljenih 13.8 metara, od kojih je svaki podrazumijevao šest redova naizmjenično poredanih stabala vrbe i topole.[1192] Sustav je zaštite od eolske erozije dovršen u prvoj polovici šezdesetih godina, a do kraja su sedamdesetih godina naizmjenično izvršavani radovi na njegovom održavanju. Uz navedeno, u prvoj su polovici sedmog desetljeća dvadesetog stoljeća, uz nastavak čišćenja korita raznih okolnih bujica,[1193] izvršeni i radovi na zaštiti Sinjskog polja od poplava, čija se mogućnost povećala izgradnjom akumulacijskog jezera „Peruča". U tu je svrhu izgrađen nasip uz rijeku, za što je utrošeno 80 000 000 dinara, ali i očišćena ranije izgrađena mreža odvodnih kanala u ukupnoj duljini od čak 90 kilometara.[1194] Obrambeni su nasipi uz Cetinu i Rudu dovršeni sredinom šezdesetih godina, kada su nastavljeni i radovi na čišćenju ranije izgrađenih odvodnih te lateralnog kanala.[1195]

Do kraja je 1963. godine, ovisno o novčanim sredstvima, planiran i potpuni završetak poslova osiguranja odvodnje Sinjskog polja, kao i početak istog posla u Hrvatačkom polju, čime se ukupna proizvodnja žitarica trebala povećati s 1 000 na 2 000 vagona, a proizvodnja povrća s 270 na 1 220 vagona.[1196] Sustav je natapanja Sinjskog i Hrvatačkog polja trebalo osigurati zahvatom vode iz akumulacijskog jezera „Peruča" te njenog provođenja do poljoprivrednih površina na Hrvatačkom i Sinjskom polju, posredstvom posebno izgrađenog vodosprovodnika, koji se trebao protezati od Peruče do Trilja.[1197] Natapni je sustav ukupno trebao obuhvatiti 6 718 hektara Sinjskog i Hrvatačkog polja, od čega je na Sinjsko polje otpadalo 5 200 hektara, a na Hrvatačko njih 1 518.[1198] Ipak, on je u prvoj polovici šezdesetih godina tek djelomično izgrađen, a za omogućavanje je natapanja svih površina Sinjskog polja trebalo osigurati 266 000 000 dinara.[1199] Budući da nije izgrađen cjeloviti natapni sustav, u

---

[1192] Celegin, 406.

[1193] Godine je 1960. za čišćenje korita potoka Goručice i dijelova lijevog kanala nizvodno od njegovog ušća, a kako bi se spriječio prevelik udar vode na ranije izgrađeni nasip, izdvojena novčana suma veća od 8 000 000 dinara. O tome vidi u: „Tehnička dokumentacija za radove u 1960. godini (melioracija Sinjskog polja)", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 23.

[1194] „Sa Sinjskog polja: oko 80 milijuna dinara za održavanje nasipa uz Cetinu", *Slobodna Dalmacija*, 10. prosinca 1963.

[1195] „Prijedlog programa radova iz sredstava Republičkog fonda rada za 1966. godinu", HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.

[1196] „Sa Sinjskog polja: oko 80 milijuna dinara za održavanje nasipa uz Cetinu", *Slobodna Dalmacija*, 10. prosinca 1963.

[1197] Celegin, 406.

[1198] U lijevom je zaobalju Sinjskog polja natapni sustav trebao obuhvatiti 1 071.7, a u desnom 3 931.3 hektara; dok je na Hrvatačkom polju predviđeno natapanje 1 412.8 hektara poljoprivrednih površina u desnom te 105.2 hektara u lijevom zaobalju. Osim toga, on je trebao osigurati natapanje na 189 hektara velikom dijelu Sinjskog polja na potezu od Rude prema Grabu, koji je fizički odvojen od ostatka Sinjskog polja. O tome vidi u: Isto 406.

[1199] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.; „Objašnjenje za izvršene hidromelioracije u Dalmaciji od 1954. do 1962. / Sinjsko polje", HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.

prvoj su se polovici šezdesetih godina natapale samo obradive površine Sinjskog polja koje su se nalazile u društvenom vlasništvu, dok je za nastavak radova u Hrvatačkom polju trebalo osigurati novčana sredstva. Međutim, budući da je izgradnja natapnog sustava rasprostranjenog na više od 6 000 hektara poljoprivrednih površina bio prilično skup proces,[1200] tek je njegov manji dio do kraja sedamdesetih godina bio dovršen pa je ravnomjerno natapanje Sinjskog polja predstavljalo glavni melioracijski zadatak i tijekom osamdesetih.

Preduvjet je nastavka radova na uređenju poljoprivrednih površina Sinjskog polja bilo okrupnjavanje zemljišnih parcela. Naime, na stranicama je ovog rada napomenuto da je tijekom pedesetih godina u Sinjskom polju postojalo više od 25 000 parcela prosječne veličine 0.24 hektara,[1201] što je ocijenjeno neprikladnim za optimalno iskorištavanje obradivih površina. Da bi se smanjio broj parcela, uz istovremeno povećanje površine svake od njih, u Sinjskom je polju trebalo izvršiti komasaciju – okupljanje svih parcela jednog vlasnika na jedno mjesto. Taj je pothvat započeo početkom šezdesetih godina, a pretpostavljao je rješavanje imovinsko – pravnih odnosa između dionika koji su u 4 682 hektara velikoj komasacijskoj gromadi imali posjede. Prije početka je komasacijskog postupka utvrđeno da u komasacijskoj gromadi posjede dijeli 16 000 vlasnika, odnosno 4 652 domaćinstva, dok se u društvenom vlasništvu nalazilo 436 čestica, ukupne površine od 843 hektara.[1202] Prilikom zamjene zemljišnih posjeda, poduzete u svrhu okupljanja svih zemljišta jednog vlasnika na jedno mjesto, vlasnicima je odbijen postotak vrijednosti njihovog novog zemljišta, čime su sudjelovali u financiranju objekata izgrađenih za vrijeme melioracijskih radova u Polju.[1203] Posao je komasacije napredovao sporije od očekivanja,[1204] pa je do polovice 1963. godine ona

[1200] Sredinom se šezdesetih godina procjenjivalo da je za izgradnju sustava za natapanje svih 6 718 hektara Sinjskog i Hrvatačkog polja potrebno osigurati 1 250 000 000 dinara. O tome vidi u: „Objašnjenje za izvršene hidromelioracije u Dalmaciji od 1954. do 1962. / Sinjsko polje“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.

[1201] „Komasacija Sinjskog polja – izvještaj (27. 12. 1960.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 26.

[1202] „Komasaciona gromada „Sinjsko polje“ – rješenje o komasaciji posjeda“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 2.

[1203] Ako su dobili novi posjed u onom području kojeg je obuhvaćao djelomično izgrađeni sustav za natapanje, vlasnicima se odbijalo 18% vrijednosti zemljišta, a ako im se novi posjed nalazio van melioriranog posjeda, odbijalo im se 3% od vrijednosti zemljišta. Kako su posjede u vodoplavnom području uglavnom dobile kolektivne organizacije, zemljišni se posjed koji se prije provođenja komasacije nalazio u društvenom vlasništvu, nakon nje smanjio za 185 hektara. O tome vidi u: Isto.

[1204] Određeni su posjednici u Košutama i Turjacima 1962. godine iskazivali svoje nezadovoljstvo novim posjedima, a stare više nisu mogli obrađivati jer su dodijeljeni novim vlasnicima. Iako je komasacijski postupak predviđao mogućnost žalbe, one zbog utvrđenog općeg interesa za provođenje komasacijskog postupka, uglavnom nisu bile prihvaćene. O tome vidi u: „Komasacija Sinjskog polja (10. 4. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 35.; „Komasaciona gromada „Sinjsko polje“ – rješenje o komasaciji posjeda“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 2.

izvršena „tek na 25 000 čestica, na površini manjoj od 5 000 hektara“ što je iznosilo tek četvrtinu površine Polja.[1205] Za taj je posao utrošen 31 416 000 dinara,[1206] a nastavak je komasacije trebalo provesti paralelno s izgradnjom natapnog sustava na preostalim površinama. Kako je posao oko natapanja napredovao sporije od očekivanja te do kraja sedamdesetih godina ni izbliza nije bio završen, nije bilo moguće provesti niti komasaciju onih dijelova Sinjskog polja na kojima prethodno nije omogućena poljoprivredna proizvodnja. Zbog toga je onaj dio komasacijskog posla koji je završen 1963. godine, ujedno predstavljao završetak radova koji su po tom pitanju poduzeti sve do kraja sedamdesetih godina. Nakon provedenog komasacijskog postupka ukupan se broj zemljišnih parcela u Sinjskom polju smanjio na 8 193, od čega se u društvenom vlasništvu nalazilo njih 70, dok su privatnici posjedovali 8 123 zemljišne čestice.[1207] Prosječna je obitelj prije provođenja spomenutog postupka obrađivala 5.5 čestica zemljišta, dok se nakon njegove provedbe njihov broj smanjio na 1.8, čime su privatni obrađivači i kolektivne organizacije uspjeli okupiti većinu svojih posjeda na jedno mjesto.

Izgradnja je putova za prijevoz proizvoda zasađenih u Sinjskom polju nastavljena početkom šezdesetih godina, kada je izgrađen kameni put duljine 10 kilometara, koji je dijelio Polje na dva dijela. Međutim, sustavni radovi na izgradnji i asfaltiranju mreže cesta kojima se trebao omogućiti prijevoz poljoprivrednih proizvoda iz svih dijelova Polja do obiteljskih kuća započeli su tek tijekom 1964. godine. Tada je, naime, Poljoprivredno dobro Sinj, zajedno s Vodnom zajednicom, osiguralo novčana sredstva u vrijednosti od 12 000 000 dinara „za izgradnju tvrdog tucaničkog puta duljine 2 kilometra, između kanala XI i XII“, koji je do početka berbe kukuruza trebao biti u potpunosti završen.[1208] Većinu je poslova oko gradnje putova diljem Sinjskog polja bilo moguće poduzeti tek pošto je obavljan opsežan projekt komasacije, kojom su riješeni posjedovni odnosi i razgraničene zemljišne parcele na melioriranom dijelu polja, a za njihovu je potpunu izgradnju do kraja šezdesetih godina trebalo izdvojiti 25 455 500 dinara.[1209] U drugoj polovici 1969. godine oko Sinjskog su polja dovršene dvije ceste. Prva je s jugoistočne strane Polja povezivala Sinj, Brnaze i Trilj,

[1205] B. Tomić: „Eldorado u dolini Cetine“, *Slobodna Dalmacija*, 17. svibnja 1963.
[1206] Postupak je komasacije proveden u Brnazama, Turjacima, Košutama, Glavicama, Grabu, Otoku, Gali i Udovičićima. O tome vidi u: „Komasaciona gromada „Sinjsko polje“ – rješenje o komasaciji posjeda“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 1., 2., 11., 17., 21., 24., 28., 30., 31.
[1207] „Komasaciona gromada „Sinjsko polje“ – rješenje o komasaciji posjeda“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 2.; „Melioracija Sinjskog polja – informacija (Split – 15. IX 1964.)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)
[1208] „Radovi na izgradnji putova u Sinjskom polju“, *Slobodna Dalmacija“*, 15. kolovoza 1964.
[1209] „Zapisnik sa sastanka UO Vodne zajednice održane dana 2.VI 1962. u Sinju“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 33.

nastavljajući se do Graba; dok je druga prolazila sa sjeveroistočne strane, ali ju je trebalo asfaltirati.[1210] Time je transport poljoprivrednih proizvoda do nastambi duž Polja bio uvelike olakšan. Izgradnja je mreže putova širom Sinjskog polja do kraja šezdesetih godina uglavnom bila završena pa o nastavku gradnje na tom objektu tijekom sedamdesetih godina nije bilo mnogo govora.

Ipak, površina Sinjskog polja niti do kraja sedamdesetih godina nije u cijelosti privedena kulturi. Iako su još tijekom šezdesetih godina oglašeni planovi izgradnje dubljih i gušćih odvodnih kanala, koji su nakon izgradnje akumulacijskog jezera „Peruča“ bili potrebni kako bi se u potpunosti spriječilo neželjeno plavljenje melioriranih dijelova Polja; kao i dovršenja posla oko izgradnje potpunog sustava natapanja,[1211] zbog nedostatka je novčanih sredstava, ali i zbog promjene odnosa upravnih struktura prema primarnom gospodarskom sektoru, tijekom sedamdesetih godina minimalan dio planiranog bio realiziran. Stoga je na samom kraju sedamdesetih godina iznesen plan budućeg razvoja sinjskog područja, koji je trebao biti osiguran ostvarenjem tzv. „zelenog plana“, prema kojem je na prostoru Polja trebalo zasijati različite vrste povrtlarskih kultura i osigurati namirnice za zimski tor stoke.[1212] Vjerovalo se da će se tako osigurati zalihe hrane i poljoprivrednih proizvoda i u kriznim trenutcima, a u istom je cilju trebalo poduzeti još i „određene hidrozahvate i agrozahvate“,[1213] koji se tom prilikom konkretno ne spominju. Plan je trebao Sinjsko polje u budućnosti pretvoriti u svojevrsnu „žitnicu“ šireg splitskog bazena, ali on, zbog spomenute promjene gospodarskog smjera, u kojem je primarni sektor zauzimao sporedno mjesto, nije realiziran niti u sljedećim desetljećima.

4.2.5 Primarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka: ograničen uspjeh donijelo voćarstvo

Poljoprivredna organizacija zabilježena u području „gornjeg“ toka Cetine, uz sitne je izmjene, tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća postojala i u tadašnjoj omiškoj općini, u kojoj, međutim, nije postojalo poljoprivredno dobro u državnom vlasništvu. Na tom su prostoru poljoprivrednu proizvodnju kreirale poljoprivredne zadruge i privatni posjednici, u čijem se vlasništvu nalazila većina zemljišta. Za razliku od područja kojim dominira plodno Sinjsko polje, šire omiško zaleđe nije imalo tako povoljne mogućnosti za

[1210] „Asfaltni krug oko Sinjskog polja“, *Slobodna Dalmacija*, 23. rujna 1969.
[1211] Melioracija Sinjskog polja – informacija (Split – 15. IX 1964.)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)
[1212] Davor Martić: „Program melioracije i gospodarskog korištenja Sinjskog polja: Sinjsko polje – „trbuh“ Splita“, *Slobodna Dalmacija*, 23. listopada 1979.
[1213] Isto

poljoprivredni razvoj pa je na tom prostoru ozbiljnija preorijentacija na industriju započela već tijekom prethodnog desetljeća. Ipak, niti u donjem dijelu cetinskog toka tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina poljoprivreda nije u potpunosti zamrla. Naprotiv, na nekim je područjima njena proizvodnja davala bolje rezultate nego što je to bio slučaj u ranijim desetljećima, a poljoprivredni se razvoj i u donjem dijelu cetinskog toka, uz proizvodnju rentabilnih kultura, a posebno onih voćnih,[1214] temeljio na „potpunijem zadovoljavanju društvenih potreba u prehrani stanovništva" te većem izvozu na inozemna tržišta.[1215] Postupnom reorganizacijom i integracijom poljoprivrednih zadruga, njihov se broj i u ovom dijelu Cetinskog kraja uvelike smanjio. Zadaća se reorganiziranih specijaliziranih zadruga svodila na plasman proizvoda svojih članova na tržište, ali i na forsiranje onih kultura koje su se na određenom prostoru mogle proizvoditi donoseći profit. U cilju spomenute integracije, u Omišu je početkom šezdesetih godina rođena ideja o osnivanju poslovnog udruženja zadrugara, čime bi se manje zadruge udruživale u veće, a u cilju „ostvarivanja jačih zadruga".[1216] Početkom je šezdesetih godina u Omišu s istim ciljem formiran Fond za unapređenje poljoprivrede, kao i Poljoprivredna služba,[1217] a do udruživanja je manjih zadruga u veće i na tom području nesumnjivo dolazilo pa je 25 manjih zadruga početkom šezdesetih godina udruženo u 9 većih.[1218] Karakterističan se oblik integracije zbio 1963. godine, kada su se poljoprivredne zadruge u Srijanima i Novim Selima pripojile onoj u Blatu na Cetini.[1219] Pri tom su dvije prvospomenute zadruge prestale postojati, prenijevši svoju imovinu zadruzi u koju su se integrirale pa je poljoprivredna zadruga iz Blata na Cetini povećala svoj zemljišni posjed, ali i područje na kojem je vršila svoje poslovanje.[1220] Osim poljoprivredne zadruge u Blatu na Cetini, tijekom su šezdesetih godina svoje djelovanje nastavile i ponešto proširene zadruge u Šestanovcu, Zvečanju, Kostanju, Kučićima, Svinišću,

---

[1214] „Zapisnik sa XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu – poljoprivreda", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

[1215] „Podloge za izradu programa dugoročnog razvoja poljoprivredno – prehrambenog kompleksa do 1985. godine", HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 411.

[1216] „U Omišu će se osnovati poslovno udruženje zadrugara", *Slobodna Dalmacija*, 10. listopada 1960.

[1217] „Zapisnik sa XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu – poljoprivreda", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

[1218] „Omiš: 500 000 dolara za višnje i trešnje", *Slobodna Dalmacija*, 19. siječnja 1966.

[1219] „Zapisnik VI sjednice Općinske Skupštine Omiš (6. srpnja 1963.)", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

[1220] U razgovoru s tadašnjim čelnikom poljoprivredne zadruge iz Blata na Cetini Srećkom Bartulovićem doznajemo da su se u zadruzi uglavnom proizvodile voćne kulture, prvenstveno višnje i trešnje, čiji se dio izvozio i izvan Jugoslavije. Od prodaje svojih proizvoda posredstvom zadruge, seljaci su, po riječima Bartulovića zaradili novac od kojeg su potom neki kupili zemlju u Splitskom polju. Osim toga, s povećanjem posjeda, zadruga je kupila i dva kamiona, uz pomoć kojih je jedan dio proizvoda lakše mogla transferirati do kupaca.

Gatima, Naklicama i Tugarama.[1221] Svoj je napredak većina ovih poljoprivrednih zadruga tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina temeljila na uzgoju raznih vrsta voćnih kultura, koje su plasmanom na tržište mogle osigurati njihovu dobit. Tako su u prvoj polovici šezdesetih godina općinske vlasti planirale zasaditi 133 130 sadnica višanja te 23 100 badema, 20 300 trešanja, kao i nešto manji broj sadnica krušaka, jabuka, šljiva i oraha.[1222] U drugoj se polovici sedamdesetih godina, u cilju daljnje integracije, manji broj ovih zadruga udružio u novooformljenu poljoprivrednu zadrugu „Cetinku" sa središtem u Omišu.[1223] Ova će poljoprivredna zadruga, međutim, nešto veći značaj doseći tek tijekom osamdesetih godina.

Na sličan je način već početkom 1960. godine, fuzijom bivših zadruga u Šestanovcu, Katunima i Kreševu, nastala nova poljoprivredna zadruga – „Krajina", sa središtem u Šestanovcu. Navedena je zadruga unutar sebe objedinjavala prodavaonice koje su i dalje postojale u svim navedenim mjestima, a na sebe je preuzela zadaću „unapređenja poljoprivrede, a posebno voćarstva, sadnjom voćaka u Katunima".[1224] Budući da je zadružno zemljište bilo gotovo zanemarive veličine, ona se više nego proizvodnji, posvetila preprodaji poljoprivrednih proizvoda privatnih proizvođača. Početkom sljedeće godine na šestanovačkom je području zabilježen prinos od 40 vagona višanja pa su u tom mjestu početkom šezdesetih godina postojali ozbiljni planovi o otvaranju tvornice za preradu voća,[1225] što u budućnosti ipak nije učinjeno u Šestanovcu, već ju se planiralo graditi u obližnjem Zadvarju zbog toga što u tom mjestu „postoji nekoliko zgrada koje su neiskorištene, a u njemu je (zbog postojećeg lokalnog vodovodnog sustava povezanog s hidroelektranom „Kraljevac") lakše riješiti i problem dovoda vode".[1226] Osim višnje maraske, na istom su se području početkom šezdesetih godina u većoj mjeri uzgajali i bademi te masline. U cilju unapređenja proizvodnje, „Krajina" je tijekom 1962. godine planirala „iskrčiti 5-6 hektara zemljišta, na kojem će zasaditi 15 000 čokota vinove loze, 10 000 sadnica maraske i 4 000 sadnica ostalih voćaka".[1227] Tijekom 1966. godine čak 90% prihoda poljoprivredne zadruge „Krajina" otpadalo je na plasman poljoprivrednih proizvoda na tržište.[1228] Uspjeh od plasmana poljoprivrednih proizvoda, šestanovačka je poljoprivredna

[1221] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 76..
[1222] „Izvještaj o radu NO Općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak", HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (Općinski komitet)
[1223] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 60.
[1224] „Nova zadruga u Šestanovcu", *Slobodna Dalmacija*, 9. veljače 1960.
[1225] „Šestanovac: gradit će se tvornica za preradu voća?", *Slobodna Dalmacija* 6. ožujka 1961.
[1226] „Zadvarje. Tvornica za preradu voća", *Slobodna Dalmacija*, 3. travnja 1961.
[1227] „Šestanovac: zasadit će se 10 000 sadnica maraske", *Slobodna Dalmacija*, 18. siječnja 1962.
[1228] „Šestanovac: dobit iz prodavaonica u korist poljoprivrede", *Slobodna Dalmacija*, 15. rujna 1966. Bivši zadrugar, a od 1993. do 2013. godine i direktor poljoprivredne zadruge „Krajina" Ivan Ivandić tvrdi da je veći

zadruga od druge polovice šezdesetih godina morala dijeliti s omiškim trgovačkim poduzećem „Vojan“, koji je u okolnim mjestima otvorio vlastite prodavaonice. Time su i na šestanovačkom prostoru zaživjeli oblici tržišnog nadmetanja, kojeg su u svojoj prvoj fazi obilježavali pokušaji da jedan konkurent spuštanjem cijena svojih proizvoda i ucjenjivanjem potrošača eliminira drugog.[1229] Osim višnje maraske, ista je zadruga nastavila proizvodnju badema, kojeg je na tržište iste godine izvezeno 15 tona,[1230] a početkom 1967. godine započela je sa sadnjom trešanja, od kojih je očekivala godišnji urod od čak 80 vagona.[1231] Iako je i na tom području tijekom sedamdesetih godina zabilježen zastoj poljoprivredne proizvodnje, čak se i u drugoj polovici sedmog desetljeća prošlog stoljeća napominje kako poljoprivredna zadruga „Krajina“ „niti jednu godinu dosad nije završila s gubitkom“.[1232] Iz te se konstatacije jasno vidi da se veliki dio privrednog života šestanovačkog kraja koncentrirao oko poljoprivredne zadruge, iako ni na tom području ne treba zanemariti privatne proizvođače, koji su držali golemu većinu zemljišta, a onovremeni im izvori nisu posvetili dovoljno pozornosti. Osim poljoprivredne zadruge, u Šestanovcu se početkom šezdesetih godina razvila i samostalna postolarska zadruga, o kojoj će, međutim više riječi biti u poglavlju posvećenom obrtu.

Sličnu su namjenu imale i ostale poljoprivredne zadruge, a upravo je voćarstvo tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća igralo glavnu ulogu u poljoprivrednom razvoju prostora „donjeg“ cetinskog toka. Osim višanja maraski, važan je proizvod ostalih poljoprivrednih zadruga na širem omiškom području bila trešnja, za koju su prodavači tijekom 1963. godine postigli cijenu od respektabilnih 140 dinara za kilogram, a samo su na inozemno tržište tijekom iste godine izveli 300 tona tog voća.[1233] U sljedećim je godinama prve polovice šezdesetih godina proizvodnja trešanja povećana pa ih je 1964. godine, uglavnom na tržište Austrije i tadašnje Zapadne Njemačke, izvezeno oko 540 tona, po otkupnoj cijeni od 200 dolara za tonu. Sljedeće je godine, međutim, količina izvezenih trešanja prepolovljena, ali se otkupna cijena utrostručila pa je zabilježeno povećanje profita od 20 – 25%.[1234] Po proizvodnji ovog voća posebno se istaklo mjesto Tugare, kao i gotovo kompletno područje

broj stanovnika Šestanovca i okolnih sela, zahvaljujući uspješnoj prodaji svojih voćnih kultura, zaradio dovoljno novaca da je „uspio izgraditi kuće bilo u selu ili u primorju.“

[1229] „I u Šestanovcu počela igra oko otkupa maraske“, *Slobodna Dalmacija*, 8. srpnja 1967.

[1230] Isto

[1231] „“Trešnja prodire u Šestanovac“, *Slobodna Dalmacija*, 24. veljače 1967.

[1232] M. Krnić: „Zapis o poljoprivrednoj zadruzi iz Šestanovca: sve se vrti oko „Krajine“, *Slobodna Dalmacija*, 22. travnja 1976.

[1233] „Iz omiške općine: 300 tona trešanja za inozemno tržište“, *Slobodna Dalmacija*, 28. svibnja 1963.

[1234] „Završena berba trešanja u omiškoj općini: upola manji urod od lanjskog“, *Slobodna Dalmacija*, 28. lipnja 1965.

srednjih Poljica.[1235] Tako je, unatoč činjenici da je u njemu industrija u tom razdoblju činila osnovicu privredne djelatnosti, omiško područje osiguravalo 25% dalmatinske proizvodnje višanja, a od izvoza trešanja i višnje maraske na inozemna tržišta godišnje je prihodilo 500 000 dolara.[1236] Prvenstveno zahvaljujući razvoju voćarstva i plasmanu navedenih voćnih kultura na inozemna tržišta, u omiškoj je općini početkom druge polovice šezdesetih godina godišnja zarada od poljoprivrede bila veća od prihoda od turizma. Unatoč pokušajima uzgoja i ostalih voćarskih kultura, u području su „donjeg" toka rijeke Cetine znatniju dobit donosile višnje maraske, uzgajane uglavnom na prostoru „Šestanovca, Blata na Cetini i Gata"; te trešnje „iz Tugara, Naklica, Zvečanja i Kostanja".[1237] Krajem je šezdesetih godina općina Omiš proizvodila 150 vagona maraski i 100 vagona trešanja, a samo je u rasadniku maraske u Gatima 1968. godine zabilježen prinos od čak 40 tona maraske, za koju je postignuta otkupna cijena od 240 do 260 starih dinara za kilogram.[1238] Ipak, polovicom sedamdesetih godina poljoprivreda nije mogla osigurati gospodarski prosperitet omiške zagore. Primarni se gospodarski sektor i na ovom području suočio sa sličnim problemima kakvi su zabilježeni u mjestima „gornjeg" toka, a budući da je preorijentacija tog prostora na industriju, a kasnije i na turizam već uznapredovala, poljoprivredna je proizvodnja ostala u trećem planu pa je područje omiškog zaleđa pripadalo nerazvijenom dijelu općine.

Osim proizvodnje voćnih kultura, od kojih je velik dio bio namijenjen izvozu, poljoprivredni su posjedi privatnih proizvođača bili preplavljeni kulturama koje su osiguravale njihovu prehranu. Tako su se na usitnjenim zemljištima sijale razne vrste povrća, prvenstveno krumpira, luka i kupusa, kao i žitarice, u prvom redu kukuruz. Iako se za poljoprivrednu proizvodnju koristilo nešto više od 25 500 hektara zemljišta,[1239] veliki je problem ozbiljnijem poljoprivrednom razvoju predstavljala prevelika usitnjenost posjeda, koji su se dijeljenjem među potomstvom dodatno parcelizirali. Zbog manjeg zemljišnog posjeda ove vrste nisu mogle osigurati prinos jednak onom u Sinjskom polju pa su bile uglavnom namijenjene potrebama samih proizvođača. Na šestanovačkom je području, tako, u desetogodišnjem perspektivnom planu iz 1952. godine predviđeno smanjenje zemljišnih površina namijenjenih proizvodnji žitarica s 1 673 na 1 550 hektara, uz povećanje povrtnih

[1235] Ivo Petrić, „Mogućnosti privrednog razvitka Poljica", u: *Poljički zbornik* 2 (Zagreb: Kulturno – prosvjetno društvo Poljičana, 1971), 270.
[1236] „Omiš: 500 000 dolara za višnje i trešnje", *Slobodna Dalmacija*, 19. siječnja 1966.
[1237] „U omiškoj komuni 600 milijuna za voće", *Slobodna Dalmacija*, 6. prosinca 1966.
[1238] „Gata postaju veliki proizvođač maraske: godišnje 40 vagona prvoklasne maraske", *Slobodna Dalmacija*, 22. kolovoza 1968.
[1239] *Prostorni plan općine Omiš*, 47.

površina s 45 na 80 hektara.[1240] Kao što se iz dosad iznesenog može i naslutiti, najveće je povećanje obradivih površina u istom planu predviđeno za voćarstvo, čije su se obradive površine 1962. godine trebale povećati s 38 416 na čak 71 591 hektar.[1241] Sličan je odnos u namjeni obradivih poljoprivrednih površina tijekom sedamdesetih godina planiran i na cijelom području donjeg cetinskog toka, u kojem se proizvodnja žitarica planirala u potpunosti napustiti, uz povećanje površina pod krmnim biljem i voćnim kulturama.[1242] Da su privatni posjednici tijekom šezdesetih i sedamdesetih i u donjem dijelu cetinskog toka imali primat po pitanju primarnog gospodarskog sektora nije potrebno niti napominjati jer preživjele poljoprivredne zadruge bez kooperacije s privatnicima nisu mogle opstati. Ipak, zbog niza otegotnih okolnosti, od kojih će neke biti spomenute u sljedećim poglavljima, poljoprivredna će proizvodnja i na ovom prostoru s vremenom pasti u drugi plan. Bez obzira na to što je 1973. godine u njoj zaposlenje pronašlo gotovo 2 000 radnika, poljoprivreda je istovremeno ostvarivala tek 8.2% društvenog proizvoda omiške općine,[1243] osiguravajući time 13 000 000 dinara prihoda.[1244] Iako je ponegdje mogla osigurati zaradu, ona se tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina, uglavnom zbog manjih ulaganja, nije mogla mjeriti s industrijskom pa ni s uznapredovalom turističkom ponudom. Slijedom toga, poljoprivredna je proizvodnja u tom razdoblju uglavnom povezivana s nerazvijenim zaleđem,[1245] dok je u razvijenijem dijelu tadašnje omiške općine, koji je svoj razvoj temeljio na industriji i turizmu u drugoj polovici sedamdesetih godina „koncentrirana gotovo sva privreda“.[1246] Poljoprivredne su se zadruge u Svinišću, Zvečanju, Blatu na Cetini i Novim Selima (tijekom sedamdesetih godina ponovno pokrenula vlastito poslovanje, izdvojivši se iz PZ „Cetina“ Blato na Cetini) u istom razdoblju suočavale sa značajnim gubitcima u poslovanju,[1247] a

[1240] „10 godišnji perspektivni plan unapređenja poljoprivrede (Šestanovac)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 8.

[1241] Pri tom su najviše obradivih površina trebale zauzimati trešnje (39 350 hektara), a zatim masline (10 000 ha), kruške (3 020 ha), bademi (2 070 ha), orasi (1 680 ha), jabuke (1 020 ha) i ostalo voće (2 686 ha). O tome vidi u: „10 godišnji perspektivni plan unapređenja poljoprivrede (Šestanovac)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 8.

[1242] *Prostorni plan općine Omiš*, 82.

[1243] Isto 34.

[1244] Isto 72.

[1245] Početkom je sedamdesetih godina u omiškoj zagori 36.4% zaposlenog stanovništva svoje zaposlenje pronašlo u primarnom gospodarskom sektoru, 14.8% u sekundarnom, a 12.8% u tercijarnom. Posao je izvan omiške općine u tom razdoblju pronašlo čak 34.2% zaposlenih stanovnika omiške zagore. S druge je strane u razvijenom primorskom dijelu tek 10.3% zaposlenih svoje zaposlenje pronašlo u primarnom, a čak 45% u sekundarnom i 32.6% u tercijarnom gospodarskom sektoru, dok je 9.6% njih posao moralo tražiti izvan omiške općine. O tome vidi u: Isto 103.

[1246] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 54.

[1247] Poljoprivredna je zadruga u Novim Selima 1977. godine zabilježila gubitak od 211 000 dinara, da bi se sljedeće godine njeni gubitci smanjili na 91 000 dinara. Poljoprivredna je zadruga u Blatu na Cetini 1979. godinu završila s gubitkom od 272 000 dinara, dok su zadruge u Zvečanju i Svinišću 1980. godinu završile s 133 000 (Zvečanje) i 63 000 (Svinišće) dinara minusa. O tome vidi u: Isto 58.

stabilne je privredne rezultate, po svemu sudeći, osiguravala jedino PZ „Krajina“ iz Šestanovca. Sukladno odnosima u privrednom razvoju, prema kraju se sedamdesetih godina smanjivao i broj poljoprivrednih obitelji, koji je samo u šestanovačkom kraju bio približno jednak broju onih koji svoj opstanak nisu izravno vezale uz primarni gospodarski sektor.[1248] Ujednačen se gospodarski razvoj razvijenih i nerazvijenih područja donjeg dijela cetinskog toka u drugoj polovici sedamdesetih godina, osim otvaranja dislociranih tvorničkih pogona u zaleđu, o kojima će biti riječi nešto kasnije, planiralo postići i izgradnjom određenog broja plastenika koji su trebali osigurati veći poljoprivredni prinos,[1249] kao i povezivanjem preživjelih poljoprivrednih zadruga i trgovačkih radnji lociranih u bližem okruženju, kako bi poljoprivredni proizvodi iz zagorskih sela mogli biti iskorišteni u turističke svrhe. Međutim, do kraja je desetljeća na tom planu malo toga učinjeno pa će izjednačavanje privrednog razvoja nejednako razvijenih dijelova donjeg dijela cetinskog toka, poljoprivrednog zaleđa i industrijsko – turističke obale, ostati glavni zadatak omiške općine i tijekom osamdesetih.

Ostale su se grane primarnog gospodarskog sektora, a prije svega stočarstvo, propagirale na raznovrsnim sajmovima od kojih je u Cetinskom kraju najpoznatiji stočni sajam u Zadvarju. Taj je sajam mnogo veći značaj imao početkom šezdesetih godina, kada je na njemu „prodano preko 90% krupne i sitne stoke“.[1250] Godine je 1961. na istom sajmu „prodano stoke, poljoprivrednih alata, oruđa i druge trgovačke robe u vrijednosti od 104 000 000 dinara, a osim proizvođača iz Dalmacije i B i H, sudjelovala su i dva izvozna poduzeća iz Istre, koja su pritom otkupila šest konja i mula za talijansko tržište“.[1251] Ipak, već je sljedeće godine zabilježen osjetan pad zanimanja za takvu sajmenu djelatnost pa na spomenutom sajmu „unatoč rekordnoj ponudi od preko 2 000 krupnih grla (volova, krava i tegleće stoke), nešto više sitne stoke te oko 500 malih svinja, zainteresiranih kupaca gotovo da i nije bilo“.[1252] Iako su za smanjeni interes za ponudu na sajmu tada bile optužene visoke cijene ponuđene robe, što je vjerojatno i bila istina, činjenica da se na stranicama splitskog dnevnog lista u sljedećim godinama o održavanju navedenog sajma nisu mogle pronaći informacije

[1248] U tadašnjoj se omiškoj općini 1976. godine uz primarni gospodarski sektor izravno vezalo 14.6 % obitelji. Pri tom je u srednjim Poljicima taj postotak bio nešto veći, iznoseći 17.9 %. Veći je udio poljoprivrednog stanovništva od općinskog prosjeka zabilježen i u Zamosorju, gdje je o poljoprivredi izravno ovisilo 15.8% obitelji. Općinski je prosjek poljoprivrednih obitelji smanjilo Primorje, u kojem je tek 3.5% obitelji svoju egzistenciju izravno vezalo uz poljoprivredu, dok je u šestanovačkom kraju, zahvaljujući uspješnom djelovanju lokalne poljoprivredne zadruge egzistiralo čak 32.2% poljoprivrednih obitelji. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Omiš*, 34.

[1249] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 60.

[1250] „U Zadvarju se ponovo održavaju stočni pazari“, *Slobodna Dalmacija*, 23. ožujka 1960.

[1251] „Na sajmu u Zadvarju sto milijuna dinara prometa“, *Slobodna Dalmacija*, 30. kolovoza 1961.

[1252] „S tradicionalnog sajma u Zadvarju: rekordna ponuda“, *Slobodna Dalmacija*, 18. lipnja 1962.

svjedoči da je interes za njegovu ponudu s vremenom splasnuo, iako se stočni sajam u Zadvarju, s ponešto izmijenjenom ponudom održava i danas. O poljoprivrednim izložbama, koje su se organizirale tijekom pedesetih godina, u sljedećim desetljećima nema konkretnih zapisa, što svjedoči da se njihova masovnost u tom razdoblju smanjila ili je njihovo održavanje sasvim prekinuto.

4.2.6 Pokušaj nadvladavanja krize sela – dislocirana tvornička postrojenja

Ranije su nabrojani problemi koji su tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina zaokupljali većinu seoskih sredina Cetinskog kraja uzrokovali potrebu da se poduzmu konkretne mjere usmjerene njihovom nadvladavanju. Kako bi se zaustavio odljev stanovnika iz sela u okolne gradove, ali i u druge države, u tom je razdoblju zaživio koncept otvaranja dislociranih tvorničkih postrojenja, koja su trebala postati osnova budućih „radnih zona“ smještenih u seoskim sredinama.[1253] Određenim je tvornicama otvaranje takvih pogona nametnula šira društvena zajednica, uvjetujući im time sredstva za rekonstrukciju vlastitih postrojenja, dok je jedan broj tvornica uvidio da će troškove proizvodnje smanjiti ako otvori srodan pogon u određenoj seoskoj sredini. Naime, kako je velik broj tvorničkih radnika vukao porijeklo sa sela, tvornice su im u kojima su pronašli posao trebale osigurati smještaj u gradu ili prijevoz od kuće do tvornice.[1254] Kako su za potrebe propalih društvenih organizacija, a prvenstveno bivših SRZ-a, u većini sela već ranije izgrađene upravne zgrade, one su se u najvećem broju slučajeva relativno lako mogle prenamijeniti za potrebe dislociranih postrojenja, u koja su pojedini tvornički kompleksi mogli prebaciti stare strojeve koji im nakon provedene rekonstrukcije više nisu bili potrebni. Time su se troškovi otvaranja ovakvih pogona drastično smanjili, a zaposlenje su u njima pronašli stanovnici naseljeni u bliskom okruženju određenog dislociranog pogona. Na taj je način industrija polako prodirala i u određeni broj seoskih sredina pa je stroga podjela prostora Cetinskog kraja na poljoprivredna sela i industrijske gradove u dobroj mjeri narušena. Opstanak je i razvoj dislociranih postrojenja u najvećoj mjeri ovisio o razvoju njihove matične tvornice, ali i o potražnji njihovih asortimana na tržištu. Politika će se otvaranja dislociranih postrojenja u selima Cetinskog kraja dodatno razviti u sljedećem desetljeću, a tijekom su šezdesetih i sedamdesetih godina takve pogone otvorili triljska „Cetinka“ i omiški „Galeb“.

Već je u drugoj polovici 1960. godine „Galeb“ otvorio dislocirani pogon za proizvodnju vrpce u Zadvarju. Taj je pogon proizvodnju trebao obavljati uz pomoć starih, ali još uvijek

[1253] *Prostorni plan općine Omiš*, 54.
[1254] „Materijali sa godišnje skupštine Općinskog sindikalnog vijeća Omiš za 1960. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svežanj (neoznačen)

upotrebljivih strojeva iz matične tvornice, a u trenutku je otvaranja zapošljavao 60 – 80 pretežno ženskih radnika.[1255] Kako se već u prvoj polovici šezdesetih godina pogon za proizvodnju vrpce pokazao neisplativim,[1256] on je ubrzo zamijenjen pogonom šivaone.[1257] Radnice su za novi „Galebov“ dislocirani pogon smješten u Zadvarju školovane u Omišu, a na prijelazu je iz osmog u deveto desetljeće prošlog stoljeća u Zadvarju i dalje djelovao „Galebov“ OOUR „Konfekcija“, koji je, zbog povećanja broja radnika, morao organizirati rad u dvije smjene.[1258]

U Docu je Donjem početkom šezdesetih godina pod presudnim utjecajem Industrije kamena Split formiran kamenolom koji je zapošljavao 156 radnika,[1259] iskorištavajući pritom bogate naslage vapnenca u okruženju. U nedalekim je Srijanima dugoratska tvornica karbida i cijanimida „Dalmacija“ tijekom sedamdesetih godina preuzela obavezu gradnje dislociranog pogona koji bi zapošljavao 30 – 50 radnika.[1260] Međutim, spomenuto postrojenje do kraja sedamdesetih godina nije ugledalo svjetlo dana pa su planovi za njegovo formiranje iznošeni i početkom osamdesetih. Najveći je stupanj industrijske proizvodnje vezan uz cetinska sela tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina ostvaren u Šestanovcu. To je mjesto, zahvaljujući postolarskoj zadruzi, koja se s vremenom razvila u respektabilno tvorničko postrojenje, pred kraj sedamdesetih godina ishodilo kredit namijenjen realizaciji dislociranog pogona splitske „Jugoplastike“,[1261] koji će se, međutim, u stvarnosti realizirati u sljedećem desetljeću, u kojem će Šestanovac dobiti i neka druga značajna dislocirana postrojenja.

Polovicom je sedamdesetih godina praksu otvaranja dislociranih pogona započela realizirati i triljska tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“. Ona je takve pogone otvorila u Tijarici, u triljskoj i Zmijavcima, u imotskoj općini.[1262] Plan je otvaranja dislociranog postrojenja za preradu PVC folija i ploča prvi put predočen 1973. godine, a svojom je realizacijom trebao osigurati zaposlenje radnicima koji su u suprotnom posao morali tražiti u inozemstvu s jedne, ali i veću količinu „Cetinkinih“ poluproizvoda koji su se

---

[1255] „Tvornica u Zadvarju“, *Slobodna Dalmacija*, 20. lipnja 1960.
[1256] „Osnovne postavke pri izradi investicionog programa za modernizaciju i proširenje dalmatinske trikotaže „Galeb“ Omiš (4. 12. 1963.), HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 383.
[1257] „Zapisnik II svečane sjednice Općinske skupštine Omiša (28. 11. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.
[1258] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 66.
[1259] „Birači sela Dolac Donji traže da se odvoje od NO Općine Omiš i priključe NO Općine Split (26. 8. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1260] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 66.
[1261] Isto 66.
[1262] „Iz radnih kolektiva: „Cetinkini“ pogoni i u selima“, *Slobodna Dalmacija*, 6. srpnja 1976.

daljnjom preradom mogli ponuditi tržištu s druge strane.[1263] Nakon izrađenih poluproizvoda, u tri bi se pogona stacioniranima u Otoku, Tijarici i Voštanima sklapali finalni proizvodi: ambalaža za boce, PVC-cijevi, plastični proizvodi za potrebe građevinarstva i industrije namještaja te galanterijski proizvodi poput školskog pribora. Vrijednost je proizvodnje u sva tri pogona, u kojima je planirano zaposliti 170 radnika, trebala doseći 26 – 28 milijuna dinara.[1264] Do kraja je desetljeća, međutim, formiran tek pogon u Tijarici, dok je umjesto onih u Otoku i Voštanima, otvoreno „Cetinkino“ dislocirano postrojenje u Zmijavcima, pokraj Imotskog.

Program je otvaranja dislociranih postrojenja doista doprinio zaposlenju određenog broja stanovnika sela, ali budući da je uglavnom bila riječ o malenim pogonima, oni nisu mogli ozbiljnije sniziti stopu depopulacije, koja je u sedmom i osmom desetljeću prošlog stoljeća zadesila najveći broj cetinskih sela. O tome dovoljno svjedoči činjenica da je na prostoru omiške općine (ne nužno u selima) krajem sedamdesetih godina otvoreno ukupno 36 dislociranih postrojenja raznih privrednih organizacija sa središtem u ili izvan same općine, koji su, međutim, ukupno zapošljavali tek 315 radnika.[1265] Iz navedenog možemo zaključiti da je prosječni dislocirani pogon zapošljavao manje od 10 radnika pa nije mogao bitno utjecati na smanjenje depopulacije u cetinskim selima. Pa ipak, politika se njihovih otvaranja nastavila i u sljedećem desetljeću, a više nego smanjenju stope depopulacije sela, oni su u tom razdoblju doprinosili djelomičnom smanjenju troškova rada postojećih tvorničkih postrojenja. Osim toga, dislocirani su pogoni već tijekom šezdesetih i sedamdesetih izmijenili morfologiju onih cetinskih sela u kojima su izgrađeni, otrgnuvši jedan dio njihovog stanovništva iz zagrljaja sve zapuštenije poljoprivrede. Neki će se, međutim, od njih tijekom osamdesetih godina pokazati nerentabilnima pa će, slijedom toga, biti ugašeni i zamijenjeni novima. Osim toga, u posljednjem će desetljeću postojanja jugoslavenske države dislocirane tvorničke pogone dobiti i neka mjesta koja ih ranije nisu imala.

4.2.7 Umjetna promjena riječnog toka i napori oko zaštite prirodne okoline

Izgradnja je hidroenergetskih postrojenja duž Cetine, osim uvođenja električne energije u većinu cetinskih mjesta, imala i druge posljedice, od kojih neke zasigurno nisu bile pozitivne. Mijenjanjem prirodnog toka rijeke podizanjem njegove razine na pojedinim

[1263] „Prijedlog zaključka za donošenje Društvenog dogovora o realizaciji programa aktivnosti za izgradnju i poslovanje pogona finalizacije plastičnih masa na području Trilja – općina Sinj“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.
[1264] Isto
[1265] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 72.

mjestima,[1266] a do kojeg je došlo zbog gradnje velikih brana i akumulacijskih bazena „Peruča“ i „Prančević“, a posredno i hidroelektrane „Orlovac“, uništene su sve cetinske vodenice,[1267] koje su služile za tradicionalno dobivanje brašna pokretanjem mlinova uz pomoć snage vode. Kao posljedica toga, u nekim su mjestima s vremenom izgrađeni mlinovi pokretani na električni pogon.[1268] Ta je investicija, međutim bila vrlo skupa i početkom je desetljeća sva sela Cetinskog kraja nisu mogla sebi priuštiti. „Dalmatinske su hidroelektrane“, kao investitor gradnje svih elektroenergetskih postrojenja lociranih u cetinskom slivu, u prvoj polovici šezdesetih godina prihvatile obvezu isplaćivanja naknade od 25 000 000 dinara za uništene mlinice utadašnjoj omiškoj općini.[1269] U sinjskoj je općini izgradnjom novih hidroelektrana “izgubljeno 48 km Cetine, zajedno sa pritocima, potocima i izvorima; potopljeno 2 102 ha plodnog zemljišta, koje je bilo osnova privređivanja i života za 2 168 domaćinstava s 11 650 stanovnika; uništeni brojni mostovi s pristupnim putovima, kao i riblji fond Cetine i pritoka; ispuštanjem vode za HE „Zakučac“ nastajale su velike oscilacije u vodostaju Cetine, što je negativno utjecalo na obradu zemlje u Sinjskom i Hrvatačkom polju“.[1270]Popratna je pojava umjetno izazvane promjene riječnog toka bila i više puta spominjana eksproprijacija zemljišta većeg broja privatnih posjednika, koji su time morali mijenjati mjesto svog stanovanja jer na dotadašnjim imanjima više nisu mogli živjeti. Na taj se način mijenjala društvena struktura pojedinih naselja, dok su druga, a posebno ona u blizini akumulacijskog jezera „Peruča“ trajno napuštena. Negativni je utjecaj promjene riječnog toka u gornjem dijelu cetinskog područja djelomično ublažen melioracijskim radovima u Sinjskom polju, dok je razmjerno

[1266] Primjerice, prilikom gradnje akumulacijskog jezera i brane „Peruča“, razina se rijeke Cetine podigla s dotadašnje kote od 304 metra na novu kotu od 361 metar. Promjena je razine riječnog toka utjecala na područja nizvodno od brane pa su neka od njih time poplavljena. O tome vidi u: „Eksproprijacija za HE „Peruča“: pritužbe i urgencija“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 20.

[1267]*Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)* 129.; fra Josip Ante Soldo, *Vrlika: ugodan kutak hrvatske domovine* (Vrlika: Matica hrvatska, 2001), 45.

[1268] „Ugljane: pušteni u pogon novi objekti“, *Slobodna Dalmacija*, 2. prosinca 1963.; Osim u Ugljanima, mlin je u prvoj polovici šezdesetih godina izgrađen i u Vrlici. O tome vidi u: „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1269] Naknada se odnosila na uništene mlinice u Docu Donjem, za koju je prihvaćena obveza isplaćivanja naknade u iznosu od 5 000 000 dinara, kao i u Blatu na Cetini (900 000 dinara), Podgrađu (3 000 000 dinara), Kučićima (4 000 000 dinara) i Gatima (4 000 000 dinara). Osim toga, u Blatu su na Cetini i Docu Donjem nešto ranije započeli radovi na uvođenju električnog mlina u nove mlinice, što su trebale sufinancirati i „Dalmatinske hidroelektrane“. O tome vidi u: „Zapisnik sa XXXI sjednice općinskog vijeća NOO Omiš (20. 6. 1962.), HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 30.

[1270] S. Samardžić: „Nakon jedne rasprave u općinskoj skupštini: što sinjska općina traži od elektroprivrede“, *Slobodna Dalmacija*, 25. studenog 1969.; „Informacija o izvršenju obaveza elektroprivrede iz vodoprivrednih djelatnosti za gradnju HE „Peruča“, HE „Split“ i HE „Orlovac“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.

više štete donio mjestima u donjem dijelu cetinskog toka koja su se nalazila na područjima izvan riječnog kanjona.[1271]

Zbog tih je i sličnih pojava, koje su bile uočljive i na području „donjeg“ toka Cetine, sinjska općina u drugoj polovici šezdesetih godina od hidroelektrana „Peruča“ i „Zakučac“ tražila pomoć u rješavanju njenih najvažnijih komunalnih problema: elektrifikaciji sela oko Peručkog jezera, dovršetku izgradnje ceste Sinj – Vrlika te melioraciji Vrličkog i Hrvatačkog polja.[1272] Prilikom gradnje elektroenergetskih objekata, investitori su bili dužni osigurati riječno korito od nanosa,[1273] kao i isplatiti naknadu za izgubljeni riblji fond, ali te se obveze nisu uvijek poštovale.[1274] Stoga se niti u izvorima iz sedamdesetih godina ne može saznati jesu li navedene hidroelektrane udovoljile svim zahtjevima sinjske općine, ali su 1976. godine omiška i sinjska općina, u omjeru 64.4% : 35.6% u korist Omiša, podijelile ukupnu rentu od hidroelektrana u iznosu od 22 865 000 (novih) dinara.[1275] Budući da je društveno – političko vijeće općinske skupštine, kao i Vijeće mjesnih zajednica Sinja dodijeljeni postupak prihvatilo, zaključujemo da je sinjska općina tako obeštećena, a sličan zaključak možemo izvesti i u slučaju omiške općine.

Projekt se zaštite rijeke Cetine od sve većeg zagađenja nastavio provoditi i tijekom osamdesetih godina, mada različitim intenzitetom u različitim područjima i razdobljima. U pretposljednjem su desetljeću dvadesetog stoljeća vodeći ljudi područja koja su se na bilo koji način koristili vodom iz Cetine shvatili da je, uslijed izražene industrijalizacije, rijeci prijetilo zagađenje. Na inicijativu sinjske općine, na čijem su se području nalazile dvije tvornice koje su najviše zagađivale rijeku, sinjska „Dalmatinka“ i triljska „Cetinka“, u drugoj je polovici 1982. godine predložen prvi konkretan plan o zaštiti Cetine od zagađenja. Plan je predviđao

---

[1271] Aničić Čolo, 55.

[1272] S. Samardžić: „Nakon jedne rasprave u općinskoj skupštini: što sinjska općina traži od elektroprivrede“, *Slobodna Dalmacija*, 25. studenog 1969.

[1273] „Prijedlog programa radova iz sredstava Republičkog fonda rada za 1966. godinu (Opće vodoprivredno poduzeće za vodno područje dalmatinskih slivova Split)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.

[1274] Prilikom izgradnje akumulacije i hidrocentrale „Peruča“, investitor se obvezao da će izraditi idejne projekte usmjerene zaštiti zemljišta od bujica, erozija i klizišta te na uređenje seoskih komunikacija u okruženju brane, ali niti početkom sedamdesetih godina svoju obvezu „Elektroprivreda Dalmacije“ nije ispunila. Isti investitor do početka sedamdesetih godina ništa nije učinio niti na realizaciji prihvaćene obveze o asanaciji erozivnog područja i uređenju bujica u okolini Trilja, a koju je preuzela prilikom gradnje hidroelektrane „Split“. Naposljetku, prilikom je gradnje elektroenergetskog kompleksa „Orlovac“, „Elektroprivreda Dalmacije“ preuzela obvezu uređenja bujica Ovrlje, Jabuke i Graba te rješavanja problema uništenog ribljeg fonda uzrokovanog gradnjom spomenutog kompleksa. Do početka je sedamdesetih godina investitor, međutim, ostvario minimalni dio ove preuzete obveze. O tome vidi u: „Informacija o izvršenju obaveza elektroprivrede iz vodoprivrednih djelatnosti za gradnju HE „Peruča“, HE „Split“ i HE „Orlovac“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.

[1275] „Sinju 36.5 posto rente od hidroelektrana“, *Slobodna Dalmacija*, 17. ožujka 1976.

da sve općine koje imaju bilo kakvu korist od rijeke (Knin, Sinj, Omiš, Brač, Hvar, Split i Makarska) zajednički financiraju montažu uređaja za pročišćenje vode, koji bi koštao 7 milijardi starih dinara.[1276] Uređaj bi se montirao u blizini sinjske tvornice konca „Dalmatinka“, a njegovom bi se izgradnjom, koja je trebala započeti u proljeće sljedeće godine, s nekoliko godina zakašnjenja ispunila zakonska norma prema kojoj do 1980. godine „moraju biti sagrađeni uređaji za pročišćavanje otpadnih voda na svim zagađenim rijekama“.[1277] Izgradnjom hidroelektrane „Đale“, kao i sinjske kanalizacije, rijeci je prijetilo još veće zagađenje pa se nametnula potreba za što bržim i efikasnijim sustavom zaštite Cetine.

Međutim, plan o izgradnji uređaja za pročišćenje, zbog nedostatka novčanih sredstava, nije tekao po planu pa su do kraja prve polovice desetljeća samo tvornice „Dalmatinka“ i „Cetinka“, kao najveći zagađivači, izgradile vlastite pročistače i uređaje za odvajanje ulja iz otpada izvan rijeke.[1278] To, međutim, ni izbliza nije bilo dovoljno da se od daljnjeg zagađenja zaštiti cjelokupno riječno korito. Projekt se nije započeo realizirati niti na početku 1989. godine jer se nije moglo osigurati 10 milijardi dinara, na koliko se cijena povećala uslijed inflacije.[1279] Umjesto suradnje s drugim općinama, sinjska je općina izradila program zaštite korita rijeke u njenim granicama, u čemu se oslanjala na mjesne zajednice. Ipak, planu se izgradnje uređaja za pročišćenje u drugoj polovici godine priključila i omiška općina, a prema sporazumu između dvije općine, odustalo se od gradnje jednog uređaja, u zamjenu za financiranje većeg broja centralnih uređaja za pročišćenje vode u blizini Trilja i Sinja.[1280] Ugovor su ubrzo prihvatile i ostale zainteresirane općine, kao i Elektroprivreda Dalmacije, Samoupravna vodoprivredna interesna zajednica dalmatinskih slivova te općine Kaštela i Solin. Do kraja desetljeća, međutim, montiranje navedenih uređaja nije ni započelo, a cijena je projekta u međuvremenu skočila na više od 30 milijardi dinara.[1281] Sredinom je 1987. godine u Omišu, u cilju daljnje zaštite Cetine započeo projekt uređenja 450 metara riječne obale, koji je pretpostavljao i izgradnju šetnice od Prika do Ribnjaka, a za što je ukupno predviđeno 200 milijuna dinara.[1282] Sličan se projekt nekoliko godina ranije počeo realizirati i

[1276] D. Mikulandra: „Zaštita teče Cetinom“, *Slobodna Dalmacija*, 28. rujna 1982.
[1277] Isto
[1278] Toni Paštar: „Sinjski razgovori: Ugrožena Cetina“, *Slobodna Dalmacija*, 3. prosinca 1985.
[1279] Toni Paštar: „Akcija zaštite Cetine u organizaciji SSRN: Nema 10 milijardi dinara“, *Slobodna Dalmacija*, 6. veljače 1989.
[1280] „Omiš: Za čistiju Cetinu“, *Slobodna Dalmacija*, 1. rujna 1989.
[1281] Z. Šipić: „Sinjani zaključili dogovor o gradnji uređaja za pročišćavanje rijeke: Općine bistre Cetinu“, *Slobodna Dalmacija*, 8. listopada 1989.
[1282] M. Popovac: „U Omišu: Nova obala Cetine“, *Slobodna Dalmacija*, 16. svibnja 1987.

u Trilju,[1283] dok je projekt uređenja riječnog toka na omiškom području započeo već krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina.[1284] Budući da plan izgradnje lokalnih pročišćivača u blizini najvećih cetinskih zagađivača do kraja osamdesetih godina nije realiziran, problem je pretjeranog zagađenja rijeci prijetio i tijekom devedesetih. U tom je, međutim, razdoblju industrijalizacija u dobroj mjeri smanjena, što je, uz veći broj negativnih, imalo pozitivan utjecaj na cetinsko korito, koje se i završetkom ratnih djelatnosti nastavilo zagađivati, ali ponešto smanjenim intenzitetom.

4.3 SEKUNDARNI GOSPODARSKI SEKTOR – INDUSTRIJALIZACIJA I REKONSTRUKCIJE TVORNICA, RAST GRADOVA

Sekundarni je gospodarski sektor, čiji je glavni predstavnik bila industrija, tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća bio sektor u kojeg su jugoslavenske vladajuće strukture polagale najviše nada za gospodarski razvoj. Povjerenje je u taj gospodarski sektor bila glavna matrica ideologije koju su onodobni jugoslavenski vlastodršci naslijedili od Karla Marxa i njegovih neposrednih nastavljača, pokušavši ju s vremenom implementirati u gospodarsku strukturu Jugoslavije, dotad prvenstveno agrarne zemlje. Ta se intencija, koju je neizostavno pratio i rast značaja, veličine, pa i brojnosti dotad malobrojnih gradskih, nauštrb dominantnih seoskih sredina, u spomenutom razdoblju jasno ogledala i na području kojeg smo označili terminom „Cetinski kraj“. O gospodarskim je preduvjetima tog kraja više riječi bilo u prethodnim poglavljima, a ovom ćemo prilikom ponoviti tek da se područje „donjeg“ toka Cetine već u prethodnom desetljeću u dobroj mjeri preorijentiralo s poljoprivredne na industrijsku proizvodnju, dok je prostor „gornjeg“ cetinskog toka, unatoč postojanju nekoliko tvorničkih postrojenja, početkom šezdesetih godina ostao dominantno agrarni kraj. Ipak, s vremenom su i na tom području postrojenja postojećih tvornica dobivala sve veći značaj pa je industrija već početkom šezdesetih godina i u njemu preuzela primat pred primarnim gospodarskim sektorom. Budući da je država glavninu gospodarskog života zemlje temeljila na industrijskoj proizvodnji, a koju su, pak sačinjavale postojeće tvornice uklopljene unutar gospodarske politike poznate pod imenom „samoupravljanje“, kroz razvoj se tvornica mogu najbolje pratiti brojne, manje ili veće, promjene kojima su odgovorni nastojali osigurati daljnji industrijski razvoj cetinskog prostora. Slijedom toga, sve ćemo

[1283] Toni Paštar: „Triljani danas slave u čast Dana Republike i u svoju čast – kako se sazrijevalo od varošice do grada: Promocija Trilja“, *Slobodna Dalmacija*, 27. studenog 1989.
[1284] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 98.

gospodarske promjene u dvadesetogodišnjem razdoblju omeđenom početkom šezdesetih i završetkom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća naznačiti s obzirom na tvornice koje su u tom razdoblju postojale unutar Cetinskog kraja, bilo da su nastavile svoj kontinuitet iz prethodnih razdoblja, bilo da su nastale tijekom razdoblja kojim se ovaj dio rada bavi.

Industrijski je primat, barem što se Cetinskog kraja tiče, i dalje držao Omiš s njegovim bližim okruženjem. U tom su gradu početkom sedmog desetljeća prošlog stoljeća nastavile egzistirati tvornica tjestenine „Cetina“, tvornica cementa „Renko Šperac i tvornica trikotaže „Galeb“, dok je u drugoj polovici sedamdesetih godina osnovana tvornica aluminija „Omial“. U neposrednoj blizini Omiša, u Dugom Ratu, svoj je razvoj nastavila tvornica karbida, cijanimida i nusproizvoda „Dalmacija“. Navedene su tvornice, usporedno s promjenama gospodarskih strategija na širem području, u spomenutom razdoblju, više ili manje, mijenjale i svoje strategije poslovanja, postupno se preorijentiravši na druge industrijske grane, koje ćemo najbolje razumjeti ako ukratko razjasnimo razvoj svake od navedenih. Na području „gornjeg“ toka Cetine u razdoblju sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća egzistiraju dva gradska središta, Sinj i Trilj, s dvije velike i značajne tvornice, predionicom i tvornicom konca „Dalmatinka“ u Sinju i tvornicom plastičnih masa „Cetinka“ u Trilju. U Vrlici se tijekom šezdesetih godina razvila tvornica tekstila „Vrličanka“, a u blizini su Sinja svoj razvoj nastavile ciglana „Tadija Anušić“, poduzeće za eksploataciju sadre, mramora i kamena „Sadra“ te ujedinjeni rudnici lignita. Iako su se u tim gradovima s vremenom razvili i neki drugi privredni subjekti, oni se niti izbliza nisu mogli približiti značaju i veličini ovih radnih kolektiva.

Kao što je bio slučaj i tijekom pedesetih godina, tvornice su i dalje nastavile privlačiti stanovništvo iz okolnih sela, povećavajući tako broj stanovnika u gradovima u kojima su djelovale. Tako se na depopulaciju sela nadovezao rast postojećih, kao i nastanak nekih novih gradova, kakav je u Cetinskom kraju bio Trilj, a koji su u sedmom i osmom desetljeću dvadesetog stoljeća dobili neke sadržaje koje ranije nisu imali. Zbog nedovoljno se velikog industrijskog postrojenja koje se u njima nalazilo, neka mjesta, poput Vrlike i Šestanovca, nisu uspjela razviti u gradska naselja, iako je u njima tijekom šezdesetih godina ili nešto kasnije industrija bila vrlo značajna grana. Tvornička su se postrojenja u sedmom i osmom desetljeću prošlog stoljeća morala prilagoditi tzv. „privrednoj reformi“, koja je, između ostalog, podrazumijevala preorijentaciju njihovog poslovanja prema kojem su u prvi plan došle proizvodne jedinice, umjesto dotad postavljanih normi u proizvodnji. Drugim riječima, privrednom se reformom nastojalo poticati one radnike koji su tvornicama osigurali

neophodan profit, čemu se sve tvornice Cetinskog kraja nisu jednako prilagodile. Privredna je reforma podrazumijevala ukidanje neprofitabilnih radnih mjesta pa se većina industrijskih postrojenja po prvi put suočavala s problemom otpuštanja viška radnika. Budući da lokalna industrijska postrojenja više nisu pružala sigurna radna mjesta, od sredine šezdesetih godina sve veći broj radno sposobnog stanovništva iz Cetinskog kraja odlazi na „privremeni rad“ u inozemstvo. Fenomen je odlaska na „privremeni rad“, koji se nerijetko pretvarao i u dulji boravak u stranim zemljama, potrajao sve do kraja sedamdesetih godina, a rodnom su kraju, osim deviznih sredstava, radnici na „privremenom radu“ donosili i drugačije poglede na svijet, koji su se često razlikovali od ustaljenih socijalističkih matrica. U drugoj su se polovici sedamdesetih godina industrijski koncepti podvrgnuli Zakonu o udruženom radu, koji je podrazumijevao podjelu svakog većeg industrijskog kompleksa na veći broj proizvodnih jedinica, tzv. OOUR-a, kao i integraciju pojedine tvornice s ostalim industrijskim postrojenjima slične namjene. O svakoj će pojedinoj transformaciji takve vrste više riječi biti u onom poglavlju koje bude obrađivalo pojedino industrijsko postrojenje Cetinskog kraja, a ovdje je potrebno tek napomenuti činjenicu da je spomenuta reorganizacija poslovanja industrijskih kompleksa, osim bujanja tvorničke administracije, donijela malo pozitivnih pomaka u poslovanju svake od njih. U njenom je temelju bio pokušaj davanja većih ovlasti najmanjim proizvodnim jedinicama, koje, međutim, uglavnom nisu bile dorasle sudjelovanju u često vrlo složenim djelatnostima upravljanja većim industrijskim kompleksom, a svejedno su ponekad gubile iz vida svoje primarno proizvodne zadatke.

Unatoč povećanju značaja sekundarnog gospodarskog sektora, a prije svega industrije, on se u svim dijelovima Cetinskog kraja nije razvijao jednako. Gornji je dio cetinskog toka, koji je većinom pripadao sinjskoj općini, pripadao nerazvijenom dijelu tadašnje SR Hrvatske, dok je obalni dio omiške općine bilo jedno od njenih razvijenijih područja. Industrijski kontinuitet koji je u Omišu i obližnjem Dugom Ratu započeo još prije Prvog svjetskog rata, tom je uskom području osigurao primat pred prostorom gornjeg cetinskog toka, koji se sve do druge polovice pedesetih godina razvijao kao isključivo agrarni kraj. Osim toga, gospodarski je rast primorskog dijela omiške općine omogućio i sve veći rast zarade od turizma, a prosperitet obalnog pojasa, koji se samo dijelom odnosio na Cetinski kraj, nije uživao mnogo veći, zagorski dio omiške općine, koji je unatoč osnivanju manjeg broja dislociranih industrijskih postrojenja, i dalje ostao dominantno poljoprivredni kraj suočen s ozbiljnim problemom depopulacije.

Uz industriju, svoj su razvoj tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća nastavili i privatni obrtnici. Osim školovanja kadrova za budući rad u industrijskim postrojenjima, oni su se suočavali sa sličnim problemima kao i u prošlim desetljećima. Zbog nedovoljno velike zarade, svojim su se obrtnim djelatnostima uglavnom bavili nakon završetka radnog vremena koje su provodili u tvornicama, a zbog izbjegavanja dijela poreza, veći broj obrtnika i dalje nije prijavljivao svoje radnje, izlažući se riziku eventualnog otkrivanja njihovog kažnjivog rada „na crno“. Zbog slabije zastupljenosti, kao i manje zainteresiranosti širih struktura vlasti, o obrtima niti u izvorima iz šezdesetih i sedamdesetih godina nema previše podataka, ali iz onog što smo pronašli ipak se može rekonstruirati opće stanje stvari.

4.3.1 Najveće industrijsko postrojenje donjeg dijela cetinskog toka: „Dalmacija“, Dugi Rat – od karbida prema feroleguramа

Tvornica karbida, cijanimida i nusproizvoda „Dalmacija“, s 1 200 zaposlenih radnika iz pedesetih je godina izišla kao najveća tvornica u Cetinskom kraju.[1285] Na samom je početku šezdesetih godina ona nastavila proizvoditi iste proizvode kao i na kraju prethodnog desetljeća, planiravši tijekom 1961. godine proizvesti 24 000 tona kamena vapnenca, 29 220 tona negašenog vapna, 29 220 tona neobrađenog karbida, 800 tona 75%-tnog ferosilicija, 27 900 tona pakiranog karbida, od čega je 12 612 tona trebala transferirati na inozemna tržišta te 1 352 tone uljanog cijanimida.[1286] Osim toga, u istom je razdoblju planirana proizvodnja 800 tona pakiranog ferosilicija, 8 000 tona dušika, 770 tona kisika, 8 000 m^3 argona, 50 tona disuplina, 4 800 m^3 acetilena i 150 000 komada bačava zapremnine 50 i 100 kg.[1287] Iste je godine potpuno demontirana stara peć za proizvodnju sirovog željeza,[1288] od kojeg je „Dalmacija“ već ranije odustala, a iz plana je, zbog prevelikih troškova proizvodnje i slabe kvalitete postupno izbacivan i cijanimid.[1289] Početkom je šezdesetih godina nastavljen ranije započeti posao oko rekonstrukcije zastarjelih tvorničkih postrojenja pa je 1962. godine u

[1285] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svežanj (neoznačeno)

[1286] „Plan proizvodnje za 1961. godinu – rekapitulacija planskog zadatka po ekonomskim jedinicama“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 548.

[1287] Isto. Za ostvarenje ovog plana, tvornica je trebala utrošiti 27 240 tona vapnenca, 15 364 tone koksa u suhom stanju, 5 126 tona antracita u suhom stanju, 947 tona drvenog ugljena u suhom stanju, 1 840 tona kvarca, 1 146 tona amorfnih elektroda te 1 056 tona lima za proizvodnju bačava. O tome vidi u: „Utrošak sirovine i energije za izvršenje plana po mjesecima / ukupno“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 548.

[1288] „Iz fonda: Povijest tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat

[1289] „Zapisnik sa sjednice Upravnog odbora tvornice karbida i cijanimida „Dalmacija“ Dugi Rat (27., 28. 11. 1961.)“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 751.

pogon puštena nova peć za proizvodnju karbida zatvorenog tipa, kapaciteta 44 000 tona.[1290] Ona je poslužila uslijed povećane potražnje za ovim kemijskim spojem, čiji je najveći domaći potrošač i dalje bila tvornica „Jugovinil“, kojoj je, pak, karbid služio u proizvodnji PVC-praha. Nova je peć omogućila povećanje godišnje proizvodnje tog kemijskog spoja, od čije je prodaje tvornica 1963. godine uprihodila 3 400 000 000 dinara.[1291] Zbog nedostatka novčanih sredstava, rekonstrukcija je nakon ugradnje nove peći karbida privremeno obustavljena,[1292] a za njezin će nastavak „Dalmaciji“ biti odobren kredit, koji je, međutim, uvjetovan otvaranjem jednog dislociranog pogona u Srijanima.[1293]

Slično kao i omiška tvornica „Cetina“ i „Dalmacija“ se u prvoj polovici šezdesetih godina suočila s požarom, koji se zbog kratkog spoja u električnim instalacijama 1964. godine proširio na glavnu halu za proizvodnju karbida, prouzrokovavši štetu od 25 milijuna dinara.[1294] Iste je godine tvornica otvorila dislocirani pogon za proizvodnju kamena, u Bobovišćima na Braču.[1295] Dobiveni je kamen, na čijoj je proizvodnji radilo tridesetak ljudi iz Bobovišća i okolnih bračkih mjesta, „Dalmaciji“ trebao poslužiti kao polazna sirovina za daljnju proizvodnju. Ipak, do polovice se šezdesetih godina, uslijed povećanja cijene i sve težeg plasmana karbida,[1296] kao i nestašice vapna uslijed neizvršene rekonstrukcije stare „mađarske“ peći,[1297] te čestih redukcija električne energije,[1298] tvornica suočila s problemima u proizvodnji, iako je u tom razdoblju broj radnika sveden na 900,[1299] čime je u manjoj mjeri

---

[1290] „Iz fonda: Povijest tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat; „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 29. 9. 1962.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 752.; „Zapisnik II svečane sjednice Općinske skupštine Omiša (28. 11. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

[1291] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 25. 12. 1963.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 751.

[1292] Tvornica je početkom šezdesetih godina raspolagala s 90 000 000 dinara, a ukupni su troškovi rekonstrukcije u tom razdoblju procijenjeni na 2 500 000 000 dinara. O tome vidi u: „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / radničko samoupravljanje“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svežanj (neoznačeno)

[1293] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 67.

[1294] „Požar u tvornici „Dalmacija“ u Dugom Ratu“, *Slobodna Dalmacija*, 1. rujna 1964.

[1295] „Dalmacija“ iz Dugog Rata otvara pogon u Bobovišćima“, *Slobodna Dalmacija* 9. studenog 1964.; „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 15. 10. 1964.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 753.

[1296] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 6. 7. 1964.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 753.; „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 2.. 8. 1965.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 754.

[1297] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 14. 12. 1964.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 753.

[1298] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 14. 1. 1964.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 753.; „Informacija o problematici RO koje su poslovale sa gubitkom u 1964. godini (20. 5. 1965.)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.

[1299] Početkom je 1964. godine planirano da broj zaposlenih radnika dugoratske tvornice ne smije prelaziti brojku od 950, od čega će njih 750 raditi neprekidno, a preostalih 200 tek povremeno, u razdobljima pune proizvodnje.

izvršen prijedlog privredne reforme o likvidaciji nerentabilnih radnih mjesta. Krajem je prve polovice šezdesetih godina država ograničila proizvodnju karbida na količinu potrebnu normalnom razvoju domaće industrije ovisne o tom spoju pa je „Dalmacija“ proizvodnju tog spoja mogla nastaviti u mjesečnim intervalima, postupno se izmjenjujući s preostale dvije jugoslavenske tvornice koje su proizvodile karbid.[1300] U istom je razdoblju tvornica ostvarila ukupni prihod od 5 459 000 000 starih dinara,[1301] čime se svrstala na drugo mjesto u cijelom Cetinskom kraju, odmah iza sinjske predionice i tvornice konca „Dalmatinke“. Istovremeno je dugoratska tvornica, barem ako slijedimo podatke kotarske privredne komore, bilježila izrazit suficit u trgovini s inozemstvom, na čije je tržište izvozila proizvode u ukupnoj vrijednosti od 1 640 200 dolara, dok je na uvoz sirovina iz inozemstva istovremeno potrošila 416 000 dolara.[1302]

Plan je tvorničkog poslovanja u drugoj polovici šezdesetih godina pretpostavljao daljnji razvoj i unapređenje elektrokemijskih procesa, kao i proširenje asortimana tehničkih plinova te izgradnju obale i unapređenje kamenoloma, unutarnjeg transporta i prijevoza karbida do „Jugovinila“, ali i uklanjanje „uskih grla“ proizvodnje,[1303] što je podrazumijevalo konačno izbacivanje stare peći za proizvodnju vapna. U sredstva je oporavka tvornice u 1966. godini planirano utrošiti 500 000 000 dinara, uz potrebu daljnjeg otpuštanja radnika.[1304] Iste je godine „Dalmacija“ sudjelovala na Zagrebačkom velesajmu, na kojem je dugoratsku tvornicu karbida i cijanimida predstavljalo ukupno 40 radnika.[1305] Zbog sve većih gubitaka u poslovanju, prouzrokovanih smanjenom potragom za karbidom, „Dalmacija“ je u drugoj polovici šezdesetih godina morala izvršiti temeljitu preorijentaciju, koncentrirajući se na proizvodnju artikala za koje postoji veći interes na tržištu. Unatoč smanjenoj potrebi, ona je 1965. godine zabilježila rekordnu proizvodnju od 46 000 tona karbida, kojeg je više od polovice izvezeno na inozemna tržišta, pretežno u Veliku Britaniju, osiguravši tvornici bruto

---

O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 21. 2. 1964.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 753.

[1300] Karbid su osim u „Dalmaciji“ proizvodio i u slovenskim Rožama te u makedonskim Jogunovcima, a jugoslavenske su godišnje potrebe za tim spojem 1964. godine procijenjene na 100 tona. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 7. 2. 1964.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 753.

[1301] „Pokazatelji uspješnosti poslovanja radnih organizacija industrije i rudarstva u 1965. godini“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.

[1302] „Neki problemi intenzivnijeg uključivanja privrede kotara u međunarodnu podjelu rada (osnovna privredna komora u Splitu)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.

[1303] „Osnove perspektivnog plana razvoja tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 754.

[1304] B. Tomić: „Radne organizacije omiške općine u novim uvjetima privređivanja: iz kancelarije u proizvodnju“, *Slobodna Dalmacija*, 7. rujna 1965.

[1305] „Zagrebački jesenski velesajam“, *Odluke organa upravljanja – službeni list tvornice karbida i cijanimida „Dalmacija“ Dugi Rat*, 8. rujna 1966.

– produkt od 5.6 milijardi starih dinara.[1306] Iako je potražnja za karbidom tijekom šezdesetih godina opadala, još je i 1966. godine ona bila veća od „Dalmacijine“ mogućnosti proizvodnje, koja je, pak, tvornici donijela profit od 7 milijardi starih dinara.[1307] Zbog toga što je još uvijek donosio profit, „Dalmacija“ je karbid nastavila proizvoditi, a 1968. je godine zabilježila rekordnu proizvodnju od 60 000 tona, od kojih je čak 41 000 tona karbida izvela na inozemna tržišta.[1308]

Ipak, tvornica se u drugoj polovici šezdesetih godina polako pripremala za napuštanje karbida, započevši proizvodnju kiselina, hidratiziranog vapna, betonskih blokova, abraziva (brusiva) te ferosilicija i elektroda za podvodno rezanje.[1309] Naime, sve većim razvojem petrokemijske industrije, potražnja je za karbidom s godinama postajala sve manja pa je „Dalmacija“, koja je dobar dio svog imena u polustoljetnoj tradiciji izgradila upravo na proizvodnji tog kemijskog spoja, morala početi razmišljati o supstituciji karbida proizvodima koji će dugoročno biti traženi na tržištu. Zbog toga je na samom kraju šezdesetih godina jedna peć karbida prenamijenjena za proizvodnju ferokroma,[1310] kemijskog spoja koji se u dugoratskoj tvornici dotad nije proizvodio, a koji je, s ostalim ferolegurama, trebao biti osnova njenog razvoja u osmom i devetom desetljeću prošlog stoljeća. Problem je u budućoj proizvodnji spomenute ferolegure predstavljala činjenica da se ruda potrebna za njegovo dobivanje morala uvoziti,[1311] što je povećavalo trošak proizvodnje u odnosu na karbid, čije su se polazne sirovine uglavnom dobivale iz tvorničkih kamenoloma. Ipak, budući da je potražnja za karbidom rapidno padala, „Dalmacija“ pred kraj šezdesetih godina gotovo da i nije imala izbora, a u cilju otklanjanja kronične nestašice električne energije, čiji su se troškovi prelaskom na proizvodnju ferokroma dodatno povećali, tvornica je 1968. godine

[1306] „Iz naših radnih kolektiva: stara tvornica – nove milijarde“, *Slobodna Dalmacija*, 30. travnja, 1. i 2. svibnja 1966.; „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 5. 6. 1965..“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 754.

[1307] „Iz tvornice „Dalmacija“ u Dugom Ratu: polovina proizvodnje za inozemno tržište“, *Slobodna Dalmacija*, 24. prosinca 1966.

[1308] „Dalmacija“, tvornica karbida i cijanimida u Dugom Ratu: bez zaliha!“, *Slobodna Dalmacija*, 2. srpnja 1969. Gotovo je sav karbid koji je plasiran na inozemna tržišta, u tom razdoblju otpadao na izvoz u Englesku, gdje je „Dalmacija“ 1968. godine isporučila 37 000 tona tog kemijskog spoja. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 17. 10. 1968.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 755.

[1309] Isto; B. Tomić: „Novi planovi stare tvornice: karbid ubrzano dogorijeva“, *Slobodna Dalmacija*, 19. travnja 1966.; „Rješenje Poslovni broj Fi-1328 / 66-2, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 814.

[1310] „Iz fonda: Povijest tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat

[1311] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 14. 5. 1968.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 755. Kromova se ruda uglavnom uvozila iz Sovjetskog Saveza, a u manjoj mjeri i iz Albanije. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat održane 28. 4. 1975.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 756.

stupila u integraciju s hidroelektranom u Zakučcu.[1312] Osim toga, u njoj je bilo potrebno izvršiti rekonstrukciju postojećih postrojenja, a to se prije svega odnosilo na uređenje internog transporta, koji je trebao zamijeniti neproduktivni manualni rad na prijenosu materijala.[1313] U drugoj je polovici šezdesetih godina tvornica, uz sve dosad navedeno, prešla na ranije opisani sustav nagrađivanja po ekonomskim jedinicama, a godine je 1967. na talijansko tržište isporučila 21 000 m^3 argona,[1314] što je predstavljalo svojevrsnu pripremu proboja na strana tržišta u vremenima kada tvornica potpuno obustavi proizvodnju karbida. Proizvodnja je argona prema kraju šezdesetih godina rasla pa se planirao njegov izvoz i u neke druge zemlje, a prvenstveno u Pakistan.[1315] Preorijentacijom je, pak, na proizvodnju ferokroma, „Dalmacija“ krajem šezdesetih godina ponovno povećala broj zaposlenih radnika pa ih je 1968. godine u tvornici radilo 1 057, od čega je bilo tek 90 žena.[1316]

Unatoč problemima u poslovanju, „Dalmacija“ je nastavila rješavati stambeno pitanje svojih radnika, gradeći u drugoj polovici šezdesetih godina više od 20 radničkih stanova u Dugom Ratu i Omišu,[1317] ali i uvodeći autobuse za prijevoz radnika iz udaljenijih mjesta, kao i tečajeve za suzbijanje nepismenosti među njenim radnicima.[1318] Osim toga, ona je nastavila ulagati novčana sredstva u poboljšanje komunalne infrastrukture Dugog Rata, investiravši u vodovod,[1319] ali i u ambulantu, kao i u društveni restoran.[1320] Godine je 1962. tvornica vodila brigu o 36 učenika u privredi,[1321] sudjelujući, osim toga, i u djelovanju škole za osposobljavanje zanatskih radnika koja je u Dugom Ratu formirana godinu dana kasnije. Na samom je početku sedamdesetih godina tvornica zbog djelomično provedene rekonstrukcije postrojenja, ponešto izmijenila asortiman, kao i količinu proizvodnje pa je 1970. godine

---

[1312] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 4. 6. 1968.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 755.

[1313] B. Tomić: „Novi planovi stare tvornice: karbid ubrzano dogorijeva“, *Slobodna Dalmacija*, 19. travnja 1966.;

[1314] „Ugovor za prodaju argona u Italiju“, *Odluke organa upravljanja – službeni list tvornice karbida i cijanimida „Dalmacija“ Dugi Rat*, 28. travnja 1967.

[1315] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 6. 8. 1968.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 755.

[1316] Isto

[1317] Samo je tijekom 1965. godine tvornica za rješenje stambenog pitanja svojih radnika utrošila 90 000 000 dinara. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 6. 11. 1965.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 754. Devet je godina kasnije „Dalmacija“ za nastavak izgradnje radničkih stanova, od Privredne banke Zagreb zatražila kredit u iznosu od 1 000 000 000 starih dinara, što je trebala biti tek polovica u tu svrhu uloženih sredstava. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat održane 13. i 16. 9. 1974.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 756.

[1318] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 11. 6. 1963.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 753.

[1319] „Problematika izgradnje vodovoda Omiš – Dugi Rat“, *Odluke organa upravljanja – službeni list tvornice karbida i cijanimida „Dalmacija“ Dugi Rat*, 26. kolovoza 1966.

[1320] B. Tomić: „Novi planovi stare tvornice: karbid ubrzano dogorijeva“, *Slobodna Dalmacija*, 19. travnja 1966.;

[1321] „Zapisnik VI sjednice Općinske skupštine Omiš (6. srpnja 1963.“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

planirala proizvesti 41 281 tonu vapnenca, 73 729 tona negašenog vapna, 68 229 tona karbida, 1 000 tona kisika, 116 tona argona, 122 tone disuplina, 363 445 komada bačava, ali i 4 500 tona ferokroma te 303 300 komada betonskih blokova.[1322]

U drugoj polovici 1969. godine, u Dugom je Ratu, u sastavu tvornice karbida, započela izgradnja postrojenja za proizvodnju ferokroma, ferolegure za oplemenjivanje specijalnih čelika,[1323] a budući su radnici spomenutog postrojenja obuku prethodno vršili u tvornicama ferokroma iz Italije i Čehoslovačke.[1324] Novo je postrojenje trebalo donositi godišnju dobit od 5 000 000 dolara, uz zaposlenje 200 novih radnika, a troškovi njenog podizanja procijenjeni su na 53 000 000 novih dinara.[1325] Nova je peć za proizvodnju ferokroma otvorenog tipa, ukupnog kapaciteta od 30 000 tona godišnje proizvodnje, konačno puštena u pogon 1971. godine, čime je tvornica iz pogona konačno izbacila sve stare peći,[1326] a sredinom je sedamdesetih godina ona dosegla dnevnu proizvodnju od 100 tona ferokroma.[1327] Krajem je šezdesetih godina započela i izgradnja nove tvorničke obale, koju je, prema energetskom elaboratu izrađenom u zagrebačkoj tvornici „Rade Končar“, izvršilo splitsko građevinsko poduzeće „Obala“.[1328] Zbog problema je oko uvoza koksa, početkom sedamdesetih godina „Dalmacija“ trebala sudjelovati u osnivanju Konzorcija za proizvodnju koksa u Splitu,[1329] koji je, preorijentacijom poslovanja na proizvodnju ferolegura dodatno dobivao na važnosti. Koks se, kao polazna sirovina za rad tvorničkih peći, međutim, i dalje moralo uvoziti pa je dugoratska tvornica sredinom sedamdesetih godina balansirala između nedovoljno kvalitetnog talijanskog i ponuđenog njemačkog koksa.[1330] U perspektivnom je planu razvoja tvornice s početka sedamdesetih godina naglašena potreba izbacivanja svih starih peći vapna i karbida te

---

[1322] „Prijedlog plana proizvodnje za 1970. godinu (količinski u tonama)“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Kutija 548.

[1323] Oprema je za novu peć nabavljena u talijanskoj tvornici „Tagliaferri“ iz Milana, u kojoj je svojedobno kupljena i oprema za novu peć karbida. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 27. 5. 1969.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 755.

[1324] Obuku su budući zaposlenici „Dalmacijinog“ pogona za proizvodnju ferokroma vršili u čehoslovačkoj tvornici „Istehne“, kao i u tvornici „Portomarghiero“ iz Italije. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 22. 9. 1969.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 755.

[1325] „Dalmacija“, tvornica karbida i ciijanimida u Dugom Ratu: bez zaliha!“, *Slobodna Dalmacija*, 2. srpnja 1969.

[1326] „Iz fonda: Povijest tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat

[1327] „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat održane 13. i 16. 9. 1974.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 756.

[1328] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 27. 5. 1969.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 755.

[1329] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 30. 6. 1970.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 755.

[1330] „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat održane 18. 6. 1974.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 756.

smanjivanja proizvodnje kamena, ali i ugradnje nove peći ferosilicija,[1331] čime bi „Dalmacija“ posjedovala ukupno tri nove peći, po jednu za proizvodnju karbida, ferokroma i ferosilicija. Broj bi se tvorničkih radnika time smanjio na 700, uz povećanje plaća onih koji preostanu.[1332]Stare su karbidne peći konačno demontirane krajem 1976. godine, nakon čega se „Dalmacija“ postupno preorijentirala na proizvodnju feromangana i silikomangana,[1333] ali i ferosilicija, za koji se nova peć počela graditi godinu dana ranije.[1334] Prethodno je bilo potrebno izvršiti temeljitu rekonstrukciju postrojenja, na koju je utrošeno oko 50 000 000 dinara, a nakon nje tvornica je mogla osigurati dnevnu proizvodnju od 80 tona feromangana.[1335] U drugoj je polovici sedamdesetih godina tako, umjesto kalcijevog karbida i cijanimida, „Dalmacija“ preusmjerila proizvodnju na ferolegure, najprije ferokrom, a potom i ferosilicij te feromangan, a najveći je problem njenom poslovanju u tom razdoblju predstavljala visoka cijena sirovina, prvenstveno kromove rude, ali i koksa, koje je uglavnom trebalo uvoziti.[1336] Paralelno s promjenom smjera poslovanja, mijenjao se i službeni naziv dugoratske tvornice, koja je u prvoj polovici sedamdesetih godina bila „tvornica karbida i ferokroma“,[1337] da bi u drugoj polovici desetljeća karbid i službeno izišao iz njenog naziva. U pripremi se za implementaciju budućeg Zakona o udruženom radu, „Dalmacija“ u prvoj polovici sedamdesetih godina sastojala od 6 manjih jedinica, osnovnih organizacija udruženog rada: „Karbid“, „Tehnički plinovi“, „Ferokrom“, „Transport“, „Održavanje“ i „Zajedničke službe“,[1338] a njena je osnovna namjena u tom razdoblju bila „proizvodnja i dorada ferolegura te proizvodnja karbida, tehničkih plinova i betonskih elemenata“.[1339] Tvornica je ferolegura „Dalmacija“ krajem sedamdesetih godina bila jedina tvornica u zemlji koja je čitavu

---

[1331] „Zapisnik sa sjednice UO „Dalmacija“ Dugi Rat održane dana 4. 8. 1970.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 755.

[1332] Isto

[1333] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 59.

[1334] „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat održane 29. 1.. 1975.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 756.

[1335] J. Barbarić: „Feromangan iz Dugog Rata“, *Slobodna Dalmacija*, 15. rujna 1976.; Rekonstrukcija je pretpostavljala djelomičnu prenamjenu peći karbida na proizvodnju feromangana. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat održane 24. 1. 1976.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 757.

[1336] „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat održane 27. 11. 1975.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 756.

[1337] „SRH Općina Omiš: Općinski sekretarijat za upravno – pravne poslove i upravni nadzor – Odsjek za privredu: Rješenje (14. 1. 1974.)“ HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Kutija 814.; „Popis arhivske i registratorske građe koju se predlaže pohraniti na čuvanje Državnom arhivu u Splitu“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat

[1338] „SRH Općina Omiš: Općinski sekretarijat za upravno – pravne poslove i upravni nadzor – Odsjek za privredu: Rješenje (14. 1. 1974.)“ HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Kutija 814.

[1339] „Rješenje o registraciji OUR „Dalmacija“ Dugi Rat“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Kutija 814.

proizvodnju plasirala na inozemna tržišta, zarađujući godišnje 30 000 000 dolara.[1340] Postupnim je smanjenjem proizvodnje karbida te uvođenjem pogona za proizvodnju ferosilicija i feromangana u drugoj polovici desetljeća izvršena i reorganizacija sastavnica dugoratske tvornice, u kojoj su osnovane OOUR-a vezane za ferolegure, uz smanjenje njihovog broja na pet.[1341] Ipak, proizvodnja karbida time nije potpuno napuštena, a ovaj se kemijski spoj, premda u drastično smanjenim količinama, u dugoratskoj tvornici nastavio proizvoditi sve do kraja postojanja jugoslavenske države. U drugoj su polovici sedamdesetih godina postojali planovi da se u Dugom Ratu izgradi i tvornica ambalažnog stakla,[1342] od koje se, međutim, s vremenom odustalo.[1343] Prvenstveno zaslugom tvornice „Dalmacija" Dugi se Rat i u ovom dvadesetogodišnjem razdoblju nastavio razvijati kao mali socijalistički gradić, koji je nastavio privlačiti dotad uglavnom poljoprivredi orijentirano stanovništvo okolnih sela, a osim dosad spomenutih institucija, posredstvom je tvornice ferolegura, ovaj gradić krajem osmog desetljeća prošlog stoljeća dobio i nogometno igralište, čija je izgradnja započela 1975. godine.[1344] Budući da su osnova njenog rada bile peći pokretane izgaranjem koksa, dugoratska je tvornica ferolegura bila i veliki zagađivač zraka, što je sedamdesetih godina bilo pogubno za razvoj turizma Dugog Rata i okoline.[1345] Slijedom će toga, „Dalmacijini" čelnici uz otvaranje novih proizvodnih kapaciteta i pokretanje komunalnih radova, tijekom osamdesetih godina morati početi razmišljati o ugradnji sustava za pročišćavanje zraka, kako se ne bi doveo u pitanje razvoj turizma, privredne grane na koju se u onovremenoj omiškoj općini najozbiljnije računalo. O navedenim će smjernicama u poslovanju dugoratske tvornice ferolegura, međutim, više riječi biti u poglavlju posvećenom njenom djelovanju tijekom posljednjeg desetljeća postojanja jugoslavenske države.

[1340] „Proslavljena 70-godišnjica rada tvornice u Dugom Ratu: jubilej „Dalmacije", *Slobodna Dalmacija*, 2. kolovoza 1979.

[1341] Tom su prilikom Tvornicu ferolegura „Dalmaciju" sačinjavali OOUR-i „Ferokrom", „Transport", „Održavanje" i „Tehnički plinovi" te radna organizacija „Zajedničke službe". O tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 72.; „Popis arhivske i registratorske građe koju se predlaže pohraniti na čuvanje Državnom arhivu u Splitu", HR-DAST-589, „Dalmacija" Dugi Rat

[1342] „Dok mnogi miruju: intenzivna gradnja u Omišu", *Slobodna Dalmacija*, 3. kolovoza 1976.; „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija" Dugi Rat održane 22. 1.. 1976.", HR-DAST-589, „Dalmacija", Dugi Rat, Fascikla 756.

[1343] „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija" Dugi Rat održane 7. 3. 1978.", HR-DAST-589, „Dalmacija", Dugi Rat, Fascikla 757.

[1344] „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija" Dugi Rat održane 18. 7. 1975.", HR-DAST-589, „Dalmacija", Dugi Rat, Fascikla 756.

[1345] Ivo Petrić, „Dugoročne projekcije našeg privrednog razvoja", u: *Poljički zbornik* 3 (Split: Kulturno – prosvjetno društvo Poljičana, 1978.), 261.

4.3.2 Najstarija omiška tvornica – „Cetina“, tvornica tjestenine

Svoje je djelovanje tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, na ponešto izmijenjenim principima nastavila omiška tvornica tjestenine „Cetina“. Ona se, naime, u prvoj polovici 1963. godine, nakon ranije održanih pregovora, ujedinila sa splitskim prehrambenim poduzećem „Prerada“,[1346] a ugovorena je fuzija, prema početnom ugovoru, u svakom trenutku mogla biti razvrgnuta, uz izdvajanje obadvije sastavnice novostvorenog udruženja.[1347] Ovim ugovorom, na koji je omišku tvornicu tjestenine ponukala „neusklađenost proizvodnih kapaciteta i nejednako tretiranje tvornica tjestenine pri raspodjeli dohotka“,[1348] jasno se vidi da je integracija više gospodarskih jedinica bila jedna od gospodarskih opcija i u sekundarnom gospodarskom sektoru tijekom šezdesetih godina. Štoviše, na polju je industrije ta gospodarska strategija zasigurno uzela i najviše maha, a ujedinjenjem su poslovanja integrirane gospodarske jedinice, u ovom slučaju tvornica i trgovačko poduzeće, nastojale osigurati povećanje tržišta uz istovremeno smanjenje troškova proizvodnje. S najvećim se problemom u svom poslovanju tvornica suočila krajem 1962. godine. Tada je naime, u požaru koji je izbio u tvorničkoj hali, izgorjelo nekoliko sušiona tjestenine, a ukupna se šteta ugrubo procjenjivala na nekoliko milijuna dinara.[1349] Požar su, osim omiških vatrogasaca, gasili i njihovi kolege iz Splita i Dugog Rata, što dovoljno svjedoči o ozbiljnosti situacije, s kojom se „Cetina“ prvi put suočila dvanaest godina ranije, kada je unutar nje također došlo do požara.

Prije no što je stupila u integraciju, „Cetina“ je 1961. godine proizvela 3 381 000 kg tjestenine, planiravši blago smanjenje proizvodnje tijekom sljedeće godine.[1350] Unatoč ranije iznesenim planovima o suradnji s obrazovnim institucijama u bližem i daljem okruženju,[1351] „Cetina“ na samom početku šezdesetih godina nije ulagala previše energije u školovanje budućih kadrova. Tako je 1961. godine ona školovala tek jednog učenika u privredi, a dvije je

---

[1346] „Zapisnik XXIX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 22. ožujka 1962. godine“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

[1347] „Omiška „Cetina“ i splitska „Prerada“ jedno poduzeće, *Slobodna Dalmacija*, 27. ožujka 1962.

[1348] „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

[1349] I. Boko: „Požar u tvornici „Cetina“ u Omišu: tjestenina u plamenu“, *Slobodna Dalmacija*, 3. prosinca 1962.

[1350] Godine je 1962. tvornica planirala proizvesti 3 300 000 kg tjestenine. O tome vidi u: „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

[1351] Na samom je početku šezdesetih godina tvornica oglasila potrebu za povećanjem broja visokokvalificiranih radnika, najavivši suradnju sa školskim centrom u Zagrebu te narodnim sveučilištima u Splitu i Omišu, u cilju osposobljavanja budućih tvorničkih kadrova. O tome vidi u: „Referat o sastavljanju i podnošenju izvještaja Radničkog savjeta „Cetine“ tvornice tjestenine u Omišu, svome radnom kolektivu, a u svrhu što bolje pripreme za predstojeće izbore RS-a i UO-a ovog poduzeća“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

godine potom oglasila potrebu školovanja još jednog učenika.[1352] Tvornica je do početka 1965. godine u potpunosti rekonstruirana,[1353] pa je mogla nastaviti s normalnom proizvodnjom. Rekonstrukcija je, nakon zamjene jednog dijela strojeva koja je obavljena krajem pedesetih godina, podrazumijevala ugradnju automatske sušione i parnog grijanja,[1354] a aktivnosti su na njenom dovršetku trajale tijekom cijele prve polovice šezdesetih godina.[1355] Nakon provedene rekonstrukcije iz tvorničkih prostorija nisu izbačeni svi stari strojevi, već je jedan dio njih i dalje sudjelovao u procesu proizvodnje. Sredinom se desetljeća, međutim, naglašava da većina omiških tvornica ne udovoljava kriterijima ranije opisane privredne reforme, uz općenitu opasku da je u svim tvornicama omiškog bazena „proizvodnja nedovoljna i skupa, a produktivnost niska i jedva zapažena".[1356] Konkretniji se podatci o stanju u tim tvornicama ne spominju, ali se već na tom mjestu vidi intencija na preorijentaciju u poslovanju većine tvornica omiškog bazena, do kojih će doći u sljedećim godinama. Iako je još od prve polovice pedesetih godina postupno smanjivala broj zaposlenih radnika, njihov je broj i nakon provedene rekonstrukcije u tvornici tjestenine ostao prevelik pa se niti odredba o prelasku na model plaćanja po jedinici proizvoda nije mogla u potpunosti provesti. U prvoj polovici 1966. godine „Cetina" je zabilježila gubitak od 23 000 000 dinara te je „jedina od svih omiških tvornica" u tom razdoblju poslovala s gubitkom.[1357] Da bi tvornica mogla nastaviti poslovanje u novim gospodarskim uvjetima, u njenu je rekonstrukciju poduzeće „Prerada" uložilo 235 000 000 starih dinara, a Općina je za istu namjenu odobrila još 150 000 000 zatraženih starih dinara.[1358] U daljnju je rekonstrukciju do polovice sljedeće godine uloženo preko 650 000 000 starih dinara, a nakon nje su iz tvornice konačno izbačeni stari strojevi, što je značilo preustroj proizvodnje, koja se u budućnosti odvijala „na tri paralelne linije", na kojima se ukupno proizvodilo 15 000 kilograma tjestenine dnevno.[1359]

[1352] „Zapisnik VI sjednice Općinske skupštine Omiš (6. srpnja 1963.)", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.
[1353] „Od izbora do izbora u omiškoj komuni: širom otvorena vrata turistima", *Slobodna Dalmacija*, 8. veljače 1965.
[1354] „Referat o sastavljanju i podnošenju izvještaja Radničkog savjeta „Cetine" tvornice tjestenine u Omišu, svome radnom kolektivu, a u svrhu što bolje pripreme za predstojeće izbore RS-a i UO-a ovog poduzeća", HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV
[1355] „Zapisnik II svečane sjednice Općinske skupštine Omiša (28. 11. 1963.)", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.
[1356] B Tomić: „Radne organizacije omiške općine u novim uvjetima privređivanja: iz kancelarije u proizvodnju", *Slobodna Dalmacija*, 7. rujna 1965.
[1357] „Sjednica Skupštine općine Omiš: sto i pedeset milijuna za rekonstrukciju „Cetine", *Slobodna Dalmacija*, 6. kolovoza 1966.
[1358] Isto
[1359] „Iz omiške „Cetine" – 15 000 kilograma tjestenine dnevno", *Slobodna Dalmacija*, 2. kolovoza 1967.

Preustroj je tvornice uzrokovao i problem smanjenja potrebe za radnom snagom pa je u njenom pogonu 1967. godine posao zadržalo svega šezdesetak radnika.[1360] Otpuštanje je radne snage pratilo usklađivanje rada brojnih tvornica s novoustanovljenom privrednom reformom, koja je za cilj imala dovođenje industrijske proizvodnje na kakve-takve tržišne osnove. Preglomazni dotadašnji tvornički sustavi naslijeđeni iz prethodnog desetljeća, u tolikom opsegu više nisu mogli opstati jer se unutar njih nagomilao prevelik broj radne snage koja nije donosila neophodan profit, već je zbog svoje kronične neproduktivnosti samo gomilala gubitke. Tvornica je „Cetina“ nakon rekonstrukcije nastavila proizvodnju, a sve je do kraja sedamdesetih godina ona djelovala u sastavu „Prerade“, s čijim je planovima i omiška tvornica tjestenine morala uskladiti proizvodnju. Integracijom je s ovim splitskim prehrambenim poduzećem, „Cetina“ ispunila glavnu pretpostavku Zakona o udruženom radu punih trinaest godina prije nego što je taj zakon donesen. Budući da je zajedničko poslovanje ovih dvaju privrednih subjekata bilo tako dugotrajno, možemo zaključiti da su od njega i „Cetina“ i „Prerada“ imali određene koristi. „Prerada“ je omogućila završetak rekonstrukcije omiške tvornice tjestenine, kao i lakši proboj njenih proizvoda na tržište, dok je „Cetina“ svoju partnersku radnu organizaciju opskrbljivala tjesteninom, koju su potom zajednički plasirali na tržište. Krajem se osmog desetljeća prošlog stoljeća ova tvornica ipak suočila s blagim gubitkom u poslovanju, koje je 1980. godine iznosilo 965 000 dinara.[1361] Sa značajnijim će se gubitcima u poslovanju, kao i problemima uzrokovanima potrebom za smanjenjem broja radnika, „Cetina“, međutim, suočavati tijekom osamdesetih godina.

4.3.3 Tvornica cementa „Renko Šperac“ – sve veća prijetnja turizmu

Tvornica se cementa „Renko Šperac“ na samom početku šezdesetih godina suočila s potrebom sanacije tvorničke zgrade u kojoj su se nalazile vertikalne peći.[1362] Tom je dijelu tvorničkog postrojenja prijetilo rušenje pa su radnici samoinicijativno izvršili njenu sanaciju, omogućivši tvornici da radi u punom kapacitetu. U drugoj je polovici pedesetih godina ova tvornica, u cilju promicanja integracije, stupila u poslovni savez s ostalim dalmatinskim tvornicama slične namjene, „Dalmacijacement“, koji je u prvoj polovici šezdesetih godina sudjelovao u rekonstrukciji ravničke cementare, koja je prvenstveno podrazumijevala izgradnju nove prostorije namijenjene proizvodnji klinkera te ugradnju novih rotacijskih

[1360] Isto
[1361] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 89.
[1362] „Omiš: iz tvornice „Renko Šperac: punim kapacitetima“, *Slobodna Dalmacija*, 6. ožujka 1961.; „Izvještaj radu koordinacionog sindikalnog odbora poduzeća „Dalmacijacement“ Solin za razdoblje od 5. IV 1960.“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

peći.[1363] Radovi su na izgradnji spomenutog postrojenja namijenjenog proizvodnji klinkera započeli već sredinom siječnja 1960. godine, a cijena je nove rotacijske peći u to vrijeme iznosila 285 000 000 dinara.[1364] Paralelno s radovima na rekonstrukciji tvorničkih postrojenja, ona je 1961. godine proizvela 44 680 tona cementa, planiravši za sljedeću godinu povećanje proizvodnje za dodatnih 12 320 tona.[1365] Do kraja je 1963. godine ugradnja rotacijske peći bila dovršena pa se kapacitet ravničke cementare povećao s 50 000 na 100 000 tona cementa godišnje.[1366] Osim toga, rekonstrukcijom je poboljšana kvaliteta proizvedenog cementa, a izgradnjom postrojenja za umjetnu pripremu sirovine, prošireni su i tvornički prateći objekti.[1367] Na samom je kraju pedesetih godina „Renko Šperac raspolagao s 98 kvalificiranih, 76 polukvalificiranih, 34 visokokvalificirana, ali i 32 nekvalificirana radnika, dok je istovremeno tvornica vodila brigu o stručnom usavršavanju 16 naučnika.[1368] Ovaj podatak potvrđuje da je ravnička cementara na prijelazu iz pedesetih u šezdesete godine pitanju stručnog usavršavanja budućih kadrova pristupila ozbiljnije od većine drugih industrijskih kolektiva donjeg dijela cetinskog toka. Da su u tvornicu i dalje dolazili radnici iz okolnih sela, svjedoči podatak da je „Renko Šperac“ početkom šezdesetih godina u Omišu gradio dvije stambene zgrade od po 10 stanova.[1369]

Od početka je 1961. godine i ovaj tvornički kompleks svoju proizvodnju trebao prilagoditi zahtjevima buduće privredne reforme te prijeći na sustav isplaćivanja radnika prema ekonomskim jedinicama, napustivši istovremeno proizvodnju temeljenu na ranije određenoj normi.[1370] Međutim, polovicom je desetljeća, omiška tvornica cementa „u neravnopravnim odnosima s ostalim proizvođačima uključenima u „Dalmacijacement“[1371] zbog duplo skuplje električne energije. Kao i većina ostalih omiških tvornica, u tom je razdoblju i „Renko Šperac“ poslovao s gubitcima, koji su završetkom 1964. godine iznosili 70

[1363] „Godišnji izvještaj Izvršnog odbora sindikalne podružnice „Renko Šperac“ Ravnice za 1960. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

[1364] „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta tvornice cementa „Renko Šperac“ Omiš (9. 1. 1960.)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

[1365] „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

[1366] „Zapisnik II svečane sjednice Općinske skupštine Omiša (28. 11. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

[1367] Isto

[1368] „Izvještaj o radu sindikalne organizacije tvornice cementa „Renko Šperac“ Omiš, za razdoblje 1959. godine“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačen). Godine je 1962. tvornica vodila brigu o 7, a godinu dana potom o 9 naučnika. O tome vidi u: „Zapisnik VI sjednice Općinske skupštine Omiš (6. srpnja 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

[1369] „Izvještaj radu koordinacionog sindikalnog odbora poduzeća „Dalmacijacement“ Solin za razdoblje od 5. IV 1960.“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

[1370] Isto

[1371] B. Tomić: „Radne organizacije omiške općine u novim uvjetima privređivanja: iz kancelarije u proizvodnju“, *Slobodna Dalmacija*, 7. rujna 1965.

000 000 dinara, iako je u njenu rekonstrukciju uloženo čak 2 milijarde dinara[1372], a rješenje se problema vidjelo u izjednačavanju cijene električne energije s ostalim poduzećima te povećanju produktivnosti, koja bi se postigla otpuštanjem jednog dijela od 350 ukupno zaposlenih radnika. Dvije su od tri tvorničke osnovne organizacije udruženog rada, „Peć klinkera“ i „Mlinovi cementa“ i u posljednje tri godine osmog desetljeća prošlog stoljeća bilježile značajne gubitke u poslovanju, koji su 1979. godine ukupno iznosili 16 190 000 dinara,[1373] što svjedoči da ravnička cementara gubitke u poslovanju nije riješila sve do kraja sedamdesetih godina.

Osim problema s velikim gubitcima, tvornica je „Renko Šperac“ bila i veliki zagađivač zraka, što je ugrožavalo razvoj omiškog turizma koji je u sedmom i osmom desetljeću prošlog stoljeća bilježio uzlet veći no ikada ranije. Zbog zagađenja uzrokovanog prirodom djelatnosti ravničke tvornice cementa, hotel je „Brzet“ pred kraj šezdesetih podnio tužbu protiv „Dalmacijacementa“, tražeći da mu se, zbog bježanja turista od dima i prašine, nadoknadi šteta od 50 000 000 starih dinara,[1374] te da se osigura rad ravničke tvornice uz minimalno onečišćenje zraka. Problem je sredinom 1969. godine trebao biti riješen ugradnjom elektrofiltera za odstranjivanje prašine u tvornička postrojenja, u što je ona trebala uložiti 3 000 000 dinara.[1375] Inače, Omiš niti tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća nije riješio dilemu kojoj će gospodarskoj djelatnosti u gradu dati prednost – industriji ili turizmu, koji je u tom razdoblju bilježio snažan uzlet. Nedovoljno veliki grad nije mogao zadovoljiti potrebe za razvojem obje gospodarske djelatnosti, koje se u mnogo čemu isključuju. Stoga se tijekom sedamdesetih godina prošlog stoljeća problem planiralo riješiti dislociranjem dijela industrijske proizvodnje u sela omiškog zaleđa, za što tvornice uglavnom nisu imale sredstava pa navedeni plan u stvarnosti nikada nije ostvaren u planiranoj mjeri. Problemi uzrokovani gubitcima u poslovanju,[1376] koje je pratila stalna dilema o suspenziji njenog rada zbog prevelikog zagađenja okoliša, ovu su tvornicu pratili i u najvećem dijelu sedamdesetih godina. Krajem su se tog desetljeća pojavili planovi da se „Renko Šperac“ prenamijeni za proizvodnju sinteromagnezita, magnezijevog derivata od kojeg se daljnjom obradom dobiva cement, čemu su se usprotivili turistički savezi Omiša i Makarske, ocijenivši

[1372] Isto
[1373] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 58.
[1374] Ć. Rogošić: „Uskoro pred ustavnim sudom Hrvatske: spor omiškog „Brzeta“ i tvornice „Renko Šperac“, *Slobodna Dalmacija*, 1. ožujka 1968.
[1375] „Na vidiku rješenje starog omiškog problema: elektrofilteri u „Renku Špercu“, *Slobodna Dalmacija*, 20. svibnja 1969.
[1376] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 54.

tu tvornicu „štetnom za razvoj turizma na njihovom području“.[1377] Do kraja se desetljeća, stoga, od prenamjene tvorničke proizvodnje odustalo,[1378] a ravnička je cementara s istim problemima zakoračila u osamdesete. Kao i početkom šezdesetih godina, tako je i na kraju sedamdesetih „Renko Šperac“ bio dio solinskog kompleksa cementne industrije „Dalmacijacement“, a prilagodbom je Zakonu o udruženom radu unutar sebe ravnička tvornica bila podijeljena na tri osnovne organizacije udruženog rada: „Mlinovi cementa“, „Peć klinkera“ i „Eksploatacija sirovina“.[1379]

4.3.4 Privredni rast omiške Trikotaže – „Galeb“

Tvornica se trikotaže „Galeb“ u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća prometnula u najjaču omišku tvornicu, plasirajući dio svojih proizvoda i na inozemno tržište. U šezdesete je godine ova tvornica, koja je s 4 ostale tvornice slične namjene[1380] činila Dalmatinsku trikotažu, ušla sa svojih 330 radnika.[1381] U tom je trenutku, uz nepostojanje radničkog restorana, problem u tvorničkom poslovanju predstavljala i činjenica da je 95% radnika plaćano po normi, a ne po učinku.[1382] Upravo će usklađivanje rada s odredbama privredne reforme, uz poslove oko rekonstrukcije postrojenja, predstavljati glavni smjer tvorničke djelatnosti tijekom šezdesetih godina prošlog stoljeća. Već je u drugoj polovici 1960. godine „Galeb“ otvorio dislocirani pogon za proizvodnju vrpce u Zadvarju. Taj je pogon proizvodnju trebao obavljati uz pomoć starih, ali još uvijek upotrebljivih strojeva iz matične tvornice, a u trenutku otvaranja zapošljavao je 60 – 80 pretežno ženskih radnika.[1383] Budući da je stare strojeve mogla prenijeti u dislocirano postrojenje, može se zaključiti da je u omiškoj tvornici trikotaže već na početku šezdesetih godina izvršena barem djelomična rekonstrukcija i modernizacija postrojenja. Stoga je ona već sljedeće godine planirala povećati proizvodnju za 86 tona, ali i bruto – proizvod s 535 na 774 milijuna dinara.[1384]Ipak, u tom se

---

[1377] „Turistički savezi Omiša i Makarske o razvoju turizma: kakva je sudbina tvornice u Ravnicama“, *Slobodna Dalmacija*, 21. veljače 1979.

[1378]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 59.

[1379] Isto 72.

[1380] Dalmatinsku su trikotažu, uz „Galeba“, sačinjavale i tvornice trikotaže „Zrmanja“ iz Obrovca, „Biokovka“ iz Zagvozda, „Pionirka“ iz Imotskog“ i „Primorka“ iz Supetra. O tome vidi u: „Informacije o stanju poslovnosti grupacije trikotažne industrije Dalmacije per 30. IX 1967. godine“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.

[1381] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[1382] „Izvještaj radničkog savjeta o poslovanju za razdoblje od 17 IV 1958. do 25. V 1960. godine tvornice „Galeb“ Dalmatinske trikotaže Omiš“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak XIV

[1383] „Tvornica u Zadvarju“, *Slobodna Dalmacija*, 20. lipnja 1960.

[1384] „Omiški „Galeb“ povećava proizvodnju“, *Slobodna Dalmacija*, 11. siječnja 1961. Godine je 1961. „Galeb“ proizveo 182 tone trikotažne robe, a za sljedeću je godinu planirana ukupna proizvodnja od 278 tona. O tomevidi

razdoblju uočio problem nemogućnosti zadovoljenja potražnje pa je već tada planirana daljnja rekonstrukcija „jedne od najboljih tvornica trikotaže u SFRJ“[1385] nabavkom novih strojeva, za koje se planiralo utrošiti 700 000 000 dinara.[1386] Kako se dislocirani pogon za proizvodnju vrpce u Zadvarju već u prvoj polovici šezdesetih godina pokazao nerentabilnim, tvornički su čelnici počeli razvijati ideju da u postojeću zgradu u Zadvarju presele dio pogona šivaone.[1387] Za tu su investiciju trebali osigurati dodatnih 160 000 000 dinara, od čega je većina služila nabavci strojeva za rad, koji bi omogućili proizvodnju dodatnih 216 tona pletiva.[1388] Time se godišnja proizvodnja dalmatinske trikotaže „Galeb“, koja je pred kraj 1963. godine zapošljavala 440 radnika, trebala povećati na 500 tona ili 3 000 000 komada trikotažne robe,[1389] a pogon je šivaone u sljedećem desetljeću organizirao rad u dvije smjene.[1390] Tijekom 1962. godine tvornica je proizvela 2 100 000 komada odjeće, plasiravši proizvode uglavnom na slovensko tržište. Dvije godine poslije ona je, uz povećanje proizvodnje koje je osiguralo povećanje prihoda za 240 000 000 dinara,[1391] svoje proizvode prvi put izvela na inozemna tržišta, u Švicarsku, Čehoslovačku i Švedsku. Za 1965. je godinu planirano dodatno povećanje proizvodnje, koje je trebalo pratiti i povećanje osobnog dohotka radnika, sukladno privrednoj reformi, kao i proširenje vanjskog tržišta na područje Malte i istočne Afrike, ali „tek nakon zadovoljenja domaćih potreba za trikotažnim proizvodima“.[1392] Sredinom šezdesetih godina „Galeb“ je zapošljavao 455 radnika i bio jedina omiška tvornica koja nije poslovala s gubitkom, ostvarivši ukupni prihod od 1 787 000 000 starih dinara,[1393] čime se svrstao na drugo mjesto u donjem dijelu cetinskog toka.

Za razliku od većine ostalih industrijskih postrojenja Cetinskog kraja, „Galeb“ u drugoj polovici šezdesetih godina nije morao otpuštati radnu snagu, a upravo su njeni radnici 1967.

---

u: „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

[1385] „Iz tvornice trikotažnih odjevnih predmeta „Galeb“: proizvodi po ukusu i želji potrošača“, *Slobodna Dalmacija*, 18. travnja 1963.

[1386] „Iz tvornice „Galeb“ u Omišu: unaprijed rasprodana polugodišnja proizvodnja“, *Slobodna* Dalmacija, 28. prosinca 1963.

[1387] „Zapisnik II svečane sjednice Općinske skupštine Omiša (28. 11. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

[1388] Za zadvarski je pogon šivaone trebalo nabaviti 9 pletećih strojeva, 1 stroj za sušenje pletiva, 25 šivaćih strojeva iz uvoza, 1 centrifugu, 2 stroja za prematanje pletiva, 1 kamion te 2 kade za bojanje pletiva iz domaće proizvodnje. O tome vidi u: „Osnovne postavke pri izradi investicionog programa za modernizaciju i proširenje dalmatinske trikotaže „Galeb“ Omiš (4. 12. 1963.)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 383.

[1389] Isto

[1390] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 67.

[1391] „Proizvodi „Galeba“ na tržištu Švedske, Čehoslovačke i Švicarske“, *Slobodna Dalmacija*, 31. prosinca 1964.

[1392] Isto.

[1393] „Pokazatelji uspješnosti poslovanja radnih organizacija industrije i rudarstva u 1965. godini“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.

godine ovu tvornicu činili najproduktivnijom i najekonomičnijom dalmatinskom tvornicom trikotažnih proizvoda.[1394] Iste je godine, prema preporuci Privredne komore tadašnje Socijalističke Republike Hrvatske, a u cilju „poslovnog povezivanja koje bi, uz sačuvanje sadašnje samostalnosti poduzeća, pružalo mogućnost većih ušteda u radu odnosno ekonomičnije poslovanje i veću rentabilnost“, došlo do poslovnog povezivanja 5 dalmatinskih tvornica trikotaže i 6 srodnih tvornica istarsko – riječke regije.[1395] Budući da pritom nije bila riječ o klasičnoj integraciji, Dalmatinska je trikotaža „Galeb“ i nakon toga nastavila samostalno djelovati, a sa svojih 487 radnika bila je druga po veličini od svih tvornica koje su činile spomenuti poslovni savez.[1396] U istom je razdoblju „Galeb“ postao i član poslovnog udruženja tekstilnih industrija Dalmacije i BiH, koje je okupljalo 12 – 15 tvornica različitih artikala povezanih s industrijom tekstila.[1397] Ipak, za razliku od „Dalmacije“, omiška je tvornica trikotaže u drugoj polovici šezdesetih godina bilježila deficit u trgovini s inozemstvom, iako se već početkom desetljeća, zbog zasićenosti domaćeg tržišta trikotažnim proizvodima, planiralo dio proizvodnje preusmjeriti na izvoz.[1398] Naime, u tom je razdoblju ona na inozemna tržišta izvela robe u vrijednosti od 4 800 dolara, dok je istovremeno iz inozemstva uvezla proizvode u vrijednosti od 10 500 dolara.[1399] Ovakav se omjer može djelomično opravdati provedenom rekonstrukcijom poduzeća, pri kojem je jedan dio novih strojeva nabavljen iz inozemstva, kao i ranije iskazanim planom njegovih čelnika da će trikotažnom robom u prvom redom zadovoljavati jugoslavensko tržište, a tek eventualni višak plasirati u inozemstvo.

Za početak je sedamdesetih godina planirana nova temeljita rekonstrukcija tvornice nabavkom 14 strojeva za pletenje i 20 za šivanje, nakon čega se njen godišnji bruto – proizvod trebao povećati za 10 000 000 dinara.[1400] Tijekom je sedamdesetih godina, u omiškom predjelu Lisičina, doista izgrađen „Galebov“ proizvodni pogon usmjeren

---

[1394] „Informacije o stanju poslovnosti grupacije trikotažne industrije Dalmacije per 30. IX 1967.“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.
[1395] „Informacija o poslovanju trikotažnih poduzeća istarsko – riječke i dalmatinske regije (Rijeka, jun 1967.)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.
[1396] Najveća je tvornica tog udruženja bila pulska „Arena“, koja je zapošljavala 1 229 radnika. O tome vidi u: Isto.
[1397] „Dalmacija – tekstil: osnivanje poslovnog udruženja tekstilnih industrija Dalmacije i BiH“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.
[1398] „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.
[1399] „Neki problemi intenzivnijeg uključivanja privrede kotara u međunarodnu podjelu rada (osnovna privredna komora u Splitu)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.
[1400] „Moderniziran „Galeb“, *Slobodna Dalmacija*, 3. listopada 1969.

proizvodnji pletiva.[1401] Osim toga, tvornica je nastavila izgrađivati radničke stanove, gradeći krajem šezdesetih godina njih čak osamdeset,[1402] što svjedoči o daljnjem povećanju broja radnika u razdoblju u kojem su se ostale tvornice omiškog bazena suočavale s otpuštanjima. Tvornica je trikotaže nakon provedene rekonstrukcije, sredinom sedamdesetih godina, zapošljavala 1 000 radnika, pretežno ženske populacije, a za završetak je prve faze rekonstrukcije „Galeb“ osigurao 43 000 000 dinara.[1403] Nakon završetka druge faze rekonstrukcije, koja je započela 1975. godine, tvornica je trebala udvostručiti dotadašnju proizvodnju od 10 000 000 odjevnih predmeta godišnje.[1404] Tako je omiška tvornica trikotaže krajem sedamdesetih godina dosegla standard najznačajnijih tvornica Cetinskog kraja: sinjske „Dalmatinke“ i „Dalmacije“ iz Dugog Rata. Prilagodbom je Zakonu o udruženom radu, ona u drugoj polovici sedamdesetih godina formirala dva OOUR-a: „Šivaonu“ i „Proizvodnju pletiva“.[1405] Dio je prvospomenutog OOUR-a bio smješten u Zadvarju, dok je upravo u razdoblju sedamdesetih godina OOUR „Proizvodnja pletiva“ na korištenje dobio novoizgrađenu zgradu u omiškom predjelu Lisičina. Unatoč povremenim problemima u proizvodnji, uzrokovanima zasićenošću tržišta trikotažnom robom, niti jedna od dvije spomenute osnovne organizacije udruženog rada koje su djelovale u sklopu „Galeba“ niti krajem sedamdesetih godina nije bilježila gubitke u poslovanju. S privrednom će stabilnošću omiška tvornica trikotaže zakoračiti i u osamdesete.

4.3.5 Novo omiško industrijsko postrojenje – tvornica oplemenjenih aluminijskih traka „Omial“

Krajem je sedamdesetih godina Omiš dobio novu tvornicu – tvornicu oplemenjenih aluminijskih traka „Omial“. Naime, početkom je 1976. godine planirano osnivanje složene organizacije udruženog rada aluminijske industrije Dalmacije, sa središtem u Šibeniku. Navedenom su SOUR-u trebale pristupiti šibenska Tvornica lakih metala „Boris Kidrič“, obrovački „Jadral“ i omiški „Omial“.[1406] Krajem iste godine, kao i početkom 1977., iz tadašnje je Zapadne Njemačke uvezena potrebna oprema za tvorničku halu koja se u Zakučcu već gradila. Tvornica je nakon završetka gradnje i montiranja postrojenja trebala zapošljavati 200 uglavnom kvalificiranih radnika i proizvoditi 55 000 tona oplemenjene aluminijske

[1401] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 59.
[1402] „Moderniziran „Galeb“, *Slobodna Dalmacija*, 3. listopada 1969.
[1403] „Omiš: počela izgradnja prve faze nove tvornice „Galeb“, *Slobodna Dalmacija*, 24. siječnja 1974.
[1404] „Galeb“ vije novo gnijezdo“, *Slobodna Dalmacija*, 27. travnja 1974.
[1405] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 72.
[1406] „Inicijative: udruženi aluminij Dalmacije“,*Slobodna Dalmacija*, 6. veljače 1976.; *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 72.

trake,[1407] čime se trebala zadovoljiti kompletna potražnja na jugoslavenskom tržištu. Osim toga, „Omial“ je na samom kraju osmog desetljeća prošlog stoljeća nagovijestio svoje buduće usmjerenje na proizvodnju ambalaže za prehrambenu industriju.[1408] Nakon osnivanja, „Omial“ je bio radna organizacija SOUR-a aluminijske industrije Dalmacije, sa sjedištem u Šibeniku, a unutar sebe nije podrazumijevao niti jednu osnovnu organizaciju udruženog rada.[1409] Krajem je desetljeća naznačeno da je u ovu tvornicu uloženo ukupno 330 000 000 dinara,[1410] ali njezina je proizvodnja svoj vrhunac ipak doživjela u sljedećem desetljeću, tijekom kojeg je ona uspješno pokrenula i dislocirano postrojenje u Blatu na Cetini. Do kraja je sedamdesetih godina tvornica dobila vlastite prostorije[1411] i pokrenula stalnu proizvodnju, koja, iz razumljivih razloga, do kraja desetljeća nije polučila značajnije privredne rezultate. Naprotiv, zbog troškova gradnje zgrade i nabavke postrojenja iz uvoza, kao i nedovoljno uhodanog proizvodnog procesa, „Omial“ je krajem sedamdesetih godina bilježio gubitke u poslovanju,[1412] koji su sanirani tek u prvim godinama sljedećeg desetljeća.

4.3.6 Privredna perjanica gornjeg dijela cetinskog toka – predionica i tvornica konca „Dalmatinka“, Sinj

Predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ već je na početku šezdesetih godina izvršila rekonstrukciju pogona, koja je koštala 300 milijuna dinara, a u tom je trenutku zapošljavala više od 1 100 radnika, od čega je njih 25 bilo visokokvalificiranih, a 159 kvalificiranih.[1413] Ubrzo nakon toga, sukladno planu koji je dolazio od upravnih organa države i kotara,[1414] u tvornici je izmijenjen sustav nagrađivanja, prema kojem se stipendirala kvalifikacija pa su satnice nekvalificiranih radnika, umjesto dotadašnja dva dinara, bile za 6 dinara jeftinije od satnica kvalificiranih. Relativno je velik broj nekvalificiranih radnika uvjetovan činjenicom da tekstilna industrija na širem sinjskom području i nije imala dublje korijene, a tvornica ga je „Dalmatinka“, osim pokretanja škole za tekstilne majstore s kraja pedesetih godina, u drugoj polovici šezdesetih nastavila rješavati organiziranjem izvanrednog studija na Višoj tehničkoj

---

[1407] „Novi objekti: stiže oprema za „Omial“, *Slobodna Dalmacija*, 21. prosinca 1976.
[1408] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 59.
[1409] Osim „Omiala“, navedenoj su složenoj organizaciji udruženog rada pripadali i šibenska Tvornica lakih metala „Boris Kidrič“ te obrovački „Jadral“. O tome vidi u: Isto 72.
[1410] „Gradovi domaćini MIS-a: Omiš – sprega industrije i turizma“, *Slobodna Dalmacija*, 27. rujna 1979.
[1411] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 64.
[1412] Isto 54., 59. Gubitci su u tvorničkom poslovanju 1978. godine iznosili 55 099 000 dinara, da bi se godinu dana poslije povećali na 73 623 000 dinara. Godine su se 1980. gubitci ove radne organizacije ponovno smanjili, iznoseći 45 338 000 dinara, dok ih 1981. godine više nije bilo. O tome vidi u: Isto 58.
[1413] „Dalmatinka predionica i tvornica konca: kad se zna što se hoće“, *Slobodna Dalmacija*, 1. i 2. siječnja 1960.
[1414] „Zaključak sa zajedničke sjednice Kotarskog vijeća i Vijeća proizvođača (29. 7. 1960.)“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“, Sinj, Kutija 7.

tekstilnoj školi u Zagrebu.[1415] Time je najveće sinjsko industrijsko postrojenje nastojalo povećati premali broj visokokvalificiranih kadrova, od kojih se očekivao značajan doprinos unapređenju tvorničkog djelovanja u budućim desetljećima. Povećanju je broja kvalificiranih radnika trebao doprinijeti tvornički centar za stručno obrazovanje, koji je u krugu „Dalmatinke“ osnovan 1960. godine.[1416] Osim toga, u tvornici je još krajem pedesetih godina uveden sustav raspodjele dohotka po jedinici proizvodnje, prema kojem je svaka ekonomska jedinica unutar tvornice dobila onoliku naknadu koliko proizvoda ponudi tržištu.[1417] Novouvedena pravila bili su prvi korak preorijentacije ove tvornice na poslovanje prema tržišnim zakonitostima, čime je, po tom pitanju, „Dalmatinka“ bila predvodnik svih tvornica u Cetinskom kraju. Osim pokretanja više faza rekonstrukcijskih postupaka, najveći je izdatak tvornici tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća predstavljala nabavka pamuka, koji se u Jugoslaviji nije mogao kupiti pa ga je „Dalmatinka“ morala uvoziti, prvenstveno iz Egipta.[1418] To je bio glavni uzrok činjenici da je „Dalmatinka“ sredinom šezdesetih godina bilježila deficit u trgovini s inozemstvom, na čija je tržišta izvela konca u vrijednosti od 1 791 700 dolara, dok je istovremeno uvela robe u vrijednosti od 2 564 400 dolara.[1419] Godine je 1964., međutim, tvornica počela proizvoditi u četiri smjene, uvevši skraćeni radni tjedan, od 42 umjesto dotadašnjih 48 radnih sati tjedno,[1420] a dvije se godine kasnije osamostalila tvornička zdravstvena stanica, koja je prije toga djelovala u sastavu sinjskog doma zdravlja.[1421] Tvornica je nastavila sudjelovati u sinjskim komunalnim aktivnostima, a do 1971. je godine izgradila ukupno 174 stana namijenjena svojim radnicima, kao i zgradu za samce, izdajući od prve polovice šezdesetih godina zajmove radnicima koji su gradili vlastite stambene kuće.[1422] Na samom je početku šezdesetih godina tvornica radničkim obiteljima dodijelila 16 trosobnih i 5 dvosobnih obiteljskih stanova te 4 garsonijere i 9

[1415] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 16.

[1416] Isto 17. Na praksu su od 1962. godine u „Dalmatinku“ primani i učenici sinjske Industrijske škole, kojima je sinjska Predionica i tvornica konca osiguravala i naknade za njihov rad. O tome vidi u: „Tijekom 1962. aktualni su…“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“, Sinj, Kutija 1.

[1417] „Sinj: izmjena sistema nagrađivanja“, *Slobodna Dalmacija*, 16. veljače 1960.

[1418] „Djelovodnik 1 – 3990 (4. 1. – 21. 3. 1961.)“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“, Sinj, Knjiga DAL 11.

[1419] „Neki problemi intenzivnijeg uključivanja privrede kotara u međunarodnu podjelu rada (osnovna privredna komora u Splitu)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.

[1420] „Iz naših radnih kolektiva: „Dalmatinka“ u četiri smjene“, *Slobodna Dalmacija*, 25. travnja 1964.; *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 16.

[1421] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 17.; *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 57.

[1422] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 26.

samačkih soba.[1423] Sličnu je praksu „Dalmatinka“ nastavila provoditi u cijelom dvadesetogodišnjem razdoblju obuhvaćenom ovim poglavljem.

Početkom je šezdesetih godina „Dalmatinka“ zabilježila zaradu od 40 919 986 dinara, a ona se deset godina kasnije povećala na 114 229 482 dinara.[1424] Ova činjenica pokazuje da je tvornica tijekom šezdesetih godina bilježila kontinuirani napredak u poslovnim rezultatima pa je mogla razmišljati o povećanju opsega proizvodnje, kao i broja zaposlenih radnika. Već se do kraja 1962. godine broj radnika, koji su većinom sačinjavale žene, povećao na 1 200, a „Dalmatinka“ se u tom razdoblju navodi kao tvornica u kojoj je koncept radničkog samoupravljanja doživio veliki uspjeh jer je čak 320 radnica u razno-raznim organizacijama i organima samoupravljanja,[1425] a tvornica je sljedeće godine, kao prva tvornica u Cetinskom kraju, osnovala radničko odmaralište za svoje radnike. Odmaralište se nalazilo u Strožancu, kraj Splita, a sastojalo se od 40 ležaja, na kojima su si odmor, barem u prvim godinama, „mogli priuštiti samo oni radnici s višim primanjima“.[1426] Broj je radnika sredinom šezdesetih godina narastao na 1 616, da bi u drugoj polovici desetljeća tvornica postupno otpuštala višak radne snage, zaustavivši se krajem šezdesetih godina na brojci od 1 455 zaposlenih radnika.[1427] Problem je tvorničkom djelovanju u prvoj polovici šezdesetih godina predstavljao prevelik postotak radničkih bolovanja, a njeno je vodstvo u tom razdoblju bezuspješno nastojalo ostvariti kakav-takav paritet u odnosu muških i ženskih radnika.[1428] Godine je 1961. „Dalmatinka“ ostvarila ukupan prihod u vrijednosti od 4 095 000 000 dinara, čime je prihodila mnogostruko više nego sve ostale tvornice gornjeg dijela cetinskog toka zajedno.[1429] Na samom je početku šezdesetih godina likvidiran nerentabilni pogon Dječje konfekcije, a sredinom je desetljeća sličnu sudbinu doživio i Pogon za izradu papirnih cijevki,[1430] pa je

---

[1423] „Rješenje o dodjeli stanova na korištenje (18. 6. 1960.)“, HR-DAST-335, „Dalmatinka“ Sinj, Kutija 7.

[1424] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 16.

[1425] „U tvornici konca „Dalmatinka“ u Sinju žene – radnici i upravljači“, *Slobodna Dalmacija*, 26. studenog 1962.

[1426] „Radnici sinjske „Dalmatinke“ ljetuju na moru“, *Slobodna Dalmacija*, 3. rujna 1963.; *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 26.

[1427] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 29.

[1428] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1429] Ukupan je prihod industrije sinjske općine u tom trenutku iznosio 5 166 000 000 dinara. O tome vidi u: „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1430] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 17.

tvornica 1965. godine ostvarila ukupan prihod od 6 877 000 000 starih dinara,[1431] što ju je u tom trenutku činilo najuspješnijim industrijskim postrojenjem smještenim u Cetinskom kraju. Zajedno je s omiškim „Galebom“ i sinjska Predionica i tvornica konca u drugoj polovici šezdesetih godina učlanjena u poslovno udruženje tekstilnih industrija Dalmacije i BiH,[1432] koje, međutim, u daljnjem razdoblju i nije imalo prevelikog utjecaja na „Dalmatinkin“ rad.

Na samom je početku šezdesetih godina „Dalmatinka“ povećala proizvodnju pamučnog češljanog prediva, kojeg je 1962. godine proizvedeno 1 537 tona, da bi pet godina poslije proizvodnja narasla na 1 695 tona.[1433] Godine je 1970. godišnja proizvodnja češljanog prediva prvi put prešla 2 000 tona, zaustavivši se na brojci od 2 164 tone.[1434] Sredinom je 1960. godine s proizvodnjom u sastavu tvornice započela i Predionica za proizvodnju pamučnih otpadaka, čija je gradnja započela u drugoj polovici pedesetih godina.[1435] Ona je već u prvoj godini djelovanja proizvela 82 tone vigogne prediva, da bi 1965. godine dosegla rekordnu proizvodnju od 250 tona.[1436] Povećanje je proizvodnih kapaciteta „Dalmatinkinog“ OOUR-a „Prediona“ omogućen uspješno provedenom rekonstrukcijom, čiji je najveći dio u početnoj fazi završen u prvoj godini sedmog desetljeća prošlog stoljeća. Ona je započela tri godine ranije, a odlikovala se nabavkom 11 novih strojeva, čime se broj vretena povećao na 4 400, a strojni park za 12.5%.[1437] Kako je tvornica tijekom šezdesetih godina bilježila privredni rast, ona je dio zarade investirala u osuvremenjivanje proizvodnih kapaciteta pa je već 1962. godine otpočela sljedeća faza rekonstrukcije pogona „Predione“,[1438] koja je rezultirala suvremenizacijom rasteznih uređaja i kružnih predilica.[1439] Rekonstrukcija se u fazama

---

[1431] „Pokazatelji uspješnosti poslovanja radnih organizacija industrije i rudarstva u 1965. godini“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.

[1432] „Dalmacija – tekstil: osnivanje poslovnog udruženja tekstilnih industrija Dalmacije i BiH“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.

[1433] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 11.

[1434] Isto 11.; *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 51.

[1435] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 12.

[1436] Isto 13.

[1437] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36., *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 18.

[1438] „Tekstilna industrija“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 383.

[1439] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 19.; „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

provodila tijekom cijelog sedmog desetljeća prošlog stoljeća pa je na njegovom kraju pogon Predione povećao broj vretena na 15 600, a godišnju proizvodnju na 2 200 tona prediva.[1440]

Najveći je problem poslovanju tvorničkog pogona za proizvodnju konca u prvoj polovici šezdesetih godina, uz neredovite isplate od strane potrošača, predstavljala tendencija pada cijene tekstilnih proizvoda na međunarodnom tržištu u odnosu na cijenu sirovina.[1441] Početkom je 1964. godine tvornica, međutim, započela pokusnu proizvodnju sintetičkog konca,[1442] koji je već tada iz uporabe počeo istiskivati onaj prirodni. Osim toga, proizvodi su se počeli izvoziti na tržišta Indonezije i skandinavskih zemalja,[1443] a uspostavljena je i tješnja suradnja sa srodnom zagrebačkom firmom „Unitas“.[1444] Polovicom šezdesetih godina proizvedeni je konac tvornica izvela u 23 zemlje, raspoređene po svim naseljenim kontinentima osim Australije, od čega je uprihodila milijun dolara zarade.[1445] I ova se tvornica sredinom šezdesetih godina suočila s požarom, koji je, srećom, brzo lokaliziran, zbog čega nije prouzrokovao veće materijalne štete pa je 1966. godine „Dalmatinka“općinskoj privredi doprinosila s približno 6 milijardi dinara,[1446] što je više od iznosa koji je u istom razdoblju donosila cijela poljoprivreda šireg sinjskog bazena. Godine je 1968. pogon „Končaone“ rekonstruiran i obogaćen automatom za prematanje jednožične pređe, kao i novim strojevima za dubliranje, koji su, pak, znatno povećali proizvodne kapacitete ovog „Dalmatinkinog“ pogona.[1447] Prethodno je u prvoj polovici desetljeća isti pogon obogaćen strojem za konfekcioniranje i aparatom za bojanje proizvoda.[1448] Rekonstrukcija je doprinijela povećanju kapaciteta pogona „Končaone“ za 35%, povećavši uz to i kvalitetu proizvedenog konca, kao i

---

[1440] Tvornica je, uz otpadno vigogne-predivo, proizvodila pamučno i končano predivo. Približna je suma od 2 200 tona pretpostavljala 2 164 tone češljanog i 437 tona končanog prediva, kao i 174 tone otpadnog pamučnog prediva. O tome vidi u: *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 20., 29.

[1441] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1442] „Iz sinjske „Dalmatinke: proizvodit će se sintetički konac“, *Slobodna Dalmacija*, 4. ožujka 1964.

[1443] Tom je prilikom od ukupno proizvedenih 829 tona konca, njih 280 bilo namijenjeno izvozu, a 649 potrebama domaćeg tržišta. O tome vidi u: *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 14.

[1444] „Iz naših radnih kolektiva: „Dalmatinka“ u četiri smjene“, *Slobodna Dalmacija*, 25. travnja 1964.; *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.* ,17.

[1445] „Iz naših radnih kolektiva: „Dalmatinka“ na svim kontinentima“, *Slobodna Dalmacija*, 11. ožujka 1965.

[1446] „Više daje „Dalmatinka“ nego čitava poljoprivreda“, *Slobodna Dalmacija*, 10. ožujka 1966.

[1447] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 13.

[1448] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36. *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 19.;

radnu efikasnost zaposlenih radnika.[1449] Nakon provedene probne proizvodnje, 1968. je godine tvornica pokrenula i kontinuiranu proizvodnju sintetičkog konca „Rubin“.[1450] Sredinom je šezdesetih godina „Dalmatinka“ proizvodila 1 250 tona konca, od čega je 520 tona bilo namijenjeno izvozu.[1451]

Početkom je osmog desetljeća prošlog stoljeća „Dalmatinka“ proizvodila 2 200 tona jednožičnog češljanog i 250 tona vigogne prediva, 350 tona dorađenog prediva za potrebe tekstilne industrije, kao i 1 400 tona konca za šivanje, od kojeg je 450 tona bilo namijenjeno izvozu.[1452] Ona se novim Statutom izglasanim dva dana prije isteka 1969. godine, dijelila na 4 OOUR-a: „Predionicu i Vigogne predionicu“, „Tvornicu konca“, „Pomoćne djelatnosti“ i „Zajedničke službe“.[1453] Godine je 1971. „Dalmatinka“ zapošljavala 1 484 radnika,[1454] što ju je činilo uvjerljivo najvećim industrijskim postrojenjem u Cetinskom kraju, koje je, pri tom, posao osiguravalo četvrtini zaposlenih radnika tadašnje sinjske općine.[1455] U tom se razdoblju provodio novi program rekonstrukcije tvorničkih postrojenja, koji je u Končaoni predviđao izmjenu slabo produktivnih starih strojeva, a u Predionici tek neznatna ulaganja.[1456] Ovaj je program ukupno koštao 2 843 975 dinara,[1457] a realizirao se u prvoj polovici sedamdesetih godina. Sredinom sedamdesetih godina tvornica je označena kao „nosioc privrednog razvoja sinjske općine“, a do kraja je desetljeća u njoj posao trebalo naći još 300 – 400 radnika.[1458] Da bi se planovi ostvarili, bilo je potrebno izvršiti novu fazu rekonstrukcije tvorničkih postrojenja, koja do kraja sedamdesetih godina ipak nije realizirana.

[1449] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 13.

[1450] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 51.; *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 16.

[1451] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 29.; O tome vidi i u: „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36

[1452] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 3. Osim konca za šivanje, početkom je sedamdesetih godina „Dalmatinka“ izvozila i konac iz umjetnih vlakana i njihovih mješavina s pamukom. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 51.

[1453] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 25.

[1454] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 51.

[1455] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 16.

[1456] Isto 21. Ovim je programom tvornica osigurala motorno vozilo za prijevoz radnika na posao. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 51.

[1457] *Spomen – knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka“ predionice i tvornice konca Sinj 1951. – 1971.*, 21.

[1458] „Portreti dalmatinskih komuna: Sinj – žeđa pored Cetine“, *Slobodna Dalmacije*, 12. ožujka 1974.

4.3.7 Rudarstvo i građevinska industrija gornjeg dijela cetinskog toka: „Rudnici uglja, metala i nemetala“, poduzeće „Sadra“ i ciglana „Tadija Anušić“

Osim „Dalmatinke, u neposrednoj su blizini Sinja početkom šezdesetih godina svoju egzistenciju nastavila i manja poduzeća koja su se bavila djelatnostima povezanima s rudarstvom i građevinskom industrijom: ciglana „Tadija Anušić“, poduzeće za eksploataciju sadre, mramora i kamena „Sadra“ te ujedinjeni „Rudnici uglja, metala i nemetala“. Svoj su razvoj u tom razdoblju ova industrijska postrojenja u prvom redu dugovala bogatim nalazištima metalnih i nemetalnih ruda u svom okruženju. Od tih su se rudnih bogatstava isticala bogata nalazišta ugljena lignita u Ruduši, Košutama i Turjacima, ukrasnog i građevinskog kamena u Veliću, sadre (gipsa) uz komunikaciju Sinj – Muć, gline u Ruduši, škriljevca kod Rude te boksita u Gljevu, Biteliću i Lučanama.[1459]

Kapaciteti rudnika ugljena i boksita, početkom desetljeća nisu bili dostatno iskorišteni, dobrim dijelom zbog zastarjelosti rudarske tehnologije. Od tri se nalazišta lignita, u tom razdoblju, ali i u prvoj polovici sedamdesetih godina, eksploatiralo samo ono u Ruduši kod Sinja.[1460] Osim zastarjelosti postrojenja, problem je djelovanju „Rudnika uglja, metala i nemetala“ tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina predstavljala i slaba potražnja za lignitom, kao i nedovoljno uspješna preorijentacija na eksploataciju boksita. Naime, početni je plan iskorištavanja boksita za 1962. godinu predvidio 25 000 tona te rude, da bi se on naknadno smanjio za čak 15 000 tona. Od proizvedenih je 10 000 tona, njih 4 000 isporučeno Tvornici glinice i aluminija u slovensko Kidričevo, dok preostalu količinu boksita poduzeće nije uspjelo prodati.[1461] Slijedom toga, od iskapanja je boksita sinjski rudnik vrlo brzo odustao. Osim boksita, Rudnik je u prvoj polovici šezdesetih godina oformio novo nalazište lignita, planiravši tom vrstom ugljena opskrbljivati specijalizirane tvornice cementa solinskog bazena, a među njima i omišku tvornicu „Renko Šperac“. S tom je namjerom ovaj Rudnik nabavio novi stroj za sječenje slojeva, iskopavši 1962. godine 9 500 tona lignita.[1462] U prvoj je polovici šezdesetih godina Rudnik zapošljavao 36 radnika, od kojih je bilo 6 visokokvalificiranih jamskih nadzornika te po 15 kvalificiranih kopača i nekvalificiranih pomoćnih kopača.[1463] Unatoč navedenim problemima u njegovom poslovanju, Rudnik je uglja, metala i nemetala krajem prve polovice šezdesetih godina ostvario prihod od 1 856 000

[1459] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 80., 81.
[1460] Isto 80.
[1461] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1462] Isto
[1463] „Rudnici uglja, metala i nemetala Sinj“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 383.

000 dinara.[1464] Godine je 1968. procijenjeno da u blizini ugljenokopa u Ruduši, Košutama i Turjacima postoji rezerva od 500 000 tona lignita, ali su zalihe kvalitetnijeg ugljena bile jako male.[1465] Budući da je potražnja za lignitom već u drugoj polovici pedesetih godina drastično opala, prema kraju je šezdesetih godina poslovanje Rudnika uglja, metala i nemetala bivalo sve slabije, da bi ugljenokopi do kraja sedamdesetih godina potpuno prekinuli proizvodnju.

Ciglana je „Tadija Anušić“, početkom sedmog desetljeća prošlog stoljeća provela djelomičnu rekonstrukciju postrojenja, u koju je utrošeno 190 000 000 dinara, uz očekivano povećanje proizvodnje za 19%.[1466] Za potpunu je rekonstrukciju tvorničkih postrojenja krajem prve polovice šezdesetih godina nedostajalo 350 000 000 dinara, a ona je trebala rezultirati izgradnjom nove kružne peći, kao i povećanjem prostora za sušenje proizvoda te izgradnjom umjetne sušione.[1467] Kredit je za prvu fazu rekonstrukcije bio praćen prevelikim kamatama,[1468] čije će otplaćivanje opterećivati djelovanje sinjske ciglane u najvećem dijelu šezdesetih godina. Zbog dotrajale je kružne peći, tvornici koja je sredinom šezdesetih godina zapošljavala 94 radnika, proizvodeći istovremeno 4 500 000 komada opekarskih proizvoda, 1964. privremeno zabranjen rad.[1469] Osim nepotpuno provedene rekonstrukcije, tvornici su u tom razdoblju problem predstavljale i previsoke cijene proizvoda, koje su se kretale od 21 dinara za komad šuplje opeke, do 40 dinara za komad crijepa.[1470] Visoke je cijene svojih proizvoda „Tadija Anušić“ mogao držati zbog sporazuma sa sinjskim trgovačkim poduzećem „Konkurent“, koji se njime obvezao da će otkupiti sav proizvedeni crijep, kao i većinu šuplje opeke.[1471] Tržište je za ostatak svojih proizvoda ovo poduzeće uglavnom pronalazilo u splitskim građevinskim poduzećima, a relativno je visokim cijenama nastojalo barem djelomično pokriti izrazito nepovoljni rast kamata na rekonstrukcijski kredit. Kao i tijekom pedesetih godina, „Tadija je Anušić“ i u prvoj polovici šezdesetih ostvarivao sezonsku, osmomjesečnu, umjesto kontinuirane proizvodnje, a problem mu je u tom razdoblju

---

[1464] „Pokazatelji uspješnosti poslovanja radnih organizacija industrije i rudarstva u 1965. godini“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.
[1465] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 51.
[1466] „Rekonstrukcija ciglane u Sinju“, *Slobodna Dalmacija*, 24. veljače 1960.; „Problematika ciglarstva u Dalmaciji“ / “Tadija Anušić“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.
[1467] „Zapisnik sa sastanka predstavnika tvornica opeke iz Dalmacije održanog dana 12. 1. 1965. godine u Ninu“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.; „Problematika ciglarstva u Dalmaciji“ / “Tadija Anušić“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.
[1468] „Problematika ciglarstva u Dalmaciji“ / “Tadija Anušić“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.
[1469] „Zapisnik sa sastanka predstavnika tvornica opeke iz Dalmacije održanog dana 12. 1. 1965. godine u Ninu“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.
[1470] Isto
[1471] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

predstavljao i višak radnika.[1472] Radnici su u prvoj polovici šezdesetih godina isplaćivani prema unaprijed zadanoj normi proizvodnje, a dinamika je plaćanja ovisila o poslovanju tvornice, koja je tržište i dalje uglavnom pronalazila u Dalmaciji i susjednim dijelovima BiH. Zbog nedostatka novčanih sredstava tvornica tijekom šezdesetih godina potpunu rekonstrukciju postojećih, kao niti gradnju potrebnih novih postrojenja nije uspjela ostvariti, a ona se, nametala kao ključni preduvjet daljnjeg opstanka sinjske ciglane, koja je barem djelomično rješenje svojih problema krajem šezdesetih godina vidjela u integraciji sa susjednim poduzećem za eksploataciju sadre.

Ako zanemarimo „Dalmatinku“, najveći je prosperitet u gornjem dijelu cetinskog toka tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina zabilježilo građevinsko poduzeće za eksploataciju sirovog gipsa - sadre, mramora i kamena „Sadra“, koje je već 1961. godine povećalo zaradu od proizvodnje za 30 000 000 dinara u odnosu na godinu ranije.[1473] Osim aktivnosti na koje sugerira sam naziv poduzeća, ono se istovremeno bavilo i eksploatacijom pijeska te proizvodnjom granuliranih materijala i betonskih proizvoda.[1474] Povećanje je efikasnosti poslovanja u tom razdoblju ovo poduzeće ostvarilo zbog provedene rekonstrukcije, koja je „Sadri“ omogućila povećanje obujma proizvodnje. Krajem je 1962. godine poduzeće u pogon pustilo novi stroj za piljenje mramornih ploča, a elektrifikacijom je sela Ruduše, elektrificiran i tamošnji kamenolom,[1475] što je zajedno omogućilo povećanje dnevne proizvodnje mramora i kamena. U istom je razdoblju „Sadra“ otvorila novi kamenolom u Dicmu, obogativši, uz to, proizvodni asortiman proizvodnjom plemenite žbuke.[1476] Sve je ovo, uz gotovo neograničene zalihe polazne sirovine, doprinijelo proizvodnom uzletu sinjskog poduzeća za eksploataciju sadre, mramora i kamena na početku sedmog desetljeća prošlog stoljeća. Početkom je 1964. godine, uz to, došlo do integracije „Sadre“ i sinjskog građevinskog poduzeća „Građevinar“, nakon koje je planiran bruto – dohodak od milijardu dinara,[1477] kao i upotpunjavanje djelatnosti dvaju poduzeća, od kojih se „Sadra“ bavila eksploatacijom sirovina, koje je kasnije koristio „Građevinar“. Jedina je od sinjskih tvornica vezanih uz rudarstvo i građevinsku industriju, upravo „Sadra“ krajem prve polovice šezdesetih godina ostvarila izvoz dijela

[1472] „Sastanak proizvođača opeke i crijepa (19. 6. 1964.) / „Tadija Anušić“ – sadašnje stanje“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 384.
[1473] „Sinj: „Sadra“ povećava proizvodnju“, *Slobodna Dalmacija*, 1. ožujka 1961.
[1474] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 51.
[1475] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1476] Isto
[1477] „Nakon spajanja „Sadre“ i „Građevinara“ u Sinju: i otpadni materijal bit će koristan“, *Slobodna Dalmacija*, 28. siječnja 1964.

svojih proizvoda u inozemstvo. On je, međutim, u vrijednosti od svega 1 200 dolara,[1478] bio gotovo pa zanemariv, a ovo je poduzeće glavninu svojih poslovnih kontakata ostvarivalo s privrednim organizacijama smještenima u bližem okruženju. „Sadra“ je, međutim, zbog nesavjesnog rukovođenja, sredinom šezdesetih godina poslovala s gubitkom od 46 milijuna starih dinara,[1479] za što su trojica tadašnjih rukovodioca osuđeni na zatvorske kazne u rasponu od 13 mjeseci do pola godine.[1480] Poduzeće se za eksploataciju sadre krajem šezdesetih godina suočilo s problemom viška radnika, ali u približno je isto vrijeme došlo do njegovog ujedinjenja s ciglanom „Tadija Anušić“, koja je i krajem šezdesetih godina imala mogućnost povećanja proizvodnje za čak pet puta.[1481] Integracijom su vlastite probleme nastojale otkloniti obje sastavnice buduće Industrije građevinskog materijala Sinj.

Početkom je sedamdesetih godina udružena Industrija građevinskog materijala zapošljavala 357 radnika,[1482] otpustivši prethodno dio neprofitne radne snage. U osmom je desetljeću prošlog stoljeća, osim toga, u blizini bogatog gliništa, izgrađena nova tvornica za proizvodnju opekarskih proizvoda, raspolažući s gotovo neiscrpnom sirovinskom bazom.[1483] Nakon donošenja Zakona o udruženom radu, udružene su sinjske tvornice oformile OOUR „Ciglana“, koja je postala dio SOUR-a „Pomgrad“, sa središtem u Splitu. „Pomgrad“ je još krajem šezdesetih godina započeo eksploataciju boksita u selu Gljev,[1484] nedaleko od Gale, zbog čega je početkom sedamdesetih godina provedena eksproprijacija zemljišta 12 privatnih posjednika.[1485] Upravo je sporazum između tadašnje općine Sinj i „Pomgrada“, kojim je ovom splitskom građevinskom poduzeću, pod uvjetom da se finalizacija proizvoda vrši na području sinjske općine, dopuštena neograničena eksploatacija bogatih nalazišta boksita u Gljevu, bio prvi korak u kasnijoj poslovnoj suradnji tog poduzeća i prethodno ujedinjenih „Sadre“ i „Tadije Anušića“.[1486] Međutim, 1979. godine „Ciglana“ se, na zahtjev samih radnika izdvojila iz „Pomgrada“ i promijenila naziv u Industrija građevinskog materijala

[1478] „Neki problemi intenzivnijeg uključivanja privrede kotara u međunarodnu podjelu rada (osnovna privredna komora u Splitu), HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.
[1479] „Nastavlja se suđenje rukovodiocima sinjske „Sadre“: svemu je „kriva“ – integracija“, *Slobodna Dalmacija*, 30. ožujka 1966.
[1480] „Osuđeni rukovodioci sinjske „Sadre“, *Slobodna Dalmacija*, 14. travnja 1966.
[1481] „Sinjska „Sadra“ izvlači se iz teškoća: perspektiva svjetlija, ali…“, *Slobodna Dalmacija*, 8. svibnja 1968.
[1482] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 51.
[1483] Isto 51.
[1484] „Prijedlog za utvrđivanje općeg interesa (20. 9. 1967)“, „Odobrene eksploatacije mineralnih sirovina (SRH, Republički sekretarijat za privredu)“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 48.
[1485] „Eksploatacija Gljev II – „Pomgrad“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 49.
[1486] „Prijedlog za utvrđivanje općeg interesa (11. 6. 1970.)“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 49.; *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 51.

„Ruduša“, specijaliziravši se za proizvodnju opeke i sadre.[1487] Ta je činjenica pokazala da je ambiciozni koncept zamišljen ranije opisanim Zakonom o udruženom radu u stvarnosti jako teško funkcionirao, a umjesto ciglane i poduzeća za eksploataciju sadre, mramora i kamena, u Sinju će tijekom osamdesetih godina djelovati jedinstvena Industrija građevinskog materijala „Ruduša“.

4.3.8 Tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“, Trilj

U Trilju je tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća svoje djelovanje nastavila novoosnovana tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“, kojoj je na samom početku šezdesetih godina, za gradnju novih pogona i nabavku strojeva, odobren novčani iznos od 241 000 000 dinara.[1488] U tom je trenutku tvornica zapošljavala tek 162 radnika, proizvodeći uglavnom češljeve, ali i ljetnu i zimsku obuću, kesice od polivinila i polietilena, kao i kesice za ambalažu.[1489] Odobrena je rekonstrukcija tvorničkog pogona trebala eliminirati nezaposlenost koja je u triljskom kraju već bila uočljiva. Iako su ranih šezdesetih češljevi još uvijek bili glavni artikli s kojima je tvornica izlazila na tržište, ona se već u tom razdoblju pripremala za serijsku proizvodnju PVC ploča, izgradivši za tu svrhu veliku halu i ugradivši u nju parni kotao za njihovu produkciju.[1490] U sklopu „Cetinke“ ubrzo je otvoren i pogon za proizvodnju obuće, čime je tvornica uvelike proširila opseg djelatnosti u odnosu na prethodno desetljeće. Pogon se obuće ubrzo osamostalio, ali svoj plan da „znatno poveća broj industrijskih radnika u triljskoj općini“[1491] tijekom dva naredna desetljeća ipak nije ostvario. Rekonstrukcija je „Cetinke“ u najvećoj mjeri završena tijekom 1961. godine, a njena je vrijednost iznosila 60 000 000 dinara, omogućivši da tvornica ubrzo započne proizvodnju PVC ploča, ali i tepiha te folije za ambalažu.[1492] Po uzoru na sinjsku „Dalmatinku“ i triljska je tvornica ubrzo prešla na valoriziranje zarade radnika sukladno količini proizvoda koje produciraju. Neposredno nakon rekonstrukcije, tvornica je postala najveći jugoslavenski proizvođač češljeva, osiguravši godišnju proizvodnju „osamdeset različitih vrsta“.[1493] Uspješno je provedenom rekonstrukcijom, ona tijekom 1963. godine planirala udvostručiti dotadašnji bruto – društveni proizvod, koji je godinu dana ranije iznosio

---

[1487] „Većina za „Rudušu“, *Slobodna Dalmacija*, 17. kolovoza 1979.
[1488] „Cetinka“ proširuje kapacitete“, *Slobodna Dalmacija*, 30. ožujka 1960.
[1489] Isto
[1490] „Iz naših kolektiva: „Cetinka“ premašila plan proizvodnje“, *Slobodna Dalmacija*, 19. listopada 1960.
[1491] „U Trilju nova tvornica obuće“, *Slobodna Dalmacija*, 25. siječnja 1961.
[1492] „Veliki uspjesi malih kolektiva: širi se triljska „Cetinka“, *Slobodna Dalmacija*, 20. svibnja 1961.; „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1493] „Češljevi iz Trilja među najboljima u Europi“, *Slobodna Dalmacija*, 15. siječnja 1962.

300 000 000 dinara.[1494] Za ostvarenje je ovog plana, kao i onog o nabavci opreme za izradu galanterijskih predmeta, „Cetinka“ u nastavku desetljeća trebala nastaviti poslove oko rekonstrukcije postojećih postrojenja,[1495] koja će omogućiti i postupnu supstituciju proizvodnje češljeva, raznim oblicima proizvoda od polivinil – klorida (PVC).

Sredinom se šezdesetih godina broj radnika „Cetinke“ povećao na 220, a oni su osigurali bruto – produkt nešto manji od milijardu dinara,[1496] napuštajući postupno proizvodnju češljeva, a fokusiravši se najprije na premaz kojim se premazuju podovi prostorija – podolit. Iako nije izvozila previše, u istom je razdoblju tvornica bilježila trgovački suficit u poslovanju s inozemstvom, na čije je tržište izvela robe u vrijednosti od 483 200 dolara, dok je istovremeno uvozila u vrijednosti od 190 500 dolara.[1497] Zbog uspješnog je poslovanja, „Cetinka“ ubrzo postala mamac za brojne stanovnike sela u okolini Trilja, koji su se nastojali zaposliti unutar njenih postrojenja, napustivši svoje dotadašnje, uglavnom stočarsko ili poljoprivredno zanimanje. Godine je 1968. „Cetinka“ završila planiranu rekonstrukciju, koja je dovela do proširenja proizvodnog asortimana i povećanja broja radnika, kojih je krajem sedmog desetljeća prošlog stoljeća u tom industrijskom kompleksu radilo blizu šest stotina.[1498] Umjesto s požarom, „Cetinka“ se u drugoj polovici šezdesetih godina suočila s nevremenom koje je prouzrokovala jaka bura. Osim što je cijelo šire područje Trilja dva dana bilo bez struje, što je prisilno zatvorilo i njene pogone, tvornica je u nevremenu ostala i bez krovne konstrukcije, ali i bez skladišta, koje je bilo teško oštećeno.[1499]

Pod kraj je šezdesetih godina tvornica, nakon još jedne modernizacije, napustila proizvodnju češljeva, posvetivši se u prvom redu proizvodnji PVC ploča, folije i podolita. U istom je razdoblju ona sklopila ugovor o suradnji s 9 preostalih dalmatinskih proizvođača i prerađivača plastičnih masa, a ta se suradnja trebala ogledati u međusobno kooperantskom djelovanju pri nabavci potrebnih sirovina, kao i dogovaranju cijena proizvoda te poslovima

[1494] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1495] Isto
[1496] Ukupni je tvornički prihod u tom razdoblju iznosio 974 000 000 starih dinara. O tome vidi u: „Iz tvornice plastičnih masa „Cetinka“ u Trilju: triljski podolit na čehoslovačkom tržištu“, *Slobodna Dalmacija*, 24. srpnja1965.; „Pokazatelji uspješnosti poslovanja radnih organizacija industrije i rudarstva u 1965. godini“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.
[1497] „Neki problemi intenzivnijeg uključivanja privrede kotara u međunarodnu podjelu rada (osnovna privredna komora u Splitu)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.
[1498] Vrgoč, *Pregled povijesti grada Trilja*, 72.
[1499] „Nevrijeme u Trilju i okolici: „Cetinka ostala bez krova i skladišta“, *Slobodna Dalmacija*, 16. ožujka 1967.

vezanima uz izvoz.[1500]Dotadašnju je proizvodnju češljeva nastavilo novoosnovano triljsko zanatsko – komunalno poduzeće „Styl“, koje je početkom sedamdesetih godina brojilo oko stotinu radnika.[1501] Sama je triljska tvornica za preradu plastičnih masa 1971. godine zapošljavala 570 radnika,[1502] čime se svrstala na drugo mjesto u gornjem dijelu cetinskog toka. „Cetinka“ je tako nakon rekonstrukcije postala tvornica s potpuno novim poslovnim usmjerenjem, osiguravajući godišnji bruto - produkt od 120 000 000 dinara te istovremeno proizvodeći 12 tona robe godišnje.[1503] U planu je proizvodnje za razdoblje od 1970. do 1975. godine „Cetinka“ namjeravala učetverostručiti proizvodnju folija, dok je proizvodnja PVC-ploča, profila i cijevi te podolita i galanterijske robe trebala ostati nepromijenjena.[1504] U prvoj je polovici sedamdesetih godina, tvornica započela praksu otvaranja dislociranih pogona, osnivanjem istih u Tijarici, u triljskoj i Zmijavcima, u imotskoj općini, pristupivši uvođenjem Zakona o udruženom radu SOUR-u „Jadranplast“.[1505] Zahvaljujući njenom širenju, Trilj je postao centar kojem je tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća pristupalo sve više ljudi iz okruženja, postupno od njega stvorivši novo gradsko središte Cetinskog kraja. O njegovom ćemo, kao i razvoju ostalih gradskih sredina smještenih u blizini cetinskog toka, više riječi reći u jednom od sljedećih poglavlja. Pošto smo sudbinu spomenutih dislociranih pogona, koji su donekle rasteretili proizvodnju u matičnoj tvornici temeljitije opisali u zasebnom poglavlju, na njih se ovom prilikom nećemo osvrtati.

4.3.9 Tvornica tehničkih platna „Vrličanka“ – prvo industrijsko postrojenje u nedovoljno razvijenoj seoskoj sredini

Neke je konture industrijskog razvoja početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća bilježila Vrlika, lokalni centar smješten u neposrednoj blizini cetinskog izvora. U tom je mjestu, naime, u drugoj polovici 1962. godine osnovana tvornica tehničkih platna „Vrličanka“. Njenih je 40 zaposlenih radnika, čiji se broj s vremenom planirao utrostručiti, trebalo proizvoditi platna za široku potrošnju, kao i platna kao podloge plastičnim i gumenim

---

[1500]Osim „Cetinke“, ovaj su multilateralni ugovor sklopile tvornice „Braća Rakić“, Vrgorac, „Bračplastika“, Sutivan, „Dalmacijaplastika“, Drniš, „Jadroplastika“, Trogir, „Jugoplastika“ Split, „Jugovinil“, Kaštel Sućurac, „Kartonplast“, Ploče, „Ures“, Split i „Vinilplast“ Zadar. Ugovor je s njima potpisala i Investicijsko – komercijalna banka Split. O tome vidi u: „Ugovor o međusobnoj poslovno – tehničkoj suradnji poduzeća za proizvodnju i preradu plastičnih masa s područja Dalmacije (siječanj 1969.)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 400.

[1501] Z. Šipić: „Iz novog zanatsko-komunalnog poduzeća u Trilju: što „Cetinka“ napušta, to „Styl“ prihvaća“, *Slobodna Dalmacija*, 24. rujna 1968.

[1502]*Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 51.

[1503] „Ploče zamjenjuju češljeve“, *Slobodna Dalmacija*, 7. veljače 1969.

[1504]Godine je 1970. tvornica proizvodila 4 tone folija, 3.6 tona ploča, 1 tonu podova, po 300 kilograma podolita i galanterijskih proizvoda te 250 kilograma cijevi. O tome vidi u: „Zapisnik sa sastanka poslovnog udruženja „Juplas“ Beograd i proizvođača i prerađivača PVC proizvoda Jugoslavije (21. 10. 1969.), HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 400.

[1505] „Iz radnih kolektiva: „Cetinkini“ pogoni i u selima“, *Slobodna Dalmacija*, 6. srpnja 1976.

masama,[1506] a na izgradnju je postrojenja tvornice utrošeno nešto više od 150 000 000 dinara.[1507] Probna je proizvodnja u „Vrličanki“, koja je u početku raspolagala s 50 razboja, trajala do početka listopada sljedeće godine.[1508] Tvornica tekstila, koja je u početku figurirala kao glavni zamašnjak budućeg industrijskog procvata dotad privredno zaostalog vrličkog kraja, ubrzo je povećala broj zaposlenika na 98, očekujući bruto – proizvod od 225 000 000 dinara, a čak joj je odobren i novčani iznos od 247 000 000 dinara za rekonstrukciju postrojenja, nakon kojeg bi se njeni proizvodi plasirali i na inozemna tržišta.[1509] Slijedom toga, u tvornici je 1963. godine započeo posao zamjene zastarjelih strojeva, u cilju njihove zamjene novima.[1510] Strojevi su, naime, kojima je tvornica raspolagala u trenutku osnivanja bili stari, a problem je njenom radu predstavljala i neobučenost kadrova.[1511] Ipak, već je tijekom 1963. godine broj radnika „Vrličanke“ narastao na 120, ali njih je 38, zbog neadekvatnih uvjeta za rad tvorničkog kompleksa napustilo tvornicu.[1512] U jednom od pogona „Vrličanke“ u prvoj je polovici desetljeća pokrenut i pogon za proizvodnju narodnih nošnji vrličkog kraja, koji je početno tržište pronašao na slovenskom području.[1513]Međutim, da su planovi jedno, a privredna realnost nešto sasvim drugo i u Vrlici je postalo jasno već početkom 1965. godine, kada se konačno priznalo da je „Vrličanka“ svaku godinu svog poslovanja završila s gubitkom.[1514] Iz istog se razloga već tada priznalo da je riječ o jednoj od „političkih tvornica koja je izgrađena gdje joj nije mjesto, gdje nema industrijske tradicije, iskustva i znanja“.[1515] Naime, u tom su razdoblju posao u tvornici pronašla 103 radnika, od čega je čak njih 86 bilo nekvalificirano, dok su četvorica imala nižu stručnu spremu.[1516] Iako su nedugo zatim ponuđeni određeni planovi za spas i prenamjenu tvornice,[1517] ona je vrlo brzo

---

[1506] „Vrličanka“ će uskoro biti puštena u proizvodnju“, *Slobodna Dalmacija*, 5. srpnja 1962.

[1507] Za izgradnju je tvorničke zgrade sinjska općina investirala 37 126 000 dinara, dok je izgradnja tkaonice koštala dodatnih 39 587 000 dinara. Nabavka je opreme za tkaonicu u dvije faze Općinu trebala stajati ukupno 75 000 000 dinara. O tome vidi u: „Prijedlog rješenja o prijenosu zajmova sa Narodnog odbora 0pćine na „Vrličanku“ tkaonicu tehničkih platna Vrlika“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1508]Broj se razboja etapno trebao povećati na 300, a o tome vidi u: „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1509] „Iz tvornice tehničkih platna „Vrličanka“ u Vrlici: prvi koraci“, *Slobodna Dalmacija*, 18. rujna 1963.

[1510] „Tekstilna industrija“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 383.

[1511] „Informacija o problematici RO koje su poslovale sa gubitkom u 1964. godini“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.

[1512] Isto

[1513] Iz tvornice „Vrličanka“: vrlički suveniri za ljubljanske prodavaonice“, *Slobodna Dalmacija* 5. lipnja 1964.

[1514] Gubitci su u tvorničkom poslovanju na kraju 1964. godine iznosili 52 873 000 dinara. O tome vidi u: „Informacija o problematici RO koje su poslovale sa gubitkom u 1964. godini“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.

[1515] J. Šmit: „Vrlički patuljak ovisan o tekstilnim guliverima“, *Slobodna Dalmacija*, 9. travnja 1965.

[1516] „Pregled radne snage u tvornici tehničkih platna „Vrličanka“ Vrlika, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.

[1517] Općinska je skupština u prvoj polovici 1965. godine donijela odluku da će iz svojih sredstava pokriti tvorničke gubitke iz 1963. godine, koji su iznosili 30 658 445 dinara. Preuzetu obavezu, međutim, Skupština

rasformirana jer njeno umjetno održavanje na životu nije bilo u skladu s narativima „privredne reforme“. Otvaranje je stečajnog postupka nad ovom tvornicom, do kojeg je došlo u srpnju 1965. godine, opravdano „nedostatkom sirovina i velikim fiksnim troškovima održavanja postojećeg stanja“.[1518]

Osim „Vrličanke“, u mjestu je 1963. godine otvoren i pogon za izradu ćilima i torbica, koji je zapošljavao 25 radnica,[1519] a koji je svoj razvoj nastavio i tijekom osamdesetih godina, ali zbog nedovoljno velikog broja radnika on nije mogao osigurati značajniji industrijski prosperitet mjesta. U Vrlici je, osim spomenutih industrijskih postrojenja, već tijekom pedesetih godina osnovano klimatsko lječilište, usmjereno početnom razvoju lječilišnog turizma. Početkom je šezdesetih godina otpočela nadogradnja spomenutog lječilišta,[1520] uz pomoć kojeg je Vrlika trebala postati lječilišni, ali u perspektivi i turistički centar. Ipak, klimatsko je lječilište, poput tvornice „Vrličanka“, ubrzo postalo uteg lokalnim vlastima pa niti ono nije ostvarilo planirane poslovne rezultate. Naprotiv, prenamjena je ovog kompleksa, o kojem će nešto više riječi biti u poglavlju posvećenom zdravstvenoj skrbi gornjeg dijela cetinskog toka, bilo jedno od glavnih pitanja mjesnih čelnika tijekom sedamdesetih godina. U privredno zaostalom kraju, unatoč povoljnim prirodnim preduvjetima, niti lječilišni turizam nije uspio pasti na plodno tlo. Kao lokalni centar, Vrlika je tijekom pedesetih godina imala lokalni vodovod, a, za razliku od cetinskih gradova, u tom je razdoblju dobila i djelomično izgrađeni kanalizacijski sustav.[1521] U mjestu je u istom razdoblju djelovao i Dom kulture.[1522] Iako nepotpuni, vodovodni su i kanalizacijski sustavi te djelovanje ugostiteljskog poduzeća „Svilaja“,[1523] uz prilično solidne prometne veze s najbližim većim centrima, tijekom

---

općine Sinj nikada nije ispunila. Osim toga, spas je tvornice sredinom šezdesetih godina viđen i u njenom povezivanju s nekom snažnijom tvornicom slične namjene, koja bi preuzela brigu o nabavci tvorničkih sirovina i plasmanu njenih proizvoda na tržište. Slijedom toga, početkom je 1965. godine „Vrličanka“ uspostavila suradnju sa zagrebačkim poduzećem „Pobjeda“, ali dugoročna suradnja slične vrste ipak nije ostvarena. O tome vidi u: „Informacija o problematici RO koje su poslovale sa gubitkom u 1964. godini“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 374.

[1518] „Tvornica tehničkih platna „Vrličanka“: upoznavanje sa stanjem u poduzeću (3. 8. 1965.)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 396.

[1519] „U Vrlici se otvara pogon za izradu ćilima i torbica“,*Slobodna Dalmacija*, 2. travnja 1963.

[1520] „Izvještaj Savjeta klimatskog lječilišta Vrlika o radu organa upravljanja i materijalno – financijskom poslovanju u 1961. godini“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.

[1521] „Zapisnik XXVI zajedničke sjednice Općine Vrlika i Vijeća proizvođača NO općine Vrlika održane dana 7. IV 1962. godine“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29. U popravak je vrličkog kanalizacijskog sustava tijekom 1962. godine općina planirala utrošiti 3 000 000, a u nastavku desetljeća i dodatnih 7 000 000 dinara. O tome vidi u: „Plan izgradnje vodovoda dugoročno i za 1963. godinu (N.O.O Vrlika, 4. 9. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 33.

[1522]*Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 58.

[1523] Ugostiteljsko je poduzeće „Svilaja“ u prvoj polovici šezdesetih godina raspolagalo s 4 prodavaonice i pekarom. O tome vidi u: „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

šezdesetih i sedamdesetih godina bili dobri preduvjeti preorijentacije Vrlike iz seoske u gradsku sredinu. Osim toga, ovo se mjesto od ranije razvilo kao lokalni centar koji je početkom šezdesetih godina igrao ulogu općinskog središta dovoljno udaljenog od većih centara da bi ga oni vezali u svoj aglomeracijski sustav. Pa ipak, iako su u njemu osnovani industrijski kompleksi nejednakog značaja, oni se nisu uspjeli razviti do razine koja će mjesto transformirati iz poljoprivrednog i stočarskog u značajan industrijski centar. Tvornica se „Vrličanka" ugasila prije nego što je uspjela oko sebe vezati veći broj stanovnika iz okolnih mjesta pa se Vrlika nikada nije uspjela razviti do stupnja socijalističkog grada. U sedmom i osmom desetljeću prošlog stoljeća, unatoč spomenutom manjem industrijskom postrojenju, mjesto nije doseglo brojku od 1 000 stanovnika, iako ih je 1948. u Vrlici, s Kosorama, Ježevićem i Podosojem, živjelo 2 826.[1524] Iako su pogoni za izradu ćilima i torbica te za proizvodnju narodnih nošnji, nastavili s proizvodnjom, oni su rad uglavnom nastavili u sjeni vrličke poljoprivredne zadruge i privatnih poljoprivrednika. Slijedom toga, primarni je gospodarski sektor, temeljen prvenstveno na voćarstvu i stočarstvu, ostao glavna gospodarska snaga vrličkog kraja, a industrijska se proizvodnja, kao i turistička ponuda nastavila razvijati u njegovoj sjeni. Zbog privredne je nerazvijenosti, koja će se tijekom osamdesetih godina dodatno pojačati, vrlički kraj postao jako emigracijsko središte iz kojeg je velik broj stanovništva odlazio u potrazi za adekvatnim zaposlenjem izvan sve manje produktivnog primarnog gospodarskog sektora.[1525] Do početka je druge polovice šezdesetih godina Vrlika izgubila i status općinskog središta, zadržavši u sljedećem desetljeću ulogu centra razvojnog područja u sastavu općine Sinj.[1526] Centar razvojnog područja, međutim, nipošto nije podrazumijevao pripadnost skupini gradskih naselja, koju ovo mjesto do kraja postojanja jugoslavenske države nije uspjelo doseći.

4.3.10 Glavna posljedica industrijalizacije: rast postojećih i stvaranje novog grada

U razdoblju je šezdesetih i sedamdesetih godina, prvenstveno zbog rasta industrijske proizvodnje, a u manjoj mjeri i turističke ponude te školske infrastrukture, nastavljen razvoj gradova smještenih u neposrednom cetinskom slivu. U gradovima je cetinskog kraja početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća živjelo 8 872 ljudi, da bi se deset godina poslije njihov broj povećao na 13 194, a početkom osamdesetih godina na 17 954.[1527] Za usporedbu,

[1524] Prema popisu je stanovnika iz 1961. godine, Vrlika brojala 927 stanovnika, dok se njihov broj deset godina kasnije smanjio na 836. O tome vidi u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2 752.
[1525] Soldo, *Vrlika: ugodan kutak hrvatske* domovine, 45.
[1526] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 41.
[1527] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2013., 2020.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2745., 2746.

broj je stanovnika cetinskih sela 1961. godine iznosio 60 090, da bi se deset godina kasnije smanjio na 55 785, a 1981. godine cetinska su sela brojala ukupno 53 915 stanovnika. Paralelno s procesom depopulacije sela, rastao je utjecaj, kao i veličina cetinskih gradova, u koje je nastavio pristizati sve veći broj stanovnika iz okolnih sela. U donjem su dijelu cetinskog toka gradske sredine 1961. godine brojale 3 648, a seoske 17 724 stanovnika. Deset se godina poslije broj stanovnika u gradovima povećao na 5 552, dok se broj seoskog stanovništva smanjio na 14 500, da bi početkom osamdesetih godina gradovi Omiš i Dugi Rat zajedno brojali 6 621 stanovnika, dok je na selima u istom razdoblju živio 12 021 stanovnik.[1528] Ako brojke preračunamo u postotke, možemo zaključiti da je na prostoru donjeg dijela cetinskog toka udio gradskog u ukupnom stanovništvu 1961. godine iznosio 17%, da bi se deset godina poslije povećao na 28%, a 1981. godine na čak 35.5%. S druge strane, u Sinju su, kao jedinoj gradskoj sredini gornjeg dijela cetinskog toka, početkom šezdesetih godina živjela 5 224 stanovnika, dok su seoske sredine tog područja u istom razdoblju brojale 42 366 stanovnika. Kada se deset godina poslije u gradsku sredinu počeo ubrajati i Trilj, njihov je ukupni broj žitelja porastao na 7 642, dok se broj stanovnika seoskih sredina smanjio na 41 285. Početkom su osamdesetih godina Sinj i Trilj zajedno brojali 10 272 stanovnika, a seoske sredine gornjeg dijela cetinskog toka njih 41 894.[1529] Prema tome, 1961. je godine udio gradskog u ukupnom stanovništvu gornjeg dijela cetinskog toka iznosio 11%, 1971. godine taj je udio narastao na 16%, a 1981. godine na 20%. Dakle, udio se gradskog u ukupnom stanovništvu puno brže povećavao u industrijski i turistički razvijenijem donjem dijelu cetinskog toka, ali porast je postotka gradskog stanovništva i u jednom i drugom dijelu Cetinskog kraja tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća neoboriva činjenica.

Osim Sinja, Omiša i Dugog Rata, tijekom se šezdesetih godina u gradsko naselje razvio i Trilj, koji je dodatno doprinio povećanju udjela gradskog u ukupnom broju stanovnika Cetinskog kraja. Glavni je zamašnjak rasta gradskih sredina i dalje bilo značajno industrijsko postrojenje smješteno unutar njih, ali na povećanje je gradova u blizini mora utjecala i njihova narasla turistička ponuda. Osim toga, rastu je gradskog stanovništva u manjoj mjeri doprinijela i izgradnja srednjoškolskih centara, koji su se tijekom sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća razvili u Sinju, Omišu i Dugom Ratu. U gradskim su sredinama Cetinskog kraja tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća nastavljene komunalne

[1528] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2718., 2736., 2748.
[1529] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.

aktivnosti započete u prethodnim desetljećima, a osim izgradnje većeg broja stambenih zgrada,[1530] u njima je uglavnom poboljšana vodoopskrbna mreža. Gradovi su donjeg dijela cetinskog toka u tom razdoblju dobili nove sportske sadržaje, u Sinju se i Omišu dodatno razvila školska i zdravstvena infrastruktura, dok su Omiš i Trilj dobili suvremene benzinske stanice. Značaj je gradova u donjem dijelu cetinskog toka dodatno podigla Jadranska magistrala koja je, u svrhu cestovnog povezivanja obalnih mjesta ondašnje države, izgrađena u drugoj polovici šezdesetih godina.[1531]

Na kraju je sedamdesetih, kao uostalom i na početku šezdesetih godina prošlog stoljeća najveći grad Cetinskog kraja bio Sinj. Ovaj je grad početkom šezdesetih godina brojao 5 224 stanovnika, a početkom se sedamdesetih njihov broj povećao na 6 563, da bi 1981. godine u Sinju živjelo 8 711 žitelja.[1532] Osim tri manja tvornička postrojenja povezana s rudarstvom i građevinskom industrijom, kao glavni je zamašnjak gospodarskog rasta i prostornog širenja grada služila predionica i tvornica konca „Dalmatinka“. Budući da značajnija turistička aktivnost u gradu nije postojala, na povećanje je sinjske gradske aglomeracije u najvećoj mjeri utjecala industrija, a graditeljska je aktivnost, usmjerena prvenstveno gradnji radničkih stanova za potrebe narasle Predionice i tvornice konca, s povećanjem broja gradskog stanovništva bila gotovo pa samorazumljiv proces. Osim industrije, povećanje je broja sinjskog stanovništva omogućila i činjenica da je grad podno Kamička bio i snažan srednjoškolski centar pa je u njemu u najvećem dijelu godine obitavao i jedan dio učenika iz okolnih sela koji su smještaj dobili u učeničkom domu. Povećanje proizvodnje u sinjskim tvornicama, prije svega u „Dalmatinki“, u alkarskom je gradu dovelo do brojnih komunalnih aktivnosti, od kojih vrijedi istaknuti gradnju autobusnog kolodvora, do koje je došlo 1971. godine,[1533]a koji je smješten na jugoistočnom dijelu sinjskog parka; te otvaranje hotela „Alkar“, o kojem će više riječi biti u poglavlju posvećenom tercijarnom gospodarskom sektoru na području gornjeg dijela cetinskog toka. U gradu je uz veći broj sportskih i kulturno – umjetničkih društava, u prvoj polovici šezdesetih godina Gradski muzej preimenovan u Muzej cetinskog kraja.[1534] Osim spomenutih industrijskih postrojenja, u Sinju je i dalje egzistiralo i trgovačko poduzeće „Konkurent“, a u blizini je Sinja bilo smješteno i središte

[1530] U Omišu su i Dugom Ratu do kraja sedamdesetih godina izgrađena 143 stana u društvenom vlasništvu, a u Sinju je i Trilju do kraja šezdesetih godina planirana izgradnja njih 62. O tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 61.; „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1531] Domljan, 26.
[1532]*Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 4, 2745.
[1533] „Sinj: uskoro autobusni kolodvor“, *Slobodna Dalmacija*, 10. svibnja 1971.
[1534] Vrgoč, *Pregled povijesti grada Sinja*, 120.

poljoprivrednog dobra „Trnovača“. U gradu je djelovao i Dom zdravlja,[1535] kao središnja zdravstvena institucija gornjeg dijela cetinskog toka. Krajem je sedamdesetih godina u Sinju izgrađen i hipodrom te sportska dvorana Srednjoškolskog centra.[1536] Najveći je grad Cetinskog kraja u ovom dvadesetogodišnjem razdoblju bio centar istoimene općine, kojoj je, osim na samom početku šezdesetih godina, pripadalo i šire triljsko te vrličko područje.

Najveći je grad donjeg dijela cetinskog toka i drugi najveći grad Cetinskog kraja u razdoblju sedmog i osmog desetljeća dvadesetog stoljeća bio Omiš. Taj je grad u istom razdoblju bio najrazvijenije industrijsko i turističko središte smješteno u neposrednom cetinskom slivu, a godine je 1961. u njemu živjelo 2 408 stanovnika.[1537] Zahvaljujući povećanju industrijske proizvodnje, kao i turističke ponude, Omiš se tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina povećao i površinom i brojem stanovnika. Početkom je sedamdesetih godina ovaj grad brojao 3 731 žitelja, da bi deset godina poslije njihov broj narastao na 4 800.[1538] Kao što je bio slučaj i tijekom pedesetih godina, tvornice su i dalje nastavile privlačiti stanovništvo iz okolnih sela, povećavajući tako broj stanovnika u gradovima u kojima su djelovale. U Omišu se zbog toga već početkom šezdesetih godina pojavio problem manjka stanova za novopridošlo stanovništvo. Gradnjom je zgrade od četrdeset stanova svoj stambeni problem riješilo tek 40 od 160 obitelji koje su u tom razdoblju tražile stan.[1539] Time je postalo očito da će upravo manjak stambenog prostora u budućem razdoblju predstavljati najveći omiški komunalni problem, koji će uvjetovati širenje grada na dotad nenaseljena područja. Tako je već pred kraj 1963. godine započela izgradnja tri bloka zgrada „u kojima će se izgraditi 69 novih stanova“, a godinu dana ranije stanovnicima je grada dodijeljeno 50 novoizgrađenih stanova.[1540] Sredinom sedamdesetih godina započela je stambena izgradnja i u omiškom predjelu Priko, gdje je do 1977. godine planirana izgradnja „102 stambene jedinice, od garsonijera do trosobnih stanova“, a sljedeće godine i zgrada od devet katova, s ukupno 66 stanova.[1541] Osim na Punti i predjelima smještenima u blizini stare gradske jezgre, krajem su šezdesetih i tijekom sedamdesetih godina stambeni objekti tako počeli nicati i u Priku, gradskom predjelu koji se nalazio s druge strane mosta i čiji je značajan dio melioriran tijekom šezdesetih godina. Izgradnjom je Gimnazije, u prvoj polovici šezdesetih godina Omiš

[1535] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 56.
[1536] Vrgoč, *Pregled povijesti grada Sinja*, 120.
[1537] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 3, 2020.
[1538] Isto, 2020.
[1539] „Stambeni problemi u Omišu: oko 160 porodica reflektira na 40 novih stanova“, *Slobodna Dalmacija*, 1. veljače 1962.
[1540] „Novo stambeno naselje u Omišu“, *Slobodna Dalmacija*, 16. listopada 1963.
[1541] „U omiškom naselju Priko: do 1977. – 102 nova stana“, *Slobodna Dalmacija*, 12. listopada 1976.

postao značajan srednjoškolski centar, a u gradu je 1960. godine osnovano i Radničko sveučilište „Stipe Družić“.[1542] U ovom je dvadesetogodišnjem razdoblju na ušću Cetine ustrojen i Dom zdravlja „Dr. Ljubo Buljević“.[1543] Od novih ćemo objekata unutar tog grada spomenuti izgradnju novog mosta preko Cetine, dugačkog 100 metara, koji je u promet pušten za Praznik rada 1961. godine.[1544] Krajem je sedamdesetih godina Omiš dobio i novi nogometni stadion smješten u gradskoj četvrti Ribnjak,[1545] na kojem je iste godine održan i dio nogometnog turnira u sklopu Mediteranskih igara organiziranih u Splitu. Nešto je ranije, u sklopu osnovne škole „Pjero Perak“ izgrađena i gradska sportska dvorana.[1546] Gradski je vodovod tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina poboljšan u većoj mjeri no što je to bio slučaj s kanalizacijskim sustavom.[1547] Razvojem je turizma u gradu izgrađen veći broj objekata namijenjenih toj vrsti djelatnosti, od kojih vrijedi istaknuti hotel „Ruskamen“, smješten ponešto izvan samog grada, a svoj je razvoj nastavilo i trgovinsko poduzeće „Vojan“. Uz turizam, u gradu se razvijala i ugostiteljska ponuda, o kojoj će,pak, više riječi biti u jednom od sljedećih poglavlja. Omiš je tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća nastavio igrati ulogu općinskog središta kojem je gravitirao najveći dio donjeg dijela cetinskog toka.

Treći je najveći grad Cetinskog toka tijekom sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća bio Dugi Rat. Prvenstveno zaslugom tvornice „Dalmacija“ on se i u ovom dvadesetogodišnjem razdoblju nastavio razvijati kao mali socijalistički gradić, koji je i dalje privlačio dotad uglavnom poljoprivredi orijentirano stanovništvo okolnih sela. Seosko je stanovništvo nastavilo nastanjivati radničke zgrade unutar grada, ali tempo je njegovog rasta tijekom šezdesetih godina bio nešto sporiji u odnosu na pedesete, ali i sedamdesete godine. Naime, Dugi je Rat 1961. godine nastanjivalo 1240 ljudi, da bi deset godina kasnije njihov broj narastao na 1 821.[1548] Tijekom se sedamdesetih godina broj stanovnika grada povećao za više od 1 000 pa je 1981. godine Dugi Rat nastanjivalo čak 2 882 ljudi.[1549] Porast broja gradskog stanovništva tijekom osmog desetljeća prošlog stoljeća prvenstveno možemo

---

[1542] „Izvještaj općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svežanj (neoznačen)

[1543] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 99.; *Prostorni plan općine Omiš*, 39.

[1544] „Ovih dana u Trogiru i Omišu: dva mosta pred dovršenjem“, *Slobodna Dalmacija*, 26. travnja 1961.

[1545] Domljan, 290.

[1546] *Zadovoljavanje zajedničkih potreba putem slobodne razmjene rada u Općini Omiš u 1976. godini*, 37.

[1547] Kanalizacijski je sustav u gradu djelomično izgrađen, a otpadne su vode i krajem sedamdesetih godina bez prethodnog pročišćavanja otjecale u Cetinu. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Omiš*, 43.

[1548] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv 3, 2013.

[1549] Isto 2013.

objasniti djelomičnom promjenom proizvodnog asortimana tvornice „Dalmacija“, koja je u tom desetljeću vršila supstituciju proizvodnje karbida ferolegurama, privlačeći u rekonstruirana postrojenja nove radnike kako iz okolnih sela, tako i iz udaljenijih mjesta. Osim toga, turistička je ponuda, koja se tijekom sedamdesetih godina povećala u većini mjesta uz more, zasigurno privukla jedan dio ljudi da svoje prebivalište presele u blizinu mora, nadajući se da će tako participirati u planiranom, mada nikada do kraja ostvarenom turističkom uzletu Dugog Rata. Povećanje je broja stanovnika uvjetovalo daljnju graditeljsku aktivnost, a Dugi se Rat počeo širiti na istok pa je glavna građevna stambena zona tijekom sedamdesetih godina postao gradski predio Glavica.[1550] U sedmom je desetljeću prošlog stoljeća dodatno poboljšan gradski vodoopskrbni sustav, dok onaj kanalizacijski Dugi Rat nije riješio niti do kraja sedamdesetih godina. Osim škole za kvalificirane radnike „Jozo Marušić“, u ovom se gradiću tijekom šezdesetih godina osamostalila i zdravstvena stanica,[1551] a krajem je sedamdesetih godina u sastavu „Dalmacije“ osnovano i sportsko društvo „Orkan“, za čije je potrebe nešto ranije izgrađeno nogometno igralište i ostali sportski sadržaji. Iako u njemu nije bilo političkog središta bilo koje vrste, Dugi se Rat tako nastavio razvijati kao gradski centar smješten u omiškoj općini.

Najmlađe se gradsko središte Cetinskog kraja razvilo uokolo tvornice za preradu plastičnih masa „Cetinke“ u Trilju. Prvenstveno zahvaljujući „Cetinki“, Trilj je tijekom šezdesetih godina udvostručio broj stanovnika u odnosu na drugu polovicu pedesetih godina.[1552] Početkom je šezdesetih godina, dok navedena tvornica nije dosegla optimalan razvoj, on brojao 579 stanovnika, da bi 1971. godine njihov broj porastao na 1 079, a 1981. godine ovaj je grad dosegao brojku od 1 561 stanovnika.[1553] Kao i u ostalim gradskim sredinama Cetinskog kraja, komunalna je aktivnost i u Trilju bila dosta zastupljena, a od graditeljskih investicija vrijedi istaknuti izgradnju moderne benzinske stanice, koja je, nakon dugogodišnjih otezanja, napokon izgrađena 1971. godine, postavši u trenutku izgradnje jedina benzinska stanica između Sinja, Imotskog i Livna.[1554] Već je početkom šezdesetih godina, u mjestu djelovala zdravstvena stanica, koja je radila u sastavu sinjskog Doma narodnog

---

[1550] „Zapisnik sa sjednice koordinacionog odbora tvornice „Dalmacija“ Dugi Rat održane 14. I 17. 12. 1975.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Dugi Rat, Fascikla 758.

[1551] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 99.; *Prostorni plan općine Omiš*, 39.

[1552] „Trilj: buduće izletište Splićana i turista: danas vodovod i dalekovod, a sutra motel“, *Slobodna Dalmacija*, 22. ožujka 1968.

[1553] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 4, 2746.

[1554] „Benzinska stanica u Trilju“, *Slobodna Dalmacija*, 13. kolovoza 1971.

zdravlja,[1555] a u prvoj je polovici sedamdesetih godina u Trilju otvorena nova pošta, ali i nova zgrada osnovne škole.[1556] Povećanje je gradskog stanovništva uvjetovalo potrebu za gradnjom radničkih stanova, a Trilj je, nakon što je u prvoj polovici šezdesetih godina izgubio nešto ranije stečeni stupanj općinskog središta, tijekom sedamdesetih godina igrao ulogu centra razvojnog područja u sastavu općine Sinj.[1557]

4.3.11 Problem zapošljavanja i odlazak radnika u inozemstvo

Kao što je bilo vidljivo u većini tvornica lociranih u Cetinskom kraju, usporedno se s privrednom reformom, pojavio problem viška radne snage. Iako je sličnih pojava bilo i ranije, problem se s povećanjem stupnja industrijalizacije drastično povećao. Kako je već u prvoj polovici šezdesetih godina, posebno u donjem dijelu cetinskog toka, industrija zasjenila svaki drugi oblik gospodarske djelatnosti,[1558] njeni su se kapaciteti upravo u tom razdoblju suočili s prvim ozbiljnim potrebama za otpuštanjem radnika. Usklađivanje proizvodnje s potrebama tržišta likvidiralo je svaki višak radne snage, a tvornice su mogle zadržati samo one radnike koji im nisu predstavljali financijski teret. Gotovo su se svi industrijski kompleksi Cetinskog kraja barem u jednom razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća suočili s potrebom otpuštanja dijela radne snage. Kako je najveći dio tvornica u istom razdoblju proveo neki oblik rekonstrukcije zastarjelih postrojenja, neke su od njih mogle povećati asortiman proizvodnje pa su jedan dio otpuštenih radnika ponovno mogle vratiti na posao. Međutim, zamjena je starih postrojenja novima nerijetko značila i smanjenu potrebu za radnom snagom. Iako su neka industrijska postrojenja, u duhu stare socijalističke matrice i dalje zadržala jedan dio radne snage koja nije donosila neophodan profit, praksi su nastrojeni gospodarski ideolozi već početkom šezdesetih godina shvatili da će narasla industrijska postrojenja svoje poslovanje postupno morati prilagođavati tržišnim osnovama da bi mogla biti rentabilna i opstati na tržištu. U tom su duhu jugoslavenske vlasti oglasile program privredne reforme, koja je, uz više puta spominjanu raspodjelu sredstava prema ekonomskim jedinicama umjesto

---

[1555] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1556] Vrgoč, *Pregled povijesti grada Trilja*, 73.

[1557] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 41.

[1558] U tadašnjoj je omiškoj općini društveni bruto-proizvod kojeg je ostvarivala industrija 1955. godine iznosio 3 721 000 000 dinara, da bi se sedam godina kasnije povećao na 8 288 000 000 dinara. Ukupni je bruto-proizvod 1955. godine iznosio 4 445 000 000, a 1963. godine 14 454 000 000 dinara. Da je industrijalizacija u gornjem dijelu cetinskog toka početkom šezdesetih godina bila manja, svjedoči podatak da je ukupni bruto-društveni proizvod industrije 1963. godine trebao iznositi 6 164 000 000 dinara. O tome vidi u: „Zapisnik II svečane sjednice Općinske skupštine Omiša (28. 11. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.; „Društveni plan općine Sinj za 1963. godine (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

prema unaprijed zadanoj količinskoj normi tvorničke proizvodnje,[1559] naglašavala problem viška radne snage u velikom broju društvenih gospodarskih kombinata.

Osim otpuštanja viška radne snage, zbog strogih zahtjeva privredne reforme, industrijski su se kompleksi u prvoj polovici šezdesetih godina suočavali i s problemom nemogućnosti zapošljavanja niti one radne snage koja je tek izašla iz obrazovnog sustava, kao niti one koja je, u potrazi za zaposlenjem izvan primarnog gospodarskog sektora, pristigla iz okolnih sela. Na taj se način, zbog nemogućnosti industrije, a u manjoj mjeri i tercijarnog gospodarskog sektora, da apsorbira sve veći priljev radno sposobnog stanovništva, povećavao postotak nezaposlenih ljudi, koji na prostoru matične općine, kao niti u okruženju nisu mogli pronaći posao. Tako je 1963. godine u sinjskoj općini od 28 613 radno sposobnih stanovnika, tek njih 6 951 bilo zaposleno.[1560] Od tog je broja njih 2 632 bilo zaposleno izvan općine, a 729 van privrede.[1561] Deset je godina kasnije svaki deseti stanovnik sinjske općine bio zaposlen u društvenom sektoru,[1562] a svaki je dvadeseti imao posao u industriji.[1563] U tom je razdoblju gotovo 26% zaposlenog stanovništva svoj posao pronašlo izvan općine,[1564] a nezaposleno je stanovništvo posao najčešće moralo tražiti u inozemstvu.

Omiška je općina, koja je predstavljala najveći dio donjeg dijela cetinskog toka, bilježila nešto drugačiji razvoj. U njoj je, naime, tijekom šezdesetih godina došlo do drastičnog povećanja broja zaposlenih u društvenom sektoru. Zbog snažnog je zamaha industrije, a u manjoj mjeri i turizma u tom desetljeću zabilježeno povećanje zaposlenosti od 295% u odnosu na pedesete godine.[1565] Međutim, sredinom je sedamdesetih godina udio zaposlenog u ukupnom stanovništvu i u toj općini bio prilično nizak. Naime, tek je 22.5% stanovnika općine u tom razdoblju imalo zaposlenje u društvenom sektoru,[1566] u kojem je, pak, 1973.

[1559] „Izvještaj Općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svežanj (neoznačeno)

[1560] Pri tom se ne računa stanovništvo zaposleno u primarnom gospodarskom sektoru izvan društvenog sektora. O tome vidi u: „Društveni plan općine Sinj za 1963. godine (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1561] Isto

[1562] Izvan je primarnog gospodarskog sektora, u tom razdoblju bilo zaposleno 5 937 ljudi, a u primarnom sektoru njih još 10 500. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.),* 98.

[1563] Sinjska je općina stoga spadala u slabo razvijene općine jer je u razvijenim općinama na 3.3 – 6.8 stanovnika dolazio jedan zaposleni, a u srednje razvijenim od 4.8 – 6.8 stanovnika, jedan je bio zaposlen. O tome vidi u: Isto 44.

[1564] Isto 73.

[1565] *Prostorni plan općine Omiš*, 35.

[1566] U tom razdoblju ova općina prema udjelu zaposlenih u ukupnom stanovništvu nije dostigla republički prosjek, koji je iznosio 29.8%, kao niti prosjek splitske zajednice općina od 26.8% o tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 54.

godine posao pronašlo 5 328 ljudi.[1567] Problem je zapošljavanja u drugoj polovici sedamdesetih godina označen centralnim općinskim problemom, a najveći je udio u nezaposlenom stanovništvu činila mlađa ženska radna snaga.[1568] Naime, veliki je broj aktivnog muškog stanovništva u tom razdoblju radio u inozemstvu. Nezaposlenost se na prostoru općine udvostručila u prvoj polovici sedamdesetih godina, na čijem je početku bilo 257 potencijalnih radnika više no što ih je općina sa svojim resursima mogla zaposliti. Taj se broj, međutim, do 1975. godine povećao na 609.[1569] Najveći je postotak nezaposlenog aktivnog stanovništva u tom razdoblju otpadao na nekvalificirane radnike.[1570] Problem se viška neproduktivnog stanovništva samo manjim dijelom uspio riješiti otvaranjem tvorničkih dislociranih pogona smještenih u pojedina sela u okruženju, kao i suradnjom SIZ-a za zapošljavanje s industrijskim postrojenjima i školskim institucijama, a nezaposlenost se u Cetinskom kraju dodatno radikalizirala pojavom ekonomske krize tijekom osamdesetih godina.

Zbog manjka radnih mjesta s obzirom na broj aktivnog stanovništva, što se s vremenom pokazalo glavnim negativnim obilježjem jugoslavenske industrije, već je u razdoblju prve polovice šezdesetih godina prošlog stoljeća, dolazilo do sve većeg odlaska prije svega industrijskih radnika, a kasnije i visokoobrazovanog kadra, u zemlje kapitalističkog Zapada, u kojima su, kao jeftina radna snaga, snižavali cijenu rada, često, međutim, prihvaćajući i one poslove za koje nije vladao interes među domicilnim stanovništvom. Gotovo da je nemoguće pronaći seosko domaćinstvo locirano na prostoru kojim od svog izvora do ušća protječe rijeka Cetina koje nije imalo člana zaposlenog na ovakvoj vrsti rada. Relativno je najviše tzv. „gastarbajtera“ iz Cetinskog kraja otišlo na „privremeni rad“ u tadašnju Zapadnu Njemačku, ali i u Francusku te skandinavske zemlje i zemlje Beneluksa. Iz zapadnih su zemalja navedeni radnici slali dobar dio zarade kućama, donoseći rodnom kraju deviznu zaradu u konvertibilnim valutama, ali i napredniju mehanizaciju te privredne ideje koje se u ideološki zatvorenoj socijalističkoj Jugoslaviji ranije uglavnom nisu mogle izložiti. Radnici su „inozemci“ bili zanimljivi i lokalnoj samoupravi jer su, uz ostalo, „bili spremni investirati dio zarade u izgradnju pogona i otvaranje novih radnih mjesta u svom zavičaju“.[1571] Iako je trend

[1567]Od tog je broja u industriji posao pronašlo 2 216, trgovini 265, turizmu i ugostiteljstvu 225, građevinskom i prometnom sektoru 304, zanatstvu i komunalnim djelatnostima 414, a u društvenom sektoru poljoprivrede 1 904 ljudi. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Omiš*, 70., 73.
[1568]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 83.
[1569]*Zadovoljavanje zajedničkih potreba putem slobodne razmjene rada u Općini Omiš u 1976. godini*, 17.
[1570] Isto 17.
[1571] „Razgovori sa sinjskim „inozemcima“: otvaranje novih radnih mjesta“, *Slobodna Dalmacija*, 14. siječnja 1974.

odlazaka radno sposobnog stanovništva Cetinskog kraja na „privremeni rad“ u inozemstvo započeo već u prvoj polovici šezdesetih godina, nastavivši se i tijekom osamdesetih, on je najveći zamah doživio upravo u osmom desetljeću prošlog stoljeća. Neki su radnici na privremenom radu, sredinom sedamdesetih godina „pokazivali želju da se zaposle kad se jednog dana stalno vrate u zemlju“,[1572] ali „privremeni“ se rad u mnogo slučajeva pretvorio u mnogo trajniji, često i doživotni boravak u inozemstvu. Koliko je „privremeni rad“ bio zastupljen u Cetinskom kraju krajem šezdesetih i u prvoj polovici sedamdesetih godina najbolje svjedoči podatak da se u sinjsku općinu za zimskog raspusta krajem 1973. i početkom 1974. godine vratilo 4 300 takvih radnika,[1573] četiri puta više nego što ih je zapošljavala „Dalmatinka“, najveća tvornica u općini. Istovremeno je na omiškom području od 24 827 stanovnika, čak njih 2 017 otpadalo na radnike „inozemce“, od kojih su većina bili s prostora omiške zagore.[1574] U inozemstvu je na „privremenom radu“ početkom sedamdesetih godina posao pronašlo 20% radno sposobnih stanovnika tadašnje omiške općine,[1575] a emigracija se radno sposobnog, prvenstveno muškog stanovništva u zemlje kapitalističkog zapada nastavila sve do kraja sedamdesetih godina, kada je na privremenom radu u inozemstvu boravilo 1 800 radnika iz omiške općine.[1576]

4.3.12 Obrti – privatna inicijativa unutar sekundarnog gospodarskog sektora

Za razliku od industrije, obrti su se u cijelom razdoblju komunističkog obnašanja vlasti, razvijali u uvjetima privatnog vlasništva. Zbog toga su se onodobni izvori njihovim razvojem u području Cetinskog kraja uglavnom sporadično bavili, koncentriravši se prije svega na one obrtne radionice koje su se razvijale unutar tzv. društvenog sektora. Stoga niti tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća nemamo pravu sliku razvoja obrta u Cetinskom kraju. Međutim, neke zaključke, na osnovu izvora, ipak možemo izvući. Prije svega, napomenimo da je u ovom dvadesetogodišnjem razdoblju došlo do smanjenja značaja nekih obrta koji su ranije ostvarivali relativno značajan prihod. Neki su od njih tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina zamijenjeni novima. Primjerice, umjetnom je regulacijom cetinskog toka, kojeg je pratilo potapanje većeg broja riječnih mlinica, na značaju postupno gubio mlinarski obrt, dok su se prema kraju sedamdesetih godina pojavljivali i postupno jačali oni vezani uz elektrotehniku i TV-uređaje.

[1572] „Sinj: prvi razgovori s „inozemcima“, *Slobodna Dalmacija*, 3. siječnja 1974.
[1573] Isto
[1574] „Portreti dalmatinskih komuna: Omiš – dva nejednaka lica“, *Slobodna Dalmacija*, 26. veljače 1974.
[1575] *Prostorni plan općine Omiš*, 49.
[1576] *Akcioni programi Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1978. – 1981.* (Omiš: Franjo Kluz, 1978.), 6.

U Omišu je već u drugoj polovici 1960. godine osnovano zanatsko poduzeće, čija je osnovna namjena bila da zaposli onaj dio radne snage koji će poslije provedene rekonstrukcije biti višak u tvornicama.[1577] To je, međutim, bio pokušaj koji na duge staze nije mogao zaživjeti jer se nikako nije mogao uskladiti s „privrednom reformom“, a radnike koji su pridonosili neproduktivnosti tvornica, ovakvom bi idejom država opet stavila pod svoje, mijenjajući time njihov položaj samo naizgled. Osim toga, bio je to proziran pokušaj stavljanja obrta u komuni pod kolektivni nadzor, pretvarajući ga u klasičnu industrijsku tvornicu. U Šestanovcu je tijekom sedmog desetljeća prošlog stoljeća djelovala Zanatska radionica, koja je unutar sebe okupljala radnike, namještenike i naučnike mahom iz redova okolnog poljoprivrednog stanovništva. Njeni su se članovi nakon rada u Radionici, „vraćali obrađivanju svojih poljoprivrednih površina“,[1578] pa im je obrt bio jedna vrsta dopunske djelatnosti. Važna se uloga obrta sastojala u školovanju učenika strukovnih zanimanja u onim mjestima u kojima nije zaživjela strukovna škola. Takvo je mjesto, primjerice, početkom šezdesetih godina bio Omiš, u kojemu se o obrazovanju učenika strukovnih zanimanja, uz obrte, brinulo i radničko sveučilište „Stipe Družić“, osnovano već na početku 1960. godine.[1579] Na omiškom se području, sredinom šezdesetih godina, obrt pojavljivao kao sekundarno zanimanje nekolicine industrijskih radnika i poljoprivrednika. Najzastupljeniji su obrtnici na tom području bili gostioničari, autoprijevoznici, ribari, kotlari, zidari i mlinari, dok je nedostajalo urara i mehaničara.[1580] U prvoj je polovici šezdesetih godina omiška općina u razvoj obrtnih djelatnosti planirala utrošiti 30 000 000 dinara, uz blago povećanje obujma proizvodnje i stipendiranje otvaranja obrtnih radionica u nedovoljno razvijenim krajevima.[1581] U prvoj je polovici sedamdesetih godina obrt ostvarivao 3.8% društvenog proizvoda općine Omiš, zapošljavajući istovremeno 9.3% zaposlenih radnika. U istom je razdoblju općina u razvoj obrtnih djelatnosti investirala nešto manje od 7% ukupnih investicija,[1582] a do kraja su sedamdesetih godina obrtnu inicijativu i dalje držali privatnici, ali je u tom dijelu sekundarnog gospodarskog sektora po svemu sudeći egzistirao veći broj neprijavljenih obrtnih radionica, kao što je bio slučaj i u ranijim desetljećima, ali i tijekom osamdesetih godina.

[1577] „Zanatsko poduzeće u Omišu“, *Slobodna Dalmacija*, 25. srpnja 1960.
[1578] „Zanatska radionica Šestanovac – izvještaj“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svežanj (neoznačeno)
[1579] „U Omišu osnovano radničko sveučilište“, *Slobodna Dalmacija*, 25. veljače 1960.
[1580] „Zanatstvo u omiškoj komuni: mnogo radnji – mala korist“, *Slobodna Dalmacija*, 30. rujna 1966.
[1581] „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.
[1582] Prijavljene su obrtne radionice u tom razdoblju ostvarivale bruto-društveni proizvod u vrijednosti od 6 000 000 dinara, zapošljavajući istovremeno 318 radnika. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Omiš*, 34., 72., 73.

U gornjem su dijelu cetinskog toka početkom šezdesetih godina, u društvenom sektoru prijavljene tri obrtne radionice: električarska radnja „Stipe Ivandić“, drvodjeljsko poduzeće „Naprijed“ i zanatsko poduzeće „Prerađivač“. One su 1961. godine zajedno ostvarile 174 755 dinara brutto - društvenog proizvoda, koji se godinu dana poslije povećao na 206 543 dinara.[1583] U privatnom je sektoru istovremeno djelovalo više registriranih obrtnih radnji, ali one su, barem prema izvještaju općinske Skupštine, ostvarivale manju ukupnu vrijednost bruto – društvenog proizvoda. Ona je 1961. godine iznosila 41 100, da bi godinu dana poslije blago porasla, zaustavivši se na brojci od 42 400 dinara.[1584] Međutim, i u tom dijelu cetinskog toka najveći dio obrtnih radnji vrlo vjerojatno nije bio prijavljen pa je stvarnu vrijednost obrtne proizvodnje u privatnom sektoru gotovo nemoguće egzaktno utvrditi. U Sinju se krajem sedamdesetih godina broj zanatskih radionica povećao, ali se nametnuo problem njihove neraznovrsnosti. Tako su u gradu dominirali ugostitelji, a višak su bilježili i mesari, frizeri, brijači, mlinari i slastičari, dok je nedostajalo elektroinstalatera, vodoinstalatera, autolimara te televizijskih i radijskih mehaničara.[1585] U Trilju je, s druge strane, promjenom proizvodnog asortimana tvornice „Cetinka“, proizvodnju češljeva krajem šezdesetih godina na sebe preuzelo zanatsko – komunalno poduzeće „Styl“, koje je u tom trenutku brojilo oko stotinu radnika.[1586]Na taj se način i zanatska djelatnost raspoređivala prema potrebama tržišta, ali i prema mogućnosti obrazovanja pa su dominirali ranije razvijeni zanati, dok je ponuda obrta koji su se tek počeli razvijati bila puno manja. Zbog nedovoljno velike zarade, tek je manji broj obrtnika tijekom sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća mogao zapošljavati pomoćne radnike, a prijavljene su obrtne radionice uglavnom sudjelovale u osposobljavanju naučnika. U obrtu je, stoga, sinjske općine 1962. godine bilo zaposleno svega 214 radnika,[1587] a taj se broj nije znatnije promijenio niti u sljedećem desetljeću. Obrtna će se ponuda osamdesetih, paralelno s promijenjenim društvenim potrebama i na cetinskom području ponešto izmijeniti, a još će veći značaj dobiti električari i televizijski mehaničari. O tim ćemo

---

[1583] Najveću je vrijednost bruto-društvenog proizvoda u tom razdoblju ostvarivalo zanatsko poduzeće „Prerađivač“ (1961. godine 91 341 dinar, a godinu dana poslije 95 848 dinara). Drvodjeljsko je poduzeće „Naprijed“ 1961. godine ostvarivalo 65 137, a 1962. godine 85 300 dinara prihoda, dok je električarska radnja „Stipe Ivandić“ 1961. godine ostvarilo bruto-društveni proizvod u vrijednosti od 18 317, a godinu dana poslije od 25 395 dinara. O tome vidi u: „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1584] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

[1585] „Zanatstvo u sinjskoj općini: radionica mnogo, potreba još i više“, *Slobodna Dalmacija*, 6. travnja 1979.

[1586] Z. Šipić:: „Iz novog zanatsko-komunalnog poduzeća u Trilju: što „Cetinka“ napušta, to „Styl“ prihvaća“, *Slobodna Dalmacija*, 24. rujna 1968.

[1587] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.

promjenama više riječi reći u poglavlju posvećenom obrtnoj proizvodnji u posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske države.

4.4 TERCIJARNI GOSPODARSKI SEKTOR I POBOLJŠANJE ZDRAVSTVENE ZAŠTITE

U razdoblju ograničenom početkom šezdesetih i krajem sedamdesetih godina prošlog stoljeća u Cetinskom je kraju zabilježen nešto snažniji razvoj tercijarnog gospodarskog sektora, prvenstveno turizma. Taj je uzlet turističke ponude ostao, međutim, vezan ponajprije uz obalni pojas pa se samo djelomično odnosio na Cetinski kraj, ostavši uglavnom koncentriran oko njezinog ušća. Jedinu je ozbiljnu turističku ponudu u tom razdoblju imao Omiš, dok je razvoj turizma u kontinentalnom dijelu, kao i za vrijeme prethodnog desetljeća, ostala samo težnja pojedinaca, bez jasne strategije kako takve planove ostvariti u zbilji. Omiški je turizam tijekom sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća doživio svojevrsni procvat, ali se suočavao s nekoliko problema, od kojih je za društvenu zajednicu najznačajniji bili prevelik industrijski razvoj grada, nedovoljno kvalitetna opskrba, kao i manjak smještajnih kapaciteta u društvenom sektoru. Prevelika je industrijalizacija nedovoljno velikog grada dovodila do zagađenja i time onemogućavala još veći turistički rast, a opskrba je rješavana otvaranjem većeg broja ugostiteljskih objekata unutar turističkih kapaciteta. Manjak je smještajnih kapaciteta u društvenom sektoru trebao biti anuliran gradnjom većeg broja auto-kampova i proširenjem kapaciteta postojećih gradskih hotela, ali turizam je, kao i najveći dio tercijarnog gospodarskog sektora, unatoč drugačijim planovima lokalnih vlastodržaca, sve do kraja sedamdesetih godina ostao pod presudnim utjecajem privatnih posjednika. Najznačajnije je turističko središte gornjeg dijela Cetinskog kraja tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća bila Vrlika, a najveći su doprinos sinjskom turizmu bile alkarske svečanosti u prvom tjednu kolovoza. Iako ćemo neke pokušaje začetka turizma izvan obalnog pojasa u ovom radu spomenuti, u najvećoj ćemo se mjeri koncentrirati na omišku turističku ponudu, koja je jedina u Cetinskom kraju nudila realne mogućnosti gospodarskog prihoda, iako je i u toj ponudi bilo poteškoća. Turističku su ponudu Cetinskog kraja obogaćivale i kulturne manifestacije od kojih su najznačajnije sinjska alka i omiški festival klapa.

Uz turizam su se tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća u najvećoj mjeri vezale i ostale grane tercijarnog gospodarskog sektora, od kojih su najvažnije trgovina i ugostiteljstvo. Ipak, ugostiteljske su radnje, uglavnom pod nadzorom privatnika, otvarane i u mjestima koja se nisu mogla pohvaliti značajnijom turističkom ponudom, a svoje su djelovanje u tom razdoblju nastavila i komunalna trgovinska poduzeća „Vojan“ iz Omiša i „Konkurent“ iz Sinja, kao i niz manjih trgovačkih radnji. Osim privatnika, trgovinu su nastavile prakticirati i preostale poljoprivredne zadruge, kao i privatni poljoprivrednici pa se ni ona nije mogla u cijelosti poistovjetiti s turizmom, kao ni s organizacijama društvenog sektora. U ovom ćemo dijelu rada pozornost posvetiti i organizaciji zdravstvene skrbi u oba dijela Cetinskog kraja jer je ona upravo u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća doživjela najveći napredak.

4.4.1 Tercijarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka – sve u službi turizma

Turizam se u donjem dijelu cetinskog toka u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina razvijao isključivo u Omišu. Ozbiljniji su rezultati unapređenja turističke ponude u gradu na ušću Cetine zabilježeni već 1961. godine, kada je u toj „varošici oko koje su podignuti deseci kampova i radničkih, omladinskih i pionirskih odmarališta, ljetovalo više tisuća turista dnevno“, koji su gradu osigurali zaradu kao tijekom 1959. i 1960. godine zajedno.[1588] Povećanjem broja gostiju, povećala se i potreba za poboljšanjem njihove opskrbe hranom, vodom i ostalim potrepštinama. Upravo je pitanje opskrbe, kao i smještaja gostiju bio glavni problem kojeg su omiški gradski rukovodioci morali riješiti da bi u svoj grad privukli veći broj gostiju.[1589] Problem se smještaja turista počeo ozbiljnije rješavati sljedeće godine, kada su započeli radovi na podizanju auto – kampa s parkiralištem na Brzetu, u istočnom dijelu grada,[1590] kao i pripremni radovi za otvaranje restorana i izletišta u Radmanovim Mlinicama,[1591] lokalitetu smještenom između Omiša i Kučića. Osim toga, turističku je ponudu trebalo nadopuniti i uređenjem gradskih plaža i izgradnjom objekata u kojima bi gosti mogli provoditi vrijeme kada nisu na plaži. Većinu su smještajnih kapaciteta Omiša tijekom

[1588] „Omiš u jeku turističke sezone: dobro organizirana opskrba gostiju“, *Slobodna Dalmacija*, 29. srpnja 1961.
[1589] „Zapisnik XXX sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš održane dana 27. 4. 1962. / Društveni plan općine Omiš za 1962. godinu“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.
[1590] Za potrebe je izgradnje ovog auto – kampa izvršena nacionalizacija zemljišta obitelji Palaveršić, smješteno u istočnom dijelu grada. Za izgradnju je auto-kampa „Brzet“ općini 1962. godine odobren kredit u iznosu od 48 763 000 dinara. O tome vidi u: „Zapisnik XXXI sjednice općinskog vijeća NOO Omiš (20. 6. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 30.; „Zapisnik XXXIII sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš (24. XI 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 31.
[1591] „Omiš se priprema za turističku sezonu: noćni lokal u tvrđavi „Mirabella“, *Slobodna Dalmacija*, 7. travnja 1962.

šezdesetih godina držali privatnici, koji su turistima nudili smještaj u svojim stambenim kućama ili drugim privatnim posjedima. Razlog je za to bio i nedostatak hotela, kao i prilično malena ponuda ležaja u postojećim hotelskim kompleksima, „Dinara“ i „Plaža“. Već je u tom razdoblju bilo jasno da bez adekvatne infrastrukturne potpore, općina od turizma neće moći uprihoditi previše materijalnih sredstava.

S namjerom unapređenja turističke ponude osiguranjem potrebnih turističkih sadržaja, početkom je 1963. godine osnovan Općinski turistički savez,[1592] a iste je godine zaživio prijedlog da se montažne kućice za smještaj radnika Jadranske magistrale iskoriste za smještaj gostiju.[1593] Taj je podatak sam za sebe svjedočio da je problem smještaja gostiju početkom desetljeća bio glavni problem omiškog turizma. Općina je iste godine u razvoj turizma investirala dotad rekordnih 100 000 000 dinara,[1594] očekujući višestruku isplativost u budućnosti. Sredinom 1963. godine otvoren je prvi objekt koji je trebao doprinijeti poboljšanju smještajnih kapaciteta grada, auto – kamp „Brzet“, koji se, nakon završene prve faze gradnje sastojao od dva paviljona, od kojih je svaki mogao primiti po 50 gostiju.[1595] Kamp je imao i parkiralište, a cjelokupna je izgradnja procijenjena na 250 000 000 dinara.[1596] Ona je trebala biti završena polovicom šezdesetih godina. Godine je 1964. auto – kamp nadograđen, povećavši kapacitet na 216 ležaja, a, za potrebe je unapređenja turističke ponude, izvršeno preuređenje obadva postojeća hotela, uređenje gradskih plaža i otvaranje samoposluge.[1597] Unatoč naporima na unapređenju turističke ponude i povećanju kapaciteta u tzv, „društvenom“ sektoru, preuređenjem hotela i otvaranjem novih te otvaranjem radničkih odmarališta duž jadranske obale, u omiškom su turizmu i dalje najviše mjesta imali privatnici, koji su iste godine gostima nudili više od 1 000 ležajeva.[1598]

Unatoč spomenutim manjkavostima, turizam je sredinom šezdesetih godina bilježio najveći gospodarski rast u općini. Broj se turista, tako, od 1962. do 1964. godine povećao sa 17 170 na 28 279, bilježeći svake godine postupan rast; a još je značajniji gospodarski napredak nudilo povećanje broja gostiju iz inozemstva, kojih je 1964. na omiškoj rivijeri

[1592] Domljan, 294.
[1593] M. Krnić: „Od montažnih kuća za radnike – turističko – ugostiteljski objekti“, *Slobodna Dalmacija*, 5. veljače 1963.
[1594] „Omiš: više od 100 milijuna dinara za razvoj turizma“, *Slobodna Dalmacija*, 6. veljače 1963.
[1595] „U auto – kamp „Brzet“ kod Omiša stigli prvi gosti“, *Slobodna Dalmacija*, 2. srpnja 1963.
[1596] Isto
[1597] „Pripreme Omišana za turističku sezonu: dvije morske i riječna plaža“, *Slobodna Dalmacija*, 21. ožujka 1964.; „Zapisnik VI sjednice Općinske skupštine Omiš (6. 7. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.
[1598] „Pripreme Omišana za turističku sezonu: dvije morske i riječna plaža“, *Slobodna Dalmacija*, 21. ožujka 1964.;

ljetovalo 6 178, pri čemu su ostvarili 39 227 noćenja u društvenom sektoru.[1599] Ipak, u tom je razdoblju Omiš bio turistička destinacija u kojoj su se u najvećoj mjeri odmarali gosti iz raznih dijelova Hrvatske i Jugoslavije, koji su 1964. godine ostvarili 319 026 noćenja, a iste ih je godine u gradu ljetovalo nešto manje od 22 tisuće.[1600] Očekivanje je veće zarade od turizma mnoge stanovnike primorskih mjesta u omiškoj općini navelo da izgrade stambene kuće, kao i privatne apartmane na obali. Time se Općina suočila s problemom nelegalne gradnje objekata uz obalu jer mnogi privatni investitori nisu poštovali urbanističke planove, koji su i sami u dosta slučajeva bili manjkavi.[1601] Problem bespravne gradnje nije riješen niti na kraju šezdesetih godina, iako je mnogo godina ranije bilo najavljeno donošenje detaljnih urbanističkih planova. Turističku je ponudu Omiša poboljšalo proširenje smještajnih kapaciteta „Brzeta“,[1602] ali i otvaranje Jadranske magistrale, krajem svibnja 1965. godine. To je, između ostaloga, doprinijelo rekordnom broju turista tijekom 1965. godine, kada ih je u gradskim društvenim kapacitetima ljetovalo 4 000, što je dovelo do popunjavanja svih smještajnih kapaciteta. Turistički je razvoj i dalje uvelike ovisio o stranim gostima, a u toj su sezoni glavninu inozemnih gostiju sačinjavali zapadni Nijemci, Francuzi i Čehoslovaci.[1603]

Ipak, problem je nedostatka smještajnih kapaciteta, kao i nedovoljno dobra opskrba i dalje ostalo goruće pitanje daljnjeg razvoja omiške turističke ponude. Problem je smještaja trebao biti riješen gradnjom auto – kampova u Ruskamenu i Medićima, koja je, pak, trebala biti realizirana u drugoj polovici šezdesetih godina, ali novčana sredstva nije bilo lako osigurati.[1604] Uz kampove, planirana je i gradnja većeg broja radničkih odmarališta duž rivijere. Auto – kamp u Ruskamenu, na obali, nekoliko kilometara istočno od Omiša, otvoren je u prvoj polovici 1967. godine, a grad je turiste u tom razdoblju mamio i sniženom cijenom smještaja i hrane.[1605] Međutim, u drugoj se polovici šezdesetih godina radikalizirao temeljni omiški turistički problem, vječita podvojenost između sve većeg razvoja industrijskih

[1599] „Od izbora do izbora u omiškoj komuni: širom otvorena vrata turistima“, *Slobodna Dalmacija*, 8. veljače 1965.; „Turistička privreda kotara Split: stanje i problemi (I – XI 1964.)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 393.

[1600] „Turistička privreda kotara Split: stanje i problemi (I – XI 1964.)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 393.

[1601] „Nova migracija na dijelu omiške općine: sela silaze na more“, *Slobodna Dalmacija*, 8. siječnja 1965.

[1602] „Ove sezone u Omišu više ležaja i bolja opskrba“, *Slobodna Dalmacija*, 29. svibnja 1965.

[1603] „Turistički boom na ušću Cetine: u Omišu ljetuje 4 000 turista“, *Slobodna Dalmacija*, 6. kolovoza 1965.

[1604] „Turističke analize i planovi Omišana: najprije kampovi pa turistička naselja“, *Slobodna Dalmacija*, 12. studenog 1965. Troškovi su izgradnje hotela i auto-kampa u Ruskamenu, kapaciteta 250 - 500 osoba i s parkirnim mjestom za 150 automobila, 1966. godine procijenjeni na 1 462 500 novih dinara. Da bi se hotel u Ruskamenu prenamijenio u hotel „A kategorije“, iste je godine procijenjena potreba ulaganja dodatnih 20 000 000 novih dinara. U tom bi se slučaju njegovi kapaciteti povećali na 310 ležaja i 10 apartmana od po 2 ležaja, s restoranom u kojem bi se odjednom moglo poslužiti 500 obroka. O tome vidi u: „Podatci o investiciji (20. i 25. 12. 1966.)“, HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 372.

[1605] „U očekivanju turističke sezone: „Omiš najjeftiniji na Jadranu“, *Slobodna Dalmacija*, 23. svibnja 1967.

postrojenja i turističke ponude. Na relativno je skučenom prostoru grada industrijski razvoj uvelike kočio razvoj turizma, a gradske se strukture nikako nisu mogle odlučiti kojoj grani privrede dati prednost. Time je više štete pretrpio turizam jer su rekonstruirane omiške tvornice, posebno cementara „Renko Šperac“, onemogućavale miran odmor gostima i uzrokovale zagađenje zraka, što je sve više turista prisililo da potraže drugu lokaciju za nesmetan odmor. Zbog toga je u drugoj polovici šezdesetih godina u Omišu zabilježen postupan pad broja gostiju, kojeg se nastojalo zaustaviti izgradnjom polovice turističkog naselja na području omiške Glavice, u neposrednoj blizini ušća Cetine, čime bi se smještajni kapaciteti grada udvostručili.[1606] O sudskom je sporu između tvornice „Renko Šperac“ i hotela „Brzet“ s kraja šezdesetih godina, na stranicama ovog rada već bilo riječi, a podvojenost se između turizma i industrije negativno odražavala na omiški turizam sve do kraja sedamdesetih godina. Ipak, na samom je kraju šezdesetih godina ponovno zabilježen turistički rast pa se broj turista u tom razdoblju izjednačio s rekordnom posjetom iz 1965. godine, a glavnu su riječ u omiškom turizmu i dalje vodili privatnici, u čijim se kapacitetima odmaralo tri četvrtine gostiju.[1607] Relativna je blizina tvorničkih postrojenja uvjetovala smanjen interes za uslugama omiških hotela, a posebno hotela „Brzet“, koji se nalazio u neposrednoj blizini tvornice „Renko Šperac“, najveće prijetnje razvoju gradskog turizma.

Sedamdesetih se godina turizam tako suočio sa stagnacijom, koja se povećavala paralelno s nastavkom razvoja i povećanja industrijskih postrojenja. Brigu je o smještajnim kapacitetima u društvenom sektoru u ovom razdoblju vodila privredna organizacija „Hoteli Omiš“, koja je djelovala u sastavu splitskog ugostiteljskog poduzeća „Dalma“.[1608] Da se tercijarni gospodarski sektor niti u prvoj polovici sedamdesetih godina nije približio rastu industrije, najbolje svjedoči podatak da su trgovina, turizam i ugostiteljstvo 1973. godine zajedno ostvarivali tek 6.4% društvenog proizvoda općine Omiš, pri čemu su turizam i ugostiteljstvo zapošljavali 6.6, a trgovina 7.8% zaposlene radne snage.[1609] Industrija je, s druge strane, u istom razdoblju ukupnom društvenom proizvodu općine doprinosila s 35.6%, nudeći pri tom posao za 61.8% zaposlenih radnika. Ipak, u prvoj se polovici sedamdesetih godina u tercijarni gospodarski sektor, a prije svega u turizam, nastavilo ulagati puno više novčanih sredstava nego što je on svojim razvojem opravdavao. Tako je na turizam i

[1606] „Vedrije za omiški turizam“, *Slobodna Dalmacija*, 14. prosinca 1967.
[1607] „Omiški rekordi“, *Slobodna Dalmacija*, 28. kolovoza 1968.
[1608] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 72.
[1609] Izraženo brojkama, vrijednost je društvenog proizvoda tercijarnog gospodarskog sektora ukupno iznosila 10 000 000 dinara, pri čem je 5 000 000 dinara otpadalo na turizam i ugostiteljstvo, a preostalih 5 000 000 na trgovinu. Turizam je i ugostiteljstvo u istom razdoblju zapošljavao 225 ljudi, a trgovina njih 265. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Omiš*, 34., 72, 73.

ugostiteljstvo 1973. godine otpadalo 30.2%, a na trgovinu dodatnih 4.1% svih općinskih investicija.[1610] Turističku je ponudu povećao auto – kamp na Ribnjaku, najveći dotadašnji auto – kamp na Jadranu, koji je na površini od 10 000 četvornih metara, mogao primiti 3 000 šatora.[1611] Kamp je otvoren 1974. godine, a uz njega se nalazila novoizgrađena benzinska stanica, kao i duga pješčana plaža, ali niti on nije doprinio osjetnom poboljšanju turističkih rezultata, koji su svjedočili o neiskorištenim turističkim potencijalima barem do kraja sedamdesetih godina. U posljednje je tri godine osmog desetljeća prošlog stoljeća broj domaćih gostiju u gradu varirao između 29 000 i 33 000, a oni su godišnje ostvarivali između 270 000 i 340 000 noćenja.[1612] Broj je noćenja, međutim, ponekad bio neproporcionalan broju domaćih turista. Tako se 1977. godine u gradu odmaralo 33 312 gostiju, koji su pritom ostvarili 270 045 noćenja, dok je godinu dana kasnije broj gostiju smanjen na 29 504, ali oni su ostvarili 30 000 noćenja više nego 1977. godine. Razlog tomu, uz poboljšanje smještajnih kapaciteta u društvenom sektoru, može biti eventualni dolazak većeg broja gostiju iz udaljenijih dijelova Jugoslavije, koji nakon kupanja nisu mogli otputovati kućama da bi se sutradan ponovno vratili u Omiš, a što je kod velikog dijela domaćih gostiju iz 1977. godine vjerojatno bio slučaj. Ipak, najvjerojatniji razlog ovoj disproporciji treba tražiti u činjenici da društvene organizacije nisu brojale noćenja koja su ostvarena u tzv. privatnom sektoru, a kojih je i krajem sedamdesetih godina po svemu sudeći bilo mnogostruko više. S druge strane, broj je inozemnih gostiju drastično pao u posljednje dvije godine osmog desetljeća prošlog stoljeća. Naime, dok se 1977. godine u gradu odmaralo oko 50 200 stranih gostiju, koji su iste godine ostvarili nešto manje od 150 000 noćenja, njihov se broj u sljedeće dvije godine varirao između 20 300 i 21 100.[1613] Pa ipak, u društvenom su sektoru oni 1978. godine ostvarili 157 462, a 1977. godine samo 149 165 noćenja.[1614] Prema tome, i strani su gosti krajem desetljeća uglavnom boravili u privatnim smještajnim kapacitetima, što navodi na zaključak da je onodobna društvena zajednica iskoristila tek manji dio turističkog kapaciteta, a razvoj su ove grane gospodarstva najbolje iskoristili pojedinci koji su turistima mogli iznajmiti smještaj u blizini mora. U unapređenje se turističke ponude ulagalo puno, a privredni rezultati uglavnom nisu pratili spomenuta ulaganja. Neusklađenost između mogućnosti i stvarne realizacije, kao i između ulaganja i realne dobiti time se pokazala jednim

[1610] Za usporedbu, na industriju je u istom razdoblju utrošeno 43%, a na prometnu infrastrukturu 12 % investicija. O tome vidi u: Isto 34.
[1611] „Kamp za 3 000 šatora“, *Slobodna Dalmacija*, 4. lipnja 1974.
[1612] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 60.
[1613] Isto 60.
[1614] Isto 60.

od glavnih obilježja omiškog turizma u dvadesetogodišnjem razdoblju omeđenom 1960. i 1980. godinom.

Na ovom ćemo se mjestu u kratkim crtama osvrnuti i na djelovanje omiškog komunalnog trgovinskog poduzeća „Vojan“ u sedmom i osmom desetljeću prošlog stoljeća. Ovo je poduzeće osnovano u prvoj polovici pedesetih godina s osnovnom namjenom da unutar sebe objedini najveći dio općinske trgovine. U tom su desetljeću privrednu dominaciju „Vojana“ onemogućavale postojeće poljoprivredne zadruge, ali i privatnici koji su samostalno obavljali trgovačke transakcije vezane uz primarni gospodarski sektor. Slične su karakteristike u poslovanju ovog poduzeća primjetne i u najvećem dijelu sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća. Naime, i u tom je dvadesetogodišnjem razdoblju primarni gospodarski sektor ostao pod presudnim utjecajem privatnih posjednika, koji su trgovačke veze povremeno uspostavljali s preživjelim i reorganiziranim poljoprivrednim zadrugama. Trgovinu su u okrilju sekundarnog gospodarskog sektora na svojim leđima iznosile industrijske tvornice, dok je tercijarni sektor ostao podvojen između privatnih vlasnika objekata za iznajmljivanje i novoosnovanih turističkih kompleksa i ugostiteljskih radnji u društvenom sektoru. S obzirom na navedeno „Vojan“ se morao usmjeriti na otvaranje malih trgovinskih radnji po selima ili u Omišu, u kojima je, uz manji dio poljoprivrednog oruđa i repromaterijala, nudio i proizvode za svakodnevnu upotrebu stanovništva. Početkom je šezdesetih godina ovo poduzeće stoga zapošljavalo tek 18 radnika,[1615] a njihov se broj niti do kraja sedamdesetih godina nije značajno povećao. Prilagodbom je Zakonu o udruženom radu, „Vojan“ u ovom razdoblju postao OOUR u sastavu splitske „Dalme“,[1616] a do početka osamdesetih godina on nije doživio značajniji privredni rast. U ovom je razdoblju u donjem dijelu cetinskog toka egzistirao i veći broj ugostiteljskih objekata koji nisu imali prevelike veze s turizmom. Njih su uglavnom u selima cetinskog kraja otvarali privatnici, a služila su kao sastajališta lokalnog stanovništva. Ugostiteljski se objekt u vidu lokalnih gostionica tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina mogao pronaći u najvećem dijelu sela donjeg dijela cetinskog toka, a oni su u ovom razdoblju obogaćivali ponudu vezanu uz tercijarni gospodarski sektor, udaljivši ga još malo od organizacija osnovanih posredstvom onodobnih organizacija društvenog sektora.

[1615] „Izvještaj o radu općinskog sindikalnog vijeća za 1960. godinu / Broj radnika u tvornicama“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Svezak (neoznačeno)
[1616] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 72.

4.4.2 Festival dalmatinskih klapa u Omišu – glavna kulturna manifestacija donjeg dijela cetinskog toka

Najznačajnija je kulturna manifestacija donjeg dijela cetinskog toka od kraja šezdesetih godina pa sve do današnjih dana festival autohtone primorske klapske glazbe, uglavnom ljubavne tematike, koji se svakog srpnja održava u Omišu. Prvi je put Festival održan 1967. godine,[1617] a okupljao je najbolje izvođače autohtone pjesme primorskog dijela, koji se nije ograničavao granicama Dalmacije. Naime, osim klapa iz Dalmacije, već su u prvim godinama njegovog održavanja, na Festivalu sudjelovale i one iz Slovenije, Crne Gore te Bosne i Hercegovine,[1618] dajući mu pritom nadnacionalni naglasak. Osim toga, već je u prvoj polovici sedamdesetih godina Festival prenosila državna televizija,[1619] približivši ga tako gledateljstvu diljem tadašnje Jugoslavije. Glavna su obilježja klapske glazbe karakteristične omiškom festivalu pjevanje „a capella“, bez upotrebe instrumentalne pratnje, kojeg, pak karakterizira višeglasje. Osim toga, melodijska je linija praćena drugim glasom u terci, a pjesma se gotovo uvijek izvodi u durskom tonalitetu.[1620] Manifestacija se od početka održavala na glavnom omiškom gradskom trgu, u starom dijelu grada,[1621] a u početku je festival bio uglavnom amaterski, da bi s njegovom afirmacijom ključna mjesta zauzeli glazbeni stručnjaci pa je omiški festival krajem sedamdesetih godina pratio glas „prvorazredne kulturne priredbe, zaslužne za pojavu prvih omiških pjevačkih grupa“.[1622] Ovaj se festival već tijekom osmog desetljeća prošlog stoljeća razvio kao tradicionalna kulturna, ali i turistička manifestacija po kojoj je dotad „gusarski“ grad ubrzo postao prepoznatljiv. Turistički je potencijal festivala u tom razdoblju naglašen zato što se održava u jeku najveće turističke gužve. Ipak, dojma smo, da se značaj omiškog festivala dalmatinskih klapa prije svega ogledao u promicanju kulturne baštine priobalja, a tek potom u poboljšanju omiške turističke ponude.

Prve je godine na Festivalu sudjelovalo sedam klapa,[1623] a već je godinu dana poslije, zbog prevelikog broja prijavljenih klapa, organizirana izlučna večer, nakon koje je izabrano 10 finalista, od 15 klapa, koliko ih se ukupno prijavilo na Festival.[1624] Nagrade su se na njemu u početku dijelile u dvije kategorije. Nagradu je u prvoj kategoriji dodjeljivao stručni ocjenjivački sud, dok je druga nagrada pripala onoj klapi koja bi dobila najviše glasova publike. Članovi su pobjedničkih klapa, ovisno o mjestu kojeg su klape zauzele, dobivali

[1617] Domljan, 282.
[1618] Ana Antunović, ur., *X festival dalmatinskih klapa Omiš, srpanj 1976.* (Omiš: Centar za kulturu, 1976), 1.
[1619] „Festival dalmatinskih klapa Omiš“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 756.
[1620] Domljan, 281.
[1621] Mladen Mateljan, ur., *VIII festival dalmatinskih klapa* (Omiš: Centar za kulturu, 1974), 1.
[1622] „Gradovi domaćini MIS-a: Omiš – sprega industrije i turizma“, *Slobodna Dalmacija*, 27. rujna 1979.
[1623] *32. festival dalmatinskih klapa 3. – 25. 7. Omiš 98.* (Omiš: Festival dalmatinskih klapa, 1998), 1.
[1624] Antunović, 1.

zlatni, srebrni ili brončani štit s povijesnim grbom grada Omiša, dok su članovi najuspješnijih klapa po mišljenju publike dobivali zlatni, srebrni ili brončani leut grada Omiša, opet ovisno o mjestu koje je njihova klapa zauzela, ali ovaj put samo prema mišljenju publike.[1625] Novčane su se nagrade, pritom, dijelile isključivo autorima pobjedničkih skladbi.[1626] Najviše je nagrada, u prvih 9 godina održavanja Festivala odnijela klapa „Trogir“, koja je u tom razdoblju osvojila dvije nagrade stručnog ocjenjivačkog suda te tri nagrade publike. Osim nje, dvije je nagrade publike i jednu nagradu stručnog ocjenjivačkog suda osvojila klapa „Vranjic“, koja je 1973. godine izvela jedinstven podvig, zauzevši istovremeno prvo mjesto i prema mišljenju stručnjaka i prema mišljenju publike.[1627] Tri je nagrade publike u prvih devet festivalskih godina osvojila i klapa „Maestral“ iz Dubrovnika, a pobjede su u barem jednoj kategoriji u istom razdoblju ostvarile i klape „Šibenik“ te „Lučica“, „Jedinstvo“ i „Marjan“ iz Splita, „Tramuntana“ iz Biograda na Moru i „Gusari s Neretve“ iz Metkovića.[1628] Broj se klapa koje su sudjelovale na ovom festivalu do kraja sedamdesetih godina povećavao iz godine u godinu pa ih je 1976. godine, na desetom po redu festivalu, sudjelovalo čak trideset. Festival je već tijekom sedamdesetih godina prerastao granice Dalmacije, a u drugoj je polovici osamdesetih godina broj sudionika povećan, dok su sami izvođači označeni kao „glazbeno pismeniji“ nego što je bio slučaj u prvim godinama održavanja festivala.[1629] Festival se autonomne dalmatinske pjesme u Omišu nastavio održavati sve do današnjih dana, a s vremenom su se na njemu, osim muških, profilirale i neke vrlo uspješne ženske klape, čije se, pak, natjecanje održava odvojeno od natjecanja njihovih muških kolega.

4.4.3 Tercijarni gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka – u sjeni industrije

Tercijarni je gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća bilježio nešto drukčiji razvoj od onog u omiškom kraju. Budući da u turizam nije ulagano ni približno toliko novčanih sredstava kao što je to bilo u donjem dijelu cetinskog toka, trgovina se i ugostiteljstvo na sinjskom, triljskom i vrličkom području nisu razvijali u njegovoj sjeni. Ipak, razvoj je ove dvije grane tercijarnog sektora, kao uostalom i turizma u tom razdoblju na prostoru gornjeg dijela cetinskog toka bio manji od razvoja prva dva gospodarska sektora. Godine je 1961. trgovina u sinjskoj općini bilježila ukupan prihod u iznosu od 2 123 263 dinara, bilježeći istovremeno bruto-društveni proizvod od 514 140 dinara. Godinu je dana poslije vrijednost ukupnog općinskog prihoda od trgovine

[1625] Mateljan, 1.
[1626] Isto 1.
[1627] Antunović, 1.
[1628] Isto 1.
[1629] B. Davidović: „Završna večer 21. Festivala: Piva klapa sred Omiša“, *Slobodna Dalmacija*, 24. srpnja 1987.

povećana na 2 451 000 dinara, a bruto-društveni proizvod na 569 813 dinara.[1630] Ugostiteljstvo je, s druge strane, 1961. godine zabilježilo 169 831 dinar ukupnog prihoda te 133 272 dinara vrijednosti bruto-društvenog proizvoda, da bi se godinu dana poslije ukupan prihod od ugostiteljstva povećao na 254 750 dinara, uz drastično smanjenje bruto-društvenog proizvoda, čija je vrijednost, ako slijedimo podatke općinske Skupštine, pala na 8 500 dinara.[1631] Trgovina je i ugostiteljstvo, nadalje, 1961. godine zapošljavala 375, a godinu dana poslije 456 radnika,[1632] što je tercijarni gospodarski sektor svrstalo na drugo mjesto među svim privrednim granama koje su se razvijale unutar društvenog sektora sinjske općine. Početkom je sedamdesetih godina ukupna vrijednost tercijarnog gospodarskog sektora tadašnje sinjske općine iznosila 59 900 000 dinara ili 24.6% ukupnog općinskog društvenog proizvoda.[1633] Iako se prema stopi rasta, koja je početkom sedamdesetih iznosila 8.4%, značajno približio stopi rasta industrije, tercijarni je sektor i sredinom sedamdesetih godina opisivan sintagmom „slabo razvijen“,[1634] što je u usporedbi s nekim drugim područjima među kojima je i obalni dio u blizini cetinskog ušća, zasigurno i bila istina.

Uz privatne je posjednike i preostale poljoprivredne zadruge te poljoprivredno dobro „Trnovaču“[1635] prvenstvo u trgovačkoj djelatnosti zadržalo sinjsko kotarsko poduzeće „Konkurent“, koje ipak sve do kraja sedamdesetih godina nije uspjelo dokinuti egzistenciju manjih trgovačkih subjekata. Ovo je trgovinsko poduzeće u prvoj polovici šezdesetih godina raspolagalo sa 70 specijaliziranih prodavaonica, opskrbljujući potrošače prehrambenim i industrijskim artiklima.[1636] Osim „Konkurenta“, trgovačku je aktivnost na sinjskom području tijekom šezdesetih godina obnašalo i poduzeće „Vrdovo“, koje je potrošače opskrbljivalo mesnim prerađevinama; ali i više poduzeća čije se sjedište nalazilo izvan Sinja.[1637] U osmom je desetljeću prošlog stoljeća na prostoru gornjeg dijela cetinskog toka dominirala trgovina na malo, a diljem je općine u tom razdoblju bilo raspoređeno 155 prodavaonica, u kojima je 1971. godine posao pronašlo 652 radnika.[1638] Na početku je sedamdesetih godina ova

---

[1630] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1631] Isto
[1632] Isto
[1633] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 97.
[1634] Isto 55.
[1635] U Trilju je i Vrlici trgovina ostala uglavnom vezana uz poljoprivredne zadruge. Triljska je poljoprivredna zadruga u prvoj polovici šezdesetih godina raspolagala s 12, a vrlička sa 7 prodavaonica. O tome vidi u: „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1636] Isto
[1637] Isto
[1638] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 54.

privredna grana ostvarila ukupan prihod u vrijednosti od 174 309 000 dinara, uz istovremenu vrijednost bruto-društvenog dohotka od 46 996 000 dinara.[1639] Trgovina je sredinom sedamdesetih godina ostvarivala 17% ukupnog dohotka sinjske općine, što ju je svrstavalo na treće mjesto, odmah iza industrije te poljoprivrede i šumarstva.[1640]

Ugostiteljstvo se, osim uz radničke menze industrijskih postrojenja i poljoprivredne zadruge, i na ovom području tijekom sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća uglavnom vezalo uz privatne gostionice namijenjene sastancima seoskog stanovništva. Budući da je ugostiteljskih objekata takve vrste bilo jako puno,[1641] a značaj svake pojedinačne radnje i nije bio osobit, na ovom ih mjestu nije moguće, a niti potrebno predstavljati pojedinačno. Broj je privatnih ugostiteljskih radnji narastao u drugoj polovici šezdesetih godina, a u sljedećem se desetljeću nastavio trend njihovog otvaranja, kao i zatvaranja onih objekata koji privatnim ugostiteljima nisu donosili profit. Ipak, ugostiteljsku su djelatnost nastavila i tri lokalna poduzeća koja su pripadala društvenom sektoru. U Sinju je, tako, ugostiteljsku aktivnost društvenog sektora objedinjavalo poduzeće „Visoka“, u Trilju je istu aktivnost obavljalo ugostiteljsko poduzeće „Cetina“, koje je u prvoj polovici šezdesetih godina raspolagalo s 9 ugostiteljskih radnji, dok su ugostiteljsku djelatnost vrličkog kraja trebale podići 4 radnje ugostiteljskog poduzeća „Svilaja“, koje je, uz to, raspolagalo i vlastitom pekarom.[1642]

Razvoj se turizma u području „gornjeg“ toka Cetine načelno spominjao od samog početka šezdesetih godina, ali nisu postojali konkretni planovi kako tu granu gospodarstva prenijeti u kraj koji se nije nalazio na moru. Najveći se turistički potencijal tog područja krio u okolini Vrlike, u kojoj je „prije Prvog svjetskog rata i u međuratnom razdoblju ljetovalo po nekoliko stotina turista godišnje“, a mjesto je imalo i zgradu odmarališta kapaciteta 120 ležaja, koja je, međutim, u prvoj polovici šezdesetih godina bila neiskorištena,[1643] a sredinom je desetljeća zaživjela ideja da se zgrada preuredi u hotel s karakteristikama vrličkog kraja.[1644]Taj je hotel, do čije realizacije do kraja sedamdesetih godina nije došlo, uz poboljšanje prometne infrastrukture, Vrliku ponovno trebao pretvoriti u turističko odredište. O konkretnim se rezultatima prezentiranih planova na vrličkom području posredstvom

[1639] Isto 54.
[1640] Industrija je istovremeno u ukupnom općinskom dohotku sudjelovala s 35.6%, a poljoprivreda i šumarstvo s 29%. O tome vidi u: Isto 45.
[1641] U Sinju je 1966. godine egzistiralo 19 privatnih ugostiteljskih radnji, da bi se do 1971. godine njihov broj povećao na 49. O tome vidi u: Isto 53.
[1642] „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1643] „Zaboravljena Vrlika“, *Slobodna Dalmacija*, 10. ožujka 1964.
[1644] „Umjesto odmarališta – hotel s karakteristikama vrličkog kraja“, *Slobodna Dalmacija*, 5. svibnja 1965.

manjkavih izvora nije moguće osvjedočiti, ali se krajem šezdesetih godina ovo mjesto nastojalo orijentirati na izletnički turizam.[1645] U tu je svrhu provedeno pošumljavanje okolnih područja, kao i bolje prometno povezivanje Vrlike s akumulacijskim jezerom Peruča, koje se početkom sedamdesetih godina razvilo u kupalište na koje je dolazilo sve više stanovnika šireg sinjskog i vrličkog područja.

Da su tijekom šezdesetih godina, a posebno u drugoj polovici desetljeća, postojali planovi za razvoj turističke ponude „gornjeg" cetinskog toka, svjedoči osnivanje turističkog društva u Sinju, kako bi se alkarski grad pretvorio u centar „rekreativnog, izletničkog, ali i komercijalnog turizma".[1646] Međutim, turistička se ponuda najvećeg cetinskog grada nikada nije približila turističkoj ponudi Omiša. Dok je u Omišu krajem prve polovice šezdesetih godina ljetovalo ukupno 28 130 gostiju, koji su u društvenom sektoru ostvarili 358 253 noćenja, Sinj je u istom razdoblju posjetilo tek 1 736 turista, koji su istovremeno ostvarili tek 3 021 noćenje.[1647] Golemu su većinu pritom činili domaći gosti pa su grad pod Kamičkom 1964. godine posjetila tek 132 inozemna turista, koja su u njemu ostvarila gotovo bezvrijednih 220 noćenja.[1648] Dvije je godine kasnije sinjska općina zabilježila 3 557 noćenja, dok se pet godina kasnije njihov broj povećao na 4 553.[1649] Umjesto turista koji su se u Omišu zadržavali danima, a poneki i tjednima, većina je gostiju u gornjem dijelu cetinskog toka otpadala na izletnike ili jednodnevne posjetitelje raznih profila.

Poboljšanju je turističke ponude u unutrašnjosti trebalo doprinijeti i osnivanje turističkog saveza Dalmatinske zagore početkom sedamdesetih godina, čije je središte trebalo biti u Sinju, a Savez je istovremeno objedinjavao područja Vrgorca, Imotskog, Sinja, Drniša, Knina, Benkovca i Obrovca.[1650] Društvo je, između ostalog, trebalo doprinijeti ostvarenju turističkog potencijala zagorskog dijela Dalmacije, a koji „dosad nije dovoljno vrednovan".[1651] Ipak, sve do kraja sedamdesetih godina turistički potencijal Sinja i šire okolice nije značajnije iskorišten, a prvi je pravi hotel, „Alkar", u tom gradu otvoren tek 1979. godine.[1652] Iako je hotel, između ostalog, raspolagao i sa 191 krevetom, restoranom s 290

[1645] „Vrličani se pripremaju za izletnički turizam", *Slobodna Dalmacija*, 1. listopada 1969.
[1646] „Sinj: uskoro turističko društvo", *Slobodna Dalmacija*, 4. travnja 1967.
[1647] „Turistička privreda kotara Split: stanje i problemi (I – XI 1964.)", HR-DAST-517, Privredna komora kotara Split, Svežanj 393.
[1648] Isto
[1649] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 53.
[1650] „U Sinju osnovan turistički savez Dalmatinske zagore: značajna institucija", *Slobodna Dalmacija* 24. svibnja 1971.
[1651] Isto
[1652] Vrgoč, *Pregled povijesti grada Sinja*, 120.

mjesta te terasom s 400 mjesta,[1653] on sam za sebe nije bio dovoljan da bi osigurao znatnije turističke rezultate. Na prostoru „gornjeg“ toka Cetine, unatoč načelnim planovima, nije bilo konkretnih strategija za iskorištavanje turističkih potencijala, a vjerojatno niti novčanih sredstava da se ostvari plan privlačenja gostiju s jadranske obale u nedovoljno poznate prostore unutrašnjosti, koji su, unatoč nedovoljnoj prezentiranosti, nudili resurse za određeni turistički razvoj. Turističku su aktivnost Sinja i njegovog okruženja poticale kulturne, ali i vjerske manifestacije. Za razliku od Alke, koja je bila favorizirana od strane najviših državnih vlasti, vrijednost vjerskog turizma ateističke vlasti komunističke Jugoslavije nisu mogle dostatno iskoristiti jer mu, kao takvom, nisu posvećivale gotovo nikakvu pozornost. Unatoč tome, na proslavi je 250. obljetnice pobjede nad Osmanlijama, u svetište Gospe sinjske 1965. godine u jednom danu pristiglo 20 000 vjernika.[1654] Na širem triljskom području turizam tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina nije doživio baš nikakav razvoj.

4.4.4 Zdravstveni sustav donjeg dijela cetinskog toka

Na svakodnevni je život stanovnika cetinskog područja utjecalo i stanje zdravstvenog sustava, koji je u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća doživio određene promjene. Zdravstvena je zaštita u donjem dijelu cetinskog toka tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća bila neusporedivo kvalitetnija od one u širem triljskom, sinjskom i vrličkom području. Početkom se šezdesetih godina zdravstveni sustav tadašnje omiške općine sastojao od Zdravstvene stanice u Omišu, njene ispostave u Šestanovcu te samostalne zdravstvene stanice u Dugom Ratu, kao i rodilišta s kapacitetom od 10 kreveta u Zadvarju.[1655] Zdravstvena se stanica u Omišu sastojala od po dvije ambulante opće prakse i specijalizirane ambulante te po jedne specijalizirane dječje ambulante, dijagnostičkog laboratorija i zubne ambulante.[1656] Zdravstvena je stanica u Šestanovcu u svom sastavu, osim rodilišta u Zadvarju, imala i dvije ambulante opće prakse, a djelovala je kao filijala omiške zdravstvene stanice. U Omišu i Šestanovcu u istom razdoblju djeluju i ljekarne, ustrojene u sastavu obližnjih zdravstvenih stanica.[1657] Samostalna je zdravstvena stanica u Dugom Ratu djelovala u sastavu tvornice „Dalmacija“, a sastojala se od stacionara kapaciteta 6 kreveta te

---

[1653] „Otvoren hotel „Alkar“, *Slobodna Dalmacija*, 6. kolovoza 1979.

[1654] Josip Soldo, Jeronim Šetka, ur., *Sinjska spomenica 1715. – 1965.* (Split: Franjevački provincijalat, 1965.), 359.

[1655] „Program za ispitivanje općine i njezine organizacije (NO općine Omiš) / zdravstvene ustanove“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 25.; „Analiza o organizaciji i djelovanju zdravstvene službe na području N.O.O. Omiš (1961. godina)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[1656] „Analiza o organizaciji i djelovanju zdravstvene službe na području N.O.O. Omiš (1961. godina)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[1657] „Program za ispitivanje općine i njezine organizacije (NO općine Omiš) / zdravstvene ustanove“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 25

po jedne industrijske ambulante zatvorenog tipa, dijagnostičkog laboratorija i zubne ambulante. Ona je istovremeno zapošljavala 10 zdravstvenih radnika.[1658] Obilasci su liječnika u ona područja u kojima nije postojala zdravstvena stanica bili mnogo redovitiji nego što je to bio slučaj u gornjem dijelu cetinskog toka. Naime, u Gatima je liječnički tim boravio svaki dan, u Nova je Sela i Kostanje dolazio svakih 8, a u Srijane, Dolac Donji i Svinišće svakih 15 dana.[1659] Zdravstvena je organizacija ovakvog tipa u donjem dijelu cetinskog toka ustrojena u drugoj polovici prethodnog desetljeća, a početkom je šezdesetih godina ona doživjela tek manje izmjene.[1660]

I ovaj se zdravstveni sustav, sredinom šezdesetih godina suočio s procesom integracije. U donjem je dijelu cetinskog toka integraciju pratio završetak izgradnje Doma zdravlja u Omišu, središnje zdravstvene ustanove u općini, o kojoj se počelo govoriti gotovo deset godina ranije;[1661] ali i izgradnja industrijske ambulante u Dugom Ratu,[1662] te zdravstvene stanice u Srijanima[1663] i Šestanovcu. Središnja je zdravstvena ustanova u općini, omiška Zdravstvena stanica, 1963. godine prerasla u Dom narodnog zdravlja „Dr. Ljubo Buljević“,[1664] a u svom je sastavu ovaj Dom obuhvaćao sve zdravstvene ustanove u općini s izuzetkom dugoratske zdravstvene stanice.[1665] Omiška je općina u tom razdoblju bila „jedna

---

[1658] „Analiza o organizaciji i djelovanju zdravstvene službe na području N.O.O. Omiš (1961. godina)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno); „Program za ispitivanje općine i njezine organizacije (NO općine Omiš) / zdravstvene ustanove“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 25.

[1659] „Analiza o organizaciji i djelovanju zdravstvene službe na području N.O.O. Omiš (1961. godina)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[1660] Početkom je šezdesetih godina ukinuta samostalna Zdravstvena stanica u Zadvarju, pripojivši se onoj u obližnjem Šestanovcu, dok je u Zadvarju opstalo rodilište. Početkom je šezdesetih godina povećan i broj liječnika zaposlenih na području omiške općine, kojih je u drugoj polovici pedesetih godina bilo tek pet. O tome vidi u: „Izvještaj o radu NO općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[1661] „Zapisnik predizbornog skupa organizacije SSRN Omiš održanog dana 17. 10. 1957.“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno); „Izvještaj o radu NO općine Omiš u razdoblju od 1953. do 1957. i orjentacioni plan za daljnji razvitak“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[1662] Naime, početkom je šezdesetih godina naglašeno da je u Dugom Ratu zdravstveno stanje i više nego zadovoljavajuće, ali „prostorije Zdravstvene stanice Dugi Rat ne zadovoljavaju“. Slično je stanje bilo i u ostalim zdravstvenim stanicama na području omiške općine, a o tome vidi u: „Analiza o organizaciji i djelovanju zdravstvene službe na području N.O.O. Omiš (1961. godina)“, HR-DAST-128, Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.), Kutija (neoznačeno)

[1663] „Od izbora do izbora u omiškoj komuni: širom otvorena vrata turistima“, *Slobodna Dalmacija*, 8. veljače 1965.; Ambulanta se u Srijanima počela graditi u drugoj polovici 1962. godine. O tome vidi u: „Zapisnik XXXI sjednice općinskog vijeća NOO Omiš (20. 6. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 30.

[1664] „Zapisnik VI sjednice Općinske Skupštine Omiš (6. 7. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.

[1665] Radnički savjet tvornice „Dalmacija“ sve do kraja sedamdesetih godina nije prihvatilo prijedlog omiške općine da se dugoratska zdravstvena stanica integrira i time prijeđe u sastav Doma narodnog zdravlja Omiš. Prvi je prijedlog takve vrste omiška općina poslala 1962. godine. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice Upravnog odbora održane dana 30. 8. 1962.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 752.

od općina s najrazvijenijom zdravstvenom službom u splitskom kotaru“, u kojoj je u zdravstvenu zaštitu uloženo čak 400 000 000 dinara, uz pomoć kojih su zdravstveni punktovi otvoreni u čak 25 sela, a zdravstveno je osiguranje imalo 12 000 stanovnika i svi radnici zaposleni u industriji.[1666] U drugoj je polovici šezdesetih godina u omiškoj općini na jednog liječnika otpadalo 2 700 stanovnika, dok je, za usporedbu, na triljskom području, krajem šezdesetih godina jedan liječnik prosječno vodio brigu o čak 12 000 stanovnika,[1667] a u Vrlici je na jednog liječnika dolazilo njih čak 15 tisuća.[1668]

Ipak, s vremenom je dolazilo do zategnutih odnosa između dvije najveće zdravstvene ustanove u općini, Doma narodnog zdravlja u Omišu i Zdravstvene stanice u Dugom Ratu, oko raspodjele financijskih sredstava,[1669] a ti su se sukobi uglavnom prelamali preko leđa građana, korisnika zdravstvene usluge. Sedamdesetih godina organizacija zdravstvene zaštite unutar omiške općine nije doživjela značajnije preinake u odnosu na početak prethodnog desetljeća, a svoj su razvoj izvan Doma narodnog zdravlja „Dr. Ljubo Buljević“ do kraja desetljeća nastavile Zdravstvena stanica Dugi Rat i Ljekarna Omiš, koje „nisu prihvatile jedinstvenu organizaciju i oblik djelovanja zdravstva općine“, koja je, pak, ponovno predložena 1978. godine.[1670] Dugoratska je zdravstvena stanica u drugoj polovici sedamdesetih godina raspolagala stanicom opće medicine te zubnom ambulantom i laboratorijem, u kojima su posao pronašla tri liječnika opće prakse i jedan stomatolog.[1671] U istom je razdoblju omiški Dom narodnog zdravlja obogaćen zdravstvenim punktom u Trnbusima i novoizgrađenom ambulantom u Srijanima, a on je pri tom zapošljavao 7 liječnika opće prakse, tri stomatologa te po jednog višeg zubara i biokemičara.[1672] U općini su u drugoj polovici sedamdesetih godina postojali dječji i antituberkulozni dispanzer, zubna služba, savjetovalište za majku i dijete te higijensko – epidemiološka služba.[1673] Sve su navedene službe imale zadatak poboljšanja zdravstvene zaštite stanovništva. Međutim, niti djelovanje zdravstvenog sustava donjeg dijela cetinskog toka tijekom sedamdesetih godina nije bilo lišeno problema. Sredinom je sedamdesetih godina, naime, Dom narodnog zdravlja „Dr.

[1666] „Zapažen uspjeh zdravstvene službe u omiškoj općini: „Na jednog liječnika 2 700 stanovnika“, *Slobodna Dalmacija*, 22. svibnja 1965. Novi su zdravstveni punktovi do sredine 1963. godine otvoreni u Docu Donjem, Kučićima, Svinišću, Gatima, Novim Selima, Kostanju, Podgrađu i Blatu na Cetini. O tome vidi u: „Zapisnik VI sjednice Općinske Skupštine Omiš (6. 7. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 34.
[1667] „Trilj: jedan liječnik na 12 000 stanovnika“, *Slobodna Dalmacija*, 13. veljače 1968.
[1668] „Vrlika: samo jedan liječnik“, *Slobodna Dalmacija*, 30. rujna 1969.
[1669] „Omiš: nejednak položaj zdravstvenih ustanova“, *Slobodna Dalmacija*, 16. lipnja 1967.
[1670] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 99.
[1671] *Prostorni plan općine Omiš*, 39.
[1672] Isto 39.
[1673] Isto 39.

Ljubo Buljević“ u Omišu poslovao s 550 000 dinara gubitaka,[1674] ali je zdravstvena usluga u zaleđu, zahvaljujući zdravstvenim stanicama i punktovima osnovanim tijekom šezdesetih godina, bila na zadovoljavajućoj razini.[1675] Tako barem po pitanju zdravstvene zaštite nije postojala podjela omiške općine na razvijeno priobalje i zaostalu Zagoru. Smanjenje je gubitaka u omiškom zdravstvu predviđeno reorganizacijom postojećeg zdravstvenog sustava koju je, pak, trebalo poduzeti u prvoj polovici osamdesetih godina. Ona je, uz ostalo, trebala dodatno smanjiti iznadprosječno visoku općinsku stopu bolovanja, koja je 1977. godine iznosila 8.41% i bila za 2.2% viša od republičkog prosjeka iz 1980. godine.[1676]

4.4.5 Zdravstveni sustav gornjeg dijela cetinskog toka

Zdravstvena je skrb u gornjem dijelu cetinskog toka tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća doživjela brojna poboljšanja u odnosu na desetljeće ranije, iako niti na tom polju svi planovi nisu realizirani na zadovoljavajući način. Početkom je šezdesetih godina na području „gornjeg“ toka rijeke Cetine najveći problem stvarala tuberkuloza. U cilju njezinog što ranijeg otkrivanja i efikasnijeg liječenja, u Sinju je već početkom 1960. godine planirana izgradnja antituberkuloznog dispanzera, ustanove u koju bi se smještali bolesnici oboljeli od te bolesti. Ta je investicija trebala koštati 40 milijuna dinara, a antituberkulozni bi dispanzer raspolagao s 40 kreveta.[1677] Gradnja je ustanove koja se sastojala od ambulante i odjela za plućnu tuberkulozu trajala godinu dana, a započela je krajem iste godine. Dispanzer je unutar sebe odjednom mogao primiti samo manji dio od 800 oboljelih ljudi,[1678] a ubrzo su dječji dispanzeri otvoreni i u Trilju i Vrlici.[1679] U cilju sprječavanja novih epidemija, početkom su 1963. godine sva djeca u sinjskoj općini cijepljena protiv difterije, tetanusa, hripavca i velikih boginja.[1680]

Sredinom je prve polovice šezdesetih godina na području „gornjeg“ toka Cetine izvršena integracija i u domeni zdravstva. Tom su prilikom Zdravstvene stanice u Trilju i Vrlici spojene s onom u Sinju, a u okolnim je selima osnovano više zdravstvenih punktova,[1681] kako stanovnici ne bi trebali prelaziti puno kilometara do liječničke ordinacije. Time su sve zdravstvene ustanove sinjske općine djelovale u sastavu Doma narodnog zdravlja

---

[1674] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 5.
[1675] „Portreti dalmatinskih komuna: Omiš – dva nejednaka lica“, *Slobodna Dalmacija*, 26. veljače 1974.
[1676] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 99.
[1677] „U Sinju će se graditi antituberkulozni dispanzer“, *Slobodna Dalmacija*, 12. siječnja 1960.
[1678] „U Sinju se gradi antituberkulozni dispanzer“, *Slobodna Dalmacija*, 17. siječnja 1971.
[1679] „Unapređuje se zdravstvena služba u Sinjskoj krajini: dječji dispanzeri u Trilju i Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 24. ožujka 1962.
[1680] Isto
[1681] „Iskustva integrirane zdravstvene službe u sinjskoj komuni: korak bliže pacijentima“, *Slobodna Dalmacija*, 27. siječnja 1964.

Sinj, a pri sinjskoj i vrličkoj zdravstvenoj stanici djelovale su i ljekarne (tzv. Narodne apoteke).[1682] Osim onih zdravstvenih, u Sinju je početkom 1969. godine otvorena i modernizirana veterinarska stanica, vrijedna 500 000 dinara, čime se pozitivno utjecalo i na stočarstvo šireg sinjskog bazena.[1683] Sedamdesetih je godina došlo do nove promjene u organizaciji zdravstvene zaštite gornjeg dijela cetinskog toka, unutar kojeg su formirane tri samostalne radne organizacije: Dom zdravlja Sinj, zdravstvena stanica tvornice „Dalmatinka" i Ljekarna Sinj.[1684] Dom je zdravlja Sinj u tom razdoblju imao zadaću pružanja izvanbolničke zaštite svim stanovnicima tadašnje sinjske općine, a raspolagao je s općim stacionarom kapaciteta 33 kreveta, kao i izvanbolničkim rodilištem kapaciteta 31 kreveta. U sastavu su ove zdravstvene organizacije djelovale i zdravstvene stanice u Sinju, Trilju i Vrlici.[1685] Zdravstvena je stanica koja je djelovala u sastavu sinjske predionice i tvornice konca „Dalmatinke" zapošljavala 9 zdravstvenih radnika, koji su imali zadaću pružanja medicinske pomoći radnicima spomenute tvornice.[1686] U sklopu su sinjske ljekarne djelovale i one u Trilju i Vrlici, a sve su one zajedno zapošljavale 22 liječnika i 100 pomoćnog osoblja, opskrbljujući stanovništvo potrebnim lijekovima.[1687] Ipak, krajem je šezdesetih godina zabilježen manjak zdravstvenih punktova na prostoru teritorijalno raštrkanog triljskog područja, čija je zdravstvena stanica u tom trenutku raspolagala tek s „dva liječnika, dvije medicinske sestre te po jednog stomatologa, službenika i šofera".[1688] Još je teže stanje bilo na širem vrličkom području, u čijoj je Zdravstvenoj stanici djelovao samo jedan liječnik, kojem je gravitiralo svih 15 000 stanovnika komune.[1689] U prvoj je polovici sedamdesetih godina, uz to, naglašen rad sinjskog Doma zdravlja „u neadekvatnim prostorijama koje otežavaju kvalitetan rad", kao i neravnomjerna raspoređenost zdravstvenih radnika na području teritorijalno raštrkane sinjske općine.[1690] U selima u kojima nije postojao zdravstveni punkt, liječnici su dolazili povremeno ili na poziv pa je zdravstvena zaštita za najveći dio stanovništva gornjeg dijela cetinskog toka i dalje bila manjkava. Ona se ipak donekle popravila sredinom sedamdesetih godina, kada su, uz novu zdravstvenu stanicu u Vrlici,

---

[1682] Ljekarna je postojala i u Trilju, ali ona je djelovala kao filijala sinjske Narodne apoteke. O tome vidi u: „Društveni plan općine Sinj za 1963. godinu (25. 3. 1963.)", HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1683] „Nova veterinarska stanica u Sinju", *Slobodna Dalmacija*, 23. siječnja 1969.
[1684] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 56.; „Izvještaj o radu Doma narodnog zdravlja Sinj kroz 1971. godinu", HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.
[1685] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 56.
[1686] Zdravstveni se kadar ove ustanove sastojao od dvoje liječnika, od kojih je jedan bio specijalist medicine, 4 medicinske sestre te po jednog laboranta, višeg zubara i zubnog asistenta. O tome vidi u: Isto 57.
[1687] Isto 57.
[1688] „Trilj: jedan liječnik na 12 000 stanovnika", *Slobodna Dalmacija*, 13. veljače 1968.
[1689] „Vrlika: samo jedan liječnik", *Slobodna Dalmacija*, 30. rujna 1969.
[1690] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 56., 57.

osnovani i punktovi u Otoku i Dicmu,[1691] ali loše stanje nije poboljšano u Trilju, gdje je stanje u zdravstvenoj zaštiti i sredinom sedamdesetih godina ostalo gotovo nepromijenjeno. Kako se u međuvremenu broj stanovnika općine povećao, broj se pacijenata koji su ovisili o jednom liječniku popeo na vrtoglavih 20 000, a mali je broj liječnika između ostalog uzrokovan i kroničnim nedostatkom liječničkih stanova.[1692] Poboljšanje je zdravstvene zaštite stanovnika gornjeg dijela cetinskog toka najavljeno već za 1980. godinu, kada su svi stanovnici sinjske općine trebali postati zdravstveno osigurani.[1693] U kolikoj je mjeri ovaj, kao i ostali planovi usmjereni poboljšanju zdravstvene zaštite na tom području realiziran, provjerit ćemo u poglavlju posvećenom zdravstvu gornjeg dijela cetinskog toka u razdoblju osamdesetih godina prošlog stoljeća.

Najpoznatija se zdravstvena ustanova vrličkog kraja, zgrada Klimatskog lječilišta, u prvoj polovici šezdesetih godina pokazala neupotrebljivom, iako je na samom početku desetljeća započeo projekt njene nadgradnje, u koju je tijekom 1961. godine uloženo 20 000 000 dinara.[1694] Međutim, posao je nadgradnje ove zgrade napredovao puno sporije od očekivanja,[1695] a odgovorni dugo nisu uspjeli pronaći rješenje za namjenu vrijedne zgrade kapaciteta 110 kreveta, koja se u početku trebala priključiti splitskoj bolnici, koja bi u Vrliku smjestila plućne bolesnike,[1696] da bi se s vremenom aktualizirala ponuda brodogradilišta „Split“, koje je zgradu bivšeg lječilišta željelo prenamijeniti u odmaralište za svoje radnike.[1697] Lokalno je stanovništvo zgradu željelo pretvoriti u rodilište,[1698] kako se Vrličani ubuduće ne bi rađali u 30 kilometara udaljenom Sinju. Definitivna namjena bivšeg klimatskog lječilišta u Vrlici do kraja sedamdesetih godina nije određena, a u kasnijim će godinama u dijelu njegovih prostorija biti otvoren Dom za djecu s raznim oblicima retardacije.[1699] Nesposobnost odgovornih kadrova da optimalno iskoriste postojeću veoma funkcionalnu zgradu pokazuje razinu svekolikog društvenog razvoja privredno najzaostalijeg dijela

---

[1691] „U mjestima sinjske općine: bolja zdravstvena služba“, *Slobodna Dalmacija*, 15. ožujka 1974.
[1692] „Jedan liječnik na 20 000 stanovnika“, *Slobodna Dalmacija*, 4. rujna 1976.
[1693] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 110.
[1694] Nakon nadogradnje, zgrada je trebala dobiti novi kat kapaciteta 54 ležaja te grijanje na oba kata, kako bi lječilište moglo raditi tijekom cijele godine. O tome vidi u: „Izvještaj Savjeta Klimatskog lječilišta Vrlika o radu organa upravljanja i materijalno – financijskim poslovima u 1961. godini“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.
[1695] „Zapisnik XXVI zajedničke sjednice Općinskog vijeća i Vijeće proizvođača NO općine Vrlika održane dana 7. IV 1962. godine / Izvještaj o radu organa Klimatskog lječilišta Vrlika“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 29.
[1696] „Klimatsko lječilište u Vrlici pripojit će se splitskoj bolnici“, *Slobodna Dalmacija*, 17. srpnja 1962.
[1697] „Što će biti s bivšim klimatskim lječilištem u Vrlici: odmaralište, rodilište, bolnica ili…“, *Slobodna Dalmacija*, 3. travnja 1963.
[1698] Isto
[1699] Soldo, 45.

Cetinskog kraja tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Iako su gotovo sve privredne i neprivredne grane vrličkog kraja bile nedovoljno razvijene, zgrada Klimatskog lječilišta, kapaciteta 150 kreveta dugo vremena nije služila razvoju niti jedne od njih, već je u najvećem dijelu sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća prepuštena propadanju.

5 OD TITOVE SMRTI DO POČETKA DOMOVINSKOG RATA – CETINSKI KRAJ U DESETLJEĆU KRIZE

Pretposljednje je desetljeće dvadesetog stoljeća ujedno bilo i posljednje desetljeće postojanja zajedničke države južnih Slavena. Socijalistička je Federativna Republika Jugoslavija u njega ušla naslijedivši ideološki okvir utemeljen na doktrini nazvanoj samoupravni socijalizam, a u kojoj se socijalizam shvaćao kao sustav koji počiva na tvorničkim radnicima, kao osnovnoj jedinici jugoslavenskog društva. Osim ideološkog okvira, iz kojeg nisu izbačeni glavni real-socijalistički narativi poput društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, planskog gospodarstva, jednopartijske države s diktatorskim ovlastima njenog predsjednika, forsiranja sekundarnog gospodarskog sektora i nemogućnosti bilo kakve negativne prosudbe sustava, država je iz prethodnih desetljeća naslijedila i ustav, na kojem se temeljio i tzv. Zakon o udruženom radu (ZUR). Osim prenošenja velikih ovlasti na federalne jedinice, jugoslavenski je ustav iz 1974. godine ustanovio i princip pariteta – konsenzualnog prihvaćanja bilo koje odluke važne za funkcioniranje države od strane svake od osam federalnih jedinica; te instituciju Predsjedništva, koje je paralelno s Titom, a nakon njegove smrti samostalno, trebalo upravljati državom i vojskom. U gospodarskom je životu Zakon o udruženom radu manju skupinu tvorničkih radnika koji se bave istovjetnom djelatnošću (OOUR) postavio na temeljno mjesto cjelokupnog gospodarskog sustava, proklamiravši njeno udruživanje s radnicima drugih, srodnih djelatnosti (SOUR). Daljnjom su reformom srednjeg školstva industrijske tvornice preuzele odlučujuću ulogu pri obrazovanju mlađeg privrednog kadra prilagođavajući obrazovni sadržaj svojim potrebama, a ulazeći istovremeno s lokalnim srednjoškolskim centrima, ali i kulturnim institucijama te mjesnim zajednicama u „samoupravnu interesnu zajednicu“ (SIZ).

Posljednje je desetljeće jugoslavenskog političkog života faktično započelo 4. svibnja 1980. godine, smrću njenog doživotnog predsjednika i vrhovnog državnog autoriteta Josipa Broza Tita, koji je imao odlučujuću ulogu u cjelokupnom političkom, gospodarskom, vojnom, ali i društvenom životu zemlje, predstavljajući istovremeno faktor njene unutarnje stabilnosti i međunarodnog ugleda. Takav je status, koji je u bitnome odgovarao kako njegovim bliskim suradnicima, tako i nosiocima vlasti na nižim razinama, Tito dugovao brižno njegovanom kultu vlastite ličnosti, stvaranom još od završetka Drugog svjetskog rata uz pomoć sveprisutne državne propagande te sustavu odane tajne policije i represivnog aparata, koji su revno sprječavali svaki organizirani i pojedinačni otpor njegovoj vlasti. O Titovim je međunarodnim vezama uvelike ovisila i vanjska politika zemlje, čije je novo, kolektivno rukovodstvo, kojeg je sam Tito u strahu za svoj neupitni liderski položaj svojevremeno lišio svih politički sposobnijih kadrova, njegovom smrću izgubilo povjerenje međunarodnih političkih i

ekonomskih institucija. Nakon smrti njenog predsjednika na vidjelo su izišli brojni problemi koje je Tito zahvaljujući vlastitom načinu državne uprave temeljene na državnom teroru, uspješno držao ispod površine. Oni se mogu podijeliti na gospodarske i političke. Najvažniji su gospodarski problemi s kojima je SFRJ dočekala osamdesete godine prošlog stoljeća bili vanjski dug koji je dosegao iznos od 20 milijardi dolara, uzimanje prevelikih kredita od strane međunarodnih financijskih centara, a koje državno gospodarstvo svojim razvojem nije moglo opravdati, besplodan pokušaj stvaranja autarkične ekonomije, nepokrivenost uvoza izvozom te nedovoljna gospodarska razvijenost kako pojedinih federalnih jedinica, tako i područja unutar svake federalne jedinice. Političke je napetosti koje su postojale i ranije, dodatno radikalizirao posljednji jugoslavenski ustav, izazvavši veliko nezadovoljstvo najveće jugoslavenske republike, Srbije, koja je njegovim proglašenjem faktično izgubila bilo kakav nadzor nad autonomnim pokrajinama koje su se nalazile isključivo u njenim granicama. Svojim su dvosmislenim položajem unutar federacije i republike Srbije bili nezadovoljni i kosovski Albanci, kao jedina neslavenska nacionalna skupina koja je u okvirima jugoslavenske države dobila povlašteni i granicama autonomne pokrajine zaokruženi status, a koja je tražila uzdizanje Kosova na razinu sedme jugoslavenske republike. Ustav je tako u jugoslavenskom društvu donio prvi značajniji razdor, podijelivši federaciju na one federalne jedinice koje su mu se protivile (Srbija, a s vremenom i Crna Gora te obezvlaštene pokrajine) i one koje su ga podržavale jer im je donio više neovisnosti u upravljanju. Neposredno nakon Titove smrti u prvi su plan izbile ekonomske napetosti, iako se paralelno s njima odvijala i kratkotrajna pobuna Albanaca na Kosovu.

Izgubivši povjerenje u novo jugoslavensko vodstvo, međunarodne su financijske institucije sve češće odbijale državi odobriti nove kredite, koji su Jugoslaviji bili neophodni za održavanje gospodarske i društvene stabilnosti. Iako su vlasti nakon određenog vremena priznale probleme, prihvativši još ranije zacrtanu usmjerenost na pseudotržišne zakonitosti, u kojima je potrebno kreditirati likvidne tvornice i zapošljavati školovane i sposobne, a ne politički podobne kadrove, na tom planu niti početkom devetog desetljeća prošlog stoljeća nije učinjeno puno. Prvenstveni razlog tome treba tražiti u nespremnosti vladajuće garniture da ispuni glavni preduvjet tržišnog gospodarstva, a to je privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Naime, zadiranje u društveno vlasništvo početak je narušavanja cjelokupnog društvenog sustava na kojem su onodobni jugoslavenski vlastodršci temeljili legitimitet svog ostanka na vlasti. Oni su znali da će se onog trenutka kad napuste koncept društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, trebati pripremiti na svoj odlazak s političke scene

jer u okvirima oprečnog gospodarskog sustava jednostavno nisu znali djelovati, niti su prema njegovim zakonitostima bili obrazovani. Na takav politički zaokret, stoga, jugoslavenski vlastodršci s početka osamdesetih godina prošlog stoljeća nisu bili spremni. U prvim godinama predzadnjeg desetljeća prošlog stoljeća jugoslavenska je ekonomija najčešće opisivana izrazom „kriza“, a ona nije nadvladana sve do kraja postojanja zajedničke južnoslavenske države. Na gospodarske probleme koji su spomenuti ranije ubrzo su se nadovezali novi: golema inflacija,[1700] koja je u drugoj polovici desetljeća prerasla u hiperinflaciju; enormno povećanje nezaposlenosti uslijed likvidacije većeg broja nelikvidnih poduzeća, nastavak depopulacije sela i nestašica izvora energije, prije svega nafte. U jugoslavenskom je gospodarstvu i dalje preživjela podjela na razvijene (SR Slovenija, SR Hrvatska, SR Srbija i AP Vojvodina) i nerazvijene (SR Bosna i Hercegovina, SR Crna Gora, SR Makedonija i AP Kosovo) entitete, a svaki je razvijeni entitet unutar sebe imao tzv. „nedovoljno razvijena područja“, čiji se razvoj trebao poticati posredstvom fondova za nedovoljno razvijena područja određene republike ili pokrajine. Pokušaj je ekonomskog izjednačavanja nejednako razvijenih područja iscrpljivao razvijene republike, bez da je donio bilo kakav značajniji rezultat. Štoviše, razlika se između razvijenih i nerazvijenih prema kraju desetljeća sve više povećavala, a novac uložen u gospodarsko izjednačavanje najčešće je bio i novac bačen u vjetar. Iako su mnogi bili svjesni glavnih problema, njihovo je rješavanje sprječavala ranije spomenuta nespremnost vodećih partijskih krugova da diraju u temelje samog sustava, koji se polako raspadao diljem Europe; ali i nemogućnost lidera federalnih jedinica da u vezi njih pronađu bilo kakav konsenzus. Krajem je desetljeća gospodarsku krizu pokušao umanjiti savezni premijer Ante Marković povezujući tečaj dinara s onim stabilne njemačke marke, ali u tom je trenutku politička i svekolika društvena kriza već bila radikalizirana, a socijalizam kao ideološki sustav predstavljao prošlost pa za Jugoslaviju, kojoj je leđa okrenula većina njenih stanovnika, više nije bilo nade.

[1700] Slabljenje vrijednosti jugoslavenske valute, koje opisujemo izrazom „inflacija“, može se prikazati na osnovu praćenja cijene jednog izvora ovog rada – „Slobodne Dalmacije“. Da bi kupili jedan primjerak tih novina, građani su u siječnju 1984. godine trebali izdvojiti 10 dinara, da bi se njihova cijena u drugoj polovici godine povećala za čak 50%, iznoseći 15 dinara. Ako taj nagli skok cijene jednog primjerka splitskog dnevnika i možemo objasniti činjenicom da je „Slobodna Dalmacija“ u drugoj polovici 1984. godine počela izlaziti u manjem formatu, udvostručivši time broj stranica, a time po svemu sudeći i troškove tiskanja; zanimljivo je istaknuti da su u rujnu 1988. godine za jedan broj novine građani trebali izdvojiti 700, a samo tri mjeseca kasnije čak 1000 dinara. Sredinom se sljedeće godine cijena jednog primjerka novine popela na vrtoglavih 2500 dinara (gotovo 167 puta više nego 5 godina ranije, iako se troškovi tiskanja po svemu sudeći nisu značajnije promijenili). Monetarnom reformom koju je krajem desetljeća poduzeo predsjednik Saveznog izvršnog vijeća Ante Marković inflacija je likvidirana vezanjem tečaja dinara i njemačke marke pa je cijena jednog broja „Slobodne Dalmacije“ početkom 1990. godine varirala između 6 i 7 dinara.

U drugoj je polovici desetljeća umjesto i dalje prisutne gospodarske krize, u prvi plan izbila ona politička. Umjesto umjerenog Ivana Stambolića, koji je nezadovoljstvo ustavom nastojao riješiti bezuspješnim pregovorima s vodstvima ostalih autonomnih entiteta, tijekom 1986. godine na čelo SR Srbije vješto organiziranim pučem dolazi Slobodan Milošević. Njegovim je stupanjem na mjesto čelnog čovjeka Saveza komunista Srbije, najveća jugoslavenska republika promijenila taktiku političkog djelovanja, zauzevši puno agresivniji stav unutar jugoslavenske federacije. I dalje zastupajući neodrživost posljednjeg jugoslavenskog ustava, koji je dao previše samostalnosti autonomnim jedinicama, Milošević je agitirao i na brojnu srpsku nacionalnu manjinu unutar drugih jugoslavenskih federalnih jedinica da se silom odupru konstitucionalnom uređenju Jugoslavije, inzistirajući na njime prisutnoj„ugroženosti“ srpskog naroda u Srbiji, ali i izvan nje. Njegova su nastojanja ubrzo našla pristaše i među srbijanskom intelektualnom elitom, koja je u rujnu 1986. godine potpisala „Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti“, u kojem su, osim nategnutih teza o nacionalnoj ugroženosti Srba izvan matice i ekonomskom iskorištavanju Srbije, nametali nužnost teritorijalnog proširenja Srbije na sva područja Jugoslavije u kojima su Srbi činili značajniji postotak u ukupnom stanovništvu. Političkom se i intelektualnom vodstvu vrlo brzo priključila i Srpska pravoslavna crkva pa je uspjeh Miloševićevog nastojanja među širokim masama srpskog puka diljem Jugoslavije bio puno izgledniji. Organizirajući demonstracije, koje je podgrijavao vatrenim govorima, Milošević je pred kraj desetljeća državnim udarom najprije očistio Savez komunista Srbije od svih onih koji su zastupali drukčije poglede na način rješavanja jugoslavenske političke krize, da bi zatim istom metodom smijenio dotadašnju vlast u srpskim pokrajinama Vojvodini i Kosovu te republici Crnoj Gori, zamijenivši njihove dotadašnje vlastodršce svojim istomišljenicima. Aktivnostima koje je nazvao „antibirokratskom revolucijom“, Milošević je uspio narušiti postojeći princip pariteta u donošenju bitnih političkih odluka, a kontroliravši polovicu glasova, praktično je paralizirao i saveznu skupštinu i Predsjedništvo. Instruiravši brojnu srpsku nacionalnu manjinu, Milošević je tijekom 1989. godine „antibirokratsku revoluciju“ pokušao uvesti i u Hrvatsku, neprestano naglašavajući ugroženost Srba u toj republici,[1701] koja je bila jedna od

[1701] Na području Cetinskog kraja Srbi su u značajnijem postotku naseljavali mjesta u blizini izvora rijeke, kao i ona u okolici Peručkog jezera, dok je njihov broj u ostalim mjestima „gornjeg“ cetinskog toka bio puno manji, a u širem ih triljskom i omiškom području gotovo i nije bilo. Prema popisu stanovništva Hrvatske iz 1991. godine, a vezano uz Cetinski kraj, oni su činili apsolutnu većinu stanovnika u Cetini, Civljanama, Koljanama, Laktacu i Otišiću, dok su u značajnijem postotku nastanjivali Ježević, Dabar, Donji i Gornji Bitelić, Garjak, Kosore, Maovice, Podosoje, Suhač i Vrliku. O tome vidi u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv 3, 1454. – 1455, 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv 4, 2717. – 2754. Brojčani odnos manjinskog i većinskog stanovništva „miješanih“

najznačajnijih braniteljica posljednjeg jugoslavenskog ustava. Svojim je djelovanjem Slobodan Milošević prouzrokovao otpor nesrpskih naroda i ostalih republika, prije svega onih najrazvijenijih: Slovenije i Hrvatske pa se jugoslavenska kriza iz sfere gospodarstva prenijela i u onu političku, proizvevši više suprotstavljenih oblika nacionalizma, kojima je zajednička osobina bila tek neprihvaćanje dotadašnjeg uređenja Jugoslavije kao nadnacionalne, komunističke države. Jugoslavenska je kriza tako prerasla u sveobuhvatnu društvenu krizu pa je pred kraj desetljeća postalo jasno da ju Jugoslavija u dotadašnjim granicama i s dotadašnjom društvenim sustavom neće preživjeti.

Osim djelovanja Slobodana Miloševića, jugoslavenski je konstitucionalni okvir narušen i strujanjima izvan njenih granica. Već je početkom desetljeća u prvi plan izbila politika detanta – zatopljavanja odnosa između dvije supersile – Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Američkih Država. Time je jugoslavenska uloga posrednika između dvaju ideoloških sustava, koju je u prethodnim desetljećima vješto igrao njen predsjednik Tito, sve više gubila na važnosti, a SFRJ samim tim nije bila toliko značajna niti jednoj niti drugoj strani. Smrću se Josipa Broza Tita, ali i spomenutom politikom detanta između supersila, smanjio i ugled pokreta Nesvrstanih, čiji je Tito bio suosnivač i jedan od značajnijih članova. Tijekom osamdesetih je godina postalo očito da je članstvo u spomenutom pokretu mnogo više doprinijelo Titovom osobnom ugledu u zemljama Trećeg svijeta nego što je potaklo razvoj jugoslavenskog gospodarstva, iako su tijekom sedamdesetih godina zabilježeni poslovni kontakti određenih jugoslavenskih tvrtki u zemljama članicama pokreta. U drugoj polovici desetljeća, nadalje, započinje ozbiljna kriza diljem zemalja koje je karakterizirao real-socijalistički društveni sustav. Proces je propadanja tog sustava započeo 1985. godine kada je na čelo Sovjetskog Saveza stupio politički reformator Mihail Gorbačov, koji je, osim ozbiljnog usmjeravanja gospodarstva na tržišne osnove, programom poznatim pod nazivom „Perestrojka“, započeo proces čišćenja sovjetske Komunističke partije od tvrdokornih staljinističkih kadrova te dopustio okupljanje građana na ulicama i njihov prosvjed protiv vlasti ako su njenom vladavinom nezadovoljni (program nazvan „Glasnost“). Njegova su nastojanja kulminirala odstupanjem od tzv. „Brežnjevljeve doktrine“ – očuvanja režima u ostalim komunističkim zemljama uz pomoć sovjetske Crvene armije. Događanja su se u Sovjetskom Savezu vrlo brzo prenijela i u ostale zemlje istočno od „Željezne zavjese“ pa je postalo jasno da je real-socijalizam izgubio političku utakmicu od kapitalizma utemeljenog na

---

područja Cetinskog kraja, kao i migracije stanovništva na tom području proučava Institut za migracije i narodnosti u Zagrebu.

parlamentarnoj demokraciji. U posljednjim su mjesecima osamdesetih godina jedan za drugim padali vlastodršci u europskim komunističkim zemljama, a sve je veći broj naroda koji su činili Sovjetski Savez najavilo stvaranje svojih samostalnih nacionalnih država. Osim toga, postao je dominantan proces preobrazbe s jednostranačkog na pluralistički, parlamentarni sustav državne uprave, kao i onaj gospodarske tranzicije bivših komunističkih zemalja na kapitalizam. Slične je procese prisutne u drugim real-socijalističkim zemljama, pred kraj desetljeća prolazila i Jugoslavija, u čijim su se najrazvijenijim republikama početkom 1989. godine pojavile prve oporbene stranke, a krajem su godine u Sloveniji i Hrvatskoj najavljeni prvi višestranački izbori. Iako je na njima teoretski vladajuća partija mogla zadržati vlast, bilo je jasno da Jugoslavija više neće moći ići smjerom kojeg joj je namijenio Tito. Jednostranački je internacionalni sustav utemeljen na komunizmu u Europi jednostavno iscrpio svaku mogućnost vlastitog postojanja i morao je biti zamijenjen svojom oprekom – kapitalističkim sustavom utemeljenim na višestranačju, kao osnovnoj pretpostavci parlamentarne, umjesto dotadašnje „narodne“ demokracije. Ipak, zbog specifičnih i ranije djelomično opisanih jugoslavenskih društvenih okolnosti i nemogućnosti pronalaženja konsenzusa oko budućnosti njenih „naroda i narodnosti“ nakon komunizma, spomenuta je gospodarska, politička i društvena transformacija u južnoslavenskoj državi bila popraćena oružanim sukobima, koji su buknuli početkom devedesetih godina i doveli do konačnog raspada zemlje.

5.1 GLAVNA OSTVARENJA NA POLJU INFRASTRUKTURE

Tijekom osamdesetih je godina prošlog stoljeća Cetinski kraj bio teritorijalno podijeljen između kninske, sinjske i omiške općine, koje su s ostalim srednjodalmatinskim općinama pripadale splitskoj zajednici općina. Splitska je zajednica općina, nadalje, pripadala Dalmaciji, koja je, pak, bila sastavnica Socijalističke Republike Hrvatske, kao jedne od osam federalnih jedinica u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Kao što je bio slučaj ranije, niti tijekom osamdesetih godina cjelokupni prostor Cetinskog kraja nisu karakterizirale jednake pretpostavke za društveni i gospodarski razvoj, ali neki su infrastrukturni i tehnološki pothvati u tom razdoblju uočljivi kako na cetinskom izvoru, tako i u blizini njenog ušća, mada ne u jednakom opsegu. Modernizacija prometnica i gradnja novih, izgradnja većeg broja privatnih stambenih i javnih zgrada, uvođenje vodoopskrbne mreže izvan općinskih središta i radovi na poboljšanju elektrifikacije bili su projekti čiji početak seže u ranija desetljeća, a koji su tijekom osamdesetih godina nastavljeni. S druge, pak, strane, projekt je uvođenja primarne mreže telekomunikacije na području cetinskog sliva započeo

upravo u razdoblju kojeg ovaj rad detaljnije obrađuje. Paralelno sa spomenutim aktivnostima, obavljali su se i radovi usmjereni mijenjanju lica općinskih središta, koja su dobivala sadržaje koje ranije nisu imala, poput benzinskih stanica, autobusnih kolodvora ili kanalizacijskih sustava. Sve su se navedene aktivnosti na području Cetinskog kraja odvijale paralelno jedna s drugom, a zajedničkim ih imenom možemo nazvati infrastrukturnim i tehnološkim[1702] pothvatima.

Modernizacija se prometnih komunikacija u prvom redu sastojala od asfaltiranja postojećih cesta, a u manjoj je mjeri podrazumijevala gradnju novih, a sve u cilju boljeg prometnog povezivanja seoskih sredina s općinskim centrima. Tijekom je osamdesetih godina zabilježen podjednaki tempo razvoja cestogradnje na područjima „gornjeg“ i „donjeg“ cetinskog toka. U istom je razdoblju nastavljena izgradnja vodoopskrbnih objekata, kao i njihova disperzija izvan općinskih centara. Međutim, s izuzetkom najvećeg dijela prometnica, navedeni infrastrukturni poduhvati u cijelosti nisu dovršeni do kraja postojanja jugoslavenske države, a u drugoj su im se polovici desetljeća priključili izgradnja posljednje hidroelektrane duž rijeke Cetine, „Đale“, nekoliko kilometara nizvodno od Trilja i s njom povezano uvođenje tzv. „druge elektrifikacije“, kojom je trebala biti zamijenjena dotrajala elektromreža uvedena tijekom četrdesetih i pedesetih godina. Paralelno je s navedenim aktivnostima nastavljen i dugogodišnji proces melioracije Sinjskog polja, ali i izgradnja prvenstveno stambenih zgrada namijenjenih prije svega tvorničkim radnicima. Središta su općina, kao i neka manja mjesta, gradnjom novih sadržaja dobila ponešto drukčiji izgled. Sinj je dobio nedovršenu kanalizaciju, ali i benzinsku stanicu, a Omiš autobusni kolodvor, benzinsku stanicu i djelomično izgrađeni valobran na cetinskom ušću. U Trilju se na samom kraju desetljeća konačno počeo uređivati dugo vremena zapušteni most u središtu grada, a u istom su desetljeću više puta predočeni i planovi usmjereni smanjenju zagađenja rijeke Cetine, koje je uslijed sve većeg stupnja industrijalizacije, postalo ozbiljna prijetnja. O neuspješnom završetku melioracije poljoprivrednih površina više će riječi biti u dijelu rada posvećenom razvoju primarnog gospodarskog sektora tijekom pretposljednjeg desetljeća prošlog stoljeća, dok ćemo nove sadržaje pojedinih cetinskih gradova pojedinačno tematizirati u poglavlju posvećenom razvoju gradova u istom razdoblju. Planove smo o zaštiti korita rijeke Cetine, kao i njihovu djelomičnu realizaciju analizirali u zasebnom poglavlju smještenom u dio rada koji se bavi primarnim gospodarskim sektorom u razdoblju šezdesetih i sedamdesetih godina

[1702] Tehnološki se pothvati u ovom radu odnose isključivo na uvođenje primarne telekomunikacijske mreže, dok ostale projekte spomenute u ovom poglavlju zajednički nazivamo infrastrukturnim projektima.

dvadesetog stoljeća pa ih ovom prilikom nećemo detaljnije tematizirati. Osim radova na modernizaciji prometnih pravaca, u ovom ćemo dijelu rada dužnu pozornost posvetiti nastavku poslova oko uvođenja vodoopskrbnog sustava u seoske sredine, kao i započetom projektu povezanom s uvođenjem „druge elektrifikacije“, djelomično omogućenim izgradnjom posljednjeg elektroenergetskog sustava u cetinskom slivu – hidroelektrane „Đale“. Osim toga, u njemu ćemo analizirati uvođenje primarnog telekomunikacijskog sustava, koji se do kraja osamdesetih godina ipak nije mogao povezati s većinom mjesta Cetinskog kraja.

5.1.1 Prometne komunikacije gornjeg dijela cetinskog toka

Modernizacija je postojećih cestovnih pravaca gornjeg dijela cetinskog toka bio projekt kojeg je tijekom osamdesetih godina trebalo nastaviti, u cilju poboljšanja povezanosti mjesta unutar teritorijalno raštrkane sinjske općine. Makadam, kojim je na početku pretposljednjeg desetljeća dvadesetog stoljeća bio prekriven veći dio prometnih pravaca na tom području, više nije omogućavao optimalno putovanje iz jednog mjesta u drugo pa je osnovni segment modernizacije na sinjskom, triljskom i vrličkom području pretpostavljao asfaltiranje postojećih cestovnih trasa koje nisu spadale u skupinu cesta I reda. Naime, većina je cestovnih pravaca II i III reda u tom razdoblju bila neasfaltirana,[1703] a neke je od njih, uz asfaltiranje, trebalo i dodatno proširiti. Stoga se već u travnju 1980. godine pojavljuje ideja o boljem cestovnom povezivanju Splita i Sinja modernom cestom koja „ima neprocjenjivi značaj za daljnji razvoj Sinja“, ali bi, također, doprinijela „boljoj povezanosti Splita sa Zagrebom“.[1704] Navedena je cesta označena prioritetnim projektom splitske i sinjske općine, a stanje je najlošije bilo na potezu od Splita do Sinja i dalje prema Strmendocu, gdje se cesta opisuje kao makadamski put, kaldrma. Jasno je da je toj dionici ceste namijenjena modernizacija tako da se postojeća trasa asfaltira i proširi. Osim pravca Split – Sinj, koji se produžavao do Vrlike i Knina, nastavljajući se dalje prema Zagrebu, temeljni su prometni pravci gornjeg dijela cetinskog toka bili i cesta Sinj – Trilj te Sinj – Vrlika. Iako je najveći posao na njihovoj gradnji poduzet u razdoblju sedmog i osmog desetljeća prošlog stoljeća, radove je na modernizaciji ovih prometnica trebalo nastaviti i tijekom osamdesetih.

[1703] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 61.
[1704] „Inicijativa splitske i sinjske općine: Split – Sinj 4 staze“, *Slobodna Dalmacija*, 9. travnja 1980.

Krajem je 1980. godine na širem sinjskom području planirano dovršenje još nekih prometnica: magistralne ceste između Trilja i Ciste Provo,[1705] što je trebalo omogućiti bolje prometno povezivanje mjesta triljske i imotske općine daljnjim nastavkom radova prema Imotskom; ali i dvije regionalne ceste: Han – Gala – Otok i Hrvace – Bitelić – Vrlika.[1706] Navedene su komunikacije trebale doprinijeti boljoj prometnoj povezanosti teritorijalno velike sinjske općine,[1707] koja je obuhvaćala i dio vrličkog područja, ali na njihovu je potpunu modernizaciju ipak trebalo pričekati. Projekt je izgradnje spomenute dionice od Gale do Otoka financiran od strane Fonda za nedovoljno razvijena područja SR Hrvatske i to u iznosu nešto manjem od dva milijuna dinara,[1708] a njome je kompletna cestovna mreža uokolo Sinjskog polja trebala biti modernizirana.[1709] Prije je početka izgradnje cestovnog pravca od Hana do Gale, u korist sinjske općine izvršena eksproprijacija nad 101 privatnom zemljišnom parcelom, a rješenje je imovinsko – pravnih sporova na sebe preuzeo SIZ za regionalne i magistralne ceste, sa središtem u Splitu.[1710] Osim spomenute dionice, u sprječavanju zaostalosti i prometne izoliranosti vrličkog kraja, planirano je daljnje poboljšanje prometnih veza između Sinja i Vrlike, koje je trebalo biti završeno za dvije do tri godine.[1711] U prvoj su polovici 1981. godine članovi sinjske općinske skupštine od SIZ-a za magistralne i regionalne ceste tražili da rekonstrukciju dionice Maljkovo – Vrlika, kao dijela ceste Split – Zagreb uvrsti u plan za 1981. godinu te da se izradi projektna dokumentacija za cestu Hrvace – Panj – Vrlika.[1712] Navedene primjedbe pokazuju da je i početkom osamdesetih godina bilo prostora za poboljšanje prometne povezanosti Sinja i Vrlike, između kojih su ranije izgrađene dvije prometnice koje su se protezale s obje strane Peručkog jezera, ali time sva sela uokolo Vrlike ipak nisu spojena na spomenuti prometni pravac. Od spomenutog SIZ-a sinjska je općinska

[1705] Prije je početka gradnje ovog cestovnog pravca izvršena eksproprijacija nad 111 zemljišnih parcela privatnih posjednika iz Vedrina, Čaporica i Ugljana, na temelju „općeg interesa“. O tome vidi u: „Trilj – Cista Provo: I dionica: Trilj – Ugljane“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 2., 4., 5., 26.

[1706] Toni Paštar: „Naš gost: Slaven Poljak, predsjednik Skupštine općine Sinj: Planski korak – dvostruki korak“, *Slobodna Dalmacija*, 6. studenog 1980.

[1707] Na izgrađene su se prometne komunikacije višeg reda trebale nastavljati ceste Otok – Obrovac, kao i priključak za Maljkovo, Bitelić i Otišić s ceste Sinj – Vrlika. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 113., 134.

[1708] „Sinjska cestogradnja: A sada ka Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 26. studenog 1980.

[1709] Prilikom gradnje ove dionice izvršena je eksproprijacija zemljišta 96 privatnih posjednika iz Otoka, a, prema navodima općinske Skupštine, „određeni se broj ljudi odrekao naknade za eksproprirano zemljište“. O tome vidi u: „Eksproprijacije: cesta Gala – Otok“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 19.

[1710] „Gala – naknada za oduzeto zemljište“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 6.

[1711] „Sinjska cestogradnja: A sada ka Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 26. studenog 1980.

[1712] „Izvršno vijeće SO Sinj o planovima SIZ-a za regionalne i magistralne ceste: Kilometri primjedaba“, *Slobodna Dalmacija*, 2. travnja 1981.

skupština zatražila i povećanje izdvajanja za modernizaciju već spomenutih dionica Trilj – Cista Provo i Han – Otok.[1713]

Prva cesta na čijoj su rekonstrukciji radovi okončani bila je ona između Trilja i Ciste Provo, koja je u dužini od 22 kilometra u promet puštena za Dan Republike (29. studenog) 1982. godine, nakon što su radovi kasnili zbog „neredovitog pritjecanja financijskih sredstava“.[1714] Ovaj se cestovni pravac nastavljao na već izgrađenu dionicu Knin – Sinj – Trilj, a trebao je omogućiti produžetak moderne prometnice prema Imotskom i Mostaru. Sinjska je općinska skupština, osim toga, za dovršetak dionice Han – Otok – Vratnik (od Otoka do Udovičića) početkom 1985. godine izdvojila 6, a za dionicu od Ugljana do Novih Sela, koja se trebala nastaviti na magistralni pravac Šestanovac – Blato na Cetini – Nova Sela, 5 600 000 dinara.[1715] Ipak, dionica između Ugljana i Novih Sela nije u potpunosti izgrađena sve do 1989. godine, kada je općina Sinj za njenu rekonstrukciju predvidjela 200 milijuna dinara, a na ostale prometnice još dodatnih 500 milijuna.[1716]

Osim cesta od regionalnog značaja, na području su „gornjeg“ cetinskog toka poduzimani i radovi na popravljanju cestovnih pravaca lokalnog, seoskog karaktera, koje su služile povezivanju pojedinih sela na magistralne ili regionalne ceste. Takve su ceste najčešće gradili sami mještani samodoprinosom ili davanjem dobrovoljnih radnih sati, a na ovom mjestu nije potrebno spominjati svaki od tih projekata, pošto ih je tijekom desetljeća bilo jako puno. Slični su projekti zabilježeni i u brojnim mjestima šireg omiškog područja, a spomenuti su cestovni pravci omogućili bolje prometno povezivanje manjih mjesta s lokalnim općinskim, ali i većim regionalnim centrima. To je zasigurno odigralo ranije započetu ulogu smanjivanja prometne izolacije manjih sredina, ali se njihova zaostalost povećala zbog sustavnog zanemarivanja primarnog gospodarskog sektora pa su s vremenom manje sredine bivale suočene sa sve većim stupnjem depopulacije, o kojoj će, pak, više riječi biti u jednom od sljedećih poglavlja.

5.1.2 Prometne komunikacije u donjem dijelu cetinskog toka

Krajem je sedamdesetih godina u tadašnjoj omiškoj općini, na koju je otpadao najveći dio donjeg cetinskog toka, naglašena uspješna modernizacija 60 kilometara cestovnih

[1713] Isto
[1714] „Za Dan Republike: Cesta Trilj – Cista Provo“, *Slobodna Dalmacija*, 4. studenog 1982.
[1715] „Sinjska skupština izdvojila sredstva za regionalne prometnice: Za ceste 11.6 milijuna“, *Slobodna Dalmacija*, 28. siječnja 1985.
[1716] Toni Paštar: „Općina Sinj sufinancijer razvoja infrastrukture: Milijarde za vodu, struju i telefone“, *Slobodna Dalmacija*, 4. siječnja 1989.

pravaca, od čega je 36 kilometara otpadalo na regionalne i magistralne, a preostala 24 kilometra na lokalne pravce.[1717] Međutim, početkom je sljedećeg desetljeća tek manji dio općinskih prometnica bio prekriven asfaltom. Zbog slabe su prometne povezanosti s općinskim središtem, koja je između ostalog uzrokovana nedovoljno kvalitetnim cestama, stanovnici jednog dijela zamosorskih zaselaka još u prvoj polovici šezdesetih godina tražili izdvajanje iz omiške i priključenje splitskoj općini, s čijim su centrom bili puno bolje prometno, a time i gospodarski povezani.[1718] Jedan je od prioritetnih ciljeva razvoja omiške općine u prvoj polovici osamdesetih stoga bila modernizacija prometnica koja će „doprinijeti prometnoj integraciji općine“.[1719] Automobili su u tom razdoblju prestali biti luksuz pa makadamom prekrivene prometnice nisu više omogućavale adekvatno prometno povezivanje. Za razliku od šezdesetih i sedamdesetih, modernizacija je cestovnih pravaca tijekom osamdesetih godina stoga u najvećoj mjeri podrazumijevala asfaltiranje i djelomično proširenje postojećih trasa, a tek u manjoj mjeri gradnju novih komunikacija.

Nastavak se izgradnje cestovnih komunikacija na području „donjeg“ cetinskog toka spominje sredinom 1981. godine. Pravac kojem je općina na samom početku desetljeća dala prioritet bio je onaj između Omiša i izletišta Radmanovih Mlinica,[1720] koji je trebao služiti prvenstveno u turističke svrhe. Nakon izgradnje dionice do Radmanovih Mlinica, planirano je produljenje ceste prema Kučićima, ali u trenutku kad se osiguraju novčana sredstva.[1721] Planovi su za izgradnju spomenute dionice izazvali i prve veće sukobe uzrokovane činjenicom da su izgradnjom trase prema Kučićima, mještani Podašpilja i Svinišća ostali sa strane pa su tražili da se dio novca usmjeri i na njihovo povezivanje na spomenutu komunikaciju. Dionica je između Omiša i Radmanovih Mlinica bila prioritetni pravac, čije je dovršenje planirano u što skorijem roku i koji je svjedočio o sve većoj usmjerenosti općine ka turizmu, makar i izletničkom. Na spomenutom je pravcu u proljeće 1983. godine trebalo rekonstruirati još 600 metara ceste i izgraditi tunel dugačak 60 metara, za čiju je izgradnju izdvojeno 7 milijuna dinara.[1722] U tijeku su sljedeće godine sami mještani Kučića i Svinišća započeli dobrovoljni rad na asfaltiranju dionice ceste od Radmanovih Mlinica do svojih sela

---

[1717] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 64.
[1718] „Zapisnik XXXIII sjednice Vijeća proizvođača Narodnog odbora općine Omiš (24. IX 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 31.; „Birači sela Dolac Donji traže da se odvoje od NO Općine Omiš i priključe NO Općine Split (26. 8. 1962.)“, HR-DAST-34, Narodni odbor kotara Split, Kutija 36.
[1719] *Prostorni plan općine Omiš*, 51.
[1720] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 62.
[1721] M. Popovac: „Ni jedan cestovni pravac na području omiške općine nije izazvao toliko rasprava kao onaj od Omiša do Radmanovih Mlinica i Kučića: Sukob na cesti“, *Slobodna Dalmacija*, 26. lipnja 1981.
[1722] „Rekonstrukcija ceste Omiš – Radmanove Mlinice: Tunel dug 60 metara“, *Slobodna Dalmacija*, 26. travnja 1983.

jer općinska Skupština nije uspjela osigurati sredstva za nastavak dionice od Radmanovih Mlinica prema Kučićima.[1723] Spomenuta je dionica dovršena do kraja prve polovice desetljeća, približivši dotad prilično izolirano Svinišće središtu općine na svega 7 kilometara.

U travnju se 1982. godine navodi da je 11 od 75 kilometara magistralnih te polovica od 92 kilometra regionalnih i od 68 kilometara lokalnih cesta na području omiške općine još uvijek prekriveno makadamom.[1724] Ta činjenica svjedoči da je izraz modernizacija prometnica tijekom devetog desetljeća prošlog stoljeća prvenstveno pretpostavljao asfaltiranje makadamskih komunikacija, a u manjoj mjeri izgradnju novih cesta. Osim spomenute dionice Omiš – Radmanove Mlinice – Kučiće, spominje se potreba rekonstrukcije regionalne ceste Tugare – Blato na Cetini – brana Prančević[1725] i ceste Seoca – Kostanje – Podgrađe,[1726] te djelomična rekonstrukcija pravca Omiš – Borak.[1727] Taj, pak, podatak svjedoči da je modernizacija cestovnih pravaca u zagorskom dijelu općine tijekom osamdesetih godina konačno došla na listu prioriteta, nakon što je prometnu povezanost primorskih mjesta u najvećoj mjeri riješila Jadranska magistrala, izgrađena u drugoj polovici šezdesetih godina. Na istom se mjestu ponovno postavlja pitanje potrebe izgradnje omiške zaobilaznice,[1728] kako bi se anulirali česti zastoji prometa kroz glavnu gradsku ulicu u tijeku turističke sezone. Ta je inicijativa, ipak, s vremenom napuštena jer je pretpostavljala ogromna novčana sredstva pa cestovni pravac koji bi rasteretio Jadransku magistralu u centru Omiša nije izgrađen ni do današnjih dana. Slična se ideja usputno spomenula pred kraj 1989. godine, kada je općinski SIZ za ceste zaključio da „problem sporovoznog protoka u Omišu nije moguće riješiti bez izgradnje omiške zaobilaznice“.[1729] Ipak, u spomenutom se trenutku, kao niti mnogo godina kasnije taj projekt nije našao na listi prioriteta viših razina vlasti.

[1723] „Ho-ruk mještana Kučića i Svinišća u omiškoj općini: Nedjelje poklonjene cesti“, *Slobodna Dalmacija*, 21. rujna 1982.
[1724] Jerko Barbarić: „Na omiškom području: Ceste čekaju bolje dane“, *Slobodna Dalmacija*, 15. travnja 1982.
[1725] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 61.
[1726] Ovaj je cestovni pravac početkom osamdesetih godina djelomično rekonstruiran. O tome vidi u: Isto 62.
[1727] *Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.*, prir. Savez sindikata Hrvatske, Općinsko vijeće Omiš, Koordinacioni odbor za samoupravne interesne organizacije (Omiš: Franjo Kluz, 1986.), 26.; Jerko Barbarić: „Na omiškom području: Ceste čekaju bolje dane“, *Slobodna Dalmacija*, 15. travnja 1982.
[1728] Pitanje se izgradnje omiške zaobilaznice spominjalo cijelim tijekom osamdesetih godina, na čijem je početku istaknuto da se na realizaciji projekta „zbog nedostatka novca nije moglo učiniti više“. O tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 62.
[1729] Ilir Krasnić: „Omiš – „usko grlo“ prometa magistralom: Zaobilaznica Omiša?“, *Slobodna Dalmacija*, 15. listopada 1989. O tome vidi i u: Aleksandar Čaklović, „Natječaj za rješenje mosta preko Cetine u Omišu“ U *Građevinar – časopis Društva građevinskih tehničara i inženjera SR Hrvatske* 2 (1990): 41.

Sredinom je 1982. godine po prvi puta ozbiljno izložena ideja o gradnji regionalnog pravca Ugljane – Nova Sela – Blato na Cetini,[1730] kao dijela komunikacije koja će se u budućnosti nastaviti prema Šestanovcu,[1731] industrijskom i prometnom središtu zagorskog dijela omiške općine. Šestanovac je već krajem prethodnog desetljeća prepoznat kao buduće gospodarsko, ali i prometno središte zagorskog dijela omiške općine, na čijoj će se raskrsnici sjeći važni cestovni pravci Vrulja (Dupci) – Šestanovac – Aržano – Livno i Žrnovnica – Gata – Blato na Cetini – Šestanovac – Vrgorac, a kroz ovo je mjesto trebao prolaziti i pravac koji će povezivati dotad izolirano zamosorje s navedenim komunikacijama.[1732] Dionica je spomenute ceste preko Novih Sela trebala biti izgrađena uz pomoć tvornica omiškog bazena, ali i dobrovoljnim prilozima mještana Novih Sela. Početkom je 1984. godine dionica ceste kroz Nova Sela bila asfaltirana, a u tijeku će iste godine asfalt prekriti i dionicu od Novih Sela, preko Blata na Cetini do Šestanovca.[1733] Ta je dionica dvije godine ranije proglašena magistralnim, a ne više regionalnim pravcem, a važnost joj se, po svemu sudeći povećala zbog planiranih industrijskih postrojenja, čija je izgradnja u Blatu na Cetini i Šestanovcu započela već u prvoj polovici desetljeća. Za asfaltiranje su dionice kroz svoje selo Novoselci izdvojili 15 milijuna dinara, dok su stanovnici Blata na Cetini proširili cestu kroz polje, izgradivši duž nje kanale za prihvat vode i smanjivši strmine na pravcu prema Novim Selima, a općina je za asfaltiranje dionice prema Šestanovcu izdvojila 20 milijuna dinara.[1734] Trasu je kroz Ugljane i dio Novih Sela u istom razdoblju modernizirala općina Sinj, na čijem su se teritoriju spomenuta mjesta nalazila. Da su mještani „donjeg“ cetinskog toka bili zainteresirani da dobiju asfaltiranu cestu kroz svoja mjesta, svjedoči i podatak da su stanovnici Kreševa u asfaltiranje ceste kroz svoje selo uložili preko 1 200 radnih dana, uz prilog od 7 000 dinara koji je za istu svrhu doniralo svako domaćinstvo, a dodatnih je 15 000 dinara dao svaki zaposleni stanovnik mjesta.[1735] Osim toga, za izgradnju trase magistralne ceste Blato na Cetini – Šestanovac, koja prolazi kroz Kreševo, njegovi su stanovnici donirali zemlju kojom je cesta trebala proći, što je značajno pojeftinilo čitavu investiciju. Asfaltiranje je dionice od Blata na Cetini prema Šestanovcu, u duljini od 6.5 kilometara, konačno započelo

[1730] I. Miljak: „U Novim Selima dogovorili i krenuli: „Cesta koja će vratiti život“, *Slobodna Dalmacija*, 11. lipnja 1982.
[1731] Jerko Barbarić: „Na omiškom području: Ceste čekaju bolje dane“, *Slobodna Dalmacija*, 15. travnja 1982.; *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 62.
[1732] *Prostorni plan općine Omiš*, 77.
[1733] *Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.*, 26.
[1734] Ivan Miljak: „Cestovni promet Blato na Cetini – Ugljane: Svježa krv“, *Slobodna Dalmacija*, 19. srpnja 1984.
[1735] Ivan Miljak: „Kreševo – selo na kamenitom platou iznad Cetine: Stara pjesma uz bukaru“, *Slobodna Dalmacija*, 7. lipnja 1984.

u rujnu 1985. godine, a njen se završetak predviđao za proljeće sljedeće godine.[1736] U planiranom je roku cesta i dovršena, nakon čega su mještani raštrkanih zaselaka pristupili izgradnji i rekonstrukciji pristupnih putova prema tom magistralnom pravcu.[1737] U Šestanovcu je tijekom 1989. godine na cestu postavljena prometna signalizacija, a počelo se postavljati pitanje rekonstrukcije javne rasvjete i osvjetljavanja šestanovačkog raskrižja, kao „jednog od najopasnijih raskrižja u općini“.[1738]

Uz navedene, u prvoj je četvrtini desetljeća započela i rekonstrukcija još jedne regionalne ceste – one od Gata, preko Omiša i Kučića do Zadvarja,[1739] koja je djelomično trebala prolaziti trasom Omiš – Radmanove Mlinice – Kučiće. Početkom se druge polovice desetljeća naglašava dotrajalost i nedovoljna širina ceste kroz srednja Poljica, ali se napominje kako je rekonstrukcija tog pravca „nemoguća, zbog izgradnje stambenih objekata“ s obje strane ceste.[1740] Sredinom su desetljeća poduzeti napori i na rekonstrukciji lokalnih pravaca Slanica – Podašpilje, Gata – Dubrava te Rudine – Dolac Donji.[1741] Na samom se kraju desetljeća navodi potreba rekonstrukcije opasne dionice Potpoletnica – Zadvarje, na kojoj je, uz asfaltiranje, bilo potrebno izvršiti sanaciju potpornih zidova.[1742] Međutim, do kraja desetljeća spomenuta rekonstrukcija nije u potpunosti provedena. Ipak, izgradnja je i modernizacija najvećeg dijela cestovnih komunikacija u donjem dijelu cetinskog toka završena do kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća. Na spomenutim su radovima i dalje najviše energije ulagali sami mještani, koji su u asfaltiranju prometnih pravaca kroz svoja sela vidjeli vlastitu korist. Osim njih, u manjoj je mjeri modernizaciju prometnih pravaca donjeg dijela cetinskog toka tijekom druge polovice osamdesetih godina pomagala i općinska samoupravna interesna zajednica (SIZ) za ceste, osnovana na samom kraju 1984. godine.[1743] Krajem desetljeća stoga gotovo da i nije postojalo mjesto šireg omiškog bazena u koje asfalt nije stigao. Time je ispunjen prvi preduvjet gospodarskog razvoja mahom seoskih sredina, čiji su stanovnici puno lakše mogli stići do gradskih središta, a njihova je prometna izoliranost početkom devedesetih godina u najvećoj mjeri postala stvar prošlosti. Ipak, asfaltiranje

---

[1736] „Rekonstrukcija prometnica“, *Slobodna* Dalmacija, 19. rujna 1985.
[1737] I. Šamanović: „Akcije mještana Smoljanovića, Parišića i Zečića u omiškoj općini: Asfaltna cesta Čalopek – Blato“, *Slobodna Dalmacija*, 8. listopada 1986.
[1738] Ilir Krasnić: „Komunalne nevolje Šestanovčana: Postavljeni znakovi – raskrižje u mraku“, *Slobodna Dalmacija*, 27. ožujka 1989.
[1739] „Razvojni tokovi omiške općine: privreda osvaja i unutrašnjost komune“,*Slobodna Dalmacija*, 16. srpnja 1982.
[1740] „Rekonstrukcija prometnica“, *Slobodna Dalmacija*,19. rujna 1985.
[1741] *Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.*, 26.
[1742] Ilir Krasnić: „Potpoletnica – crna točka omiške cestovne dionice: Magistrala nije samo za krpanje“, *Slobodna Dalmacija*, 29. kolovoza 1989.
[1743] *Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.*, 25.

najvećeg dijela prometnih pravaca nije samo za sebe moglo osigurati gospodarski prosperitet najvećeg broja seoskih sredina, u kojima se trend osipanja stanovništva nastavio sve do današnjih dana.

5.1.3 Nastavak uređenja vodoopskrbnog sustava gornjeg dijela cetinskog toka

Početkom je osamdesetih godina prošlog stoljeća manji broj mjesta gornjeg dijela cetinskog toka imao riješeno vodoopskrbno pitanje. Osim Sinja, Trilja i Vrlike, vodovodnu su vodu u tom razdoblju koristili tek stanovnici Brnaza te dijelova Turjaka, Graba i Rude. Najveći je dio tog područja koristio vodu s uređenog izvora Kosinac, kod Hana,[1744] dok je vrlički vodovod započinjao lokalnim izvorom Česma, a za potrebe su hidroelektrane „Orlovac“ uređeni i izvori Mala Ruda i Grab, koji su osiguravali vodovodni sustav dijela istoimenih sela. U tom je trenutku vodu iz vodovoda koristilo tek 4 000 kuća u Sinju i nekim okolnim selima, a koje su ukupno brojile oko 16 000 stanovnika ili tek 29% stanovnika komune.[1745] Stanovnici su ostalih mjesta gornjeg dijela cetinskog toka u istom razdoblju koristili vodu iz gustirna, cisterni te više ili manje uređenih lokalnih izvora.[1746] Budući da većina njegovih stanovnika početkom desetljeća nije koristila vodovodnu vodu, u nastavku je osamdesetih godina prošlog stoljeća poslovima gradnje vodoopskrbnih sustava u gornjem dijelu cetinskog toka posvećeno kudikamo više energije nego što je to bio slučaj u širem omiškom bazenu.

Na području je sinjske općine, tako, već početkom desetljeća planirano rješavanje vodoopskrbe u selima oko Peruče.[1747] Petogodišnjim je planom, osim toga, predviđeno da u sljedećoj fazi predstoji izgradnja još nekoliko vodovodnih mreža i mjesnih vodosprema,[1748] nakon čega će biti moguće izgraditi razvodnu mrežu, uz pomoć koje će na glavni vod biti spojena velika većina kućanstava. Iako je na realizaciju tog projekta trebalo dosta pričekati, kao što je već napomenuto, vodoopskrbnoj je mreži na području „gornjeg“ cetinskog toka tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća posvećeno više pažnje nego što je bio slučaj u omiškom području. Razlog tome prvenstveno treba tražiti u postojanju većeg broja tzv. grupnih vodovoda, na koje su se naknadno mogla priključivati pojedina mjesta. Tako su u prvoj polovici 1982. godine vodovod do svog sela proveli mještani Udovičića, spojivši se na

---

[1744] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 28.
[1745] Toni Paštar: „Nastojanja Sinjana da vodovodnom mrežom „pokriju“ općinsko područje: Voda do svih domova“, *Slobodna Dalmacija*, 20. veljače 1981.
[1746] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 61.
[1747] Toni Paštar: „Naš gost: Slaven Poljak, predsjednik Skupštine općine Sinj: Planski korak – dvostruki korak“, *Slobodna Dalmacija*, 6. studenog 1980.
[1748] Isto

postojeći grupni vodovod Ruda – Sinj – splitsko zaleđe.[1749] Još su ranije sličnu stvar poduzeli mještani Strmendoca, a nakon Udovičića na red je došlo dovršenje mjesnog vodovoda u Grabu, tijekom 1982.,[1750] Karakašici, Čitluku, Jasenskom i nekim selima oko Vrlike tijekom 1984.,[1751] Lučanima tijekom 1987.,[1752] te Otoku tijekom 1989. godine.[1753] Krajem je prve polovice desetljeća na području sinjske općine vodu iz vodovodne mreže ili iz slavine koristilo oko polovice stanovnika,[1754] a mjesta čiji stanovnici nisu imali riješeno vodoopskrbno pitanje uglavnom nisu pripadala cetinskom slivu. Još se polovicom sedamdesetih godina predviđalo da će se najveći dio stanovnika Sinja i Trilja, umjesto s izvora Kosinac, u budućnosti vodom opskrbljivati s izvora Mala Ruda, iz kojeg su se vodovodni krakovi trebali proširiti do Dicma, Budimira, Muća i Radošića,[1755] gradeći jedinstveni Zagorski vodovod, čija je realizacija, međutim, tekla dosta sporije od očekivanja.[1756] Ipak, u drugoj je polovici osamdesetih godina glavnina poslova oko izgradnje ovog vodoopskrbnog sustava bila dovršena, što je omogućilo priključenje na vodovodnu mrežu najvećeg dijela sela u sinjskom i triljskom okruženju. Na vodovodni će sustav s izvora Mala Ruda, kapaciteta 600 litara vode u sekundi, u kasnijim godinama biti priključena i određena sela šireg omiškog područja.

Početkom je druge polovice desetljeća ponovno naglašena potreba za spajanjem sela oko Peruče na vodovodnu mrežu, što je na sebe u trenutku izgradnje preuzelo vodstvo hidroelektrane „Peruča“, a obvezu nije ispunilo sve do druge polovice osamdesetih godina jer nije moglo osigurati potrebnih 500 milijuna dinara za realizaciju projekta.[1757] Ipak, vodoopskrbno je pitanje do kraja osamdesetih godina upravo na širem vrličkom području riješeno najtemeljitije. Već su do polovice 1987. godine pitku vodu dobila sva sela vrličke komune osim Maovica, Laktaca i Otišića, koji problem vodoopskrbe neće riješiti sve do konca postojanja jugoslavenske države jer je do njih vodu u tom trenutku bilo preskupo dovesti zbog visoke nadmorske visine na kojima su se mjesta nalazila.[1758] Iz tog možemo

---

[1749] „Udovičići: grade vodovod“, *Slobodna Dalmacija*, 15. travnja 1982..
[1750] „U sinjskom selu Grabu: Grade vodovod“, *Slobodna Dalmacija*, 11. kolovoza 1982.
[1751] „Sredstva za seoske vodovode“, *Slobodna Dalmacija*, 30. listopada 1984.
[1752] „Iz sinjske krajine: Vodovod za Lučane“, *Slobodna Dalmacija*, 6. svibnja 1987.
[1753] „Gradnja vodovoda u Otoku: Voda iz 630 slavina“, *Slobodna Dalmacija*, 14. travnja 1989.
[1754] „Sredstva za seoske vodovode“, *Slobodna Dalmacija*, 30. listopada 1984.
[1755] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 114.
[1756] Isto 134.
[1757] Toni Paštar: „Žedni kraj Peruče“, *Slobodna Dalmacija*, 16. srpnja 1985.; „Informacija o izvršenju obaveza elektroprivrede iz vodoprivrednih djelatnosti za gradnju HE „Peruča“, HE „Split“ i HE „Orlovac“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.
[1758] Toni Paštar: „Ubrzano se razvija vodoopskrba na sinjskom dijelu vrličke krajine: Voda za vrlička sela“, *Slobodna Dalmacija*, 8. studenog 1986.; *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 134.

zaključiti da su pred kraj desetljeća HE „Peruča“ i elektroprivreda izvršili svoju tridesetak godina staru obvezu i sudjelovali u rješavanju vodoopskrbnog pitanja mjesta u blizini Peruče.

Najveći je problem izgradnji vodoopskrbnih objekata u sinjskoj općini početkom druge polovice desetljeća predstavljala nedoraslost mjesnih zajednica da osiguraju razvodnu mrežu s postojećih grupnih vodovoda do pojedinih sela i zaselaka. Za taj skupocjeni i tehnički zahtjevan proces mnoge od njih nisu mogle osigurati novac, niti stručne kadrove koji bi poslom rukovodili uz namjensko trošenje općinskog novca. Ipak, početkom je 1986. godine na području „gornjeg“ cetinskog toka vodoopskrbno pitanje bilo u cijelosti riješeno u Sinju, Brnazama, Glavicama, Turjacima, Košutama, Trilju, Vedrinama, Jabuki, Grabu, Udovičićima, Karakašici, Jasenskom, Vrlici, Kosorama, Vinaliću i Podosoju, dok su djelomično izgrađene vodovodne sustave imali Ruda, Otok, Suhač, Hrvace i Ježević.[1759] Do kraja je iste godine planirano da 63% naselja i 72% domaćinstava u općini (područje šire od cetinskog sliva) ima vodu iz slavine.[1760] U drugoj je polovici 1986. godine vodovod dobilo i istoimeno mjesto na samom izvoru rijeke Cetine, za što su njegovi mještani izdvojili polovicu od ukupno potrošenih 50 milijuna dinara.[1761] Vodom će se iz Vukovića vrila u Cetini nedugo potom opskrbljivati i Vrlika, u kojoj će za tu namjenu biti izgrađena crpna stanica, kao i neka mjesta u njenom okruženju,[1762] čime će se nedovoljno bogati lokalni izvor Česma u dobroj mjeri rasteretiti.

Pitanje je vodoopskrbe sela u blizini Peruče, a prije svih Garjaka, Ježevića i Koljana, konačno trebalo biti riješeno izgradnjom vodovoda i crpne stanice Šilovka, izvorišnog kapaciteta 800 l/s.[1763] Gradnja je ovog sustava započela 1986. godine izgradnjom rezervoara u Biteliću i djelomično u Satriću, u što je ukupno uloženo 445 milijuna dinara.[1764] Navedeni je vodovod trebao biti građen u etapama, za što je do polovice 1988. godine osigurano nešto više

---

[1759] Toni Paštar: „Rezultati srednjoročnog razvoja vodoopskrbe u sinjskoj općini: Voda do svakoga drugog stanovnika“, *Slobodna Dalmacija*, 13. veljače 1986.; Najveći je dio ovih naselja vodoopskrbne brige riješio izgradnjom Zagorskog vodovoda, koristeći vodu s izvora Kosinac i Mala Ruda. O tome vidi u: Štambuk – Giljanović, 559.

[1760] Toni Paštar: „Rezultati srednjoročnog razvoja vodoopskrbe u sinjskoj općini: Voda do svakoga drugog stanovnika“, *Slobodna Dalmacija*, 13. veljače 1986.

[1761] A. Matković: „Izgradnja vodovoda u kninskoj krajini: Cetina: voda u svako domaćinstvo“, *Slobodna Dalmacija*, 21. kolovoza 1986.; Ovaj je vodovodni sustav izvorišnog kapaciteta 120 l/s koristio vodu iz vrela Cetine, a, osim Cetine, vodom je trebao opskrbljivati i mjesta u njenom okruženju. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 114.; Štambuk - Giljanović, 277.

[1762] Slišković, 131.; Štambuk - Giljanović, 277.

[1763] Voda je iz ovog izvora trebala opskrbljivati Bitelić i Obrovac s jedne, kao i mjesta na pravcu Šilovka – Satrić – Maljkovo te Satrić – Karakašica s druge strane. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 114.

[1764] Toni Paštar: „Nastavljena izgradnja sinjskoga vodovoda: Vodovod Šilovka gasi žeđ“, *Slobodna Dalmacija*, 27. svibnja 1987.

od 900 milijuna dinara, a osim spomenutih mjesta, njegovom su izgradnjom vodovodnu vodu trebali dobiti i mještani Satrića, Potravlja, Maljkova, Otišića i Bitelića.[1765] U tijeku je sljedeće godine za dovršetak Šilovke sinjska općina osigurala dodatnih 300 milijuna dinara,[1766] ali do kraja desetljeća nije bilo moguće pronaći konkretan spomen o konačnom završetku projekta. Ipak, možemo s priličnom sigurnošću zaključiti da je glavnina radova na tom vodovodu do kraja osamdesetih godina bila završena pa je, za razliku od šireg omiškog područja, najveći broj sela gornjeg dijela cetinskog toka do početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća riješio probleme vezane uz njihovo priključenje na jednu od postojećih vodovodnih mreža.

5.1.4 Vodoopskrbni sustav donjeg dijela cetinskog toka

Početkom je osamdesetih godina prošlog stoljeća na području tadašnje omiške općine vodovodna mreža obuhvaćala kompletni primorski pojas, koji se protezao od Piska do Mutograsa i uglavnom nije pripadao Cetinskom kraju. Osim toga, vodovodni je krak koji je započeo u Zakučcu, nastavljajući se preko Gata, kao svoju krajnju točku dosegao srednjopoljičko selo Smolonje, a voda je iz rijeke Cetine podmorskim cjevovodom opskrbljivala i otok Brač. Unatoč ambiciozno prezentiranim planovima, vodovodna se mreža iz Gata nije proširila u smjeru Tugara niti je krak iz Smolonja produžen prema ostalim zagorskim selima. Osim spomenutih, zahvaljujući staroj hidroelektrani „Kraljevac“, vodovodno su pitanje prije početka osamdesetih godina uglavnom riješila i tri mjesta u njenoj okolini – Zadvarje, Podgrađe i Šestanovac. Stanovnici sela u zamosorju i okolini Šestanovca, kao i mjesta koja su ležala na komunikaciji Nova Sela - Blato na Cetini – Smolonje i u tom su razdoblju koristili vodu iz cisterni, bunara ili lokalnih izvora.[1767] Dakle, na području je omiške općine još tijekom sedamdesetih godina vodoopskrbno pitanje riješila većina razvijenijeg, primorskog dijela, dok istom u nerazvijenom zagorskom dijelu, unatoč planovima, nije posvećeno previše pažnje.

Prvi spomen nastavka razvoja vodovodne mreže na širem se omiškom području spominje u kolovozu 1980. godine. Tom je prilikom navedeno da je vodoopskrbno pitanje vrlo dobro riješeno na cjelokupnom primorskom pojasu, u dijelu srednjih Poljica te na teritoriju Šestanovca i Zadvarja.[1768] U doglednoj je budućnosti planiran nastavak gradnje uređaja za pročišćenje regionalnog vodovoda Omiš – Brač – Hvar, uz povećanje njegovog

[1765] Toni Paštar: „Vodoopskrba u Cetinskoj krajini: Šilovka gasi žeđ“, *Slobodna Dalmacija*, 20. travnja 1988.
[1766] Toni Paštar:„Općina Sinj sufinancijer razvoja infrastrukture: Milijarde za vodu, struju i telefone“, *Slobodna Dalmacija*, 4. siječnja 1989.
[1767] *Prostorni plan općine Omiš*, 51.
[1768] J. Barbarić: „Program izgradnje vodoprivrednih objekata: Izdašniji omiški vodovod“, *Slobodna Dalmacija*, 5. kolovoza 1980.

kapaciteta s 200 na 400 litara vode u sekundi; kao i gradnja rezervoara u Zadvarju, čime se trebala poboljšati opskrba vodom Zadvarja, Šestanovca i okolnih mjesta, a za što je izdvojeno 6 800 000 dinara.[1769] Tijekom je 1981. godine rezervoar u Zadvarju doista i izgrađen,[1770] ali time vodovodna mreža nije zahvatila niti jedno mjesto u koje ona već ranije nije došla.

Ambiciozni projekt izgradnje grupnog vodovoda Studenci – Kostanje, započet sredinom sedamdesetih godina, napredovao je puno sporije od očekivanja pa je početkom osamdesetih godina cjevovod dopro tek do nekih zaselaka u Kostanju, iako su vodom iz spomenutog vodovoda, osim Kostanja, trebali biti opskrbljeni i Seoca te Kučiće, Svinišće i Podašpilje.[1771] Iako je u petogodišnjem planu oglašenom dvije godine ranije naznačena potreba gradnje rezervoara u Čišlima te vodoopskrbnih objekata za Kostanje, Seoca, Kučiće, Svinišće i Naklice,[1772] niti dvije godine kasnije spomenuti planovi nisu realizirani, iako se s gradnjom rezervoara u Čišlima započelo još 1981. godine.[1773] Konkretni se rokovi unutar kojih bi gradnja spomenutih objekata trebala biti završena nisu precizirali, kao niti projekti prema kojima će se gradnja izvoditi. Osim spomenutih načelnih planova, u istom je petogodišnjem planu, osim gradnje novih rezervoara u Dugom Ratu i Bajnicama, predviđena i izgradnja vodovodnog kraka Naklice – Tugare – Srinjine, kao i spajanje Trnbusa, Doca i Blata na Cetini na vodovodni krak koji je obuhvaćao Trilj i Čaporice.[1774] Ipak, u istom je razdoblju, zahvaljujući mjesnom samodoprinosu, kao i blizini novoizgrađene akumulacije HE „Zakučac“, na vodoopskrbni sustav spojen tek dio Srijana,[1775] a šest je godina poslije na vodovodnu mrežu spojeno i selo Bisko, u sastavu tadašnje sinjske općine, čiji je vodovod u tom trenutku koštao 120 000 000 dinara.[1776]

Početkom druge polovice desetljeća spominje se rješavanje vodovodnih problema u nekim mjestima zagorskog dijela općine, ali ta mjesta ne pripadaju cetinskom slivu pa ih na ovom mjestu nije potrebno niti spominjati. Sredinom 1986. godine vodoopskrbno pitanje još nije bilo riješeno u mnogim mjestima omiške općine koja su se nalazila na samoj rijeci Cetini. Zbog toga je nezadovoljstvo mještana Blata na Cetini, Kučića, Novih Sela, Kostanja i okolnih

---

[1769] Isto
[1770] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 63.
[1771] M. Popovac: „Duga gradnja grupnog vodovoda Studenci – Kostanje u omiškoj općini: „Slabi temelji – mršavi rezultati“, *Slobodna Dalmacija*, 15. travnja 1981.; *Prostorni plan općine Omiš*, 78.
[1772] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 63.
[1773] „Izgradnja vodovoda i rezervoara u omiškoj općini: Dovoljno vode“, *Slobodna Dalmacija*, 26. siječnja 1983.
[1774] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 63.
[1775] Isto 63.
[1776] „Od proljeća sljedeće godine: Vodovod do Biska“, *Slobodna Dalmacija*, 3. rujna 1986.

mjesta bilo izraženo,[1777] a mjerodavni im nisu mogli ponuditi odgovor na pitanje kada će vodovodna voda stići do njihovih sela, smještenih nadomak rijeke. Planovi za nastavak gradnje vodoopskrbnih objekata na ovim područjima, a koji su trebali riješiti probleme u vodoopskrbi tog prostora za sljedećih 30 godina, spominju se, doduše, početkom 1990. godine,[1778] ali zbog poznatih političkih događaja taj je projekt bio zaustavljen i prije no što se realno i mogao početi realizirati. Načelni su planovi usmjereni realizaciji kompletnog programa vodoopskrbnih objekata u donjem dijelu cetinskog toka tijekom osamdesetih godina doista postojali. Međutim, oni su u najvećem broju slučajeva, a posebno ako u obzir uzmemo naraslu gospodarsku i svekoliku društvenu krizu kojoj je u istom razdoblju bila izložena jugoslavenska država, bili praktično neostvarivi. Nedostatak novčanih sredstava, kao i politika zapuštanja onih krajeva koji nisu podrazumijevali industrijsku proizvodnju, proizveli su jedinu moguću posljedicu. Većina onih mjesta donjeg dijela cetinskog toka koji početkom devetog desetljeća dvadesetog stoljeća nisu bila obuhvaćena vodoopskrbnim sustavom, vodovodnu vodu nisu koristili niti na kraju tog desetljeća, a od nerealno se izloženih planova usmjerenih potpunoj izgradnji vodoopskrbnog sustava omiške općine postupno odustajalo. Slijedom toga, nameće se zaključak da se na tom području konkretnom rješavanju postojećih vodoopskrbnih problema tijekom osamdesetih godina nije posvetila gotovo nikakva pažnja, a vodovodna mreža u neka sela donjeg dijela cetinskog toka nije doprla niti do današnjih dana.

5.1.5 Nova hidroelektrana – „Đale“

Najveći je zamah unapređenju elektroenergetskog sustava u području toka rijeke Cetine dala izgradnja njenog petog i, ujedno, posljednjeg hidroenergetskog kompleksa. Prvi je konkretni plan o gradnji protočne hidroelektrane „Đale“,[1779] smještene u blizini sela Bisko, 6 kilometara nizvodno od Trilja, izložen početkom 1984. godine.[1780] Gradnja je buduće hidroelektrane trebala biti gotova 1988. godine, a prve su procjene govorile da bi radovi trebali koštati 600 milijardi starih dinara (nešto manje od 7 milijardi novih dinara),[1781] što je svakako najskuplja infrastrukturna investicija koja je u čitavom Cetinskom kraju poduzeta

[1777] M. Popovac: „Izgradnja vodovoda u omiškoj općini: Tko je bliže Cetini?“, *Slobodna Dalmacija*, 20. svibnja 1986.

[1778] Ilir Krasnić: „Veliki graditeljski pothvat u omiškoj zagori: Vode za 30 godina“, *Slobodna Dalmacija*, 7. veljače 1990.

[1779] Unatoč većem broju hipoteza, porijeklo je naziva ove hidroelektrane do danas nepoznato. O tome vidi u: Branko Nodilo, „Reportaža o gradnji HE „Đale“: Posljednja hidroelektrana prije velikog zastoja“, *Građevinar* 67 (2015), 405.

[1780] Osim ove, u dogledno je vrijeme planirana gradnja većeg broja malih hidroelektrana u cetinskom slivu („Prančevići“, „Tisne Stine“), ali tome usmjereni planovi nikada nisu u potpunosti konkretizirani pa su do današnjih dana ostali nerealizirani. O tome vidi u: Isto 406.

[1781] Na gradnju je hidroenergetskog postrojenja „Đale“ utjecala inflacija pa su stvarni troškovi gradnje bili ponešto drugačiji od planova. O tome vidi u: Mladen Krnić: „Energija: kako nam se upalila žarulja u glavi: Novo „uštekavanje“ Cetine“, *Slobodna Dalmacija*, 31. ožujka 1984.; Nodilo, 406.

tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća. „Đale“ je, s projektiranom snagom od 40 megavata i godišnjom proizvodnjom od 160 000 000 kilovatsati električne energije,[1782] trebala pripadati srednje velikim hidroenergetskim sustavima. Investitor je gradnje ovog kompleksa bila Elektroprivreda Dalmacije, dok su radove izvodili splitski „Konstruktor“ i zagrebačka „Geotehnika“.[1783] U strojarnicu su buduće hidroelektrane ugrađena postrojenja isključivo domaće, jugoslavenske proizvodnje, a „Đale“ su strojevima opskrbili zagrebački „Rade Končar“, ljubljanski „Litostroj“ i mariborska „Metalna“.[1784]

Prije početka gradnje hidroelektrane, trebalo je osmisliti plan obrane Sinjskog polja od poplava uzrokovanih podizanjem razine vode u Trilju iznad dopuštenih 292 cm, a sve uslijed izgradnje brane za potrebe „Đala“.[1785] Osim toga područje Trilja, Garduna i Vojnića do dovršetka njezine izgradnje trebalo je dobiti novi vodovod[1786] jer je gradnja elektrane dovela do zagađenja vode na tom području. Pripremni su radovi podrazumijevali i gradnju pristupnih putova do same hidroelektrane, građevinskog naselja za prihvat svih radnika, dvije predbrane te obilaznog tunela koji će prihvatiti svu vodu iz hidroelektrana „Peruče“ i „Orlovca“, kako se prilikom gradnje HE „Đale“ ne bi morao prekidati rad ostalih elektroenergetskih postrojenja u cetinskom slivu.[1787] Nakon što su svi preduvjeti izvršeni, krenulo se u izgradnju HE „Đale“,[1788] čija se cijena uslijed inflacije povećala na 92 milijarde novih dinara.[1789] Najveći je problem pri gradnji ove hidroelektrane predstavljao kraški, izrazito porozni teren pa je, da bi se spriječio preveliki gubitak vode, kao i njenog nekontroliranog otjecanja u građevnu jamu, trebalo izgraditi veliku injektivnu zavjesu,[1790] što je dodatno povećalo troškove gradnje. Radovi su na objektu ipak pratili zadane rokove, a pred kraj je 1988. godine preostalo tek završno montiranje postrojenja pa je s proizvodnjom hidroelektrana otpočela u siječnju sljedeće godine.[1791]

[1782]Mladen Krnić: „Energija: kako nam se upalila žarulja u glavi: Novo „uštekavanje“ Cetine“, *Slobodna Dalmacija*, 31. ožujka 1984.; *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 80.
[1783]Prilikom je gradnje ove hidroelektrane „Konstruktor“ zaposlio 300, a „Geotehnika“ 200 radnika pa ih je ukupno na gradilištu bilo 500. O tome vidi u: Nodilo, 405.
[1784]Isto 406.
[1785]Toni Paštar: „Što će biti s najvećom plodnom ravnicom srednje Dalmacije: „Đale“ prijeti Sinjskom polju“, *Slobodna Dalmacija*, 7. kolovoza 1984.
[1786]„Izgradnja hidroelektrane „Đale“: Nepitka voda“, *Slobodna Dalmacija*, 15. listopada 1986.
[1787]Obilazni je tunel bio dugačak 220 metara, a mogao je primiti 500 m^3 vode. O tome vidi u: Nodilo, 406.
[1788]Prva je faza izgradnje započela u travnju 1985. godine, da bi nakon 14 mjeseci, ugradnjom prvog betona, otpočela druga i ujedno posljednja faza, nakon koje je HE „Đale“ puštena u proizvodnju. O tome vidi u: Isto 406.
[1789]Toni Paštar: „S gradilišta kod Biska: HE „Đale“ u roku“, *Slobodna Dalmacija*, 1. lipnja 1988.
[1790] Nodilo, 405.
[1791]Isto 405.; Toni Paštar: „HE „Đale“ pri završetku: Struja u siječnju“, *Slobodna Dalmacija*, 26. prosinca 1988.

Gradnja je hidroelektrane „Đale, s pripremnim radovima, trajala od listopada 1984. do siječnja 1989. godine,[1792] a u trenutku je njenog puštanja u redovitu proizvodnju, ova hidroelektrana raspolagala ukupnom snagom 40.8 MW, godišnje proizvodeći 157 500 000 kWh električne energije.[1793] Ona iskorištava prirodni pad koji od Sinjskog polja do akumulacije „Prančevići“ iznosi 21 metar, a smještena je tako da pregrađuje prirodni tok rijeke Cetine.[1794] Cijenu je njene izgradnje, zbog izražene inflacije dinara uslijed velike krize koja je u posljednjem desetljeću njenog postojanja zahvatila jugoslavensko gospodarstvo, teško precizno utvrditi, a procjenjuje se da je ona iznosila 80 000 000 dolara[1795] ili približno 230 000 000 današnjih hrvatskih kuna. Galopirajuća je inflacija utjecala na brzinu gradnje ovog elektroenergetskog postrojenja čiji je temeljni element bila strojarnica smještena u tijelu brane izgrađene od armiranog betona. Strojarnica je bila opremljena s dvije turbine tipa „Kaplan“, ukupne snage 40.8 megavati. Na branu su se ukupne duljine 110 i širine u kruni 8.8 te u temelju 52.95 metara, nastavljali evakuacijski organi, preljev, slapište i dva temeljna ispusta.[1796] Ova je hidroelektrana raspolagala i vlastitom akumulacijom ukupne zapremnine 3.7 hm^3,[1797] a nakon izgradnje spadala je u red manjih elektroenergetskih postrojenja cetinskog sliva. Do kraja postojanja jugoslavenske države, HE „Đale“ i nije proizvela previše električne energije, ali je svoj rad nastavila do današnjih dana.

Osim najmlađe hidroelektrane izgrađene u cetinskom slivu, svoje su djelovanje tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća nastavile i one koje su u slivu ove rijeke izgrađene ranije. Pri tom se značaj najstarije od njih, HE „Kraljevac“ u tom razdoblju smanjio do te mjere da je ova hidroelektrana više od proizvodnje električne energije služila kao simbol nekih drugih, starijih vremena. Početkom je desetljeća dovršena druga etapa izgradnje HE „Zakučac“, koja je sve do današnjih dana ostala najveće elektroenergetsko postrojenje smješteno unutar cetinskog sliva. Početkom je druge polovice desetljeća otpočela sanacija tunela ove hidroelektrane, koja je godinu dana ranije proizvela preko milijardu i pol kilovatsati električne energije.[1798]Godine je 1985. dovršena rekonstrukcija hidroelektrane „Peruča“, koja je godišnje proizvodila 121 500 000 kilovatsati električne energije.[1799] Osim „Peruče“, u drugoj je

[1792]Slišković, 134.
[1793]Prema ukupnoj je instaliranoj snazi HE „Đale“ bila najmanja hidroelektrana smještena u cetinskom slivu, dok je prema ukupnoj proizvodnji od nje manja bila samo HE „Peruča“. O tome vidi u: Nodilo, 125.
[1794]Štambuk - Giljanović, 81.
[1795]Zbog prevelike je inflacije tečaj dinara u trenutku dovršenja gradnje ove hidroelektrane bio izrazito nestabilan pa smo cijenu izrazili u stabilnijim valutama, prateći njihov tečaj iz 2015. godine. O tome vidi u: Nodilo, 406.
[1796]Isto 407.
[1797]Isto 407.
[1798] „Omiš: Ispunjen godišnji plan HE „Zakučac“, *Slobodna Dalmacija*, 8. siječnja 1985.
[1799] „Nakon pregleda i remonta: HE „Peruča“ kao nova“, *Slobodna Dalmacija*, 4. listopada 1986.

polovici 1990. godine izvršena i rekonstrukcija elektrostrojarskog dijela hidroelektrane „Orlovac“, čija je snaga u tom trenutku iznosila 240 megavati.[1800]Ove su hidroelektrane omogućile proces uvođenja „druge elektrifikacije“, koji je tijekom osamdesetih godina započeo u većem broju cetinskih mjesta, a o kojem će nešto više riječi biti u sljedećem poglavlju.

5.1.6 Poboljšanje elektro-mreže – „druga elektrifikacija“

Novi je infrastrukturni projekt zabilježen duž Cetinskog kraja u posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske države projekt tzv. „druge elektrifikacije“, tj. zamjene dotrajalih elektroenergetskih postrojenja, montiranih u prvim poslijeratnim godinama, novima. Iako je elektrifikacija u Cetinskom kraju dovršena tijekom šezdesetih godina, dvadesetak se godina poslije i na tom prostoru nametnulo pitanje modernizacije elektromreže. Realizacija je tog plana u blizini cetinskog ušća započela već krajem sedamdesetih godina, ali je veći dio posla obavljen tijekom devetog desetljeća prošlog stoljeća, paralelno s izgradnjom druge faze hidroelektrane „Zakučac“, kao i posljednjeg velikog hidroenergetskog postrojenja u cetinskom slivu, HE „Đale“ te djelomično provedenim rekonstrukcijama susjednih hidroelektrana. Ipak, gospodarski su problemi i s njima povezani manjak novčanih sredstava tijekom osamdesetih godina i ovaj proces u dobroj mjeri usporili. Kao što je bio slučaj s telekomunikacijskom mrežom, i posao je „druge elektrifikacije“ u Cetinskom kraju stoga dovršen u sljedećem desetljeću.

Planovi se za poboljšanje opskrbe električnom energijom na širem omiškom području pojavljuju već polovicom sedamdesetih godina, kada se oni najčešće dovode u vezu s potpunom izgradnjom hidroelektrane u Zakučcu. Povezano s tim, u Omišu i Šestanovcu planirana je izgradnja novih trafostanica povezanih na 35 kilovoltni dalekovod koji se trebao prostirati od jadranske obale do Aržana.[1801]Na prijelazu su iz sedamdesetih u osamdesete godine učinjeni prvi konkretni koraci usmjereni ka izmjeni dotrajalih električnih instalacija u donjem dijelu cetinskog toka. Pri tom je izvršena rekonstrukcija većeg dijela elektromreže od Omiša do Sitnog Gornjeg te od Ravnica do Piska, dok je u zagorskom dijelu, posebno na potezu Kraljevac – Šestanovac i Prančevići – Blato na Cetini izgrađen veći broj trafostanica i započeo proces zamjene drvenih električnih stupova betonskima.[1802] Ipak, u istom je razdoblju stanje naponske mreže na prostoru od zamosorskih sela do Šestanovca označeno nezadovoljavajućim, dok je nešto bolje stanje karakteriziralo srednja Poljica, u kojima je

[1800]Toni Paštar: „U toku iduća tri mjeseca: Remont HE „Orlovac“, *Slobodna Dalmacija*, 22. lipnja 1990.
[1801]*Prostorni plan općine Omiš*, prir. Skupština općine Omiš, 79.
[1802]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 63.

također izvršena djelomična rekonstrukcija naponske mreže. Kako bi se buduće stanje elektromreže u Omišu i njegovom okruženju dovelo u optimalno stanje, početkom je osamdesetih godina planirana izgradnja 10 novih trafostanica kapaciteta 10 kilovolti, kao i kompletne mreže visokog i niskog napona na području općine. Osim toga, Omiš je, kao općinsko središte i razvijen industrijski grad, izgradnjom nove trafostanice na Priku, trebao dobiti trostruku mrežu napajanja, priključivanjem na dalekovode iz Zakučca i Kraljevca te modernizacijom dalekovoda prema Dugom Ratu.[1803]

Prvi se konkretni spomen nastavka uređenja elektromreže na omiškom području pojavljuje u prvoj polovici 1983. godine, kada se navodi kako „gradnja privrednih i drugih objekata te naglo povećanje stanogradnje u primorju nije bilo popraćeno izgradnjom elektroenergetskih objekata“.[1804] Kako bi se nepovoljno stanje na području općine riješilo, lokalne su vlasti predvidjele gradnju nove trafostanice u Šestanovcu, s kojom se dalekovodom trebalo spojiti i Blato na Cetini, kao i gradnju jedne u omiškom predjelu Lisičina. Osim toga, planirana je i gradnja dalekovoda od hidroelektrane Kraljevac do Ruskamena, uz 35-kilovoltni vod Zakučac – Omiš, kao i zamjena 75 godina starog dalekovoda koji je povezivao dva najveća općinska mjesta - Omiš i Dugi Rat.[1805]Na taj su se način trebali realizirati planovi predočeni na samom početku desetljeća, ali konkretni rokovi unutar kojih bi navedeno trebalo ispuniti nisu navedeni. Stoga možemo zaključiti da kompletni posao uvođenja „druge elektrifikacije“, zamjene dotrajale električne infrastrukture novom, u donjem dijelu cetinskog toka do kraja postojanja jugoslavenske države nije dovršen. Štoviše, njegov je najveći dio ostavljen za sljedeće desetljeće, na čijem je početku radove na tom planu usporila ratna zbilja. Ipak, do kraja je devedesetih godina najveći dio stare elektromreže na ovom području doista i zamijenjen.

Sredinom je sedamdesetih godina gornji dio cetinskog toka bio pokriven 10-kilovoltnom električnom mrežom, preko koje se do kućanstava struja prenosila posredstvom trafostanica u Sinju i Vrlici.[1806] Problemi su u elektroprivredi tog područja na vidjelo izišli krajem 1983. godine, kada je, uslijed nevremena prouzrokovanog jakom burom, bez struje i vode ostala većina područja od Sinja do Vrlike. Tom su prilikom prekinuti postojeći dalekovodi Split – Sinj i Peruča – Sinj, uništivši najveći dio poljoprivredne proizvodnje i

[1803] Isto 64.
[1804] Jerko Barbarić: „Nepovoljna situacija u elektrodistribuciji na omiškom području: Omišani „žedni“ struje“, *Slobodna Dalmacija*, 14. travnja 1983.
[1805] Isto
[1806] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 63.

zaustavivši rad većine tvorničkih postrojenja.[1807] Na početku se 1985. godine nepovoljna elektroenergetska situacija u vrličkom kraju pokušala riješiti planiranom izgradnjom novog 55-kilovoltnog dalekovoda, koji je trebao prolaziti istom trasom, dugačkom 20 kilometara, kojom je prolazio stari i dotrajali dalekovod Vrlika – Peruča. Novi je dalekovod trebao počivati na čeličnim stupovima, a troškovi su njegove izgradnje procijenjeni na 220 milijuna dinara.[1808] U tijeku je 1988. godine u 15 sinjskih mjesnih zajednica planirana rekonstrukcija ili nadogradnja postojeće niskonaponske elektromreže te izgradnja deset novih trafostanica umjesto četiri dotrajale, što je ukupno trebalo stajati 830 milijuna dinara.[1809] Time su izvršeni određeni preduvjeti temeljitoj izmjeni elektroenergetske mreže, koja je usporena ratom pa je u potpunosti izvršena tek u drugoj polovici devedesetih godina.

5.1.7 Početak uvođenja telekomunikacijske mreže u donjem dijelu cetinskog toka

Na samom je početku devetog desetljeća prošlog stoljeća na područjima Cetinskog kraja zabilježena i aktivnost uvođenja primarne telekomunikacijske mreže u javne i stambene zgrade. Za razliku od infrastrukturnih mjera, koje su se počele razvijati ranije, a u predzadnjem desetljeću prošlog stoljeća bilježimo njihov nastavak, uvođenje je telekomunikacije projekt koji na području cetinskog sliva uglavnom nije započeo prije početka osamdesetih godina. Telekomunikacija se u tom desetljeću u prvom redu odnosila na telefonski,[1810] ali i na poštanski, kao i telegrafski promet, a njeno se uvođenje odvijalo u etapama. U prvoj je etapi trebalo instalirati telefonsku centralu s određenim brojem priključaka, na koje su se s vremenom priključivala kućanstva. Telefonska se centrala uglavnom instalirala u javnim zgradama općinskih centara (najčešće u poštama, ponekad i u tvorničkim prostorijama) ili mjesta kojima je gravitirao veći broj sela. Proces je priključenja privatnih posjednika na automatske telefonske centrale u to vrijeme za većinu građana Cetinskog kraja bio prilično skup, a primarne telefonske centrale nisu raspolagale dovoljnim potencijalom da bi mogle priključiti veći broj korisnika. Zbog toga je početak masovnog spajanja kućanstava na njih zabilježen tek u posljednjim mjesecima osamdesetih godina, a većina je stanovnika tog područja na telefon trebala čekati sredinu devedesetih godina.

[1807] „Teška situacija u sinjskoj krajini: Sinj bez struje i vode“, *Slobodna Dalmacija*, 4. prosinca 1983.
[1808] „Od HE „Peruča“ do Vrlike: Novi dalekovod“, *Slobodna Dalmacija*, 19. ožujka 1985.
[1809] Toni Paštar: „Ove godine u Sinju: Druga elektrifikacija“, *Slobodna Dalmacija*, 17. siječnja 1988.
[1810] U onodobnim izvorima nije bilo moguće pronaći podatke o količini TV Ili radio prijamnika na područjima kninske, sinjske i omiške općine. Razloge tome treba tražiti u činjenici što su spomenute uređaje stanovnici uglavnom kupovali sami, prema osobnim potrebama, a bez sudjelovanja lokalne zajednice. Stoga podatci o navedenim privatnim investicijama nisu zaokupljali prevelik interes onovremenih izvjestitelja, a vjerojatno ih nije bilo lako niti točno odrediti. U nedostatku konkretnih podataka, nemoguće nam je točno odrediti u kolikoj je mjeri televizija, kao novi oblik tehnologije i izvor informacija, zauzela mjesto u privatnim domovima na području Cetinskog sliva, a možemo zaključiti tek da se broj TV-prijamnika povećavao prema kraju desetljeća, dok su u prvoj polovici osamdesetih godina i dalje dominirali radio-uređaji.

Krajem se sedamdesetih godina u najvećem dijelu „donjeg“ cetinskog toka poštanski, telefonski i telegrafski (PTT) promet odvijao posredstvom glavnog PTT ureda koji se nalazio u Omišu, a u sklopu kojeg su djelovale automatske telefonske centrale smještene u Omišu i Dugom Ratu. Na automatske su se, pak, telefonske centrale vezale manje, induktorske, centrale koje su se nalazile u većem broju sela donjeg dijela cetinskog toka.[1811] U načelnim je planovima za unapređenje PTT prometa iz druge polovice sedamdesetih godina predviđena izgradnja automatskih centrala i u Gatima, Šestanovcu i Srijanima,[1812] čime je trebao biti ostvaren preduvjet priključenja većeg broja korisnika na telekomunikacijsku mrežu. Osim toga, svako je samostalno mjesto omiške općine trebalo raspolagati izvršnim PTT uredom, specijaliziranim za prijem i otpremu poštanskih pošiljaka.[1813] Do početka je osamdesetih godina, uz izgradnju automatske telefonske centrale (ATC) u Omišu, na telekomunikacijski sustav priključeno tek 240 korisnika,[1814] što svjedoči da realizacija glavnine planova usmjerenih poboljšanju PTT prometa u donjem dijelu cetinskog toka uglavnom nije započela prije devetog desetljeća dvadesetog stoljeća.

Prvi spomen vezan uz poboljšanje telekomunikacijske mreže na stranicama se „Slobodne Dalmacije“ javlja već u ožujku 1980. godine, a vezan je upravo uz šire omiško područje. Njime se naznačuje plan proširenja telefonske mreže na sva mjesta koja nemaju telefon, a tim bi planom trebalo biti obuhvaćeno svih 40 mjesnih zajednica općine.[1815] Program je trebao koštati 40 milijuna novih dinara, a u prvoj je fazi naručena telefonska centrala s 200 priključaka, koja je trebala biti isporučena sljedeće godine i obuhvatiti područja Blata na Cetini, Novih Sela i okolnih mjesta.[1816] Međutim, konkretni se rokovi realizacije optimističnog plana ne spominju, a početkom je desetljeća telefonskom mrežom na zadovoljavajući način bio pokriven tek primorski pojas općine. Zbog problema uzrokovanih neusklađenim djelovanjem omiške općine kao investitora i PTT Split kao izvođača radova, navedeni su se planovi sporo realizirali pa su od 1978. do 1981. godine u općini izgrađena tek 1 224 telefonska priključka.[1817] Da je tek dio prve etape plana ostvaren, svjedoči i podatak da je početkom 1983. godine u Šestanovcu izgrađena nova pošta, koja u svom sastavu „ima

[1811] *Prostorni plan općine Omiš*, 43.
[1812] Kapacitet je automatske telefonske centrale u Omišu trebao iznositi 6 000, one u Dugom Ratu 3 000, a u Gatima, Šestanovcu i Srijanima, ovisno o broju korisnika, manje od 500 priključaka. O tome vidi u: Isto 79.
[1813] Isto 79.
[1814] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 61.
[1815] „Razvoj PTT-mreže na omiškom području: U planu 1224 telefonska priključka“, *Slobodna Dalmacija*, 20. ožujka 1980.
[1816] Isto
[1817] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 61.

prostoriju za automatsku telefonsku centralu".[1818] Ne navodi se, međutim, s koliko je telefonskih priključaka spomenuta centrala raspolagala, a vrlo je vjerojatno da do tog trenutka nije ni bila instalirana, već samo predviđena za budućnost. Sredinom se sljedeće godine navodi da je, propustom splitskog PTT-a, na omiškom području instalirano nešto manje od polovice ugovorenih telefona.[1819] Time postaje vidljivo da je dinamika uvođenja telekomunikacije na tom području bila dosta sporija od početnih predviđanja.

Ipak, na istom se mjestu navodi konkretan, etapni plan uvođenja PTT-kapaciteta, prema kojem bi do 1985. godine telefonskom mrežom trebali biti obuhvaćeni Omiš, Ravnice, Gata, Čišla, Ostrvica, Zvečanje i Smolonje; do 1987. još i Šestanovac, Zadvarje, Katuni i Kreševo, a do 1989. godine i sva ostala mjesta.[1820] Plan se, međutim, pokazao nerealnim jer nije pretpostavljao gospodarsku krizu, koja se prema kraju desetljeća rapidno povećavala, ostavivši građanima brige oko elementarnih preduvjeta preživljavanja. Stoga je priključenje pojedinaca na telefonske mreže uglavnom ostalo u drugom planu, realiziravši se u potpunosti tek u sljedećem desetljeću. Od realiziranih se projekata, tako, do kraja osamdesetih godina u omiškom kraju spominje tek uvođenje 120 telefona u Slimenu, za što je svaki pretplatnik uplatio „dinarsku protuvrijednost od 1 500 maraka".[1821] Većina stanovnika ostalih mjesta donjeg dijela cetinskog toka u istom razdoblju telefon u vlastitom domaćinstvu nije posjedovala.

5.1.8 Početak uvođenja telekomunikacijske mreže u gornjem dijelu cetinskog toka

Stanje je telekomunikacijskog prometa u gornjem dijelu cetinskog toka početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća bilo lošije nego što je to bio slučaj u omiškom području. Manji je broj korisnika bio spojen na PTT – sustav, a automatska je telefonska centrala postojala samo u Sinju.[1822] U manjem su broju ostalih mjesta na tom području postojali PTT-uredi s manualnim „radnim" centralama, koje su bile priključene na sinjsku automatsku telefonsku centralu, a čiji je potencijal već sredinom sedamdesetih godina bio iskorišten do krajnjih granica.[1823] Većina je stanovnika telefonski kontakt u istom razdoblju mogla ostvariti tek u najbližoj pošti koja je posjedovala ured povezan sa sinjskom ATC-om pa su pritom ljudi

[1818] „Modernizacija PTT: Nova pošta u Šestanovcu", *Slobodna Dalmacija*, 22. veljače 1983.
[1819] „Modernizacija PTT-kapaciteta na omiškom području: Tri telefonske faze", *Slobodna Dalmacija*, 13. lipnja 1984.
[1820] Isto
[1821] J. Barbarić: „Proširenje TT-kapaciteta u omiškom kraju: Slime: 120 telefona", *Slobodna Dalmacija*, 16. studenog 1989.
[1822] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 61.
[1823] Isto 61.

ovisili o ograničenom radnom vremenu poštanske poslovnice.[1824] Slijedom toga, zaključujemo da PTT-promet u gornjem dijelu cetinskog toka početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća gotovo i nije postojao, a preduvjet je njegovog poboljšanja bila izgradnja automatskih telefonskih centrala u većem broju mjesta. Zbog navedenog je u načelnim planovima za poboljšanje PTT sustava sinjske općine predviđena izgradnja automatskih telefonskih centrala u Trilju, Vrlici, Obrovcu, Hrvacama i Dicmu te proširenje one koja je već postojala u Sinju.[1825] Poštanska je zgrada, kao i u omiškoj općini, predviđena u svim „centrima razvojnih područja" i „centrima zona" pa je, osim u Sinju, Trilju i Vrlici, tijekom osamdesetih godina i ona trebala biti izgrađena u Hrvacama, Obrovcu, Dicmu i Otoku.[1826]

Iako je u načelnim planovima za poboljšanje PTT-prometa tadašnje sinjske općine još u prvoj polovici sedamdesetih godina naznačena potreba otvaranja većeg broja automatskih telefonskih centrala, kao i poboljšanja telekomunikacijskih veza s većim gradovima u okruženju i s manjim mjestima unutar općine, za što je predviđena potrošnja 8 650 000 (novih) dinara,[1827] na realizaciji tih planova niti u prvoj polovici osamdesetih godina gotovo ništa nije učinjeno. Prvi se konkretan spomen poboljšanja telefonske, poštanske i telegrafske mreže na tom području spominje tek početkom druge polovice desetljeća, kada je zabilježeno nezadovoljstvo sinjske općine zbog raspodjele sredstava namijenjenih nedovoljno razvijenim područjima. Pri tom se napominje da je „broj telefonskih priključaka u komuni sramotno mali", uz primjedbu kako Sinj raspolaže s čak 17 puta manje telefona nego Makarska, iako se oba grada nalaze pod ingerencijom PTT-a Split.[1828] Razlog tome treba tražiti u težnji viših razina vlasti da telefonskom mrežom prioritetno opskrbe turistička središta (makarsko, omiško primorje), a tek nakon toga područja na kontinentu. Budući da je tadašnja sinjska općina bila jedna od najnerazvijenijih općina u ondašnjoj SR Hrvatskoj, jasno je da je i broj telefonskih priključaka u njoj sredinom desetljeća bio manji nego na ostalim područjima pa je i dinamika uvođenja primarne telekomunikacije na područjima „gornjeg" cetinskog toka bila znatno sporija od one na omiškom području, pojačavši se tek na samom kraju desetljeća.

[1824] „Informacija o razvoju TT-saobraćaja na području općine Sinj do 1975. godine", HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.

[1825] Automatska je telefonska centrala u Sinju trebala raspolagati sa 6 000 priključaka i biti spojena sa splitskom ATC, dok su ostale automatske telefonske centrale na prostoru sinjske općine trebale imati sljedeće kapacitete: Trilj 2 000, Obrovac 1 600 te Hrvace, Dicmo i Vrlika po 1 000 priključaka. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.),* 125.

[1826] Isto 91.; Poštanska je zgrada u Trilju otvorena 1973. godine, a o tome vidi u: Vrgoč, *Pregled povijesti grada Trilja*, 73.

[1827] „Informacija o razvoju TT-saobraćaja na području općine Sinj do 1975. godine", HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.

[1828] „Sinj: Ravnomjerniji razvoj PTT-kapaciteta", *Slobodna Dalmacija*, 19. veljače 1985.

Sredinom se 1986. godine spominje plan proširenja automatske telefonske stanice u Sinju za novih 550 priključaka, a kompletan je projekt, čija je vrijednost procijenjena na 36 milijuna dinara, trebao biti završen do rujna iste godine.[1829] Krajem sljedeće godine bilježimo i spomen problema vezanih uz telekomunikaciju u blizini izvora rijeke Cetine. On se odnosi na nezadovoljstvo Vrličana što od 130 priključaka, s koliko raspolaže njihova centrala, funkcionira tek njih 30 jer novoizgrađena vrlička automatska telefonska centrala nije spojena sa sinjskom telefonskom stanicom,[1830] čime je prekinut vod Vrlike sa splitskim telekomunikacijskim centrom. Tempo se razvoja telekomunikacijske mreže ponešto ubrzao 1989. godine, kada je sinjska općina u tu svrhu osigurala 100 milijuna dinara (zbog snažno izražene inflacije u tom trenutku, iznos je dosta veći no što je realna vrijednost ulaganja).[1831] U prvoj polovici iste godine na području je Trilja, Čaporica i Košuta postojalo tek 200 telefona pa je 1 000 domaćinstava iskazalo želju za priključkom, za što su, pak, u vrijeme najjače krize bili spremni izdvojiti i do milijardu dinara.[1832] Prethodno je, međutim, trebalo izgraditi novu telefonsku centralu, koja je, uz navedena sela, trebala pokrivati i Strmendolac, Vedrine, Jabuku i Grab.[1833] Za instalaciju su jednog telefonskog priključka u spomenutim mjestima građani morali platiti 1 700 njemačkih maraka (tada 20 milijuna dinara) odjednom ili u pet mjesečnih rata, a instalacija je prvih pretplatničkih priključaka planirana tek za početak sljedećeg desetljeća.[1834] Osim u Sinju i Trilju, krajem je godine planirana i izgradnja centrala u Otoku, Hrvacama i Grabu,[1835] ali one do kraja desetljeća nisu izgrađene. Da je glavni impuls uvođenju primarne telekomunikacije „gornjeg“ cetinskog toka ipak poduzet devedesetih godina, jasno svjedoči podatak da je krajem 1990. godine općina Sinj raspolagala s tek oko 1 000 telefonskih priključaka, iako je istovremeno općina brojala 60 000 stanovnika.[1836]Tempo je uvođenja telefonskih priključaka u kućanstva jednog dijela „gornjeg“ cetinskog područja u prvoj polovici devedesetih bio zaustavljen uslijed ratnih okolnosti pa je i ovaj posao u potpunosti završen u drugoj polovici devedesetih godina.

[1829] Toni Paštar: „Proširenje ATS Sinj: 550 novih telefonskih brojeva“, *Slobodna Dalmacija* 29. lipnja 1986.
[1830] Toni Paštar: „Oko instaliranja ATC-a u Vrlici: Dokle će Vrličani biti „gluhi“?“, *Slobodna Dalmacija*, 18. prosinca 1987.
[1831] Toni Paštar: „Općina Sinj sufinancijer razvoja infrastrukture: „Milijarde za vodu, struju i telefone“, *Slobodna Dalmacija*, 4. siječnja 1989.
[1832] Z. Šipić:“Triljani hoće telefon: I milijardu za priključak“, *Slobodna Dalmacija*, 17. travnja 1989.
[1833] Isto.
[1834] „U Trilju i okolini bit će pet puta više telefona: ATC od 1024 priključka“, *Slobodna Dalmacija*, 12. kolovoza 1989.
[1835] Toni Paštar: „Realizacija programa telefonije u sinjskom kraju do 1991.: 4400 novih telefona“, *Slobodna Dalmacija*, 15. studenog 1989.
[1836] Toni Paštar: „Montaža TT-kapaciteta u Cetinskoj krajini: Svijet bliži Sinju“, *Slobodna Dalmacija*, 12. prosinca 1990.

5.2 OPĆA OBILJEŽJA SEOSKIH SREDINA – IZMEĐU POLJOPRIVREDE I INDUSTRIJE

Golema je većina Cetinskog kraja i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća otpadala na sela. Osim Sinja, Trilja, Omiša i Dugog Rata, koji su se zahvaljujući većim tvorničkim postrojenjima ranije razvili u gradska središta, sva su mjesta od izvora do ušća Cetine imala status sela. Ipak, u posljednjem se desetljeću postojanja jugoslavenske države politika prema selu pa shodno tome i prilike u ruralnim sredinama cetinskog sliva, ponešto promijenila. Trend se propadanja raznih oblika odozgo nametane kolektivizacije tijekom osamdesetih godina nastavio, a većina je poljoprivrednih površina Cetinskog kraja i dalje ostala u rukama privatnih posjednika. Rijetke su preživjele poljoprivredne zadruge gotovo isključivo igrale ulogu posrednika pri plasmanu poljoprivrednih proizvoda svojih članova na tržište. Budući da je kompletni sustav i dalje zagovarao kolektivizaciju, vlasti na svim razinama nisu više pokazivale toliki interes za razvoj privredne grane koja je u najvećoj mjeri ovisila o privatnoj inicijativi. Nastojanje vlastodržaca da djelomično unaprijede samo onaj segment primarnog gospodarskog sektora koji se razvijao pod presudnim utjecajem kolektivnih organizacija ogledalo se i u djelomičnoj izgradnji hidromelioracijskog sustava unutar Sinjskog polja, a koji je nesmetanu poljoprivrednu proizvodnju omogućavao gotovo isključivo na poljoprivrednim površinama u vlasništvu triljske poljoprivredne zadruge i sinjskog poljoprivrednog dobra „Trnovača“. Osim sporadičnih izuzetaka i uopćenih tekstova, niti „Slobodna Dalmacija“ u tom razdoblju ne donosi zapise o gospodarskim rezultatima privatnih poljoprivrednika. Njeni su izvjestitelji i dalje uglavnom bili zaokupljeni sudbinom organizacija koje su predstavljale tzv. društveni sektor u poljoprivredi. Stoga, a vezano uz primarni gospodarski sektor, u izvorima dominiraju zapisi posvećeni rijetkim preživjelim općim poljoprivrednim zadrugama, ali i poslovnim planovima i problemima jedinog preostalog državnog poljoprivrednog posjeda: sinjske „Trnovače“. Trend je nesvjesnog zapuštanja sela započeo još tijekom šezdesetih godina, kada je paralelno s počecima propadanja kolektivizacije, započeo i jači razvoj industrije u gradovima. Posljedica je toga, između ostalog, bila i depopulacija, koja svoje korijene vuče upravo iz tog desetljeća. Kako je politika zapuštanja primarnog gospodarskog sektora s vremenom postajala sve očitija, tako se i proces iseljavanja stanovništva sa sela i njihovog useljavanja u gradove nastavio, poprimivši tijekom osamdesetih godina gotovo pa dramatične razmjere. U ovom ćemo dijelu rada, tako,

pozornost posvetiti i procesu zatvaranja većeg broja postojećih seoskih škola diljem Cetinskog kraja jer ih, uslijed povećane stope depopulacije, više nije imao tko pohađati. Niti trend odlaska seoskog stanovništva iz Cetinskog kraja na privremeni rad u inozemstvo u tom razdoblju nije sasvim iščezao, iako je njegova pojava vjerojatno ponešto smanjena u odnosu na desetljeće ranije.

Gubljenjem interesa za primarni gospodarski sektor, vlasti su još u prethodnim desetljećima na selima pokušale uspostaviti kolektivne odnose, okrećući ih postupno prema industriji. Time su, osim postupne likvidacije primarnog sektora gospodarstva, odgovorni nastojali smanjiti enormnu stopu depopulacije na selima, vezujući njihove stanovnike (barem one u okolici sela u kojima su otvoreni industrijski pogoni) i dalje uz svoja ognjišta, smanjujući time pritisak na još uvijek nedovoljno razvijene gradove. Upravo je pokušaj postupnog okretanja sela ka industriji, otvaranjem većeg broja dislociranih tvorničkih postrojenja u jednom dijelu cetinskih sela, svojevrsna novina koja razlikuje prilike na selu tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća od onih u ranijim razdobljima. Ipak, trend je otvaranja dislociranih pogona na selima Cetinskog kraja barem idejno započeo desetljeće ranije, a on nije mogao ozbiljnije narušiti primat primarnog gospodarskog sektora jer su takvi pogoni otvoreni u manjem broju sela, dok su u većini njih stanovnici i dalje imali izbor između bavljenja poljoprivredom ili stočarstvom i odlaska u grad u potrazi za poslom u industriji ili ugostiteljstvu, a rjeđe i u turizmu.

Otvaranje je dislociranih pogona, koje su u selima Cetinskog kraja, ali i šire, osnivale postojeće tvornice s cetinskog prostora, ali i izvan njega, a na poticaj viših razina vlasti, samo djelomično zaustavilo trend depopulacije i to uglavnom u onim mjestima u kojima je pojedini pogon otvoren. Ipak, taj je proces donio korist tvornicama koje su otvorile slične pogone jer im je u dobroj mjeri pojeftinio proizvodnju. Pri izgradnji spomenutih pogona, tvornicama su pomagale i lokalne i republička vlast, a u trenutku kad je pogon izgrađen i opremljen, tvornice nisu morale voditi računa o smještaju radnika dislociranih postrojenja. Kako su u tim pogonima radili ljudi iz sela u kojima je pogon otvoren ili iz njihove bliže okolice, oni su živjeli u svojim kućama, iz kojih su svakodnevno odlazili na posao. Tvornice za njih nisu morale graditi stambene zgrade u gradovima, već su novac predviđen za to mogle trošiti na druge namjene. Primarnom ćemo, kao i sekundarnom gospodarskom sektoru vezanom uz seoske sredine u ovom dijelu rada posvetiti dužnu pozornost nakon što analiziramo nastavak procesa depopulacije koji u cetinskim selima niti tijekom osamdesetih godina nije zaustavljen.

5.2.1 Nastavak depopulacije – zajedničko obilježje seoskih sredina Cetinskog kraja

Paralelno s procesom zapuštanja primarnog gospodarskog sektora i tijekom se osamdesetih godina prošlog stoljeća nastavio trend depopulacije seoskih sredina Cetinskog kraja. Osim usporedbom ukupnog broja stanovnika koji su na tom prostoru obitavali 1981. i 1991. godine, on se može promatrati i slabljenjem interesa za obnavljanjem školske infrastrukture, kao i smanjenjem broja učenika koji su tijekom osamdesetih godina pohađali seoske škole diljem Cetinskog kraja. Zbog izrazite su se depopulacije škole u nekim cetinskim mjestima potpuno ugasile jer ih više nije imao tko pohađati. Iako su vlasti na nižim razinama depopulaciju pokušale usporiti postupnim prenošenjem industrijske proizvodnje u seoske sredine posredstvom dislociranih tvorničkih pogona, trend se odlaska seoskog stanovništva u bliže ili udaljenije gradove niti tijekom devetog desetljeća prošlog stoljeća nije ozbiljnije usporio. Štoviše, u nekim je mjestima on primjetan postao upravo tijekom osamdesetih godina, a s depopulacijom se najveći dio cetinskih mjesta bori sve do današnjih dana. Osim zbog potrage za poslom, ovaj se problem tijekom osamdesetih godina aktualizirao i zbog toga što se najveći dio kulturnih, zdravstvenih, političkih, pa i sportskih institucija nalazio u gradskim sredinama pa su one nastavile privlačiti stanovnike sela, posebno one koji su u gradovima relativno povoljno mogli dobiti stan. Time su se dodatno povećavale gradske aglomeracije, dok je sadržaja koji su mogli privući stanovništvo da ostanu, u selima svakim danom sve više nedostajalo.

U seoskim je sredinama Cetinskog kraja 1981. godine živjelo ukupno 53 519 stanovnika. Da je depopulacija tijekom osamdesetih godina na tom području bila prisutna, dovoljno svjedoči podatak da se njihov broj deset godina kasnije smanjio na 51 391.[1837] Dakle, na kompletnom je prostoru Cetinskog kraja 1991. godine živjelo 2 128 ljudi manje nego što ih je na istom području živjelo 1981. godine. Ako pogled usmjerimo samo na gornji dio cetinskog toka, zaključak o nastavku procesa napuštanja seoskih sredina također nećemo moći izbjeći. Naime, na području su od Cetine do Čaporica 1981. godine živjela 41 894 stanovnika, da bi se deset godina poslije njihov broj smanjio na 40 350.[1838] Iako brojka od 1 544 stanovnika manje nego što ih je na istom prostoru živjelo 1981. godine možda ne izgleda pretjerano dramatično, izrazitu depopulaciju gornjeg dijela cetinskog toka svjedoči činjenica da je tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća rast broja stanovnika zabilježen u 17 od ukupno 52 sela koja su na tom području postojala. Pritom su povećanje broja stanovnika,

[1837] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 1454. – 1455, 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.

[1838] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 1454. – 1455,; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.

osim Vrlike, zabilježila neka sela smještena u blizini sinjskog i triljskog gradskog središta, kao i velika sela smještena između Sinja i Trilja te ona koja su se nalazila u blizini hidroelektrane „Orlovac“.[1839] Većina se sela gornjeg dijela cetinskog toka i dalje suočavala sa smanjenjem broja stanovnika, koje je u nekima od njih bilo prilično značajno.[1840]

Depopulacija je u istom desetljeću još drastičnije posljedice uzrokovala u donjem dijelu cetinskog toka, u kojem je ionako živjelo manje ljudi nego u selima šireg sinjskog, triljskog i vrličkog područja. Naime, u selima je donjeg dijela cetinskog toka 1981. godine živio 12 021 stanovnik, da bi se deset godina poslije njihov broj smanjio na 11 041.[1841] Iako smanjenje broja stanovnika za njih 980 u razdoblju od 10 godina niti na ovom prostoru ne mora djelovati previše alarmantno, dojam se o pogubnom depopulacijskom djelovanju povećava ako bacimo pogled na pojedinačnu sliku sela donjeg dijela cetinskog toka. U razdoblju je devetog desetljeća prošlog stoljeća tek 5 sela na tom području zabilježilo povećanje broja stanovnika. Osim Šestanovca, u kojem se zbog većeg broja industrijskih postrojenja, broj stanovnika tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća povećao s 225 na 572,[1842] porast su broja pučanstva u tom razdoblju zabilježili Ugljane i dio Novih Sela koji se nalazio u tadašnjoj sinjskoj općini. Osim njih, blago su povećanje broja žitelja u posljednjem desetljeću trajanja jugoslavenske države zabilježili Čišla i Kučiće.[1843] Sva su se ostala sela donjeg dijela cetinskog toka u istom razdoblju borila s više ili manje izraženim smanjenjem broja stanovnika. Depopulacija je tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća od svih sela donjeg dijela cetinskog toka najjače pogodila Katune, koji su 1991. godine brojali čak 555 stanovnika manje nego deset godina ranije, ali i Donji Dolac, koji je u istom razdoblju izgubio 285 stanovnika. Blato je na Cetini početkom osamdesetih brojalo 848, a početkom devedesetih

[1839] Povećanje je broja stanovnika tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća zabilježeno u Čaporicama, Gali, Glavicama, Grabu, Jasenskom, Karakašici, Košutama, Laktacu, Obrovcu Sinjskom, Otoku, Podosoju, Rudi, Satriću, Strmendocu, Vrabaču, Vrandocu i Vrlici. O tome vidi u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2720., 2723., 2724., 2726., 2728., 2729., 2731., 2733., 2736., 2738., 2739., 2742., 2743., 2745., 2751., 2752.

[1840] Korita su 1991. godine brojala svega 4 stanovnika, a značajnije je smanjenje broja stanovnika tijekom osamdesetih godina zabilježeno i u Civljanama, Brnazama, Gornjem Biteliću, Hrvacama, Maovicama, Otišiću, Podima i Turjacima. O tome vidi u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 1455.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2718., 2722., 2727., 2730., 2735., 2737., 2739., 2747.

[1841]*Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2718., 2736., 2748.

[1842]*Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2026.

[1843] Isto 2011., 2017.

godina 760 stanovnika, dok je u obližnjim Novim Selima (onom dijelu koji je pripadao omiškoj općini) 1981. godine živjelo 655, a 1991. godine 471 stanovnik.[1844]

Depopulacija se unutar seoskih sredina Cetinskog kraja tijekom osamdesetih godina ogledala i u smanjenju broja i veličine značajnog dijela seoskih škola. Od novih je školskih objekata u donjem dijelu cetinskog toka zabilježena tek izgradnja osnovne škole u Gatima, čija je gradnja započela sredinom 1985. godine, a u svom je sastavu ova školska zgrada trebala obuhvaćati 2 učionice, spomen-sobu, biblioteku i dječji vrtić.[1845] Škola je na kraju desetljeća u Gatima doista i izgrađena, ali su radovi izvedeni nedovoljno kvalitetno pa je već nedugo nakon otvaranja, zbog primanja vlage, ona morala biti dodatno uređena.[1846] Istovremeno se u Ugljanima ugasila centralna osnovna škola jer ju zbog nedostatka polaznika više jednostavno nije imao tko pohađati, iako je u samom mjestu tijekom osamdesetih godina blago povećan broj stanovnika. Opadanje je broja učenika u seoskim osnovnim školama bio trend koji se protezao na cijelo deveto desetljeće prošlog stoljeća,[1847] na čijem je kraju on u nekim mjestima dosegao dramatične razmjere. Sličnu su sudbinu poput one ugljanske, doživjele i neke druge osnovne škole tadašnje sinjske općine. Tako je 1987. godine osnovne škole na području te općine pohađalo 6 980 učenika, dok ih je 1976. u osnovnoškolskim klupama sjedilo oko 12 tisuća.[1848] Kao što je bio slučaj u Ugljanima, osnovna je škola tijekom osamdesetih godina ukinuta i u Grabu, koji je također u istom desetljeću zabilježio blagi porast broja stanovnika.[1849] To je bio dovoljan pokazatelj da zapuštanje primarnog gospodarskog sektora ne može rezultirati opstankom života na selu, čak ni u onim područjima na kojima taj gospodarski sektor nije bio do kraja uništen.

5.2.2 Primarni gospodarski sektor gornjeg dijela cetinskog toka

Primarni se gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća suočio s primjetnom stagnacijom, koja je bila nastavak procesa započetog u prošlim desetljećima, ali se u ovom dodatno radikalizirala. Razloge ćemo tome u ovom poglavlju postupno otkrivati, a u analizi ćemo se prilika na tom području najprije

---

[1844] Tako se drastično smanjenje broja stanovnika u Katunima može dovesti u djelomičnu vezu s jednako drastičnim povećanjem broja stanovnika koje je u istom razdoblju zabilježeno u obližnjem Šestanovcu, posebno ako u obzir uzmemo činjenicu da granice ovih dvaju sela nisu jasno određene niti do današnjih dana, a ona, uz to i danas sačinjavaju istovjetnu župnu zajednicu. O tome vidi u: *Nacionali i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2009., 2011., 2015., 2019.

[1845] „Izgradnja školske zgrade u Gatima“, *Slobodna Dalmacija,* 2. srpnja 1985.

[1846] Ilir Krasnić: „Ovozimske nevolje osnovaca u Gatima: Vlaga u školi“, *Slobodna Dalmacija*, 14. ožujka 1990.

[1847] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine,* 89.

[1848] Toni Paštar: „Demografska kretanja pogađaju osnovno školstvo u Sinju: Prazne učionice“, *Slobodna Dalmacija,* 24. studenog 1987.

[1849] Isto

ograničiti na prostor smješten u samu blizinu cetinskog izvora. Nakon toga ćemo pozornost posvetiti agrarnim prilikama površinski većeg sinjskog i triljskog kraja. Vrličko područje u osamdesete godine prošlog stoljeća nije ušlo kao jedna, nedjeljiva cjelina, već je administrativno bilo podijeljeno na manji dio koji je pripadao kninskoj i veći koji je bio u sastavu sinjske općine.[1850] Sinjskoj su općini, uz samu Vrliku, pripadali i Maovice, Otišić, Podosoje, Garjak, Kosore, Vinalić, Ježević i Koljane – Bravčev Dolac, zauzimajući površinu od 243 četvorna kilometra i brojeći sredinom desetljeća 6 260 stanovnika.[1851] Ostala su sela, u okolici izvora Cetine, pripadala kninskoj općini. Već je sama odluka viših instanca vlasti o podjeli narušila jedinstvo područja koje je dugo vremena unazad djelovalo kao jedna cjelina pa su stanovnici tog prostora sve do kraja postojanja jugoslavenske države tražili da se cjelovit kraj proglasi jedinstvenom općinom i da mu se, s obzirom na izrazitu nerazvijenost, prizna status posebno nerazvijenog područja u privredno nedovoljno razvijenim područjima SR Hrvatske.[1852] Ta im želja sve do kraja desetljeća, ipak, nije bila ispunjena. Polovicom je desetljeća kompletno vrličko područje smatrano najnerazvijenijim područjem u Hrvatskoj, pa je i Zajednica dalmatinskih općina zatražila da mu se dodijeli status specifičnog zaostalog područja.[1853]

Stočarstvo je, kao najizraženija privredna grana koja se na širem području mogla razvijati, bilo gotovo u potpunosti zapušteno, a industrija se, zaslugom triljske „Cetinke“ stidljivo počela razvijati, ali niti približno toliko da bi mogla osigurati egzistenciju većeg broja stanovnika vrličkog kraja. Na cijelom je području tek 8% stanovnika imalo posao pa je trend depopulacije vrličkog kraja na cijelom cetinskom području bio najizraženiji,[1854] a broj se stanovnika u 20 godina smanjio za petinu.[1855] Primjer se depopulacije tog kraja najbolje vidi na primjeru sela Garjak, u podnožju Peručkog jezera. Selo je, uslijed gradnje jezera za potrebe hidroelektrane, gotovo u potpunosti potopljeno, a od njegova 82 domaćinstva, u prvoj su polovici desetljeća u selu ostala tek trideset i dva.[1856] Ostatak je domaćinstava u potrazi za poslom napustio selo, uglavnom naselivši okolne gradove. O depopulaciji smo, međutim, više riječi rekli u zasebnom poglavlju, a ona je zasigurno bila najizravnija posljedica, ali i

[1850] Ranko Vilić: „Razvoj nerazvijenih: Posebna briga o Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 12. lipnja 1984.
[1851] Toni Paštar: „Vrličkom kraju specifičan status“, *Slobodna Dalmacija*, 18. lipnja 1985.
[1852] Toni Paštar: „Stara ideja ponovo aktualizirana: Mladi Vrlike hoće općinu“, *Slobodna Dalmacija*, 12. studenog. 1989.
[1853] Isto
[1854] Soldo, 45.
[1855] Toni Paštar: „Stara ideja ponovo aktualizirana: Mladi Vrlike hoće općinu“, *Slobodna Dalmacija*, 12. studenog. 1989.
[1856] „Tamo gdje novinari rijetko zalaze: Putem pršuta do podvodnih sela“, *Slobodna Dalmacija*, 23. veljače 1984.

pokazatelj lošeg, ako ne i katastrofalnog stanja primarnog gospodarskog sektora na vrličkom području u razdoblju osamdesetih godina prošlog stoljeća. Iako su postojale najave o razvoju poljoprivrede oslonjene na razna splitska poduzeća i sinjsko poljoprivredno dobro,[1857] gotovo se ništa od toga do kraja desetljeća nije realiziralo. Cetinsko i Vrličko polje, ukupne površine od 1 500 ha, i u drugoj se polovici osamdesetih godina poslije kiša suočavalo s poplavama jer na njima nije bio izgrađen sustav odvodnih kanala koji bi prikupljao viškove vode pa su njihove površine bile praktično neiskorištene.[1858] Prilike su još teže bile u onom dijelu koji je pripadao kninskoj općini. Naime, ona je tijekom osamdesetih godina izgubila status nerazvijenog područja unutar SR Hrvatske pa iz Republičkog fonda za nerazvijena područja nije dobivala nikakva sredstva, koja su činila znatan dio budžeta općine Sinj. U devetom je desetljeću dvadesetog stoljeća ograničen razvoj nastavila vrlička poljoprivredna zadruga, a osim nje, na širem vrličkom prostoru nije postojala ni jedna privredna organizacija vezana uz primarni gospodarski sektor koja se nalazila u društvenom vlasništvu. Golema je većina obradivih površina na ovom prostoru i dalje ostala u rukama privatnih posjednika kojima onodobne političke strukture nisu posvećivale gotovo nikakvu pozornost pa se niti u izvorima oni ne spominju. Privatni su se posjednici na nevelikim zemljišnim parcelama poljoprivredom uglavnom bavili u svrhu zadovoljavanja vlastitih prehrambenih potreba, a malo su svojih proizvoda mogli ponuditi tržištu.

U višim je predjelima nastavljena i obiteljska stočarska proizvodnja, ali ni ona široj društvenoj zajednici nije mogla donijeti osobitu korist jer je ostala ograničena na obiteljske potrebe pojedinog proizvođača. Konkretan je plan razvoja stočarstva vrličkog kraja prvi put predočen krajem 1985. godine, kada je najavljen početak izgradnje proizvodno – rehabilitacijskog centra u blizini Peručkog jezera. Navedeni je centar trebao obuhvaćati pogone za tov 700 svinja i proizvodnju jaja, ali on je prvenstveno trebao biti namijenjen štićenicima vrličkog zdravstvenog zavoda i usmjeren u terapeutske svrhe.[1859] Pa ipak, do kraja desetljeća nismo pronašli konkretan podatak o završetku projekta pa ne možemo tvrditi da je on u stvarnosti uopće zaživio.

[1857] Ranko Vilić: „Razvoj nerazvijenih: Posebna briga o Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 12. lipnja 1984.

[1858] „Razgovor o (ne)razvijenosti vrličkog kraja: „Vrlika traži svoju šansu“, *Slobodna Dalmacija*, 11. ožujka 1985. U planu je razvoja poljoprivrede, koji je naznačen još sredinom sedamdesetih godina, predviđena izgradnja sustava za natapanje kako u Vrličkom, tako i u susjednom Paškom te u ostalim kraškim poljima u blizini cetinskog izvora. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 83. Navedeni su planovi, međutim, do kraja osamdesetih godina ostali neostvareni.

[1859] Boja Bavčević: „Iduće godine počet će gradnja proizvodno – rehabilitacionog centra kod Vrlike: „Hrana s Peručkog jezera“, *Slobodna Dalmacija*, 12. prosinca 1985.

Na širem se sinjskom i triljskom području tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća primarnom gospodarskom sektoru, a prije svega poljoprivredi, posvetilo najviše pažnje u čitavom Cetinskom kraju. Kao što je bio slučaj i u prethodnim desetljećima Sinjsko je i s njim spojeno Hrvatačko polje omogućavalo tom prostoru i najbolje preduvjete za razvoj ove grane djelatnosti. Stoga se i dalje većina seoskog stanovništva tog područja bavila poljoprivredom. Golema se većina primarnog gospodarskog sektora sinjskog i triljskog kraja odvijala na Sinjskom polju pa je najvažniju aktivnost na tom prostoru u pretposljednjem desetljeću prošlog stoljeća predstavljao nastavak ranije započetih radova na njegovoj melioraciji. I na selima je sinjskog i triljskog prostora zabilježen nastavak dominacije privatnih proizvođača, uz sekundarnu ulogu društvenih poljoprivrednih organizacija. Tako se većina Sinjskog polja tijekom osamdesetih godina nalazila u vlasništvu privatnih posjednika, dok je u društvenom vlasništvu ostalo tek oko 5%, odnosno nešto više od 500 hektara, poljoprivrednih površina.[1860] Ipak, izvori iz tog vremena ovu činjenicu nisu dovoljno respektirali pa je o privatnim proizvođačima jako teško pronaći konkretne podatke, a o njihovom djelovanju možemo donositi zaključke na osnovu poslovanja organizacija društvenog sektora. Poljoprivrednu sliku sinjskog i triljskog kraja moramo pokušati rekonstruirati koristeći se uglavnom tekstovima posvećenima triljskoj poljoprivrednoj zadruzi i sinjskom poljoprivrednom dobru „Trnovača“. Jedini je zapis posvećen privatnim poljoprivrednicima u „Slobodnoj Dalmaciji“ objavljen početkom 1981. godine. U njemu se navodi da voćar Dušan Blajić, na imanju Fakulteta poljoprivrednih znanosti iz Zagreba, stacioniranom u Turjacima, godišnje proda oko 40 000 komada sadnica različitih voćaka po jedinstvenoj cijeni od 80 dinara po sadnici.[1861] Nije teško izračunati da on pri tom godišnje uprihodi 3 200 000 dinara. Međutim, nije nam poznato u kojem je omjeru on zaradu dijelio sa spomenutim Fakultetom, niti kakva je bila daljnja sudbina zanimljivog projekta. Kao i u ostalim seoskim sredinama, trend depopulacije nije zaobišao ni ovo područje, u kojemu su, zbog nešto više brige posvećene poljoprivredi, u nešto slabijoj mjeri uočljivi dislocirani tvornički pogoni.

Unatoč boljoj prometnoj povezanosti, više razine vlasti razvoju poljoprivrede tijekom osamdesetih godina ni na ovom području nisu posvećivale dovoljno veliku pozornost. Jedan je razlog tome zasigurno bila svekolika gospodarska i društvena kriza koja se u istom desetljeća sručila na jugoslavensku državu, pri čemu ni nedovoljno razvijeni gornji dio

[1860] Toni Paštar: „Razgovor o razvoju poljoprivrede na sinjskom području: Agrar od iluzija“, *Slobodna Dalmacija*, 24. lipnja 1986.
[1861] Zvonko Šipić: „U posjetu proizvođačima voćnih sadnica u selu Turjaci: „Vrsni voćari Blajići“, *Slobodna Dalmacija*, 7. veljače 1981.

cetinskog toka nije mogao biti zaobiđen. Drugi razlog, međutim, treba tražiti u ranije izloženoj težnji lokalnih političkih dužnosnika prema kojoj se ukupna zaposlenost stanovnika sinjske općine u poljoprivredi treba smanjiti s 47.5% na 25%, uz istovremeno povećanje zaposlenosti stanovništva u industriji s 15% na 29%.[1862] Poljoprivredna je proizvodnja u pretežito agrarnom sinjskom i triljskom kraju u dobroj mjeri trebala doći u sjenu one industrijske pa primarnom gospodarskom sektoru lokalne političke organizacije i nisu posvećivale preveliku pozornost, prepuštajući ga da se tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća razvija sam od sebe, pod presudnim utjecajem privatnih proizvođača. Slijedom toga, niti raniji planovi o postupnoj zamjeni nerentabilne proizvodnje žitarica i povrtnih kultura isplativijim voćnim kulturama, u istom se razdoblju na zemljištima u društvenom vlasništvu uglavnom nisu realizirali. Možemo pretpostaviti da su poljoprivredni razvoj u tom pravcu nastavili pojedini privatni posjednici, koji su pritom bili ograničeni svojim nedovoljno velikim posjedima,[1863] pa od plasmana proizvoda na tržište uglavnom nisu mogli previše zaraditi.

Da su svi pokušaji uređenja kolektivnih odnosa na selima rezultirali neuspjehom, najbolje svjedoči činjenica da je, uz vrličku, triljska poljoprivredna zadruga, koja je u tom trenutku zapošljavala 70 radnika, već početkom 1980. godine bila „jedina poljoprivredna zadruga“ u sinjskoj općini. Budući da se i ona uglavnom bavila posredništvom pri plasmanu proizvoda svojih članova na tržište, već se tada postavilo pitanje njenog pripajanja sinjskom trgovačkom poduzeću „Konkurent“ ili potpunoj likvidaciji.[1864] Zadruga je u tom razdoblju raspolagala s 55 hektara zemljišta, brojeći ukupno 104 člana.[1865] Iako se navodi da im pitanje integracije nije dovoljno jasno,[1866] radnici izgleda nisu bili skloni likvidaciji zadruge. Budući da se do kraja desetljeća poslovanje zadruge više gotovo ni ne spominje, možemo zaključiti da ona nije igrala nikakvu bitnu ulogu u poljoprivredi triljskog i sinjskog kraja, a konačno je ugašena u prvim mjesecima postojanja samostalne Republike Hrvatske. U tom svjetlu niti njena nam daljnja sudbina nije toliko značajna, iako je zadruga po svemu sudeći i dalje nastavila samostalno poslovati, baveći se u prvoj mjeri trgovačkom, a manje proizvodnom djelatnošću. Jedini je nositelj primarnog gospodarskog sektora u triljskom i sinjskom kraju koji je ostao u društvenom vlasništvu do kraja desetljeća bilo državno poljoprivredno dobro

[1862] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.),* 73.
[1863] Toni Paštar upravo usitnjenost privatnih poljoprivrednih posjeda označava jednim od glavnih problema u razvoju primarnog gospodarskog sektora šireg sinjskog prostora sve do današnjih dana.
[1864] „Triljske dileme: Hoće li zadruga u integraciju?“, *Slobodna Dalmacija,* 29. travnja 1980.
[1865] Zvonko Šipić: „Što se zapravo događa oko triljskog zadrugarstva?“, *Slobodna Dalmacija,* 31. svibnja 1980.
[1866] Isto

„Trnovača“ iz Sinja, koje je raspolagalo s približno 500 hektara obradivih površina,[1867] zapošljavajući 130 radnika.

Spomenuto je poljoprivredno dobro djelovalo kao dio (OOUR) splitskog „Jadra“, a djelovalo je u kooperaciji s privatnim posjednicima tako da im je plasiralo svoje proizvode ili isporučivalo stoku za potrebe njihove proizvodnje. Tako je „Trnovača“ u prvoj polovici 1982. godine izdvojila 10 milijuna dinara za kupnju stotinu junica, koje su potom proslijeđene individualnim poljoprivrednicima, kod kojih su davale između 3 500 i 5 000 litara mlijeka godišnje.[1868] U drugoj je, međutim, polovici desetljeća zabilježen pad otkupa mlijeka, zbog nerealno visoke cijene, koju se proizvođačima mlijeka nije isplatilo smanjiti.[1869] Stoga je i potražnja za navedenom uslugom sinjskog poljoprivrednog dobra postupno opadala. U istom je razdoblju, početkom 1982. godine, „Trnovača“ pokrenula tvornicu kiselog kupusa i mariniranih salata, koja je trebala preradom kiseliti proizvode privatnih proizvođača iz 15 neimenovanih sela u blizini Sinjskog polja.[1870] Gradnja je tvornice procijenjena na 70 milijuna dinara, a na svom je vrhuncu trebala isporučiti do 2 000 tona kiselog kupusa i mariniranih salata na godinu.[1871] Međutim, zbog neizgrađenog hidromelioracijskog sustava u Sinjskom polju proizvodnja je povrtlarskih kultura bila podložna suši i poplavama pa stoga i vrlo riskantna. Stoga planirana tvornica nikada nije zaživjela na zamišljeni način. Zbog nedostatka je početnog kapitala, do kojeg je, pak, dovelo relativno neuspješno poslovanje, „Trnovači“ u prvoj polovici 1986. godine odobren kredit u iznosu od 20 milijuna dinara.[1872]Početkom je 1986. godine, nakon što su se planovi za formiranje tvornice kiselog kupusa pokazali nerealnima, „Trnovača“ s beogradskom tvornicom traktora „IMT“ najavila pokretanje servisa za popravak traktora u Sinju, u što su dvije privredne organizacije zajednički trebale uložiti 25 milijuna dinara.[1873] Taj je projekt trebao olakšati djelovanje privatnih poljoprivrednika, ali on u stvarnosti nije zaživio, barem ne u onoj mjeri u kojoj je to bilo očekivano. Unatoč problemima s otkupom, „Trnovača“ je tijekom 1988. godine planirala izgraditi 95 mini-farmi za proizvodnju mlijeka, u što je, uz pomoć kredita Agroindustrijske zajednice Hrvatske,

---

[1867] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 48.
[1868] „Sinjski OOUR „Trnovača“ nabavio iz Slovenije stotinu grla: Junice za kooperante“, *Slobodna Dalmacija*, 8. travnja 1982.
[1869] Toni Paštar: „Evidentan pad proizvodnje mlijeka u Cetinskoj krajini: Svatko muze mliječni dinar“, *Slobodna Dalmacija*, 25. veljače 1986.
[1870] „Sinjski će poljoprivrednici napokon početi proizvoditi povrće za tvornice“, *Slobodna Dalmacija*, 9. travnja 1989.
[1871] Isto
[1872] „Prijedlog Izvršnog vijeća Skupštine općine Sinj: Pomoć „Cetinki“ i „Trnovači“, *Slobodna Dalmacija*, 1. travnja 1986.
[1873] Toni Paštar: „Sinj: gradit će se servisno – prodajni centar beogradskog „IMT“-a: Servis za traktore“, *Slobodna Dalmacija*, 30. siječnja 1986.

trebala uložiti 272 milijuna dinara.[1874] Time se nastojalo povećati količinu mlijeka u ponudi, čime se trebala spustiti njegova otkupna cijena, ali je, kao i većina ostalih planova koje je u devetom desetljeću prošlog stoljeća osmislila „Trnovača“, i ovaj ostao daleko od realizacije. Na samom se kraju desetljeća „Trnovača“ izdvojila iz okrilja splitskog „Jadra“, započevši samostalan uzgoj pastrva, u mjestu Ruda,[1875] a odustajući postupno od neisplative orijentacije ka proizvodnji i preprodaji mlijeka. Paralelno s propašću jugoslavenske države, svoj je kraj doživjelo i ovo sinjsko poljoprivredno dobro.

U Sinjskom su se polju početkom desetljeća i dalje uglavnom sadile žitarice, a žetva se pretežno vršila uz pomoć kombajna,[1876] što je značilo da je mehanizacija polagano pronalazila svoje mjesto i na širem sinjskom području. Poljoprivrednu je proizvodnju u Polju otežavala činjenica da na njemu nije izgrađen hidromelioracijski sustav, koji bi sprječavao plavljenje obradivih površina uslijed kiša, ali koji bi istovremeno za vrijeme sušnih mjeseci, uz pomoć instaliranih pumpnih stanica, osiguravao ravnomjerno navodnjavanje. Upravo će izgradnja takvog sustava, što je bio preduvjet proizvodnje voćnih i povrtlarskih kultura, biti glavni zadatak vezan uz melioraciju Sinjskog polja tijekom osamdesetih godina. Međutim, prije nastavka melioracije, istaknut je plan osnivanja farme od 600 muznih krava za potrebe splitske „Mljekare“, kao i osnivanje peradarske i većeg broja mini-farmi za potrebe splitskog bazena.[1877] Peradarska je mini-farma tijekom 1982. godine zaista i oformljena,[1878] ali ne raspolažemo točnim podacima o njenoj tadašnjoj veličini. Unatoč planovima prema kojima je stočarstvo u dugoročnom razvoju sinjske općine trebalo „zauzeti posebno važno mjesto“,[1879] ono je do kraja osamdesetih godina na istom prostoru gotovo u potpunosti likvidirano. O tome dovoljno svjedoči podatak da je na cijelom triljsko – sinjskom području sredinom desetljeća postojala samo jedna veterinarska stanica, a nalazila se u Sinju.[1880] U kontekstu svekolike gospodarske krize, gospodarski je sektor koji se i ranije suočavao s procesom postupnog zapuštanja bio osuđen na usputni razvoj, a pogotovo s obzirom na opću gospodarsku nerazvijenost kompletnog gornjeg dijela cetinskog toka, koja je upravo tijekom posljednjeg desetljeća postojanja jugoslavenske države bila najizraženija.

[1874] Zvonko Šipić: „U sinjskoj općini: Sa farma teče mlijeko“, *Slobodna Dalmacija*, 18. svibnja 1988.
[1875] Toni Paštar: „Trnovit put sinjske „Trnovače“ do spasa od stečaja: U se i u svoje – pastrve“, *Slobodna Dalmacija*, 26. travnja 1989.
[1876] „Na sinjskim poljima: Žetva u punom jeku“, *Slobodna Dalmacija*, 25. srpnja 1980.
[1877] „Dogovor predstavnika sinjske i splitske općine: Više hrane iz Sinjskog polja“, *Slobodna Dalmacija*, 18. svibnja 1981.
[1878] „Peradarstvo u privatnom sektoru: Farme od 12000 nesilica“, *Slobodna Dalmacija*, 22. prosinca 1982.
[1879] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 103.
[1880] Zvonko Šipić: „O tome se ovih dana priča u Cetinskoj krajini: Vratite nam veterinarsku stanicu“, *Slobodna Dalmacija*, 8. prosinca 1983.

5.2.3 Sinjsko polje – neuspjeh melioracije

U posljednjem je desetljeću prošlog stoljeća, prema ranije predočenim planovima odgovornih, trebalo dovršiti opsežan posao vezan uz melioraciju poljoprivrednih površina gornjeg dijela cetinskog toka, a prvenstveno Sinjskog polja. Prvi je zadatak kojeg je trebalo dovršiti bila izgradnja sustava za natapanje i odvodnju viška vode s poljoprivrednih površina, koji zbog nedostatka financijskih sredstava u prethodnim desetljećima ni izbliza nije bio izgrađen. Taj je sustav, uz kojeg se vezalo i provođenje komasacijskog postupka na onom dijelu Polja na kojem isti nije poduzet u prvoj polovici šezdesetih godina, trebao sprječavati plavljenje obradivih površina uslijed kiša, ali istovremeno, za vrijeme sušnih mjeseci, uz pomoć instaliranih pumpnih stanica i ravnomjerno navodnjavanje. Izgradnjom bi se spomenutog sustava omogućila nesmetana poljoprivredna proizvodnja i na onim dijelovima Sinjskog i Hrvatačkog polja koji se nisu nalazili u rukama kolektivnih organizacija. Na taj su način obradive površine na ova dva polja trebale odigrati važnu ulogu u proizvodnji hrane namijenjene širem području. O uređenju se, pak, ostalih polja smještenih u blizinu cetinskog izvora nikada ozbiljno nije diskutiralo.

Konkretni su se planovi za nastavak melioracije Sinjskog polja, područja koje je predstavljalo žitnicu kako sinjske općine, tako i čitavog splitskog industrijskog bazena, pojavili tek pošto je dugotrajna suša koja je u ljeto 1983. godine zadesila čitavu Dalmaciju, uništila više od polovice ljetine sinjskog i triljskog područja, prouzrokovavši pri tom štetu veću od 5 milijardi dinara.[1881] Sljedeće je godine zbog istog razloga prepolovljen urod kukuruza,[1882] te grožđa na širem triljskom području.[1883] Pitanje se gradnje ranije spomenutog hidromelioracijskog sustava u Polju time nametnulo kao ključno pitanje razvoja poljoprivredne proizvodnje na širem području Sinja. Stoga su za 1985. godinu planirane prve konkretne aktivnosti usmjerene osiguranju umjerenog navodnjavanja 6 200 hektara velike površine Sinjskog i Hrvatačkog polja. Tada su, naime trebali započeti radovi na odvodnji, za što su samo tijekom 1984. i 1985. godine osigurana 43 milijuna dinara.[1884] Prije početka radova, osigurana je zaštita Polja u blizini Trilja, uslijed izgradnje hidroelektrane „Đale“, o čemu je, pak, bilo govora u jednom od prošlih poglavlja. Prva je faza radova započela 1984. godine, da bi sljedeće godine uslijedio njen nastavak. Glavni je zadatak spomenute faze bio

[1881] Zvonko Šipić: „Beskišno dalmatinsko ljeto opustošilo polja: Suša stoljeća odnijela milijarde“, *Slobodna Dalmacija*, 31. kolovoza 1983.
[1882] „Prepolovljen urod kukuruza“, *Slobodna Dalmacija*, 23. listopada 1984.
[1883] „Prepolovljen urod grožđa“, *Slobodna Dalmacija*, 23. listopada 1984.
[1884] Zvonko Šipić: „Sinjsko polje i okolica napokon počinju postajati hraniteljicom šireg područja: Zaokret – proizvodnji hrane“, *Slobodna Dalmacija*, 11. svibnja 1984.

„rekonstrukcija glavnog odvodnog kanala kroz Sinjsko polje u desnom zaobalju Cetine“ te gradnja glavnog odvodnog kanala u lijevom zaobalju i početak gradnje sustava za navodnjavanje.[1885] Radovi su omogućili da tijekom 1986. godine 5 260 hektara Polja bude zasijano kukuruzom,[1886] uz očekivanje visokog prinosa. Ipak, problem je bio postići zadovoljavajuću cijenu žitarica jer interesa za otkup većih količina kukuruza uglavnom nije bilo. Napredak je poljoprivredne proizvodnje na sinjskom i triljskom području ovisio o uvođenju raznih oblika voćarskih i povrtlarskih kultura, kojih je i na kraju osamdesetih godina kronično nedostajalo. Osim toga, radove je na izgradnji sustava odvodnje trebalo nastaviti kako bi se osigurala nesmetana proizvodnja i u sljedećim godinama.

Pošto su planovi iz prethodne godine uglavnom uspješno izvršeni, 1986. je godine nastavljena rekonstrukcija glavnog odvodnog kanala u lijevom zaobalju Cetine i crpne stanice u Vedrinama te zahvati kojima bi se višak vode preusmjerio u izgrađeni kanal u desnom zaobalju.[1887] Time je problem poplava uzrokovanih viškom padalina trebao konačno biti riješen. Problem se ravnomjernog navodnjavanja nastojalo riješiti izgradnjom sustava za gravitacijsko navodnjavanje, u koji je uloženo 800 milijuna dinara, a koje se, pak, planiralo vratiti kroz poljoprivrednu proizvodnju.[1888] Ipak, taj se sustav nije pokazao dovoljno efikasnim jer nije konkretiziran striktni plan njegovog korištenja.[1889] Problemi su, osim toga, nastali u drugoj polovici 1987. godine, kada je, uslijed nepotpuno riješene odvodnje, zabilježen gubitak u proizvodnji kukuruza od 3 milijarde dinara.[1890] Prema kraju je desetljeća, uslijed povećane inflacije i pada gospodarske moći zemlje, zaustavljen velik broj privrednih aktivnosti pa je slična sudbina zadesila i Sinjsko polje, u kojem je tek trećina skupocjenog projekta izgradnje hidromelioracijskog sustava bila do kraja dovršena.[1891] Na kraju su desetljeća lokalne vlasti priznale da razvoj poljoprivrede nije na listi njihovih prioriteta pa je razumljivo da nisu bile u stanju osigurati iznos od 61 milijarde dinara, koliko je nastavak ovog projekta koštao početkom 1989. godine.[1892] Slijedom toga, melioracijski poslovi unutar Sinjskog polja nisu bili dovršeni sve do kraja postojanja jugoslavenske države, dok oni u

---

[1885] „Melioracija Sinjskog polja: Nastavljaju se radovi“, *Slobodna Dalmacija*, 23. travnja 1985.
[1886] Toni Paštar: „U sinjskoj općini: Zasijano 5 600 hektara kukuruzom“, *Slobodna Dalmacija*, 8. svibnja 1986.
[1887] Toni Paštar: „Stručnjaci u Sinjskom polju najavljuju: Dvije žetve godišnje“, *Slobodna Dalmacija*, 3. lipnja 1986.
[1888] Toni Paštar: „Pušten u rad sistem za gravitaciono navodnjavanje: Voda žednom Sinjskom polju“, *Slobodna Dalmacija*, 26. srpnja 1986.
[1889] Toni Paštar: „Oko navodnjavanja Sinjskog polja: Cetina će teći po pravilniku“, *Slobodna Dalmacija*, 2. ožujka 1988.
[1890] Toni Paštar: „Sinjske teme: Stručnjacima treba vjerovati“, *Slobodna Dalmacija*, 10. siječnja 1988.
[1891] Toni Paštar: „Ništa od velikih poljoprivrednih programa za Sinjsko polje. Agrar u drugom planu“, *Slobodna Dalmacija*, 7. lipnja 1989.
[1892] Isto

ostalim poljima gornjeg dijela cetinskog toka uglavnom nisu niti započeli. Nesmetana se poljoprivredna proizvodnja, lišena elementarnih nepogoda, tako mogla obavljati uglavnom na onim dijelovima Sinjskog polja koji su pripadali poljoprivrednom dobru „Trnovača“ i triljskoj poljoprivrednoj zadruzi.[1893] Kako je golema većina obradivih površina Sinjskog, ali i ostalih cetinskih polja pripadala privatnicima, jasno je da oni ovakvom agrarnom politikom nisu dovedeni u ravnopravan položaj s poljoprivrednim organizacijama koje su se nalazile u društvenom sektoru pa im poljoprivreda i dalje nije bila previše isplativa djelatnost. Zbog nedovoljno velikih ulaganja u ostvarenje preduvjeta budućeg poljoprivrednog razvoja, ona se niti na prostoru koji je omogućavao njen gotovo nesmetan napredak, nije mogla razviti. Nedostatno je uređenje poljoprivrednih površina ukupne površine 105 km^2,[1894] stoga jedna karika u lancu uzroka sveopće depopulacije seoskih sredina gornjeg dijela cetinskog toka, koja se, kao što smo se već osvjedočili, nastavila i u devetom desetljeću prošlog stoljeća.

5.2.4 Primarni gospodarski sektor u donjem dijelu cetinskog toka

Primarni je gospodarski sektor u razdoblju osamdesetih godina prošlog stoljeća i na prostoru donjeg dijela cetinskog toka proživljavao stagnaciju. Iako su načelni planovi razvoja poljoprivrede temeljene na uzgajanju „onih kultura za koje postoje najbolji prirodni i drugi uvjeti“,[1895] pri čemu je u srednjim Poljicima i području uz donji tok Cetine planiran uzgoj ranih povrtlarskih i voćnih kultura, u Blatu na Cetini i selima oko Šestanovca krmnog bilja, mliječnog stočarstva te kasnog proljetnog i ljetnog povrća, a u zamosorju krumpira te crvenog i bijelog luka postojali,[1896] primarni je gospodarski sektor i dalje ostao na sekundarnom mjestu u gospodarskom životu onodobne omiške općine. Načelnim je smjernicama ponuđenima još tijekom sedamdesetih godina, u sljedećem desetljeću nedostajalo konkretnih planova, ali i novčanih sredstava za njihovu realizaciju. Zbog neznatne površine obradivog zemljišta koje se nalazilo u rukama društvenih organizacija, političke strukture nisu bile zainteresirane trošiti materijalna sredstva za unapređenje ovog gospodarskog sektora pa se on i u donjem dijelu cetinskog toka razvijao ovisno o planovima i mogućnostima pojedinih privatnih posjednika, kojima je, pak, presudni problem stvarala pretjerana usitnjenost njihovih posjeda.

[1893]Novinar Toni Paštar svjedoči da se vodom na kraju osamdesetih godina prošlog stoljeća navodnjavalo 2 000 hektara obradivih površina u Sinjskom polju.
[1894] Pelivan, 178.
[1895] Pritom je planirano potpuno napuštanje proizvodnje žitarica i smanjenje obradivih površina pod vinogradima, uz rast proizvodnje krmnog bilja kao osnove za razvoj stočarstva, kao i voćnih kultura te zadržavanje jednakih količina povrtlarske proizvodnje kao što je bio slučaj tijekom sedamdesetih godina. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Omiš*, 60., 82.
[1896] Isto 60.

Sela su šireg omiškog bazena tako u devetom desetljeću prošlog stoljeća bila podvojena između razvoja primarnog gospodarskog sektora i početnog pokušaja otvaranja industrijskih pogona, koji su upravo na tom području Cetinskog kraja uzeli najviše maha. Stoga su gotovo svi planovi koji su tijekom osamdesetih godina ponuđeni s ciljem dokidanja zaostalosti zagorskog dijela omiške općine u svom fokusu imali otvaranje dislociranih tvorničkih postrojenja i prenošenje industrije u seoske sredine. Niti jedan od njih gospodarski napredak seoskih sredina unutar omiške općine nije povezivao s povećanim ulaganjima u razvoj poljoprivrede i stočarstva kao najzastupljenijih grana primarnog gospodarskog sektora. Od 8 zadataka koji su se u prvoj polovici desetljeća trebali poduzeti s ciljem poboljšanja gospodarske slike omiške općine, na primarni se gospodarski sektor nije odnosio niti jedan.[1897] U industriji su, a ne u primarnom gospodarskom sektoru odgovorni vidjeli adut za gospodarski uzlet seoskih sredina donjeg dijela cetinskog toka u posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske države pa su sukladno tome pravljeni i planovi njegovog gospodarskog razvoja.

Budući da je industrija već u prethodnim desetljećima na širem omiškom području zadobila primat nad poljoprivredom, dislocirani su se industrijski pogoni u unutrašnjosti općine razvijali brže nego na sinjskom, triljskom i vrličkom području. Primarni je gospodarski sektor i dalje egzistirao, ali, ako zanemarimo relativno uspješnu, ali nedovoljno veliku samostalnu šestanovačku poljoprivrednu zadrugu „Krajina“, on je u potpunosti bio u rukama privatnih posjednika, pa niti na kraju desetljeća „za poljoprivrednu proizvodnju nema razvojnih planova“,[1898] što svjedoči da joj se tijekom osamdesetih od strane lokalnih vlasti nije posvećivala gotovo nikakva pažnja. Najveći je dio preživjelih poljoprivrednih zadruga donjeg dijela cetinskog toka bio učlanjen u općinsku poljoprivrednu zadrugu „Cetinka“, sa središtem u Omišu. Ona se početkom osamdesetih godina sastojala od 5 poljoprivrednih zadruga, a 1981. je godinu završila sa 72 000 dinara gubitka.[1899] Integracija je svih preostalih poljoprivrednih zadruga u jedinstvenu organizaciju bila jedna od rijetkih aktivnosti općinskih rukovodilaca koja je u pretposljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća u omiškoj općini bila izravno povezana s primarnim sektorom gospodarstva. Pritom su se poljoprivredne zadruge trebale orijentirati na proizvodnju onih kultura od kojih se očekivala mogućnost kakve-takve

[1897] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 69.
[1898] J. Barbarić: „Društveno – ekonomski razvoj omiške općine u ovoj godini: Strani kapital na Ravnicama“, *Slobodna Dalmacija*, 4. ožujka 1988.
[1899] Ovu su poljoprivrednu zadrugu u tom razdoblju sačinjavale sljedeće poljoprivredne zadruge: „Cetina“, Blato na Cetini, „Poljičanka“ Zvečanje, „Svinišće“, Svinišće, „Razvitak“, Kučiće i „Mosor“, Gata. O tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 58., 76.,

zarade – peradarstva, maslinarstva, stočarstva, kao i na gradnju plastenika,[1900] uz posvećivanje veće pozornosti proizvodnim umjesto prodajnim djelatnostima.[1901] Međutim, zbog gubitaka je u poslovanju PZ „Cetinke“, tijekom desetljeća planirana njena integracija s trgovačkim organizacijama stacioniranima na području omiške općine,[1902] kako bi se djelomični napredak poljoprivredne proizvodnje omogućio njezinim sjedinjavanjem s tercijarnim gospodarskim sektorom, koji se u najvećoj mjeri temeljio na planiranom turističkom uzletu. Slijedom toga, najveći je dio poljoprivrednih zadruga donjeg dijela cetinskog toka već u prvoj polovici osamdesetih godina okončao svoj samostalni razvoj, a značajnije privredne rezultate do kraja postojanja jugoslavenske države nije uspjela ostvariti niti zadruga nastala njihovom integracijom – PZ „Cetinka“. Raspadom su jugoslavenske države i u donjem dijelu cetinskog toka umjesto poljoprivrednih zadruga dominantni postali ponešto drugačiji odnosi poljoprivredne proizvodnje pa su sve kolektivne društvene organizacije prestale postojati. Ta je sudbina zadesila i dotad relativno uspješnu i samostalnu poljoprivrednu zadrugu „Krajina“ iz Šestanovca. Ona je svoj samostalni razvoj tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća nastavila nakon što je prethodno integrirala zadruge u Zadvarju, Katunima, Kreševu i Žeževici.[1903] Kao i u ranijim desetljećima, šestanovačka je zadruga i tijekom osamdesetih svoj razvoj prvenstveno temeljila na preprodaji voćnih kultura, prvenstveno višanja i trešanja, ali i badema. Svoje su proizvode privatni proizvođači, posredstvom ove zadruge, plasirali u nekoliko kooperantskih tvrtki, od kojih vrijedi izdvojiti splitsku „Dalmu“, metkovski „Razvitak“, zagrebačko „Voće“ i koprivničku „Podravku“.[1904]

Privatni su proizvođači i dalje u svojim rukama držali golemu većinu obradivih površina donjeg dijela cetinskog toka. Međutim, zbog razloga koji su u ovom radu nekoliko puta spomenuti, onodobni im vlastodršci odgajani u duhu kolektivističkog totalitarizma, nisu posvećivali preveliku pažnju pa zapisima vezanima uz njihovu djelatnost ne obiluju niti onovremeni izvori. Ipak, s priličnom sigurnošću možemo pretpostaviti da je na sitnim

---

[1900] *Akcioni programi općinske organizacije SKH Omiš za razdoblje 1982. – 1986. godine* (Omiš: Franjo Kluz,, 1982.), 8.; *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 60.

[1901] *Prva konferencija samoupravljača općine Omiš održana 13. lipnja 1981.* (Omiš: Franjo Kluz, 1981.), 67.

[1902] U istom je razdoblju planirana integracija PZ „Cetinke“ i ostalih općinskih poljoprivrednih zadruga s OOUR-ima „Vojan“, Cetina“ i „Dalma - Hoteli Omiš“. O tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 76.

[1903] Integracija je, po riječima tadašnjeg zadrugara, a kasnijeg direktora PZ „Krajina“ Ivana Ivandića, izvršena „po nalogu politike“. Naime, Ivandić tvrdi da je fuzijom s navedenim zadrugama koje nisu bile likvidne preuzela „svu njihovu pokretnu i nepokretnu imovinu“, ali je „morala na sebe preuzeti njihove dugove koji nisu bili zanemarivi“ pa navedena integracija u početnim mjesecima šestanovačkoj zadruzi nije donijela ekonomsku korist.

[1904] Na ovoj informaciji zahvaljujem ranije spomenutom Ivanu Ivandiću.

seljačkim parcelama uglavnom dominirala proizvodnja raznih oblika voćarskih kultura, od čije se prodaje moglo ponešto i zaraditi; te povrća, zelja i žitarica, uglavnom namijenjenih vlastitoj upotrebi. Ograničeni posjedi nisu nudili mogućnost ozbiljnije poljoprivredne proizvodnje,[1905] pa je ta grana djelatnosti tijekom osamdesetih godina mnogim obiteljima služila kao usputno zanimanje. Slične su prilike vladale i u stočarstvu, ali kroz cijelo se desetljeće nastavio održavati stočni sajam u Zadvarju, na kojem se, osim stoke, nudio i poljoprivredni, alat, kao i onaj koji se koristio u kulinarstvu.[1906] Svoje su djelovanje privatni posjednici i dalje djelomično vezali s preživjelim poljoprivrednim zadrugama, ali glavninu su ostvarenja na poljoprivrednom planu ostvarili sami jer im u plasmanu poljoprivrednih proizvoda na tržište zadruge uglavnom nisu mogle pomoći, a najveći su dio proizvodnje oni ionako koristili za vlastitu prehranu. Slijedom toga, o djelovanju privatnih poljoprivrednih posjednika s područja donjeg dijela cetinskog toka na ovom mjestu nije potrebno ništa više reći.

5.2.5 Dislocirani pogoni – daljnji pokušaji nadvladavanja krize sela

Prema obrascu započetom desetljeće ranije i u devetom su desetljeću dvadesetog stoljeća pojedini industrijski kompleksi nastavili otvarati dislocirane pogone u određenim seoskim sredinama Cetinskog kraja. Taj je proces upravo tijekom osamdesetih godina bio najintenzivniji, a dublje je korijene pustio u selima donjeg dijela cetinskog toka, iako je sličnih pogona bilo i u tadašnjoj sinjskoj općini. Upravo su u otvaranju dislociranih pogona, umjesto u razvijanju duže vremena zapuštenog primarnog gospodarskog sektora, onodobni vlastodršci na lokalnim razinama vidjeli mogućnost razvoja seoskih sredina Cetinskog kraja.[1907] Osim toga, tvornice su ovakvom poslovnom politikom nastojale smanjiti troškove proizvodnje jer radnicima sa sela u blizini pogona nisu morale graditi stanove u gradu, dok su uglavnom stare strojeve mogle smjestiti u prostorije nastale prenamjenom bivših zgrada lokalne uprave ili zadružnih domova. U manjem su broju slučajeva tvornice u selima u kojima su otvarale dislocirani pogon, njegovu zgradu morale graditi iz temelja, a poticanjem su otvaranja ovakvih postrojenja, lokalni političari nastojali zaustaviti ili barem značajnije smanjiti stopu depopulacije seoskih sredina, koja se u Cetinskom kraju nastavila i tijekom osamdesetih godina. Ipak, zbog ograničene je veličine pojedinog dislociranog pogona, on na sebe mogao vezati tek manji broj seoskog stanovništva pa se depopulacija njihovim

[1905] *Prostorni plan općine Omiš*, 60.
[1906] Ilir Krasnić. „S posljednjeg ovogodišnjeg seljačkog sajma u Zadvarju: I prasci za – marke“, *Slobodna Dalmacija*, 4. rujna 1989.
[1907] *Prostorni plan općine Omiš*, 52., 54.; *Akcioni programi općinske organizacije SKH Omiš za razdoblje 1978. – 1981.* godine, 7.; *Akcioni programi općinske organizacije SKH Omiš za razdoblje 1982. – 1986.* godine, 8.

otvaranjem nije značajnije smanjila čak ni u onim mjestima koja su raspolagala takvom vrstom pogona. Iz istog razloga niti tvornice nisu značajnije uštedjele jer su najvećem dijelu svojih radnika ipak morale graditi stanove u gradovima, a tek je manji broj dislociranih pogona poslovao rentabilno. Budući da je napredak u poslovanju većeg dijela tvorničkih postrojenja u Cetinskom kraju tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća bio značajno usporen zbog gospodarske krize i s njom usko povezane inflacije, niti njihovi dislocirani pogoni uglavnom nisu mogli računati na poslovni uspjeh pa neki od njih nisu uspjeli preživjeti niti prvo desetljeće svog postojanja. Ipak, neki su pogoni svoj rad nastavili i nakon propasti jugoslavenske države, da bi svoj poslovni kraj doživjeli s procesom privatizacije, započetim u prvoj polovici devedesetih godina.

Koncept je otvaranja dislociranih tvorničkih postrojenja tijekom osamdesetih godina puno više maha imao u donjem dijelu cetinskog toka. Budući da je i u tom razdoblju postojala izražena dihotomija u ekonomskom razvoju između površinski manjeg obalnog i većeg zagorskog prostora, gospodarski je napredak unutrašnjosti bio u interesu omiških općinskih vlasti, koje su ga nastojale riješiti polaganim uvođenjem industrije u gospodarski slabije razvijene seoske sredine. Tako je upravo „izgradnja objekata koji će pospješiti razvoj unutrašnjeg nerazvijenog dijela komune“ bio glavni zadatak petogodišnjeg plana razvoja u razdoblju od 1981. do 1985. godine.[1908]U Zadvarju je, tako, svoj razvoj nastavio pogon šivaone Dalmatinske trikotaže „Galeb“, koji je još krajem sedamdesetih godina, zbog povećanog opsega posla, organizirao rad u dvije smjene.[1909] Relativno je uspješan rad ovog pogona tijekom osamdesetih godina išao ruku pod ruku s poslovnim uspjesima koje je u najvećem dijelu desetljeća ostvarivala njegova matična tvornica, a početkom je osamdesetih godina unutar njega zaživjelo i odjeljenje za proizvodnju dječje konfekcije.[1910] Prvi je konkretni spomen otvaranja novog dislociranog pogona u širem omiškom području vezan uz plan dugoratske tvornice karbida i ferolegura „Dalmacije“, koja je u drugoj polovici 1981. godine planirala otvoriti pogon u kojem bi se zaposlilo 30-ak radnika, a koji u tom trenutku još nije bio konkretiziran.[1911] Otvaranje je dislociranog pogona, naime, tvornici postavljeno kao uvjet odobravanja rate kredita u iznosu od 32 milijuna dinara, uz pomoć koje je trebala pokrenuti novi proizvodni program temeljen na elektroničkim i tehničkim

[1908]*Prostorni plan općine Omiš*, 69.; „Razvojni tokovi omiške općine: Privreda osvaja unutrašnjost komune“, *Slobodna Dalmacija*, 16. srpnja 1982.
[1909]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 66.
[1910] Isto 69.
[1911] M. Popovac: „Planovi tvornice „Dalmacija“ u Dugom Ratu: Na redu elektromehanika“, *Slobodna Dalmacija*, 20. kolovoza 1981.

uređajima.[1912]Naknadnim je dogovorom utvrđeno da će dugoratska tvornica u Srijanima, kao novoosnovanoj „radnoj zoni“,[1913] otvoriti pogon elektromehanike.[1914] Taj se pogon, ipak, ondje nikada nije razvio pa nije ni osigurao ekonomski uzlet tog zamosorskog mjesta. U obližnjem se Docu Donjem, međutim, ubrzo razvio ranije formirani pogon za obradu kamena,[1915] kojeg je početkom osamdesetih godina preuzeo i unaprijedio splitski „Jadrankamen“.[1916]

Od svih je seoskih sredina Cetinskog kraja industrija tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća zasigurno najviše maha imala u Šestanovcu. To je selo, kojem je gravitiralo desetak mjesta u okolici, modernizacijom prometne infrastrukture postalo svojevrsno prometno čvorište i raskrižje koje je vodilo prema Sinju, Imotskom i Hercegovini s jedne te prema moru i Bosni s druge strane. Stoga nije čudno da je upravo Šestanovac bio najatraktivnija lokacija za otvaranje industrijskih pogona u Zagori.[1917] U tom je mjestu, transformacijom bivše postolarske zadruge, nastala respektabilna tvornica „Obuća“, o kojoj će, međutim, nešto više riječi biti u jednom od sljedećih poglavlja. Osim „Obuće“, početkom su osamdesetih godina izloženi planovi o osnivanju većeg broja dislociranih pogona u Šestanovcu, a u tom su trenutku najozbiljniji kandidati za njihovo otvaranje bili slavonskobrodska tvornica strojeva „Đuro Đaković“,[1918] te splitsko trgovačko poduzeće „Koteks“,[1919] koje je tijekom istog desetljeća u Šestanovcu uspjelo otvoriti skladište građevinskog materijala. Tijekom je 1983. godine pogon lake bravarije u tom mjestu pokušao otvoriti i splitski „Uzor“.[1920] Ipak, naposljetku je u drugoj polovici desetljeća dislocirani pogon za izradu ručnih alata u Šestanovcu otvorila novogradiška tvornica alata „TANG“.[1921] Zgrada je pogona, površine 1 000 četvornih metara, izgrađena tijekom 1987. godine, a sam se

---

[1912] Isto

[1913] *Prostorni plan općine Omiš*, 83.

[1914] „Razvojni tokovi omiške općine: Privreda osvaja unutrašnjost komune“, *Slobodna Dalmacija*, 16. srpnja 1982.

[1915] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 69.

[1916] U Docu je Donjem tom prilikom otvoren OOUR „Kamenolomi Zagora“, koji je djelovao u sastavu radne organizacije „Jadrankamen“. „Jadrankamen“ je, osim onim u Docu Donjem, u istom razdoblju raspolagao i s istovjetnim pogonom na Braču. O tome vidi u: Isto 72.; *Prva konferencija samoupravljača općine Omiš održana 13. lipnja 1981.*, 81.

[1917] *Prostorni plan općine Omiš*, 56.

[1918] J. Barbarić: „U Šestanovcu, potcentru omiške općine: Odstupa nerazvijenost“, *Slobodna Dalmacija*, 28. listopada 1981.; *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 66., 69.

[1919] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 66.

[1920] Ilir Krasnić. „Razvitak zagorskog dijela omiške općine: Nova prilika Šestanovca“, *Slobodna Dalmacija*, 17. kolovoza 1983.

[1921] J. Barbarić: „Razvojni planovi omiške općine u idućoj godini: Pogon alata, vodovod, ceste, spomen-dom“, *Slobodna Dalmacija*, 24. prosinca 1985.

pogon specijalizirao za izradu stolarskih kliješta i francuskih ključeva.[1922] Postrojenje je u početku trebalo zapošljavati 70, a kasnije i do 160 radnika, proizvodeći do 200 000 kliješta i isto toliko francuskih ključeva godišnje.[1923] Ukupna je investicija koštala milijardu i 330 milijuna dinara, a pogon je godišnje planirao ostvariti dobit od milijardu i 500 milijuna dinara.[1924] Time se cjelokupno ulaganje TANG-u trebalo isplatiti već za godinu dana. Ipak, taj je plan bio prilično nerealan jer se pogon nedugo nakon otvaranja pokazao nelikvidnim pa je u drugoj polovici 1987. godine, nasuprot optimističnim planovima, u njemu radilo tek 25 radnika, a šestanovački je pogon „TANG-a", suočen s nerealiziranim razvojnim planovima, napustio i direktor Jozo Balić.[1925] Kriza se koja je tijekom sljedeće godine potresla novogradišku tvornicu, prelila i na njen pogon u Šestanovcu pa je on bilježio sve veća kašnjenja u isplaćivanju radnika, koji su nerijetko obustavljali proizvodnju.[1926] Zbog toga su budući planovi o otvaranju pogona za proizvodnju nasadnih ključeva, uz zapošljavanje dvadesetak novih radnika,[1927] ostali praktično neostvarivi.

Osim Šestanovca, dislocirani je pogon ubrzo otvoren i u obližnjem Blatu na Cetini. Osnovala ga je novoformirana omiška tvornica oplemenjenih aluminijskih traka „Omial",[1928] istovremeno ga specijaliziravši za proizvodnju aluminijske ambalaže namijenjene pakiranju prehrambenih proizvoda mesne industrije.[1929] Izgradnja je pogona započela u proljeće 1983. godine, za što je trebalo investirati 117 milijuna dinara,[1930]a radovi su na zgradi ovog „Omialovog" pogona povjereni splitskoj građevinskoj firmi „Ivan Lučić Lavčević". Izgradnja je zgrade završena krajem iste godine, nakon čega je pogon trebao otvoriti sedamdesetak radnih mjesta, uglavnom za stanovnike Blata na Cetini i okolnih mjesta.[1931] Vremenom se broj radnika smanjio pa ih je u prvoj polovici 1988. godine pogon zapošljavao pedeset.[1932] Da je spomenuti „Omialov" pogon, koji je u rad pušten u prvoj polovici 1984. godine, tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća solidno poslovao, svjedoči podatak da je krajem

[1922] M. Popovac: „Izgradnja privrednih pogona: „TANG" u Šestanovcu", *Slobodna Dalmacija*, 3. prosinca 1986.
[1923] Isto
[1924] „Novi pogon u omiškoj zagori: Francuski ključevi „made in Šestanovac", *Slobodna Dalmacija*, 20. lipnja 1987.
[1925] I. Šamanović: „Nevolje snašle kolektiv „TANGA": Direktorov posljednji „tango" u Šestanovcu", *Slobodna Dalmacija*, 9. prosinca 1987.
[1926] „Šestanovac: Nedostatak osnovnog repromaterijala: Stala proizvodnja u TANG-u", *Slobodna* Dalmacija, 22. kolovoza 1988.
[1927] Isto.
[1928]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 66., 69.
[1929] „Razvojni tokovi omiške općine: Privreda osvaja unutrašnjost komune", *Slobodna Dalmacija*, 16. srpnja 1982.
[1930] „Blato n/C: Grade „Omialov" pogon", *Slobodna Dalmacija*, 14. travnja 1983.
[1931] Isto.
[1932] „Posjet „Omialu" u Blatu na Cetini: Pune ruke posla",*Slobodna Dalmacija*, 24. travnja 1988.

desetljeća, uslijed velike potražnje, morao nabaviti još jedan stroj, uz tri preše za posudice i jednu za poklopce, koje je do tada posjedovao.[1933] Spomenuti je pogon tako preživio turbulentne osamdesete, a svoj je kraj doživio u drugoj polovici sljedećeg desetljeća.

Određeni je, iako manji broj značajnijih dislociranih pogona, u istom razdoblju otvoren i u gornjem dijelu cetinskog toka. Već je krajem 1980. godine, tako, triljska tvornica plastičnih masa „Cetinka“ u Vrlici otvorila specijalizirani pogon za regeneraciju otpadaka sastavljenih od polivinilklorida (PVC), prvi takve vrste u Jugoslaviji.[1934] Pogon je, međutim, u prvoj polovici desetljeća zapošljavao stotinjak radnika i, kao takav, nije mogao dati snažniji zamah industrijskom razvoju kompletnog područja. „Cetinka“ je proširenje vrličkog pogona planirala provesti nabavkom novog stroja za regeneraciju PVC-otpadaka i stvaranje čistog granulata, u što je uloženo 155 600 000 dinara.[1935] Tim je projektom, kojeg je osim same tvornice, financirala i sinjska općina te Republički fond za razvitak nedovoljno razvijenih područja, trebala biti utrostručena proizvodnja regeneriranog granulata, povećana proizvodnja mljevenog granulata za 73% i započeta proizvodnja paljevine granulata, čime su posao trebala dobiti 44 nova radnika.[1936] To je doprinijelo da sredinom desetljeća pogon počne izvoziti PVC-regeneratore u Italiju, ali i da se broj radnika poveća na stotinu trideset i šest.[1937] Ipak, daljnji je razvoj ovog pogona sredinom desetljeća usporilo loše poslovanje matične tvornice, o kojem će, pak, više riječi biti u jednom od sljedećih poglavlja. Pogon je pred kraj desetljeća nazvan „Vrlikaplast“, a početkom je 1989. godine unutar njega započeo program izgradnje gotovo 2 milijarde dinara vrijednog postrojenja za dobivanje samostalnih energetskih izvora na bazi butana,[1938] koji je trebao otvoriti novih 58 radnih mjesta.[1939] Time se „Vrlikaplast“ trebao prometnuti u najznačajniju kariku budućeg razvoja vrličkog kraja. Ipak, zamišljeni je projekt ostao nerealiziran jer je pogon na samom kraju desetljeća bilježio velike gubitke u poslovanju pa je u drugoj polovici 1989. godine proizvodnja unutar njega gotovo u potpunosti

[1933] Isto
[1934] Toni Paštar Jure Bilić posjetio sinjsku općinu: Sinj doživljava veliki napredak“, *Slobodna Dalmacija*, 30. kolovoza 1980.
[1935] „Proširenje programa u Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 8. studenog 1984.
[1936] „Republički fond za razvitak nedovoljno razvijenih krajeva. Zajmovi u „Cetinki“, „Vrgorki“, „Ruduši“ i imotskoj vinariji“, *Slobodna Dalmacija*, 20. veljače 1985.
[1937] „Vrlička „Cetinka“ – izvoznik“, *Slobodna Dalmacija*, 25. srpnja 1985.
[1938] Ovu je brojku dodatno „napumpala“ rastuća inflacija, a ukupna je vrijednost programa realno bila mnogo manja, iako i takva neostvariva za postrojenje koje je krajem desetljeća poslovalo s izrazitim, ali i neprocjenjivim gubitcima. Zbog inflacije koja je gotovo svakodnevno mijenjala vrijednost jugoslavenske valute, a u nedostatku izražavanja cijene u stabilnijoj valuti, gotovo da je nemoguće realno procijeniti cijenu kako ovog, tako i velikog broja drugih programa otvaranih tijekom 1988. i 1989. godine, kao i pravu sliku tvorničkih gubitaka. Taj se trend promijenio 1990. godine, kada je zaživio program saveznog premijera Ante Markovića o otvaranju fiksnog tečaja dinara u odnosu na stabilnu njemačku marku.
[1939] Toni Paštar. „Vrlikaplast“ nosilac razvoja u Cetinskoj krajini: Iz otpada 3 000 tona PVC praha“,*Slobodna Dalmacija*, 26. prosinca 1988.

zaustavljena.[1940] Time je krajem osamdesetih godina zaustavljen blagi industrijski razvoj područja koje će se početkom sljedećeg desetljeća pretvoriti u ratno poprište. Osim „Cetinkinog“ pogona, na vrličkom je području umjesto bivše tvornice tehničkih platna „Vrličanka“, sredinom osamdesetih godina formiran OOUR „Kućna radinost“, koji je na poslovima tkanja zapošljavao čak 320 žena iz vrličkog kraja, ali i iz susjedne Bukovice.[1941] Ipak, poslovi su tkanja bili iznimno slabo plaćeni i oni sami za sebe nisu mogli osigurati egzistenciju zaposlenih radnica pa je tkanje inače nezaposlenim radnicama bila tek usputna djelatnost, koja je ipak povećavala ukupni kućni budžet svake od njih. U jednom je dijelu bivše tvornice „Vrličanka“ pogon za proizvodnju vigogne-prediva dislocirala i sinjska „Dalmatinka“, a njen je pogon pritom zapošljavao stotinjak zaposlenih radnika,[1942] što ga je ujedno činilo najvećim dislociranim pogonom u seoskim sredinama gornjeg dijela cetinskog toka.

Jedan je od rijetkih dislociranih pogona koji je tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća zaživio u selima sinjskog i triljskog bazena bio onaj splitskog „Termofriza“, koji je bio stacioniran u Brnazama, a specijalizirao se za proizvodnju klimatizacijske opreme.[1943] Pogon je s proizvodnjom startao pred kraj 1980. godine, zapošljavajući oko 150 radnika, a osim klima-uređaja, kao prvi je u zemlji trebao započeti proizvodnju ne do kraja preciziranog asortimana iz solarnog programa.[1944] U tom je smjeru krajem iste godine „Termofriz“ poduzeo mjerenja vlažnosti zraka, nastojeći započeti proizvodnju tople vode za potrebe hotelsko – turističkih naselja.[1945] Pri tom je pogon u Brnazama trebao proizvoditi kolektore i solarne stanice, koje bi se koristile pri prezentiranom projektu.[1946] Sredinom je desetljeća pogon ostvario izvoz proizvoda na tržište Libanona i Švicarske, što mu je donijelo više od 200 milijuna dinara prihoda.[1947] U drugoj polovici desetljeća, međutim, o pogonu u Brnazama više nema podataka. Osim njega, u Strmendocu je kod Trilja 1981. godine otvoren „Cetinkin“ pogon za finalizaciju plastičnih proizvoda, koji je u trenutku otvaranja zapošljavao oko 50

[1940] Toni Paštar: „Sinjani hoće pomoći „Vrlikaplastu“: Na potezu Vrličani“, *Slobodna Dalmacija*, 6. prosinca 1989.
[1941] Boja Bavčević: „Tkanje, tradicionalna vještina vrličkog kraja, unosna zarada: Vrličanke „vezu“ milijune“, *Slobodna Dalmacija*, 1. travnja 1987.
[1942]Na ovoj informaciji zahvaljujemo novinaru Toniju Paštaru.
[1943] Toni Paštar: „Jure Bilić posjetio sinjsku općinu: Sinj doživljava veliki napredak“, *Slobodna Dalmacija*, 30. kolovoza 1980.
[1944] Isto
[1945] „Korištenje sunčeve energije: „Solarne stanice u Splitu i Brnazama“, *Slobodna Dalmacija*, 15. prosinca 1980.
[1946] Isto
[1947] „Iz „Termofriza“: Dolari iz Brnaza“, *Slobodna Dalmacija*, 28. lipnja 1984.

ljudi.[1948]Međutim, o njegovom poslovanju izvori iz tog razdoblja ne donose previše informacija pa možemo zaključiti da on i nije igrao previše značajnu ulogu u razvoju mjesta. Dislocirani industrijski pogoni, tako, na sinjskom i triljskom području u posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske države nisu igrali ni približno važnu ulogu kakvu su slična postrojenja igrala na prostoru „donjeg“ toka rijeke Cetine, a više nego ostali tvornički kompleksi, njihovo je otvaranje u istom desetljeću poduzimala triljska „Cetinka“. Raspadom je komunizma i nastankom samostalne Republike Hrvatske praksa otvaranja sličnih tvorničkih pogona u dobroj mjeri napuštena.

5.3 OPĆA OBILJEŽJA SEKUNDARNOG GOSPODARSKOG SEKTORA – I DALJE UGLAVNOM U GRADOVIMA

Kao što je bio slučaj u prethodnom desetljeću, u Cetinskom su kraju i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća postojala tek četiri gradska središta: Sinj i Trilj u gornjem te Omiš i Dugi Rat u donjem dijelu riječnog toka ili nedaleko njega. Industrijski je primat i dalje držao omiški bazen u kojem je, uz postojeća postrojenja, procvat doživjela i novoosnovana tvornica oplemenjenih aluminijskih traka „Omial“, a u manjoj mjeri i tiskara „Franjo Kluz“. Na području je „gornjeg“ cetinskog toka, uz sinjsku predionicu i tvornicu konca „Dalmatinku“ i triljsku tvornicu plastičnih masa „Cetinku“, od većih tvorničkih postrojenja egzistirala i Industrija građevinskog materijala „Ruduša“. Sve one tijekom devetog desetljeća dvadesetog stoljeća nisu bilježile jednoznačan razvoj, a o svim će međusobnim razlikama te planiranim i realiziranim planovima navedenih tvornica više riječi biti u nastavku rada. Ipak, jedna je stvar bila zajednička svim industrijskim postrojenjima Cetinskog kraja. Naime, i na njih se odrazila velika gospodarska kriza koja se tijekom osamdesetih godina sručila na tadašnju državu, prerastavši krajem desetljeća u svekoliku društvenu krizu koju zajednička jugoslavenska država i real-socijalistički društveni sustav nisu preživjeli. Uslijed depopulacije sela, u nedovoljno se razvijene gradove Cetinskog kraja doselio velik broj bivšeg seoskog stanovništva, od kojih veći dio više nije mogao pronaći posao. U sve većem nedostatku novčanih sredstava, kao i u pokušaju preorijentiranja na kakve-takve tržišne osnove poslovanja, tvornice su morale otpuštati onaj dio radne snage koji im nije donosio profit. Time je svoja radna mjesta izgubio i velik broj onih ljudi koji su u ranijim desetljećima imali posao. Upravo se problem povećanja nezaposlenosti stoga tijekom

[1948] Zvonko Šipić: „U posjet Strmendocu, jednoj od aktivnijih mjesnih zajednica u sinjskoj krajini: Od seoske olimpijade do – tvornice“, *Slobodna Dalmacija*, 18. svibnja 1981.

osamdesetih godina nametao kao glavni gospodarski, ali i društveni problem gradskih područja Cetinskog kraja, a tvornice ga do kraja desetljeća nisu uspjele riješiti niti na širem području. Budući da je industrijski primat držao „donji“ dio cetinskog toka, u ovoj ćemo analizi upravo omiškom industrijskom bazenu dati prednost, a nakon toga ćemo ponuditi glavne smjernice u razvoju sekundarnog gospodarskog sektora na sinjskom i triljskom području.

Za razliku od primarnog gospodarskog sektora, glavnina je onog sekundarnog i dalje ostala u kolektivnom vlasništvu, a nosilac su industrijskog razvoja donjeg dijela cetinskog toka tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća trebale biti tvornica tjestenine „Cetina“, trikotaža „Galeb“, tvornica cementa „Renko Šperac“, tiskara „Franjo Kluz“ i novoosnovana tvornica oplemenjenih aluminijskih traka „Omial“ iz Omiša, šestanovačka tvornica obuće te najveća tvornica šireg omiškog bazena – tvornica ferolegura „Dalmacija“ iz Dugog Rata. Za razliku od tog područja, u gornjem su dijelu riječnog toka primat i dalje držale tri ranije spomenute tvornice, dok je u istom razdoblju osnovan veći broj manje značajnih industrijskih postrojenja, koja su uglavnom bila stacionirana u Sinju. Zahvaljujući industriji, ali u manjoj mjeri i turizmu, obalno je područje tadašnje omiške općine u razdoblju osamdesetih godina spadalo među razvijenije dijelove tadašnje SR Hrvatske, dok je gornji dio cetinskog toka pripadao nerazvijenom dijelu republike. Nezaposlenost se, kao gorući problem sekundarnog gospodarskog sektora, u Cetinskom kraju nastojala umanjiti suradnjom industrijskih postrojenja s omiškim i sinjskim centrima usmjerenog obrazovanja, kao i otvaranjem većeg broja dislociranih tvorničkih pogona, o kojima je, pak, u ovom radu već bilo govora.

Nastavak je depopulacije sela prirodnim slijedom dovodio do daljnjeg porasta gradskih sredina Cetinskog kraja, u kojima je, da bi se zadovoljili apetiti naraslog građevinskog sektora, nastavljena izgradnja većeg broja radničkih stanova, od kojih je određeni broj ostao neiskorišten. Osim stambenih zgrada, gradske su sredine Cetinskog kraja tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća dobile i neke nove sadržaje, od kojih vrijedi izdvojiti autobusni kolodvor u Omišu te benzinsku crpku u Omišu i Sinju. Suočeni s problemima prilikom pokušaja pronalaska posla u industriji, pojedinci su se i dalje nastavili baviti djelatnostima obrta, kao jedinog segmenta sekundarnog gospodarskog sektora koji se i dalje razvijao pod presudnom privatnom inicijativom. Zbog poreznih olakšica, manji je dio obrtnih radnji bio prijavljen pa je ta grana sekundarnog gospodarskog sektora i dalje obilovala djelatnostima „sive“ gospodarske zone. Unatoč poteškoćama u poslovanju, najveći je dio industrijskih postrojenja Cetinskog kraja preživio krizne osamdesete, a s njima i real-socijalistički

društveni sustav, kao i jugoslavensku državu. Ipak, djelomično i zbog nesavjesnog poslovanja u tom vremenu, neka se od njih nisu uspjela prilagoditi uvjetima privatizacije pa su početak svog kraja doživjele u sljedećem desetljeću. Prestanak postojanja nekih industrijskih postrojenja Cetinskog kraja, kao i promjena u poslovanju onih koja su se bolje prilagodila privatizaciji, međutim, može biti zanimljiva tema nekog drugog rada, dok se u ovome tom problematikom nećemo detaljnije baviti.

5.3.1 Povećanje nezaposlenosti kao najveći problem industrije Cetinskog kraja u „desetljeću krize“

Po pitanju razvoja sekundarnog gospodarskog sektora u devetom desetljeću prošlog sektora ne možemo staviti znak jednakosti između gornjeg i donjeg dijela cetinskog toka. Naime, dok je obalni dio omiške općine pripadao skupini najrazvijenijih, dotle su sinjska, ali i kninska općina, u kojoj se našao manji dio šireg vrličkog područja, imali status jednih od nerazvijenijih područja tadašnje SR Hrvatske. Privrednu je razvijenost obalnog dijela omiške općine, osim industrije, omogućavao i turizam, koji je upravo u prvoj polovici osamdesetih godina proživljavao svoj najveći rast, dok onaj veći, zagorski dio općine u gospodarskom prosperitetu obalnog dijela uglavnom nije sudjelovao, iako je u njemu, u cilju gospodarskog izjednačavanja nejednako razvijenih dijelova općine, bio osnovan veći broj dislociranih tvorničkih pogona. U gornjem dijelu cetinskog toka turizam ni tijekom osamdesetih godina gotovo da nije postojao, a niti industrija sinjskog, triljskog i vrličkog područja nikada nije dosegla stupanj industrijskog razvoja šireg omiškog bazena. Ipak, neka su obilježja u tom razdoblju bila zajednička sekundarnom gospodarskom sektoru obadva dijela Cetinskog kraja. Naime, gospodarska je kriza, koja se unutar bivše države radikalizirala upravo u posljednjem desetljeću njenog postojanja, svoje negativne posljedice ostavila i u gornjem, kao i u donjem dijelu cetinskog toka. Problem se nezaposlenosti, koji se u Cetinskom kraju prvi put pojavio barem petnaestak godina ranije time dodatno radikalizirao, a postojeći tvornički kompleksi višak radne snage uglavnom nisu mogli uposliti. Jedan je dio nezaposlenih radnika i dalje kruh zarađivao odlaskom na „privremeni rad“ u inozemstvo, ali taj se trend prema kraju desetljeća ipak postupno smanjivao. Odgovorni su politički kadrovi na pitanje nezaposlenosti nastojali odgovoriti čvršćim povezivanjem srednjoškolskih centara usmjerenog obrazovanja s industrijskim postrojenjima i lokalnim zavodima za zapošljavanje. Međutim, uspjeh je takvih pokušaja i u jednom i u drugom dijelu cetinskog toka bio ograničen, a nezaposlenost, kao gorući problem industrijskog razvoja Cetinskog kraja nije bila riješena sve do konca postojanja SFRJ.

Povećanje nezaposlenosti, praćeno zapošljavanjem politički podobnih, a ne stručnih radnika, kao glavni se problem industrije omiškog bazena pojavio već na samom početku osamdesetih godina prošlog stoljeća. Pri tom su, ako je vjerovati onodobnoj „Slobodnoj Dalmaciji“, prednjačila novoformirana postrojenja - „Omial“, ali i „Iskra“, u sastavu dugoratske tvornice ferolegura.[1949] Na samom je početku desetljeća u općinskom SIZ-u za zapošljavanje bilo prijavljeno 700 ljudi, dok je njih 1 800 bilo zaposleno u inozemstvu.[1950] Tri se godine kasnije, međutim, broj radnika na privremenom radu smanjio na 1 100, ali se broj radnika stalno prijavljenih na zavodu za zapošljavanje povećao za pedeset i devet.[1951]Krajem je sedamdesetih godina u tzv. „društvenom“ sektoru bilo zaposleno 4 500 stanovnika općine,[1952] dok je na kraju 1981. godine broj zaposlenih u društvenom, ali i privatnom sektoru iznosio 5 600 radno sposobnih ljudi.[1953] Iako se broj zaposlenih osoba kako u društvenom, tako i u privatnom sektoru svake godine povećavao,[1954] ta stopa rasta nije bila dovoljna da anulira još veći rast broja novih radnika koji su svake godine izlazili iz školskog sustava. Tako se, uz povećanje zaposlenosti, postupno povećavao i broj nezaposlenih osoba, koje riziku uglavnom neskloni industrijski pogoni u kriznom desetljeću nisu uspijevali zaposliti. Većinu su nezaposlenog kadra u tom razdoblju činile žene (63%) i ljudi mlađi od 27 godina (74%),[1955] a 65% svih nezaposlenih činili su nekvalificirani radnici.[1956]

Uz premještanje dijela proizvodnje u omiško zaleđe, ali i povezano s njim, upravo je pitanje rješavanja problema povećanog broja nezaposlenih osoba bilo prioritetno pitanje koje su politički dužnosnici omiške općine postavljali u prvoj polovici devetog desetljeća prošlog stoljeća.[1957] Problem se u tom razdoblju nastojalo riješiti uvođenjem niza stabilizacijskih mjera – smanjivanjem dopunskog, honorarnog ili prekovremenog rada, bržim umirovljenjem radnika koji su stekli uvjete za mirovinu, čvršćim povezivanjem omiškog centra usmjerenog obrazovanja i SIZ-a za zapošljavanje s industrijskim postrojenjima, smanjenjem broja radnika na administrativnim poslovima i uvođenjem višesmjenskog rada u postojećim industrijskim

[1949] „Crno-bijelo – Omiš: Daleko je – rad“, *Slobodna Dalmacija*, 18. veljače 1982.
[1950]*Akcioni program Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1978. – 1981. godine,* 6.
[1951] „Omiš: Rasprave o zapošljavanju“, *Slobodna* Dalmacija, 11. siječnja 1983.
[1952]*Akcioni program Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1978. – 1981. godine,* 6.
[1953]*Akcioni program Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1982. – 1986. godine,* 7.
[1954] U društvenom je sektoru krajem 1982. godine bilo zaposleno 4 972 stanovnika omiške općine, da bi krajem 1985. godine u istom sektoru broj zaposlenih narastao na 5 825. U istom je razdoblju broj zaposlenih radnika u privatnom sektoru porastao s 597 na 635, a zaposlenost je u obadva sektora svake godine bilježila rast. O tome vidi u: *Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.*, 28.
[1955] „Nezaposlenost u omiškoj općini: Najbrojnije žene“, *Slobodna Dalmacija,* 22. kolovoza 1985.; *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine,* 83.
[1956]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine,* 84.
[1957]Isto 68; *Akcioni program Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1978. – 1981. godine,* 8.; *Akcioni program Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1982. – 1986. godine,* 7., 11.

postrojenjima.[1958] U realizaciji su ovih načelnih planova posebnu ulogu trebali odigrati tvornički sindikati, koji su, uz analizu stanja zaposlenosti, trebali ponuditi konkretne mjere usmjerene daljnjem zapošljavanju dotad nezaposlenih kadrova. Međutim, u ozračju svekolike gospodarske krize većina industrijskih postrojenja nije poduzimala veće promjene u proizvodnji, a time niti prenamjene u strukturi zaposlenih radnika pa se potreba za novom radnom snagom pojavljivala samo iznimno. Slijedom toga, konkretne planove za upošljavanje novih radnika, koje je svake godine izbacivao omiški centar usmjerenog obrazovanja, nije bilo lako napraviti. Zbog toga se broj nezaposlenih radnika u sljedećim godinama povećavao,[1959] unatoč željama odgovornih da ga postupno smanjuju pa je ukupan broj nezaposlenih u prvim mjesecima 1986. godine narastao na tisuću,[1960] a niti do kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća njihov broj nije smanjen, već se i u tom razdoblju nastavio trend postupnog povećavanja nezaposlenosti. Od svih je većih industrijskih postrojenja donjeg dijela cetinskog toka, zahvaljujući promjeni vlastitih proizvodnih asortimana, samo dugoratska tvornica ferolegura „Dalmacija“ broj radnika prema kraju desetljeća postupno povećavala.

Industriji je reformom srednjeg školstva sredinom sedamdesetih godina u najvećoj mjeri bio podređen i srednjoškolski sustav, koji je nakon završenog općeg dijela, organiziran u više „centara usmjerenog obrazovanja“. Proizvodnjom radnika za potrebe industrije, srednjoškolski su centri imali zadatak smanjenja neprofitabilnih i s gospodarskim planovima nespojivih zanimanja. Naime, upravo je mlado stanovništvo, uz nekvalificirane radnike bez zanimanja, pojavom povećane stope nezaposlenosti bilo najviše pogođeno,[1961] pa je omiški centar usmjerenog obrazovanja svoj rad morao prilagođavati potrebama tržišta rada, kako bi industrijski radnici koje osposobi za rad lakše mogli pronaći posao. Spomenuti je Centar usmjerenog obrazovanja, stoga, početkom 1984. godine upisao tri razreda metalsko – električne, dva razreda kemijske te po jedan razred ugostiteljsko – turističke, tekstilne i

---

[1958] *Akcioni program Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1982. – 1986. godine,* 35.; *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine,* 84.

[1959] Na kraju je 1982. godine na omiškom SIZ-u za zapošljavanje bilo prijavljeno 723 ljudi, da bi se sljedeće godine njihov broj povećao na 827, a krajem je 1984. godine 910 radno sposobnih ljudi omiške općine posredstvom SIZ-a za zapošljavanje tražilo posao. O tome vidi u: *Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.*, 28.

[1960] M. Popovac: „U omiškoj općini u prošloj godini: Tisuću nezaposlenih“, *Slobodna Dalmacija*, 13. ožujka 1986.

[1961] Sredinom je osamdesetih godina 75% svih nezaposlenih osoba prijavljenih na omiškom SIZ-u za zapošljavanje spadalo u skupinu mlađih od 30 godina. O tome vidi u: *Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.*, 28.

građevinske struke.[1962] Osim toga, do kraja je desetljeća isti CUO, koji je od 1989. godine cjelokupni nastavni proces organizirao u nadograđenoj zgradi bivše Gimnazije, pokretao obrazovne programe iz ekonomske, kuharske, konobarske, a na samom kraju desetljeća i informatičke struke.[1963] Takva je politika ujedno i označila privredne prioritete općine u višegodišnjem razdoblju.

Unatoč problemu nezaposlenosti, industrija je omiške općine (uključujući i dislocirane pogone u Zagori) krajem prve polovice desetljeća bilježila porast proizvodnje od 11.5%, povećavši ukupan prihod za 74%.[1964] Taj se porast, međutim, prvenstveno osjetio u gradskim sredinama i turističkim mjestima uz obalu, a puno manje u slabije razvijenim područjima u neposrednoj blizini rijeke Cetine. U istom su razdoblju, naime, nešto manje od 70% ukupnog prihoda općini donosili tvornica ferolegura „Dalmacija“ i tvornica oplemenjenih aluminijskih traka „Omial“.[1965] Upravo su navedene tvornice trebale osigurati rast proizvodnje u društvenom sektoru od 7.6% u prvoj polovici desetljeća,[1966]a zahvaljujući prihodima od industrije i turizma, omiška je općina prvu polovicu osamdesetih godina završila kao šesta najrazvijenija općina u ondašnjoj SR Hrvatskoj,[1967] Problem je nezaposlenosti, međutim, i dalje predstavljao smetnju njenom bržem razvoju.[1968] Bez posla je pred kraj desetljeća bilo 12% njenih radno sposobnih stanovnika, ali je omiška općina i u tom razdoblju nastavila svoj privredni rast, preorijentiravši se sve više na izvoz proizvoda na stabilnije međunarodno tržište.[1969] Pred kraj je desetljeća, točnije tijekom 1988. godine, tako, ova općina po efikasnosti poslovanja držala primat unutar SR Hrvatske i izvanredno drugo mjesto u čitavoj Jugoslaviji.[1970] Na efikasnost je poslovanja, osim industrije, uvelike utjecao i turizam, a sekundarni i tercijarni sektori gospodarstva i dalje se ostali koncentrirani uglavnom u mjestima uz obalu, a manje u neposrednom cetinskom pojasu.

[1962] „Iz omiškog centra usmjerenog obrazovanja: „Prema potrebama „udruženog rada“, *Slobodna Dalmacija*, 18. veljače 1984.; Gale, 86.
[1963] Gale, 64., 84., 89., 100.
[1964] J. Barbarić: „Privredna kretanja u omiškoj općini: Značajan porast proizvodnje“, *Slobodna Dalmacija*, 20. rujna 1984.
[1965] „Omiš: Tendencija rasta“, *Slobodna Dalmacija*, 11. srpnja 1985.
[1966] M. Popovac: „Omiški razvojni putevi: Industrija, poljoprivreda, turizam“, *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1980.
[1967] „Opredjeljenje iz društvenog plana razvoja Omiša do 1990.: Brže do posla“, *Slobodna* Dalmacija, 22. srpnja 1986.
[1968] Bez većeg bi i slabije razvijenog zagorskog dijela općina vjerojatno zauzimala još bolje mjesto na ljestvici razvijenosti, ali je njen neravnomjerni razvoj ostao problem koji nije riješen sve do današnjih dana.
[1969] Ilir Krasnić: „Četverogodišnji dobri učinci omiške privrede: Ne znaju za gubitke“, *Slobodna Dalmacija*, 21. prosinca 1988.
[1970] Ilir Krasnić: „Omiške dileme: S kime u procvat hotelijerstva i turizma: „Dalmaciji“ posao stoljeća“,*Slobodna Dalmacija*, 19. siječnja 1990.

Kao što je bio slučaj i u omiškom području, problem se nezaposlenosti tijekom osamdesetih javio kao goruće pitanje daljnjeg industrijskog razvoja gornjeg dijela cetinskog toka. Sredinom je osamdesetih godina Sinj brojao 12 500 zaposlenih ljudi na području same općine te još od 2 000 do 3 000 onih koji su posao pronašli u širem splitskom industrijskom bazenu.[1971]Zbog slabije je razvijenosti, nezaposlenost gornji dio cetinskog porječja pogađala još i teže nego omiško područje, u kojem je postojao veći broj stabilnih industrijskih postrojenja, a dio je stanovnika donjeg dijela cetinskog toka posao pronašao i u turizmu. Već je na samom početku 1980. godine u sinjskoj općini naznačeno postojanje „veza“ pri zapošljavanju, dok su u slučaju njihovog otkrivanja predviđene kazne, koje međutim nisu konkretizirane.[1972] Sredinom su 1983. godine čak 1 434 radno sposobna stanovnika tadašnje sinjske općine bila bez posla, a nezaposlenost se u godinu i pol povećala za dva puta, predstavljajući već tada „dominantni problem sinjske komune“.[1973] Koliko je nezaposlenost u općini bila ozbiljan problem, pokazuje i podatak da se sredinom 1986. godine odustalo od izgradnje medicinskog centra, koji je, pak, izglasan općinskim referendumom za samodoprinos, da bi se sredstva za njegovu izgradnju prenamijenila u sredstva za smanjenje nezaposlenosti.[1974] Ipak, taj se problem prema kraju desetljeća dodatno povećao pa krajem 1987. godine čak 23.6% radno sposobnog stanovništva sinjske općine nije imalo posao.[1975]

Osim nezaposlenosti, problem je sinjske privrede, barem u prvoj polovici desetljeća, predstavljalo i pretjerano korištenje dopusta zbog stvarne i fiktivne bolesti. Tako je u prvoj polovici 1983. godine bolovanjima izgubljeno gotovo 17% radnog vremena, a godinu je dana ranije taj trend bio još nešto veći.[1976] Određeni je broj ljudi bolovanja uzimao da bi dovršio neke privatne obveze, pa i poslove za koje im radna obveza nije ostavljala vremena, a trend je pretjeranog uzimanja bolovanja donekle ublažen u drugoj polovici desetljeća.[1977]Radnici odgajani na real-socijalističkim ideološkim narativima uglavnom nisu uviđali stupanj vlastite odgovornosti za eventualni uspjeh ili neuspjeh radnog kolektiva kojeg su bili članovi, kao niti međuovisnost njihovih osobnih dohodaka i poslovnog uspjeha kojeg je OOUR u kojem su

[1971] Na ovoj informaciji zahvaljujem novinaru „Slobodne Dalmacije“ Toniju Paštaru, koji naglašava da su se u istom razdoblju otvarala radna mjesta za žene, koje su činile većinu zaposlenih radnika u dvije najveće tvornice gornjeg dijela cetinskog toka – sinjske „Dalmatinke“ i triljske „Cetinke“. Žene su se zapošljavale i na drugim radnim mjestima, a, kako navodi Paštar, „zapošljavanje je mladoj ženi bila ulaznica za udaju“.
[1972] „Sinj: Od šutnje do radnog mjesta“, *Slobodna Dalmacija*, 10. siječnja 1980.
[1973] „Sinjske teme: Udvostručen broj nezaposlenih“, *Slobodna Dalmacija*, 24. lipnja 1983.
[1974] Toni Paštar: „Sinjski razgovori: Dom zdravlja ili zapošljavanje“, *Slobodna Dalmacija*, 24. rujna 1986.
[1975] Toni Paštar: „Javna rasprava u Sinju: „Kakav razvoj“, *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1988.
[1976] Toni Paštar: „Rekordna odsustvovanja s posla u udruženom radu sinjske općine: Nisu Sinjani najbolesniji“, *Slobodna Dalmacija*, 13. rujna 1983.
[1977] „U privredi sinjske općine: Smanjeni gubitci“, *Slobodna Dalmacija*, 22. studenog 1986.

radili ostvario na tržištu. Budući da je dobar dio njih smatrao da poslovni uspjeh njihove radne organizacije uglavnom ne ovisi o njima kao pojedincima, oni se uglavnom nisu ustručavali uzimati bolovanja kako bi mogli obaviti poslove na svojim privatnim imanjima ili u vlastitim obrtnim radionicama. Međutim, i ta je navika doprinijela uglavnom lošoj gospodarskoj slici većine industrijskih postrojenja gornjeg dijela cetinskog toka tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća, iako pritom ona nije bila presudna.

Kao što je bio slučaj u Omišu, i u gornjem se cetinskom području problem nezaposlenosti pokušalo barem djelomično eliminirati suradnjom tvornica i srednjoškolskog sustava. Sinjski je centar usmjerenog obrazovanja „10. kolovoz“, s 3 150 učenika, spadao među najveće u ondašnjoj Hrvatskoj, a njegov je najveći problem u prvoj polovici osamdesetih godina predstavljalo pomanjkanje prostora i nedostatak pedagoški obrazovanog kadra.[1978] Sinjski je srednjoškolski centar do početka 1987. godine izgubio velik broj učenika, smanjivši njihov broj na nešto više od dvije tisuće i šesto.[1979] Ipak, u drugoj se polovici desetljeća vodilo računa o potrebi osuvremenjivanja školskih prostorija pa je tijekom 1987. godine planirana izgradnja nove školske zgrade površine 4 000 četvornih metara, čiji su troškovi gradnje procijenjeni na milijardu i 350 milijuna dinara.[1980] Škola je trebala imati radionicu za metalnu, elektrotehničku i drvoprerađivačku struku te biblioteku, četrnaest klasičnih i specijaliziranih učionica i sve prateće sadržaje,[1981] ali nije nam poznato je li ona potpuno dovršena do kraja osamdesetih godina. Nedostatak je stručnih kadrova doprinio i nedovoljnom gospodarskom razvoju općine tijekom cijelog desetljeća, a ionako je nedovoljno razvijena privreda dodatno nazadovala u drugoj polovici osamdesetih. Na samom je početku 1985. godine, tako, sinjska općina spadala među četiri najnerazvijenije općine ondašnje SR Hrvatske, s ozbiljnom prijetnjom da ju u dogledno vrijeme prestignu i neke općine koje su u tom trenutku od nje bile slabije razvijene.[1982] Istovremeno su se pojavili i prvi ozbiljniji problemi s plasmanom proizvoda njene industrije na inozemna tržišta, a jedina je tvornica koja dotad nije imala nikakvih gubitaka bila sinjska predionica i tvornica konca „Dalmatinka“.[1983] Upravo se zbog sredstava koje je dobivala iz republičkog fonda na račun nerazvijenosti, sinjska općina svesrdno trudila da taj status u daljnjim godinama ne izgubi,

[1978] Toni Paštar: „O centru usmjerenog obrazovanja „10. kolovoz“ u Sinju. Iskrivljena slika“, *Slobodna Dalmacija*, 10. srpnja 1984.
[1979] Toni Paštar: „Kretanje broja učenika u osnovnim i srednjim školama na području Cetinske krajine: „Krajina stari“, *Slobodna Dalmacija*, 10. siječnja 1987.
[1980] „Radovi na izgradnji CUO „10. Kolovoz“: Sinj: Dogodine nova škola“, *Slobodna Dalmacija*, 4. listopada 1987.
[1981] Isto
[1982] „Privredno zaostajanje“, *Slobodna Dalmacija*, 21. svibnja 1985.
[1983] Toni Paštar: „Poslovni rezultati sinjske privrede u prvom polugodištu“, *Slobodna Dalmacija*, 10. rujna 1985.

tražeći da se granica nerazvijenosti poveća s postojećih 51 na 55% prosjeka republičkog razvoja.[1984] Spomenuti status, pa samim time niti s njim povezana novčana sredstva, općina do kraja desetljeća nije izgubila, ali njeni se politički predvodnici, kao niti oni na višim razinama vlasti, sve do kraja postojanja jugoslavenske države nisu niti pretjerano trudili iznaći rješenje za glavninu privrednih problema gornjeg dijela cetinskog toka.[1985] Pred kraj se osamdesetih godina s prvim ozbiljnijim problemima suočila i sinjska predionica i tvornica konca „Dalmatinka“, perjanica dotadašnjeg industrijskog rasta gornjeg dijela cetinskog toka, a primarni je gospodarski sektor već ranije bio prilično zapušten, dok se onaj tercijarni u tadašnjoj sinjskoj općini nikada nije ozbiljnije ni razvio. Stoga je i na početku devedesetih godina gornji dio cetinskog toka bilo jedno od privredno zaostalijih područja sada već samostalne Republike Hrvatske. Na ekonomsku je zaostalost većeg dijela tog prostora negativno utjecao i rat, koji je na širem vrličkom i sinjskom području započeo tijekom 1991. godine.

5.3.2 Tvornica ferolegura „Dalmacija“ Dugi Rat

Najznačajnija je tvornica šireg omiškog industrijskog bazena i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća bila dugoratska tvornica ferolegura „Dalmacija“, koja je na samom početku osamdesetih godina zapošljavala 1 223 radnika.[1986] Umjesto dotadašnje proizvodnje temeljene na karbidu i cijanimidu, ona je tijekom sedamdesetih godina dovršila potpunu prenamjenu proizvodnje i postrojenja, započevši s produkcijom ferolegura, nastavivši istovremeno proizvodnju tehničkih plinova. Ferokrom, feromangan i ferosilicij u tom su razdoblju postali glavni asortimani s kojima je „Dalmacija“ planirala svoj budući razvoj, a tvornica je nastavila proizvoditi kisik, dušik, acetilen, argon, bačve i betonske blokove, pri čemu nije potpuno prekinula niti proizvodnju karbida. Na prijelazu je iz sedamdesetih u osamdesete godine prošlog stoljeća potpuno napuštena ideja da se u krugu tvornice otvori pogon za proizvodnju ambalažnog stakla,[1987] a „Dalmacija“ u istom razdoblju nije ispunila ranije preuzetu obavezu otvaranja pogona elektromehanike u Srijanima.[1988] Osnovni su

---

[1984] „Revidiranje članica „kluba nerazvijenih“: Sporni status Sinja“, *Slobodna Dalmacija*, 17. siječnja 1981.

[1985] Kako doznajemo u interakciji s Tonijem Paštarom, glavni je izvor novca sinjske općine bio Fond za razvoj nedovoljno razvijenih područja Hrvatske. Slijedom toga, odgovornima nije odgovaralo da općina izgubi status nerazvijenog područja.

[1986] „Srednjoročni plan rada i razvoja radne organizacije „Dalmacija“ 1986. – 1990.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 548.

[1987] Ovaj je pogon, odlukom viših političkih instanci, umjesto u Dugom Ratu, trebao biti otvoren u nekoj nerazvijenoj općini pa je „Dalmacija“ odustala od njegove izgradnje, odbivši pritom i ideju da na sebe preuzme ulogu glavnog investitora gradnje ovog pogona u nekoj drugoj općini. O tome vidi u: „Program tvornice ambalažnog stakla“, HR-DAST-589, „Dalmacija“, Fascikla 758.

[1988] „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta RO „Dalmacije“ Dugi Rat, održane dana 20. 10. 1983.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 776.

aspekti razvoja ovog industrijskog postrojenja tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća bili izgradnja nove peći za proizvodnju ferosilicija, koja je krajem desetljeća prenamijenjena na ferokrom, otvaranje novog pogona elektromatike, čime su, u suradnji s tvornicom „Iskra“ iz Kranja obogaćeni „Dalmacijini“ proizvodni artikli, ponuda dijela proizvedenih ferolegura domaćem tržištu, uz poticanje izvoza ferokroma, ali i karbida, nastavak financiranja dugoratskih komunalnih djelatnosti i postupno smanjenje važnosti tehničkih plinova. Pritom se tvornica suočavala s problemima povremenih nedostataka električne energije, kao i smanjene potražnje za ferokromom na početku i ferosilicijem na kraju desetljeća. Osim toga, djelatnost su ove tvornice otežavali i veliki troškovi nastali uslijed izgradnje pogona elektromatike i peći ferosilicija, kao i inflacija koja je u drugoj polovici desetljeća potpuno obezvrijedila jugoslavensku valutu.

Najveća je tvornica „donjeg“ cetinskog toka, oko koje su i dalje nastavile nicati privatne i javne zgrade, početkom devetog desetljeća prošlog stoljeća nastojala obaviti novu supstituciju proizvodnje koju je uglavnom namjeravala usmjeriti domaćem tržištu.[1989] Naime, početkom je osamdesetih godina interes za ferokromom na stranim tržištima, kojima je bila usmjerena gotovo cjelokupna „Dalmacijina“ trgovina u drugoj polovici prethodnog desetljeća, polagano počeo opadati.[1990] Privredni je rast dugoratska tvornica početkom desetljeća stoga nastojala osigurati proizvodnjom telefonskih elektrouređaja te automatskih telefonskih centrala, ali i električnih ručnih alata, prije svega brusilica.[1991] Osim toga, 1983. je godine „Dalmacija“, u suradnji s norveškom tvrtkom „Elkan“, izgradila novu, automatiziranu i kompjuteriziranu peć za proizvodnju ferosilicija,[1992] čime je dodatno osuvremenila svoje pogone za proizvodnju ferolegura. Unatoč ponešto smanjenom interesu, početkom je osamdesetih godina izgrađen pogon u kojem se obradom ferokromove troske mogao proizvoditi inkludirani ferokrom, uz povećanje njegovih proizvodnih kapaciteta onog trenutka kada je interes za ovom ferolegurom ponovo porastao.[1993] Početkom se desetljeća „Dalmacija“ obvezala da će ferolegurama opskrbljivati jugoslavenske tvornice koje ih koriste

---

[1989] M. Popovac: „Omiški razvojni putevi: Industrija, poljoprivreda, turizam“, *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1980.

[1990] Cijena je ferokroma u prvim mjesecima 1980. godine smanjena za 25% u odnosu na prethodnu godinu, ali, unatoč tome, „tvornica tri mjeseca nije prodala ni kilogram ferokroma“. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta RO „Dalmacije“ Dugi Rat, održane dana 22. 7. 1980.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 776.

[1991] M. Popovac: „Planovi tvornice „Dalmacija“ u Dugom Ratu: Na redu elektromehanika“, *Slobodna Dalmacija*, 20. kolovoza 1981.

[1992] „Dalmaciji“ su prilikom izgradnje spomenute peći financijsku pomoć pružili i „Iskra“ iz Kranja, ali i tvrtke „Cromos“ iz Zagreba i Sombora te splitski „Brodomerkur“. O tome vidi u: *Prva konferencija samoupravljača općine Omiš održana 13. lipnja 1981.*, 22.; „Iz fonda: Povijest tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat

[1993] „Iz fonda: Povijest tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat

u vlastitoj proizvodnji,[1994] pa je dio njenih ferolegura ponuđen i sve nestabilnijem, krizom zahvaćenom jugoslavenskom tržištu. U prvoj se polovici osamdesetih godina tvornica suočavala s teškoćama u poslovanju, kojima su, uz povremeno nedostatnu isporuku električne energije[1995] i gospodarsku krizu koja je zahvatila jugoslavensku državu doprinijeli i nezanemarivi troškovi izgradnje novog pogona elektromatike, ali i nove peći za proizvodnju ferosilicija.[1996] U suradnji je s po jednom američkom i talijanskom tvrtkom u prvoj polovici osamdesetih godina dugoratska tvornica izgradila i pogon za proizvodnju pjenila za gašenje tekućih goriva, koji je, međutim, zbog neisplativosti do sredine 1987. godine potpuno napušten.[1997] Dakle, do kraja je prve polovice osamdesetih godina „Dalmacija“ dodatno osuvremenila pogone za proizvodnju ferolegura, dok je, posebno u svjetlu posvećivanja pozornosti novom pogonu elektromatike, proizvodnja tehničkih plinova polako prelazila u drugi plan. Nedovoljni proizvodni kapaciteti, kao i interes na tržištu uvjetovali su nespremnost tvorničkih rukovodioca da zamijene stara postrojenja za proizvodnju kisika, dušika, disuplina, pa i argona, čime je utjecaj tehničkih plinova na ukupni razvoj tvornice do kraja desetljeća minimaliziran.[1998]

Nadopuna je proizvodnje uređaja iz područja elektromehanike, dotad ograničene na produkciju elektroindikatora, koja je trebala biti ostvarena suradnjom sa slovenskom tvornicom električnih proizvoda „Iskra“ iz Kranja, u novom pogonu elektromatike trebala otvoriti 400 novih radnih mjesta, a za tu je namjenu dugoratskoj tvornici odobren kredit u iznosu od 50 milijuna dinara. Ona se zauzvrat obvezala da će otvoriti ranije spomenuti pogon elektromehanike u Srijanima,[1999] koji, međutim, nikada nije ugledao svjetlo dana. Za potrebe je razvoja elektromatike tvornica 1983. godine u dugoratskom predjelu Glavica izgradila novu zgradu površine 9 000 četvornih metara, čiji su se troškovi izgradnje zbog inflacije

---

[1994] „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta RO „Dalmacije“ Dugi Rat održane dana 7. 8. 1981. / Samoupravni sporazum o dugoročnom reguliranju međusobnih odnosa u oblasti snabdijevanja i mjerilima za samoupravno udruženje ferolegura za razdoblje 1981. – 1985. godine“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 776.

[1995] „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta RO „Dalmacije“ Dugi Rat, održane dana 25. 3. 1982.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 776.

[1996] Zapisnik sa sjednice Koordinacionog odbora „Dalmacije“ Dugi Rat, održane dana 17. 12. 1982.“, „Iz fonda: Povijest tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 758. Ukupni su troškovi izgradnje peći ferosilicija zbog inflacije narasli na 183 milijarde starih dinara, dok je na izgradnju pogona elektromatike do početka 1984. godine utrošeno 47 milijardi starih dinara. O tome vidi u: „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta RO „Dalmacije“ Dugi Rat, održane dana 27. 1. 1984.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 776.

[1997] „Iz fonda: Povijest tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat; „Zapisnik Centralnog radničkog savjeta „Dalmacije“ Dugi Rat održane dana 22. 6. 1987.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 777.

[1998] „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta RO „Dalmacije“ Dugi Rat, održane dana 1. 12. 1983.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 776.

[1999] M. Popovac: „Planovi tvornice „Dalmacija“ u Dugom Ratu: Na redu elektromehanika“, *Slobodna Dalmacija*, 20. kolovoza 1981.; *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 66., 69.

umnogostručili.[2000] Tako je, osim asortimana koji su se proizvodili do tada, „Dalmacija“ pred kraj prve polovice osamdesetih godina otpočela redovitu proizvodnju većeg broja elektromehaničke robe: brusilica, kružnih pila, modema, fonometara, anemometara, termometara i ostalih artikala iz područja elektromatike. Osim ručnih alata za potrebe „Iskre“, u novoizgrađenom je pogonu „Dalmacija“ jedan dio asortimana proizvodila potpuno samostalno. Navedena je supstitucija većeg dijela dotadašnje proizvodnje, uz nastavak produkcije ferolegura, postala osnova razvoja dugoratske tvornice sve do kraja desetljeća pa je ona lakše podnijela smanjenje međunarodnog interesa za ferokromom, a kasnije i za ferosilicijem. Ipak, zbog poslovnog se uhodavanja, proizvodnja u pogonu elektromatike odvijala uz poteškoće, a ona je povećana tek u drugoj polovici desetljeća, kada je ovaj pogon postao samostalna OOUR u sastavu „Dalmacije“.

Iako se Dugi Rat već ranije proširio izvan tvorničkog kruga, „Dalmacija“ je i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća ostala glavni garant njegovog daljnjeg razvoja. Osim ulaganja u veći dio gradskih komunalnih aktivnosti, tvornica je 1984. godine uložila 20 000 000 dinara u izgradnju stambene zgrade od 12 stanova, prihvativši istovremeno i financiranje adaptacije trošne zgrade dugoratskog dječjeg vrtića.[2001] Četiri je godine ranije „Dalmacija“ u Dugom Ratu izgradila stambenu zgradu s 32 stana, za što joj je odobren kredit od 32 000 000 dinara,[2002] a stambena je izgradnja ostala na prvom mjestu tvorničkih ulaganja u komunalne djelatnosti grada sve do kraja osamdesetih godina. U njenom je sastavu djelovalo i sportsko društvo „Orkan“, kao i zdravstvena stanica nazvana po tvorcu gospodarske politike radničkog samoupravljanja Borisu Kidriču, a tvornica je raspolagala i vlastitom telefonskom centralom. Da bi se smanjio štetan utjecaj Tvornice ferolegura na turizam, u devetom je desetljeću prošlog stoljeća u svim njenim pogonima započela izgradnja filtera za pročišćavanje zraka, koji ipak nisu mogli bitnije smanjiti zagađenje koje je oko sebe emitirala ova tvornica. Osim toga, u tvorničkom je krugu i uz financijsku pomoć „Dalmacije“ 1980. godine ponovo sagrađena župna crkva sv. Josipa, koja je pod presudnim utjecajem tadašnjih političkih struktura potpuno zatvorena tijekom pedesetih godina prošlog stoljeća.[2003]

[2000] M. Popovac: „Planovi tvornice „Dalmacija“ u Dugom Ratu: Na redu elektromehanika“, *Slobodna Dalmacija*, 20. kolovoza 1981.
[2001] „Zapisnik sa sjednice Koordinacionog odbora „Dalmacije Dugi Rat, održane dana 24. 1. 1984.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 758.
[2002] „Zapisnik sa sjednice Radničkog savjeta RO „Dalmacije“ Dugi Rat, održane dana 22. 7. 1980.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 776.
[2003]Domljan, 196.

Početkom je druge polovice desetljeća tvornica u suradnji s omiškim centrom usmjerenog obrazovanja nastojala zaposliti veći broj elektromatičara, koji su prethodno trebali proći prekvalifikaciju iz neatraktivnog zanimanja električara jake struje.[2004] Budući da je zaživjela poslovna suradnja s „Iskrom“, dugoratska je tvornica ferolegura u drugoj polovici osamdesetih godina ponešto izmijenila proizvodni asortiman pa je 1986. godine u njenim postrojenjima proizvedeno 40 341 tona ferokroma, 13 631 tona ferosilicija, 20 813 tona feromangana, 5 860 tona silikomangana, 734 tone kisika, 91 tonu argona, 24 tone dušika, 198 tona disuplina, ali i 171 558 komada elektro-indikatora, 29 820 komada brojčanika, 17 326 komada brusilica te 1 334 komada digitalnih termometara,[2005]a u „Iskrinom“ su se pogonu, u nešto manjim količinama, proizvodili i digitalni hidrometri, fonometri, anemometri, vibracijske brusilice, kružne pile i modemi.[2006] Za sljedeću je godinu tvornica planirala blago povećanje proizvodnje svih artikala osim ferokroma, feromangana i elektro-indikatora,[2007] što svjedoči da je potraživanje za ferokromom u prvim godinama druge polovice osamdesetih bivalo sve slabije.[2008] Ipak, na samom je kraju desetljeća interes za ferokrom ponovno porastao pa je „Dalmacija“ za 1988. godinu planirala značajno povećanje proizvodnje ovog kemijskog spoja, na čijem je izvozu planirala ostvariti ukupni suficit u iznosu od 30 752 000 dolara.[2009] Paralelno s povećanjem potražnje za ferokromom, opadao je interes za ferosilicijem pa je novoizgrađena „norveška“ peć za proizvodnju ferosilicija 1988. godine preorijentirana na proizvodnju ferokroma,[2010] čime je „Dalmacija“ potpuno obustavila proizvodnju ferosilicija.[2011] Osim ferokroma, dugoratska je tvornica ferolegura, premda u

---

[2004] „Iz dugoratske tvornice „Dalmacija“: Do radnog mjesta prekvalifikacijom“, *Slobodna Dalmacija*, 1. studenog 1986.

[2005] „Plan poslovanja RO „Dalmacija“ za 1987. godinu“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 548.

[2006] Isto

[2007] Umjesto 40 341 tone proizvedene 1986. godine, za 1987. je godinu planirana proizvodnja 33 000 tona ferokroma. Istovremeno se godišnja količina proizvedenog feromangana trebala smanjiti za 813 tona, a broj proizvedenih elektro-indikatora za 51 558 komada. O tome vidi u: „Plan poslovanja RO „Dalmacija“ za 1987. godinu“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 548.

[2008] „Zapisnik Centralnog radničkog savjeta „Dalmacije“ Dugi Rat održane dana 21. 11. 1986.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 777.

[2009] Godine se 1988. proizvodnja ferokroma trebala povećati na 59 565 tona, nakon što je prethodne godine plan proizvodnje ove ferolegure debelo premašen pa je tvornica proizvela 41 159 tona ferokroma. O tome vidi u: „Usporedni pregled ostvarene proizvodnje u 1987. godini i planirane proizvodnje za 1988. godinu“, „Planirana devizna bilanca RO „Dalmacija“ u 1988. godini“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 548.

[2010] „Iz fonda: Povijest tvornice“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat; „Zapisnik Centralnog radničkog savjeta „Dalmacije“ Dugi Rat održane dana 11. 2. 1988.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 777.

[2011] „Zapisnik Centralnog radničkog savjeta „Dalmacije“ Dugi Rat održane dana 10. 5. 1988.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 777.

znatno manjim količinama, nastavila izvoziti i karbid, čija proizvodnja sve do kraja osamdesetih godina nije potpuno napuštena.[2012]

Godine je 1987. „Dalmacija“ bila podijeljena na sedam OOUR-a, ukupno brojeći 1 813 zaposlenih radnika,[2013] čime je broj radnika u odnosu na 1980. godinu porastao za 590, a 1990. je godine tvornica planirala zaposliti ukupno 1 928 radnika.[2014] Krajem je desetljeća ona bilježila industrijski porast od 31%,[2015] fokusiravši se uglavnom na izvoz ferolegura na konvertibilna tržišta. Unatoč kriznim godinama, „Dalmacija“ je zbog otvaranja novih proizvodnih pogona tijekom devetog desetljeća prošlog stoljeća postupno povećavala broj zaposlenih radnika, čiji će proces otpuštanja započeti nestankom real-socijalističkog društvenog sustava. S povećanim je izvozom ferokroma dugoratska „Dalmacija“ ušla u devedesete, iako se na samom kraju predzadnjeg desetljeća dvadesetog stoljeća i na nju djelomično prenijela cjelokupna kriza real-socijalističkog sustava i jugoslavenske države. Propadanjem jugoslavenske države i socijalističkog gospodarskog sustava, tvornica je izmijenila poslovne narative, kao i naziv firme pa ona od 1990. godine djeluje kao „Dalmacija“ – tvornica ferolegura s. p. o.[2016] Tijekom se devedesetih godina ova tvornica nije uspješno prilagodila privatizacijskom postupku pa je do kraja dvadesetog stoljeća uglavnom obustavila proizvodnju, da bi njena postrojenja početkom novog stoljeća bila srušena. Tako je prekinuta gotovo stoljetna veza Dugog Rata i njegove tvornice, a proizvodnja je u pogonu elektromatike nastavljena i nakon obustave rada u samoj Tvornici ferolegura pa novoizgrađeni pogon u gradskom predjelu Glavica i danas postoji. I u njemu je, međutim, privatna inicijativa tijekom devedesetih godina prošlog stoljeća u potpunosti prevladala, dok je „Iskra“ postupno gubila utjecaj. Danas se stoga povezivanje bivšeg „Dalmacijinog“ pogona elektromatike i kranjske tvornice električnih proizvoda rabi samo kolokvijalno.

[2012] Godine je 1988. tvornica planirala na strana tržišta izvesti karbida u vrijednosti 3 508 000 dolara, čime je u trgovini ovim proizvodom s inozemstvom trebala bilježiti suficit od 241 556 dolara jer je u istom razdoblju, vezano uz proizvodnju karbida, trebala uvesti robe u vrijednosti 3 266 444 dolara. O tome vidi u: „Planirana devizna bilanca RO „Dalmacija“ u 1988. godini“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 548.

[2013]OOUR je „Ferokrom“ na samom početku 1987. godine zapošljavao 335, OOUR „Karbid“ 222, „Tehnički plinovi“ 92, „Transport“ 188, „Održavanje“ 308, „Elektromatika“ 281 i „Radna zajednica“ 387 radnika. O tome vidi u: „Plan zaposlenosti u 1987. godini“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 548.

[2014] „Srednjoročni plan rada i razvoja radne organizacije „Dalmacija“ 1986. – 1990.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 548.

[2015] Ilir Krasnić: „Četverogodišnji dobri učinci omiške privrede: Ne znaju za gubitke“, *Slobodna Dalmacija*, 21. prosinca 1988.

[2016] Kratica je „s. p. o.“ pritom značila „s potpunom odgovornošću“. O tome vidi u: „Popis arhivske i registratorne građe koju se predlaže pohraniti na čuvanje Državnom arhivu u Splitu“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat

5.3.3 Tvornica tjestenine „Cetina“ i tiskara „Franjo Kluz“ Omiš

Svoj je privredni život tijekom osamdesetih godina nastavila i najstarija tvornica na omiškom području – tvornica tjestenine „Cetina“. Budući da je i u devetom desetljeću prošlog stoljeća djelovala kao dio splitskog trgovinskog poduzeća „Prerada“, ova je tvornica više nego bilo koje drugo industrijsko postrojenje locirano u donjem dijelu cetinskog toka ostvarilo privrednu povezanost s preostalim gospodarskim sektorima. Naime, ona je, preko „Prerade“, tijekom osamdesetih godina bila povezana s trgovinskim sektorom splitske regije, a u istom se razdoblju od mjerodavnih političkih subjekata često mogla čuti namjera integracije omiškog trgovinskog poduzeća „Vojan“ i „Hotela Omiš“, organizacije zadužene za unapređenje omiške turističke ponude, koji bi s „Cetinom“ trebali sačinjavati jedinstvenu radnu organizaciju usmjerenu „bržem razvoju svih subjekata“.[2017] S druge strane, kako je u pretposljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća od strane lokalnih političkih struktura naveliko propagirana integracija poljoprivredne zadruge „Cetinka“, koja je unutar sebe objedinjavala najveći broj preživjelih poljoprivrednih zadruga donjeg dijela cetinskog toka, s industrijom i tercijarnim gospodarskim sektorom, „Cetina“ je trebala biti dio sustava koji je povezivao sva tri gospodarska sektora šireg omiškog područja. Iako do spomenutih integracija nikada nije došlo, omiška je tvornica tjestenine ostala povezana s trgovinskim sektorom čitave splitske regije, s kojim su, barem posredno, bile povezane i preostale poljoprivredne zadruge donjeg dijela cetinskog toka.

Njen je najveći problem u prvoj polovici osamdesetih godina predstavljao neproporcionalan odnos između sirovina i gotovih proizvoda.[2018] Naime, tvornica je više novca trebala uložiti u nabavku sirovina, no što je mogla zaraditi plasmanom svojih proizvoda na tržište. Zbog toga je, uz cementaru „Renko Šperac“ u tom razdoblju bilježila najveće gubitke od svih tvornica omiškog industrijskog bazena. Već je 1980. godine omiška tvornica tjestenine bilježila 965 000 dinara poslovnog gubitka,[2019] pa se odgovornima nametnula potreba rješavanja navedenog privrednog problema. Rješavanju poslovnih poteškoća ovog industrijskog postrojenja zasigurno nije doprinijela niti gospodarska kriza, koja je, praćena visokom stopom inflacije, tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća zadesila čitavu Jugoslaviju. Izlaz je iz krize tvornica u drugoj polovici desetljeća nastojala ostvariti nabavkom

[2017] *Prva konferencija samoupravljača općine Omiš održana 13. lipnja 1981.*, 77.
[2018] J. Barbarić; „Privredna kretanja u omiškoj općini: Značajan porast proizvodnje“, *Slobodna Dalmacija*, 20. rujna 1984.
[2019] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 58.

stroja za proizvodnju sitne tjestenine.[2020] Da je u tome u dobroj mjeri uspjela, najbolje svjedoči podatak da je „Cetina“ početkom 1987. godine na američko tržište izvela 10 tona tjestenine.[2021] Osim toga, krajem je desetljeća tvornica, koja je i dalje djelovala u sastavu splitske „Prerade“, od talijanske tvrtke „Pavan“ iz Padove otkupila novo postrojenje proizvodnog kapaciteta 2 000 tona tjestenine godišnje,[2022] a koje je plaćeno nešto više od 1 500 000 njemačkih maraka.[2023] Modernizacija je tvorničkih strojeva trebala biti zalog njenog uspješnog poslovanja tijekom devedesetih godina prošlog stoljeća. Relativno je malen broj radnika, kao i novo postrojenje omogućio ovoj tvornici da preživi promjenu gospodarskog i državnog okvira u sljedećem desetljeću, a najstarija je omiška tvornica svoje djelovanje na ponešto različitim poslovnim principima nastavila sve do današnjih dana.

Značajnije je poslovne rezultate u prvoj polovici osamdesetih godina zabilježila i ranije osnovana tiskara „Franjo Kluz“, koja je početkom predzadnjeg desetljeća dvadesetog stoljeća zapošljavala 147 radnika i bila jedna od uspješnijih tvornica omiškog bazena.[2024] Tiskara je neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata djelovala u sastavu omiške tvornice tjestenine,[2025] da bi u sljedećim desetljećima započela samostalno privređivati. Krajem je sedamdesetih godina ona djelovala kao samostalna radna organizacija koja se sastojala od dvije „osnovne organizacije udruženog rada“.[2026] Zamjenom je starih strojeva, tiskara, nazvana po partizanskom pilotu poginulom u rujnu 1944. godine iznad Duća, započela proizvodnju „obrazaca na beskonačnoj vrpci za potrebe računalnih centara Dalmacije“.[2027] U prostorijama su se ove radne organizacije tiskale raznorodne publikacije koje se nisu odnosile samo na Omiš i njegovu okolinu, a tiskara je „Franjo Kluz“ preživjela zamjenu komunističkog društvenog sustava onim kapitalističkim.

Tvornica je u prvoj polovici 1983. godine u bivšim radničkim barakama na omiškom predjelu Furnaža otvorila OOUR „Plastika“, koji je tako startao s proizvodnjom vrata i prozora od PVC-a, zapošljavajući 21 radnika, istovremeno planirajući povećanje njihovog

---

[2020] J. Barbarić: „Razvojni planovi omiške općine u idućoj godini: „Pogon alata, vodovod, ceste, spomen-dom“, *Slobodna Dalmacija*, 24. prosinca 1985.
[2021] M. Popovac: „Izvozni planovi omiške „Cetine“: „Manistra“ za Ameriku“, *Slobodna Dalmacija*, 14. veljače 1987.
[2022] Ilir Krasnić: „Novi investicijski pothvat omiške „Cetine“: Manistra iz novih strojeva“, *Slobodna Dalmacija*, 28. lipnja 1989.
[2023] Ilir Krasnić: „Modernizacija omiške „Cetine“: Za tjesteninu – 1,593.500 DEM“, *Slobodna Dalmacija*, 13. veljače 1989.
[2024] J. Barbarić: „Jubilej „Franje Kluza“, *Slobodna Dalmacija*, 2. srpnja 1980.
[2025] „Tvornice tjestenine“, HR-DAST-21, ONOD, Povjereništvo za lokalnu privredu, Kutija 8.
[2026] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 72.
[2027] „U omiškoj tiskari „Franjo Kluz: Suvremeniji strojevi“, *Slobodna Dalmacija*, 4. srpnja 1980.

broja na sedamdeset.[2028] Već je u prvoj polovici osamdesetih godina ovaj OOUR sklopio poslovne sporazume s „Pamučnom predionicom“ iz Gline i „Tekong – investom“ iz Beograda, čime je osigurao kontinuiranu isporuku pamučnog prediva kao osnovne proizvodne sirovine, ali i nabavku strojeva i pomoćnih dijelova za novoizgrađeno tvorničko postrojenje.[2029] Povećanje je broja radnika trebalo dovesti do izdvajanja „Plastike“ iz sastava tiskare, do čega, međutim, do kraja desetljeća ipak nije došlo. Tako je OOUR „Plastika“ nastavio sačinjavati jedinstvenu radnu organizaciju „Franjo Kluz“ i nakon propasti jugoslavenske države.

5.3.4 Tvornica cementa „Renko Šperac“ – sve manji značaj

Tvornica se cementa „Renko Šperac“, smještana u Ravnicama, na istočnom ulazu u Omiš, tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća suočavala s najvećim problemima od svih industrijskih postrojenja donjeg dijela cetinskog toka. U osamdesete je godine ona ušla kao član dalmatinskog kompleksa cementne industrije „Dalmacijacementa“, a pritom je unutar sebe objedinjavala tri osnovne organizacije udruženog rada – „Mlinovi cementa“, „Peć klinkera“ i „Eksploatacija sirovina“.[2030] Nakon što se krajem sedamdesetih godina, pod pritiskom lokalnih turističkih organizacija, odustalo od prenamjene tvorničkog poslovanja utemeljenog na proizvodnji sinteromagnezita,[2031] u prvim se mjesecima novog desetljeća nametala potreba za potpunom supstitucijom njene proizvodnje.[2032] Naime, sva su tri OOUR-a koja su djelovala u sastavu ravničke cementare 1980. godinu završili s poslovnim gubitkom koji je ukupno iznosio 17 286 000 dinara, da bi deset mjeseci poslije iz poslovnog minusa izišao samo OOUR „Mlinovi cementa“.[2033] Kako je najveće gubitke tvornica bilježila upravo u onom OOUR-u koji je proizvodio njezine finalne proizvode, bilo je jasno da ona već dulje vremena nije rentabilna pa se u cilju poboljšanja njenih poslovnih rezultata trebalo izvršiti prenamjenu tvorničkog poslovanja.

[2028] J. Barbarić: „Omiš: Modernizacija „Plastike“, *Slobodna Dalmacija*, 10. svibnja 1983.

[2029] Poslovni su se sporazumi takve vrste nazivali „samoupravnim sporazumima“ (SAS). O tome vidi u: *Prva konferencija samoupravljača općine Omiš održana 13. lipnja 1981.*, 22.

[2030] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 72.

[2031] Isto 59.

[2032] M. Popovac: „Omiški razvojni putevi: Industrija, poljoprivreda, turizam“, *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1980.

[2033] Najveći je dio ukupnih tvorničkih gubitaka iz 1980. godine stvorio OOUR „Peć klinkera“, koji je istu godinu završio s 14 349 000 dinara minusa, dok su poslovni gubitci OOUR-a „Mlinovi cementa“ u istom razdoblju iznosili 1 624 000 , a OOUR-a „Eksploatacija sirovina“ 1 313 000 dinara. Nakon deset je mjeseci sljedeće godine ukupni tvornički gubitak iznosio nešto podnošljivijih 11 930 000 dinara, od čega je na OOUR „Peć klinkera“ otpadalo 10 235 000 dinara. O tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 58.

Zbog njenih je iznimno loših poslovnih rezultata, tvornici „Renko Šperac“ omiška općinska konferencija SKH-a početkom osamdesetih godina planirala posvetiti posebnu pozornost. Međutim, osim previše uopćeno naznačene težnje za „realizacijom njezinih planova i programa“, nije konkretiziran način na koji su politički čelnici tadašnje omiške općine nastojali osigurati poslovnu stabilizaciju ovog industrijskog postrojenja.[2034] Da se na konkretnoj realizaciji načelnih planova namijenjenih poboljšanju poslovnih rezultata tvornice „Renko Šperac“ početkom osamdesetih godina nije radilo, dovoljno svjedoči podatak da se od sedam pojedinačno nabrojanih planova usmjerenih razvoju općinske privrede i infrastrukture, a koje su općinski rukovodioci nastojali ostvariti do kraja 1981. godine niti jedan nije odnosio na ravničku cementaru, koja zbog nedostatka novčanih sredstava nije mogla prenijeti proizvodnju izvan Omiša i u zagorskom dijelu općine otvoriti dislocirani pogon.[2035] Svojim je poslovanjem, ravnička cementara početkom desetljeća „narušavala ekonomsku stabilnost“ općine, pa je i zbog toga jedno od važnijih pitanja omiške industrije, uz opće smanjenje stope nezaposlenosti, bilo i osiguranje njenog uspješnog poslovanja.[2036] Unatoč načelnim težnjama za poboljšanjem njenog statusa, tvornica je 1983. godinu dočekala s više od 26 milijuna dinara gubitaka pa se sve više nametala potreba za zamjenom njenih zastarjelih i neprofitabilnih postrojenja.[2037]

Dok su u prvoj polovici osamdesetih godina nuđeni barem načelni planovi usmjereni osiguranju budućeg pozitivnog poslovanja tvornice „Renko Šperac“, kako se približavao kraj desetljeća od njenog se spašavanja postupno odustajalo. Već je početkom druge polovice osamdesetih godina, naime, uočeno da tvornica na dotad ustaljeni način više neće moći poslovati pa se s vremenom otvorilo pitanje njene likvidacije. Kako bi time bez posla ostalo 200 zaposlenih radnika, odlučeno je da se ona preorijentira na posao mljevenja ugljena, stvarajući time iznimno nezdravu ugljenu prašinu, namijenjenu postrojenjima „Dalmacijacementa“, čija je sastavnica bio i „Renko Šperac“. Kako je ugljena prašina, osim zdravlju radnika i okolnog stanovništva, štetila i turizmu, koji je upravo polovicom devetog desetljeća dvadesetog stoljeća na omiškom području bilježio najbolje privredne rezultate, spomenuta je djelatnost ubrzo zabranjena.[2038] Budući da su se i svi ostali načelni planovi za

[2034] *Akcioni programi Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 7.; *Akcioni programi Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1982. – 1986. godine*, 8.
[2035] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 64., 66.
[2036] „Omiš do 1985. godine: Društveni plan pred usvajanjem“, *Slobodna Dalmacija*, 13. listopada 1981.; *Akcioni programi Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 7.
[2037] „Privredni tokovi: Omiš: Dobro i uz teškoće“, *Slobodna Dalmacija*, 24. prosinca 1982.
[2038] Zdravko Cota: „Stop mljevenju ugljena“, *Slobodna Dalmacija*, 11. lipnja 1985.

poboljšanje tvorničke proizvodnje pokazali praktično neostvarivima, u prvoj se polovici 1987. godine pojavila ideja da se umjesto nje u Ravnicama, prvenstveno u turističke svrhe, izgradi hotel najviše kategorije.[2039] Kako se ta dugo privlačna ideja, o kojoj će više riječi biti u poglavlju posvećenom tercijarnom gospodarskom sektoru donjeg dijela cetinskog toka, s vremenom pokazala kao jedna od najvećih zabluda u onodobnom društvenom planiranju čitavog Cetinskog kraja, tvornica je „Renko Šperac“ preživjela osamdesete godine, pa i jugoslavensku državu, ali u tom razdoblju, osim kratkotrajnog industrijskog porasta uzrokovanog nešto većom, ali kratkoročnom lokalnom potrebom za građevinskim materijalom u drugoj polovici 1988. godine,[2040] nije ostvarila nikakav pažnje vrijedan privredni uspjeh. Čitavo su deveto desetljeće dvadesetog stoljeća radnici ravničke tvornice cementa proživjeli s neizvjesnošću glede eventualnog gubitka posla i konačnog gašenja tvornice u kojoj su neki od njih proveli svoj čitavi radni vijek. Pa ipak, ravnička je cementara nastavila proizvodnju i tijekom devedesetih godina, a njene su peći konačno demontirane početkom 21. stoljeća, kada je ovo industrijsko postrojenje doživjelo svoj definitivni kraj.

5.3.5 Tvornica trikotaže „Galeb“ i tvornica oplemenjenih aluminijskih traka „Omial – plivanje usprkos krizi

S prilično je stabilnih poslovnih pozicija u osamdesete godine prošlog stoljeća zakoračila omiška tvornica trikotaže „Galeb“. Ona je i početkom tog desetljeća djelovala udružena s ostalim dalmatinskim tvornicama slične namjene, sastojeći se od dvije osnovne organizacije udruženog rada. OOUR je „Proizvodnja pletiva“ osiguravao poluproizvod kojeg je prerađivao OOUR „Konfekcija“ (Šivaona“), proizvodeći od njega pamučno trikotažno rublje, koje se potom moglo ponuditi tržištu.[2041] Ovo je industrijsko postrojenje svoj daljnji privredni rast početkom devetog desetljeća prošlog stoljeća namjeravalo ostvariti modernizacijom proizvodnje i nikad potpuno ostvarenim otvaranjem većeg broja dislociranih tvorničkih pogona u Zagori.[2042] Modernizaciji su proizvodnje, koju je pratila i smanjena potreba za radnom snagom, doprinijeli radnici tvorničkog OOUR-a „Konfekcija“ Stipe Kaštelan, Dalibor Kovačević, Petar Križanac, Petar Lipanović i Tomislav Praničević, koji su 1982. godine osmislili stroj za pakiranje trikotaže na električni pogon, što je smanjilo troškove

[2039] „Supstitucija tvornice cementa u Ravnicama: Hotel najviše kategorije“, *Slobodna Dalmacija*, 14. ožujka 1987.
[2040] Ilir Krasnić: „Četverogodišnji dobri učinci omiške privrede: Ne znaju za gubitke“, *Slobodna Dalmacija*, 21. prosinca 1988.
[2041] *Prva konferencija samoupravljača općine Omiš održana 13. lipnja 1981.*, 35.
[2042] M. Popovac: „Omiški razvojni putevi: Industrija, poljoprivreda, turizam“, *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1980.

proizvodnje, ali dugoročno i potrebu za radnicima.[2043] Time se, uz povećanje kvalitete proizvoda internom kontrolom, nastojao usporiti blagi pad proizvodnje s početka iste godine.[2044] Politici je djelomičnog premještanja industrije u nerazvijeniji dio tadašnje omiške općine, ova tvornica doprinosila ranije otvorenim dislociranim pogonom šivaone smještenim u Zadvarje. Taj je pogon na prijelazu iz osmog u deveto desetljeće prošlog stoljeća povećao broj zaposlenih radnika pa je unutar njega u istom razdoblju organizirana proizvodnja u dvije smjene i planirano otvaranje pogona dječje konfekcije.[2045] Osim toga, na samom je početku osamdesetih godina za potrebe tvorničkog OOUR-a „Proizvodnja pletiva" izgrađena nova proizvodna hala smještena u rubnom omiškom predjelu Lisičina.[2046]

Ipak, početkom se osamdesetih godina i „Galeb" suočio s potrebom otpuštanja jednog dijela radne snage. Sredinom je 1983. godine tvornica tako zapošljavala 950 radnika, planirajući u dogledno vrijeme zaposliti još četrdesetak novih,[2047] dok je u drugoj polovici sedamdesetih godina u pogonima „Galeba" posao pronašlo njih 1 000. Djelomični je uzrok smanjenju broja potrebnih radnika modernizacija proizvodnih postrojenja, pri kojoj je djelomično smanjena potreba za ljudskom radnom snagom. Osim toga, zbog gospodarske krize koja je jugoslavenski društveni okvir zadesila već na samom početku devetog desetljeća prošlog stoljeća, niti one tvornice koje su bilježile relativno uspješne privredne rezultate nisu mogle poduzimati ozbiljnije promjene poslovnih usmjerenja niti planirati povećanje proizvodnje. Zbog rizične je gospodarske klime svoje poslovne planove s početka desetljeća, u njegovom nastavku morala korigirati i omiška tvornica trikotaže, koja zbog toga u istom desetljeću nije mogla osigurati radno mjesto za sve one radnike čije je zaposlenje planirala tijekom prethodnog desetljeća.

Programom usmjerenim zapošljavanju mlađe radne snage, na samom se početku druge polovice desetljeća broj tvorničkih radnika ponovo povećao na 1 000, a u istom je razdoblju više od polovice tvorničkih proizvoda bilo namijenjeno izvozu.[2048] Naime, zbog nestabilnosti domaće valute, na koju je presudan utjecaj imala galopirajuća inflacija, tvornica je nastojala zaradu ostvariti plasmanom proizvoda na stabilnijem inozemnom tržištu, s kojim je već u prethodnim desetljećima ostvarila određene poslovne kontakte. U drugoj je polovici 1986.

[2043] „Omiški tekstilci unapređuju proizvodnju: Galebovi „inovatori", *Slobodna Dalmacija*, 24. ožujka 1982.
[2044] Isto
[2045] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 66.
[2046] Isto 59.
[2047] „Iz omiškoga „Galeba": Osigurali dovoljno pamuka", *Slobodna Dalmacija*, 17. lipnja 1983.
[2048] M. Popovac: „Dalmatinska trikotaža „Galeb" u Omišu: Više od polovice za izvoz", *Slobodna Dalmacija*, 17. siječnja 1985.

godine, „Galeb“ u suradnji s omiškim centrom usmjerenog obrazovanja nastojao zaposliti još 20 novih radnika na poslovima pletenja.[2049] Za one je radnike koji nisu pronašli zaposlenje u dislociranom pogonu, tvornica i u pretposljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća nastavila financirati izgradnju stanova, iako se sve do kraja desetljeća ona suočavala s periodičnim potrebama za smanjenjem radne snage. Uz tvornice „Dalmacija“ i „Omial“, tvornica se trikotaže pokazala kao prilično čvrst oslonac industrijskog razvoja omiškog industrijskog bazena tijekom osamdesetih godina, a svoj je privredni razvoj ona nastavila i u sljedećim desetljećima.

S konstantnim je gubitcima u poslovanju, uzrokovanima troškovima izgradnje tvorničkog postrojenja i kupnjom dijela strojeva iz uvoza, u osamdesete godine prošlog stoljeća ušla najmlađa tvornica omiškog industrijskog bazena – „Omial“.[2050] Gubitci su ovog tvorničkog postrojenja, koje je i dalje djelovalo udruženo s ostalim dalmatinskim tvornicama specijaliziranima za preradu aluminija,[2051] 1980. godine iznosili 45 338 000 dinara, čime su gubitci s kraja prethodne godine ipak djelomično smanjeni,[2052] ali su i dalje predstavljali priličnu smetnju uspješnom razvoju ove tvornice. Tvornica je oplemenjenih aluminijskih traka, „Omial“, osim otvaranja dislociranog pogona u Blatu na Cetini, o kojem smo pisali u jednom od prošlih poglavlja pa se u ovom na njega nećemo vraćati, početkom osamdesetih godina nastojala osigurati finalizaciju proizvodnje aluminijskih traka,[2053] što je bio preduvjet za njen budući privredni rast. U tom je cilju već početkom 1980. godine u tadašnjoj Zapadnoj Njemačkoj „Omial“ kupio dvije prese za izradu posudica za pakiranje pašteta i gotovih jela, ukupne vrijednosti 11 milijuna dinara.[2054] Budući da je na potpuni razvoj finalizacijskog postupka trebalo malo pričekati, „Omial“ je prvu polovicu 1980. godine završio s gubitkom.[2055]

Ipak, zahvaljujući planiranom povećanju proizvodnje, koju su trebali omogućiti i skupi strojevi iz uvoza, „Omial“ je u nastavku desetljeća trebao ostvariti stabilan gospodarski

---

[2049] „Iz dugoratske tvornice „Dalmacija“: Do radnog mjesta prekvalifikacijom“, *Slobodna Dalmacija*, 1. studenog 1986.

[2050] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 54.

[2051] Uz „Omial“, SOUR su aluminijske industrije Dalmacije sačinjavali Tvornica lakih metala „Boris Kidrič“ iz Šibenika i Tvornica aluminija „Jadral“ iz Obrovca, a za njegovo je središte 1980. godine određen Šibenik. O tome vidi u: Isto 72.

[2052] Gubitci su u tvorničkom poslovanju 1979. godine iznosili 73 623 000 dinara. O tome vidi u: Isto 58.

[2053] M. Popovac: „Omiški razvojni putevi: Industrija, poljoprivreda, turizam“, *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1980.

[2054] M. Popovac: „Finalizacija proizvodnje u „Omialu“, *Slobodna Dalmacija*, 14. ožujka 1980.

[2055] „Privreda Omiša u ovoj godini: Uspješnije nego lani“, *Slobodna Dalmacija*, 1. srpnja 1980.

rast.[2056] Da je barem dio planiranog rasta ostvaren već početkom desetljeća, svjedoči podatak da je već 1981. godinu ova tvornica završila bez zabilježenih gubitaka u poslovanju.[2057] Uštedu je tvorničkoj proizvodnji, osim toga, osigurao tokar Jure Škero, koji je sredinom 1983. godine usavršio stroj za brže rezanje aluminijskih folija na više dijelova, čime je tvornici osigurao godišnju dobit od 3 milijuna dinara.[2058] Kako je relativan uspjeh u poslovanju tijekom osamdesetih godina bilježio i tvornički dislocirani pogon u Blatu na Cetini, može se zaključiti da je već u prvoj polovici osamdesetih godina „Omial" stabilizirao proizvodnju i ostvario pozitivne poslovne rezultate. U prvoj je polovici desetljeća omiška tvornica oplemenjenih aluminijskih traka sklopila poslovne sporazume s tvornicama specijaliziranima za proizvodnju mesnih i ribljih prerađevina „Carnex" iz vojvođanskog Vrbasa, „Gavrilović" iz Petrinje i „Adria" iz Zadra, kao i Jugoslavenskim institutom za tehnologiju mesa iz Beograda.[2059] Ovi su sporazumi „Omialu" omogućili proizvodnju posuda za skladištenje mesnih proizvoda spomenutih tvornica, dok su mu sporazumi potpisani sa splitskim „Brodomerkurom" i zagrebačkim „Jugomineralom" omogućili izvoz proizvoda na vanjska tržišta.[2060] Poput „Galeba" i ova je omiška tvornica čiji je pogon smješten u blizini hidroelektrane „Zakučac", sredinom osamdesetih godina relativno uspješno prkosila gospodarskoj krizi koja se negativno odrazila na većinu industrijskih postrojenja u njenom okruženju pa je svojim radnicima koji posao nisu pronašli u njenom dislociranom pogonu u Blatu na Cetini, u istom desetljeću mogla financirati izgradnju radničkih stanova u Omišu. U prvim mjesecima druge polovice desetljeća tvornica je utrošila 720 milijuna dinara za nabavku stroja za automatsko utiskivanje podataka o proizvodu (litografiranje).[2061] To je ujedno bio i pothvat s kojim je najmlađa omiška tvornica dočekala konačni krah jugoslavenske države. Ona je svoje poslovanje, mada na ponešto drugačijim poslovnim temeljima nastavila do današnjih dana, dok se pogon u Blatu na Cetini ugasio sredinom devedesetih godina.

5.3.6 Tvornica obuće i neuspješan pokušaj Šestanovca da se razvije u gradsku sredinu

Najrazvijeniji je seoski centar donjeg dijela Cetinskog kraja tijekom pretposljednjeg desetljeća prošlog stoljeća zasigurno bio Šestanovac. U ovom mjestu smještenom na raskrsnici putova koji su vodili od mora prema Bosni s jedne te od Splita prema Imotskom i

---

[2056] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 59.
[2057] Isto, 59.
[2058] J. Barbarić: „U omiškom „Omialu": Vrijedna „inovacija", *Slobodna Dalmacija*, 13. srpnja 1983.
[2059] *Prva konferencija samoupravljača općine Omiš održana 13. lipnja 1981.*, 22.
[2060] Isto, 22.
[2061] „Iz omiškog „Omiala": Litografiranje aluminijske ambalaže", *Slobodna Dalmacija*, 14. ožujka 1987.

Hercegovini s druge strane, u spomenutom je desetljeću otvoren veći broj dislociranih pogona onih tvornica koje svoje središte uglavnom nisu imale na području Cetinskog kraja, a o kojima je nešto više govora bilo u jednom od prošlih poglavlja. Međutim, najveći je industrijski adut mjesta zasigurno bila tvornica obuće, koja je nastala transformacijom bivše šestanovačke postolarske zadruge, da bi u pretposljednjem desetljeću prošlog stoljeća poslovala udružena sa splitskom „Jugoplastikom“,[2062] proširivši krajem 1981. godine djelatnost na proizvodnju gornjih dijelova obuće.[2063] Tvornica je krajem prve polovice osamdesetih godina zapošljavala 88 uglavnom radnica, a osim proizvodnje cipela i gornjih dijelova obuće, bavila se i trgovinom na malo, otvorivši za tu svrhu podružnice u Kardeljevu (danas Ploče), Imotskom, Cisti Provu, Aržanu, Omišu i samom Šestanovcu.[2064] Početkom se 1987. godine, proširenjem tvorničkog postrojenja, broj radnika u ovoj tvornici povećao na stotinu i četrdeset.[2065] „Obuća“ se prema kraju desetljeća pokazala kao najuspješnija tvornica na kompletnom seoskom području Cetinskog kraja i jedna od najuspješnijih u cijeloj omiškoj općini pa je, uslijed sveopće nezaposlenosti krajem desetljeća, ona imala problem s pronalaskom novih, stručnih kadrova. U tom je razdoblju tvornica zapošljavala 180 radnika, koji su mjesečno proizvodili od 35 do 40 tisuća pari gornjih dijelova obuće,[2066] svrstavši se time u red manjih tvorničkih kompleksa Cetinskog kraja. U prvoj je polovici 1989. godine „Obuća“ sklopila ugovor o isporuci 100 000 pari cipela na talijansko tržište,[2067] a sljedeće je godine suradnja proširena, uz obvezu talijanskih firmi „Padus“ iz Brescie i „Tiesse“ iz Trevisa da financiraju nabavku strojeva za „proizvodnju visokokvalitetne obuće“,[2068] koju je trebala ostvariti šestanovačka tvornica obuće. Najveći je problem spomenute tvornice i dalje ostao nedostatak visokoobrazovanog kadra,[2069] ali je unatoč tome i u posljednjim mjesecima desetljeća ona bilježila značajan privredni rast, nastavivši svoj razvoj i tijekom devedesetih godina.

Onog trenutka kad su odgovorni politički kadrovi unutar tadašnje omiške općine počeli razmišljati o mogućnosti prenošenja industrije u seoske sredine donjeg dijela cetinskog toka,

---

[2062] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 66.
[2063] J. Barbarić: „U Šestanovcu, potcentru omiške općine: Odstupa nerazvijenost“, *Slobodna Dalmacija*, 28. listopada 1981.
[2064] „Iz zadruge „Obuća“: Obućari iz Šestanovca“, *Slobodna Dalmacija*, 31. srpnja 1984.
[2065] I. Šamanović: „Moderni servis u – Zagori“, *Slobodna Dalmacija* 14. siječnja 1987.
[2066] „Šestanovačka „Obuća“ zapošljava nove radnike: Za obućare posla na pretek“, *Slobodna Dalmacija*, 22. kolovoza 1988.
[2067] Ilir Krasnić: „Ugovori šestanovačkih obućara s Talijanima: „Obuća“: 100 000 pari cipela za Italiju“, *Slobodna Dalmacija*, 3. svibnja 1989.
[2068] Ilir Krasnić: „Novi izvozni uspjesi i planovi šestanovačkih obućara: Pola milijuna cipela za Talijane“, *Slobodna Dalmacija*, 7. ožujka 1990.
[2069] Isto

Šestanovac se nametnuo kao prirodan izbor za lociranje barem jednog od njih. Budući da se nalazio na sjecištu važnih cestovnih pravaca, a u njegovoj blizini ranije nije postojao nikakav industrijski pogon, već je sredinom sedamdesetih godina naznačena mogućnost otvaranja radne zone „između Blata na Cetini i Grabovca“, gdje je „najveća koncentracija stanovništva, uz dobru prometnu i vodoopskrbnu infrastrukturu te obilje ravnih terena“.[2070] Dok je prostor zapadno od Katuna označen pogodnim prostorom za razvoj primarnog gospodarskog sektora, pojas je od Katuna do Žeževice prepoznat kao područje buduće industrijske zone.[2071] Šestanovac se već tada nametnuo kao središte spomenute radne zone, u kojem je vremenom otvoren veći broj dislociranih tvorničkih pogona, kao i ranije spomenuta tvornica „Obuća“. U istom je razdoblju Šestanovac, uz Gata i Srijane, označen općinskim podcentrom, u kojem je već postojala centralna osnovna škola, kao i zdravstvena stanica, a u budućnosti je trebao ponuditi veći broj radnih mjesta u sekundarnom gospodarskom sektoru.[2072] Plan je realizacije šestanovačke radne zone bio visoko na listi prioriteta općinskih političkih rukovodilaca i u prvoj polovici osamdesetih godina,[2073] paralelno s privrednim rastom „Obuće“ i otvaranjem većeg broja zavisnih industrijskih pogona u okolini mjesta.

Da je jedan dio planova o razvoju Šestanovca kao svojevrsnog industrijskog i upravnog centra zagorskog dijela omiške općine u prvoj polovici osamdesetih godina doista i ostvaren dovoljno svjedoči podatak da je ovo mjesto u devetom desetljeću prošlog stoljeća više nego udvostručilo broj stanovnika. Naime, u Šestanovcu je 1981. godine živjelo svega 225 stanovnika, da bi njihov broj deset godina kasnije narastao na 572.[2074] Povećanje se broja stanovnika u ovom mjestu djelomično može objasniti nedovoljno jasnim granicama Šestanovca i susjednih sela, slijedom čega je jedan dio ljudi koji su ranije pripadali susjednim Katunima, Žeževici ili Zadvarju, u popisu stanovništva s početka devedesetih godina jednostavno pripisan Šestanovcu. Ipak, ako se uvaži i ta mogućnost, mora se priznati da je Šestanovac tijekom osamdesetih godina igrao ulogu svojevrsnog lokalnog gravitacijskog središta unutar kojeg su željeli ući i stanovnici susjednih naselja. Tu je ulogu ovo mjesto moglo zaigrati tek pošto je ono, otvaranjem ranije spomenutih dislociranih industrijskih pogona i uspješnim djelovanjem mjesne tvornice obuće, postalo industrijsko središte šireg okruženja. Da Šestanovac u istom desetljeću nije bilo samo industrijski, već i poslovni, infrastrukturni i školski centar zagorskog dijela omiške općine, jasno svjedoči podatak da je u

[2070] *Prostorni plan općine Omiš*, 56.
[2071] Isto, 56., 60.
[2072] Isto, 65.; *Akcioni program Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 7.
[2073] *Akcioni program Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1982. – 1986. godine*, 8.
[2074] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 3, 2026.

njemu već početkom osamdesetih godina otvorena ispostava Splitske banke, a u rujnu je 1981. godine u Šestanovcu otvoreno i područno, mada kratkotrajno, odjeljenje omiškog Centra usmjerenog obrazovanja, u kojem se iste godine obrazovao 61 učenik.[2075] Već je od ranije u istom mjestu djelovala zdravstvena stanica, a tijekom je osamdesetih godina Šestanovac trebao dobiti i telefonsku centralu te ustanovu za prihvat djece predškolske dobi,[2076] na koje je ipak trebalo nešto dulje čekati.

Pa ipak, unatoč postojanju elemenata za transformaciju Šestanovca u manje gradsko naselje unutar Cetinskog kraja, do toga, slično kao u Vrlici desetljeće ranije, ipak nije došlo. Najveće je mjesno industrijsko postrojenje, tvornica „Obuća“, u trenutku svog najvećeg poslovnog procvata zapošljavala manje od 200 radnika, a dislocirani pogoni drugih tvornica u mjestu nisu djelovali dovoljno dugo da bi na sebe mogli vezati veći broj seoskog stanovništva, niti su sami bili dovoljno veliki da bi industriju mogli uzdignuti na vodeće mjesto u gospodarskom životu Šestanovca i njegove okoline. S druge strane, u mjestu je i dalje djelovala relativno uspješna i dobro organizirana poljoprivredna zadruga „Krajina“, koja je uz sebe vezala veći broj privatnih poljoprivrednika.[2077] Zbog nedovoljno dubokih industrijskih korijena, u Šestanovcu je primarni gospodarski sektor sve do kraja postojanja jugoslavenske države dominirao nad onim sekundarnim pa je većina stanovnika koja ranije nije napustila mjesto i njegovu okolinu, svakodnevno putovala na posao u neko veće industrijsko postrojenje omiškog i splitskog bazena ili je svoj gospodarski prosperitet vidjela u razvijanju vlastitih poljoprivrednih površina. Manji je broj stanovnika Šestanovca i okoline u istom desetljeću posao pronašao i u djelatnostima tercijarnog gospodarskog sektora, prije svega u školskom sustavu i turizmu. Budući da postojeća industrijska postrojenja nisu bila velika, ona nisu mogla privući ljude iz okolnih sela da se u Šestanovcu trajno nasele i tako mu značajnije povećaju broj stanovnika pa u ovom mjestu tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća nije izgrađena niti jedna radnička zgrada. U nedovoljno su velikim industrijskim pogonima uglavnom zaposlenje našli stanovnici bližeg okruženja, koji su taj posao kombinirali s poslovima na vlastitim obradivim površinama. Time su svi oni, pa i relativno uspješna tvornica „Obuća“, više nego samostalnim industrijskim kompleksima kakvi su se razvili u Omišu i Dugom Ratu, nalikovali zavisnim dislociranim pogonima, kakvi su postojali i u

[2075] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 66.
[2076] Isto 88.; *Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.*, 14.
[2077] Iz razgovora s Ivanom Ivandićem, tadašnjim članom PZ „Krajina“, doznajemo da je tijekom osamdesetih godina zadruga raspolagala s 80 vagona višanja, od čega je značajan dio izvozila izvan zemlje. Zbog uspješnog je poslovanja, ona preživjela krah jugoslavenske države, a sam je Ivandić u razdoblju Domovinskog rata postao njen predsjednik. Svoj je poslovni kraj ova zadruga doživjela 2013. godine.

okolnim selima Blatu na Cetini, Zadvarju i Srijanima. Šestanovac je, osim toga, već u drugoj polovici četrdesetih godina izgubio status političkog središta šireg područja pa je on sve do kraja postojanja jugoslavenske države igrao ulogu podcentra u sastavu omiške općine. Iako je kao takav Šestanovac bio centar kojem je gravitirao značajan dio stanovnika susjednih mjesta, njegovo gravitacijsko djelovanje na okolinu nikada nije bio toliko snažno da bi se, poput Trilja ili ranije Dugog Rata, uspio transformirati iz seoske i dominantno poljoprivredne u gradsku sredinu. Pri tom je sudbina šestanovačkog industrijskog središta tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća bliža onoj kakva je desetljeće ranije zadesila Vrliku, koja se također nikada nije uspjela transformirati u gradsku sredinu iako je u sebi objedinjavala pogone i funkcije koje su upućivale na mogućnost takve transformacije.

5.3.7 Predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ Sinj

Najveća je tvornica gornjeg dijela cetinskog toka i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća bila sinjska predionica i tvornica konca „Dalmatinka“, koja je početkom desetljeća zapošljavala približno 2 500 radnika, od kojih je bilo preko 1 500 žena. Provođenjem je većeg broja rekonstrukcijskih postupaka, ona tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina ostvarila preduvjete za povećanje proizvodnje, a time i broja zaposlenih radnika. Značajan je dio proizvedenog konca tvornica u istom razdoblju, a posebno tijekom sedamdesetih godina, izvozila na strana tržišta. Osim jednožičnog češljanog prediva i konca za šivanje, ona je proizvodila i tzv. „vigogne“ predivo, kao i ono dorađeno, namijenjeno potrebama industrije tekstila.[2078] „Dalmatinka“ je i početkom novog desetljeća nastavila snažnu izvoznu strategiju jer su se njeni proizvodi nudili tržištima dvadeset i dvije svjetske zemlje,[2079] a unutar svojih je postrojenja i dalje proizvodila one proizvode koji su obilježavali njenu djelatnost u prethodnom desetljeću.

U prvoj je polovici osamdesetih godina „Dalmatinka“ ostvarivala 65% jugoslavenske proizvodnje konca, a sa svojih je 2 500 zaposlenih radnika bila uvjerljivo najveća tvornica cijelog Cetinskog kraja.[2080] U tom se razdoblju ona sastojala od tri temeljne radne organizacije (OOUR-a): „Predionice“, „Tvornice konca“ i „Pomoćnih djelatnosti“, a osim toplog obroka u vlastitom restoranu, tvornica je poticala i izgradnju stanova za svoje

[2078] Predmet poslovanja ove tvornice tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća vidi u: *Nacrt samoupravnog sporazuma o udruživanju u radnu organizaciju „Dalmatinka“ predionica i tvornica konca Sinj*. Prir. Predionica i tvornica konca „Dalmatinka“ Sinj (Sinj: „Dalmatinka“, 1974.), 1 – 57.
[2079] Toni Paštar: „Jure Bilić posjetio sinjsku općinu: Sinj doživljava veliki napredak“, *Slobodna Dalmacija*, 30. kolovoza 1980.
[2080] Toni Paštar: „Trideset godina „Dalmatinke“: Uspon po niti konca“, *Slobodna Dalmacija*, 26. studenog 1982.

radnike.[2081] Već je ranije tvornica otvorila i radničko odmaralište, koje se nalazilo u Strožancu, u neposrednoj blizini Splita, a u njenom je sastavu djelovala i zdravstvena stanica.[2082] Najveća je „Dalmatinkina“ osnovna organizacija udruženog rada, „Tvornica konca“, u tom razdoblju sama zapošljavala 1 500 radnika, više no bilo koje drugo industrijsko postrojenje Cetinskog kraja. Sredinom je desetljeća sinjska Predionica i tvornica konca provela proširenje proizvodnje dorađenih konaca i pređe,[2083] zaposlivši dodatnih 57 radnika, za što joj je općinska Skupština odobrila kredit od 225 341 000 dinara.[2084] Ipak, zbog općenito lošije gospodarske slike tadašnje sinjske općine, niti najveće njeno gospodarsko postrojenje u desetljeću krize nije poduzimalo ozbiljnije rekonstrukcijske poduhvate, investiravši uglavnom u poboljšanje postojećih postrojenja. Međutim, zbog solidnih je poslovnih rezultata ono, za razliku od ostalih industrijskih postrojenja gornjeg dijela cetinskog toka, u prvoj polovici osamdesetih godina moglo zaposliti nove radnike, čiji je broj po svemu sudeći nastavio rasti sve do 1988. godine.

Dodatno je proširenje proizvodnje Predionice i tvornice konca početkom druge polovice desetljeća planirano posredstvom kooperantskih odnosa sa švicarskom tvornicom boja i kemijskih sredstava „Sandoz“ i njemačkom tvornicom „Zettl“, kojima je „Dalmatinka“, umjesto dotadašnje tri, trebala doseći 4.5 tone dnevno proizvedenog konca, uz otvaranje dodatnih 136 radnih mjesta.[2085] U tom je trenutku „Dalmatinka“ proizvode uglavnom izvozila na tržišta Zapadne Njemačke, Irske, Belgije, Engleske i Italije.[2086] Ipak, zbog nezadovoljstva radnika visinom plaća, njih je oko 400 u drugoj polovici 1986. godine pokrenulo jednodnevni štrajk,[2087] koji se do kraja desetljeća ponovio još nekoliko puta. Prva su nezadovoljstva uvjetima rada u tvornici tako započela u trenutku dok je ona još uvijek bilježila stabilan gospodarski rast, od kojeg očito nisu svi jednako profitirali. Unatoč tome, sve do kraja 1987. godine „Dalmatinka“ je poslovala bez ikakvih gubitaka, a gospodarska kriza koja je ranije pogodila veliki broj jugoslavenskih privrednih poduzeća, nije imala prevelikog utjecaja na njezino poslovanje. Budući da je uspješnim izvozom stupila u vezu sa stabilnim valutama, tvornica nije ovisila o devalviranom dinaru, što joj je omogućilo relativno dugo odolijevanje

[2081] Isto
[2082] *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 56.
[2083] „Iz sinjske „Dalmatinke“: Proširenje proizvodnje“, *Slobodna Dalmacija*, 15. studenog 1984.
[2084] „Sredstva za nove kapacitete“, *Slobodna Dalmacija*, 4. prosinca 1984.
[2085] Toni Paštar: „Zajedničko ulaganje švicarske firme „Sandoz“ i zapadnonjemačke „Zettl“ u proširenje kapaciteta tvornice konca: „Dalmatinka“: konac za svijet“, *Slobodna Dalmacija*, 14. siječnja 1986.
[2086] „Izvozni poslovi sinjskog proizvođača konca za šivanje: „Dalmatinka“: konac za 6 milijuna dinara“, *Slobodna Dalmacija*, 15. travnja 1986.
[2087] Toni Paštar: „Nezadovoljstvo radnika sustavom raspodjele osobnih dohodaka: Štrajk u „Dalmatinki“, *Slobodna Dalmacija*, 22. srpnja 1986.

jugoslavenskoj gospodarskoj krizi. Budući da je zapošljavala velik broj ljudi i bila glavni gospodarski oslonac jednog od najslabije razvijenih dijelova tadašnje SR Hrvatske, pozitivno je poslovanje „Dalmatinke“ bilo u interesu i ondašnjih političkih struktura na republičkoj, ali i saveznoj razini.

Stanje se, međutim, promijenilo krajem 1987. godine, kada je intervencijom vlasti na višim razinama smanjena cijena njenih proizvoda u trenutku kada su na svjetskom tržištu drastično porasle cijene sirovina za tvorničke potrebe.[2088] Osim toga, zbog nestabilnosti su jugoslavenske valute, strane kompanije ograničile uvoz jugoslavenskih industrijskih proizvoda, što je na svojoj koži morala osjetiti i sinjska Predionica i tvornica konca, koja je nezanemariv dio svog proizvedenog konca u ranijim godinama plasirala na strana tržišta. Slijedom toga, sinjska je „Dalmatinka“ morala povećati ulaganja u nabavku sirovine, uz istovremeno smanjenje zarade na gotovim proizvodima. Zbog deviznih se nedostataka povećala „Dalmatinkina“ ovisnost o sve slabijoj domaćoj valuti, što je negativno utjecalo na njezine daljnje gospodarske mogućnosti. Time je ova tvornica prvi put suočena s problemom otpuštanja dijela radnika jer više nije mogla proizvoditi jednaku količinu proizvoda kao što je mogla ranije. Predviđene je gubitke „Dalmatinka“ nastojala sanirati smanjenjem plaća zaposlenih radnika,[2089] kako ne bi morala dijeliti otkaze. Zbog navedenih razloga, ona je do kraja desetljeća smanjila izvoz,[2090] ali i dugogodišnji kontinuitet privrednog rasta, uplovivši u razdoblje gospodarske stagnacije. Zastoj je u proizvodnji prediva i konca „Dalmatinku“ pratio sve do kraja postojanja jugoslavenske države, a svoje je djelovanje sinjska Predionica i tvornica konca nastavila i u okvirima nove države i novog gospodarskog sustava. Međutim, u novom je desetljeću ona drastično smanjila broj zaposlenih radnika i promijenila ideološke pretpostavke vlastitog poslovanja.

5.3.8 Tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“ Trilj

Gospodarski je, ali i svaki drugi život Trilja i u tijeku devetog desetljeća dvadesetog stoljeća bio najuže povezan s tvornicom plastičnih masa „Cetinkom“, koja je u prvoj polovici osamdesetih zapošljavala 1 000 radnika.[2091] Ona je i dalje djelovala u sklopu SOUR-a „Jadranplast“, ali je zahvaljujući rekonstrukciji provedenoj u nekoliko faza već početkom

[2088] Toni Paštar: „Poslije SIV-ova paketa interventnih mjera: „Dalmatinka“ na koljenima?“, *Slobodna Dalmacija*, 23. prosinca 1987.
[2089] Isto
[2090] Toni Paštar: „Sinjska privreda u devet mjeseci: Na koncu konca – izvoz“, *Slobodna Dalmacija*, 14. prosinca 1988.
[2091] Toni Paštar: „Dvadeset i peta godišnjica „Cetinke“ u Trilju: Razlozi za slavlje“, *Slobodna Dalmacija*, 16. prosinca 1983.

osamdesetih godina broj radnika gotovo udvostručila u odnosu na početak sedamdesetih godina. Glavni su „Cetinkini“ proizvodni asortimani i dalje bili proizvodi od PVC-a, a prije svega PVC-ploče i folije te podolit. Njen je, međutim, privredni razvoj iz prethodnog desetljeća u prvoj polovici osamdesetih godina bio prilično usporen. Najveći je problem tvornice u tom razdoblju predstavljao kronični nedostatak sirovina, za što je ona krivca najčešće vidjela u dalmatinskim tvornicama „Jugovinil“ i „Polikem“,[2092] koji su „Cetinki“ trebali isporučivati gotovu sirovinu, a koju bi potom triljska tvornica prerađivala. Preduvjeti su privrednog rasta ove tvornice bili lošiji nego što je bio slučaj kod industrijskih postrojenja donjeg dijela cetinskog toka zbog opće gospodarske zaostalosti onodobne sinjske općine,[2093] ali je ona, za razliku od tvornica smještenih u širem omiškom području, upravo zbog toga mogla očekivati značajnu financijsku pomoć republičkog fonda za nedovoljno razvijena područja. Tako je u prvoj polovici osamdesetih godina tvornica ipak ušla u četvrtu fazu razvoja, koju je karakteriziralo uvođenje rada u četiri smjene (izvršeno već krajem sedamdesetih godina), proširenje postojećih postrojenja, u koje je ulazilo i otvaranje dislociranih pogona u okolnim selima te rekonstrukcija strojeva, uz udvostručenje proizvodnog kapaciteta.[2094] Osim izvoza proizvodnih viškova, tvornica je svojim proizvodima i dalje uglavnom zadovoljavala jugoslavenske potrebe za proizvodima prerađene plastike. U istom je razdoblju ona nastavila razvijati dislocirane pogone u Tijarici i Zmijavcima, osnovavši pritom i nove - u Vrlici i Strmendocu.

Početkom je druge polovice desetljeća „Cetinka“ bilježila nedostatak obrtnih sredstava pa je toj tvornici odobren zajam Republičkog fonda za nedovoljno razvijena područja u iznosu od 60 milijuna dinara.[2095] Nedostatak je obrtnih sredstava, što je u to vrijeme, uslijed inflacije, ali i opće nerazvijenosti prostora, bio problem većine tvorničkih postrojenja gornjeg dijela Cetinskog toka, tvornici sredinom desetljeća prouzrokovao gubitak od 47 milijuna dinara, svrstavši ju na mjesto najvećeg gubitaša sinjske općine za 1985. godinu.[2096]Provedba je rekonstrukcije, koju nije pratilo stabilno tvorničko poslovanje, zasigurno doprinijela „Cetinkinim“ poslovnim gubitcima sredinom osamdesetih godina. Zahvaljujući pomoći šire društvene zajednice, „Cetinka“ je u drugoj polovici desetljeća donekle stabilizirala poslovanje

[2092] Toni Paštar: „Iz Sinja: Veća industrijska proizvodnja“, *Slobodna Dalmacija*, 6. listopada 1983.
[2093] Sinjska je općina već sredinom sedamdesetih godina spadala u red „najnerazvijenijih općina u SR Hrvatskoj“ pa „treba pomoć šire društvene zajednice“. O tome vidi u: *Prostorni plan općine Sinj (period od 1970. do 2000.)*, 130.
[2094] Toni Paštar: „Dvadeset i peta godišnjica „Cetinke“ u Trilju: Razlozi za slavlje“, *Slobodna Dalmacija*, 16. prosinca 1983.
[2095] „Prijedlog izvršnog vijeća SO Sinj: „Cetinki“ – 60 milijuna“, *Slobodna Dalmacija*, 19. studenog 1985.
[2096] Isto

pa je u prvoj polovici 1988. godine, u blizini matične tvornice, otvorila tvornicu za galanterijske proizvode, vrijednu nešto više od tri i pol milijarde devalviranih dinara.[2097] Pogon je trebao zaposliti još 104 radnika, koji su trebali realizirati proizvodnju većine „Cetinkinih“ folija,[2098] ali za procjenu njegovog rada trebalo je pričekati sljedeće desetljeće. Iako je u krizom obilježenom devetom desetljeću prošlog stoljeća triljska tvornica za preradu plastičnih masa poslovala opterećena nezanemarivim problemima, ona je uspjela nadživjeti real-socijalistički društveni sustav, kao i jugoslavensku državu. Pa ipak, u sljedećim su desetljećima grad Trilj i njegova okolina sve manje ovisili o ovom industrijskom postrojenju, čiji je opseg posla, a time i broj zaposlenih radnika postupno opadao. Slijedom toga, na poslovni razvoj nisu mogli računati ni njeni dislocirani pogoni, koji su postupno gašeni da bi naposljetku potpuno obustavili proizvodnju.

5.3.9 Industrija građevinskog materijala „Ruduša“ i manja industrijska postrojenja gornjeg dijela cetinskog toka

Industrija je građevinskog materijala „Ruduša“ nastala formalnim istupanjem OOUR-a „Ciglana“ iz sastava splitskog građevinskog poduzeća „Pomgrad“ do kojeg je došlo u drugoj polovici sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Sam je OOUR „Ciglana“ nastao još krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća udruživanjem sinjske ciglane „Tadija Anušić“ i susjedne tvornice za eksploataciju sadre, mramora i kamena „Sadra“. Početkom je pretposljednjeg desetljeća dvadesetog stoljeća u neposrednoj blizini Sinja umjesto ranijih postrojenja povezanih s rudarstvom i građevinskom industrijom, djelovala jedinstvena Industrija građevinskog materijala „Ruduša“. Početkom je desetljeća tvornica zapošljavala 110 radnika, a sastojala od dvije radne organizacije, „Ciglana“ i „Sadrolom“, a već se u tom razdoblju kao njen najveći problem apostrofirala zastarjela tehnika.[2099] U tijeku se istog desetljeća ona suočavala s brojnim poslovnim problemima, koji su naposljetku prouzrokovali njenu formalnu likvidaciju i preustroj proizvodnje pod drugim imenom. Tijekom je druge polovice 1980. godine Industrija građevnog materijala ipak isporučila 11 milijuna opekarskih jedinica i 110 000 tona sirovog gipsa, što je označeno zadovoljavajućim.[2100]

Međutim, svi su poslovni problemi s kojim se tvornica, koja je početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća zapošljavala 130 radnika, suočavala i ranije na vidjelo izišli u drugoj

[2097] Toni Paštar: „Triljska „Cetinka“ gradi novu tvornicu za galanterijske proizvode“, *Slobodna Dalmacija*, 10. veljače 1988.
[2098] Isto
[2099] „U industriji građevinskog materijala „Ruduša“ u Sinju: Konačno prošlo dobro“, *Slobodna Dalmacija*, 13. siječnja 1981.
[2100] Isto

polovici osamdesetih godina. Naime, sredinom je desetljeća „Ruduša“, zbog nedostatka osnovne sirovine – mazuta, ostvarila tek 28% godišnjeg plana,[2101] što ju je činilo industrijski najslabijom tvornicom gornjeg dijela cetinskog toka. Iako je obilovala gotovo neograničenom sirovinskom bazom, tvornica zbog zastarjelih postrojenja i neadekvatne tehnike proizvodnje nije mogla pratiti ostale tvornice slične namjene. Kako je u desetljeću krize uglavnom poslovala s gubitkom, ova tvornica iz vlastitih rezervi nije mogla izvući niti novčana sredstva za obnovu postrojenja, a budući da o njoj i nije ovisilo previše stanovnika šireg područja, niti političke strukture nisu bile spremne u njen razvoj uložiti previše energije i novca. Tako je za nabavku modernijih tvorničkih postrojenja, što je trebao biti preduvjet njenog gospodarskog oporavka, „Ruduši u istom razdoblju od sinjske općinske Skupštine odobren kredit u iznosu od 10 milijuna dinara,[2102] što je bilo šest puta manje od iznosa kojeg je u približno istom razdoblju, za istu svrhu od republičkog fonda za nedovoljno razvijena područja dobila triljska „Cetinka“. Kako su proizvodni planovi uglavnom i dalje bili neusklađeni s realnom mogućnošću njihovog ostvarenja, sinjska ih Industrija građevinskog materijala tijekom osamdesetih uglavnom nije uspijevala realizirati. Stanje se u tvornici u drugoj polovici desetljeća dodatno pogoršalo pa je proizvodnja tijekom 1987. godine bila za gotovo 37% manja od planirane.[2103] Sredinom se sljedeće godine prvi put ozbiljno postavilo pitanje likvidacije tvornice čiji su gubitci u poslovanju već postali „kronični“,[2104] a nedugo je potom stara tvornica ugašena, dok je na njenom mjestu formirana nova radna organizacija – „Ciglana“, koja je nastavila s proizvodnjom blok – opeka i sirovog gipsa, smanjivši pritom broj radnika sa 150 na nešto manje od stotinu.[2105] Kao nova radna organizacija „Ciglana“ se riješila starih „Rudušinih“ dugova, kao i neprofitabilnog dijela radne snage, ali ne i starih strojeva. Kako o privrednim ostvarenjima navedene radne organizacije u izvorima nije bilo moguće pronaći konkretne podatke, možemo samo pretpostaviti da ono do kraja desetljeća vjerojatno nije ostvarilo značajan privredni rast.

Na prostoru su grada Sinja u devetom desetljeću dvadesetog stoljeća djelovali i neki dislocirani pogoni tvornica koje svoje središte nisu imale na prostoru gornjeg dijela cetinskog toka. Međutim, oni uglavnom nisu ostvarili značajan privredni rast, zbog čega je veći broj njih

---

[2101] „Zapažen rast“, *Slobodna Dalmacija*, 28. kolovoza 1984.
[2102] „Sredstva za nove kapacitete“, *Slobodna Dalmacija*, 4. prosinca 1984.
[2103] „Sjednica Izvršnog vijeća Skupštine općine Sinj: „U „Ruduši“ sve teže“, *Slobodna Dalmacija*, 12. prosinca 1987.
[2104] Toni Paštar: „Sinj: Što s kroničnim gubitašem: IGM „Ruduša“ u – likvidaciju?“, *Slobodna Dalmacija*, 3. lipnja 1988.
[2105] „Radikalni potez sinjskih delegata općinske Skupštine: „Ciglana“ umjesto „Ruduše“, *Slobodna Dalmacija*, 29. srpnja 1988.

ugašen već do kraja osamdesetih godina. Jedna je od tvornica koja, unatoč drukčijim planovima, nije ostvarila značajniji privredni trag tijekom pretposljednjeg desetljeća dvadesetog stoljeća bila pilana koju je u Sinju početkom desetljeća osnovala tvornica namještaja „Naprijed“ pa ona u drugoj polovici desetljeća više nije postojala.[2106] Tek je neznatno veći trag ostavila tvornica cementa „IGP“, također stacionirana u Sinju. Osim pilane i tvornice cementa, tijekom je 1983. godine, u cilju povećanja zaposlenosti privredno nedovoljno razvijenog sinjskog područja, u centru sinjske općine pocinčaonicu i ljevaonicu nastojala otvoriti splitska tvornica alatnih strojeva „Dalmastroj“. Gradnja je objekta, koju je djelomično financirao i republički fond za razvoj nedovoljno razvijenih područja, koštala 200 milijuna dinara, a u njemu je trebalo biti zaposleno 80 ljudi.[2107] Tijekom je prve polovice desetljeća u Sinju tvornicu otvorilo i zagrebačko „Bratstvo“. Radilo se o tvornici smještenoj na sinjskom rubnom predjelu Kukuzovac, u kojoj su se trebali proizvoditi strojevi za potrebe drvoprerađivačke industrije.[2108] Iako je za zgradu pogona predviđeno čak 585 milijuna dinara,[2109] njena je lokacija s vremenom premještena u prostor bivše „Naprijedove“ pilane.[2110]Da tvornica nikada nije zaživjela u punom intenzitetu svjedoči činjenica da se do kraja desetljeća o njoj, kao uostalom ni o prethodno spomenutoj investiciji splitskog „Dalmastroja“, na stranicama „Slobodne Dalmacije“ nije pojavio nikakav konkretan zapis. Ako su neki od njih i ostvarili nešto dulji poslovni kontinuitet, zbog nedovoljne veličine oni nisu igrali značajniju ulogu u privrednom razvoju gornjeg dijela cetinskog toka, ali su svjedočili o nešto većem značaju sinjske gradske aglomeracije u kojoj su i tvornice iz udaljenijih centara otvarale svoje poslovne prostore i proizvodne pogone. Ipak, u nedovoljno razvijenom području barem do kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća većina takvih pogona nije mogla ostvariti značajniji gospodarski rast.

5.3.10 Blagi rast značaja obrta

Osim industrije, sekundarni je gospodarski sektor obuhvaćao i slabije zastupljene obrte, koji su se i u devetom desetljeću prošlog stoljeća uglavnom razvijali pod privatnom inicijativom. Zbog njezinog relativno uspješnog izmicanja ispod kontrole društvenih organizacija, obrtnoj djelatnosti onodobne političke strukture unutar sinjske i omiške općine

---

[2106] Toni Paštar: „Zagrebački kolektiv gradi pogon za proizvodnju dijelova za strojeve: „Bratstvo“ u Sinju“, *Slobodna Dalmacija*, 14. listopada 1987.
[2107] Toni Paštar: „Kako brže iz nerazvijenosti: „Dalmastroj“ pomaže Sinj“, *Slobodna Dalmacija*, 24. studenog 1982.
[2108] Toni Paštar: „Oko inicijative tvornice „Bratstvo“ iz Zagreba u Sinju: Oštrionice iz Kukuzovca“, *Slobodna Dalmacija*, 23. ožujka 1984.
[2109] Isto
[2110] Toni Paštar: „Zagrebački kolektiv gradi pogon za proizvodnju dijelova za strojeve: „Bratstvo“ u Sinju“,*Slobodna Dalmacija*, 14. listopada 1987.

niti tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća nisu posvećivale pretjeranu pozornost pa zapisima vezanima uz ovaj segment sekundarnog gospodarskog sektora ne obiluju niti izvori iz tog razdoblja. Ipak, možemo zaključiti da su u pretposljednjem desetljeću prošlog stoljeća veći značaj dobile neke zanatske djelatnosti koje ranije nisu bile toliko zastupljene pa se u tom razdoblju na cetinskom području povećao broj TV servisera, električara te obrtnika iz područja metalske struke, uz ugostitelje, mesare i frizere, čiji se značaj drastično povećao već tijekom sedamdesetih godina. Od ostalih su obrtnika najzastupljeniji bili drvodjelci i pekari. Osim pod okriljem sekundarnog, neki su se obrti razvijali pod ingerencijom tercijarnog gospodarskog sektora, a najznačajniji je od njih tijekom osamdesetih godina, kao uostalom i u prethodnom desetljeću bio onaj ugostiteljski, a zacijelo i trgovački. Osim pojave novih obrtnih zanimanja, kao i rasta značaja onih koji u prethodnim desetljećima nisu bili toliko razvijeni, osamdesete su godine donijele stagnaciju u razvoju nekih ranije značajnih obrta, kao što je, primjerice, onaj mlinarski, ali i postolarski te kovački. Promjena je značaja obrtničkih zanimanja pratila trend gospodarskog i infrastrukturnog razvoja šireg područja, a značaj se pojedine vrste obrta diljem Cetinskog kraja može utvrditi praćenjem obrazovnih programa koje su tijekom desetljeća pokretali sinjski i omiški centri usmjerenog obrazovanja. Pritom se, međutim, mora uvažiti činjenica da su se obrazovni ciljevi spomenutih CUO-a prvenstveno prilagođavali interesima lokalne industrije, tek usputno odražavajući sliku razvoja obrtničkih djelatnosti.

Većina je obrtnika na rad u svoje radionice i dalje odlazila nakon što bi im završila smjena u industrijskim postrojenjima u kojima su bili zaposleni pa je obrtna djelatnost i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća predstavljala jednu vrstu dopunske djelatnosti. Osim toga, prijavljeni su obrtnici u istom razdoblju sudjelovali u osposobljavanju srednjoškolaca za njihovo buduće obrtničko zanimanje tako što su jednom dijelu njih pružali mogućnost praktičnog rada unutar vlastitih obrtnih radionica. Na taj su način i privatni obrtnici, uz školske radionice i tvornička postrojenja, igrali obrazovnu ulogu, nudeći učenicima sinjskog i omiškog centra usmjerenog obrazovanja priliku da praktičnim radom upotpune teoretsko znanje koje su u pogledu vlastitog zanata mogli steći u školskim klupama. Budući da se od obrtničke djelatnosti nije moglo previše zaraditi, majstori niti tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća uglavnom nisu zapošljavali pomoćne radnike, ili one zaposlene nisu prijavljivali. Zbog toga je u najvećem broju slučajeva sam vlasnik ujedno bio i jedini prijavljeni zaposlenik svoje obrtne radnje, a, zbog izbjegavanja poreznih davanja, veći broj postojećih obrtnih radionica Cetinskog kraja i dalje nije bio prijavljen.

Na području je omiške općine, tako, u prvoj polovici 1983. godine djelovalo oko 400 prijavljenih obrtnika,[2111] a njihov je broj vjerojatno bio i veći jer je dio njih otvarao neprijavljene radnje djelujući „na crno“. Broj se neprijavljenih obrtničkih radnji povećavao s padom zaposlenosti u industriji jer su sami obrtnici tako nastojali lakše osigurati egzistenciju bez da dio zarade putem poreza uplaćuju u državnu riznicu.[2112] O povećanju broja zaposlenih u obrtu u donjem dijelu cetinskog toka tijekom prve polovice osamdesetih godina možemo se osvjedočiti i iz podatka prema kojem je privatni sektor omiške općine 1982. godine zapošljavao 597 radnika, da bi tri godine poslije njihov broj porastao na 635.[2113] Ipak, pritom ne smijemo smetnuti s uma da se privatni sektor u istom razdoblju, osim na obrte, djelomično odnosio i na djelatnosti primarnog gospodarskog sektora i turizma. Na kraju je desetljeća na širem sinjskom području zabilježen rad većeg broja ilegalnih radnika zaposlenih u obrtničkim radionicama. Naime, u tom je razdoblju na području sinjske općine egzistiralo 476 registriranih obrtnika, koji su zapošljavali nerealno malen broj od svega 324 prijavljena radnika.[2114] Vjerojatno je mnogo više njih i u toj općini radilo „na crno“, ali njihova konkretna brojka iz razumljivih razloga nikada nije objavljena. Na taj su način, uz obrtnike koji nisu prijavili svoje obrtne radionice, državu zakidali i oni koji su svoje radionice uredno prijavili, ali ne i pomoćne radnike koje su u njima zaposlili. Djelovanje je u „sivoj“ ekonomskoj zoni obrtnicima omogućavalo da dio prihoda koji bi im inače uzela država, zadrže u vlastitim džepovima, a vlasti se na višim razinama, u ozračju sve veće društvene i gospodarske krize, kao i nezadovoljstva širih slojeva društva zbog smanjenja potreba za tvorničkom radnom snagom, nisu previše trudile da bi takvu djelatnost potpuno suzbile. Iako bi preuzimanjem kontrole nad svim obrtnim radionicama država ubrala jedan dio novčanih sredstava, na taj bi način destimulirala daljnji rast djelatnosti koja se od njenog nastanka uglavnom razvijala izvan društvene kontrole. Kako gospodarski značaj ove djelatnosti ionako nije bio pretjerano velik, političke su strukture unutar Cetinskog kraja obrt i tijekom osamdesetih godina prepustili da se dobrim dijelom razvija sam od sebe. Razvoj se obrta, barem prema stupnju ulaganja, niti u posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske države stoga nije približio razvoju industrije, ali njegov značaj u tom razdoblju povećava činjenica da je ta grana djelatnosti i dalje ostala jedini segment sekundarnog gospodarskog sektora koji se razvijao

[2111] J. Barbarić: „Sa sjednice Izvršnog odbora udruženja samostalnih privrednika omiške općine: Prednost otvaranju zanatskih radnji“, *Slobodna Dalmacija*, 28. travnja 1983.

[2112] O problemima obrtnika s poreznim davanjima svjedoči novinar Toni Paštar, koji nam otkriva podatak da su mesari u jednom razdoblju za razne vrste davanja morali odvajati čak 92% zarade.

[2113] Godine je 1983. broj radnika zaposlen u općinskom privatnom sektoru iznosio 599, a godinu dana poslije njih 604. O tome vidi u: *Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.*, 28.

[2114] Zvonko Šipić: „Mala privreda iz kuta inspekcijskih službi SO Sinj. „Rade, ali na crno“, *Slobodna* Dalmacija, 19. srpnja 1989.

pod presudnim, mada ne i isključivim, utjecajem privatnika. Za razliku od industrije, koja se, uz izuzetak ne toliko značajnih dislociranih tvorničkih pogona, kao i nevelike tvornice obuće u Šestanovcu, razvijala isključivo u gradovima, obrt je u svim desetljećima koja obrađuje ovaj rad svoje korijene gotovo podjednako imao i u seoskim, kao i u gradskim sredinama Cetinskog kraja. U desetljeću je u kojem je dobar dio industrijskih postrojenja Cetinskog kraja pogodila kriza, obrtna djelatnost, koja je u velikoj mjeri ovisila o vlastitim razvojnim principima, bez prevelikog utjecaja društvenih organizacija, njenim udarima bolje odolijevala pa je važnost obrta u gornjem i donjem dijelu cetinskog toka prema kraju desetljeća sve više rasla. Ipak, potpunu nam sliku razvoja ovog dijela sekundarnog gospodarskog sektora onemogućava relativna šutnja povijesnih izvora.

5.3.11 Daljnji rast i razvoj gradskih sredina Cetinskog kraja

U devetom desetljeću prošlog stoljeća na prostoru Cetinskog kraja nije nastalo niti jedno novo gradsko središte. Unatoč nešto većoj industrijskoj ponudi Šestanovca, i u tom su desetljeću na prostoru orografskog sliva rijeke Cetine postojala samo 4 grada: Sinj i Trilj u gornjem dijelu cetinskog toka te Omiš na samom riječnom ušću i Dugi Rat u njegovoj neposrednoj blizini. Dva su najveća cetinska grada, Sinj i Omiš, uz industriju, ujedno bila i općinska središta, dok su na razvoj Dugog Rata i Trilja i dalje presudnu ulogu imala dva značajna industrijska kompleksa smještena unutar njih, tvornica ferolegura „Dalmacija“ u Dugom Ratu i tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“ u Trilju. Paralelno s nastavkom procesa depopulacije goleme većine cetinskih sela, o kojem je, pak, više riječi bilo u jednom od prethodnih poglavlja, svaki je od spomenutih gradova tijekom osamdesetih godina povećao broj stanovnika. U gradskim su sredinama Cetinskog kraja 1981. godine živjela 17 954 stanovnika,[2115] što je u tom trenutku predstavljalo 25% ukupnog stanovništva prostora koji se protezao od cetinskog izvora do ušća. Deset se godina poslije, međutim, ukupan broj gradskog stanovništva povećao pa je u Sinju, Omišu, Dugom Ratu i Trilju početkom devedesetih godina prošlog stoljeća obitavalo ukupno 22 739 ljudi.[2116] Kako se u devetom desetljeću prošlog stoljeća ukupan broj stanovnika seoskih sredina Cetinskog kraja smanjio s 53 519 na 51 391, uz istodobno povećanje broja stanovnika svih gradskih sredina, povećao se i udio gradskog u ukupnom stanovništvu tog prostora pa je on 1991. godine iznosio 31%. Tijekom se osamdesetih godina, naime, povećao ukupan broj stanovnika Cetinskog kraja sa 71 473 stanovnika koji su na tom području živjela 1981. godine, na 74 130, koliko ih je na

[2115] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2013., 2020.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2745., 2746.
[2116] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2013., 2020.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2745., 2746.

istom prostoru živjelo deset godina kasnije. Međutim, dok se ukupan broj stanovnika u seoskim sredinama smanjio za 2 198, broj se gradskog stanovništva povećao za 4 785.

Ako s cjelokupnog prostora Cetinskog kraja pogled nakratko svrnemo na svako od dva njegova uža područja, dobit ćemo ponešto drugačije brojke i postotke, koji će nam, pak, omogućiti da usporedimo odnos između gradskih sredina u jednom i drugom dijelu. U gornjem je dijelu cetinskog toka 1981. godine ukupno živjelo 52 166 stanovnika, od čega je gradske sredine napučivalo njih 10 272.[2117] Deset je godina kasnije ukupan broj stanovnika istog područja porastao na 53 846, a broj gradskog stanovništva na 13 496.[2118] Kako se u devetom desetljeću prošlog stoljeća ukupan broj seoskog stanovništva gornjeg dijela cetinskog toka smanjio za 1 544, a broj stanovnika nastanjenih u gradovima povećao za 3 224, možemo zaključiti da se na istom području povećao ukupan broj stanovnika, ali i udio gradskog u ukupnom stanovništvu. Dok je 1981. godine nešto manje od 20% stanovnika gornjeg dijela cetinskog toka živjelo u gradovima, deset se godina poslije udio gradskog u ukupnom stanovništvu povećao na 25%. Pa ipak, iz navedenog možemo zaključiti da je i 1981. godine, kao i deset godina poslije udio gradskog u ukupnom stanovništvu gornjeg dijela cetinskog toka bio niži od prosjeka koji je u istom razdoblju važio za cijeli Cetinski kraj. Unatoč značajnom rastu Sinja, a u nešto manjoj mjeri i Trilja, stupanj je urbanizacije na području gornjeg dijela cetinskog toka i dalje bio niži od onog na širem omiškom prostoru.

Za razliku od gornjeg, u donjem je dijelu cetinskog toka i u predzadnjem desetljeću dvadesetog stoljeća živjelo dosta manje ljudi pa se ni Omiš, kao ni Dugi Rat ukupnim brojem svojih žitelja nisu ozbiljnije približili Sinju, kao najvećem gradu gornjeg dijela cetinskog toka, dok su i jedno i drugo gradsko središte donjeg dijela Cetinskog kraja bila veća od Trilja, kao drugog gradskog centra smještenog u gornjem dijelu riječnog toka. Iako je u njemu obitavao dosta manji broj žitelja, stupanj je urbanizacije donjeg dijela cetinskog toka i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća bio znatno veći od onog u njegovom gornjem dijelu. Naime, u donjem su dijelu cetinskog toka 1981. godine živjela ukupno 19 703 stanovnika, a 1991. godine njih 20 284.[2119] Dakle, ukupan se broj stanovnika na tom području tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća povećao za njih 581. Međutim, budući da se ukupan broj stanovnika u seoskim sredinama donjeg dijela cetinskog toka u istom desetljeću smanjio za

[2117] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 1454. – 1455.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.
[2118] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 1454. – 1455.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.
[2119] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2718., 2736., 2748

980, zaključujemo da je ukupan porast broja stanovnika donjeg cetinskog područja rezultat rasta Omiša i Dugog Rata kao jedinih gradskih središta smještenih na tom prostoru. Slijedom toga, u devetom se desetljeću prošlog stoljeća povećao udio gradskog u ukupnom stanovništvu i u donjem dijelu cetinskog područja, u čije je dvije gradske sredine 1981. godine obitavalo ukupno 7 682 ljudi, da bi se njihov broj deset godina poslije povećao na 9 243.[2120] Dakle, 1991. je godine u Omišu i Dugom Ratu ukupno živio 1 561 stanovnik više nego 1981. godine. Ako, pak, prirodne brojke preračunamo u postotke, u gradovima je 1981. godine živjelo 39% stanovnika donjeg dijela cetinskog toka, da bi se deset godina kasnije udio gradskog u ukupnom broju stanovništva tog područja povećao na 45%. Dakle, u trenutku propadanja jugoslavenske države i zamjene real-socijalističkog društvenog sustava onim kapitalističkim broj se gradskog stanovništva donjeg dijela cetinskog toka gotovo izjednačio s onim seoskim, što je, uz nedvojbeni rast Omiša i Dugog Rata kao jedinih gradskih sredina, bila posljedica i izrazito visokog stupnja depopulacije većeg broja seoskih sredina na istom prostoru. Porast je gradskog stanovništva u donjem dijelu cetinskog toka uvjetovao snažnu graditeljsku djelatnost u Omišu i Dugom Ratu, u kojima su od 1978. do 1981. godine izgrađena ukupno 143,[2121] a od 1982. do 1986. godine još 94 stana.[2122] Tempo izgradnje novih stambenih objekata u tim sredinama nije ozbiljnije usporen ni u drugoj polovici osamdesetih godina, što svjedoči da je priljev novog stanovništva u Omiš i Dugi Rat i u drugoj polovici osamdesetih godina prošlog stoljeća nastavio rasti.

Uvjerljivo je najveći grad Cetinskog kraja i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća bio Sinj. Ovo je, naime, općinsko središte 1981. godine brojalo 8 711 stanovnika, da bi se deset godina poslije njihov broj povećao na 11 378.[2123] O veličini grada pod Kamičkom dovoljno svjedoči podatak da je početkom osamdesetih godina on imao više stanovnika nego Omiš i Dugi Rat zajedno, dok je 1991. godine u Sinju živjelo više ljudi nego u svim ostalim gradovima Cetinskog kraja zajedno. Od ranije je u njemu djelovalo najznačajnije industrijsko postrojenje gornjeg dijela cetinskog toka, predionica i tvornica konca „Dalmatinka“, kao i industrija građevinskog materijala „Ruduša“, a u blizini je grada bilo i središte poljoprivrednog dobra „Trnovača“. Osim toga, Sinj je bio i zdravstveni, školski i sportski centar gornjeg dijela cetinskog toka, u kojem je kao najvažnija gospodarska jedinica vezana uz tercijarni gospodarski sektor djelovalo trgovinsko poduzeće „Konkurent“. Iako turizam u

[2120] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 2013., 2020.
[2121] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine,* 61.
[2122] *Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.,* 10.
[2123] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2745.

gradu sve do kraja osamdesetih godina uglavnom nije bio razvijen, krajem je sedamdesetih godina prošlog stoljeća u njemu izgrađen hotel „Alkar“, a glavna je turistička, ali i kulturna te etnološka manifestacija Sinja i njegovog šireg okruženja bila i ostala Sinjska alka, koju, međutim,u ovom radu nećemo posebno tematizirati. Pred kraj se osamdesetih godina, zahvaljujući poznatom marijanskom svetištu, Sinj transformirao u značajno religijsko središte, čiji, pak, turistički potencijal, zbog ideoloških ograničenja onodobnih vlasti na višim razinama, sve do kraja postojanja jugoslavenske države uglavnom nije prepoznat. Budući da je centar gornjeg dijela cetinskog toka tijekom osamdesetih godina doživio snažan populacijski rast, u njemu je, posebno u drugoj polovici desetljeća, nastavljena snažna graditeljska aktivnost, koja se uglavnom odnosila na gradnju stambenih zgrada. Tako su sredinom 1986. godine otpočeli radovi na gradnji zgrade od 27 stanova na sinjskom predjelu Luka,[2124] koja je završena početkom sljedeće godine;[2125] kao i zgrade od 32 stana u gradskom predjelu Bazana.[2126] Istovremeno je sinjska „Dalmatinka“ za potrebe svojih radnika osigurala čak 300 stanova na raznim gradskim predjelima.[2127] Osim tvorničkim radnicima, stanovi su početkom desetljeća dodjeljivani umirovljenicima, ali i bivšim partizanskim borcima.[2128]Društveni su stanovi u drugoj polovici desetljeća, međutim, često zjapili prazni jer su nosioci stanarskog prava u blizini posjedovali vlastite privatne kuće, a stanovi su im služili kao rezervni prostor.[2129] Iako su takvi pojedinci često kritizirani od lokalnih vlasti, to je samo jedan od dokaza da se pri izgradnji i dodjeli društvenih stanova nije vodilo dovoljno računa o stvarnim potrebama i prioritetima, već se gradnji stambenih objekata često prilazilo bez detaljnijeg plana njihovog budućeg korištenja, nenamjenski tako trošeći javni novac. Zbog tog je problema tempo stanogradnje u Sinju do kraja desetljeća ponovno usporen.

Osim stambenih zgrada, u najvećem je gradu cetinskog toka u predzadnjem desetljeću prošlog stoljeća obavljen velik broj raznih komunalnih aktivnosti, od kojih vrijedi izdvojiti početak gradnje gradskog kanalizacijskog sustava, kao i izgradnju benzinske stanice, koja do tog desetljeća u Sinju nije postojala. Osim toga, u kratkim ćemo se crtama osvrnuti i na put košarkaša „Alkara“ do finala jugoslavenskog kupa 1984. godine. Navedena je benzinska stanica izgrađena krajem 1984. godine, nakon kašnjenja od 45 dana, a u tom joj je trenutku

[2124] „Gradnja stanova u Sinju: 59 stanova“, *Slobodna Dalmacija*, 12. lipnja 1986.
[2125] Toni Paštar: „Na sinjskom predjelu Luka: Useljeno 26 stanova“, *Slobodna Dalmacija*, 10. siječnja 1987.
[2126] „Gradnja stanova u Sinju: 59 stanova“, *Slobodna Dalmacija*, 12. lipnja 1986.
[2127] Toni Paštar: „Iznadprosječni standard sinjskih prelaca: „Dalmatinka“: 300 stanova“, *Slobodna Dalmacija*, 6. svibnja 1987.
[2128] „Sinjska stambena disperzija: Društvena stanogradnja u Trilju i Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 20. veljače 1980.
[2129] Toni Paštar: „Tko se sve u sinjskoj općini koristi stambenim i obiteljskim kućama: „U novogradnjama – prazni stanovi“, *Slobodna Dalmacija*, 14. studenog 1987.

gravitiralo 80% sinjske privrede i većina stanovnika komune, koji su dotad po gorivo trebali ići u Trilj.[2130] Radovi su kasnili zbog spore izgradnje samog objekta, propustom sinjskog gradskog građevinskog poduzeća „IGRO Sinj“.[2131] Osim benzinske stanice, u Sinju je krajem prve polovice desetljeća započeo i projekt izgradnje kanalizacijske mreže. Do kolovoza je 1984. trebala biti dovršena kanalizacija u dvije ulice u centru, a nakon toga su radovi trebali biti nastavljeni u ostatku grada.[2132] Kanalizaciju su Sinjani gradili u etapama, uglavnom se oslanjajući na samodoprinos samih građana, a u manjoj mjeri i na bankarske kredite. Ipak, na djelomični je dovršetak kanalizacijske mreže stanovništvo Sinja trebalo pričekati devedesete godine, dok u ostalim mjestima Cetinskog kraja, s izuzetkom Vrlike, gradnja kanalizacijskih sustava tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća uglavnom nije ni započela. Da je 1984. godina zauzela posebno mjesto u novijoj povijesti najvećeg cetinskog grada potvrdili su i košarkaši „Alkara“, koji su upravo u toj godini ostvarili najveći sportski doseg kompletnog Cetinskog kraja od završetka Drugog svjetskog rata pa sve do prestanka postojanja jugoslavenske države. Oni su naime, natječući se u drugoj ligi, u sezoni 1983./84. dosegnuli finale jugoslavenskog kupa. Predvođeni trenerom Stipom Vrcanom, na svom su putu do finala sinjski košarkaši, između ostalih, eliminirali tadašnje prvoligaše Šibenku,[2133] Borac iz Čačka,[2134] te Zadar.[2135] U finalnoj su utakmici, koja je odigrana u ožujku 1984. godine u Metkoviću, od sinjskih kolega bolji bili košarkaši sarajevske „Bosne“. Još je jedan prvoligaš i tada aktualni prvak Jugoslavije, pobijedio „Alkara“ rezultatom 92 – 78.[2136] Unatoč završnom porazu, uspjeh je sinjskih košarkaša bio nedvojben, neočekivan i nenadmašen od strane bilo kojeg sportskog kolektiva s područja Cetinskog kraja.

Drugi je najveći grad Cetinskog kraja i najveći grad njegovog donjeg dijela u devetom desetljeću prošlog stoljeća bio Omiš. Ovo je općinsko središte i dalje bilo najrazvijeniji industrijski i turistički centar kompletnog cetinskog područja, a u njemu su od ranije djelovali trgovinsko poduzeće „Vojan“, poljoprivredna zadruga „Cetinka“, kao i pet industrijskih postrojenja: tvornica tjestenine „Cetina“, tiskara „Franjo Kluz, cementara „Renko Šperac“, tvornica trikotaže „Galeb“ i tvornica oplemenjenih aluminijskih traka „Omial“ te niz manjih,

---

[2130] „Benzinska stanica početkom travnja“, *Slobodna Dalmacija*, 20. ožujka 1984.
[2131] Isto
[2132] „Sinj dobiva prvu pravu kanalizaciju: Nova kanalizacija“, *Slobodna Dalmacija*, 26. lipnja 1984.
[2133] „Pod Kamičkom veliko iznenađenje u košarkaškom kupu Jugoslavije: „Alkari“ srušili „Šibenku“, *Slobodna Dalmacija*, 26. rujna 1983.
[2134] „Sinjani još slave košarkaše „Alkara“ radujući se njihovu plasmanu u polufinale kupa Jugoslavije: Junaci Cetinske krajine“, *Slobodna Dalmacija*, 20. listopada 1983.
[2135] „Alkar“ u finalu“, *Slobodna Dalmacija*, 29. prosinca 1983.
[2136] Mijo Grabovac: „U Metkoviću jučer odigrana finalna utakmica košarkaškog kupa Jugoslavije: Sarajlije u sridu“, *Slobodna Dalmacija*, 21. ožujka 1984.

dijelom samostalnih gospodarskih jedinica. Početkom je druge polovice osamdesetih godina, na omiškom predjelu Vrisovci, otvoren i prodajni pogon zagrebačkog „Kerametala“, u kojem se, osim proizvoda od keramike, mogla kupiti i bijela i toplinska tehnika, sanitarije i vodoinstalaterski materijal.[2137] Zgrada je navedenog pogona građena etapno, a on je robom opskrbljivao dalmatinsku i hercegovačku regiju, uprihodivši 1985. godine 600 milijuna dinara, što je označeno i više nego zadovoljavajućim.[2138] Ipak, „Kerametalov“ pogon nije igrao pretjerano važnu ulogu u privrednom razvoju središta donjeg dijela cetinskog toka. Osim toga, Omiš je bio sportsko, kulturno, školsko i zdravstveno središte kojem je gravitirao najveći broj stanovnika donjeg dijela cetinskog toka, a godine je 1989. u najvećem gradu donjeg dijela cetinskog toka osnovan i gradski muzej.[2139] Kao i ostale gradske sredine Cetinskog kraja, i Omiš je tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća povećao broj stanovnika. Tako je 1981. godine u gradu na cetinskom ušću živjelo 4 800 ljudi, da bi se deset godina kasnije njihov broj povećao na 6 079.[2140] U gradu je stoga nastavljen proces gradnje stambenih zgrada za novopridošlo stanovništvo, a osim onih radničkih, u njemu su počeli nicati i stanovi namijenjeni privatnicima.[2141] Početkom druge polovice desetljeća najatraktivnije su omiške stambene lokacije bile gradski kvartovi Punta, gdje je tijekom 1985. godine naseljeno 87 stanova i Priko, gdje ih je u istom razdoblju zauzeto devedeset i četiri.[2142]Godinu je dana poslije na Priku useljeno još 40 stanova, u koje su dijelom uselili privatni kupci, a dijelom tvornički radnici.[2143] Ipak, povećana je inflacija i sve teže materijalno stanje većeg broja građana do kraja desetljeća usporilo stanogradnju na omiškom području, ali je do tog razdoblja Omiš, a posebno njegova četvrt Priko uvelike izmijenio svoj arhitektonski izgled. U gradu su, osim tvorničkih stanova, izgrađivani i stanovi za borce NOB-a, kojima su isplaćivane i novčane naknade, ovisno o vrsti invaliditeta, a kao i u gornjem dijelu cetinskog toka i u Omišu je u istom razdoblju izgrađeno više stanova nego što je bilo potrebno pa početkom desetljeća čak 12 od ukupno 43 stana izgrađena za invalide i borce NOB-a nisu bila useljena.[2144] Razlog tome, osim zadovoljavanja apetita građevinskog sektora, treba tražiti u slaboj procjeni odgovornih koliko stanova u gradu treba izgraditi, kao i kome stan treba dodijeliti na korištenje.

[2137] J. Barbarić: „Istočno od Omiša na predjelu Vrisovci: Prodajni prostor „Kerametala“, *Slobodna Dalmacija*, 8. svibnja 1986.
[2138] Isto
[2139] Domljan, 284.
[2140]*Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 3, 2020.
[2141] M. Popovac: „Omiške stambene računice“, *Slobodna Dalmacija*, 10. siječnja 1985.
[2142] Isto
[2143] M. Popovac: „U Priku: Četrdeset novih stanova“, *Slobodna Dalmacija*, 1. studenog 1986.
[2144]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 98.

Od ostalih komunalnih aktivnosti grada podno Peovice, a koje nisu usko vezane uz turizam, o kojem će, pak, više riječi biti u zasebnom poglavlju, u razdoblju osamdesetih godina dvadesetog stoljeća vrijedi izdvojiti gradnju autobusnog kolodvora i nove benzinske stanice, početak izgradnje valobrana u gradskoj luci te obnova u potresu srušene gradske utvrde Mirabelle. Sredinom je 1984. godine predočen prvi konkretni plan o izgradnji autobusnog kolodvora na lokalitetu Sinaj na omiškom Priku.[2145] Kolodvor je izgrađen i otvoren do 29. studenog (Dan republike) iste godine, a prva je faza izgradnje koštala 26 milijuna dinara.[2146]Nedugo nakon otvaranja pojavili su se, međutim, problemi oko uređenja popratnih sadržaja i čišćenja samog objekta pa je kolodvor u uporabu pušten tek u svibnju sljedeće godine,[2147] bez da su nabrojani problemi bili otklonjeni. Nakon izgradnje i gomilanja problema vezanih uz autobusni kolodvor, Omišani su se suočili s novom poteškoćom. Naime, udar je groma početkom 1988. godine oštetio tvrđavu – spomenik kulture, Mirabellu, a prije no što se započelo s njezinom obnovom, trebalo je potpuno srušiti oštećeni dio kule i, za tu potrebu, evakuirati 155 osoba iz 30 kuća smještenih u njenoj blizini.[2148] Troškovi su obnove tvrđave nadilazili mogućnost omiške općine, a samo su troškovi evakuacije stanovništva procijenjeni na 200 milijuna dinara.[2149] Radovi su na sanaciji tvrđave potrajali godinu dana, a izvršeni su ugradnjom čeličnih šipaka u temeljne stijene kule.[2150] Nakon što je isti objekt u prvoj polovici desetljeća dobio Sinj, sredinom je 1988. godine otpočela gradnja benzinske stanice u Omišu, smještene između nogometnog stadiona i novoizgrađenog autobusnog kolodvora. Stanica je završena sredinom 1989. godine, a njena je gradnja koštala 600 milijuna dinara.[2151] U Omišu je u drugoj polovici iste godine započet projekt izgradnje 210 metara visokog valobrana na ušću Cetine, koji se sastojao od nasipa, s obje strane obloženog kamenim gromadama težine od 1 800 do 3 000 kilograma. Izgradnja je valobrana procijenjena na 650 milijuna dinara,[2152] a do kraja godine izvršena je tek prva polovica gradnje sustava, dok se niti u sljedećoj godini ne spominje završetak objekta pa možemo zaključiti da on barem do kraja desetljeća nije ni bio izgrađen. Omiš je krajem osamdesetih godina posjedovao uređeni vodoopskrbni sustav, telefonsku centralu i modernizirane električne

[2145] „Omiš: Kolodvor na Sinaju“, *Slobodna Dalmacija*, 3. srpnja 1984.
[2146] „Omiš: Autobusni kolodvor za Dan komune“, *Slobodna Dalmacija*, 14. kolovoza 1984.
[2147] I. Barbarić: „Kolodvor propusta“, *Slobodna Dalmacija*, 25. lipnja 1985.
[2148] Ilir Krasnić: Pri kraju radovi na rušenju ostataka gromom urušene tvrđave: Pomoć „Mirabelli“, *Slobodna Dalmacija*, 2. ožujka 1988.
[2149] „Idućeg tjedna počinje sanacija omiške tvrđave: „Mirabella“ u mreži“, *Slobodna Dalmacija*, 18. veljače 1988.
[2150] „Ilir Krasnić: „Omiš: Privode se kraju radovi na saniranju oštećene kule: Raste „Mirabella“, *Slobodna Dalmacija*, 17. travnja 1989.
[2151] „Počinje gradnja benzinske stanice u Omišu: Po benzin na Priko“, *Slobodna Dalmacija*, 22. srpnja 1988.
[2152] „Veliki graditeljski pothvat u Omišu: Valobran na ušću Cetine“, *Slobodna Dalmacija*, 17. studenog 1988.

vodove, ali u njemu do početka Domovinskog rata nije izgrađen adekvatan kanalizacijski sustav.

Treće je najveće gradsko središte Cetinskog kraja i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća bio Dugi Rat, koji se i dalje razvijao pod presudnim utjecajem njegove tvornice ferolegura, iako se on već u prethodnim desetljećima počeo širiti i izvan nje. U sastavu je „Dalmacije“ djelovala gradska zdravstvena stanica, kao i dio srednjoškolskog centra, čije je središte bilo u Omišu, ali se nastava u bivšoj zgradi Obrtne škole u Dugom Ratu održavala sve do 1989. godine. Iako nije bio općinsko središte, u Dugom je Ratu sve do kraja devetog desetljeća prošlog stoljeća djelovala zdravstvena stanica potpuno neovisna o omiškom zdravstvenom centru, a grad je praktično bio i središte stručnog školstva donjeg dijela cetinskog toka. Broj je stanovnika Dugog Rata i dalje rastao pod presudnim utjecajem njegove tvornice ferolegura, koja je, međutim, negativno utjecala na gradsku turističku ponudu, koja se stoga nikad nije približila onoj omiškoj. Broj je stanovnika trajno nastanjenih u ovom prvenstveno industrijskom gradu početkom osamdesetih godina bio izjednačen s brojkom 2 882, da bi do početka devedesetih godina njihov broj porastao na 3 164.[2153] Slijedom toga, i u tom je gradu tijekom osamdesetih godina zabilježena snažna graditeljska djelatnost, koja se prvenstveno odnosila na gradnju stambenih zgrada. Graditeljska je aktivnost Dugog Rata tijekom tog desetljeća djelomično spomenuta u dijelu ovog rada koji je pobliže tematizirao njegovu tvornicu ferolegura, a na ovom mjestu vrijedi izdvojiti daljnje širenje grada na istok, prema predjelu Glavica, gdje je u suradnji s „Iskrom“ iz Kranja, „Dalmacija“ u prvoj polovici desetljeća izgradila pogon elektromatike. Tako je u drugoj polovici 1980. godine tvornica ferolegura izgradila zgradu sa 16 radničkih stanova na Glavici, a u planu je imala i gradnju peterokatnice s još 32 dvosobna stana.[2154] Zgrada je konačno izgrađena u drugoj polovici 1984. godine,[2155] a sredinom je desetljeća planirana i nova deseterokatnica s 36 radničkih stanova.[2156] Osim radničkih zgrada, na samom je početku osamdesetih godina Dugi Rat dobio i novu župnu crkvu, nakon što je, pod presudnim utjecajem navedene tvornice, uređena ranije napuštena crkva sv. Josipa,[2157] a nešto je ranije u njemu izgrađen sportski kompleks na čijem se čelu nalazio nogometni stadion. Sve je do kraja

[2153] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 3, 2013.
[2154] „Radnicima „Dalmacije“ novi stanovi“, *Slobodna Dalmacija*, 3. prosinca 1980.
[2155] „Dugi Rat: Stanovi za radnike „Dalmacije“, *Slobodna Dalmacija*, 11. rujna 1984.; „Zapisnik sa sjednice Koordinacionog odbora „Dalmacije Dugi Rat, održane dana 24. 1. 1984.“, HR-DAST-589, „Dalmacija“ Dugi Rat, Fascikla 758.
[2156] „Stambena izgradnja na području omiške općine: Stanovi za radnike tvornice „Dalmacija“, *Slobodna Dalmacija*, 25. prosinca 1984.
[2157] Domljan, 196.

osamdesetih godina prošlog stoljeća Dugi Rat igrao ulogu lokalnog centra u sastavu tadašnje općine Omiš.

Najmlađe je i ujedno najmanje gradsko središte Cetinskog kraja u pretposljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća bio Trilj. Početkom je osamdesetih godina u ovom gradskom centru smještenom u blizini arheološkog lokaliteta Tiluriuma obitavao 1 561 stanovnik, da bi se deset godina kasnije njihov broj povećao na 2 118.[2158] Iako se povećanjem broja stanovnika i on prostorno širio, presudan je utjecaj na razvoj Trilja i dalje imala tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“, koja je u gradu poticala daljnju gradnju stambenih zgrada, kojih se, pak, posebno u drugoj polovici osamdesetih godina, u gornjem dijelu cetinskog toka,pa tako i u Trilju, gradilo i više no što je bilo potrebno. Osim stambenih zgrada, najvažnija je komunalna aktivnost koja je u Trilju poduzeta u pretposljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća zasigurno bila gradnja novog mosta preko rijeke Cetine. Problem se dotrajalosti i nedovoljne širine triljskog mosta prvi put spominje krajem 1983. godine. Osim potrebe za proširenjem kolnika, nametala se i potreba za obnovom betonske ograde na mostu, ali se triljska mjesna zajednica i organi republičke vlasti nisu mogli uskladiti oko pitanja odgovornosti za radove.[2159] Na mostu, tako, nikakvi radovi nisu poduzeti sve do 1989. godine, kada se, uslijed blagog udara kamiona odlomio dio dotrajale betonske ograde.[2160] Pred kraj je 1989. godine izvršena analiza stanja mosta pa se u prvoj polovici sljedeće godine pristupilo sanaciji građevine izgrađene netom po završetku Drugog svjetskog rata. Potpuna je sanacija i uređenje mosta procijenjeno na 2 700 000 dinara,[2161] a za vrijeme gradnje Triljani su rijeku prelazili preko visećeg mosta koji se nalazio u blizini oštećenog.[2162] Već je od ranije u Trilju postojala poljoprivredna zadruga, kao i zdravstvena stanica koja je djelovala u sastavu sinjskog zdravstvenog centra, a u osmom su desetljeću prošlog stoljeća u gradu izgrađene pošta i benzinska stanica te uređena zgrada osnovne škole. U posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske države ovaj grad nije bio nikakvo političko središte, već jedan od dva podcentra smještena unutar tadašnje općine Sinj.

[2158] *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, sv. 4, 2746.
[2159] Z. Šipić: „Usputni zapis: I most je dio Trilja“, *Slobodna Dalmacija*, 9. studenog 1983.
[2160] Z. Šipić: „Obistinila se dugogodišnja strahovanja Triljana: Srušila se ograda mosta u Trilju“, *Slobodna Dalmacija*, 15. rujna 1989.
[2161] Z. Šipić: „Nikako da počne popravak mosta na rijeci Cetini u Trilju. Most čeka novac“, *Slobodna Dalmacija*, 28. ožujka 1990.
[2162] Toni Paštar: „Pred rekonstrukciju mosta preko Cetine u Trilju: Viseći most“, *Slobodna Dalmacija*, 20. travnja 1990.

5.4 OPĆA OBILJEŽJA TERCIJARNOG GOSPODARSKOG SEKTORA I ZDRAVSTVENOG SUSTAVA

Razvoj se tercijarnog gospodarskog sektora u Cetinskom kraju tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća uglavnom vezao uz razvoj turizma. Ta je grana djelatnosti, međutim, dublje korijene pustila samo u obalnim mjestima pa se na Cetinski kraj i dalje odnosila samo usputno, koncentriravši se u blizinu riječnog ušća. Razvijeniji je turistički centar na prostoru cetinskog toka bio samo Omiš, dok ova grana djelatnosti u ostalim cetinskim mjestima gotovo da i nije postojala. U središtu je donjeg dijela cetinskog toka turistička djelatnost bolje rezultate ostvarila u prvoj polovici osamdesetih godina, a njenu su ponudu obogatili novoosnovani auto-kamp na Ribnjaku, uređeno izletište Radmanove Mlinice, kao i turistički biro otvoren u gradskom predjelu Punta. Za turistički je razvoj grada na ušću Cetine u istom razdoblju bilo zaduženo poduzeće „Hoteli Omiš“, koje je, pak, djelovalo u sastavu splitske „Dalme“, a svake je godine organiziralo uređenje javnih gradskih površina, kao i opskrbu turista hranom, pićem i ostalim potrepštinama. Najveći je problem razvoju gradske turističke ponude i dalje bila industrija, a pred kraj desetljeća nije ostvaren ni ambiciozno najavljivani plan otvaranja hotela A kategorije na mjestu tvornice cementa u Ravnicama. Turistički su primat u gradu podno Peovice i u pretposljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća imali privatni ugostitelji, kojima nedovoljno veliki gradski hoteli cijenom nisu mogli konkurirati, a u istom je razdoblju zabilježen i priličan nesrazmjer između dominirajućih domaćih i stranih gostiju, kojima je Omiš i dalje bio tek usputna destinacija prema razvijenijim turističkim centrima na Jadranu. Za razliku od donjeg dijela cetinskog toka, u onom gornjem turizam je i tijekom osamdesetih godina zabilježio tek usputan razvoj. Osim Sinjske alke, u najvećem je cetinskom gradu prema kraju desetljeća na značaju dobio i vjerski turizam, dok je turistički potencijal Vrlike u istom desetljeću potpuno zanemaren. Upravo ćemo odnosu ateističkih vlasti socijalističke Jugoslavije prema crkvenim zajednicama Cetinskog kraja posvetiti jedno poglavlje ovog rada.

Ugostiteljstvo su i trgovina u posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske države u najvećem dijelu cetinskog područja proživljavali polagan i gotovo nezamjetan razvoj, a u mjestima su se s nešto jačom turističkom ponudom razvijali u potpunoj sjeni turizma. Ugostiteljski su objekti u Omišu predstavljali svojevrsni servis pristiglim turistima, dok su u selima omiškog okruženja, kao i u najvećem broju sela gornjeg dijela cetinskog toka egzistirali privatni ugostitelji, uglavnom gostioničari. Trgovački je primat u društvenom

sektoru gornjeg dijela cetinskog toka i dalje držalo sinjsko trgovinsko poduzeće „Konkurent“, dok je u omiškom području sličnu ulogu igralo poduzeće „Vojan“. Dominaciju su navedenih trgovačkih organizacija i dalje narušavali privatnici, koji su trgovačku aktivnost poduzimali neovisno o društvenim organizacijama, kao i preživjele poljoprivredne zadruge.

Zdravstvena je zaštita gornjeg dijela cetinskog toka u razdoblju osamdesetih godina prošlog stoljeća bila obilježena polaganom disperzijom zdravstvenih ustanova izvan Sinja, Trilja i Vrlike, čime je smanjena ovisnost prevelikog broja potencijalnih pacijenata o premalom broju liječnika. Triljska i sinjska ambulanta u istom su desetljeću obnovljene, dok je gospodarska kriza stornirala planiranu izgradnju Medicinskog centra u Sinju. Zdravstveni se sustav donjeg dijela cetinskog toka tijekom istog desetljeća suočio s poslovnim gubitcima, što je uzrokovalo česte sporove između dvije odvojene zdravstvene jedinice, omiškog Doma narodnog zdravlja i dugoratske zdravstvene stanice. Disperzija je zdravstvene zaštite izvan gradskih naselja u ovom dijelu cetinskog porječja izvršena već tijekom sedamdesetih godina prošlog stoljeća pa u narednom desetljeću na tom planu nije trebalo ulagati preveliku energiju. Na samom je kraju devetog desetljeća prošlog stoljeća uređena i suvremenijim uređajima opremljena zgrada omiškog doma zdravlja „Dr. Ljubo Buljević“ pa ne možemo zaključiti da se u zdravstveni sustav donjeg dijela cetinskog toka u desetljeću krize baš ništa nije uložilo.

5.4.1 Tercijarni gospodarski sektor donjeg dijela cetinskog toka – i dalje sve u službi turizma

Tercijarni se gospodarski sektor Cetinskog kraja tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća u najvećoj mjeri odnosio na turizam, a u manjoj mjeri i na ugostiteljstvo i trgovinu. Kao što je bio slučaj u ranijim desetljećima, turizam se i u tom razdoblju razvijao gotovo isključivo na jadranskoj obali pa je tako tek usputno bio vezan uz samo cetinsko porječje. Jedino je pravo turističko središte Cetinskog kraja i dalje ostao Omiš, koji je sa svojim primorskim pojasom, koji se, u duljini od četrdesetak kilometara, protezao od Piska do Mutograsa i dalje bio suočen s dilemom kojem gospodarskom sektoru dati prednost – sekundarnom, temeljenom na industriji ili tercijarnom, koji se uglavnom oslanjao na turizam. Nedovoljno veliki grad jednostavno nije mogao obuhvatiti dvije u dobroj mjeri međusobno isključive gospodarske djelatnosti, od kojih su i jedna i druga u prethodnim desetljećima donosile značajne prihode općinskoj blagajni. Zbog nedefiniranog odgovora na postavljeno

pitanje, u Omišu su i nadalje nastavili isprepleteno djelovati i industrija i turizam, a već se početkom 1980. godine ističe „potreba za njihovim usklađivanjem“.[2163]

Na samom je početku desetljeća istaknuta i potreba za ponovnim oživljavanjem tri godine starog gradskog turističkog društva „Slavinj“, kao i za osiguranjem adekvatnih prostorija za njegovo djelovanje.[2164] Naime, naznačeno je da se za ljetnih mjeseci broj stanovnika grada poveća za tri puta, a turistička je ponuda nedovoljna, svedena tek na godišnju manifestaciju ribarskih noći.[2165] U turističke je svrhe u istom razdoblju izvršeno uređenje stare gradske utvrde, Peovice, unutar koje su turisti mogli dobiti razne brošure vezane uz povijest utvrde i grada, ali i razglednice te osvježavajuće napitke.[2166] Upravo je problemu turističke ponude u tzv. društvenom sektoru tijekom osamdesetih godina u omiškom primorju posvećeno jako puno energije, a turizam je u prvoj polovici desetljeća bilježio konstantan rast, mada su zaradu od te djelatnosti u prvom redu uživali privatnici, vlasnici apartmana i kuća na atraktivnim lokacijama. Hotelski kompleksi, naime, cijenom ponude nisu mogli konkurirati privatnim posjednicima pa se osiguranje većeg broja noćenja u društvenom sektoru nametnulo kao druga velika briga onodobnih gradskih dužnosnika zaduženih za turizam. Već je tijekom 1980. godine zabilježena prilično uspješna turistička sezona, u kojoj su gotovo svi kapaciteti u privatnom vlasništvu bili popunjeni, a Omiš je ukupno posjetilo 53 177 gostiju.[2167] Glavne su zamjerke pritom upućene nedovoljnoj uređenosti grada, kao i prekratkom radnom vremenu turističkog biroa i trgovačkih radnji.[2168] Ipak, broj se turista u prvoj polovici desetljeća svake godine povećavao, nadilazeći u ljetnim mjesecima broj gradskog stanovništva.[2169] Tijekom se 1984. godine u Omišu, tako, očekivao boravak do 15 000 turista dnevno,[2170] što je za nekoliko puta premašivalo ukupan broj stanovnika grada. Godina je 1985. bila najuspješnija turistička godina omiškog područja u cijelom desetljeću. Tijekom te je sezone na istom području boravilo 80 tisuća turista, koji su

---

[2163] M. Popovac: „Omiški razvojni putevi: Industrija, poljoprivreda, turizam“, *Slobodna Dalmacija*, 22. siječnja 1980.
[2164] „Omiški razgovori: Oživljavanje turističkog društva „Slavinj“, *Slobodna Dalmacija*, 18. travnja 1980.
[2165] Isto
[2166] M. Popovac: „Omiš: Uređenje stare Peovice“, *Slobodna Dalmacija*, 21. svibnja 1980.
[2167] Iste je godine Omiš posjetilo 28 669 domaćih gostiju, koji su istovremeno ostvarili 296 464 noćenja, kao i 24 508 stranih gostiju, koji su ostvarili 184 720 noćenja. O tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 60.
[2168] M. Popovac: Zabilježeno u turističkom savezu: Prva riječ – zauzeto“, *Slobodna Dalmacija*, 23. srpnja 1980.
[2169] „Pripreme Omišana za sezonu: Opskrba neće zatajiti“, *Slobodna Dalmacija*, 2. lipnja 1982. Godine je 1981. u gradu ljetovalo ukupno 58 927 gostiju, koji su ostvarili 532 112 noćenja. Pri tom je 31 008 domaćih gostiju ostvarilo 331 423, a 27 919 inozemnih gostiju dodatnih 200 689 noćenja. O tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 60.
[2170] J. Barbarić: „Omiš se sprema za turističku sezonu: Svaki tjedan – izvještaj“, *Slobodna Dalmacija*, 28. travnja 1984.

zajedno ostvarili 617 720 noćenja.[2171] U odnosu na prethodnu sezonu, to je predstavljalo porast turističkog prometa za 23.3%, kao i porast gostiju za 24.3%.[2172] Ipak, već se u prvoj polovici desetljeća osjetio nerazmjer između broja domaćih (jugoslavenskih) i stranih gostiju, koji je u jednom dijelu 1983. godine iznosio 6 116 : 3 962 u korist domaćih.[2173] Stranim je gostima, izgleda, Omiš bio tek usputna stanica prema turističkim odredištima na obližnjoj Makarskoj rivijeri ili splitskom području, odredištima koja su im nudila potpuniju ponudu za odmor. Tijekom je druge polovice osamdesetih godina bilježen postupan ali ne pretjerano drastičan pad broja turista, koji se pojačavao smanjenjem gospodarske i političke stabilnosti na samom kraju desetljeća. Ipak, u tom su razdoblju zabilježene i prilično uspješne sezone tijekom 1988. i 1989. godine, koje su, pak, donijele potpunu popunjenost omiških hotelskih kapaciteta.[2174] Turistički se rezultati zabilježeni tijekom 1985. godine, ipak, do samog kraja desetljeća nisu ponovili.

Brigu je o turističkoj ponudi grada tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća na sebe preuzela OOUR „Hoteli Omiš“, u sastavu splitske „Dalme“,[2175] a kao svoj je glavni zadatak ta tvrtka zacrtala poboljšanje turističke ponude u društvenom sektoru, koja se trebala ostvariti izgradnjom novih sadržaja i proširenjem ponude postojećih.[2176] Sredinom je prve polovice desetljeća ova radna organizacija namjeravala poboljšati turističku ponudu otvaranjem restorana u izletištu Radmanove Mlinice, na Cetini,[2177] kao i rekonstrukcijom ceste do njega; uređenjem izletišta u Vrulji, nedaleko Piska, povećanjem smještajnih kapaciteta auto-kampa „Ribnjak“ te otvaranjem nekoliko gradskih punktova za prodaju jela i pića.[2178] U pripremama za najuspješniju turističku godinu u cijelom desetljeću, 1985., „Hoteli su Omiš“ u gradskom predjelu Punta uredili zgradu namijenjenu za centralni turistički biro,[2179] što im je, pak, omogućilo bolju organizaciju turističke djelatnosti. Gradnjom snack-bara u Dugom Ratu, kao i otvaranjem restorana u Radmanovim Mlinicama te gradnjom gospodarskog centra u gradskom predjelu Vrisovci nastojala se, pak, poboljšati turistička

---

[2171] „Protekla turistička sezona na omiškoj rivijeri: Od Piska do Mutograsa – 80 000 turista“, *Slobodna Dalmacija*, 24. prosinca 1985.
[2172] Isto
[2173] „Od Piska do Mutograsa deset tisuća gostiju: Omišani zadovoljni posjetom“, *Slobodna Dalmacija*, 5. kolovoza 1983.
[2174] „Berićetno ljeto za turističke radnike „Hotela Omiš“: U omiškim hotelima svi kreveti puni“, *Slobodna Dalmacija*, 26. rujna 1988.
[2175] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 72.
[2176] „Omiš: Izdašnija društvena prehrana“, *Slobodna Dalmacija*, 16. listopada 1980.
[2177] *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 69.
[2178] „Omiški turistički projekti: Bogatija ponuda“, *Slobodna Dalmacija*, 3. ožujka 1983.
[2179] M. Popovac: „Iz „Dalmina“ OOUR-a „Hoteli Omiš“: Bolja organiziranost“, *Slobodna Dalmacija*, 16. travnja 1985.

1987,[2180]da bi sljedeće godine u uređenje turističkih sadržaja navedena radna organizacija uložila pola milijarde dinara.[2181] Osim „Hotela Omiš“, ugostiteljskom se i trgovačkom djelatnošću na omiškom području i dalje bavio OOUR „Vojan“, koji je, također, djelovao u sklopu „Dalme“. Stoga su se tijekom ovog desetgodišnjeg razdoblja mogli čuti prijedlozi za njihovim ujedinjavanjem,[2182] što ipak do kraja desetljeća nije učinjeno. Turističku je, ali i kulturnu ponudu grada na ušću Cetine nastavio obogaćivati i festival autonomne dalmatinske, klapske glazbe, organiziran tradicionalno tijekom ljetnih mjeseci, kada je gradska turistička vreva bila najizraženija.

Najskuplji je omiški turistički projekt proveden tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća bilo otvaranje auto – kampa „Ribnjak“, na ušću Cetine. Navedeni je auto-kamp u trenutku otvaranja, sredinom 1980. godine, mogao primiti 2 500 ljudi, a, osim uređene kanalizacijske mreže, u njemu je „poboljšana i opskrba vodom“.[2183] Najveći je auto-kamp na Jadranu 1981. godine zabilježio 70 000 noćenja, a u planovima je poboljšanja njegove turističke ponude naznačeno otvaranje samoposluge, kao i poboljšanje njegove sanitarne mreže te uvođenje rekreacijskih sadržaja.[2184] Uređenjem ponude, koja je obogaćena poštanskim šalterom s tri telefonske kabine te ambulantom i sportskim terenima, „Ribnjak“ je sredinom 1986. godine zabilježio posjet 2 530 gostiju.[2185] Ne ističe se, međutim, omjer stranih i domaćih turista koji su te sezone posjetili kamp. Dvije je godine potom auto-kamp dobio sanitarni čvor, povećavši istodobno smještajne kapacitete, ali se istovremeno odustalo od gradnje samoposluge u njegovoj blizini.[2186]

Da je na polju privrede Cetinskog kraja tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća bilo preambicioznih i nikad do kraja realiziranih planova, na stranicama je ovog rada već spomenuto. Najzorniji primjer široko prezentirane, a nikad ostvarene investicije prvi je put konkretiziran početkom 1987. godine, a vezan je prvenstveno uz pokušaj poboljšanja omiške turističke ponude. Pokušaj koji, međutim, nikada nije realiziran jer je u okvirima sve težeg općeg privrednog i društvenog stanja jednostavno bio neostvariv. Projekt je predviđao

---

[2180] J. Barbarić: „Pripreme omiških hotelijera za iduću sezonu: Uređuju se lokali, izletišta, hoteli“, *Slobodna Dalmacija*, 27. ožujka 1986.
[2181] „Auto-kamp „Ribnjak“ u novom svjetlu dočekuje turiste: Dotjeruje se „grad šatora“, *Slobodna Dalmacija*, 6. travnja 1988.
[2182] „Skupština općine Omiš: Kritike trgovini“, *Slobodna Dalmacija*, 6. srpnja 1983.
[2183] „Omiš: Otvoren auto-kamp na ušću Cetine“, *Slobodna Dalmacija*, 19. lipnja 1980.
[2184] M. Popovac: „Zapis o velikom omiškom auto-kampu i o turističkim razvojnim pravcima u gradu na Cetini: Ljetni grad „Ribnjak“, *Slobodna Dalmacija*, 6. kolovoza 1981.
[2185] „U omiškom auto-kampu: U „Ribnjaku“ 2 530 gostiju“, *Slobodna Dalmacija*, 19. srpnja 1986.
[2186] „Auto-kamp „Ribnjak“ u novom svjetlu dočekuje turiste: Dotjeruje se „grad šatora“, *Slobodna Dalmacija*, 6. travnja 1988.

likvidaciju dugo vremena nerentabilne tvornice cementa u Ravnicama, na mjestu koje bi bio izgrađen hotel najviše kategorije, koji se u početnim planovima trebao sastojati od 1 560 ležajeva, a njegova se ukupna vrijednost u tom trenutku procjenjivala na 83 tisuće njemačkih maraka.[2187] Kao glavni su se investitori projekta izmjenjivali mnogi pravni, ali i privatni subjekti, koji su od posla odustajali suočeni s prevelikom cijenom investicije, koju je povećala i opća inflacija, koja je, pak, krajem desetljeća zadesila ukupno jugoslavensko gospodarstvo. Početkom je 1987. godine, tako, posao izgradnje na sebe preuzela zapadnonjemačka firma „Norstag", iz Hannovera,[2188] da bi zatim investicijski pothvat preuzela domaća poslovna organizacija „Garma – Omiš – Ravnice".[2189] Sredinom se sljedeće godine kao glavni investitor spominjao izvjesni dr. Željko Prokop, inozemni investitor koji je u izgradnju hotelskog kompleksa s 2 352 postelje i malom marinom, navodno namjeravao uložiti 63 milijuna njemačkih maraka.[2190] Projekt se koji je u to doba često nazivan omiškim „poslom stoljeća", međutim, s vremenom pokazao „mjehurom od sapunice" jer se sredinom 1989. godine spoznalo da glavni investitor dr. Željko Prokop zapravo nema dovoljno novca da započne realizaciju projekta na koji se ugovorno obvezao godinu dana ranije.[2191] Ubrzo je odbačena potpora koju je ranije dobilo poduzeće „Garma – Omiš – Ravnice", a kao posljednji se investitor pojavila dugoratska tvornica „Dalmacija", koja, pak, posao nije mogla realizirati zbog poslovnih gubitaka u koje je upala u posljednjim mjesecima osamdesetih godina.[2192] Od ambiciozno se predstavljanog, ali nikada započetog projekta konačno odustalo nakon demokratskih promjena tijekom 1990. godine, kada je došlo i do promjene lokacije buduće marine, čija je gradnja tada predviđena na prostoru između auto-kampa „Ribnjak" i nogometnog igrališta.[2193] Jasno je da niti taj posao do kraja desetljeća nije realiziran.

Primat je u trgovini unutar društvenog sektora donjeg dijela cetinskog toka i dalje držalo trgovinsko poduzeće „Vojan", koje je poslujući u sastavu „Dalme", u samom gradu djelovalo

---

[2187] „Supstitucija tvornice cementa u Ravnicama: Hotel najviše kategorije", *Slobodna Dalmacija*, 14. ožujka 1987. O budućoj se izgradnji hotela A kategorije u Omišu počelo razglabati još krajem sedamdesetih godina, kada se, međutim, predviđalo da će njegov kapacitet podrazumijevati 600 ležajeva. O tome vidi u: *Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 69.

[2188] „Supstitucija tvornice cementa u Ravnicama: Hotel najviše kategorije", *Slobodna Dalmacija*, 14. ožujka 1987.

[2189] J. Barbarić: „Odobrena sredstva kolektivu „Garma – Omiš –Ravnice": Hotelski grad u Ravnicama", *Slobodna Dalmacija*, 1. srpnja 1987.

[2190] Ilir Krasnić: „Ugovoren omiški „posao stoljeća": Turistički grad u Ravnicama", *Slobodna Dalmacija*, 29. lipnja 1988.

[2191] Ilir Krasnić: „Omiš u očekivanju izgradnje velikog hotelskog kompleksa: Hotel zidan obećanjem", *Slobodna Dalmacija*, 21. lipnja 1989.

[2192] Isto

[2193] Ilir Krasnić: „Odbačena odluka o izgradnji nautičkog centra u središtu Omiša: Marina na ušću Cetine", *Slobodna Dalmacija*, 26. listopada 1990.

u skladu s potrebama turističke ponude, dok se njegova djelatnost u okolnim selima oslanjala na veći broj prodavaonica, koje su uglavnom otvorene još u prethodnim desetljećima. Trgovačkoj su aktivnosti „Vojana“ djelomično konkurirale postojeće poljoprivredne zadruge, koje su se, uz poljoprivredne proizvode, u manjoj mjeri koncentrirale i na prodaju galanterijske, kao i robe široke potrošnje. Svi su pokušaji povezivanja trgovačkih, ugostiteljskih i poljoprivrednih jedinica društvenog sektora tijekom pretposljednjeg desetljeća prošlog stoljeća doživjeli neuspjeh,[2194] pa nije realizirana niti snažno zagovarana integracija postojećih poljoprivrednih zadruga i glavnog gradskog trgovinskog poduzeća s ugostiteljskim poduzećem „Hoteli Omiš“,[2195] čime su se planirali povezati svi aspekti gospodarstva povezani s proizvodnjom i prodajom hrane, kao i ostalih potrepština koje su se nudile turistima. Osim toga, trgovačku su aktivnost na istom području obavljali i privatnici, bilo oni lokalni poljoprivrednici koji svoje proizvode na tržište nisu plasirali posredstvom niti jedne organizacije iz društvenog sektora, bilo privatni ugostitelji, prvenstveno gostioničari, a u manjoj mjeri i mesari. Trgovačka se djelatnost na području tadašnje omiške općine, tako, nije previše promijenila u odnosu na prethodna desetljeća, a cjelokupni je tercijarni gospodarski sektor devedesete godine dočekao podijeljen između društvene i privatne inicijative. Njegov je razvoj tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća u dobroj mjeri bio obilježen neuspješnim pokušajem društvenih organizacija da steknu primat kako u turizmu tako i u ostalim djelatnostima navedenog gospodarskog sektora.

5.4.2 Tercijarni gospodarski sektor u gornjem dijelu cetinskog toka – nedovoljan razvoj

Tercijarni je gospodarski sektor gornjeg dijela cetinskog toka u razdoblju devetog desetljeća prošlog stoljeća bilježio neusporedivo slabije privredne rezultate od onih u obalnom području. Turistička ponuda na prostoru gornjeg dijela cetinskog toka ni u tom desetogodišnjem razdoblju gotovo da i nije postojala, ostavši vezana uglavnom uz alkarska događanja, ali i uz dotad prilično zanemareno hodočašće u sinjsko marijansko svetište, koje je samo tijekom 1990. godine posjetilo čak 100 000 ljudi.[2196] Alkarska su nadmetanja, uz probuđeni vjerski turizam, koji je, pak, u prethodnim desetljećima bio sputavan prvenstveno zbog ideološke nekompatibilnosti s ateizmu sklonim jugoslavenskim vladajućim garniturama na svim razinama, sve do kraja desetljeća ostala glavna sinjska turistička, kulturna, etnološka, sportska ali i politička karakteristika. Sponzorirana od strane najviših državnih institucija, Alka je tijekom trajanja komunističke Jugoslavije čak četiri puta mijenjala statut, pokazujući

[2194] *Akcioni programi Općinske konferencije SKH – Omiš za razdoblje 1982. – 1986. godine*, 8..
[2195] *Prva konferencija samoupravljača općine Omiš održana 13. lipnja 1981.*, 77.
[2196] Ivica Milivončić, Toni Paštar: „Proslava Velike Gospe u Dalmaciji: Sinj: 100 000 hodočasnika“, *Slobodna Dalmacija*, 16. kolovoza 1990.

time da je „svim vlastima značila sferu interesa“.[2197] Iako politizirana,[2198]ta je igra sve do kraja osamdesetih godina ostala jedini pravi zamašnjak nedovoljno razvijenog sinjskog turizma, ali i kulturnog života najvećeg cetinskog grada. Ograničeni kapaciteti jedinog hotelskog kompleksa, „Alkara“, unatoč postojećim planovima za njegovo širenje,[2199] nisu mogli osigurati ozbiljniji turistički napredak Sinja. Istovremeno, općinske vlasti nisu najbolje iskoristile niti turistički potencijal vrličkog kraja,[2200] u kojem je krajem sedamdesetih ugašeno klimatsko lječilište, unatoč postojanju planova da ga se prenamijeni u kompleks za turističke potrebe.

Na sinjskom je području početkom desetljeća na području ugostiteljstva egzistirala radna organizacija „Čilaš“, koja je u tom razdoblju poslovala s gubitcima,[2201] pa je ugostiteljska ponuda u dobroj mjeri spala na trgovačko poduzeće „Konkurent“, koje je u svoje redove sredinom 1983. godine obuhvatilo i „Čilaša“, ali i hotel „Alkar“.[2202] Prošireni se „Konkurent“, koji je u tom trenutku zapošljavao 344 radnika, međutim, pred kraj desetljeća suočio s poslovnim problemima uzrokovanima nelojalnom konkurencijom sve brojnijih privatnih trgovaca, ali i vlastitim mutnim poslovima vezanima uz zapošljavanje podobnih, a ne sposobnih kadrova.[2203] Zbog toga je jedino preostalo sinjsko trgovačko – ugostiteljsko poduzeće s gubitcima u poslovanju kročilo u devedesete. Trgovačku su aktivnost, vezanu prvenstveno uz primarni gospodarski sektor, u istom razdoblju nastavile provoditi i triljska i vrlička poljoprivredna zadruga te poljoprivredno dobro „Trnovača“. Ugostiteljsku su i trgovačku djelatnost, osim toga, i u tadašnjoj sinjskoj općini obavljali i privatnici, koji su time sputavali monopolistički rad organizacija tzv. društvenog sektora pa je tercijarni gospodarski sektor, a prije svega trgovina i ugostiteljstvo i na tom području bio podijeljen između privatne i društvene inicijative, ne uspjevši u posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske države ostvariti značajniji privredni rast.

[2197] Toni Paštar: „Viteško alkarsko društvo dobija svoj sedmi statut: Alka starih i novih barjaka“, *Slobodna Dalmacija*, 29. prosinca 1990.
[2198] Povezanost je Sinjske alke s dominantnim političkim sustavima tijekom dvadesetog stoljeća, u svojoj knjizi „Alka u politici – politika u Alki“ tematizirao sinjski politolog Ivan Kozlica.
[2199] „Sinjska turistička očekivanja ove sezone: U „Alkaru“ 4 500 noćenja?“, *Slobodna Dalmacija*, 16. srpnja 1981.
[2200] Ranko Vilić: „Razvoj nerazvijenih: Posebna briga o Vrlici“, *Slobodna Dalmacija*, 12. lipnja 1984.
[2201] „Sinj: Hoće li reprezentacija spasiti stvar“, *Slobodna Dalmacija*, 21. svibnja 1982.
[2202] „Dogovor sinjskih ugostitelja: Zajednički – uspješnije“, *Slobodna Dalmacija*, 29. srpnja 1983.
[2203] Toni Paštar: „Trgovanje na sinjski način: Zašto poslovođa „Konkurenta“ hoće manju plaću?“, *Slobodna Dalmacija*, 19. rujna 1989.

5.4.3 Odnos komunističkih vlasti prema religiji i crkvenim zajednicama Cetinskog kraja

Vlasti su socijalističke Jugoslavije od njenog nastanka u okolnostima Drugog svjetskog rata pa sve do nestanka zajedničke države južnih Slavena s političke scene početkom devedesetih godina prošlog stoljeća propagirale ateizam kao službeni državni stav prema svim religijskim konfesijama. Bez ulaženja u osnovu takvog tumačenja, koje se veže uz strogo materijalističko poimanje svijeta glavnih teoretičara marksističke ideologije, a koje su, uz određena odstupanja u samoj realizaciji, jugoslavenski politički predvodnici prakticirali tijekom svih godina njenog postojanja, u socijalističkoj Jugoslaviji za religiju nije bilo mjesta, a zemlja je proglašena strogo sekularnom državom. Budući da se društveni život vodio u okviru totalitarističkog sustava, unutar kojeg je svako odstupanje od pravila određenog na višim razinama bilo strogo kažnjivo, neprijateljski su stav prema religijskim zajednicama gajile i političke strukture unutar područja kojeg smo nazvali Cetinski kraj. Iako je neprijateljski stav državnih službenika prema religiji bio primjetan sve do kraja postojanja jugoslavenske države, represija je spram crkvenih zajednica puno snažnije izražena u prvim godinama komunističke vlasti, dok se u posljednjim desetljećima jugoslavenske države religijska pripadnost većine stanovnika prešutno tolerirala, iako je članovima Saveza komunista, kao jedine političke organizacije koja je u državi mogla obnašati bilo koji oblik vlasti, ona bila strogo zabranjena i kažnjiva isključenjem iz same Partije ili neke druge političke organizacije.[2204] Osim među članovima političkih organizacija, u prvim je poratnim godinama nadzirana i kontrolirana vjerska agitacija i među djecom, prepoznatom kao budućim nosiocima vladajuće ideologije sklone ateizmu. Svaka je poveznica s religijom već u prvim poslijeratnim godinama odstranjena i iz simbola sinjske viteške igre, Alke,[2205] a u istom su razdoblju od strane lokalnih političkih čelnika zanemarena i hodočašća u sinjsko marijansko svetište. Ipak, dok se u prvim poslijeratnim godinama, u kojima se komunistička vlast konsolidirala, strogo pazilo na aktivnost koju su među pukom provodili svećenici, nositelji su vlasti u kasnijim desetljećima shvatili da većina stanovništva intimno nije prihvatila ateistički nazor ideoloških utemeljitelja marksizma pa se niti odlazak u Crkvu onih koji nisu bili članovi Saveza komunista više nije tako revno kontrolirao.[2206]

[2204] Godine je 1951. izvjesni Nediljko Radanović isključen iz Komiteta omladine i Partije jer se „vjenčao u crkvi“. Ista je sudbina zadesila svakog člana bilo koje političke organizacije za kojeg se ispostavilo da je na bilo koji način surađivao s religijskim zajednicama. O tome vidi u: „VIII Omladinska kotarska konferencija NOH Sinj“, HR-DAST-579, Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske Sinj, Kutija 9.

[2205] Ivan Kozlica, *Alka u politici – politika u* Alki (Zagreb: Hrvatski centar za ratne žrtve, 2014), 112.

[2206] Ipak, zbog suradnje se s vjerskim zajednicama iz Partije izbacivalo i tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada su pojedinci Savez komunista morali prisilno napustiti zbog toga što su im „nad djecom izvršeni

Na prostoru je Cetinskog kraja prije završetka Drugog svjetskog rata većina stanovnika pripadala nekoj religijskoj zajednici. Golema se većina njih izjašnjavala rimokatolicima, dok je u manjem broju sela, uglavnom onih smještenih u blizini izvora Cetine među stanovništvom dominirala pravoslavna konfesija kršćanstva.[2207] Broj je pripadnika ostalih religijskih zajednica u cijelom razdoblju kojim se ovaj rad bavi bio zanemariv. S prvim su se oblikom represije crkvene organizacije suočile već u prvim mjesecima nakon uspostave nove vlasti. Naime, Zakonom je o agrarnoj reformi i kolonizaciji, donesenim u kolovozu 1945. godine, samostanima eksproprirana zemlja koja je prelazila 10 hektara, dok je većim crkvenim organizacijama dopušten zemljišni posjed do 30 hektara površine.[2208] Primjenom je spomenutog zakona najviše zemlje oduzeto pravoslavnom manastiru Dragović, a oštećeni su bili i franjevački samostani u Sinju i Omišu, rimokatoličko crkvinarstvo u Vrlici, župsko nadarje u Omišu, kao i veći broj crkvenih imanja u selima Cetinskog kraja. Kako smo se eksproprijacijom zemljišta vjerskih zajednica na temelju ranije spomenutog Zakona detaljnije bavili u poglavlju posvećenom agrarnoj reformi i kolonizaciji, na ovom je mjestu o tome rečeno dovoljno. Ipak, represija nad religijskim zajednicama nije zaustavljena ni u sljedećem desetljeću, na čijem je početku zatvorena dugoratska župna crkva sv. Josipa,[2209]a zapuštene su bile i crkve u nekim drugim cetinskim mjestima.

Kompletan je cetinski prostor u organizaciji rimokatoličke crkvene uprave neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata potpadao pod ingerenciju splitske biskupije. Kako u svakom selu nije postojala župna crkva, takva su sela pripadala zajedničkoj župi s jednim ili više susjednih sela, a neposredan su kontakt s vjernicima imali upravo lokalni župnici. U sinjskom je kotaru, kojem je pripadao najveći dio gornjeg dijela cetinskog toka, neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata djelovalo 29 katoličkih i jedan pravoslavni svećenik, kao i 37 sjemeništaraca i 13 časnih sestara, dok je u većem splitskom kotaru istovremeno egzistiralo 140 katoličkih i 1 pravoslavni svećenik te 141 sjemeništarac i 325 časnih sestara.[2210] Ipak, iz podataka vezanih uz splitski kotar ne možemo izvući zaključak koliki je

---

vjerski obredi“. O tome vidi u: „Bilić (Jakov) Nikola / Odluka o isključenju iz SKJ (1982.)“ Etnografska zbirka Ivana Radilovića, Tugare.

[2207] Pravoslavno je stanovništvo neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata bilo izrazito nadzastupljeno u Cetini, Civljanima, Koljanama, Laktacu i Otišiću, a više ga je nego u ostalim cetinskim mjestima bilo i u Dabru, Donjem i Gornjem Biteliću, Maovicama, Garjaku, Kosorama, Podosoju, Vrlici, Zasioku i Suhaču. U ostalim su cetinskim mjestima rimokatolici bili izrazita većina stanovnika. O tome vidi u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 1454. – 1455, 2009. – 2028.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.

[2208] Bilandžić, 71., Mirković, 209.

[2209] Domljan, 196.

[2210] „Brojčani pregled klera na Oblasti Dalmacije“, HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 165.

broj navedenih klerika otpadao na onaj dio tog kotara koji je pripadao donjem dijelu cetinskog toka pa nam niti brojke vezane uz popis klera na prostoru tadašnjeg splitskog kotara i nisu potpuno relevantne. Klerici su, a prije svega župnici, u prvim poslijeratnim mjesecima, pa i u razdoblju dok Drugi svjetski rat još nije službeno završio, među novim vladajućim strukturama prepoznati kao glavni oponenti njihovom nesmetanom provođenju vlasti. Tako su na sinjskom području već u ožujku 1945. godine fratri označeni kao „glavni narodni neprijatelji“ pa je sedmorici njih zabranjeno poučavanje vjeronauka po selima.[2211] I u Šestanovcu, godinu dana kasnije, kotarski rukovodioci namjeravaju „ne dozvoliti da se naša omladina bude i dalje odgajala u duhu mržnje, religije i netrpeljivosti“.[2212] Religijski je sadržaj pritom deklarativno izjednačen s mržnjom i netrpeljivošću, što razjašnjava stav koji su prema njemu imali politički čelnici jednog od kotara u sastavu oblasti Dalmacije. Neki su „popovi“, koji „nastoje obnoviti neka klerikalna društva u nekim selima“[2213] sredinom 1945. godine svojevrsni trn u oku lokalnih partijskih kadrova i na triljskom području, na kojem se, međutim, „popovi“, kao niti klerikalna društva ni sela u kojima su ih svećenici namjeravali otvoriti u izvorima ne konkretiziraju. Optužbe su protiv svećeničkog kadra u tom razdoblju uglavnom spominjane samo načelno jer konkretno djelo usmjereno protiv vlasti vjerojatno nije bilo niti potrebno dokazati da bi se ovaj sloj stanovništva moralno diskreditiralo. Da se netrpeljivost političkih rukovodilaca prema svećenicima diljem Cetinskog kraja nije značajnije smanjila niti u sljedećem desetljeću, svjedoči podatak da je u sinjskom kotaru i 1952. godine kler prepoznat kao „glavna prepreka moralnom napretku omladine“, koju „zavodi preko raznih praznovjerja“ pa se lokalna organizacija Narodne omladine, barem slijedeći stav tadašnjeg sekretara sinjske gimnazije, treba „svim silama truditi da ih izoluje od klera koji štetno djeluje po našu omladinu“,[2214] a „borbu protiv crkve i reakcionarnih popova“ ista je organizacija naznačila i u planu djelovanja za 1953. godinu.[2215] Tijekom je pedesetih godina, ipak, izvršena djelomična reorganizacija crkvene strukture donjeg dijela cetinskog toka, pri kojoj je 16 poljičkih župa pripojeno novoosnovanom poljičkom dekanatu, kojem je 1980. godine pristupila i novoosnovana župa Dugi Rat.[2216] Ostatak je cetinskog područja sve

[2211] „Prva Partijska konferencija održana u Sinju 13. 3. 1945. god.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš / Sinj, Kutija 28.
[2212] „Zapisnik sastanka kotarskog komiteta KPH Šestanovca održanog dana 24.1. 1946.“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš / Sinj, Kutija 20.
[2213] „Kotarski komitet KPH Trilj 1945. / Okružnica komitetu KPH za Srednju Dalmaciju (21. 7. 1945.)“, HR-DAST-509, Kotarski komitet KPH Omiš / Sinj, Kutija 20.
[2214] „Zapisnik sa VII redovne konferencije Kotarskog komiteta Narodne omladine kotara Sinj, održane dana 3. 2. 1952.“, HR-DAST-579, Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske Sinj, Kutija 9.
[2215] „Program rada organizacije Narodne omladine Hrvatske kotara Sinj za 1953. godinu“, HR-DAST-579, Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske Sinj, Kutija 9.
[2216] Domljan, 196.

do kraja postojanja jugoslavenske države bio podijeljen između omiškog i cetinskog dekanata. Unatoč snažno izraženoj represiji provođenoj od strane političkih struktura, religijski život na cetinskom prostoru u prvim desetljećima komunističke vlasti tako ipak nije potpuno zamro, a vjerske su se svečanosti, iako nadzirane, uglavnom nastavile održavati.

Štoviše, budući da se vlastodršci u trenutku svog stupanja na vlast, a u cilju njezine što lakše konsolidacije nisu željele previše zamjeriti širokim slojevima stanovništva, uglavnom odgajanog u religijskom duhu, niti vjeronauk u prvim poslijeratnim godinama nije potpuno izbačen iz škola. Međutim, svećenici su morali ishoditi posebno odobrenje da bi ga mogli predavati, čime se nastojalo iz škola potpuno izbaciti onaj dio klera kojeg su vlasti označile opasnim za moralni odgoj školskih obveznika. Dozvole su za rad izdavane samo onim svećenicima koji su mogli dokazati svoje sudjelovanje u NOB-u ili njezino potpomaganje za vrijeme rata, kao i kooperaciju s novim vlastima nakon njegovog završetka. S druge, pak, strane, onim svećenicima za koje su vlastodršci držali da su se „neprijateljski odnosili prema NOP-u“ za vrijeme rata ili da na bilo koji način opstruiraju novu vlast, dozvole za poučavanje vjeronauka u školama nisu izdavane.[2217] U donjem je dijelu cetinskog toka, koji je najvećim dijelom potpadao pod tadašnji splitski kotar, odobrenje za poučavanje vjeronauka u osnovnim i srednjim školama ishodilo 8 svećenika,[2218] a u tadašnjem sinjskom kotaru njih tek dvojica.[2219] Represija je nad Crkvom donekle popustila tek tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća,[2220] što se u Cetinskom kraju moglo povezati s obnovom svečanih procesija po selima u dane kad bi se obilježavao svetac zaštitnik određenog mjesta. Procesije

[2217] „Predlažemo da se sljedećim svećenicima na splitskoj biskupiji ne izdaju dozvole za održavanje vjeronauka u školi i to…“, HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 165.

[2218] Dozvola je za poučavanje vjeronauka 1947. godine odobrena don Dušanu Kuzmaniću (župa Kostanje), don Jozi Prelasu (Srijane i Dolac Gornji), don RadI Terziću (?) (Svinišće, Kučiće, Podašpilje), don Ivanu Sladojeviću (Podgrađe), don Ivanu Benutiću (Ostrvica), don Stanku Galembi (?) (Zvečanje, Smolonje), don Juraju Marušiću (Omiš, Zakučac), don Filipu Gaji (Katuni), dok odobrenje za rad u školi nisu dobili don (?) Ljubomir Madunić (Slime), don Vicko Vukušić (Blato na Cetini) i fra Šimun Jelinčić (Ugljane). Dvije je godine poslije dozvola za rad izdata i fra Jakovu Vrdoljaku, iz župe Ugljane. O tome vidi u: „Indeks o vjeroučiteljima pri osnovnim i srednjim školama / kotar Split, kotar Sinj“, „Za izdati dozvole – splitska biskupija“, HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 165.

[2219] Godine su 1947. dozvole za predavanje vjeronauka u osnovnim i srednjim školama tadašnjeg sinjskog kotara izdate Anti Bućanu (župa Trilj, Košute i Vedrine) i fra Ruvinu (?) Stubacu (?) Sinj, dok ista dozvola nije izdana fra Josipu Jankoviću (Vrlika), fra Zvonku Radoševiću (Bajagić, Glavice), fra Pavlu Matiću (Sinj), fra Bernardinu Librenjaku (Sinj), fra Ivanu Bilusiću (Sinj), fra Nikoli Gabriću (župski pomoćnik, Sinj), fra Luji Šušnjari (župski pomoćnik, Sinj), fra Augustinu Babiću (Grab), fra Zvonku Radoševiću (Bajagić), fra Pavlinu Vukoviću (Gala – Gljev), don Anti Bucanu (Trilj), don Ljubomiru Bucanu (Čaporice) i don Srećku Perišu (Vojnić). O tome vidi u: „Indeks o vjeroučiteljima pri osnovnim i srednjim školama / kotar Sinj“, „Predlažemo da se sljedećim svećenicima na splitskoj biskupiji ne izdaju dozvole za održavanje vjeronauka u školi i to…“, HR-DAST-21, ONOD, Tajništvo, Kutija 165.

[2220] Toni Paštar svjedoči da je veći broj praktičnih vjernika u tom razdoblju obnašalo ulogu direktora pojedinih osnovnih organizacija udruženog rada, a, prema njegovim je riječima, alkar Frano Bareza, kao praktični vjernik, bio alkarski alaj-čauš, a u nekoliko navrata i predsjednik Vijeća udruženog rada Skupštine općine Sinj, iako sam Bareza nije bio član Saveza komunista.

su se takve vrste nesmetano održavale od početka sedamdesetih godina,[2221] iako ih je nesumnjivo u nekim mjestima bilo i ranije.[2222] Osim toga, liberalizacija se religijskog života u istom razdoblju ogledala i u materijalnoj obnovi župnih crkava u nekim cetinskim selima. Tako je sredinom šezdesetih godina župa Katuni – Kreševo za časne sestre služavke „Malog Isusa“ kupila kuću u čijem je prizemlju uredila kapelicu, koja je, pak, nedugo potom posvećena kao nova župna crkva.[2223] Na samom je početku osmog desetljeća prošlog stoljeća posvećena i novoizgrađena župna crkva u Kučićima, a desetak godina poslije i ona u Dugom Ratu. U istom su razdoblju uređene crkve i u nekim drugim selima Cetinskog kraja,[2224] čija se većina stanovnika vjernicima izjašnjavala sve do kraja postojanja jugoslavenske države.

5.4.5 Zdravstveni sustav Cetinskog kraja u pretposljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća

Na samom ćemo kraju ovog rada nekoliko redaka posvetiti zdravstvenoj mreži na području Cetinskog kraja u pretposljednjem desetljeću prošlog stoljeća. U odnosu na prethodno desetljeće, ona u najvećem dijelu tog prostora i nije doživjela prevelike promjene. U gornjem je dijelu cetinskog toka zabilježena polagana disperzija zdravstvenih punktova izvan Trilja, Sinja i Vrlike, dok se dotad relativno stabilni zdravstveni sustav tadašnje omiške općine u istom desetljeću suočio s nešto ozbiljnijim problemima uzrokovanima značajnijim gubitcima u poslovanju središnje općinske zdravstvene jedinice – Doma narodnog zdravlja „Dr Ljubo Buljević“. Osim toga, sinjska općina nije uspjela realizirati plan o izgradnji Medicinskog centra, dok je pred kraj desetljeća u Omišu uređena zgrada ranije spomenutog Doma narodnog zdravlja. U kriznom su desetljeću ostvareni i neki manji zahvati usmjereni prvenstveno uređenju i opremanju postojećih zdravstvenih jedinica kao i obogaćivanju njihovog voznog parka.

Krajem je sedamdesetih godina prošlog stoljeća središnja zdravstvena ustanova sinjske općine bio Dom narodnog zdravlja Sinj, u čijem su, pak, sastavu djelovale zdravstvene stanice u Trilju i Vrlici, kao i nešto veći broj zdravstvenih punktova.[2225] Osim sinjskog Doma narodnog zdravlja, u sastavu je predionice i tvornice konca „Dalmatinke“ djelovala i

---

[2221] Domljan, 196.
[2222] Kako navodi Josip Ante Soldo, godine je 1965., na proslavi 250. obljetnice pobjede nad Turcima, u procesiji na ulicama Sinja sudjelovalo 20 000 vjernika, dok se na misi u Gospinoj crkvi okupilo njih 16 800. O tome vidi u: Soldo, Šetka, 357., 359.
[2223] Domljan, 196.
[2224] U konverzaciji s Tonijem Paštarom doznajemo da su početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća izgrađene i crkve u Brnazama, Glavicama i Karakašici.
[2225] „Izvještaj o radu Doma narodnog zdravlja Sinj kroz 1971. godinu“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.

industrijska ambulanta, potpuno neovisna o spomenutom Domu.[2226]Na području je gornjeg dijela cetinskog toka već početkom 1980. godine izdvojeno 900 000 dinara za uređenje, proširenje i nabavku opreme sinjske Hitne pomoći.[2227] Osim uređene ambulante, tom su prilikom kupljena dva dodatna kreveta, boce za kisik te stol za kirurške intervencije, a uz to je povećan i broj pratećeg liječničkog osoblja i uvedeni redoviti kućni posjeti.[2228] Na području je sinjske općine tijekom osamdesetih godina zamjetan i trend polagane disperzije zdravstvenih ustanova izvan općinskog centra i podcentara. U prethodnom je desetljeću, naime, jedan od većih problema zdravstva u gotovo cijelom gornjem dijelu cetinskog toka bio preveliki broj stanovnika koji su ovisili o jednom liječniku. Da bi se taj problem smanjio, već je tijekom 1981. godine, nakon tromjesečnog kašnjenja, izgrađena ambulanta u drugom najvećem općinskom selu, Otoku,[2229] a nedugo je potom novu ambulantu površine 800 četvornih metara dobio i Trilj.[2230] Preseljenjem je u novu zgradu, kao i povećanjem liječničkog kadra, triljska ambulanta stekla uvjete za cjelodnevni rad,[2231] smanjivši tako nesnosne gužve u čekaonici, kakve su bile u prethodnim desetljećima. Najveći je, međutim, projekt vezan za zdravstvenu mrežu gornjeg dijela cetinskog toka trebala biti gradnja Medicinskog centra u Sinju, za kojeg su se zaposleni Sinjani samodoprinosom obvezali izdvajati 1% mjesečne plaće,[2232] osiguravši time do kraja prve polovice osamdesetih godina 112 milijuna dinara.[2233] Ipak, zbog privrednog je zaostajanja i sve veće nezaposlenosti, projekt u drugoj polovici desetljeća storniran, a sredstva osigurana za njegovu gradnju prenamijenjena su za potrebe poticanja zapošljavanja na području sinjske općine.[2234] Tako je, zbog sve osjetnije gospodarske krize, još jedan projekt koji je u Cetinskom kraju zamišljen tijekom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, ostao nerealiziran.

Zdravstveni se sustav donjeg dijela cetinskog toka krajem sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća sastojao od središnje općinske zdravstvene ustanove, omiškog Doma narodnog zdravlja „Dr. Ljubo Buljević“ i samostalne Zdravstvene stanice Dugi Rat, koja je

---

[2226] Isto
[2227] Toni Paštar: „Sinj: Bolji dani za Hitnu pomoć“, *Slobodna Dalmacija*, 16. siječnja 1980.
[2228] Isto
[2229] Dotad je u Otoku postojao zdravstveni punkt, koji je ovom intervencijom prerastao u ambulantu. O tome vidi u: „Otok: Kasni gradnja ambulante“, *Slobodna Dalmacija*, 25. srpnja 1980.; „Izvještaj o radu Doma narodnog zdravlja Sinj kroz 1971. godinu“, HR-DAST-528, Skupština općine Sinj (1963. – 1995.), Svežanj 315.
[2230] „Trilj: Konačno u novoj ambulanti“, *Slobodna Dalmacija*, 14. studenog 1981.
[2231] „Triljani zadovoljni zdravstvenom zaštitom: Ambulanta u toku cijelog dana“, *Slobodna Dalmacija*, 21. listopada 1982.
[2232] „Sinjani se 20. prosinca na referendumu izjašnjavaju o predloženom novom samodoprinosu: „Jedan posto za bolje zdravlje“, *Slobodna Dalmacija*, 24. studenog 1981.
[2233] „Korištenje sredstava samodoprinosa sinjske općine: Skupljeno 112 milijuna dinara“, *Slobodna Dalmacija*, 16. svibnja 1984.
[2234] Toni Paštar: „Sinjski razgovori: Dom zdravlja ili zapošljavanje“, *Slobodna Dalmacija*, 24. rujna 1986.

djelovala u sastavu dugoratske tvornice ferolegura. Omiški se dom narodnog zdravlja, pak, sastojao od manjih zdravstvenih stanica u Šestanovcu, Docu Donjem i Srijanima te zdravstvenih punktova u 25 sela rasprostranjenih širom omiške općine,[2235] a sve je do kraja osamdesetih godina ostao nerealiziran plan o njegovoj integraciji s dugoratskom zdravstvenom stanicom "Boris Kidrič".[2236] Početkom se osamdesetih godina dvadesetog stoljeća zdravstvo u donjem dijelu cetinskog sliva suočilo s gubitcima uzrokovanima nerazmjerom između broja osiguranika i broja zaposlenih osoba. Naime, iako je gotovo svaki stanovnik općine bio zdravstveno osiguran, njih je tek 5 000 imalo zaposlenje.[2237] Stoga su se dugovi omiškog zdravstvenog sustava početkom 1981. godine popeli na 50 milijuna dinara pa je naznačena potreba za „dodatnim izdvajanjima za zdravstvo".[2238] Unatoč razvojnoj stagnaciji, početkom je desetljeća ponešto smanjena iznadprosječno visoka stopa bolovanja koja su uzimali radnici općinskih industrijskih postrojenja. Ona je, naime, 1978. godine iznosila 8.4%, da bi se tri godine poslije smanjila na 7%, ali je i dalje označena previsokom.[2239]U prvoj su polovici osamdesetih godina na polju zdravstva omiške općine izvršene tek blage intervencije, a zahvaljujući svojoj povezanosti s velikim industrijskim kompleksom, najviše je prosperirala dugoratska zdravstvena stanica. Ona je, naime, u istom razdoblju dobila novu i uređenu ambulantu medicine rada, kao i preuređenu zgradu namijenjenu fizikalnoj terapiji.[2240] Uz to, dugoratska je zdravstvena stanica obnovila postojeći vozni park, a u njenom je sastavu uređena i zgrada neurološke ambulante, dok je u Omišu u istom razdoblju uređena zubna ordinacija za školsku medicinu.[2241]Bolje su vijesti vezane uz zdravstvenu skrb šireg područja Omiša stigle tek u prvoj polovici 1990. godine. Tada je, naime, armiranjem njenih potpornih zidova, učvršćena zgrada omiškog Doma zdravlja, kojoj je zbog dotrajalosti dugo godina prijetilo urušavanje.[2242] Osim toga, zgrada je opremljena aparatom za ultrazvučno snimanje, za čiju je kupnju utrošeno 42 000 američkih dolara.[2243] Problem je dislokacije zdravstvenih ustanova u seoskim sredinama na području omiške općine uglavnom riješen već tijekom sedamdesetih godina pa u sljedećem desetljeću na tom planu

---

[2235]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 99.; *Prostorni plan općine Omiš*, 39.
[2236] „Zapisnik sa sastanka Centralnog radničkog savjeta RO „Dalmacija" Dugi Rat održane dana 15. 10 1987.", HR-DAST-589, „Dalmacija", Dugi Rat, Fascikla 777.
[2237] M. Popovac: „I dalje gubici u omiškom zdravstvenom osiguranju: Trošenje iznad mogućnosti", *Slobodna Dalmacija*, 8. siječnja 1981.
[2238] Isto
[2239]*Izvještaj o radu općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine*, 99.
[2240]*Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica 1982. – 1986.*, 12.
[2241] Isto 12.
[2242] Ilir Krasnić: „Nakon višegodišnjeg čekanja u Omišu: Čvršće noge Doma zdravlja", *Slobodna Dalmacija*, 20. travnja 1990.
[2243] Isto

nije trebalo toliko puno raditi. U tome, kao i u nedostatku novčanih sredstava uslijed krize državne ekonomije i općinskog zdravstvenog sustava u cjelini, treba tražiti glavni razlog što u selima donjeg dijela cetinskog toka u posljednjem desetljeću postojanja jugoslavenske države nismo zabilježili izgradnju nove ili temeljitije uređenje neke od postojećih zdravstvenih ustanova. Zdravstveni sustav kakav je naslijeđen iz prethodnog desetljeća, tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća u donjem dijelu cetinskog toka time nije značajnije izmijenjen.

6 ZAKLJUČAK

U fokusu se ovog rada nalaze glavne društvene, a prije svega gospodarske i infrastrukturne karakteristike prostora koji se nalazi u orografskom slivu rijeke Cetine u razdoblju između završetka Drugog svjetskog i početka Domovinskog rata. Taj smo prostor, koji se proteže od cetinskog izvora u istoimenom mjestu smještenom u podnožju Dinare, 7 kilometara sjeverno od Vrlike pa do ušća, kojeg, pak, Cetina dosiže u Omišu, zaokružili nazivom Cetinski kraj. Pritom smo, prvenstveno uvažavajući njegove ponešto različite geografske, a uz to i privredne karakteristike, to područje podijelili na dvije cjeline. Gornjim dijelom cetinskog toka, koji se proteže od Cetine do Trilja i Čaporica dominiraju polja, prvenstveno plodno Sinjsko i površinski nešto manje Hrvatačko. Osim toga, gornji dio riječnog toka karakterizira i veći broj cetinskih pritoka, kao i stalnih izvora. Donji dio cetinskog toka obuhvaća prostor od Ugljana i Biskog do Omiša, a zbog utjecaja kojeg je taj gradić imao na stanovnike cetinskih sela, u njega smo ubrojili i Dugi Rat, koji se, pak, nalazi nekoliko kilometara zapadno od samog cetinskog ušća. Najvećim dijelom donjeg cetinskog toka dominira riječni kanjon, omeđen ugljanskom i zadvarskom kraškom zaravni, koji, pak, dijeli neveliko polje u Blatu na Cetini. Na tom području nema riječnih pritoka, a, osim skupine vrela Studenci u blizini Kostanja i Kučića, ni stalnih izvora. Na gornji su dio cetinskog područja dominantan utjecaj imali triljsko, sinjsko i vrličko središte, dok se kao dominantno središte donjeg dijela riječnog toka u istom razdoblju istakao Omiš, a u kraćem razdoblju i Šestanovac. Osim toga, Ugljane su, kao i Bisko te dio Novih Sela, koje smo zbog geografskih karakteristika smjestili u donji dio cetinskog toka, potpadali pod utjecaj sinjskog, a kasnije i triljskog aglomeracijskog središta, dok je sjeverni dio Cetinskog polja u jednom razdoblju pripadao kninskoj općini, iako je i u tom razdoblju na njega veći utjecaj imalo vrličko i sinjsko umjesto kninskog središta. Najvećim dijelom Cetinskog kraja u razdoblju su u kojem su vlast na višim razinama obnašali predvodnici KPJ / SKJ dominirale seoske sredine, a u njemu su ispočetka postojala tri grada, da bi se s vremenom u četvrto gradsko središte razvio Trilj. Uz ponešto različitu geografsku osnovu, rijeka je Cetina imala važan, možda i presudan utjecaj na razvoj cjelokupnog područja koje je u širem prostornom kontekstu bilo dio Dalmacije, smještene unutar NR / SR Hrvatske, kao jedne od 8 administrativnih jedinica socijalističke Jugoslavije.

U razdoblju omeđenom završetkom Drugog svjetskog i početkom Domovinskog rata prostor je Cetinskog kraja obilježen strujanjima koja su svoje ishodište imala izvan njegovih zamišljenih granica. Iako u stvarnosti nije bilo lako odijeliti utjecaj infrastrukture na gospodarsku, pa i širu društvenu sliku Cetinskog kraja, u ovom smo si radu dopustili napraviti

blagu podjelu između nekoliko segmenata koji su u međusobnoj interakciji sačinjavali infrastrukturni, gospodarski i društveni okvir užeg geografskog područja nazvanog Cetinski kraj. Radi lakšeg snalaženja, a respektirajući kronološki slijed događaja, rad je podijeljen na četiri manje tematske jedinice. Prva jedinica obuhvaća razdoblje od završetka Drugog svjetskog rata do uvođenja gospodarskog koncepta radničkog samoupravljanja početkom pedesetih godina. Fokus je druge tematske jedinice stavljen na razdoblje omeđeno radničkim samoupravljanjem i privrednom reformom započetom početkom šezdesetih godina. Treća jedinica tematizira dvadesetogodišnje razdoblje između uvođenja privredne reforme i smrti jugoslavenskog čelnika Josipa Broza Tita početkom osamdesetih, dok je fokus one posljednje stavljen na svekolikom društvenom krizom zahvaćeno posljednje desetljeće postojanja jugoslavenske države, koja je svoj konačni slom doživjela u krvavom ratu započetom početkom devedesetih godina. Infrastruktura je tog područja u 45 godina dugom razdoblju kojeg tematizira ovaj rad prolazila kroz nekoliko faza. U prvim je poratnim godinama, zbog sveopće devastiranosti prostora čiji najveći dio nije bio pošteđen ratnih razaranja, trebalo poduzeti opsežan posao obnove stambenih i javnih, prvenstveno školskih zgrada, kao i prometnih komunikacija. U tom je svjetlu do kraja četrdesetih godina prošlog stoljeća obnovljen najveći dio stambenih kuća, čime su obavljene pretpostavke života najvećeg dijela njegovih stanovnika u mirnodopskim uvjetima. Uz privatne stambene jedinice, do uvođenja je koncepta radničkog samoupravljanja početkom pedesetih godina materijalna obnova u većoj mjeri zahvatila i prometne komunikacije, čiji je nezaobilazan segment bila obnova mostova, kojih je najveći dio u ratu bio porušen. Školske su zgrade do početka pedesetih godina obnovljene do te mjere da se u njima mogao obavljati minimum nastavnog procesa, koji se u najvećem broju cetinskih mjesta organizirao u privatnim, najčešće neadekvatnim zgradama. Materijalna je obnova u istom razdoblju podrazumijevala i uređenje poljoprivrednih površina, koje su za trajanja rata u najvećoj mjeri bile zapuštene pa ih je postupno trebalo privoditi kulturi. Nesmetanom je radu nedovoljno razvijenih industrijskih postrojenja doprinijela nadogradnja njihovih manje ili više oštećenih postrojenja, kao i obnova dalekovoda koji su iz jedine hidroelektrane u Kraljevcu vodile prema Omišu, Dugom Ratu i Sinju, kao jedinim onodobnim industrijskim centrima. Usporedno je s osnivanjem većeg broja „seljačkih radnih zadruga“ kao osnovnih jedinica naširoko propagirane kolektivizacije sela i u Cetinskom kraju, a posebno u njegovom gornjem dijelu, na samom kraju četrdesetih godina izgrađen veći broj zadružnih domova. Neposredno je nakon završetka Drugog svjetskog rata i na cetinskom području zaživio koncept opismenjavanja mahom nepismenog seljačkog stanovništva, koji međutim na tom prostoru i nije rezultirao prevelikim uspjehom. Obnova je postojećih i

izgradnja novih školskih zgrada, usmjerena premještanju škola iz privatnih kuća u vlastite zgrade nastavljena i u razdoblju pedesetih godina prošlog stoljeća, mada do kraja istog desetljeća ona uglavnom nije dovršena. Osim toga, u šestom je desetljeću dvadesetog stoljeća započeo i složeni projekt uvođenja električne struje u kućanstva Cetinskog kraja. Iako niti taj koncept do kraja desetljeća nije u cijelosti dovršen, njegov je najveći dio obavljen upravo tijekom pedesetih godina, kada su izrađeni i prvi projekti usmjereni uvođenju vodoopskrbnih sustava širom cetinskog područja. U prvoj je polovici desetljeća nastavljena izgradnja javnih zgrada, a prije svega zadružnih domova, dok se na njegovom kraju počela konkretizirati ideja o gradnji većih elektroenergetskih sustava lociranih unutar cetinskog orografskog sliva. Pritom je u cetinskom slivu započela izgradnja akumulacije i hidroelektrane „Peruča“, kao i hidroelektrane „Split“ („Zakučac“), najvećeg elektroenergetskog postrojenja smještenog unutar Cetinskog kraja. Tempo je izgradnje prometnica tijekom pedesetih godina ponešto usporen, dok je opismenjavanje sasvim zapušteno.

Infrastrukturna je izgradnja prostora u Cetinskom kraju nastavljena i u sljedećim desetljećima, a njenu je osnovu tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća činio nastavak gradnje elektroenergetskih postrojenja. Pritom je na samom početku šezdesetih godina dovršena izgradnja hidroelektrane „Peruča“, čije je veliko akumulacijsko jezero igralo ulogu osiguravanja ravnomjerne količine vode potrebne za nesmetan rad hidroelektrana smještenih nizvodno od nje – najprije one u Kraljevcu, a potom i hidroelektrane „Split“, čija je, pak, prva etapa gradnje također završena u prvoj polovici šezdesetih godina. Godine je 1967. započela, da bi 6 godina kasnije završila gradnja četvrtog elektroenergetskog postrojenja smještenog u blizinu Cetinskog orografskog sliva – HE „Orlovac“. Zgrada se ove hidroelektrane nalazila u mjestu Ruda, nedaleko od Sinja, ali važnost se čitavog kompleksa prvenstveno ogledala u njegovom akumulacijskom jezeru smještenom na lokalitetu Buško blato, u jugoistočnom dijelu prostranog Livanjskog polja. Najveće je umjetno jezero na prostoru tadašnje Jugoslavije prikupljalo vodene mase s viših planinskih predjela zapadne Bosne i osiguravalo ravnomjeran dotok vode na turbine ostalih cetinskih hidroelektrana, omogućavajući pritom nesmetan rad svake od njih. Izgradnjom je spomenutih elektroenergetskih postrojenja omogućen potpuni dovršetak elektrifikacije Cetinskog kraja, ali i postupno smanjivan značaj najstarije cetinske hidroelektrane, „Kraljevac“, koja će u budućnosti svoje turbine tek povremeno paliti. U dvadesetogodišnjem je razdoblju omeđenom uvođenjem privredne reforme, početkom šezdesetih i smrću jugoslavenskog čelnika Tita, početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća izgrađen najveći dio osnovnoškolskih zgrada

Cetinskog kraja, a osnovnoškolski je sustav reorganizacijom podijeljen na manji broj centralnih, osmogodišnjih škola, kojima je, pak, gravitirao veći broj područnih škola, od kojih jedan dio nije organizirao osmogodišnji obrazovni program. U istom je razdoblju, izgradnjom omiške Gimnazije obogaćen srednjoškolski sustav donjeg dijela cetinskog toka, a na cjelokupnom je cetinskom prostoru on tijekom sedamdesetih godina doživio reorganizaciju pri kojoj su na prvo mjesto došli sinjski i omiški centri usmjerenog obrazovanja, koji su unutar sebe objedinjavali sve srednjoškolske institucije Cetinskog kraja. Tijekom je šezdesetih i sedamdesetih godina nastavljen proces modernizacije prometnih pravaca tadašnje sinjske i omiške općine, od kojih je tek jedan dio do početka osamdesetih godina prekriven asfaltom. Proširenje je i djelomično asfaltiranje prometnica dokinulo prometnu izoliranost jednog dijela cetinskih sela, što je bio jedan od preduvjeta njihovog ekonomskog razvoja, koji je, međutim, u najvećem dijelu sela ostao ograničen. U istom je razdoblju započela konkretizacija predočenih planova usmjerenih izgradnji vodovodnih sustava gornjeg i donjeg dijela cetinskog toka. Osim Sinja, Trilja i Vrlike, kao i dijela zaselaka u blizini Sinja i uokolo hidroelektrane „Orlovac“, sva su sela gornjeg dijela cetinskog toka i krajem sedamdesetih godina koristila vodu iz bunara, cisterni i lokalnih izvora, dok je vodoopskrbni sustav donjeg dijela cetinskog toka u istom razdoblju dopro do najvećeg broja sela u razvijenijem obalnom području, kao i do jednog dijela srednjopoljičkih sela pa je opsežan posao dovršetka izgradnje vodoopskrbnog sustava Cetinskog kraja trebalo nastaviti u sljedećim desetljećima. Infrastrukturnim je poduhvatima u istom razdoblju pripadao i nastavak poslova oko melioracije Sinjskog polja, koja je, nakon izgradnje odvodnih i lateralnog kanala, kao i čišćenja riječnih bujica tijekom pedesetih godina, u sljedeća dva desetljeća podrazumijevala izgradnju sustava zaštite polja od eolske erozije, kao i sustava za ravnomjerno natapanje. Osim toga, u ranije je melioriranom dijelu Polja do kraja šezdesetih godina komasacijom izvršen posao okrupnjavanja obradivih površina jednog vlasnika. Infrastrukturne je poslove započete u prethodnim desetljećima trebalo nastaviti u pretposljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća. Modernizacija je prometnih komunikacija u tom razdoblju podrazumijevala asfaltiranje postojećih cestovnih pravaca regionalnog i lokalnog značaja, a do kraja je osamdesetih godina najveći dio cetinskih zaselaka osigurao asfaltirani priključak na glavnu cestu. Osim cestovnih komunikacija, tijekom je osamdesetih godina probijanjem drugog tunela kroz Mosor izgrađena druga etapa hidroelektrane „Zakučac“, a u drugoj je polovici istog desetljeća izgrađen i posljednji elektroenergetski kompleks smješten u cetinskom slivu – HE „Đale“, nekoliko kilometara nizvodno od Trilja. Uz to, procesom je „druge elektrifikacije“ obnovljen dio elektro – mreže koji se u najvećoj mjeri odnosio na obalni dio

donjeg dijela cetinskog toka. Proširenjem je vodoopskrbnog sustava Kosinac, kao i izgradnjom sustava Šilovka na vodovodni sustav priključen najveći dio sela gornjeg dijela cetinskog toka dok je na prostoru omiškog zaleđa taj posao u najvećoj mjeri zaustavljen. Tijekom je osamdesetih godina započeo proces uvođenja telekomunikacijskih uređaja na prostoru gornjeg i donjeg dijela cetinskog toka. Međutim, do kraja je desetljeća taj posao dovršen tek u dijelu gradskih područja, dok je širi krug pučanstva na tom prostoru telefon u kućama dočekao tijekom devedesetih. Zbog nedostatka je novčanih sredstava zaustavljen posao melioracije Sinjskog polja, koja do kraja postojanja jugoslavenske države nije ni približno dovršena. Infrastrukturna je izgradnja tijekom osamdesetih godina, kao i u ranijim razdobljima zahvatila i cetinske gradove, koji su u dobroj mjeri izmijenili svoj arhitektonski izgled dobivši sadržaje koje ranije nisu imali – autobusne kolodvore, benzinske stanice, sportske komplekse. Međutim, privredno je zaostajanje jednog dijela seoskih sredina bilo uočljivo i posredstvom njihove infrastrukturne zaostalosti. Prometna izoliranost jednog dijela zamosorskih, kao i mjesta u okolini Vrlike niti do početka devedesetih godina prošlog stoljeća nije sasvim dokinuta, a dobar dio seoskih sredina donjeg dijela cetinskog kraja sve do kraja postojanja jugoslavenske države nije bio spojen na vodovodnu mrežu, dok su djelomično uređene kanalizacijske sustave imali samo Sinj i Vrlika, dok ih ostala cetinska mjesta nisu imala.

Cjelokupni prostor Cetinskog kraja nije nudio jednake pretpostavke za razvoj primarnog gospodarskog sektora, kojim je na tom području dominirala poljoprivreda, dok se u mnogo manjoj mjeri razvijalo stočarstvo i šumarstvo. Poljima je bogati gornji dio cetinskog porječja nudio mogućnost okrupnjavanja zemljišnih posjeda na kojima su postojali uvjeti za unapređenje spomenutog gospodarskog sektora, a prvenstveno poljoprivrede. S druge, pak, strane, skučene su zemljišne parcele donjeg dijela cetinskog toka, koje su se dijeljenjem među potomstvom dodatno smanjivale, većinom nudile mogućnost poljoprivrednog razvoja namijenjenog elementarnim potrebama samih obrađivača, koji pritom uglavnom nisu mogli računati na viškove proizvoda sa svojih posjeda. Na samom je početku poslijeratnog razdoblja zemljišni posjed jedne poljoprivredne obitelji ograničen na tri hektara površine, koji se samo iznimno mogao ponešto povećati, a samo je manji broj stanovnika Cetinskog kraja u istom razdoblju podvrgnut procesu kolonizacije – preseljenja u plodna područja Slavonije i Vojvodine. Primarni je gospodarski sektor u prvim poslijeratnim godinama dominirao u svim selima Cetinskog kraja, a nije zaobišao niti Sinj kao najveće gradsko središte istog područja. Ipak, taj sektor u najvećem dijelu trajanja komunističke vlasti nije bio na najvišem mjestu

njenih prioriteta. U prvim je godinama poslije završetka Drugog svjetskog rata njegov razvoj bio podređen svekolikoj materijalnoj obnovi devastiranog prostora, a od polovice pedesetih godina poljoprivreda i stočarstvo u Cetinskom kraju polako prelaze u sjenu industrije. Do godine se 1948. taj sektor razvijao pod nesmetanom privatnom inicijativom, koja je u posljednjim godinama petog desetljeća prošlog stoljeća ugrožena pokušajima vlasti na višim razinama da intervencijom „odozgo“ ostvare proces kolektivizacije sela. U cilju su prenošenja dominacije unutar primarnog gospodarskog sektora s privatnih posjednika zemljišnih parcela na kolektivne organizacije, vlasti nastojale zadobiti kontrolu nad sektorom o kojem je u tom trenutku ovisio najveći dio stanovnika cetinskog područja, pretvarajući ga postupno u svojevrsni servis sekundarnog gospodarskog sektora, temeljenog na industriji. Kolektivizacija se u selima Cetinskog kraja u svom najradikalnijem obliku pokazala u razdoblju od 1948. do 1954. godine, kada je, posebno u širem sinjskom, triljskom i vrličkom području, osnovan veći broj „seljačkih radnih zadruga“ (SRZ), koje su objedinjavale zemljišne posjede svojih članova u zajedničko, zadružno vlasništvo. Iako je SRZ-a bilo i u donjem dijelu cetinskog toka, proces je kolektivizacije puno više traga ostavio u za razvoj poljoprivrede prikladnijem gornjem dijelu riječnog toka. Bez obzira na to što je osnivanje SRZ-a bio projekt proklamiran od najviših državnih autoriteta, on na prostoru Cetinskog kraja nikada nije uspio prekinuti dominaciju privatnih posjednika zemljišnih parcela, a članovima je takvih zadruga, unatoč raznim oblicima pritisaka od strane vlasti na višim razinama, postao tek manji dio ljudi iz oba dijela Cetinskog kraja. Seljačke su se radne zadruge, zbog sve većeg otpora seljaka, kao i poslovne nelikvidnosti najvećeg dijela njih, u prvoj polovici pedesetih godina pokazale neodrživima pa se do kraja desetljeća od njihovog propagiranja prešutno odustalo, a one su svoje mjesto prepustile općim poljoprivrednim zadrugama (OPZ). Iako su neka obilježja bivših SRZ-a nastojale zadržati, opće su se poljoprivredne zadruge s vremenom pretvorile u servis privatnih posjednika pri plasmanu njihovih proizvoda na tržište. Proces se kolektivizacije tako pokazao kao neuspješan pokušaj komunističkih vlasti na višim razinama da interveniraju u dotadašnji društveni život cetinskih sela. Osim seljačkih i općih poljoprivrednih, u selima su Cetinskog kraja u prvim poslijeratnim godinama postojale i alternativne vrste zadružnih organizacija, poput radničko - namještеničkih, proizvodno - nabavnih ili postolarskih, a osim zadruga, pod društvenom su se inicijativom razvijala i državna poljoprivredna dobra, kojih, pak, u donjem dijelu cetinskog toka nije bilo. U gornjem se dijelu cetinskog toka poljoprivredno dobro „Zagora“ iz Čitluka kod Sinja tijekom pedesetih godina fuzioniralo sa sinjskim kotarskim poljoprivrednim dobrom „Trnovača“, a kasnije i s triljskim poljoprivrednim dobrom „Cetina“ pa je u gornjem dijelu cetinskog toka do kraja

postojanja jugoslavenske države egzistiralo jedinstveno poljoprivredno dobro „Trnovača“. Iako je na svom zemljištu provodilo poljoprivrednu, kao i stočarsku djelatnost, ono do kraja osamdesetih godina nije igralo znatnu ulogu u razvoju primarnog gospodarskog sektora niti u gornjem dijelu cetinskog toka.

Privatni su obrađivači u svom posjedu od kraja Drugog svjetskog pa do početka Domovinskog rata imali najveći dio obradivih zemljišta Cetinskog kraja, a njihova se dominacija povećala s propašću koncepta kolektivizacije sela sredinom pedesetih godina. Ipak, zbog težnje komunističkih vlastodržaca za snažnijim razvojem industrije i onih segmenata ostalih gospodarskih sektora u kojima se ostvarila dominacija društvenih organizacija, primarni se gospodarski sektor u najvećem dijelu Cetinskog kraja sve do kraja postojanja jugoslavenske države suočavao sa sustavnim zanemarivanjem. Posljedica je smanjenih ulaganja bilo postupno zaostajanje tog sektora za industrijom, a u nekim područjima i za turizmom. Proces je zaostajanja primarnog gospodarskog sektora pratio i trend depopulacije, koji je u najvećem dijelu sela Cetinskog kraja primjetan postao već početkom šezdesetih, da bi se radikalizirao tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća. Najveći je dio cetinskih sela u tom razdoblju zabilježio drastično smanjenje broja stanovnika, koji su posao uglavnom tražili u industriji, a rjeđe i u turizmu, odlazeći nerijetko i izvan granica Jugoslavije u potragu za zaposlenjem. I oni su se ljudi koji su ostali na selima primarnim gospodarskim sektorom od početka sedamdesetih godina prošlog stoljeća sve više bavili kao sekundarnom djelatnošću, a depopulaciju su sela, kao i djelomičnu društvenu kontrolu nad njima, vlasti pokušale riješiti otvaranjem većeg broja tvorničkih dislociranih pogona unutar jednog dijela seoskih sredina Cetinskog kraja. Od druge su polovice šezdesetih pa do kraja osamdesetih godina dislocirana industrijska postrojenja i male tvornice niknule u Vrlici, Strmendocu, Docu Donjem, Blatu na Cetini, Šestanovcu i Zadvarju, ali ona nisu bila dovoljna da bi se zaustavio sve snažniji trend depopulacije makar i u selima u kojima je osnovano manje industrijsko postrojenje. Ipak, otvaranjem je ovakvih pogona dokinuta stoljetna privredna ograničenost seoskih sredina Cetinskog kraja djelatnostima primarnog gospodarskog sektora. Približno je do kraja šezdesetih godina na privatnim zemljištima gornjeg dijela cetinskog toka dominirao uzgoj žitarica i povrtnog bilja, a u manjoj mjeri duhana i voćnih kultura. U širem je omiškom zaleđu, uz žitarice i povrće namijenjeno prehrani samih uzgajivača, od šezdesetih godina prošlog stoljeća, posredstvom nešto razvijenijih poljoprivrednih zadruga, izvršena prenamjena na uzgoj voćnih kultura, a od prodaje se višanja i trešanja moglo ponešto i zaraditi. Iako je u njemu već od sredine pedesetih

godina izvršen polagani preustroj s primarnog na sekundarni gospodarski sektor niti poljoprivreda na prostoru donjeg dijela cetinskog toka zbog toga nije sasvim zanemarena, a nedovoljan angažman vlastodržaca za razvojem ovog sektora gospodarstva u gornjem dijelu cetinskog toka svjedoči ranije spomenuti neuspjeh projekta melioracije poljoprivrednih površina na postojećim poljima, s posebnim naglaskom na ono sinjsko. Na razvoj je primarnog gospodarskog sektora uglavnom negativno utjecala i izgradnja većeg broja elektroenergetskih postrojenja duž cetinskog sliva, koje su uvjetovale djelomičnu promjenu riječnog toka, a do kraja je osamdesetih godina poduzeto malo napora usmjerenog zaštiti spomenutog toka. U posljednjem je desetljeću postojanja jugoslavenske države zapuštanje poljoprivrede i stočarstva u najvećem dijelu Cetinskog kraja poprimilo najradikalnije razmjere pa primarni gospodarski sektor u tom razdoblju polagano gubi primat i nad onim tercijarnim. Ipak, jugoslavensku su državu nadživjele triljska, vrlička i šestanovačka poljoprivredna zadruga, kao i ona koja je objedinjavala veći broj poljoprivrednih zadruga donjeg dijela cetinskog toka, omiška „Cetinka“. Osim toga, propast je real-socijalističkog društvenog sustava nadživjelo i sinjsko poljoprivredno dobro „Trnovača“, iako je najveći dio zemljišnih posjeda Cetinskog kraja i dalje ostao u rukama privatnih proizvođača.

Za razliku od onog primarnog, sekundarni se gospodarski sektor za vrijeme trajanja socijalističke Jugoslavije razvijao pod presudnim utjecajem društvene inicijative. Najveći je dio tog sektora otpadao na industrijska postrojenja koja su već u prvim poslijeratnim godinama bez iznimke prešla pod nadzor države. Industrijski je primat u Cetinskom kraju već od prvih poslijeratnih mjeseci preuzeo Omiš, u kojem su od ranije postojale tvornica tjestenine i keksa „Cetina“, koja je, pak, od kraja četrdesetih godina obustavila proizvodnju keksa; tvornice cementa „Lavocat ˛& cie“ i „Palaveršić“, od kojih je 1948. godine fuzijom nastala tvornica cementa „Renko Šperac“; kao i tvornica tehničkih ulja „IFA“, koja je naknadno promijenila naziv u „Prvi mosorski odred“. U obližnjem je Dugom Ratu svoj predratni razvoj nastavila dotad najveća tvornica koja je imala bilo kakve poveznice s Cetinskim krajem – tvornica karbida i cijanimida „La Dalmatienne“. Ona je prelaskom pod državni nadzor napustila francusku inačicu svog imena, a djelovanje je u prvim poslijeratnim godinama uskladila s razvojem hidroelektrane „Kraljevac“, o čijoj je električnoj energiji dugoratska tvornica u bitnome ovisila. Na dominantno agrarnom prostoru gornjeg dijela cetinskog toka sve do polovice pedesetih godina prošlog stoljeća gotovo da nije postojalo industrijsko postrojenje. Naime, osim četiri manja rudnika lignita stacionirana u Ruduši, Turjacima, Košutama i Lučanima, u Sinju je svoj predratni razvoj nastavila tvornica cigle

„Banić“, koja je, pak, krajem četrdesetih godina dobila ime lokalnog „narodnog heroja“ Tadije Anušića. Prije nego unapređenju proizvodnih asortimana, do kraja je četrdesetih godina prošlog stoljeća u najvećem dijelu postojećih tvorničkih postrojenja Cetinskog kraja glavnina pozornosti posvećena obnovi u ratu više ili manje oštećenih tvorničkih zgrada i osposobljavanju postojećih strojeva, kako bi nedovoljno veliki industrijski kompleksi mogli započeti kakvu-takvu proizvodnju. Više su pozornosti razvoju postojećih, kao i osnivanju novih industrijskih kompleksa u Cetinskom kraju, vlasti posvetile tijekom pedesetih godina, nakon uvođenja koncepta radničkog samoupravljanja u jugoslavenski gospodarski sustav, a paralelno sa smanjenjem potrebe za materijalnom obnovom devastiranog prostora. Većina je tvornica Cetinskog kraja upravo u tom desetljeću izradila projekte usmjerene rekonstrukciji tvorničkih postrojenja, iako konkretni poslovi na izmjeni dotrajalih strojeva novima uglavnom nisu započeli prije šezdesetih godina. U razdoblju je šestog desetljeća dvadesetog stoljeća svoj razvoj okončala omiška tvornica tehničkih ulja „Prvi mosorski odred“, koja je svoje mjesto prepustila novoosnovanoj tvornici trikotaže „Galeb“. U istom je desetljeću snažniji industrijski uzlet zabilježen i u gornjem dijelu cetinskog toka. Naime, krajem je prve polovice desetljeća s proizvodnjom započela novoosnovana sinjska predionica i tvornica konca „Dalmatinka“, koja će s vremenom postati perjanica gospodarskog razvoja Sinja i njegovog šireg područja i ujedno najveći industrijski kompleks Cetinskog kraja. Osim „Dalmatinke“, krajem je pedesetih godina u Trilju osnovana tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“, koja će presudno utjecati na kasniju preobrazbu ovog mjesta, smještenog na južnom okrajku Sinjskog polja, u novu gradsku sredinu cetinskog područja. Osnivanjem će novih industrijskih postrojenja opasti značaj rudnika lignita, koji su od pedesetih godina tvorili ujedinjeni „Rudnik sinjskih žrtava“, kao i ciglane „Tadija Anušić“. Povezano s industrijom građevinskog materijala, u blizini je Sinja u istom desetljeću formirana tvornica za eksploataciju sadre, mramora i kamena „Sadra“.

Snažniji je zamah industrijalizacije u Cetinskom kraju započeo početkom sedmog desetljeća prošlog stoljeća, kada je, prilagođavajući se „privrednoj reformi“ usmjerenoj subvencioniranju produktivnih radnih mjesta, najveći dio industrijskih postrojenja na tom području prihvatio novi oblik nagrađivanja radnika prema proizvodnim jedinicama umjesto prema unaprijed određenoj proizvodnoj normi. Sve su tvornice Cetinskog kraja do kraja šezdesetih godina provele neki oblik rekonstrukcije postojećih i zastarjelih postrojenja, u čemu im je izdavanjem kredita pomagala i šira društvena zajednica. Neka su, pak, industrijska postrojenja do kraja sedamdesetih godina provela veći broj rekonstrukcijskih postupaka, koja

su im omogućila značajnu izmjenu proizvodnih asortimana. Dugoratska je „Dalmacija“ tako do polovice sedamdesetih godina izvršila prenamjenu proizvodnje pri kojoj su, umjesto cijanimida i karbida, prilagođavajući se potrebama tržišta, u prvi plan izbile ferolegure, prije svega ferokrom, ferosilicij i feromangan, a nešto ranije i tehnički plin argon. Osim „Dalmacije“, djelomičnu je promjenu proizvodnog asortimana do kraja šezdesetih godina izvršila i triljska „Cetinka“, koja je umjesto dotadašnje proizvodnje češljava, pristupila produkciji podolita i proizvoda od PVC-a. Osim izmjene smjera proizvodnje, provedena je rekonstrukcija tvornicama omogućila i povećanje proizvodnje, koju je pratilo i povećanje potrebe za novom radnom snagom. Međutim, kako se neke tvornice nisu uspješno prilagodile zahtjevima „privredne reforme“, u jednom se dijelu njih već u drugoj polovici šezdesetih godina pojavio veći broj neproduktivne radne snage, što je uzrokovalo potrebu za otpuštanjima. U cilju eliminiranja nezaposlenosti, koja se uslijed nemogućnosti postojećih tvorničkih kompleksa da apsorbiraju sve veći broj potencijalne radne snage, a koji je uzrokovan sve većim priljevom dotad poljoprivrednog stanovništva, postupno povećavala, neke su tvornice još od kraja šezdesetih godina započele s osnivanjem dislociranih pogona u seoskim sredinama Cetinskog kraja. U tom su poslu prednjačile triljska „Cetinka“ i omiški „Galeb“, a kasnije i tvornica za proizvodnju oplemenjenih aluminijskih traka „Omial“, koja je u Omišu osnovana u drugoj polovici sedamdesetih godina. Sredinom je šezdesetih godina u Vrlici osnovana tvornica tehničkih platna „Vrličanka“, koja je, međutim, zbog nelikvidnosti ubrzo prestala s proizvodnjom, a Vrlika se nikada nije uspjela transformirati u gradsku sredinu. Prilagodbom je Zakonu o udruženom radu, a u najvećem broju slučajeva i prije njega, dolazilo do integracije, spajanja većeg broja tvorničkih postrojenja, a taj proces nije zaobišao niti većinu industrijskih kompleksa Cetinskog kraja. Omiška je tvornica cementa „Renko Šperac“, koja je krajem četrdesetih godina nastala fuzijom dvaju dotadašnjih tvornica cementa, još u drugoj polovici pedesetih godina postala dio dalmatinskog kompleksa cementne industrije – „Dalmacijacementa“, sa središtem u Solinu, dok se tvornica tjestenine „Cetina“ u prvoj polovici šezdesetih godina integrirala sa splitskim trgovačkim poduzećem „Prerada“. Odmah je po svom osnivanju, tvornica trikotaže „Galeb“ postala član Dalmatinske trikotaže, dok je „Omial“ osnovan kao dio koncerna aluminijske industrije Dalmacije sa središtem u Šibeniku. Na prijelazu je iz sedmog u osmo desetljeće prošlog stoljeća došlo do integracije sinjske ciglane i tvornice za eksploataciju sadre, čime je formirana jedinstvena Industrija građevinskog materijala, čiji je, pak, pogon namijenjen proizvodnji cigle do 1979. godine bio dio splitskog „Pomgrada“, iz čijeg se sastava OOUR „Ciglana“ ubrzo izdvojila. Sva su tvornička postrojenja stacionirana u Cetinskom kraju osim omiškog „Omiala“ unutar

sebe bile podijeljene na veći broj osnovnih organizacija udruženog rada, a tvornice su reformom srednjeg školstva sredinom sedamdesetih godina stupile u tješnju vezu s omiškim i sinjskim centrima usmjerenog obrazovanja. Do kraja je sedamdesetih godina proizvodnja potpuno obustavljena u sinjskim rudnicima lignita, koji su početkom šezdesetih godina postali „Rudnici uglja,metala i nemetala“, a ozbiljan je udarac najvećem broju tvorničkih postrojenja Cetinskog kraja zadala gospodarska kriza koja se, praćena visokom stopom inflacije, na cjelokupnu jugoslavensku ekonomiju sručila osamdesetih godina prošlog stoljeća. Zbog ograničenja uvoza, probleme su krajem tog desetljeća imale i one tvornice koje su dotad bilježile značajan privredni rast, poput sinjske „Dalmatinke“, a u nešto manjoj mjeri i omiškog „Galeba“. Neke su se slabije razvijene tvornice, poput „Renka Šperca“ u tom desetljeću suočavale s realnošću likvidacije, a najveći broj njih više nije mogao razmišljati o provođenju rekonstrukcijskih postupaka, a time niti o zapošljavanju nove radne snage. Ipak, u desetljeću je krize izgradnjom pogona elektromatike proizvodni asortiman djelomično izmijenila dugoratska tvornica „Dalmacija“, koja je pritom stupila u suradnju s tvornicom električnih strojeva „Iskra“ iz Kranja, dok je upravo tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća svoj najveći privredni rast doživjela i nevelika tvornica obuće u Šestanovcu, nastala transformacijom bivše šestanovačke postolarske zadruge.

Osim radnih mjesta, tvornički su kompleksi u velikoj mjeri utjecali na arhitektonski izgled cetinskih gradova, sudjelujući u većem broju komunalnih aktivnosti unutar njih. Pod njihovim je presudnim utjecajem u gradovima sagrađen veći broj radničkih zgrada koje su unutar sebe primile one ljude koji su, uslijed depopulacije sela, napučili cetinske gradove. Depopulacija je sela, naime, u cetinskim gradovima izazvala suprotan efekt, uslijed kojeg je svaki postojeći grad bilježio značajan porast broja stanovnika. Pritom je najveći grad smješten u orografskom slivu rijeke Cetine bio i ostao Sinj, dok su ostali gradski centri istog područja bili Omiš, Dugi Rat i Trilj. Unatoč mogućnostima za njihov drukčiji razvoj, do kraja se postojanja jugoslavenske države u gradsko središte nisu uspjeli transformirati Vrlika i Šestanovac, a udio se gradskog u ukupnom broju stanovnika Cetinskog kraja postupno povećavao, dostigavši početkom devedesetih godina u donjem dijelu cetinskog toka njih 45%. Osim industrije, unutar sekundarnog se gospodarskog sektora razvijao i veći broj obrta, koji su uglavnom djelovali pod privatnim nadzorom. Suočeni sa zapuštanjem od strane vlasti na višim razinama, privatni su obrtnici u najvećoj mjeri izmakli ispod njihove kontrole, a radom su se u obrtnim radionicama uglavnom bavili nakon završetka smjene u tvornici, kombinirajući ga nerijetko i s radom u poljoprivredi. Kako obrt nije omogućavao preveliku

zaradu, obrtnici Cetinskog kraja uglavnom nisu mogli zapošljavati pomoćnu radnu snagu, a u cilju izbjegavanja plaćanja dijela poreza, veći broj postojećih obrtnih radnji nije bio ni prijavljen pa je djelatnost unutar sive gospodarske zone bila značajna pojava vezana uz obrte na istom području. Reorganizacijom je srednjeg školstva dio obrtnika sudjelovao u osposobljavanju srednjoškolaca zanatskog usmjerenja za njihovo buduće zanimanje, a s povećanjem se gospodarske krize i otpuštanjima unutar industrijskih postrojenja, tijekom osamdesetih godina povećao i značaj obrta, koji su udarima krize odolijevali bolje od najvećeg dijela tvornica. Tijekom je sedamdesetih i osamdesetih godina opao značaj nekih ranije značajnih obrta, poput onog mlinarskog, kovačkog ili postolarskog, dok se istovremeno povećao utjecaj nekih drugih obrtnih smjerova, poput frizerskog ili ugostiteljskog.

Tercijarni je gospodarski sektor unutar Cetinskog kraja podrazumijevao turizam, ugostiteljstvo i trgovinu, a svoj je ograničeni razvoj on doživio već u prvim poratnim godinama, kada je sinjsku trgovinu i ugostiteljstvo objedinjavalo trgovinsko poduzeće „Kamešnica“, a u manjoj mjeri i „Vještić – gora“, da bi od sredine pedesetih godina istu djelatnost preuzelo novoosnovano kotarsko trgovačko poduzeće „Konkurent“. Na omiškom je području, prije osnivanja trgovačkog poduzeća „Vojan“, do kojeg je također došlo sredinom pedesetih godina prošlog stoljeća, djelatnosti tercijarnog gospodarskog sektora objedinjavalo omiško poduzeće za opskrbu putnika i turista „Napredak“, kao i manji broj ugostiteljskih radnji u manjim mjestima. Ugostiteljstvo je i trgovina, kao uostalom i turizam do kraja postojanja jugoslavenske države bilježilo podvojenost između privatne i društvene inicijative, koju vlastodršci nisu uspjeli dokinuti u korist postojećih društvenih organizacija. Turizam je u Cetinskom kraju u razdoblju kojeg tematizira ovaj rad bilježio ograničen razvoj, koncentrirajući se uglavnom u Omišu, uokolo kojeg je od druge polovice pedesetih godina zabilježena graditeljska aktivnost usmjerena povećanju turističke ponude. Pri tom vrijedi izdvojiti gradnju auto-kampova „Ruskamen“ i „Ribnjak“, kao i preuređenje postojećih hotela „Brzet“ i „Dinara“. Iako se broj turista postupno povećavao, do početka je osamdesetih godina puno više materijalnih sredstava uloženo u pripremanje omiške turističke ponude no što je općina od turizma zaradila. Unatoč većem broju ugostiteljskih i turističkih objekata, Omiš je stranim turistima sve do kraja postojanja jugoslavenske države uglavnom služio kao tranzitni centar, a veću su zaradu od ove grane djelatnosti bilježili privatni ugostitelji koji su gostima mogli ponuditi smještaj u blizini mora. Zbog prisutnosti većeg broja industrijskih postrojenja, u nedovoljno se velikom gradu turizam nije uspio do kraja razviti, a privrednu dilemu kojoj gospodarskoj grani dati prednost, omiške vlasti nisu riješile sve do kraja

postojanja jugoslavenske države. Prva je polovica osamdesetih godina najplodnije razdoblje omiškog turizma, dok je ova grana tercijarnog gospodarskog sektora u gornjem dijelu cetinskog toka bilježila gotovo pa zanemariv razvoj, koji se do sredine šezdesetih godina povezivao s vrličkim krajem, da bi nakon zatvaranja tamošnjeg klimatskog lječilišta, jedini kakav-takav turistički centar gornjeg dijela cetinskog toka postao Sinj, u kojem je krajem sedamdesetih godina izgrađen hotel „Alkar“, a nedostatnu su mu turističku ponudu obogaćivale alkarske svečanosti te u manjoj mjeri i vjerski turizam.

Sustavniji je razvoj zdravstvene zaštite na cjelokupnom prostoru Cetinskog kraja započeo tijekom šezdesetih godina prošlog stoljeća. Do kraja je sedamdesetih godina najveći dio gornjeg dijela cetinskog toka potpadao pod ingerenciju sinjskog, dok je najveći dio donjeg cetinskog toka potpadao pod omiški zdravstveni centar. Navedeni su centri raspolagali zdravstvenim stanicama stacioniranima u manjim mjestima, a zdravstvena je mreža do kraja sedamdesetih godina puno bolji razvoj bilježila u donjem dijelu cetinskog toka. Naime, zbog izgradnje većeg broja zdravstvenih stanica i punktova u selima, na tom je području puno manji broj stanovnika ovisio o jednom liječniku. Visoka je stopa pacijenata ovisnih o jednom liječniku u gornjem dijelu cetinskog toka donekle smanjena tijekom osamdesetih godina, kada se, pak, zdravstveni sustav šireg omiškog bazena suočio s prvim ozbiljnijim gubitcima u poslovanju. Uz omiški i sinjski zdravstveni centar i njihove sastavnice, samostalne su zdravstvene stanice razvijali dugoratska „Dalmacija“ i sinjska „Dalmatinka“ pa niti do kraja osamdesetih godina u Cetinskom kraju nije zaživjela potpuna integracija zdravstvenog sustava.

U objavljenim radovima koji obrađuju jugoslavensku državu u razdoblju komunističkog obnašanja vlasti dominiraju analize političkih prilika unutar nje. Tako u disertaciji „The search for a Communist Legitimacy: Tito's Yugoslavia“, Robert Edward Niebuhr tematizira nekoliko aspekata sukoba Josipa Broza Tita i sovjetskog čelnika Staljina, kao i izgradnju autonomnog jugoslavenskog modela izgradnje socijalizma temeljenog na konceptu radničkog samoupravljanja, ali i na pokušaju decentralizacije društvenog života. Slijedom toga, njegovu pozornost zaokuplja i pokret Nesvrstanih, kao i uloga Jugoslavenske narodne armije u cjelokupnom jugoslavenskom društvenom životu – od samih početaka komunističke vlasti pa sve do posljednjih godina postojanja jugoslavenske države. Pitanjima se poslijeratne obnove, kao i gospodarskih segmenata onodobne jugoslavenske države autor tek usputno bavio. Ipak, uz inzistiranje na povećanju značaja industrijskih radnika, on spominje neuspjeli pokušaj kolektivizacije sela u prvim poslijeratnim godinama, dok za svekoliku gospodarsku krizu koja

je Jugoslaviju zadesila osamdesetih godina prošlog stoljeća, uz hiperinflaciju, okrivljuje i nezaposlenost, koja je uzrokovala niski životni standard stanovnika, manjak stambenog prostora i svekoliku moralnu krizu. Autor je svjestan negativnih posljedica koncepta radničkog samoupravljanja, pri kojem je država na koncu spašavala nelikvidne tvornice i tako, unatoč drukčijim planovima, stajala u temelju svakog poslovanja veće skupine industrijskih radnika. Političkom se dimenzijom komunističke Jugoslavije više nego onom gospodarskom bavila i norveška politologinja i povjesničarka Hilde Katrine Haug. Ona se, naime, u svojoj knjizi „Creating a Socijalist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question“ prvenstveno bavi razvojem Komunističke partije Jugoslavije od njenog osnivanja do konca jugoslavenske države. Pritom autoricu prvenstveno zanima odnos komunističkih vlasti prema nacionalnim aspiracijama jugoslavenskih naroda, dok se gospodarskim osobitostima zemlje i ona bavi tek usputno. Slijedom toga, u njenoj knjizi dominira pomalo dvojbena teza da su socijalistička revolucija i modernizacija bili na sekundarnom mjestu među prioritetima jugoslavenskih poslijeratnih vlastodržaca, u sjeni pokušaja rješavanja jugoslavenskog nacionalnog pitanja. Zbog toga su gospodarski, kao i aspekti infrastrukturne izgradnje prostora i u njezinoj knjizi efemerna pojava o kojoj se uglavnom govori općenito, bez analiziranja pojedinih aspekata svekolikog društvenog života zemlje koji se izravno ne tiče visoke politike. Osim toga, zbog same naravi takvih djela, u knjigama koje u fokusu imaju općeniti prikaz komunističkog sustava, ne možemo dobiti konkretne podatke o društvenom životu manjeg zaokruženog područja, koje je uglavnom obuhvaćeno unutar više ili manje uopćenih formi kojima se opisuju društvene karakteristike šireg prostora, u prvom redu cijele jugoslavenske države, bez obzira na očigledne razlike između njenih pojedinih dijelova.

PRILOG 1: NASELJENA MJESTA CETINSKOG KRAJA I NJIHOVBROJ STANOVNIKA OD 1948. DO 1991. GODINE

MJESTO	DIO TOKA	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Bajagić	gornji	936	973	1 007	906	868	844
Bisko	donji	587	604	564	578	524	509
Blato na Cetini	donji	1 062	1 084	1 104	1 116	848	760
Brnaze	gornji	1 922	2 059	2 371	2 899	3 592	3 097
Cetina	gornji	1 001	1 037	1 146	1 100	951	853
Civljane	gornji	1 483	1 580	1 651	1 265	1 007	819
Čaporice	gornji	613	708	655	638	628	819
Čišla	donji	362	291	276	261	255	268
Čitluk	gornji		516	581	611	616	514
Dabar	gornji		338	242	262	175	121
Dolac Donji	donji	843	953	928	964	777	492
Donji Bitelić	gornji		1 055	999	924	694	615
Dugi Rat	donji	603	723	1 240	1 821	2 882	3 164
Gala	gornji	889	950	902	949	1 086	1 087
Gata	donji	580	586	1 141	600	644	628
Gardun	gornji	267	261	250	229	198	156
Garjak	gornji		819	323	247	192	141
Glavice	gornji	2 741	2 914	3 093	3 381	3 775	4 055
Gljev	gornji	694	683	713	669	637	562
Gornji Bitelić	gornji	1 985	606	621	534	553	323
Grab	gornji	235	390	412	565	774	795
Hrvace	gornji	1 914	2 122	2 003	1 916	2 117	1 856
Jabuka	gornji	341	369	381	371	404	355
Jasensko	gornji		319	353	360	326	422
Ježević	gornji		737	702	664	644	585
Karakašica	gornji	1 743	527	583	603	584	686
Katuni	donji	1 613	1 476	1 496	1 479	1514	959
Koljane	gornji	2 169	1 391	479	378	292	285
Korita	gornji	247	240	244	223	18	4
Kosore	gornji		653	626	609	482	431
Kostanje	donji	1 033	1 049	1 044	1 028	867	775
Košute	gornji	1 184	1 278	1 429	1 659	1 666	2 122
Kreševo	donji	774	808	791	771	555	485
Kučiće	donji	982	957	928	884	878	933
Laktac	gornji		321	163	121	123	124
Lučane	gornji	708	760	804	769	768	720
Maljkovo	gornji	483	341	191	221	199	153
Maovice	gornji	1 384	1 388	1 396	1 270	1 272	889
Naklice	donji	202	214	247	210	189	187
Nova Sela (Omiš)	donji	723	752	705	728	655	471

Nova Sela (Sinj)	donji	358	378	361	345	284	503
Obrovac Sinjski	gornji	1 015	1 060	1 041	978	987	991
Omiš	donji	2 187	1 651	2 408	3 731	4 800	6 079
Ostrvica	donji	191	283	278	245	232	215
Otišić	gornji	1 668	1 631	1 534	1 230	1 191	1 006
Otok	gornji	1 917	2 144	2 231	2 730	3 061	3 431
Ovrlje	gornji	221	215	226	199	238	222
Podašpilje	donji	220	225	219	85	25	13
Podgrađe	donji	504	519	507	479	409	332
Podi	gornji	588	492	444	299	139	49
Podosoje	gornji		839	669	583	468	512
Potravlje	gornji	1 292	1 386	1 245	1 230	1 174	1 006
Radošić	gornji	543	628	694	632	612	605
Ruda	gornji	1 056	1 177	1 261	1 317	1 340	1 368
Rumin	gornji		480	440	334	285	226
Satrić	gornji	840	841	696	771	569	622
Seoca	donji	272	257	276	258	195	173
Sinj	gornji	3 473	4 231	5 224	6 563	8 711	11 378
Slime	donji	483	471	478	480	365	361
Smolonje	donji	178	168	162	150	147	105
Srijane	donji	790	763	1 438	483	343	325
Strmendolac	gornji	290	310	346	303	294	339
Suhač	gornji		504	559	584	658	586
Svinišće	donji	608	612	629	495	266	180
Šestanovac	donji	428	891	679	621	225	572
Trilj	gornji	379	403	579	1 079	1 561	2 118
Trnbusi	donji	487	461	406	406	330	277
Turjaci	gornji	1 143	1 251	1 281	1 319	1 403	1 259
Udovičić	gornji	488	546	562	570	513	462
Ugljane	donji	985	1 048	1 028	840	777	823
Vedrine	gornji	480	479	481	545	759	735
Vinalić	gornji	639	645	710	641	514	438
Vojnić Sinjski	gornji	723	802	811	738	744	685
Vrabač	gornji	251	245	228	236	224	237
Vrandolac	gornji	247	222	226	218	200	229
Vrlika	gornji	2 826	751	927	836	1 207	1 334
Vrpolje	gornji	248	283	318	270	356	325
Vučipolje	gornji		415	361	293	207	174
Zadvarje	donji	744	719	597	431	293	292
Zakučac	donji		206	1 045	259	181	159
Zasiok	gornji	1 296	307	176	146	110	76
Zvečanje	donji	402	408	337	304	253	233

Prilikom su popisa stanovnika koji je obavljen 1948. godine žitelji Čitluka, Jasenskog i Suhača pribrojeni stanovnicima Karakašice, dok su žitelji Dabra, Laktaca i Vučipolja priključeni stanovnicima Zasioka. Osim toga, stanovnici su Donjeg Bitelića i Rumina priključeni onima u Gornjem Biteliću, stanovnici Garjaka pribrojeni su Koljanama, a žitelji Ježevića, Kosora i Podosoja Vrlici. Zakučac iste godine nije spadao u skupinu naseljenih mjesta.[2244]

[2244] Navedene podatke provjeri u: *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 3, 1454. – 1455., 2009. – 2028., 2718., 2736., 2748.; *Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima,* sv. 4, 2717. – 2754.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Državni arhiv u Splitu:

HR-DAST-21, Oblasni narodni odbor za Dalmaciju (ONOD)

Tajništvo: Kutija 8, 165, 171, 282

Statistički ured pri ONOD-e: Kutija 1, 8, 9, 15, 27

Povjerenstvo za prosvjetu i kulturu: Kutija 1, 3, 4, 7, 12, 42, 51

Planska komisija: Kutija 1, 4, 11, 23, 42, 67, 70, 79, 81, 82, 84, 85, 171

Komunalni poslovi: Kutija 3, 8

Povjerenstvo za poljoprivredu i šumarstvo: Kutija 3, 4, 5, 7, 10, 11

Povjereništvo za lokalnu privredu: Kutija 1, 2, 3, 3a, 5, 8, 9, 15, 16, 19, 26, 49, 61

Povjereništvo za narodnu imovinu: Kutija 5, 6

Povjereništvo za građevinarstvo: Kutija 1, 2, 3

Povjereništvo za lokalni saobraćaj: Kutija 1, 2

Oblasna komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju: Kutija 17, 33, 38, 50

Povjereništvo za financije: Kutija 228

Kontrolna komisija: Kutija 2

Direkcija oblasnih poljoprivrednih poduzeća (DOPP): Kutija 5

Povjereništvo trgovine i opskrbe: Kutija 77, 90

Povjereništvo za turizam: Kutija 5

HR-DAST-34 Narodni odbor kotara Split

Kutija 8, 12, 20, 22, 23, 25, 26, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 64

Svežanj 64

HR-DAST-128 Općinsko sindikalno vijeće Omiš (1955. – 1962.)

Kutija (seoske organizacije SSRN), Kutija (općinski komiteti), Kutija (Općinski odbor Omiš: zapisnici 1955. – 1958.)

Registrator (OSV Omiš 1957.), registrator (1957. Arhiva), registrator (OSV Omiš 1960)

Svezak XIV, svežanj (Materijali sa godišnjih skupština 1960. godine), 2 neoznačena sveska

HR-DAST-213 Registar privrednih organizacija

Fascikla 13, 14, 16, 17, 40, 47, 50, 51

HR-DAST-335 „Dalmatinka“ Sinj

Kutija 1, 7, 21, DAL 11

HR-DAST-489 Oblasni / Kotarski odbor SUBNOR-a Split (1948. – 1967.)

Fascikla 11, XI

HR-DAST-509 Kotarski komitet KPH Omiš / Sinj

Kutija 9, 20, 28, 52

HR-DAST-517 Privredna komora kotara Split

Svežanj 372, 374, 383, 384, 393, 396, 400, 411

HR-DAST-528 Skupština općine Sinj (1963. – 1995.)

Svežanj 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 21, 24, 26, 28, 30, 31, 36, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 315

HR-DAST-579 Kotarski komitet Narodne omladine Hrvatske Sinj

Kutija 9

HR-DAST-589 „Dalmacija“ Dugi Rat

Fascikla 548, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 764, 776, 777, 814, 822

Iz fonda: Povijest tvornice

Popis arhivske i registratorske građe koju se predlaže pohraniti na čuvanje Državnom Arhivu u Splitu

Privatna zbirka Ivana Radilovića iz Tugara

Podatci o osobama koje su upisane i ispisane iz KPH / SKH

KNJIGE KOJE SU POSLUŽILE KAO IZVORI

Akcioni programi Općinske konferencije SKH Omiš za razdoblje 1978. – 1981. godine. Omiš: Franjo Kluz, 1978.

Akcioni programi Općinske konferencije SKH Omiš za razdoblje 1982. – 1986. godine. Omiš: Franjo Kluz, 1982.

Akumulacija i HE „Peruča“. Split: Dalmatinske hidroelektrane, 1960.

Aničić Čolo, ur. *Dvadeset peta obljetnica HE „Peruča“ Sinj*. Sinj: OOUR HE „Peruča“, 1985.

Hidroelektrana „Kraljevac“ 1912. – 1962. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1962.

Hidroelektrana „Split“. Split: Dalmatinske hidroelektrane, 1962.

Izvještaj o radu Općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1978. – 1981. godine. Omiš: Franjo Kluz, 1982.

Izvještaj o radu Općinske konferencije SKH-a Omiš i njenih organa za razdoblje 1982. – 1986. godine. Omiš: Franjo Kluz, 1986

Izvještaj o radu samoupravnih interesnih zajednica općine Omiš za razdoblje 1982.- 1986. Omiš: Franjo Kluz, 1986.

Materijali o reorganizaciji seljačkih radnih zadruga. Zagreb: Zadružna štampa, 1953.

Nacrt samoupravnog sporazuma o udruživanju u radnu organizaciju „Dalmatinka“

predionica i tvornica konca Sinj. Sinj: Dalmatinka, 1974.

Odgoj i osnovno obrazovanje u Dalmaciji 1975.: u povodu 30 godina oslobođenja. Split: NITTP „Slobodna Dalmacija, 1975.

Prostorni plan općine Omiš. Split: Urbanistički zavod Dalmacije, 1976.

Prostorni plan općine Sinj (period 1970. – 2000). Split: Urbanistički zavod Dalmacije, 1974.

Prva konferencija samoupravljača Općine Omiš održana 13. lipnja 1981. godine. Omiš: Franjo Kluz, 1981.

Spomen-knjiga u povodu 20-godišnjice postojanja poduzeća „Dalmatinka" predionica i tvornica konca Sinj 1951. – 1971. Sinj: Dalmatinka, 1971.

Školski propisi s popisom općeobrazovnih škola i nastavnog osoblja u Narodnoj Republici Hrvatskoj. Zagreb: Tisak Grafičkog zavoda Hrvatske, 1955.

Zadovoljavanje zajedničkih potreba putem slobodne razmjene rada u općini Omiš u 1976. godini. Omiš: Franjo Kluz, 1976.

LITERATURA:

KNJIGE

32. festival dalmatinskih klapa 3. – 25. 7. Omiš 98. Omiš: Festival dalmatinskih klapa, 1998.

Antunović, Ana, ur. *X festival dalmatinskih klapa Omiš, srpanj 1976.* Omiš: Centar za kulturu, 1976.

Bilandžić, Dušan. *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*. Zagreb: Centar društvenih znanosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1976.

Borković, Velimir. *Cetina*. Sinj: Matica hrvatska, 2011.

Domljan, Žarko, ur. *Omiš i Poljica*. Omiš: Naklada Ljevak, 2006.

Gale, Vinko, ur. *Srednje obrazovanje u Omišu 1964./65. – 2004./05.* Omiš: Franjo Kluz,

2005.

Goldstein, Ivo. *Povijest. Sv. 21, Hrvatska povijest*. Zagreb: Europapress holding, 2008.

Haug, Hilde Katrine. *Creating a Socijalist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question*. London: I. B. Tauris, 2012.

Kozlica, Ivan. *Alka u politici – politika u Alki*. Zagreb: Hrvatski centar za ratne žrtve, 2014.

Kozlica, Ivan. *Krvava Cetina: masovni pokolji u Cetinskom kraju i Poljicima u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Matica hrvatska, 2012.

Mateljan, Mladen, ur. *VIII festival dalmatinskih klapa*. Omiš: Centar za kulturu, 1974.

Maticka, Marijan. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945. – 1948.* Zagreb: Školska knjiga, 1990.

Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2003.

Mirković, Mijo. *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Informer, 1968.

Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima. Sv. 3. Zagreb:Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1998.

Nacionalni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima. Sv. 4. Zagreb:Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1998.

Niebuhr, Robert Edward. *The search for a Communist Legitimacy: Tito's Yugoslavia*. Boston: Boston College Electronic Thesis of Dissertation, 2008.

Pelivan, Ante. *Zrmanja, Krka i Cetina i njihovi pritoci*. Donja Lomnica: Ekološki glasnik, 2004.

Ružić, Zdenko. *Kooperacija zadruga – seljak*. Zagreb: Zadružna štampa, 1961.

Sinj – pogled na stvaranje jednog grada. Sinj: Kulturno umjetničko središte, 2012.

Slišković, Ivan. *Vode u kršu slivova Neretve i Cetine*. Zagreb: Hrvatski geološki institut,

2014.

Soldo, fra Josip Ante, Jeronim Šetka, ur. *Sinjska spomenica 1715. – 1965.* Split: Franjevački provincijalat, 1965.

Soldo, fra Josip Ante. *Vrlika – ugodan kutak hrvatske domovine*. Vrlika: Matica hrvatska, 2001.

Štambuk – Giljanović, Nives. *Vode Cetine i njezina poriječja*. Zagreb: Hrvatske vode, 2002.

Vrgoč, Martin. *Pregled povijesti grada Sinja*. Sinj: Matica hrvatska, 2009.

Vrgoč, Martin. *Pregled povijesti grada Trilja*. Trilj: Muzej triljskog kraja, 2010.

ČLANCI U ČASOPISIMA I ZBORNICIMA RADOVA

Adorić, Ante, Petar Radunić. „Nužno je osigurati pravovremeni završetak izgradnje HE „Orlovac“. *Privreda Dalmacije* 8 (1971): 6. – 14.

Baučić, I. „Plan elektroenergetskog sustava Dalmacije“. *Geografski glasnik* 14-15 (1953): 196. – 198.

Borković, Velimir, Marko Duvnjak. „Osnovna zemljopisna obilježja Cetinske krajine I“. *Cetinska vrila – Glasilo Ogranka Matice hrvatske Sinj* 1 (1993): 5. – 10.

Borković, Velimir, Marko Duvnjak. „Osnovna zemljopisna obilježja Cetinske krajine II“. *Cetinska vrila – Glasilo Ogranka Matice hrvatske Sinj* 2 (1993): 14. – 20.

Celegin, Ante. „Vodoprivreda Dalmacije“. U *Zbornik Društva inženjera i tehničara Split* 361. – 419. Split: Društvo inženjera i tehničara, 1958.

Čaklović, Aleksandar. „Natječaj za rješenje mosta preko Cetine u Omišu“ U *Građevinar – Časopis Društva građevinskih tehničara i inženjera SR Hrvatske* 2 (1990): 41. – 53.

Grgić, Marko. „Mit koji se obnavlja“. U *Sinjska alka*, 15. – 19. Beograd: Jugoslavenska revija, 1987.

„Hidroenergetski sistem „Orlovac“. *Privreda Dalmacije* 5 (1968): 9. – 16.

Janeček, Valter. „Izgradnja II etape brane „Prančević“ – HE „Split“. *Građevinar – časopis građevinskih inženjera i tehničara NR Hrvatske* 1 (1961): 16. – 18.

Janeček, Valter. „Sa gradilišta brane „Prančević“ – HE „Split“. *Građevinar – časopis građevinskih inženjera i tehničara NR Hrvatske* 5 (1960): 166. – 170.

Jurić, Šime. „Iz povijesti Sinja i Cetinske krajine“. U *Sinjska alka*, 58. – 70. Beograd: Jugoslavenska revija, 1987.

Jutronić, Petar. „Prikaz elektrifikacije Dalmacije i energetska situacija“. U *Zbornik Društva inženjera i tehničara Split*, 441. – 467. Split: Društvo inženjera i tehničara, 1958.

Librenjak, Frano. „100 godina sinjske „rere“. *Cetinska vrila – Glasilo Ogranka Matice hrvatske Sinj* 21 (2003): 13. – 19.

Mladineo, Luka, Boris Pavlin. „Hidroelektrana „Peruča“. *Građevinar – časopis društva građevinskih inženjera i tehničara NR Hrvatske* 6 (1954): 206. – 214.

Nodilo, Branko. „Reportaža o gradnji HE „Đale“: Posljednja hidroelektrana prije velikog zastoja“. *Građevinar* 67 (2015): 405. – 407.

Petrić, Ivo. „Dugoročne projekcije našeg privrednog razvoja“. U *Poljički zbornik* 3, 217. – 263. Split: Kulturno – prosvjetno društvo Poljičana, 1978.

Petrić, Ivo. „Mogućnosti privrednog razvoja Poljica“. U *Poljički zbornik* 2, 269. – 279. Zagreb: Kulturno – prosvjetno društvo Poljičana, 1971.

Piplović, Stanko. „Počeci industrijske izgradnje u Omišu“. *Omiški ljetopis* (2002): 159. – 179.

Piplović, Stanko. „Početak gradnje putova u općini Omiš“. *Hrvatska obzorja – časopis Matice Hrvatske Split* 4 (2000): 945. – 963.

Reštarević, Stjepan. „Hidroelektrana „Split“ na Cetini“. U *Zbornik Društva inženjera i*

tehničara Split, 477. – 485. Split: Društvo inženjera i tehničara, 1958.

Rumenović, Josip. „Građenje vertikalnih tlačnih cjevovoda HE Split“ U *Građevinar – časopis Društva građevinskih tehničara i inženjera NR Hrvatske* 8 (1961): 232. - 235.

Šperac, F. „Dalekovod Sinj – Peruča“. U *Građevinar – časopis Društva građevinskih tehničara i inženjera NR Hrvatske* 1 (1957): 13. - 16.

Šparac, Josip. „Radovi na hidroelektrani „Orlovac“. *Privreda Dalmacije* 8 (1971): 37. – 40.

NOVINE

Narodne novine, službeni list Narodne Republike Hrvatske, 16. svibnja 1951.

„Odluka o proglašenju Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 14, 10. travnja 1963.

Odluke organa upravljanja – službeni list Tvornice karbida i cijanimida „Dalmacija“ Dugi Rat, 26. kolovoza 1966.

Slobodna Dalmacija, od 1943. do 1992. godine

„Uredba o imovinskim odnosima i reorganizaciji seljačkih radnih zadruga“. *Službeni list* FNRJ14, 1953. godine

„Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 9, 21. veljače 1974.

„Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji“, *Službeni list DFJ* 64, 28. kolovoza 1945.

„Zakon o udruženom radu“, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,* 53, 3. prosinca 1976.

SEMINARSKI / MAGISTARSKI RADOVI / DOKTORSKE DISERTACIJE

Rimac, Marko. „Na tragu propasti eksperimenta kolektivizacije – Likvidacija seljačke radne zadruge „Crvena Zvijezda“ Zvečanje 1953. godine“. Seminarski rad, Filozofski fakultet u Splitu, 2013.

INTERNET

Ukaz o proglašenju Zakona o udruženom radu. http://www.slvesnik.com.mk/Issues/B87E07C6FB584B0B9FAD65E4A112A8D9.pdf (posjet 12. 11. 2016.)

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1963.). http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf (posjet 12. 11. 2016.)

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1974.). https://hr.wikisource.org/wiki/Ustav_Socijalističke_Federativne_Republike_Jugoslavije_(1974.) (posjet 12. 11. 2016.)

Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. http://dediserver.eu/hosting/ethnodoc/data/YU19450823-3.pdf (posjet 12. 11. 2016.)

POPIS KARATA

Karta 1: www.google.hr/maps/place/karta+Hrvatske/@43.460 Područje gornjeg cetinskog toka

Karta 2: www.google.hr/maps/place/karta+Hrvatske/@43.460 Područje donjeg cetinskog toka

Karta 3: Gornji cetinski tok: izvor rijeke i šire vrličko područje – Izvor: GoogleEarth

Karta 4: Gornji cetinski tok: šire sinjsko područje – Izvor: GoogleEarth

Karta 5: Granica između gornjeg i donjeg cetinskog toka: šire triljsko područje – Izvor: GoogleEarth

Karta 6: Donji cetinski tok i ušće rijeke – Izvor: GoogleEarth

SAŽETAK / ABSTRACT

Cetinskim krajem nazivamo područje neposrednog ili orografskog sliva rijeke Cetine, koje započinje cetinskim izvorom u istoimenom mjestu, a završava u Omišu, gdje se rijeka ulijeva u Jadransko more. Ovaj rad nastoji rasvijetliti društvene, a prije svega gospodarske prilike koje su na tom području uočljive u razdoblju u kojem su na njemu vlast obnašali predvodnici Komunističke partije Jugoslavije. Na gospodarske se prilike nadovezuju i infrastrukturni dosezi koji su doprinijeli značajnoj arhitektonskoj izmjeni prostora koji je u razdoblju Drugog svjetskog rata bio u dobroj mjeri devastiran. Gornjim dijelom cetinskog toka, koji se rasprostire od Cetine do Trilja i Čaporica dominiraju polja, ali i brojni riječni pritoci, kao i veći broj nepresušnih izvora pa je taj prostor bio pogodan za razvoj primarnog gospodarskog sektora. S druge strane, najvećim dijelom donjeg cetinskog porječja, koje se proteže od Ugljana i Biskog do Omiša, rijeka teče kanjonom. Polja je na tom području puno manje, nepresušnih izvora gotovo da i nema, a riječnih pritoka uopće nema pa se donji dio cetinskog toka ranije preusmjerio na industriju.

Neposredno je nakon završetka Drugog svjetskog rata nova komunistička vlast i u Cetinskom kraju poduzela opsežan proces materijalne obnove devastiranog prostora i postupne prilagodbe stanovništva novim pogledima na svijet, koji su bili kompatibilni s marksističkom ideologijom. Materijalna je obnova na tom području do kraja četrdesetih godina prošlog stoljeća uglavnom podrazumijevala gradnju porušenih privatnih kuća i prometnih komunikacija, a od 1948. godine i izgradnju zadružnih domova. Do kraja je četrdesetih godina proveden i relativno neuspješan projekt opismenjavanja onog dijela stanovnika Cetinskog kraja koji su bili nepismeni. Gradnja je školskih zgrada prioritet dobila tijekom pedesetih godina, kada je poduzeta i glavnina posla oko uvođenja električne energije u najveći broj kućanstava. Krajem su pedesetih i na samom početku šezdesetih godina izgrađena dva značajna elektroenergetska postrojenja smještena u cetinskom slivu, „Peruča“ i „Split“ („Zakučac“), dok je u prvoj polovici sedamdesetih godina dovršena i treća nova hidroelektrana, „Orlovac“, dok je ona najstarija, „Kraljevac“, u blizini Zadvarja izgrađena pred početak Prvog svjetskog rata. U sedmom je desetljeću prošlog stoljeća započeo projekt priključenja većeg broja cetinskih sela na vodoopskrbne sustave, a u istom su desetljeću elektrificirana sva sela Cetinskog kraja, u kojem je obnovljen jedan dio prometnica i izgrađen veći broj osnovnih, kao i manji broj srednjih škola. Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina svoj arhitektonski izgled mijenjaju sva četiri grada cetinskog toka, koji dobivaju

sadržaje koje ranije nisu imali te u velikoj mjeri povećavaju broj stanovnika. U pretposljednjem je desetljeću dvadesetog stoljeća dovršena druga faza izgradnje hidroelektrane „Zakučac“, kao i najmlađe elektroenergetsko postrojenje cetinskog sliva, HE „Đale“, u blizini Biskog. Osim toga, u manjem su broju cetinskih mjesta u istom desetljeću zamijenjeni dotrajali električni vodovi i uvedena primarna telekomunikacijska mreža, dok su asfaltirane prometnice prolazile svakim selom Cetinskog kraja. Priključenje je sela na vodovodne sustave u gornjem dijelu cetinskog toka gotovo u potpunosti dovršeno, dok isti proces u omiškom zaleđu nije okončan. Složeni projekt uređenja poljoprivrednih površina, s posebnim naglaskom na Sinjsko polje do kraja postojanja jugoslavenske države nije završen, iako je započeo prije početka Drugog svjetskog rata, a u njega su uložena nezanemariva novčana sredstva.

Primarni je gospodarski sektor u Cetinskom kraju za vrijeme trajanja komunističke Jugoslavije uglavnom otpadao na poljoprivredu, a u manjoj mjeri na stočarstvo i šumarstvo. On se gotovo isključivo vezao uz seoske sredine, u kojima je neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata živio najveći dio stanovnika Cetinskog kraja. Iako su pred kraj četrdesetih i u prvoj polovici pedesetih godina komunistički vlastodršci u selima nastojali uvesti kolektivizaciju, posredstvom seljačkih radnih zadruga, dominaciju privatnih proizvođača u primarnom gospodarskom sektoru Cetinskog kraja nisu uspjeli dokinuti. Slijedom toga, više su razine vlasti postupno smanjile ulaganja u sektor kojeg nisu uspjele staviti pod svoj nadzor pa od početka šezdesetih godina poljoprivreda i stočarstvo bilježe privredno zaostajanje za industrijom. Slijedom toga, sve je više stanovnika cetinskih sela odlazilo u gradove u potrazi za zaposlenjem u industriji, a sela su se suočila s progresivnim procesom depopulacije, koja se nastojala umanjiti premještanjem dijela industrije iz gradova u seoske sredine. Uz izrazitu dominaciju privatnih posjednika koji su u svom posjedu imali golemu većinu zemljišnih parcela, primarni su sektor u Cetinskom kraju nakon likvidacije seljačkih radnih zadruga sačinjavale i organizacije tzv. društvenog sektora, poljoprivredne zadruge i državno poljoprivredno dobro. U gornjem su se dijelu cetinskog toka prvenstveno uzgajale žitarice i povrtno bilje, a tek u manjoj mjeri voćarstvo i duhan, dok je u omiškom bazenu već od šezdesetih godina bilježen snažniji razvoj voćnih kultura, prije svega trešanja i višanja od kojih se moglo ponešto i zaraditi. Primarni je gospodarski sektor na cjelokupnom cetinskom području prema kraju postojanja jugoslavenske države bilježio sve veće privredno zaostajanje, koje je rezultiralo neuspjehom melioracijskog procesa započetog u Sinjskom polju.

Sekundarni je gospodarski sektor Cetinskog kraja u razdoblju kojeg tematizira ovaj rad u prvom redu otpadao na industriju, a u manjoj mjeri i na obrte. Sve su industrijske tvornice neposredno nakon komunističkog osvajanja vlasti dospjele pod državni nadzor, dok su u najvećem dijelu obrta i dalje dominirali privatnici. Industrija je u istom razdoblju puno dublje korijene pustila u donjem dijelu cetinskog toka, a posebno u Omišu. U tom su gradu svoj predratni razvoj nastavila 4 predratna industrijska postrojenja, tvornice cementa „Lavocat & cie“ i „Palaveršić“, tvornica tjestenine i keksa „Cetina“ i tvornica tehničkih ulja „IFA“. Do kraja je četrdesetih godina spajanjem dvije tvornice cementa nastala jedinstvena tvornica „Renko Šperac“, a desetljeće je poslije osnovana i tvornica trikotaže „Galeb“, dok je s proizvodnjom prestala tvornica tehničkih ulja, koja je u međuvremenu nazvana „Prvi mosorski odred“. U drugoj je polovici sedamdesetih godina s proizvodnjom započelo najmlađe omiško industrijsko postrojenje, tvornica oplemenjenih aluminijskih traka „Omial“. U neposrednoj je blizini Omiša svoj predratni razvoj nastavilo tada najveće industrijsko postrojenje Cetinskog kraja, tvornica karbida i cijanimida „Le Dalmatienne“, Dugi Rat, koja je do kraja četrdesetih godina napustila francusku inačicu imena, a do kraja postojanja jugoslavenske države nekoliko puta mijenjala smjer proizvodnje, postupno se posvetivši proizvodnji ferolegura i elektromatike. Na prijelazu je iz sedamdesetih u osamdesete godine snažniji razvoj započela i šestanovačka tvornica obuće, nastala transformacijom bivše postolarske zadruge. U gornjem dijelu cetinskog toka neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata industrija gotovo da i nije postojala, a osim 4 mala rudnika ugljena lignita, činila ju je i tvornica građevinskog materijala „Banić“. Značajniji je industrijski razvoj tog cetinskog područja omogućila sinjska predionica i tvornica konca „Dalmatinka“, buduća najveća tvornica Cetinskog kraja, kao i triljska tvornica za preradu plastičnih masa „Cetinka“. Osim njih, do kraja je pedesetih godina u blizini Sinja osnovana i tvornica za eksploataciju sadre, mramora i kamena „Sadra“, dok je desetljeće kasnije s proizvodnjom započela tvornica tekstila „Vrličanka“, koja je nedugo potom svoju proizvodnju obustavila.

U prvim se poratnim godinama pristupilo obnovi porušenih tvorničkih postrojenja i njihovom spajanju na postojeće električne vodove, kako bi ona mogla osigurati minimalne radne uvjete. Pedesetih se godina prošlog stoljeća počelo razmišljati o izmjeni zastarjelih tvorničkih postrojenja, kako bi tvornice u budućnosti mogle povećati obujam proizvodnje i broj zaposlenih radnika. Rekonstrukcija je postrojenja u najvećem dijelu cetinskih tvornica provedena tijekom šezdesetih godina, a uz povećanje obujma proizvodnje, ona je postupno dovela do likvidacije nerentabilnih radnih mjesta. Smanjenu su potrebu za radnim mjestima

tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina tvornice nastojale anulirati osnivanjem dislociranih pogona u selima, tješnjom suradnjom s lokalnim srednjoškolskim centrima kao i poslovnim spajanjem s drugim tvornicama slične namjene. U drugoj je polovici sedamdesetih godina najveći broj tvornica Cetinskog kraja podijeljen na veći broj manjih proizvodnih jedinica, ali samo se manji broj njih uspješno prilagodio velikoj gospodarskoj krizi koja je tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća zadesila tadašnju državu. Industrijske su tvornice u najvećoj mjeri utjecale na razvoj gradskih sredina u kojima su se razvile, doprinijevši povećanju broja gradskog stanovništva. Uz gradnju većeg broja radničkih stanova, one su sudjelovale i u drugim komunalnim aktivnostima cetinskih gradova, pomažući i kulturne, kao i sportske organizacije u njihovom okruženju. Obrt se u razdoblju socijalističke Jugoslavije suočavao sa sustavnim zanemarivanjem političkih struktura, koje je doprinijelo njegovoj slaboj produktivnosti. Zbog toga neki obrtnici Cetinskog kraja nisu prijavljivali svoje radnje, kao niti zaposlene radnike, a obrtnom su se djelatnosti u svojim radionicama uglavnom bavili kada bi im završila smjena u tvornici.

Tercijarni se gospodarski sektor sastojao od trgovine, ugostiteljstva i turizma. Dok su ugostiteljstvo i trgovina u oba dijela cetinskog toka bilježili sličan razvoj, kojeg je karakterizirala podvojenost između privatne i društvene inicijative, turistička je djelatnost puno bolji razvoj zabilježila na obali, a prvenstveno u Omišu. Trgovačku je djelatnost unutar društvenog sektora u gornjem dijelu cetinskog toka od sredine pedesetih godina obnašalo sinjsko trgovačko poduzeće „Konkurent“, a na širem omiškom području poduzeće „Vojan. Njihovu su dominaciju ugrožavale preživjele poljoprivredne zadruge, ali i privatni trgovci. Ugostiteljstvo se u Omišu uglavnom vezalo uz turizam, dok su na kontinentu posebno od sredine šezdesetih godina snažniji razvoj ostvarili privatni ugostitelji, a prije svih gostioničari. Omiška je turistička ponuda od sredine pedesetih godina podrazumijevala uređenje postojećih hotelskih kompleksa, godišnje poslove oko uređenja grada i otvaranja većeg broja ugostiteljskih objekata, kao i izgradnju autokampova „Ruskamen“ i „Ribnjak“. Ipak, najveće su prihode od te djelatnosti bilježili privatnici, koji su gostima nudili smještaj u vlastitim apartmanima u blizini mora. Omiš je inozemnim turistima bio zanimljiv uglavnom kao tranzitni centar, a najveći je prihod od te grane djelatnosti grad ostvario u prvoj polovici osamdesetih godina. Turistička ponuda u gornjem dijelu cetinskog toka u drugoj polovici dvadesetog stoljeća gotovo da i nije postojala. Zdravstveni je sustav u Cetinskom kraju svoj snažniji razvoj započeo sredinom šezdesetih godina, a u najvećoj je mjeri bio organiziran unutar sinjskog i omiškog medicinskog centra.

The Cetina River region is the area of immediate or orographic basin of the Cetina River basin, which begins from a source in the place of the same name and ends in Omiš, where the river flows into the Adriatic Sea. This paper aims to shed light on the social and, above all, economic circumstances that marked this area during the period when it was governed by the leaders of the Communist Party. Stemming from these economic conditions were also infrastructural achievements that contributed to significant architectural changes of the area, which had been greatly devastated during World War II. The upper part of the Cetina River flow, which spreads from Cetina to Trilj and Čaporice, is dominated by fields, as well as numerous river tributaries and a larger number of unfailing river sources, which makes this area suitable for the development of the primary economic sector. On the other hand, the river flows through the canyon for the greater part of the lower Cetina River basin, which spreads from Ugljane and Bisko to Omiš. There are fewer fields in this area and almost no river tributaries, therefore the lower part of the Cetina River earlier diverted its focus to industry.

Immediately after the end of the World War II, the new communist government commenced with the extensive material renovation of the devastated area the gradual adjustment of inhabitants to the new world views compatible with the ideology of Marxism. Until the end of the 1940s, the material renovation in that area mainly encompassed the renovation of destroyed private houses and transport routed and, since 1948, also the building of cooperatives. Bythe end of the 1940s, a relatively successful literacy project for the illiterate inhabitants of the Cetina River region had also been implemented. The construction of school buildings became a priority during the 1950s,when the greater park of work related to the electrification of the majority of households was conducted. In the late 1950s in the early 1960s, two important hydropower plants were built at locations in the Cetina River basin, „Peruča“and „Split“(„Zakučac“) while, in the first half of the 1970s, the third new hydropower plant „Orlovac“ was completed. The oldest plant, „Kraljevac“ near Zadvarje, was built prior to the beginning of World War I. In the seventh decade of the last century, the project of connecting of a larger number of Cetina villages to water supply systems started while, in the same decade, electricity was brought to all villages in the Cetina River region. In addition, one part of the roads was rebuilt, and a larger number of primary and a smaller number of secondary schools were constructed. During the 1970s and 1980s,all four towns of the Cetina River basin changed their architectural appearance and were enriched with new facilities, which increased their population number to a great extent. In the penultimate decade of the 20th century, the second phase of the construction of the hydropower plant „Zakučac“

was completed, together with that of the newest hydropower plant of the Cetina River basin, HP „Đale“. Likewise, the worn-out electric cables were replaced in a smaller number of Cetina Rivertowns during the same decade, a primary telecommunication network was introduced and the roads passing through every village of the Cetina River region were paved. The connection of villages to water supply systems in the upper part of the Cetina River region was completed, whereas the same process in the Omiš hinterland is still in progress. A complex renovation project of agricultural areas, with a special emphasis on the Sinj field, was not completed during the existence of Yugoslavia, although it had started prior to the beginning of World War Two and although significant non-refundable assets had been invested.

During communist Yugoslavia, the primary economic sector in the Cetina River region was mainly based on agriculture, and to smaller extent on livestock and forestry. It was mainly connected to rural areas which were home to the largest number of inhabitants of the Cetina River region after the end of the World War II. Although in the late 1940s and in the early 1950s, the communist leaders in villages tried to implement collectivisation via village labour unions, they could not annihilate the domination of private manufacturers in the primary economic sector of the Cetina River region. Consequently, the higher government authorities gradually decreased investment in a sector which they could not control, therefore, since the beginning of the 1960s,agriculture and cattle breeding began to lag behind the industrial production. As a result, a large number of inhabitants of the Cetina River region moved to cities to find jobs in industry, and the villages began facing progressive depopulation – a process they tried to diminish by transferring of a part of industry from the cities into rural areas. With the prominent domination of private landowners that owned a majority of land plots, the primary sector in the Cetina River region after the liquidation of village labour unions also consisted of organisations from theso-called social sector, agricultural unions and state-owned agricultural assets. Crops and vegetable crops, and to lesser extent fruit and tobacco, were mainly cultivated in the upper part of the Cetina Riverflow, whereas in the Omiš basin the significant cultivation of fruit cultures was recorded already in the 1960s - mostly cherry and sour cherry, which were the most profitable. Towards the end of Yugoslavia, the primary economic sector in the entire Cetina River region recorded increasing economic deterioration, which resulted the failure of the melioration process that had been started in the Sinj field.

The secondary economic sector in the Cetina River region in the period covered with this paper primarily encompassed industrial manufacturing, and to lesser extent crafts. Immediately after the communists gained power, all industrial factories were placed under state control, whereas private owners dominated the crafts sector. In the same period, the industry rooted itself mainly in the lower part of the Cetina River flow, especially in Omiš. Four pre-war facilities in this town continued their development– the cement factories „Lavocat&cie“ and „Palaveršić“, the pasta and pastry factory „Cetina“ and the technical oils factory „IFA“. By the late 1940s, the merging of two cement factories yielded the single factory „Renko Šperac“, and a decade later the textile factory „Galeb“ was founded. Meanwhile, the technical oil factory, which had been renamed „Prvi mosorski odred“, had ceased its operation. In the second half of the 1970s, the youngest industrial plant for the production of enriched aluminium strips „Omial“ commenced operating. In the immediate vicinity of Omiš, the then-largest industrial plant of the Cetina River region, the „Le Dalmatienne“ factory for the production of carbides and cyanamide in Dugi Rat, continued its pre-war development. By the late 1940s it abandoned its French name and, until the disintegration of Yugoslavia, changed its course of production several times, gradually committing to the production of ferroalloys and electrometrics. At the turn of the1970s and1980s, the shoe factory in Šestanovac, which was founded by transformation of a former shoemakers' union, started its stronger development. Apart from 4 small coal lignite mines, industry was basically non-existent in the upper part of the Cetina River flow immediately after World War II, and included only the construction material factory „Banić“. The spinning and threading factory „Dalmatinka“ in Sinj, which would become the largest Cetina factory, as well as the factory for plastic processing „Cetinka“ in Trilj enabled the development of this part of the Cetina region. Additionally, by the end of the 1950s, the factory for the exploitation of plaster, marble and stone „Sadra“ was founded near Sinj, and the textile factory „Vrličanka“ opened a decade later, but soon after halted its production.

In the first post- war years, the destroyed factory plants were renovated and connected to existing electric cables in order to secure minimal operating conditions. In the 1950s, the replacement of worn-out factory plants was considered so that the factories in the future could increase the production volume and the number of employees. The main part of the reconstruction of the Cetina River factories was implemented during the 1960s which, with the increase of production volume, gradually began to lead to the elimination of unprofitable job positions. The factories tried to compensate for the decreased need for labour during the

1960s and 1970s by founding dislocated facilities in villages, establishing closer cooperation with local centres for secondary education and through mergers with other similar factories. In the second half of the 1970s, the largest number of factories in the Cetina River region was divided into larger number of smaller production units, but only a smaller number of these factories successfully adapted to the great economic crisis which, during the 1980s, shook the former state. The industrial factories mainly influenced the development of urban areas where they were founded, thus contributing to the increase of the urban population. With the construction of a larger number of worker's units, they participated in other communal activities of the towns in the Cetina region by helping cultural and sports organisations in their surroundings. In socialist Yugoslavia, crafts were constantly neglected by the political structures of their day, which resulted in a decrease in their productivity. Hence, some of the craftsmen from the Cetina River region never registered their shops or employees and performed crafts activities in their shops mostly after they finished a shift in the factory.

The tertiary economic sector consisted of trade, hospitality and tourism. Whereas hospitality and trade in both parts of the Cetina River flow had similar development, one characterised by a dichotomy between private and social initiatives, tourist activity recorded a far better development on the coast, mainly in Omiš. Trade activity within the social sector in the upper part of the Cetina River flow was performed by trading company „Konkurent“ in Sinj and the company „Vojan“ in the wider Omiš area since the mid-1950s. Their domination was endangered by the agricultural unions that had remained, but also private traders. The hospitality industry in Omiš was mainly connected to tourism where as, in the hinterland, private hospitality service providers (particularly restaurant owners) achieved significant development, particularly beginning with the mid-1960s. Since the mid-1950s, the tourist offer of Omiš has presupposed the renovation of existing hotel complexes, yearly work on renovating the town and opening of a larger number of catering establishments, as well as the construction of the motor camps Ribnjak and Ruskamen. Nevertheless, private accommodation owners offering accommodation in their own private apartments near the sea gained the most profit. Omiš mostly interested foreign tourists only as a transit stop, and the town gained the highest profit from this activity in the first half of the 1980s. The tourist offer in the upper part of the Cetina River flow in the second half of the 20th century was almost non-existent. The healthcare system of the Cetina River region started its significant development in the mid-1960s, when it was mostly organised through the health centres in Sinj and Omiš.

Ključne riječi: Cetinski kraj, materijalna obnova, infrastruktura, gospodarstvo, melioracija, elektrifikacija, kolektivizacija, industrijalizacija, depopulacija, integracija

Key words: The Cetina River region (The area around the river Cetina), material renovation, infrastructure, economy, melioration, electrification, industrialization, depopulation, consolidation